OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

PINTÉR
MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNETE

4

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

604.059

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS.

NEGYEDIK KÖTET:

A MAGYAR IRODALOM A XVIII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST, 1931.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG KIADÁSA.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS.

NEGYEDIK KÖTET:

A MAGYAR IRODALOM A XVIII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST, 1931.

604.059

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
B 11371
LELTÁRI SZÁM 67.

F. 2.

Stephaneum nyomda r. t. Budapest. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

A MAGYAR IRODALOM
A XVIII. SZÁZADBAN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BEVEZETÉS.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Történeti mozzanatok.
Műveltség, iskolák.
Nyomdászat, könyvkiadás.
Hírlapok, folyóiratok.
Színészet.
Irodalmi társaságok.
Irói törekvések.

TÖRTÉNETI MOZZANATOK.

Lélekemelő mozzanatokban szegényen, megrendítő eseményekben gazdagon gördül tova a XVIII. század az emberöltők során.

Hiába küzd XIV. Lajos francia király az 1700-as években az osztrák dinasztia ellen, a Habsburg-nagyhatalom mégis kialakul a Közép-Duna mellékén. A Habsburg-ház egyetlen életben levő férfi-tagja, VI. Károly császár, nem tudja ugyan megtartani Spanyolországot, de a franciákkal szemben győzelmesen megáll, visszaszorítja a törököket, kibékül a magyarokkal. Leánya, Mária Terézia, megvédi örökségét, lelkiismeretes gonddal kormányozza országait, uralkodásában centralista törekvésű. A nyilt és burkolt abszolutizmus uralkodó kormányforma egész Európában. Nagy Péter, II. Katalin, II. József, Nagy Frigyes, XV. Lajos s általában az európai fejedelmek — az angol király és a lengyel király kivételével — valamennyien önkényuralkodók. Némelyik nemzetnek javára szolgál az abszolutizmus, egyik-másik országban szörnyű romlás hág a korlátlan kényuralom nyomába.

Svédország nagyhatalmi állásának megrendülése, Oroszország győzelmes harcai a törökökkel, Lengyelország felosztása, Spanyolország gyöngülése, Anglia előrenyomulása az óceánokon, Németország és Olaszország

széttagoltsága, a Habsburg-ház és a Hohenzollern-dinasztia küzdelmei, az Északamerikai Egyesült Államok szabadságharca: ezek köré a mozzanatok köré csoportosulnak az óvilág és újvilág nagy eseményei. A társadalmi rend újjáalakulását követelő felvilágosultság rohamosan terjed, de a katonaság mindenütt éberen vigyáz a felforgató törekvésekre. Egyedül a királyai által teljesen tönkretett Franciaországban érik meg annyira a helyzet, hogy polgársága kardot ránt az évezredes feudalizmus ellen. A francia forradalom borzalmas vérontást és meg-megújuló európai háborút támaszt, de egyben új világot teremt a régi világ romjain.

Milyen a magyar nemzet sorsa? Hogyan folyik élete a törökök kiűzése után? Jól bánik-e a Habsburg-család Magyarországgal és Erdéllyel?

Mindegyik kérdésre megadja a választ az a valóság, hogy 1703-ban újból hadba száll a nemzet a bécsi udvar ellen. Szörnyű elpusztítottságában és végső kimerültségében sem nyugodhatik meg a császári önkényuralomban. Az évekig tartó küzdelem — II. Rákóczi Ferenc fölkelése — nem végződik ugyan győzelemmel, de azért az 1711. évi szatmári béke mégis megvédi a nemzet alkotmányát és vallásszabadságát.

A szatmári béke fordulópont Magyarország belső életében. Az előző két század örökös vérontás között telik el, a XVIII. század az erőgyüjtés korszaka. A szakadatlan harcokban megfogyatkozott nemzet pihenésre vágyik s egyre engedelmesebben hódol a Habsburg-ház előtt. A magyar országrészek most még nem olvadnak

szoros politikai egységbe. Magyarország és Erdély, e kettőben a kiváltságos részek, e kettőn kívül a határőrvidékek, végül Horvátország és Szlavónia egy uralkodó alatt élnek ugyan, de területeik egymástól különálló egységek.

Az államjogi kérdések nem nyugtalanítják a nemességet; az országgyűlések egybehívásának elmulasztása sem kelt háborgást; s amikor Mária Terézia trónralépése után veszélybe kerül a Habsburg-ház hatalmi állása, az egész ország lelkesedéssel sorakozik a királynő zászlai alá. Mária Terézia szívén viseli népe anyagi és szellemi fejlődésének ügyét. Igaz ugyan, hogy szigorú katolikus irányával sok keserűséget okoz protestáns alattvalóinak; szívós központosító törekvéseivel a németes szellem javára egyre határozottabb sikereket ér el és elsősorban osztrák örökös tartományai felvirágoztatását tartja szeme előtt: mégis kiemelésre méltó az a haladás, melyet céltudatos kormányzásának és korszerű reformjainak köszönhet a magyar nemzet.

Mária Terézia fia, II. József, nem törődik a hagyományokkal, nem koronáztatja meg magát, országgyűlést nem tart. Megszorítja a katolikus papság hatalmát, a kolostorok lefoglalt vagyonából plébániákat és iskolákat alapít, a protestánsokat és görögkeletieket felszabadítja az eddigi elnyomás alól. Könnyít a jobbágyok terhein. Intézkedései valósággal elkábítják az országot. Itt-ott zavargás támad. A Maros mentén fekvő megyékben az oláh jobbágyok megrohanják magyar földbirtokos-nemesuraikat s a késedelmesen kirendelt katonaság csak nagy nehezen tud véget

vetni az öldöklésnek; a Törökország ellen II. Katalin orosz cárnő szövetségében megindított háború eredménytelenül folyik; a Habsburg-ház uralma alatt álló Belgium fellázad s kikergeti az osztrák csapatokat. Magyarországon is terjed a lázongás szelleme, a nemesség felindultan követeli az országgyűlés egybehívását. II. Józsefnek meg kell érnie, hogy minden törekvése kudarcot vall: 1790-ben megsemmisíti összes rendeleteit, azon három intézkedés kivételével, amelyek a vallásos türelemre, a lelkészügy rendezésére és a jobbágyság sorsának enyhítésére vonatkoznak.

Öccsére, II. Lipótra, súlyos feladat várakozik: ki kell békítenie az elkeseredett magyar urakat s új irányt kell szabnia családja külső politikájának. A zendülő belgáknak kegyelmet kínál, a török szultánnal békét köt, az ellenséges államokat kiengeszteli. Egyezségre lép a magyarokkal is: megígéri, hogy a régi jogrendet visszaállítja, a sérelmeket megszünteti, a kiváltságos osztályok kívánságait meghallgatja. Az 1790—1791. évi országgyűlésen semmi sem látszik sürgősebb munkának, mint a Mária Terézia-korabeli feudális világ biztosítása. A törvénycikkek egész sorával bástyázzák körül az ősi alkotmányt.

II. Lipót fia, I. Ferenc, ellensége a szabadabb szellemnek. Mint a régi nemesi szabadság védőjét koronázzák királlyá s készségesen megszavazzák számára a francia háború költségeit. Miközben a Habsburg-ház seregei német, olasz és belga földön életre-halálra küzdenek a francia forradalmárok hadaival, a bécsi rendőrség 1794-ben elfogatja azokat a magyar demokratákat, akiket Martinovics

Ignác apát titkos társulatba egyesített, hogy segítségükkel a francia köztársaság elveit elterjeszthesse. A magyar bírák felségsértésnek és hazaárulásnak bélyegzik az összeesküvést, egész sor halálos ítéletet hoznak. A mozgalom elnyomása után a reformokról szó sem lehet. Az országgyűlést egybehívják ugyan, de csak azért, hogy a francia háborúk költségeire adót és katonát szavazzon meg.

A dinasztia és a nemzet csak a XVIII. század első évtizedében és II. József uralkodásának vége felé áll egymással szemben, egyébként a hangulat békés, az alattvalói hűség megingathatatlan, az uralkodó óhajtásait ellenmondás nélkül teljesítik. A mai ember el sem képzelheti, milyen hódolattal pillant ebben az időben minden pap, mágnás, nemesúr, polgár és paraszt a király személyére és mindazokra, akik származásuknál vagy méltóságuknál fogva a hatalmat birtokolják és az előkelőséget képviselik. Az uralkodók, fájdalom, elsősorban császároknak érzik magukat; a magyarsággal nincs különösebb lelki közösségük; Magyarországot nem tekintik önálló államnak, csak egyik örökös tartományuknak. A francia és olasz műveltségű bécsi udvarban senki sem beszél magyarul, ez nem is csodálható, hiszen a magyar arisztokrácia is megveti a nemesség és a nép nyelvét. A főhercegek tantervében a latin, francia, olasz és német nyelv mellett ott van a cseh is, a magyar azonban sem itt, sem a mágnások házi nevelésében nem jut szóhoz.

A XVIII. századi magyarság belső életének egyik fő problémája a Regnum Marianum eszméjének kérdése.

Az uralkodóház katolikussá akarja tenni az országot, a protestánsok szívósan védekeznek. Erdély és az Alföld magyarsága a század első évtizedeiben református többségű, a dunántúli és felvidéki megyékben a katolikusság az erősebb. III. Károly király 1731. évi rendelete szerint a protestánsok csak bizonyos megjelölt helyeken gyakorolhatják szabadon vallásukat, más tájakon hitük templom és iskola nélkül meghúzódó magán vallásgyakorlat. A protestánsok ügyeibe a katolikus államvallás hivatalos kormányszervei lépten-nyomon beleavatkoznak s ha egy református vagy evangélikus nemesúr állami tisztviselőséget vállal, a katolikus esküminta szerint fogad hűséget az uralkodóháznak. A protestáns elnyomottabb, mint a görögkeleti; még templomot is csak ott építhet, ahol a királyi rendelet megengedi; iskolákat is csak a szorosan megállapított helyeken tarthat fenn. Mind ez mereven elidegeníti a reformátusokat és evangélikusokat a dinasztiától, összetartásra sarkalja őket a katolikusok ellen, valósággal államot teremt az államban. Ha az emberek megismerkednek egymással, első dolguk, hogy egymás vallását puhatolják s ehhez igazítsák viselkedésüket. A protestáns magyar nem házasodik össze a katolikus magyarral, alkalmazást egyik vallásfelekezet sem nyujt a másiknak, az áttérőt engesztelhetetlenül gyűlölik. Az uralkodóháztól, főpapságtól, főrangúaktól, királyi tisztviselőktől támogatott katolicizmus Magyarországon és Erdélyben egyre jobban terjed; a külföldi bevándorlók még inkább növelik az államvallás híveinek számát. A kormányzat nyomása alól csak II. József rendeletei szabadít-

ják fel a protestánsokat, az uralkodó a reformátusok és evangélikusok pártfogója lesz, jótéteményeit hálás szívvel fogadják. Hetven év sok keserűsége után újból megindul a kálvinista és luteránus építő munka s a II. József halálát követő országgyűlésen a protestáns rendek már mint csaknem egyenjogú tárgyaló felek egyezkednek a katolikusokkal.

A francia felvilágosodás eszméi az 1760-as évektől kezdve hatolnak bele a nemzet tanultabb rétegeibe; a tisztviselők, mágnások és nemesek egy része figyelni kezd a nyugat felől érkező szellemi áramlatokra. Mária Terézia uralkodásának első felében még tetőpontján áll a vallásos áhítat, de a hétéves háború után lassú fordulat kezdődik: a külföldet járt mágnások, katonatisztek, diákok Voltaire gondolkodásával telítve térnek haza. Bécs franciás műveltsége átszivárog az előkelőbb magyar társadalmi rétegekbe, titokban terjedni kezd a vallástalanság, még a papság több értékes tagja is meginog hitében. II. József uralma 1780-tól kezdve a szabadkőművesség melegágya lesz, egyes rajongók titkos társaságokban fognak össze az egyház ellen, a francia forradalom kitörése még jobban felizgatja a kedélyeket. A nemzet ellensége ugyan minden ujításnak, de a műveltebb városok lakosságában és az ifjabb nemességben kedvező hangulat támad az emberi jogok javára. A liberális felbuzdulás I. Ferenc trónralépéséig tart, azontúl az államhatalom és az egyház ismét visszaszorítja a reformvágyat a sokszázados nemesi alkotmány keretei közé.

A társadalmi élet a XVIII. században nagy változáson megy át. A magyarországi nagybirtokosok —

a hercegi, grófi, bárói nemzetségek tagjai — Bécsbe húzódnak, az előkelő magyar családokból németes-franciás szellemű udvari főnemesség válik. A kisebb birtokú megyei nemesség megmarad ősei földjén, régi szokásaiban megrögződve nézi a világ folyását, gazdaságán és családján kívül alig gondol egyébre.

A nemesség őstermelése kezdetleges, a mesteremberek ipara elmaradott, a városok kereskedelme nyomorúságos. Ebben a szegény országban még a jómódú nemesurak sem érzik a szükségét a nemesebb szórakozásnak. A nemesember a maga kocsiján utazgatva esztendőkig is elélhet ingyen, mert minden úri házban szívesen látják. Amikor egy véka búza ára néhány garas s a termésen még így sem lehet túladni, az ismeretlen utazót is vendégszeretet fogadja. Magyarországot joggal nevezik a nemesek paradicsomának: a nemesek személyét senki sem sértheti, katonának nem vihetik őket, az állammal szemben kevés a kötelezettségük, dúsan termő birtokaik megműveléséért nem kell pénzt adniok, sőt ingyenes munkásaik, a jobbágyok, még a maguk terméséből is részt adnak nekik. Övék Magyarország földjének túlnyomó nagy része, holott a népességnek csak huszadrészét alkotják. Míg a parasztok és polgárok nehéz munkában őrlik le napjaikat, a nemesek kiskirályok gyanánt élnek.

A nyugati birodalmakhoz viszonyítva Magyarországon feltűnően sok a nemescsalád. II. József uralkodása idején több mint hetvenötezer nemesfamiliát írnak össze, holott Franciaországban ugyanakkor legföljebb huszonnyolcezer a nemescsaládok száma, pedig Franciaország

lakossága ez időben négyszer akkora, mint Magyarországé. A főrangú családok száma körülbelül négyszáz. Míg azonban a nemesek idegennyelvű jobbágyaik között is többnyire magyarul beszélnek, a mágnások elfelejtik a magyar nyelvet, otthonukban németül és franciául társalognak. Fiaikat is másképen nevelik, mint a középrendű nemesek. A kis mágnások Bécsben serdülnek fel, a német nevelőintézetekben a latin mellett a franciát is megtanulják s a legkülönbözőbb tárgyak során végigfutva könnyed világfikiképzésben részesülnek. A bécsi lovagi akadémiák valamelyikében fölserdült mágnás idegenkedve tekint a magyarországi latin iskolákból kikerülő, szögletes modorú nemesúrra. A mágnás nem tud magyarul, a nemes nem ért németül, társalgásuk latin.

A nemesség jól érzi magát a falusi sárhalmazban és portengerben. Vallásos világnézete lelki nyugalommal tölti el, anyagi jóléte vidámmá teszi, függetlensége nem hozza összeütközésbe a császári és királyi kormánnyal. Az államhatalom tiszteletben tartja a kiváltságos osztályok jogait, ezek hálásak gondtalan életükért. A névnapok, lakodalmak, keresztelők, szüreti mulatságok, disznótorok, vadászatok, vásárok, főispáni és papi beiktatások boldog világában élnek; a vármegyei gyűlések, családi pörösködések, gazdasági tervek ügyes-bajos dolgait intézik; jobbágyaik és cselédjeik az ispán vezetése alatt serényen dolgoznak. Nem zaklatják annyit a népet, mint elődeik a régebbi századokban, birtokaikon mindenkinek megvan a kenyere, a falu népe tisztelettel tekint családjukra. A szegényebb nemesség maga is két kezével műveli földjét,

sokan városi mesteremberek lesznek; mások papsággal, tanítósággal, ügyvédséggel és hivatalnokoskodással tartják fenn életüket. A teljesen birtoktalan nemesek száma igen nagy, de a nemesi osztályöntudat általános, csak a házasságban mérlegelik érzékenyen a vagyoni viszonyokat és a vallásfelekezeti különbségeket. A vagyonosabb nemesúr a maga szíves vendéglátásában felülmúlhatatlan előzékenységű, társalgásában szeretetreméltó, jellemében feddhetetlen. Nem ismeri a szalonélet formaságait, de becsülettudása annál nagyobb. Emberséges ember akar lenni mindenütt, a rangot és az életkort tiszteletben tartja, a nőkkel szemben figyelmes magatartású. Ez a régi magyar társasélet nem tűri a szédelgést és nagyzolást, az ifjabbak viselkedése szerény, a beszélgetés hangja enyelgő. Igaz, hogy a férfiak esze nem a könyveken jár, hanem a falusi dolgokon — Kazinczy Ferenc panasza szerint azon: vajjon a sárga kopó jobb-e vagy a fekete kopó — de mégis ez a vármegyei nemesség a jobb idők beálltáig a magyarság virága s a papsággal és parasztsággal együtt a nemzet életereje. A mágnások a maguk német-francia műveltségével lenézik a nemeseket, mert műveletleneknek tartják őket, de kicsinylő modoruk nagyobb lelki szegénységről tanuskodik, mint az alföldi nemesúr parlagi mozgása. Ezek a katonának és gazdának termett bátor férfiak tartják fenn a nemzetet évszázadok óta; elszántságuk és eszességük alapozza meg a jobb jövő sikerét. Akadnak a nemesi kúriákban elég számmal iszákos, henyélő, gőgös, durva urak, de innen indulnak ki a Bessenyei Györgyök és Kazinczy Ferencek is.

Mivel a nemesség a maga egészében semmi áron sem akar tudni arról, hogy könnyítsen az állam összes terheit viselő jobbágynép sorsán, Mária Terézia rendeletekkel enyhíti a parasztnép súlyos helyzetét. Az állami elv az: etetni kell a juhot, ha nyírni és fejni akarjuk.

A parasztnak kevés a jogvédelme, ügyeiben földesura ítél, még szabad költözködését is megnehezítik. Igaz, hogy számos más európai országban még rosszabb a paraszt helyzete, de a magyar jobbágy sorsa sem rózsás. Megműveli földesura birtokát, saját terméséből részt ad urának és papjának, fizeti az állami és megyei adót, eltartja a katonaságot, végzi a közmunkákat, még a nemesség országgyűlési követeinek költségeit is rajta hajtják be. A paraszt sorsát csak a földbirtokos-nemesúr jóindulata könnyíti meg. Ahol ez az atyai bánásmód megvan és a nép nem henyél, ott a falu gyarapodik s a jobbágy nem nyomorult. «Hogy lehet azt nyomorult népnek mondani — írja Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek 1809-ben — amelynek az egész fele azaz az asszonynép, a munkát nem is ismeri, ahol a férfi is az esztendőnek felét heveréssel tölti, mégsem fogy el sem kenyere, sem bora. Hány országok vannak, hol a nép tízannyit robotol, a kősziklák is mostoha természetűek, hol egy asszony annyit dolgozik, mint hat magyar férfi s még sem ehetik a krumpliban is eleget, még sincs más ruhája, mint fapapucs és magától font-szőtt condra. Én, amennyire ismerem a magyar népet: gazdag és boldog, s ahol nem az: vagy a földje vagy maga az oka. Tolna és Baranya hegyes részein letelepedett svábok cserép-

fedelű cifra házakban laknak s gazdagok, holott pedig csak oly földet munkálnak, mely a magyaroknak nem kellett, de mivel a szorgalomnak és takarékosságnak lelkét magukkal hozták: meggazdagodtak.»

Ez mindenesetre erősen optimista álláspont. Hogy még ebben a felvilágosultabb időben is milyen végtelen az emberek nyomorúsága s mekkora az elnyomott néposztályok türelme, ezt csak egy példával világítjuk meg: a katonai terhek felsorolásával.

Az állandó katonaság eltartásának kötelezettsége a XVIII. században egyre elviselhetetlenebb. Kaszárnyát csak itt-ott épít a császár, nagyszámú gyalogságát és lovasezredeit a városok és falvak lakosságánál szállásolja el. A vadállatnak megvan a maga csendes oduja az erdők vadonában, az embernek nincs meg az otthona. A nemesember és a pap háza mentes ugyan a beszállásolásoktól, de a polgár és a paraszt moccanás nélkül kénytelen eltűrni, hogy évről-évre katonák tanyázzanak házában, erőszakos tisztek és otromba közlegények háborítsák családi életében. Az egész város és falu védtelenül vergődik a katonaság csizmája alatt. A nem-nemesember még a viskójában sem érezheti magát otthon, panaszát kardlappal némítják el s ha pártfogója akad valamelyik jólelkű nemesúr vagy pap személyében, ez is meglakol közbenjárásáért.

A katonai erőszak minden módon megnyilvánul. Nem a nemességből kerül ki a legénység, hanem a parasztokat fogdossák össze katonáknak. A szolgabíró, a földesúr, a gazdatiszt, a pap és a falusi bíró összeírják

azokat a szerencsétleneket, akiket az államhatalom irgalmatlanul elhurcol életfogytiglan tartó vagy legalább is tizenkét esztendőre terjedő katonai szolgálatra. Éjjel a vármegyei hatóság és a császári katonaság rátör az előre kijelölt házakra, a feleség karjaiból kiragadják a férjet, a szülők jajgatása közben magukkal hurcolják a felnőtt fiút. A falu visszhangzik a kétségbeesett ordítozástól, itt-ott verekedés támad, összekötözik az ujoncokat, megverik és elhurcolják őket. Ha valahonnan pénzt kerít a család, megvesztegetéssel még vissza lehet hozni az apát vagy fiút, de a legtöbb parasztnak nincsen pénze: a legjámborabban is meginog a hit nemcsak az állam tisztességében és a társadalom becsületességében, hanem Isten igazságosságában is. Az elhurcoltak közül az eszesebbek és dacosabbak futóbetyárokká lesznek, a nép szívesen támogatja őket, mert a gyűlölt hatalom áldozatait látja bennük. Igy lesz a haramia a védtelen szegény emberek szenvedéseinek megtorlója, így lesz a szökött katona a népképzelet hőse.

Milyen a katona élete? Durva a közlegény, de vele is kegyetlenül bánnak, míg végre a bécsi haditanács, Mária Terézia rendeletére, 1763-ban gátat vet a legénység vad bántalmazásának. Eddig az örökös ütlegelés fásulttá tette a katonaság tömegeit, sokan testi épségüket is elvesztették, sokan kórházba kerültek, sokan belehaltak a szörnyű tiszti és altiszti bántalmazásokba. A legénységet állandóan pofozták, vastag bottal csapkodtak fejére, rúgták őket, ahol érték. Úgy látszik — oktatta a tisztikart a királynő parancsa — a tisztek nem tudják, hogy a köz-

legény is az uralkodót és az államot szolgálja, csakúgy, mint a tiszt; szabad-e aljas módon bánni azzal a szegény emberrel, aki a császári és királyi fegyverek dicsőségéért harcol és hősiességének ragyogó példáit adja? Az elöljáró ezentúl türelemmel forduljon a legénységhez; a századparancsnok legfeljebb huszonöt botütést szabjon ki a bűnösre; ha pedig a zászlóaljparancsnok vagy ezredes vesszőfutással büntet valakit, az elítéltet száznál több ember között nem szabad futtatni, akkor is legfeljebb hatszori fel- és aláfutást és botozást szabhat ki rá a parancsnok.

A katonaság tüske gyanánt helyezkedik el a nemzet testében! A magyar ezredeket az osztrák tartományokba viszik, ide német, olasz és szláv katonákat hoznak, hogy féken tartsák a lakosságot. Fölösleges félnie a hatalomnak. A nemesség nem barátkozik az idegen tisztekkel, a jobbágyság nem érti a közkatonák nyelvét, a városi polgárság idegenül tekint minden más társadalmi osztályra.

A parasztember fia számára társadalmi előlépés, ha a városi polgárok sorába emelkedhetik azaz ha jobbágyból mesterember lehet. Addig azonban nagy az út. A céhekbe tömörülő iparosok jól megválogatják, kiket érdemesítsenek inasságra s a legényeket hosszú ideig tartó próbára teszik, vajjon szorgalmukkal és erkölcsükkel méltók-e arra, hogy valamikor maguk is mesterek lehessenek a csizmadiák, szabók, kovácsok, mészárosok, molnárok és más kézimunkások céhében. Az iparoslegény csak vasárnapokon és ünnepeken pihen, más napokon hajnali

öt órától esti nyolc óráig dolgozik, lakást és ellátást gazdájától kap, fizetése azonban csak a céhektől megállapított könyöradományszerű hetibér. Bizonyos időszakokban és némelyik iparban a mesterlegény csak hat órát pihenhet naponta s tizennyolc órát tartozik dolgozni; örül, ha segíthet a ház körül folyó munkában, mestere kis gazdaságában, földjén, szőlejében. Minden vétségéért szigorúan bírságolják. Este nem maradhat ki, hozzá nem való személyekkel nem érintkezhetik, köszöntését minden tekintélyesebb ember elvárja, vallásos kötelességeinek pontosan eleget kell tennie, gazdája asztalánál megkövetelik tőle az alázatos viselkedést. Ha szitkozódik vagy kötekedik, nem menekül meg a hatóság megtorlása és a céh büntetése elől. Keresztül-kasul bolyongnak az országban a szegény vándorlólegények, sok német és tót szerencsepróbáló talál otthonra a magyar vidékeken, idegenből beköltözött mestereikkel együtt csendesen beolvadnak a magyarságba.

Az állandó néphullámzás meg-megváltoztatja messze vidékek képét. Nyugat felől német jövevények érkeznek, ingyen kapják a földet a császári kormányzattól és a gazdagabb mágnásoktól, jó adófizetők, megbizható jobbágyok. Keletről oláhok jönnek, délről szerbek és horvátok húzódnak az ország belseje felé, északról tótok és rutének ereszkednek le az alföldi tájakra. Mint ahogyan Amerika földjére szakadatlanul árad az angolok és spanyolok népfölöslege, úgy özönlik és szivárog a magyarok országába a Németbirodalom és a Balkán népe. Az ország belsejében a hegyi lakók a rónák felé iparkodnak, a düle-

dező falvakat újjáépített községek váltják fel, számos helység alakul. Árva megye nyomorgó lakosságának több mint harmadrésze hagyja oda szülőföldjét egy évtized leforgása alatt, tömegesen költözködnek más északi megyékből is a zsírosabb alföldi helyekre, mindenki javítani akar sorsán. A magyarok szintén fölkerekednek a népesebb falvakból, enyhébb földesurakat keresnek, új községeket alapítanak.

A fő jövedelmi forrás a földművelés és az állattenyésztés. Még a hegyi tájakon fekvő városkák polgársága is gazdálkodik s csak mellesleg űz némi ipart. A földbőség olyan nagy, hogy Pest megye sok községében mindenki ott szánt és vet, ahol akar, akkora a határ. Annyi terem a búzából, zabból, tengeriből, szőlőből, hogy a gazda — a nemesúr és a paraszt — nem tud termésével mit csinálni. Hova is szállítsa eladni való holmiját a rossz utakon? S egyáltalában, érdemes-e kimozdulnia falujából vagy megyéjéből? Elég baj, ha a szükség utazásra kényszeríti vagy vásárra kell mennie.

Milyen az utazás? Rossz időben, rossz utakon, kétlovas parasztkocsin átlag napi ötven kilométert tesznek meg az utazók, de jó időben, jó utakon, négylovas hintóban száz kilométert is utaznak naponkint. A leggyorsabb utazás Bécsből Budáig két napig, Budától Debrecenig két napig, Debrecenből Kolozsvárig három napig tart, de ez az egy hét kényelmesebb menetben és hosszabb éjjeli szállásokkal két hétre is kibővül. Csárdák, nemesi kúriák, falusi bírók és papok házai fogadják be alvásra és étkezésre az előkelőbb utazókat és személyzetüket; az

egyszerűbb nemesek lovon mennek; a szegényebb emberek gyalog bandukolnak s a parasztoktól kérnek ingyenes éjjeli szállást.

A városi élet a hegyes vidék néhány lakott helyére szorul. Az Alföld népes községei csak nagy faluk, parasztság lakik bennük és nem polgárság; a dunántúli, felvidéki és erdélyi városkákban már akad egy-két rendesebb utca, a gazdák mellett serény iparosok is dolgoznak bennük, itt-ott csekély tőkéjű kereskedők közvetítik a külföldi portékákat.

Buda és Pest a török uralom idején elég népes város, de mikor a Habsburg-ház csapatai 1686-ban visszafoglalták, lakatlanná válik. Messze tájakról telepítenek bele kósza lakosságot. A Németországból bevándorló földművéseken és mesterembereken kívül vannak Budának és Pestnek szerb telepesei is, magyarok csak csekély számban, ezek is kénytelenek alkalmazkodni a németekhez. Protestánsokat és zsidókat nem engednek a két városba, a görögkeletieket megtűrik. A katolikus német városi polgárság hűséges császárpárti és erősen konzervatív kereskedő, iparos és gazdanép. Buda lakossága 1720-ban 12.000-re, Pesté 3000-re tehető, 1800-ban már 24.000 ember lakik Budán, 30.000 Pesten. A vidéki emberek II. József uralkodása óta sűrűn özönlenek Pest felé. Buda zárkózott és csendes hegyi város, Pest nyilt és hangos síksági telep.

Zsidókérdés már ebben a században is van. A törökök kiűzése után alig marad néhány száz zsidó család az országban, ezek is egyes nyugatmagyarországi falvakban

húzódnak meg s az élelmesebb földesurak védelme alá helyezkednek. A magyar mágnások közül első sorban az Esterházy hercegek és a Károlyi grófok pártolják őket, birtokaikon helyet jelölnek ki számukra, ajándék fejében megvédik személyüket és vagyonukat a jobbágyok erőszakosságaitól. A szatmári béke után a Habsburg-ház minden tartományából megindul a zsidó bevándorlás Magyarország felé. Különösen Csehországból és Morvaországból költöznek be nagy csoportokban s jobbára Pozsony, Nyitra és Trencsén vármegyékben telepednek le. A lengyelzsidók behúzódása az északkeleti vármegyékbe csak évtizedekkel később kezdődik meg, akkor, mikor a Habsburg-ház birtokába veszi Galiciát. A zsidók élete ebben az időben az oláhcigányokéhoz hasonló: faluról-falura, vásárról-vásárra kóborolnak; rongyszedéssel, csontgyüjtéssel, csereberéléssel, pálinkafőzéssel keresik meg kenyerüket. Számuk egyre szaporodik, bár a városok hevesen védekeznek ellenük. Buda elöljárósága, Mária Terézia királynő parancsára, 1746-ban eltávolítja a városból az oda beszivárgó zsidó családokat; Pest tanácsa 1783-ig még éjjeli megszállásukat sem engedi meg a város falai között. II. József szabadelvű rendeletei következtében megkezdődik bevándorlásuk mind a két városba. A császár megengedi zsidó alattvalóinak, hogy az ország bármelyik helyén megtelepedhessenek; megnyitja előttük a gimnáziumokat és főiskolákat; kedveli őket, mert németül beszélnek, szorgalmas emberek, alázatos alattvalók. Halála után a vármegyék és városok felzúdulnak a vagyonosodó kalmárok ellen, de a zsidók nem vesztik el fejü-

ket, pénzt adnak össze, tekintélyes ügyvédeket fogadnak s jogaik kiterjesztése céljából folyamodványt nyujtanak be az országgyűléshez. Panaszkodnak, hogy faluról-falura űzik őket, a nép megdobálja békés házalóikat, ők azonban a haza hasznos polgárai akarnak lenni s el akarják oszlatni az előítéletek ködét. Számuk ez időtájt hetvenötezer fő, de Erdélyre alig esik közülük néhány száz család, kevés lakik az Alföldön is. Budán és Pesten az 1790-es években már több száz zsidó család él, foglalkozásuk a kereskedés és italmérés, magyarul nem tudnak. Első zsinagógájukat 1796-ban rendezik be az Orczy-házban, a belvárost övező országút mellett.

A zsidóság Magyarországba való vándorlásának herceg Esterházy Pál nádor volt a legfőbb egyengetője. Amennyi bajt okozott a herceg a protestánsoknak, annyi jót tett a zsidókkal. Mikor I. Lipót császár és király üldözőbe vette ausztriai zsidó alattvalóit, a herceg menedéket adott birtokain számos vándorló családnak, letelepítette őket Kismartonban és több más községben, kiváltságlevelet adott számukra, biztositotta vallásuk szabadságát, megvédelmezte kereskedelmük zavartalanságát. (1690.) Ezidőtájt még alig élt néhány száz zsidó család az Ausztria felé eső magyar határszéleken, most megkezdődött állandó bevándorlásuk. Az osztrák örökös tartományokból különösen III. Károly királynak az a rendelete riasztotta el őket, mely megtiltotta, hogy egy zsidó háztartásból egy fiúnál több megházasodhassék. A nőtlenségre kárhoztatott zsidó fiatalság Magyarország felé tolongott, megszállta Pozsony külső részeit, a pénzszükében levő főrangúak is helyet adtak nekik birtokaikon. Pozsony a XVIII. században a magyarországi zsidóság vallásos középpontja lett, csak másodsorban bontakozott ki mellette Óbuda, a Zichy-grófok földesurasága alatt álló kis mezőváros, itt a Budáról és Pestről teljesen kiszorított zsidóság elég jól élt a Zichyek védelme alatt. Pozsonyban népes ortodox iskola alakult, ezt a jiddis-héber jesivát a XVIII. század második felében számos külföldi tanuló kereste fel, a messze földről egybesereglő bóchereket a

pozsonyi rabbi oktatta a talmudi tudományokra. A pozsonyi német polgárság bosszúsan nézte a gettó rejtelmes világát, de a kormányzat nem tűrt semmiféle rendbontást s a zsidók tisztességesen viselkedtek. Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében egyik-másik talmudista a világi tudományokkal is megpróbálkozott s a budai egyetem II. József parancsára már orvosi diplomát állított ki az óbudai születésű Oesterreicher József Manesnek. Egyébiránt a zsidók ekkor még nem törekedtek a keresztény iskolákba; az orvosi foglalkozáson kívül nem is volt egyéb szellemi tér nyitva előttük. A tudományra hajlamos zsidó előtt most még csak egy pálya volt: a rabbiság.

Néhány statisztikai adat megvilágítja, hogy milyen romokból és pusztaságokból épült ujjá három-négy emberöltő leforgása alatt a XVIII. századi Magyarország. A szatmári béke után egy évtizeddel még lakatlan volt az Alföld jó része, hiányzott a munkáskéz az ország számos vidékén, járványos betegségek pusztították a városok és falvak gyér lakosságát. Még az erdélyi szászok és a székelyek földjét kímélte meg legjobban az idők vészes járása, más tájakon a törökök és tatárok vérengzései, a kurucok és labancok viaskodása, a császári csapatok kegyetlen dúlásai, a tűzvész, az éhség, a pestis szörnyű csapásokat zúdítottak a szerencsétlen lakosságra. A XVIII. századi írók idősebb korosztálya — Faludi Ferenc, Bod Péter, Gvadányi József, Dugonics András, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Bessenyei György — fölötte siralmas emlékek és kezdetleges viszonyok között nőtt fel.

A hivatalos adóösszeírásokból községről-községre menve tiszta képet nyerhetünk a lakosság számáról és helyzetéről. Kimerítő egyházi és világi névjegyzékek tájékoztatnak a nemzet egészéről és minden egyes csoportjáról már 1720-ban is. Ebben az esztendőben a magyar állam határai csaknem azonosak az 1914–1918. évi világháborút közvetlenül megelőző évek magyar határaival: kétszáz esztendőn keresztül inkább csak a közigazgatási beosztás módosul. 1720-ban a magyar államot a velencei köztársaság, Isztria, Karintia, Stiria, Alsó-Ausztria, Morvaország, Szilézia, Lengyelország, a török hűbéres Moldva és Havasalföld s Törökország övezi körül. A magyar királyság a következő egymástól politikai tekintetben különálló részekből áll: Magyarország, Erdély, Horvátország és a Határőrvidék. Magyarországon és Erdélyben két és fél millió ember él, ezek között százezer

nemes. Legnépesebb megyék: Nyitra, Pozsony, Sopron, Vas, Pest, Bihar, Alsó-Fehér; legnépesebb városok: Brassó (16.000 lélek), Buda (12.000), Kolozsvár (11.000), Nagyszeben (10.000), Debrecen (8000), Pozsony (8000), Komárom (8000), Győr (7000), Selmecbánya (7000), Sopron (6000), Szeged (5000), Marosvásárhely (5000). Sok későbbi jelentékeny város most még csak gyéren lakott helység: így Arad (1200 lélek), Eperjes (2000), Kassa (2000), Nagyszombat (3000), Miskolc (600), Nagyvárad (900), Pécs (2000), Pest (3000), Székesfehérvár (3000). Az ország ötven szabad királyi városa között vannak olyan kis házcsoportok is, mint Bélabánya (614 lélek), Ruszt (956), Zólyom (980). A városokban kevés a nemesember; Pesten 17 nemescsalád él, Budán egy sem. A nemzetiségi megoszlás nagyjában ugyanolyan, mint még két évszázaddal utóbb is. Legerősebb a magyarság Heves, Borsod, Csongrád, Szabolcs, Somogy, Veszprém megyékben, a Jász, Kún és Hajdú kerületben; a németség Pozsony, Sopron, Moson, Szepes megyékben és az erdélyi szász vidékeken; a tótság Árva, Liptó, Turóc, Trencsén, Zólyom megyékben; az oláhság Erdélyben és a Maros-Duna-közén; a szerbség a temesi bánságban és Bács-Bodrog megyében. A magyarok számaránya Magyarországban és Erdélyben — a horvát megyék és a határőrvidéki területek mellőzésével — negyvenöt százalékra, az oláhoké tizenkilenc százalékra, a tótoké és ruténeké tizennyolc százalékra, a németeké tizenhárom százalékra, a szerbeké öt százalékra tehető. Ez a számarány a következő évtizedekben a németség előnyére erősen javul, mert nyugat felől évről-évre nagy számban vándorolnak be az ország lakatlan területeire a német telepesek és a házaló zsidók. A zsidó családok száma 1720-ban Magyarország és Erdély területén nem több 2500-nál. Bihar megyében, beleértve Nagyváradot is, ebben az időben mindössze 20 zsidó család lakik, Heves megyében 9, Somogy megyében 1, Pest városában egy sem. Az örmények és görögök jóval többen vannak, nem is szólva a török és oláh föld felől özönlő cigányokról. Az ország a máshol sanyargatott, éhező embertömegek Eldorádója.

A bevándorlás nagy aránya és a természetes szaporodás gyorsasága II. József népszámlálása idején, az 1780-as évek derekán, meglepő dolgokat mutat: Magyarországon és Horvátországban hét millió, Erdélyben másfél millió a lakosság száma. Az alföldi tájakon még

mindig beláthatatlan terjedelmű mocsarak és puszták húzódnak végig, de azért épülnek a tanyák, növekednek a községek, gyarapodnak a városok. II. József uralkodásának vége felé Magyarország legnépesebb városa Debrecen harmincezer lélekkel; az utána következő városok közül Pozsonynak, Budának, Pestnek, Szegednek és Szabadkának több lakója van húszezernél; Erdélyben Brassó, Nagyszeben és Kolozsvár jelentékenyebb népességű. Az igazi városokban — tehát nem az alföldi nagy falukban — többnyire németül beszélnek; még olyan helyeken is német szó hangzik, ahol ma már teljesen magyar a lakosság. Budán és Pesten nem lehet boldogulni magyar szóval, a felvidéki városokban Pozsonytól Kassáig német és tót világ van.

A XVIII. századi Magyarország műveltebb helyei — elsősorban az egyházak és iskolák révén — a Felvidéken: Besztercebánya, Eperjes, Kassa, Komárom, Lőcse, Nagyszombat, Pozsony, Selmecbánya; a Dunántúl: Buda, Esztergom, Győr, Pécs, Sopron; az Alföldön: Debrecen, Eger, Nagyvárad, Pest, Sárospatak, Temesvár; Erdélyben: Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagyszeben. A felsorolt városok nagyobb része német műveltségű. Legmagyarabbak: Debrecen, Eger, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Sárospatak.

Irodalom. — Horváth Mihály: Magyarország történelme. VII–VIII. köt. Pest, 1873. — Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Három kötet. Budapest, 1885–1888. — Grünwald Béla: A régi Magyarország. Budapest, 1888. — Mocsáry Lajos: A régi magyar nemes. Budapest, 1889. — Marczali Henrik: Mária Terézia. Budapest, 1891. — Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Budapest, 1896. — Szilágyi Sándor szerkesztésében: A magyar nemzet története. VIII. köt. Budapest, 1898. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Budapest, 1901. — Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906. — Marczali Henrik: Magyarország története. Budapest, 1911. — Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest, 1922. — Bartoniek Emma: Magyar történeti forráskiadványok. Budapest, 1929.

MŰVELTSÉG, ISKOLÁK.

Az írói egyéniség vizsgálatában az iskolai évek hatásának nyomozása bajosan mellőzhető. Milyen szellemi körből nőtt ki az író, hol töltötte életének legfogékonyabb korszakát, milyen világ vette körül? Ezekre a kérdésekre mindenesetre felelni kell. Az olyan irodalomtörténet, mely pusztán csak az irodalmi alkotásokkal foglalkozik s nem törődik az író életével és környezetével, esztétikai szempontból nagyon szép munka lehet, de mégsem szellemi fejlődéskutatás.

A XVII. században egyrészt nagy erővel folyt a jezsuiták terjeszkedése, másrészt megindult a régi magyar szerzetesrendek életre keltésének munkája is. A török világ korában mindenüket elvesztő szerzetesrendek kezdtek felocsudni összeomlottságukból s a Habsburg-ház és a magyar főpapság támogatásával rendtagjaikban és birtokaikban egyaránt újjáéledtek. A XVIII. században a jezsuiták mellett nagyhatású a kegyesrendiek tanári működése. A piaristarendet Kalazanci Szent József, egy nemes spanyol lélek, alapította az elhagyott utcai gyermekek gondozására. Rómában élt ő is, mint Loyolai Szent Ignác; itt érdemelte ki a Szentszéktől társaságának fogadalmas szerzetesrenddé való avatását 1621-ben; innen terjedt el eszméje és buzgalma a katolikus Európa minden tája felé. Kegyes

iskoláit mindenfelé megszerették. A piarista-szerzetesek egyszerűsége, józan tanítása, vallásos nevelése megnyerte a szülők tetszését; kolostoraikra a katolikus urak és polgárok szívesen áldoztak. Működésük tere Magyarországon az elemi iskolázásról a gimnáziumra ment át, a jezsuitáknak azonban nem voltak közvetlen versenytársaik, mert nem az ő városaikban telepedtek le, hanem a fejlődésnek induló nagyobb községekben, ahol a lakosság latin iskolát kívánt. Gimnáziumaik megállták helyüket a jezsuita kollégiumok mellett; a nemesfiúkat és a parasztgyermekeket, a gazdagokat és a szegényeket egyforma készséggel nevelték; a latinosság akkori világában a magyar érzésnek és a nemzeti nyelvnek lelkes támaszai voltak. Az első kimondottan tanításra alakult szerzetesrend gimnáziumaiból számos magyar író és tudós került ki, aminthogy a kegyestanítórend kebelében is a nemzeti irodalomnak és tudománynak sok jeles művelője élt.

A jezsuiták és a piaristák mellett a többi szerzetesrend csak kivételesen foglalkozott az ifjúság tanításával; megváltozott azonban a helyzet a jezsuitarend eltörlése és a II. József által megsemmisülésre ítélt többi szerzetesrend feltámasztása után. A francia forradalom korában a bencések, ciszterciek, premontreiek átalakultak tanítórendekké, javadalmaik jövedelmét az új magyar nemzedék nevelésére fordították, a tudományos irányú nevelés terén nagy érdemeket szereztek.

A magyar köznevelés Mária Terézia királynő uralkodásának vége felé korszakos átalakuláson ment át. Az állam a maga hatáskörébe vonta a katolikus iskolázás

irányítását s kiterjesztette felügyeletét a nem-katolikusok közoktatásügyi tevékenységére is. Az 1777. évben kiadott Ratio Educationis modernebb szellemet ültetett a katolikus középiskolák falai közé; a tanítás régi jezsuita rendszere átalakult. Az új tanterv elsősorban az állampolgári élet szükségleteit és a hasznosság elvét tartotta szem előtt. A gimnázium rendes tárgyai között a vallástan és a latin nyelv mellett a történelem, földrajz, természetrajz, számtan is helyet kapott, rendkívüli tárgyai sorába beiktatták a geometriát, fizikát, jogi alapismereteket, görög nyelvet és valamelyik hazai nyelvet. A tárgyak változatossága nagy haladást mutat a régi grammatikai oktatással szemben. A jezsuiták lelkiismeretesen megtanították ugyan növendékeiket a deák beszédre, de a latin nyelven és a hittanon kívül alig adtak egyéb ismeretet. Most gyengült a latin tudás, de erősödött az élet ismerete.

A tanulók iskolai pályája jóval rövidebb ideig tartott, mint a modern korban. A tudományos pályára készülő deák valamelyik falusi mester vagy városi tanító védőszárnyai alatt megtanult írni, olvasni, számolni, imádkozni; azután elvégezte az öt évig tartó gimnáziumot; a kétéves filozófiai tanfolyamon logikát, etikát, metafizikát, matematikát, fizikát, történelmet és néhány melléktárgyat tanult; utána két év alatt megtanulta a jogot s némi joggyakorlás után ügyvéd lett. Mivel a kenyérkereső prókátorkodásra csak a szegényebb ifjú szorult rá, a tehetősek hazamentek gazdálkodni és a megyét szolgálni. Így hozott rendet a magyar közoktatásba a Ratio Educationis. Rendelkezéseinek köszönhető, hogy a három grammatikai és két

humaniora osztályra tagolódó gimnáziumok mellett több helyen akadémiák létesültek kétéves filozófiai és kétéves jogi tanfolyammal.

Nőnevelés voltaképen nem volt. A nemesleányokat megtanították írni, olvasni, imádkozni s ezzel be is fejezték tanításukat; csak a mágnások és az előkelő nemesurak gondoskodtak leánygyermekeik további kimüveléséről.

A fiúk iskolázásának végső célja, hogy a leendő pap és nemesúr tántoríthatlanul ragaszkodjék vallásához s szabályosan fogalmazzon és ékesen beszéljen latinul. Az országgyűlésen, megyegyűlésen, egyházi szolgálatban, törvényszék előtt, hivatalokban, iskolákban nélkülözhetetlen volt a biztos latin tudás s fölötte megbecsült a szónoki képesség. Nem az iskolák elvégzését tekintették fontosnak — hiszen II. József kora előtt senkinek sem kellett bizonyítványt felmutatnia végzett tanulmányairól — hanem azt nézték, beválik-e a nemesúr a közhivatalban vagy a törvénykezésben. Az iskolai képesítést csak a Ratio Educationis megjelenése óta kezdték figyelembe venni, akkor is csak a királyi hivatalok betöltésében.

II. József állandóan foglalkozott közoktatásügyi újításokkal, de tervét, hogy a nem-katolikus vallású iskolafenntartókat is rábírja az állami tanterv elfogadására, nem hajthatta végre. A protestánsok tiltakoztak minden állami kényszer ellen. A református és evangélikus ifjak óvatossága olyan nagy volt, hogy inkább külföldi főiskolákra mentek vagy befejezetlenül hagyták tanulmányaikat, semhogy az egyetlen magyarországi egyetemet láto-

gassák. Eszerint, míg az állam rendelkezése alá szorított katolikus intézetek engedelmeskedni kényszerültek a császár parancsainak, az önkormányzatuk sáncai mögé húzódó nem-katolikusok megmaradtak elzárkózottságukban s csak utóbb közeledtek a katolikus iskolák állami rendszeréhez.

Az újonnan szervezett és orvosi karral bővített nagyszombati egyetem 1777-ben Budán nyert elhelyezést; innen került Pestre 1784-ben. Filozófiai kara voltaképen csak egyetemi előkészítő tagozat volt szoros középiskolai tanrenddel: ezt a tanfolyamot mindenkinek el kellett végeznie, mielőtt beiratkozott volna teológusnak, jogásznak vagy — ritka esetben — orvoskari hallgatónak. A tanárok az államilag engedélyezett tankönyvek nyomán latinul adtak elő, a hallgatók latinul feleltek. A tanár is, a diák is megtanulta az előírt kézikönyv szövegét, többet tanítani és egyebet tudni hivatalosan nem volt szabad. A királyi hatóságok azt a nézetet vallották, hogy nem érdeke az államnak, ha az iskolák falain belül új eszmék vernek gyökeret.

Az egyetem felügyelete alatt 1782-től kezdve egy szerény igényű mérnöki intézet is működött. Három éves tanfolyamán meg lehetett tanulni a műszaki rajzolást, földmérést, utak, hídak és házak építését. Tehetősebb nemesúr gyermeke nem ment erre a lenézett pályára, aminthogy nem ment orvosnak sem. Tanárokká minden szakszerű előképzettség nélkül azok a papok lettek, akik idegenkedtek a lelkipásztori foglalkozástól vagy a kevés jövedelmet nyujtó, unalmas falusi élettől.

A németesítés Mária Terézia alatt még csak csendesen, úgyszólván észrevétlenül folyt, de II. József már a népiskolákban is megkövetelte a német nyelv tanítását, a gimnáziumokban pedig uralkodóvá akarta tenni a németnyelvű oktatást. Egyik rendelete szerint 1788 őszétől kezdve csak németül szabad tanítani valamennyi tárgyat valamennyi iskolában. Tanár a főiskolákon senki sem lehetett, aki nem beszélt németül. A császár a pesti egyetem németül nem tudó tanárait nyugdíjaztatta és osztrákokkal cserélte ki. Katona István, a legnagyobb magyar történetírók egyike, kénytelen volt tanszékétől megválni, mert nem beszélt németül. A pesti egyetemnek mindenféle nemzetből összeszedett tanárai a magyar nyelvet megvetették, a nemzetet lenézték, a haza ellenségei voltak. Csoda-e, ha ilyen intézkedésekre forradalmi megmozdulással válaszolt a nemzet: íme egy forradalom, mely Isten és ember előtt jogosult.

II. József császárnak a magyar nyelv használatáról 1784 májusában kiadott rendelete a közigazgatás és törvénykezés minden ágában kötelezővé tette a német nyelv kizárólagos használatát. Hivatalt csak az viselhetett, aki németül tudott. A germanizálásnak ilyen barbár erőszakossága az emberi és történeti jogok legelemibb tartozékaitól fosztotta meg a nemzetet. A császár a maga öntelten hatalmaskodó és merészen naiv képzelődésével épen az ellenkezőjét érte el kitűzött céljának: fölkeltette a magyarság izgalmas érdeklődését nemzetisége iránt. A nyelvkérdés ettől kezdve állandóan nyugtalanította az országot.

Parancsszóval nem lehet elrendelni, hogy a különböző anyanyelvű népesség milliói egy és ugyanazon nyelvet tanulják meg. Anyanyelvének kiirtásába senki sem nyugszik bele. A magyar ifjak nem tanulták a német nyelvet, ropogott szájukban az idegen szó, csúfot űztek egymás beszédéből. A nemzeti nyelvre kimondott halálos ítélet felrázta a magyarságot nacionalista közömbösségéből s megtanította a maga nyelvének és kultúrájának megbecsülésére.

Alig húnyt el II. József császár, megkezdődött a szellemi fordulat. Az országgyűlés és a vármegyék a nemzeti irány segítségére siettek, könyvek és cikkek jelentek meg a magyar nyelv iskolai használata mellett, egyes iskolákban megkezdték a magyar nyelv tanítását. Jellemző, hogy a magyar királyi helytartótanács inkább csak ott óhajtotta megengedni a magyar nyelv tanítását, ahol az ifjúság nem tudott magyarul, mert ahol — felfogása szerint — a tanulók született magyarok, ott a magyar nyelv tanítása kidobott pénz. A német és tót tájakon alkalmazott magyar tanárnak ismernie kellett a vidék anyanyelvét, kötelessége volt a latin tanárt helyettesíteni, fizetése kevesebb volt, mint a többi tanáré, de kilátásba helyezték számára, hogyha beválik a magyar tanításban és a latin tanárt kielégítő módon helyettesíti, idővel ő is a latin nyelv tanára lehet. Eszerint a tanárok nem a magyar fiúkat tanították nyelvük és irodalmuk ismeretére, hanem német és tót tanítványaikkal gyakorolták a magyar nyelvet. Ezt sem sokáig.

A magyarság ellenségei a bécsi császári udvar kö-

rében mindent megtettek, hogy a nemzeti törekvéseket elgáncsolják. A magyarságnak ismét éreznie kellett, mit jelent az, ha uralkodóházának egyetlen vércseppje sem húz a nemzethez, sőt ellensége mindannak, ami a megvetett ország javára szolgál. A főpapok és mágnások a magyar nyelv ellen nyilatkoztak, csakhogy megtarthassák a Habsburg-udvar kegyeit. A magyar királyi helytartótanács 1795-ben igazoló jelentést volt kénytelen benyujtani a bécsi udvari kancelláriához azért, mert eltűrte, hogy az egyik pozsonyi apácakolostorban a német nyelv mellett a magyar nyelvet is tanítsák. Az udvari körök a magyar nyelvet barbár szójárásnak tartották, a nemzeti követeléseken gúnyosan mosolyogtak, a türelmetlenkedőket rendre intették. Sem a dinasztia, sem belső tisztviselői és katonatisztjei, sem az aulikus érzelmű főrangúak nem engedték meg, hogy a magyarok országából végre valahára magyar szellemű országot csináljanak. Nem tudott magyarul sem a király, sem környezete, sem a mágnásosztály, sem a tisztikar; a magyar föld fényesen eltartotta őket s ők mégis megvetették az ország tulajdonképeni fenntartóinak esengéseit.

Hiába volt a nemzeti felbuzdulás. Az első fellángolás ellobbanásával a műveltebb magyarok között is többségbe jutottak azok, akik a latin nyelv további uralmát követelték, lévén ez szerintük: törvényes nyelv, hazai nyelv, nemzeti nyelv. A vármegyék többsége II. József rendeleteinek megsemmisülése után, 1790 táján, a latin nyelv uralmának helyreállítását kívánta. Még Pest vármegye is a latin hivatalos nyelv mellett szavazott.

Nagy vívmány volt, hogy a pesti egyetemen 1791-ben felállították a magyar nyelv és irodalom tanszékét. Egyetemi magyar tanárrá Vályi Andrást nevezte ki II. Lipót király. Jellemző a viszonyokra, hogy a német nyelv és irodalom már 1786-ban megkapta a maga katedráját; erre a tanszékre Hoffmann Lipót Alajost, utóbb Halitzky András Frigyest nevezték ki. Velük együtt működött az irodalmi műveltség terjesztésében az esztétikai tanszéken Szerdahelyi György, majd Werthes Frigyes Ágoston, utóbb Schedius Lajos. Az egyetlen magyarországi egyetemre sereglő ifjúság ezektől a latin-német kultúrájú irodalom-tanároktól tanulta az esztétikai műveltség elemeit.

Az egyetem fejlődésének néhány mozzanata:

1635: Pázmány Péter esztergomi érsek megalapítja és a jezsuiták vezetésére bízza a nagyszombati katolikus egyetemet. (II. Ferdinánd római császár és magyar király a németbirodalmi egyetemek jogaival ruházza fel az új univerzitást. A teológiai és filozófiai kar még ez év novemberében megkezdi működését.) — 1667: Lósy Imre és Lippay György esztergomi érsekek végrendeleti hagyatékának segítségével felállítják a jogtudományi kart. (A három karból és a gimnáziumi osztályokból áll az egyetem Mária Terézia királynő koráig. A tanítás a háborús események és a pestisjárványok miatt több izben évekig szünetel.) — 1769: Mária Terézia királynő újjászervezi az egyetemet, egyházi földbirtokot ad számára, felállítja az orvosi kart. (A következő évben történnek az első rektor- és dékánválasztások.) — 1774: A Jézus-társaság eltörlése után mind a négy kar lényeges változáson megy át. (Az új szervezet szerint a hittudományi karnak 8 tanára, a jogtudományinak 5 tanára, az orvostudományinak 5 tanára, a bölcsészettudományinak 8 tanára van. Az utóbbiak tanszékei: a filozófia, esztétika, történelem, természetrajz, természettan, elemi matematika, felsőbb matematika, csillagászat. Minden hittudományi, jogtudományi

és orvostudományi hallgató köteles elvégezni a két éves bölcsészettudományi tanfolyamot, ezt megelőzi az öt évre terjedő gimnáziumi tanfolyam. A hallgatóknak kötött órarendjük van heti húsz órában. Közülük teológus 123, jogász 186, orvostanhallgató 20, bölcsész 210.) — 1777: Az egyetem Nagyszombatból Budára költözik. (Ebben az évben lép életbe az új országos tanulmányi rendtartás: a Ratio Educationis. Az egyetemet a budai királyi palotában helyezik el.) — 1780: Mária Terézia királynő kiadja az egyetem nagy kiváltságlevelét. (A királynő, latinnyelvű Inaugurale Diplomájában, királyi utódainak és az ország mindennemű egyházi és világi rendjeinek oltalmába ajánlja az egyetemet s megadja számára mindazokat a jogokat, melyekkel a bécsi, gráci, prágai és olmützi egyetemek élnek; nagyértékű örök alapítványokat ruház az egyetemre, külön címerrel és pecséttel ajándékozza meg a királyi katolikus univerzitást.) — 1782: II. József császár három évfolyamra terjedő mérnökképző intézetet állít fel az egyetem filozófiai fakultása mellett s az orvosi fakultáson megveti az az állatorvosi tanfolyam alapját. (A császár meglátogatja az egyetemet, állandóan reformál, eltörli a szeplőtlen fogantatás védelmi esküjét. Ettől az időtől kezdve protestáns egyetemi hallgatók is nyerhetnek doktori oklevelet. Orvosi diplomát kap az első magyarországi zsidó egyetemi hallgató is.) — 1784: Az egyetem Budáról Pestre költözik. (A császár a budai gimnáziumot elválasztja az egyetemtől, a karok számára új tantervet dolgoztat ki, a kötelező katolikus istentiszteletet mellőzi. A tanárok német nyelvtudását még a hittudományi karban is megkívánja; a németül nem tudó tanároknak távozniok kell. Fogarasi Pap József személyében kinevezi az első nem-katolikus tanárt. Pap József, a marosvásárhelyi református kollégium büszkesége, öt tudományos pályadíjat nyert Hollandiában s a pesti egyetemen a filozófia tanszékét kapta, de meghalt, mielőtt katedráját elfoglalhatta volna. Utána a század végéig több protestáns tanár is kerül az egyetemre, így Werthes Frigyes Ágoston, Schwartner Márton, Schedius Lajos.) — 1790: II. József halála után a nemesség felzúdul az idegenből jött egyetemi tanárok ellen, Pozsony vármegye rendjei szóvá teszik az ifjúság erkölcsi romlottságát, vizsgálatot követelnek a filozófia szabadgondolkodó tanára ellen. (A filozófia tanára, a bajor származású Kreil Antal, keresztény-ellenes tételeket hirdet, tanítványai azonban nem

vallanak rá, a tanári fegyelmi bizottság sem tud elfogadható bizonyítékokat gyüjteni ellene, csak aggodalmasnak találja néhány tanítását; a királyi helytartótanács mindezek ellenére is el akarja mozditani állásából, de az udvari kancellária megvédi s II. Lipót király még inkább enyhít a fegyelmi határozaton. Pozsony vármegye értesítést kap, hogy őfelsége legfelsőbb rosszalását fejezi ki, amiért a vármegye ezt a jeles tanárt kellő tájékozódás nélkül, alaptalanul illette súlyos vádakkal.) — 1791: A magyar nyelv és irodalom tanszékének felállítása. (A magyar tanulmányok tantervét a felség által kinevezett első magyar nyelvtanár, Vályi András, készíti el s a filozófiai kar három megbizottja bírálja felül: Kreil Antal, a bölcselettudomány tanára; Mitterpacher Lajos, a mezei gazdaság tanára; Gabelhofer Gyula, az egyetemi könyvtár igazgatója. A bírálók igen érdemes tudósok hírében állottak, magyarul azonban keveset tudtak, latin és német volt minden irásuk. A tervezetet és bírálatát az egyetemi tanács felküldi a királyi helytartótanácshoz, ez viszont a maga véleményével ellátva eljuttatja az udvari kancelláriához, innen mennek az iratok II. Lipót király elé.) — 1792: Schedius Lajos kinevezése az esztétika tanszékére. (A XVIII. században az esztétika tanára vezeti be az ifjúságot az irodalom tanulmányozásába, a magyar és a német tanár inkább csak nyelvet és fogalmazást tanit. Werthes Frigyes Ágoston távozása után jeles férfiak folyamodnak az esztétikai katedráért, igy Bacsányi János, Belnay György, Nagyváthy János, Rájnis József, Révai Miklós; de az udvari kancellária pályázati versenyvizsgát rendel el a megüresedett tanszék betöltése végett; a versenyvizsga megtartása után kiderül, hogy a zárthelyi irásbeli dolgozatok szerzői közül alapos fejtegetéseivel magasan kiemelkedik Schedius Lajos, a göttingai egyetem volt hallgatója. Bár evangélikus vallású s ezért az egyetem katolikus jellegére való hivatkozással, az udvari kancellária óvást emel kinevezése ellen, II. Lipót király őt helyezi a katedrába, mert méltányolni óhajtja különös tehetségeit. A huszonnégy éves tudóst évi ezer váltóforint fizetéssel iktatják be tanszékébe.) — 1795: I. Ferenc király nyugalomba küldi Kreil Antal és Koppi Károly egyetemi tanárokat, egyben kitiltja őket Pestről és Budáról. (Kreil Antal még közel negyven esztendeig él Bécsben; Koppi Károly, a kitünő tehetségü piarista történelemtanár, hat év mulva meghal Nagykárolyban.

Eltávolításuk oka, hogy baráti módon érintkeztek a Martinovics-féle összeesküvés egyik-másik tagjával. Kreil Antalt régebbi fegyelmi ügyén kívül még az is gyanussá tette, hogy megértő szellemben foglalkozott Kant rendszerével. E rendszer fejtegetését a királyi kormány 1795-ben kitiltja az egyetemről.) — 1799: Az ifjúság szigorú fegyelmezése. (A pesti élet erkölcsrontó hatása miatt a szülők részéről országszerte nagy a panasz. I. Ferenc király már évekkel azelőtt elhatározza, hogy az egyetemet áthelyezi Esztergomba, bár Nagyszombat és Vác is verseng az egyetemért, szóba jön Eger is. De a tanári kart, a négyszáz főből álló tanulóságot, az egyes karok intézeteit és gyüjteményeit bajos elhelyezni más városban. Az egyetem marad, ifjúságát rendbeszedik. Még a nős orvostanhallgatóknak sem szabad esténkint lakásukat elhagyni, eltiltják a színielőadások látogatását, elrendelik a havi gyónást, megbüntetik a böjt megszegőit, megbírságolják az elnéző szállásadó gazdákat. Az istentisztelet elmulasztóit megdorgálják, a kocsmázókat becsukják, a verekedőket botbüntetéssel fenyítik. A verekedéssel van a legtöbb baj; a jogászok léptennyomon összetűznek a mesterlegényekkel, katonákkal, városi hajdukkal; a sebesülések nyomában ott van a karcer, korbács, kizárás. A testi fenyítést az egyetemi tanárok intézik el a szolgák segítségével.) — 1800: A tanszékekkel kapcsolatos dolgokat aprólékosan szabályozza a kormány, de a tanárok nehéz sorsán nem tud enyhíteni. (Bár a tanárok egyrésze katolikus áldozópap, még ők is szenvednek a papírpénz elértéktelenedése miatt. A kormány segélyek kiutalásával iparkodik némi segítséget nyujtani, mert a bankócédulákban kiadott évi 800–1000 forint fizetés nem elég a tisztességes megélhetésre. A nyomorgó életmódot a tudomány müvelése is megszenvedi. A filozófiai kar tanszékei ebben az időben: a filozófia, esztétika, magyar nyelv és irodalom, német nyelv és irodalom, történelem, történelmi segédtudományok, természetrajz, mezőgazdaság, elemi fizika, felsőbb fizika, elemi matematika, felsőbb matematika, csillagászat, mérnökség.)

A magyar nyelv és irodalom egyetemi tanszékének felállítása II. József németesítő rendeleteire vezethető vissza. A császár halálát követő nemzeti föllángolás nem küszöbölte ugyan ki az iskolákból a tanítás latin nyelvét, de jogot követelt a magyar nyelv számára is. Miután az 1791. évi 16. törvénycikk elrendelte, hogy az egyetemen

is tanítani kell a magyar nyelvet, II. Lipót király a helytartótanács és a kancellária előterjesztésének meghallgatása után külön egyetemi tanszéket állíttatott a magyar nyelvnek és irodalomnak. Az újonnan rendszeresített katedrába az egyetem rektora és dékánjai jelenlétében 1791 június 6-án iktatták be Vályi Andrást s évi hatszáz váltóforint fizetést rendeltek számára az egyetemi alapból. Az új tantárgy hallgatását eleinte nem tették kötelezővé az ifjúság számára, de 1792-ben kimondták, hogy a magyar nyelvi és irodalmi leckéket egy éven keresztül heti két órában minden egyetemi hallgató köteles hallgatni, mert különben nem kap alkalmazást a hazában. A hallgatóság évenkint vizsgát is tett magyar nyelvtudásából, ezen a vizsgán annak a karnak a dékánja elnökölt, amelyhez a hallgató tartozott. Az egyetemi felfogás szerint a magyar nyelv különállt a négy kartól, minden egyetemi hallgatónak be kellett rá iratkoznia legalább egy évig s ha a magyar tanár véleménye szerint nem tanusított kielégítő haladást, mindaddig hallgatnia kellett a tantárgyat, míg meg nem felelt a vizsgálaton. Az ifjúság buzgalma ellen kezdetben nem emeltek kifogást, később ellanyhult az érdeklődés, sokan elmaradtak a magyar leckéről. Vályi András ismételten panaszt emelt tantárgyának elhanyagolása miatt. (1792., 1793., 1795., 1796.) A helytartótanács megintette az ifjúságot, kutatta a baj okait, de a szaktanárnak azt a kérését, hogy a magyart osszák be a bölcsészettudományi hallgatók kötelező rendes tárgyai közé, nem teljesítették. A szaktanár szerint a hanyagság oka az volt, hogy a hallgatóság a magyart csak mellékes leckének tekintette, egyesek bizakodtak anyanyelvi tudásuk biztosságában, mások a maguk szigorúan előírt szaktanulmányaival voltak elfoglalva. A helytartótanács csak annyit rendelt el, hogy minden végzett egyetemi hallgatónak bizonyítványt kell felmutatnia a magyar nyelvi kollégium hallgatásáról. Az akkori idők felfogását tekintve ez is nagy engedmény volt a nemzeti ügy javára, főként ha tekintetbe vesszük, hogy az egyetemi tanárok és az egyetemi hallgatók egy része semmit sem tudott magyarul. Hogy a tanszék nem tartozott a kicsinyelt katedrák közé, ezt néhány személyi vonatkozás mutatja. Mikor Vályi András egy ízben megbetegedett, óráit Rácz Sámuel egyetemi orvostanár, a magyarnyelvű orvosi irodalom hírneves úttörője, vette át (1793); Vályi András halála után pedig (1801) az elemi matematika tanára,

Dugonics András, törekedett a tanszék elnyerésére. Meg is kapta volna a kívánt katedrát; mivel azonban ez a tanszék egyik karba sem volt bekebelezve, másrészt kisebb díjazással járt, mint amennyi akkor Dugonics András fizetése volt, a helytartótanács és a kancellária Révai Miklóst ajánlotta kinevezésre I. Ferenc királynak. (1802.) A Vályi András halála és Révai Miklós kinevezése közé eső időben, fél éven keresztül, Dugonics András helyettesítette a hiányzó magyar nyelvi és irodalmi tanárt.

Vályi András (szül. 1764 november 30. Miskolc; megh. 1801. december 2. Pest) a magyar irodalom első tanára a pesti egyetemen. Előzőleg a kassai tankerület elemi iskoláinak felügyelője volt, a II. József császár halálát követő hivatalos személycserék következtében állását vesztette, református hitéről ekkor tért át a katolikus vallásra, gróf Batthyány József esztergomi hercegprímás akaratából megkapta a pesti egyetemen ez időtájt szervezett magyar katedrát. Kinevezésekor huszonhét éves volt, tanári székén tíz évig munkálkodott. (1791–1801.) Az egyetemen tanítványaiból magyar önképzőkört szervezett; ez a kis nyelvművelő kör, a Pesti Magyar Társaság, 1792 májusában kiadott egy könyvet ezzel a címmel: A felséges magyar hazához. Vályi András, mint «a magyar stílus tanára» — ez volt hivatalos címe — előadásai programmjául rendszeres magyar nyelvi és irodalmi tantervet készített; ezt a tervezetét a magyar királyi helytartóság és a magyar királyi udvari kancellária tudomásul vette. Nyelvtant, stilisztikát, retorikát, hivatalos ügyiratot és némi irodalomismeretet adott elő. Legkedvesebb tudományos foglalkozása a honismeret volt. Sokat utazott az országban, a nevezetesebb helyeken rajzokat készített, a történeti és földrajzi adatokat hangyaszorgalommal gyüjtötte. Toldy Ferenc szerint: «Vas kitűréssel legyőzvén a lelketlenség által elibe gördített akadályokat, Magyarország földirati szótárával alapját vetette meg a haza részletes ismeretének». (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) Harminchét éves korában hűnyt el, jó emléket hagyva maga után. — Érdemes munkája: Magyarországnak leírása, melyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyóvizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételük, földesuruk, fekvésük, történetük,

különféle természbéli tulajdonságaik, a betüknek rendjük szerint feltaláltatnak. Készítette Vályi András királyi magyar universitásbéli professzor. Három kötet. Buda, 1796–1799. A királyi universitásnak betüivel. (Földrajzi lexikon. A szerző egyrészt Korabinszky János Mátyás tudós pedagógus és könyvkereskedő 1786. évi németnyelvű geografiai lexikonát, másrészt Bél Mátyás kéziratos és nyomtatott munkáit, végül a kérdőíveire adott válaszokat használta forrásul. Levelezésben állott a fél országgal, csakhogy minél több adatot gyüjthessen. Előszavában hazafias büszkeséggel hivatkozik fáradozásaira, köszönetet mond nagyszámú támogatójának s kéri olvasóit, hogy fogadják szivesen munkáját: «Vegyed jószivű hazámfia olyan indulattal, amilyen szives készséggel s bajos fáradozással hasznodra lenni igyekeztem». Első kötetét József főhercegnek, második kötetét Batthyány József esztergomi hercegprímásnak, harmadik kötetét gróf Széchenyi Ferenc önagyméltóságának ajánlotta. Helyet adott néhány költeménynek is: ezekben őt dicsőítették. «Könyv-kamarád áldjuk, eszedet dicsekedve csudáljuk; Illy munkát keverő, hogy jöve néked erő»: irja hozzá Perecsényi Nagy László. «Sok gond s szünetlen fáradozás után Készült szerencsés lexikonod: tanu, Igaz tanu, hogy nemzetednek Haszna s dicső neve szíveden van»: zengi róla Virág Benedek.) — Magyarországnak földképe, mely az eddig készült mappákból lehetőképen megjobbítva kibocsáttatott. Pest, 1798. (Az akkor már fejlődni kezdő magyar kartografia egyik emléke. Nem sokkal utóbb jelentek meg Budai Ézsaiás s különösen Görög Demeter és Korabinszky János Mátyás nagyértékü térképgyüjteményei.) — Magyar verseket is irt (egyik költeménye Kazinczy Ferenc Orpheusában jelent meg), beszédeket mondott a magyar nyelv és a nemzeti nevelés érdekében (ezek közül kettő nyomtatásban is megmaradt); végül pedagógiai vonatkozású munkákat adott közre (az elemi iskolai tanítás módjáról, a magyar nyelv tanulásának megkönnyítéséről). Stílusában még a régi világ embere volt, de magyar lelkesedése már a nemzeti megújhodás koráé. Egyetemi katedráját 1802-ben Révai Miklós örökölte.

Az iskolák szaporodása:

A XVII. század végén a következő helyeken voltak említést érdemlő katolikus gimnáziumok: Besztercebánya, Buda, Csíksomlyó, Eger, Eperjes, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Gyulafehérvár, Kassa,

Kézdivásárhely, Kolozsvár, Komárom, Kőszeg, Löcse, Nagyszombat, Nagyvárad, Pápa, Pozsony, Rozsnyó, Selmecbánya, Sopron, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Trencsén, Ungvár; evangélikus liceumok: Beszterce, Brassó, Besztercebánya, Eperjes, Késmárk, Medgyes, Nagyszeben, Pozsony, Rozsnyó, Segesvár, Selmecbánya, Sopron; református kollégiumok: Debrecen, Hódmezővásárhely, Kolozsvár, Losonc, Máramarossziget, Marosvásárhely, Mezőtur, Miskolc, Nagyenyed, Nagykörös, Pápa, Sárospatak, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Zilah; unitárius latin iskolák: Kolozsvár, Torda. A katolikus gimnáziumok tanárai jezsuiták, a protestáns iskolák tanárai papi tanultságú oktatók. — A XVIII. század első évtizedében fejlődnek ki Nyitra, Pécs és Marosvásárhely katolikus gimnáziumai s a kecskeméti, kisújszállási, hajdúböszörményi és hajdúnánási református latin iskolák. Amint egy-egy városka vagy község csak némiképen is kezd kibontakozni falusi barbárságából, mindjárt megkapja a maga deák iskoláját.—1711: Veszprém, kat. (A veszprémi püspök és a piaristák alapítása.) — 1714: Vác, kat. (A váci püspök és a piaristák alapítása.) — 1715: Kecskemét, kat. (Gróf Koháry István és a piaristák alapítása.) — 1717: Pest, kat. (A piaristáknak ez a népes gimnáziuma az egyetlen latin iskola Pesten 1823-ig, a pesti ágostai hitvallású evangélikus gimnázium megalapításáig.) — 1719: Debrecen, kat. (Mivel katolikus polgár nincs a városban, a piarista kisgimnázium növendékeit messze vidékekről hozzák a rend itteni internátusába.) — 1720: Szeged, kat. (A város egyetlen kultúráltabb pontja a piaristák iskolája; a XIX. századig még nyomda sem tud megélni a városban.) — 1721: Székesfehérvár, kat. — 1722: Karcag, ref. — 1725: Nagykároly, kat. — 1727: Sátoraljaújhely, kat. — 1729: Miskolc, kat. — 1730: Máramarossziget, kat. — 1739: Magyaróvár, kat. — 1745: Arad, kat. — 1754: Balázsfalva gör. kat. román. — 1760: Halas, ref. — 1761: Baja, kat. — 1765: Nagykanizsa, kat. — 1771: Keszthely, kat. — 1772: Szombathely, kat. — 1779: Jászberény, kat. — 1792: Csurgó, ref. — 1794: Székelykeresztur, unitárius. — Azonkívül szétszórva az országban, jelentéktelen helyeken is, számos egytanitós és kéttanitós latin iskola. A viszonyok kezdetlegességére jellemző, hogy a XVIII. századvégi Budapest összes középiskolai tanulóinak száma négyszáz-ötszáz főre tehető; igaz, hogy csak két latin iskola van a fővárosban: a budai királyi

katolikus gimnázium és a pesti kegyesrendi katolikus gimnázium; tanulóik között nincs sem protestáns, sem zsidó.

Irodalom. — Pauler Tivadar: A budapesti tudományegyetem története. I. köt. Budapest, 1880. — Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. köt. Budapest, 1881. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet, Budapest, 1891–1914. — Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Két kötet. Budapest, 1899–1902. — Zsilinszky Mihály, Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József: A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907. — Friml Aladár: Az 1777-iki Ratio Educationis. Budapest, 1913. — Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete. 2. kiadás. Nagyvárad, 1915. — Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története. Pozsony, 1917. — Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. Budapest, 1920. — Teutsch Frigyes: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Két kötet. Nagyszeben, 1921–1922. — Zelovich Kornél: A József-műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. Budapest, 1922. — Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Budapest, 1926. — Finánczy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Rácz Lajos: Irodalmunk nemzetietlen korának okai. Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve. 22. évf. Debrecen, 1928. — Wolkenberg Alajos: A budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem rektorai. Budapest, 1929. — Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Budapest, 1930.

NYOMDÁSZAT, KÖNYVKIADÁS.

MÁRIA TERÉZIA királynő trónralépése idején, 1740-ben, csak Budán, Debrecenben, Győrött, Kolozsvárt, Nagyszombatban, Nagyszebenben, Pozsonyban működött jelentékenyebb könyvnyomtató műhely; néhány más helyen épen hogy kísérleteztek egy-egy könyvsajtóval; olyan városokban, mint Eger, Esztergom, Nagyvárad, Pest, Pécs, Temesvár csak 1740 után állítottak fel nyomdát; más városokban, így Aradon, Kecskeméten, Miskolcon, Szabadkán, Szegeden gondolni sem lehetett bármilyen szerény igényű műhely megindítására. Csak II. József szabadelvű reformjai kezdték erősebben éleszteni a vállalkozó kedvet. A cenzura korlátozása a nyomdászok üzleti tevékenységét annyira fokozta, hogy a császár uralkodásának végén már legalább harminc nyomda működött Magyarország és Erdély területén. Főként Budán, Pesten, Pozsonyban, Debrecenben és Kolozsvárt nyomtattak számos könyvet.

Az egész országnak a nagyszombati egyetemi nyomda volt a legjobban fölszerelt könyvnyomtató műhelye. A nyomdát a jezsuiták vezették, alkalmazottai jól fegyelmezett német és tót munkások voltak, fölszerelése vetekedett a legvirágzóbb külföldi tipografiák műszaki berendezésével. Magyar könyvet nem sokat bocsátottak

ki ebből a nyomdából, de magyar vonatkozású latin kiadványai Európa minden részébe eljutottak. A nyomda nagyarányú működését csak a Jézus-társaság feloszlatását elrendelő 1773. évi királyi rendelet zavarta meg. A jezsuita kollégiumban elhelyezett műhelyek és raktárak készleteit a királyi bizottság leltárba foglalta, a nyomda személyzetét állami alkalmazásba fogadta, az utolsó jezsuita nyomdaigazgatót, Tolvay Imrét, hivatalától felmentette. Tolvay Imre világi pappá lett, az esztergomi egyházmegye kötelékébe lépett, elköltözött Nagyszombatból; helyét egy világi ember, a nyomda addigi technikai vezetője, foglalta el; Mária Terézia évi 300 forint fizetést rendelt számára. Ebben az időben a nyomdának tíz nyomdásza és nyolc betűszedője volt; hat sajtóját, gazdag betűanyagát, ékes rézmetszeteit, nagy papiroskészletét, hatalmas könyvraktárát és különböző felszerelési tárgyait százhatvanezer forintnál többre becsülték: hallatlan nagy összeg abban az időben.

Amint a nyomda állami kezelésbe ment át, jövedelme mindjárt csökkent, személyzete lassabban dolgozott, a hivatalos elszámolásokba hibák csúsztak be. Mikor Mária Terézia az egyetemet 1777-ben Nagyszombatból Budára helyezte át, vele együtt ment a nyomda felerésze. Tíz nyomdász Nagyszombatban maradt, tíz Budára költözött, a nyomda felszerelését és betűanyagát megosztották a két nyomda között, mindkét nyomda felügyelőjévé évi 800 forint fizetéssel Pray György jezsuitát nevezte ki a királynő. A nyomdai eszközöket a Vágon és a Dunán hajókon és tutajokon szállították Budára, itt az egyetem

november elején nyílt meg, vele együtt a nyomda is működni kezdett. A Nagyszombatban maradt könyvnyomtató műhely még húsz évig élt, hanyatlása azonban egyre rohamosabbá vált. 1797-ben egész felszerelését Budára szállították s hozzácsatolták az egyetemi nyomdához.

A budai egyetemi nyomda a maga egy betűöntőjével, hét nyomdászával, hat betűszedőjével és tizenegy munkásával nem úgy dolgozott, ahogy kellett volna, bár Mária Terézia királynő a tankönyvkiadás kizárólagos szabadalmával ruházta fel, ez a kiváltság biztos pénzügyi alapot teremtett a nyomda vezetőségének. A királyi kormányzat Pray György után 1778-ban Trattner Mátyás nyomdász-segédet nevezte ki igazgatóvá, ennek utóda egy nagyszombati nyomdai művezető lett, az utóbbinak egy nyugalmazott egyetemi tanár lépett a helyébe. A nyomdában sok volt a rendetlenség, lanyhaság, szabálytalan pénzkezelés; a hiányokat alig győzték kipótolni az iskolakönyvekből befolyó jövedelmekből. Már ezekben az egyszerű időkben is az volt a helyzet, hogy az állami és városi vállalkozás nem versenyezhetett a magánvállalkozással; az állami és városi alkalmazott kényelmesen végezte a maga dolgát, nem törődött az üzem jövedelmezőségével; a szakszerű ellenőrzés hiányzott. A budai egyetemi nyomdának nagy privilégiumai voltak, gazdag fölöslegének kellett volna lenni minden évben, ezzel szemben számbavehető hasznot nem tudott felmutatni, időnkint súlyos veszteségekről tett jelentést a felsőbbségnek, egyes alkalmazottak kezén eltűnt az árú és a pénz. A nyomdai forgalom igen erős volt. A század vége felé az ország ösz-

szes nyomtatványainak legalább egyharmadrészét Budán állították elő, évenkint körülbelül ötmillió ív papirost használtak fel különböző nyomtatványokra.

Míg a budai egyetemi nyomda elsősorban állami és katolikus célok szolgálatában állott, a debreceni városi nyomda a reformátusok vallásos és tudományos törekvéseit támogatta. A kurucokkal harcoló német sereg 1705-ben teljesen szétdúlta a város nyomdáját, összetörte sajtóit, golyót öntött ólombetűiből; de a szatmári béke után a debreceni tanács újból berendezte könyvnyomtató műhelyét. A nyomda elsősorban a város és a református kollégium számára dolgozott, vallásos munkákat és iskolakönyveket hozott forgalomba, könyveit legszorgalmasabban a református hivők és a helvét hitvallású tanulók vásárolták. A személyzettel sok baj volt. Ritkán akadt olyan nyomdavezető, aki világosan el tudott volna számolni a bevételekről és a kiadásokról. Hiába állított a tanács a nyomda fölé városi felügyelőt, a polgárság bizalmi embere nem járhatott túl egyes mesteremberek ravaszságán. Pedig ez gyökeresen és patriarkálisan magyar vállalkozás volt. Míg az ország többi nyomdájában nagyobbára német munkások dolgoztak, a debreceni betűszedők magyarok voltak; az inasokat a város a református kollégium gyengébben tanuló diákjai közül fogadta fel és ruházta. A műhely személyzete mindössze hat-nyolc emberből állott, a betűket idegenből hozatták, a papirost messze földről szállították. A város szekerei sokszor jártak papirosért a Felvidékre. Szépirodalmi munkák nyomtatásával és árusításával nem foglalkozott a

városi könyvnyomtató műhely, mint ahogy a budai egyetemi nyomda sem adott ki szórakoztató munkát.

Hogy a XVIII. századi magyarországi kultúrának milyen csekély volt a szellemi szükséglete, erre nézve jó példa a könyvnyomtatás állapota az ország középpontjában. Budán az első nyomdát 1724-ben alapította Landerer János Sebestyén. A bajor származású nyomdász korán elhúnyt, özvegye 1728-ban férjhezment művezetőjéhez, Nottenstein Györgyhöz, ennek halála után az özvegy maga vezette a nyomdát, később fia, Landerer Lipót Ferenc, majd ennek özvegye került a nyomda élére. A család egyik tagja, Landerer Mihály, az 1790-es években belekeveredett a Martinovics-féle összeesküvésbe s jakobinus elveiért tíz esztendei rabságot szenvedett.

Pesten az első nyomdát 1756-ban nyitotta meg Eitzenberger Ferenc Antal. Nagyszombatból költözött Budára, a pestvárosi tanács nem akart engedélyt adni vállalkozásához, de a magyar királyi helytartótanács megengedte műhelye megnyitását. Halála után 1776-tól kezdve özvegye, 1782-től kezdve egyik fia vezette a nyomdát, később Paczkó Ferenc Ágoston kezére jutott az úttörő pesti könyvsajtó.

Mária Terézia királynő uralkodásának utolsó évtizedében, 1773-ban, újabb nyomda alakult Pesten: Royer Ferenc Antal és Landerer János Mihály tipografiája. Landerer János Mihály a budai nyomda megalapítójának egyik fia volt s egyszerre három helyen tartott fenn nyomdát: Pozsonyban, Kassán és Pesten. Vállalatait jól vezette, nagy vagyonából később megvásárolta a temes-

megyei Fűskút falut s magyar nemességet nyert. Fia, Fűskúti Landerer Mihály János, 1795-től kezdve szerencsés kézzel irányította a család nyomdaipari és könyvkereskedelmi tevékenységét.

Buda és Pest az 1770-es évek után a magyar nyomdászat középpontjává kezdett alakulni. A Landerer-műhelyen, az Eitzenberger-könyvsajtón és a Royer-Landererféle nyomdán kívül nemcsak a budai egyetemi nyomda működött itt serényen, hanem a bécsi Trattner János Tamás is Pesten rendezte be egyik nyomdáját 1783-ban. A bécsi vállalkozónak számos könyvnyomtató műhelye és könyvkereskedése volt az osztrák örökös tartományokban; II. József annál szívesebben adta meg számára a pesti nyomdaalapítás engedélyét, mert Trattner János Tamás Magyarországon született, egy Kőszeg mellett fekvő kis faluban. Kitűnő üzleti érzéke és előkelő udvari összeköttetései nagyvagyonú emberré tették. Mária Terézia udvari nyomdásszá nevezte ki, II. József osztrák nemességet adott számára, II. Lipót magyar nemességgel tűntette ki. Nagy vállalatait bécsi otthonából irányította 1798-ban történt haláláig. Pesti nyomdáját egyik rokona, a vasmegyei Trattner Mátyás vezette. Ez a szorgalmas nyomdász Bécsben tanulta mesterségét, huzamos időt töltött Párisban, hazatérve egyideig a budai egyetemi nyomda művezetője volt, innen jutott a pesti Trattner-nyomda élére.

Nagyszombaton, Debrecenen, Budán és Pesten kívül különösen Pozsony és Kolozsvár nyomdászata érdemel figyelmet. A kormányhatóságok, egyházak és iskolák

nyomtatványszükséglete elég jó megélhetést adott néhány könyvnyomtató műhelynek. Pozsonyban a német földről beszivárgó élelmes magánvállalkozás vert gyökeret, Kolozsvárt elsősorban a katolikus és protestáns versengés hozott életet a könyvsajtók munkájába.

A cenzura virágkorát élte. Az előleges kéziratvizsgálat imprimatur-ja nélkül tilos volt a nyomdászoknak bármit is kinyomtatniok.

III. Károly király 1715. évi rendelete szerint könyvnyomtató műhelyt csak megbízható emberek állíthatnak fel, munkájuk megkezdéséhez királyi szabadalom szükséges, csak olyan helyen dolgozhatnak, ahol a hatósági felügyelet és a papi cenzura kifogástalan, minden nyomtatványon jelezniök kell a maguk nevén kívül az író és a kiadó nevét, meg kell jelölniök a várost és az évszámot.

Mária Terézia királynő uralkodása alatt erős eszközökkel dolgozott a hivatalos felügyelő szervezet. A kéziratok felülvizsgálását végző cenzorokat részint a magyar királyi helytartótanács, részint a katolikus püspökök rendelték ki. Az előleges könyvengedélyezés mellett megvolt az utólagos könyvvizsgálat is. A tiltott könyvek jegyzékét külön állami katalógus foglalta magában. A cenzurai rendeletek végrehajtására a kancellária és a helytartótanács egymással vetekedve ügyelt.

Az 1763. évi királyi rendelet teljes kifejlődésében mutatja az osztrák mintára formált magyarországi könyvellenőrző rendszert. A könyvcenzura élén az esztergomi érsek állt, ő vigyázott a könyvnyomtatókra, a jezsuita cenzorokra és a nyomtatványok felügyeletével megbízott

egyéb személyekre. A kinyomtatásra szánt kéziratot a szerző két példányban nyujtotta be a cenzorhoz, az egyik példány a cenzornál maradt, a másikat a hivatalos elbírálás után visszakapta a szerző s ha engedélyt kapott kézirata kiadására, sajtó alá adhatta munkáját. A nyomdásznak szigorú megtorlás terhe mellett tilos volt olyan kéziratot kinyomtatnia, amelyről hiányzott a cenzor imprimatur-ja. Minden nyomdász köteles volt évenkint minden nyomtatványból egy kötött és egy fűzött példányt a cenzura főnökéhez Pozsonyba küldeni, innen a két példány Bécsbe ment az udvari kancelláriához, ugyanide terjesztették be a cenzorok is az általuk megvizsgált és kiadásra engedélyezett nyomtatványok jegyzékét. A cenzorok a maguk bíráló eljárásában különösen arra ügyeltek, hogy a szerző tiszteletben tartsa a vallást és az erkölcsöt, a királyt és a papságot, a hivatalos tekintélyt és a társadalmi rendet. A protestáns szerzőkkel szemben sem volt szabad kíméletlenül eljárniok, arra azonban ügyelniök kellett, hogy új eretnekség ne legyen könyveikben, sérelmek felhánytorgatásával ne foglalkozzanak, a másvallásúakat ne bántsák. A külföldről hozatott könyveket, gondos átvizsgálásuk után, csak akkor adhatták ki tulajdonosuknak, ha nem találtak bennük szabados hangot vagy ártalmas fejtegetéseket.

Ilyen szigorú rendszabások mellett nem volt sok baj a szerzőkkel és a könyvnyomtatókkal. A szerzők féltek a börtöntől, a nyomdászok rettegtek műhelyük becsukása miatt. Időnkint egy-egy szabadabb szólású szerző mégis magára vonta az államhatalom haragját. Debrecenben

Mária Terézia királynő a magyar királyi helytartótanács előterjesztésére 1752-ben lefoglaltatta és elkoboztatta Molnár Gergely latin nyelvtanának több mint háromezer példányát, mert az egyik pozsonyi cenzor néhány dícsérő mondatot talált benne Rákóczi Györgyről s ezt az utalást a «lázadó» II. Rákóczi Ferenc dícsérete gyanánt fogta fel. Pest városát 1757-ben keményen megfeddte a királynő, mert Perthold Lukács tanár előzetes cenzura nélkül merészelte kinyomatni azt a kéziratát, melyben azt állította, hogy a koronázás lényeges feltétele az uralkodás törvényességének; a tanárt elbocsátották állásából, fejtegetéseit elkobozták, a városi tanácsot megdorgálták. Olykor még egy-egy hithű katolikus is összeütközött az államhatalommal. Mikor Biró Márton veszprémi püspök Enchiridion címmel közrebocsátotta a protestánsokat erősen becsmérlő könyvét, a királynő 1751-ben ezt a munkát szintén elkoboztatta, egyben felhívta a protestánsok figyelmét arra, hogy máskor ne merészeljék panaszaikat a külföld tudomására hozni. Az elkobzás ugyanis idegen nyomásra történt: Nagy Frigyes porosz király és XIV. Benedek pápa közös megegyezéssel jártak közben a bécsi udvarnál, hogy lépjen fel a felekezeti békét sértő veszprémi püspök ellen.

Hogy a moccanást sem tűrő államhatalom milyen erős kézzel őrizte a társadalmi rendet, erre nézve számos jellemző példát lehetne felhozni. Itt csak egy tanulságosabb esetet. A magyar nemesség Mária Terézia uralkodása alatt félni kezdett előjogai megnyirbálásától s nagyon felháborodott az urbárium behozatala miatt, ekkor egy

sárosmegyei nemesúr, Péchy István, azt találta írni egyik kéziratos latin értekezésében, hogy a magyarnak még nem rozsdásodott kardja hüvelyébe. A nem is egészen tökéletes eszű embert elfogták, mint lázítót és felségárulót Kassán jobbkeze megcsonkítására és halálra ítélték, azután mégis megkegyelmeztek neki s 1770-ben bebörtönözték a gráci várba. Mikor József császár trónra lépett, hazabocsátotta a szerencsétlent: «Ez az ember hány százezer embert állíthat ki ellenem? Engedjétek el! Hadd fusson a bolond!»

II. József cenzurai rendeletei felszabadították az írókat és könyvnyomtatókat a szellemi bilincsek alól, a francia forradalom véres jelenetei azonban újból visszahozták az előleges könyvvizsgálattal járó nehéz időket. A tapasztalat azt mutatta, hogy a sajtó bujtogató hatásának csak a szigorú ellenőrzés vethet véget s a lázadásra hajlamos néptömeg nem érdemli meg a szabad vélemény-nyilvánítás kiváltságát.

Még a magánügyekbe való beleavatkozás is rendszerré vált, annál inkább a politikai eszmék hatósági ellenőrzése. I. Ferenc királyt a francia forradalom eseményei rémülettel töltötték el, megnyugtatására a cenzura igáját mind szorosabban nyomták a nemzet nyakába. 1792-től kezdve a bécsi udvari kancellária tudta nélkül semmit sem volt szabad kinyomatni, ami a magyar nemzetre vonatkozott. Az Országos Levéltárban mai napig őrzik azokat az osztrák mintára készült utasításokat, amelyeknek segítségével a színműírókat meg lehetett büntetni. A régi társadalmi rend hívei szívesen vették, ha az állam

minél több kellemetlenséget okoz a világi színészetnek; szerencse, hogy a nagyurak is szerettek mulatni s így a hatóság némi kíméletre kényszerült.

A nyomdászok és a könyvkötők szintén ellenőrizték egymást s ahol csak lehetett, kellemetlenkedtek kartársaiknak. Egymást kölcsönösen beárulták, följelentéseket küldöztek a hatóságokhoz és a püspökökhöz, pörösködtek a bíróságok előtt. A királyi helytartósággal, a városok tanácsaival, a cenzorokkal és az írókkal örökös bajuk volt. Az egyik könyvnyomtató irígykedett a másikra, nem egyet a bizományosa csalt meg, máskor az író nem fizette ki a megrendelt könyvet, időnkint a nyomdai személyzet ment panaszra a hatósághoz a fizetésükkel adós mester ellen. A nyomdász az országos vásárok vevőközönségének dolgozott, csakúgy, mint bizományosa, a könyvkötő. Ha a vásár rossz volt, megakadt az üzem, a bizományos nem törlesztette adósságát, a nyomda viszont nem fizette sem a megrendelt papiros árát, sem személyzetét.

A hivatásos könyvkereskedelmet Pest városában is a könyvkötők könyvárusítása előzte meg. A pesti tanács 1755-ben — mikor még csak egy hivatásos könyvkereskedő élt Pesten — úgy intézkedett, hogy az országos vásárok alkalmával valamennyi könyvkötő ugyanazon a helyen árulja portékáit s így ne legyen okuk panaszra a rossz piaci elhelyezés ellen. A pesti könyvkötő mind német volt, vásárlóik is német nyomtatványokat vettek, de azért a magyar nemesurak és papok kedvéért magyar és latin könyveket is tartottak raktáron.

Az első pesti könyvkereskedést Maus Gellért kölni

származású könyvárus alapította Mária Terézia uralkodásának első évtizedében. 1748-ban lett pesti polgárrá; halála után, 1774-ben, két bajor eredetű pesti polgártársa vette meg üzletét: Weingand János Mihály és Köpff János György. Még II. József uralkodásának elején is ez az egyetlen társascég szolgálta ki könyvekkel a pesti közönséget, nem számítva a könyvnyomdák és könyvkötők alkalmi könyvelárusítását. Köpff halála után, 1785-től kezdve, özvegye és Weingand külön folytatták az üzletet, a Köpff-féle könyvkereskedés később megszűnt, a Weingand-féle 1800-ban Eggenberger Józsefé lett.

Könyvkereskedés Mária Terézia királynő uralkodásának utolsó évtizedében is kevés volt az országban, de az 1772-ben kibocsátott helytartótanácsi könyvkereskedelmi rendelet már azt bizonyítja, hogy az állami hatóság számított a vállalkozó kedv megnövekedésére. Ez a rendelet ugyanolyan képzettséget kívánt a magyarországi könyvárusoktól, mint aminőt Ausztriában követeltek. Könyvárusi jogot csupán az kaphatott, aki inaséveinek elvégzése után négy évig dolgozott valamelyik könyvkereskedésben s bibliografiai ismereteiből valamelyik egyetem tanári bizottsága előtt vizsgát tett; boltot csak az nyithatott, aki erre a helytartótanácstól engedélyt nyert. A könyvkereskedő-inasnak a latin és német nyelven kívül még egy külföldi nyelvet kellett ismernie. A magyar nyelv tudását nem követelték.

Attól kezdve, hogy Pest 1784-ben megkapta a budai egyetemet s II. József császár uralkodása alatt az ország kereskedelmi középpontja lett, szellemi élete rohamosan

kezdett fejlődni. Művelődésre hajlamos lakói a német és latin kultúra szolgálatában álltak, könyveket elsősorban Németország szállított számukra. I. Ferenc király uralkodásának elején, 1792-ben, a három könyvnyomtató (Paczkó Ferenc Ágoston, Landerer János Mihály, Trattner János Tamás) mellett már öt könyvkereskedő (Lindauer János, Pauer Mihály, Stahel és Kilián, Strohmayer Ignác, Weingand János Mihály) volt Pesten. Latin, német, francia könyveket árultak. A magyar könyvek árusítását inkább csak a könyvkötők vállalták, mert a magyar könyveknek ebben az időben a ponyván akadt legjobb keletük. A könyvkötők a nevezetesebb országos vásárokra egész könyvraktárt hurcoltak magukkal eladás végett. Sátraikat sokan fölkeresték, bár a vallásos munkákon, kalendáriumokon és ponyvatermékeken kívül alig kelt el más magyar könyv.

A nyomdászok és a könyvkereskedők ennek a századnak második felében már könyvjegyzékeket is hoztak forgalomba. Fokozta az olvasókedvet, hogy az 1790-es években néhány élelmes könyvkötő kölcsönkönyvtárat rendezett be, mások megpróbálkoztak régi könyvek gyüjtésével és eladásával. Az első könyvkölcsönző boltok és antikváriumok olcsó áraikkal igyekeztek magukhoz csalogatni a közönséget; ebben az üzleti ágban különösen Mosóczy Institoris Gábor pesti könyvkötő ügyeskedett; magyar olvasó kabinetjét I. Ferenc király uralkodása alatt «a méltóságos Ürményi uraság házánál, az evangyélikusok templomának ellenében által» rendezte be.

A könyvforgalom céljait hasznosan szolgálták a nyilvános árverések. Egy-egy tudós férfiú halála után családja

áruba bocsátotta az elhúnyt könyveit; 1784-ben az egyetemi könyvtár is árverésen értékesítette a helyiségeit terhelő másodpéldányokat.

Mivel íróink ritkán kaptak kiadót, munkáikat kénytelenek voltak a maguk költségén kinyomatni. Az árusítást többnyire barátaikra bízták, ezek viszont az olvasóközönség hazafiságához föllebbeztek. Néhány gazdagabb ember tíz példányt is megvett egy munkából, csakhogy hazafiságát, gavallérságát és a szerző iránt érzett jóindulatát kimutassa. Mikor Benkő Ferenc nagyenyedi professzor kinyomatta magyar ásványtanát, ötven darabot küldött Kazinczy Ferenchez, hogy mielőbb adja el. Tudományos munkára ebben az időben bajos volt vevőt keríteni, Kazinczy Ferenc úgy segített magán, ahogyan lehetett. Tíz példányt elküldött a soproni Magyar Társaságnak. «Részeltetlek benneteket is — így írt többek között a soproni ifjakhoz — ismeretlen, de szívesen szeretett társak, azon szolgálatban, melyet ennek a nagy nevezetű tudósnak én teszek, munkáját ismeretlen környékekre juttatván. Kérlek, az ide rekesztett 10 nyomtatványt adjátok el s árát, azaz 20 forintot, küldjétek Stahel és Kilián uraknak pesti boltjokba, hogy azt ott felvehessem és barátomnak beküldhessem.» (1792.)

Nagy baja volt a hazai könyvkereskedelemnek, hogy a könyvárusok idegenből vándoroltak be, magyarul nem tudtak s a német könyvtermelést támogatták. A német kultúrának ezek a szívós védői csak kényszerűségből foglalkoztak magyar könyvek eladásával, sokan közülök nem is tartottak magyar könyveket boltjaikban. Alkalmazot-

taik sem tudtak magyarul, a csak magyar nyelven beszélő olvasóközönség valósággal ki volt zárva üzleteikből.

Kik vásároltak ebben az időben — a XVIII. század utolsó évtizedeiben — könyveket? Elsősorban az egyetemi tanárok és egyetemi hallgatók, azután a tehetősebb papok, néhány tisztviselő, katonatiszt, orvos. Mikor a Weingand-Köpff-féle pesti könyvkereskedőcég kétfelé vált s 1786-ban egybeállították adósaik névjegyzékét, a könyvvásárlók kifizetetlen számlái igen nagy összegeket tettek ki, viszont a feloszló társascég is sok pénzzel tartozott a bécsi, lipcsei, augsburgi, göttingai, strassburgi, berlini könyvkiadóknak. A leghírhedtebb adósok a vidéki könyvkötők voltak; ezek ugyanis csak nagynehezen tudták behajtani künnlevőségeiket az olvasni szerető, de fizetni nem tudó papoktól és nemesuraktól.

Közkönyvtárak segítségével kevesen elégíthették ki olvasókedvüket. Néhány katolikus és protestáns főiskola könyvgyüjteményén kívül nem volt más közhasznú bibliotéka. Az iskolák nem adtak pénzt magyarnyelvű könyvekre; latin munkákat vásároltak; magyar, német, francia, olasz kiadványok csak adomány vagy hagyaték útján jutottak a könyvtári helyiségek polcaira. Még a debreceni református kollégium könyvtárában sem volt száz magyarnyelvű könyv a XVIII. század első évtizedében. A nevezetesebb külföldi munkák megszerzéséről akként gondoskodtak, hogy a németországi, svájci, hollandiai és angliai egyetemekre kiküldött ifjakkal hozattak haza könyveket a kollégiumi könyvtár számára. A protestánsokat is, a katolikusokat is elsősorban a hit-

tudomány, jog, történelem és a görög-latin irodalom vonzotta.

A Jézus-társaság feloszlatása Mária Terézia királynő korában s a legtöbb szerzetesrend eltörlése II. József uralkodása alatt nagy könyvforgalmat teremtett, a kolostorok kéziratait és nyomtatványait részint egyes katolikus iskoláknak adták, részint elárverezték. Hatalmasan meggyarapodott ekkor az egyetem könyvtára is: Magyarország legnagyobb könyvgyüjteménye a XVIII. században. Voltaképen ez volt az első nyilvános könyvtár s egyben a legrégibb állami közgyüjtemény hazánkban. Alig helyezték át az egyetemet Nagyszombatból Budára, mindjárt megnyitották a könyvtárt a nagyközönség előtt a királyi palotában. Naponkint alig akadt néhány olvasó; nem szaporodott a számuk akkor sem, mikor az egyetemi könyvtár 1784-ben Budáról Pestre került. A húszezer kötetet számláló könyvgyüjtemény tervszerű gyarapításáról az egyetemi tanárok óhajtásainak meghallgatásával a királyi kormány gondoskodott; minden szaktanár meghozathatta a céljainak legjobban megfelelő latin és német tudományos munkákat.

A főpapok közül különösen gróf Esterházy Károly egri püspök és gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök vásárolták kitartóan a kéziratokat és nyomtatványokat. Az egri püspök az 1760-as évektől kezdve harminc esztendőn keresztül tizenhatezer kötetet szerzett egyházmegyéjének könyvtára számára; az erdélyi püspök a XVIII. század utolsó két évtizedében Gyulafehérvárt halmozta össze a kéziratos kincseket, ősnyomtatványokat, régebbi és

újabb tudományos munkákat; ez a gyüjtemény még az egrinél is nagyobb és értékesebb volt. A mágnások közül gróf Ráday Gedeon, gróf Széchenyi Ferenc és gróf Teleki László költött szívesen könyvekre; az elsőnek gyüjteménye ma is megvan a budapesti református hittudományi főiskola Ráday-könyvtárában; a másodiknak adományából keletkezett a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára, a harmadiknak hagyatéka tette naggyá a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát. Ebből a századból való gróf Teleki Sámuel marosvásárhelyi s báró Bruckenthal Sámuel nagyszebeni könyvgyüjteménye is. A szegényebb sorsú könyvgyüjtők nem versenyezhettek a dúsgazdag főpapokkal és főurakkal. Bod Péter ezer kötetet sem tudott összegyüjteni, bár munkái írásán kívül ebben fáradt egész életén keresztül.

A nyomdák terjedése. — A XVIII. század elején a következő helyeken volt könyvnyomtató műhely: Bártfa (a hanyatlásnak indult evangélikus nyomda betüanyaga a kuruc szabadságharc végén a kassai jezsuiták birtokába került); Brassó (az evangélikus szászok időnkint meg-megálló, nagymultú nyomdája); Csíksomlyó (a ferencrendi szerzetesek nagy időközökben dolgozó könyvsajtója); Debrecen (a város református nyomdája); Kassa (a jezsuiták katolikus nyomdája); Kolozsvár (Tótfalusi Kis Miklós és a reformátusok egyesített nyomdája, továbbá az unitáriusok korán megszünt műhelye); Komárom (egy Debrecenből odakerült református nyomdász könyvsajtója); Nagyszeben (az evangélikus szászok nyomdája); Nagyszombat (a katolikus egyetem nyomdája.) — 1715: Pozsony. (Az evangélikus polgárság támogatásával a salzburgi Royer János Pál nyomdát alapít, vállalkozását a nagyszombati katolikus papság feljelenti a bécsi udvarnál, de a pozsonyi városi tanács megvédi a nyomdászt s kimutatja a császári és királyi hatóságok előtt, hogy Pozsonynak szüksége van könyvsajtóra. A nyomda 1750-ben Landerer János Mihály kezébe kerül.) — 1724:

Buda. (Az ország középpontja a török uralom után csak most jut állandó műhelyhez. A Landerer János Sebestyéntől alapított könyvsajtó az egész XVIII. század folyamán fennáll, bár 1777-ben veszedelmes versenytársat kap a Nagyszombatból Budára kerülő egyetemi nyomdában.) — 1727: Kolozsvár. (Az erdélyi püspök nyomdát állít a kolozsvári jezsuiták számára, a műhely még a Jézus-társaság feloszlatása után is szorgalmasan dolgozik.) — 1728: Győr. (A győri püspök letelepíti az ausztriai Streibig József Antal könyvnyomtatót, a katolikus nyomda erős gyökeret ver, a Streibig-utódok több nemzedéken keresztül nyomtatják kalendáriumaikat s a dunántúli papság kéziratait.) — 1735: Sopron. (Streibig József Antal régebbi sikertelen kisérlete után Schmidt Miklós János állandó nyomdát alapít.) — 1745: Nagyvárad. (A váradi püspök katolikus nyomdája.) — 1749: Kalocsa. (A kalocsai érsek katolikus nyomdája.) — 1754: Nagykároly. (A gróf Károlyiaktól alapított nyomda.) — 1755: Kolozsvár. (A református kollégium hosszú ideig szünetelő nyomdájának újjáéledése.) — 1756: Eger. (Az egri püspök katolikus nyomdája.) — 1756: Pest. (Az első pesti nyomda: Eitzenberger Ferenc Antal könyvsajtója. A vállalatot 1789-ben Paczkó Ferenc Ágoston vásárolja meg). — 1761: Esztergom. (A pozsonyi származású Royer Ferenc Antalnak az esztergomi érsekség szolgálatában álló nyomdája. Ez a vállalkozó szellemü nyomdász szerelte fel már előbb a kalocsai érsek és az egri püspök nyomdáját is.) — 1762: Szakolca. (Hosszú életü magánvállalkozás.) — 1765: Nagyenyed. (A református kollégium sajtója.) — 1769: Temesvár. (A Délvidék első nyomdája: az egyetlen könyvnyomtató műhely a Duna-Tisza-Maros közén, a Bácskában a Kunságban, a Jászságban s Arad, Csanád, Csongrád, Békés vármegyék területén. Egy német nyomdászlegény alapítása a császári katonai parancsnokság védelme alatt.) — 1770: Pozsony. (Az olmützi származású Paczkó Ferenc Ágoston könyvnyomtató műhelye. Itt nyomtatták 1780-tól kezdve az első magyarnyelvü hirlapot.) — 1770: Vác. (Katolikus nyomda a váci püspök védelme alatt.) — 1772: Pécs. (Katolikus nyomda a pécsi püspök védelme alatt.) — 1773: Kassa. (A jezsuiták nyomdáját megvásárolja és újjászervezi Landerer János Mihály.) — 1773: Pest. (A Royer Ferenc Antal nevén alapított nyomda igazi tulajdonosa a pozsonyi Füskúti Landerer János Mihály). — 1757: Eperjes. (A Redlitz-

család nyomdája.) — 1776: Szombathely. (A soproni nyomda fiókvállalata.) — 1777: Buda. (A nagyszombati egyetemi nyomda folytatása.) — 1778: Lőcse. (A kisebb-nagyobb részletekben eladogatott régi nyomda helyett egy német-tót nyomdász új vállalkozása.) — 1782: Pest. (Trattner János Tamás bécsi központjának fiókja: a harmadik pesti nyomda a XVIII. században.) — 1783: Pozsony. (A nagyszebeni Weber Simon Péter műhelye: a harmadik pozsonyi nyomda a XVIII. században.) — 1784: Pozsony. (Egy ulmi könyvárus könyvsajtója.) — 1785: Marosvásárhely. (Kapronczai Nyerges Ádámnak, a kolozsvári református kollégium művezetőjének, nyomdája.) — 1785: Gyulafehérvár. (A erdélyi püspök katolikus nyomdája.) — 1786: Kassa. (Ellinger János József nyomdája.) — 1789: (Weber Simon Péter pozsonyi nyomdájának fiókja.) — 1789: Selmecbánya. (Egy német nyomdász kis sajtója.) — 1790: Kolozsvár. (Ifjabb Hochmeister Márton nagyszebeni nyomdász műhelye.) — 1794: Kolozsvár. (Bart János nagyszebeni nyomdász műhelye: a hatodik kolozsvári nyomda a XVIII. században.) — Azonkívül szerény igényű és ideig-óráig működő könyvsajtók egyebütt is, így Balázsfalván, Besztercén, Besztercebányán, Diószegen, Késmárkon, Zsolnán.

Irodalom. — Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Budapest, 1878. — Radvánszky Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Magyar Könyvszemle. 1884. évf. — Koncz József: A marosvásárhelyi ref. kollégium nyomdájának 100 éves története. Marosvásárhely, 1887. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Éble Gábor: Egy magyar nyomda a XVIII. században. Budapest, 1891. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. — Rupp Kornél: A Ráday-könyvtár. Magyar Könyvszemle. 1897. évf. — Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története. Temesvár, 1900. — Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. Magyar Könyvszemle. 1901. évf. — Csürös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen, 1911. — Baranyay József: A komáromi sajtó története. Budapest, 1914. — Pitroff Pál: A győri sajtó története. Győr, 1915. — Gárdonyi Albert: A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Budapest, 1917. —

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. Magyar Könyvszemle. 1923–1924. évf. — Gulyás Károly: Gróf Teleki Sámuel könyvtáralapítása. Pásztortűz. 1925. évf. — Zolnai Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle. 1925. évf. — Iványi Béla, Gárdonyi Albert és Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927. Budapest, 1927. — Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Magyar Könyvszemle. 1928. évf. — Novák László: A nyomdászat története. IV. köt. Budapest, 1928. — Rácz Lajos: Irodalmunk nemzetietlen korának okai. Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve. 22. évf. Debrecen, 1928. — Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzura történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Budapest, 1928. — Teleki Domokos: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története. Erdélyi Múzeum. 1930. évf.

OSZK

HÍRLAPOK, FOLYÓIRATOK.

A HÍRLAPIRODALOM ebben a században gyermekkorát élte. A szerkesztés és kiadás királyi engedélyének megnyerése, az állami cenzura akadékoskodásai, a posta drágasága és a hírszerzés nehézségei még akkor is igen nagy akadályokat gördítettek volna a szerkesztő és kiadó elé, ha nem állt volna útjukba a legnagyobb baj: az olvasóközönség közönye. Az emberek érdeklődésének köre alig terjedt túl falujuk vagy megyéjük határain; még a tanultabb nemesurak is megelégedtek egy vagy két latin könyv olvasásával.

A hazai időszakos sajtó úttörője Szentiványi Márton nagyszombati egyetemi tanár latinnyelvű közlönye volt a XVII. század végén. Ez a latinnyelvű hírlap, az *Ephemerides Latinae* (1675—1703), a külföld tájékoztatására készült. Szerkesztője, a nagynevű jezsuita hittudós, katolikus szellemben írta cikkeit.

II. Rákóczi Ferenc hivatalos lapja, a *Mercurius* (1705—1710), politikai célok szolgálatában állott. Ezt a latinnyelvű ujságot azért indította meg a Habsburg-házzal küzdő magyar fejedelmi udvar, hogy a külföldiek helyesen tájékozódhassanak a magyarországi hadi eseményekről. Eleinte hetenkint jelent meg, később havonkint. Példányait a felvidéki városok sajtói nyomták.

A harmadik magyarországi ujság megalapítása Bél Mátyás evangélikus lelkipásztor nevéhez fűződik. A kiváló tudós Pozsonyban indította meg hetenkint megjelenő latinnyelvű lapját: a *Nova Posoniensát*. Európa minden részéből közölt híreket, egyéb cikkek nem is voltak benne. Az olvasókat csak az uralkodók és nagyurak személye, a nevezetesebb születések, házasságok, elhalálozások, égi tünemények, elemi csapások, háborús tudósítások érdekelték. Ilyen híreket bőven kapott a szerkesztő a külföldi hírlapokból, magyarországi eseménye kevés volt. A szerény hírközlöny csak két évig állott fenn. (1721—1722.)

A latinnyelvű hírlapi kísérletezések után több németnyelvű ujság keletkezett. 1731-ből valók az *Ofnerischer Mercurius* legrégibb megmaradt lappéldányai. Szerkesztőjét nem ismerjük, kiadója Nottenstein János György budai nyomdász volt. Hetenkint kétszer jelent meg négy-négy oldal tartalommal. Európa minden tájáról voltak benne hírek, csak épen hazai híreket közölt ritkán, mert ezeket a külföldi ujságok csak elvétve hozták, a budai német ujság pedig a németországi lapokból ollózta ki cikkeit. Jellemző az akkori idők lassú hírszolgálatára, hogy a portugáliai események csak másfél hónapi késedelemmel jutottak el az Ofnerischer Mercurius hasábjaira.

Pozsonyban 1764 közepén alapította meg Windisch Károly pozsonyi polgármester a *Pressburger Zeitung*ot. Bár ez a lap a külföldi ujságokból vette híreit s külseje és tartalma elmaradt az osztrák hírlapok mögött, mégis

hosszú időre megtalálta a maga hűséges olvasóközönségét. Hetenkint kétszer, szerdán és szombaton, jelent meg; időnkint új és új melléklapot is adott előfizetőinek; kiadótulajdonosa, Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász, szívesen költött rá. A tizenhat évvel később megindúló első magyarnyelvű hírlap sokat tanult ennek a tapintatosan szerkesztett német ujságnak beosztásából, stílusából, tartalmából. A Pressburger Zeitung a maga néhány száz főnyi megrendelője révén tartós hatást gyakorolt az ország műveltebb németségére; minden hazai német városba és nagyobb községbe járt belőle egy-két példány; megbízhatóságáért és komolyságáért egyaránt szerették. Túlélte a napoleoni háborúkat, a szabadságharcot, a kiegyezést s a világháború kitörésekor ünnepelte fennállásának másfél évszázados jubileumát. Ennél nagyobb multra még megközelítően sem tekinthet vissza egyetlen más hazai hírlap és folyóirat sem.

Az első magyarnyelvű ujság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*, Mária Terézia királynő uralkodásának utolsó esztendejében, 1780 január 1-én, indult meg. Szerkesztője, Rát Mátyás evangélikus pap, Paczkó Ferenc Ágoston pozsonyi nyomdatulajdonos kérésére vállalta el a lap vezetését. A nyomdász nem tudott ugyan magyarul, de azért készséggel folyamodott Mária Terézia királynőhöz, hogy hírlapot adhasson ki a magyar nemzet okulására. A királynő a folyamodást a bécsi magyar királyi udvari kancelláriából leküldette a pozsonyi magyar királyi helytartótanácshoz, itt kihallgatták az érdekelt feleket és mindazokat, akiknek valami észrevételük lehetett a lap meg-

indítása ellen. Sem Pozsony város tanácsa, sem a Pressburger Zeitung kiadója, Landerer János Mihály nyomdászlaptulajdonos, nem emelt kifogást a kérelem teljesítése ellen; mind a két fél jónak találta, hogy a magyarság a megindítandó ujság nyomán tudomást szerezzen a világ eseményeiről. A helytartótanács a kedvező véleményeket fölterjesztette a kancelláriához, ennek javaslata alapján a királynő 1779 októberében megadta a legfelsőbb szabadalmat Paczkó Ferenc Ágostonnak a magyar ujság kiadására. Rát Mátyás szerkesztő három évig maradt a Magyar Hírmondó élén. Lelkesen és ügyesen dolgozott. Lefordította a külföldi lapok híreit, átdolgozta a magyarországi levelezőktől beküldött tudósításokat, az így összeszedett anyagból állította össze ujságját. Lapjában a jó barát hangja szólalt meg, olvasóit közel érezte magához, a magyar testvériség jegyében készült minden írása. Nyelvében is egyesíteni óhajtotta az ország egész lakosságát, mert «a tiszamelléki, de a dunamellékivel és erdélyivel elegyedett» nyelvet óhajtotta használni. Vállalata mérsékelt sikerrel folyt. Az előfizetők száma meghaladta ugyan a háromszázat, de ez elenyésző csekély szám, ha meggondoljuk, hogy ebben az időben már nyolc millió volt a magyar birodalom lakossága. A vegyes tartalmú lap hetenkint kétszer jelent meg: szerdán és szombaton. Alakja kicsi volt, nyolcadrét formájú; egy-egy száma nyolc-nyolc oldalból állt. Rát Mátyást a szerkesztésben Máttyus Péter váltotta fel; a további szerkesztők: Révai Miklós, Barczafalvi Szabó Dávid, Szacsvai Sándor. A nyomdász-kiadó elég jól díjazta a szerkesztőket; igaz ugyan,

hogy az évi hatszáz forint fizetésért a szerkesztő egymaga írta a nyomtatás alá kerülő összes számokat. Mikor Szacsvai Sándor viszályba keveredett a laptulajdonossal s 1786 nyarán Bécsben új magyarnyelvű hírlapot alapított, végleg letűnt az úttörő magyar ujság szerencsecsillaga. Előfizetőinek száma annyira csökkent, hogy Paczkó Ferenc Ágoston 1788 október 8-án kénytelen volt a lapot megszüntetni. Az úttörő vállalkozás négy nevesebb szellemi irányítója közül Rát Mátyás az olvasóit buzdító és lelkesítő jóbarát volt, Révai Miklós a leckéztető és tudományos tanítómester, Barczafalvi Szabó Dávid a buzgó nyelvújító, Szacsvai Sándor az irányzatosan szabadelvű politikájú ujságírótemperamentum. Hazafias szolgálatkészség irányította mind a négyük működését.

A Magyar Hírmondó 1787 február végétől kezdve szépirodalmi melléklettel is kedveskedett előfizetőinek: a *Pozsonyi Magyar Musá*val. E melléklap megindításának gondolatát a bécsi Magyar Kurir szerkesztőjétől, Szacsvai Sándortól, kölcsönözték; féltek attól, hogy az erős versenyt támasztó bécsi ujság a maga Magyar Musájával elhódítja az ingatag olvasóközönséget a Magyar Hírmondótól. A Pozsonyi Magyar Musa havilap volt; cikkeit a főlap szerkesztője állította össze. A magyar szépirodalmi közlönyöknek ez a pozsonyi őse fölötte gyönge alkalmi versekkel és rosszul megírt ismeretterjesztő prózai darabokkal mulattatta olvasóit. A főlappal együtt mult ki 1788 októberében.

A második magyarnyelvű hírlapot, a bécsi *Magyar Kurir*t, Szacsvai Sándor indította meg 1786 decemberé-

ben. A bécsi magyar ujság megjelenését izgalmas harc előzte meg, mert a pozsonyi Magyar Hírmondó laptulajdonos-nyomdásza nem akart belenyugodni egy második magyarnyelvű hírlap megindításába. Paczkó Ferenc Ágoston ugyanis olyan privilégiumot kapott Mária Terézia királynőtől, hogy tíz esztendeig csak neki van joga magyarnyelvű ujság kiadására, ezért elkeseredve tiltakozott minden más vállalat ellen, viszont versenytársai arra hivatkoztak, hogy II. József császár új rendelkezései megsemmisítették az addigi sajtókiváltságokat. Szacsvai Sándorral szövetkezve Tállyai Dániel pozsonyi lakos is erősen ostromolta a pozsonyi városi tanácsot, a budai magyar királyi helytartótanácsot és a bécsi magyar királyi kancelláriát magyar és német hírlap alapításának engedélyezéséért, de Paczkó Ferenc Ágoston és a Pressburger Zeitung kiadója, Landerer János Mihály nyomdász, minden összeköttetésüket felhasználva bizonyítgatták, hogy új hirlapi vállalatokra nincsen semmi szükség s egykori szerkesztőségi alkalmazottaik kiveszik szájukból a kenyeret. Szacsvai Sándor megunta a torzsalkodást, Pozsonyból Bécsbe ment, ott a maga szerkesztésében és kiadásában útnak indította a Magyar Kurirt. Az elevenen szerkesztett ujság hetenkint kétszer jelent meg. Szerkesztője a felvilágosodás korának szabados hangján írta cikkeit; ezért a bécsi kormány I. Ferenc király trónralépése után megfosztotta a szerkesztőségtől. Hiába intézett Szacsvai Sándor könyörgő folyamodást a felséghez; hiába hivatkozott arra, hogy mennyi jövedelmet szerzett a kincstárnak a postai küldéssel: a kancellária menesztette. Olyan nagy

volt ennek a rendőruralomnak az erőszakossága, hogy a laptulajdonos-szerkesztőtől egyszerűen elvették a lapot s 1793-ban kinevezték szerkesztőnek Decsy Sámuelt. Mellette és utána Pánczél Dániel, majd Igaz Sámuel, utóbb Márton József végezték a szerkesztői teendőket. A híres lap csak 1834-ben szünt meg. Hosszú életének az előfizetők hiánya vetett véget. Szerkesztői nem vették figyelembe a kor fokozódó igényeit, az újabb hírlapok elhódították a régi előfizetőket, a kormány végül is nem kapott alkalmas embert a szerkesztés elvállalására.

A Magyar Kurir eleven melléklapja volt a *Magyar Musa.* Voltaképen ez az első magyarnyelvű szépirodalmi közlöny. Előbb indult meg, mint a Magyar Hírmondó melléklapja, a Pozsonyi Magyar Musa; 1787 januárjának elején már megjelent az első száma. Egybeállítása teljesen ötletszerű volt. A szerkesztő havonta sorra közreadta az előfizetőktől beküldött elmélkedő verseket és alkalmi rigmusokat; a megmaradt helyet ismeretterjesztő cikkek, rövid életrajzok, földrajzi leírások, apró mesék és könyvismertetések közlésével töltötte ki.

II. József császár uralkodása alatt indult meg az első magyarnyelvű fővárosi hírlap is: a pesti *Magyar Merkurius.* (1788—1789.) A pártolás hiánya miatt megszünt pozsonyi Magyar Hírmondó közvetlen folytatása volt, de az olvasóközönség nem támogatta. Sem a pesti, sem a budai polgárság nem tudott még ebben az időben magyarul; ha kíváncsi volt a háborús hírekre, a pesti Neuer Kuriert olvasgatta; még a tiszta magyar vidékek nemessége és papsága is inkább a bécsi magyar ujságra, a Magyar

Kurirra, fizetett elő, mert ezt szokta meg és előkelőbb hírforrásnak tartotta. Ilyen módon a Paczkó Ferenctől kiadott és Szabó Mártontól szerkesztett Magyar Merkurius hamarosan megbukott s a fővárosban a XIX. század első évtizedéig nem is indult meg más magyar ujság. Az úttörő budapesti hírközlönyben a hazai eseményeken, külföldi híreken, török harctéri tudósításokon és személyi híreken kívül olykor versek is jelentek meg. Dayka Gábor pesti papnövendék egy gróthoz írt üdvözlő költeményét adta közre, Földi János verset írt az áprilisi hideg időről.

Az 1790-es években Bécs volt a magyar hírlapirodalom székhelye. A Magyar Kurir után itt indult meg Görög Demeter és Kerekes Sámuel hírlapja: *Hadi És Más Nevezetes Történetek.* (1789—1791.) Hetenkint két ív jelent meg belőle. Utóbb *Magyar Hírmondó* (1792—1803) címmel folytatta pályafutását mindaddig, míg Kerekes Sámuel halála után Görög Demeter és szerkesztő-utódai vissza nem vonultak kiadásától.

Az osztrák fővárosban jelent meg a *Magyar Merkurius* is. (1793—1798.) Ez a hetenkint kétszer kiadott ujság, Pánczél Dániel lapja, a Magyar Kurirból szakadt ki, de mikor a Magyar Hírmondó veszélyeztetni kezdte mindkettőjük fennállását, ismét egyesült a Magyar Kurirral. Szépirodalmi melléklapja, az *Új Bécsi Magyar Musa*, ugyanoly típusú szórakoztató közlöny volt, mint a bécsi Magyar Musa és a Pozsonyi Magyar Musa.

Erdélyben is történt kísérlet a magyarnyelvű hírlapirodalom megalapítására. Az erdélyi szászok egyik kiváló

könyvnyomtatója, később Nagyszeben polgármestere, ifjabb Hochmeister Márton, 1790-ben megindította az *Erdélyi Magyar Hírvivő*t. Hetenkint kétszer jelent meg vegyes tartalommal: hírek, elmélkedések, versek voltak benne. Cikkeit Cserei Elek és Fábián Dániel szerkesztők vezetésével az erdélyi főkormányszék magyar tisztviselői írták. Mikor ezt az országos hivatalt 1790-ben Nagyszebenből Kolozsvárra helyezték át, vele együtt az Erdélyi Magyar Hírvivő is az új székvárosba költözött, egy ideig itt jelent meg, azután megbukott. Egész Erdély területén nem akadt annyi olvasni szerető mágnás, nemes és polgár, hogy néhány száz példányt megrendelt volna az előzékeny német lapkiadó magyar ujságjából. A heti események iránt érdeklődő erdélyi magyarság inkább a külföldi német hírlapokat vagy a bécsi magyar ujságokat járatta. Ezekből is elég volt néhány példányszám egy-egy megyére.

A kor gyakorlati gondolkodására jellemző, hogy az 1777-ben kibocsátott királyi tanügyi rendtartás, a Ratio Educationis, elrendelte az ujságolvasást a középiskolákban. A hírlapok olvasása és magyarázata mint rendkívüli tantárgy került be a gimnáziumokba s mint rendes tárgy a hittudományi és jogi éveket megelőző kétéves filozófiai tanfolyamokra. A tanügyi kódex megokolása szerint az általános műveltség terjedésére nem közömbös, ha az itjúság tudomást szerez a világ folyásáról, hiszen az emberek a napi eseményekről beszélnek legtöbbet. A diákokkal maga a gimnáziumi igazgató tartotta az ujságolvasást hetenkint kétszer. Az 1806. évi második Ratio Edu-

cationis kihagyta a hírlap-tantárgyat a középiskolai tanulmányokból. A hírlapmagyarázat a hivatalos felfogás szerint nem vált be, de valójában azért törülték el, hogy a tanulóifjakat minél távolabb tartsák a szabadelvű eszmétől és a nemzeti mozgalmaktól.

A Martinovics-féle összeesküvés vérbefojtása után megcsappant az írók szerkesztői kedve. Lapalapításra nehéz volt engedélyt szerezni, a cenzura teljes erővel működött, a nyomtatás és a posta sok költségbe került. Az embereket a napoleoni háborúk inséges évei alatt annyira nyomta az élet terhe, hogy vonakodtak minden előfizetéstől.

Ha már a nagy közönséget közelről érdeklő hírlapok sem tudtak nagyobb számú olvasó tábort toborozni, annál kevésbbé verhettek gyökeret a komolyabb tartalmú folyóiratok. Egy-egy szépirodalmi vagy tudományos közlöny megindításához nagy merészség kellett. A szerkesztő a nevesebb íróktól kéziratokat kért, barátait előfizetők gyüjtésére szólította fel, végül gazdag hazafiakat keresett, akik a vállalatot anyagilag támogassák. Írói tiszteletdíjról szó sem lehetett. Még az is ritkaságszámba ment, ha egy könyvárus, az előfizetési árak átadása fejében, rövid időre elvállalta a füzetek ingyenes kinyomatását. Mikor a folyóirat sorsa egy esztendőre biztosítottnak látszott, a szerkesztő az egész országban terjeszteni kezdte előfizetési felhívását. Az első füzet még csak elkelt néhány száz példányban, annál kevésbbé vették a többi füzetet. Kézirat került ugyan, de elfogytak az előfizetők; a cenzurával is meg lehetett valahogyan küzdeni, de hiányzott a nyomda-

költség. Néhány évi bajlódás után a szerkesztő bejelenthette vállalata bukását.

Az első magyarnyelvű folyóirat megalapításának dicsősége Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik. Kazinczy Ferenc mint kassai iskolafelügyelő megismerkedett Baróti Szabó Dáviddal és Bacsányi Jánossal s társaságukban 1788 nyarán indította meg a *Magyar Museum* című évnegyedes folyóiratot. Az úttörő folyóirat, az akkori időket tekintve, magas színvonalú volt. Esztétikai cikkeit és szépirodalmi közleményeit neves írók írták, de azért nem tudott felvirágozni. Öt év alatt csak nyolc füzete jelent meg. (1788—1792.)

Nem vásárolták Kazinczy Ferenc másik kassai folyóiratát, az *Orpheus*t sem. Ez a folyóirat is a német folyóiratok mintájára készült. Leginkább esztétikai vonatkozású értekezéseket, eredeti költeményeket, prózai és verses fordításokat közölt. Bár az Orpheus lapjain sok jeles író nevével találkozunk, csak hét füzete jelenhetett meg. (1790—1792.)

Ebben az időben minden sorozatos vállalatnak egy volt a vége: a biztos bukás. Mégis akadt próbálkozó. Péczeli József komáromi közlönyében, a *Mindenes Gyüjtemény*ben, a költészet mellett valamennyi tudományág helyet foglalt, de azért a szerkesztő kétszáz előfizetőt sem tudott összehozni. Vállalata mindjárt kezdetben fönnakadt, csak néhány barátjának buzgólkodása után indulhatott meg újból s folyt haláláig. Az enciklopédikus tartalmú közlönynek hat kötete maradt. (1789—1792.)

A magyar hölgyek számára adta ki szépirodalmi és

ismeretterjesztő folyóiratát, az *Urániát*, Kármán József. A negyedévi folyóiratot Pesten indította meg, ügyesen szerkesztette, de másfélszáz előfizetőt sem tudott szerezni az egész országból. Füzetei kötetvastagságúak voltak, tele általános érdekű elmélkedésekkel, ismeretterjesztő cikkekkel, prózai elbeszélésekkel és versekkel; de ahhoz, hogy önálló folyóiratot tartson fenn, szellemileg még fejletlen volt a magyar értelmiség. A vállalatból mindössze három füzet jelent meg. (1794—1795.)

Magyarnyelvű hírlapok, folyóiratok, évkönyvek:

Magyar Hírmondó. Pozsony, 1780—1788. — Az első magyarnyelvű hírlap. Paczkó Ferenc Ágoston pozsonyi nyomdász költségén jelent meg. Szerkesztői: Rát Mátyás, Máttyus Péter, Révai Miklós, Barczafalvi Szabó Dávid, Szacsvai Sándor, Tállyai Dániel, újból Barczafalvi Szabó Dávid, Ungi Pál és Szabó Márton. Az első évfolyam előfizetői a leglelkesebb magyarok sorából kerültek ki. Volt közöttük 123 földbirtokos-nemesúr és vármegyei tisztviselő, 45 katolikus pap, 38 mágnás, 24 királyi és városi hivatalnok, 18 protestáns pap, 18 gazdatiszt, 18 ügyvéd, 12 hadseregbeli tiszt, továbbá néhány orvos, tanár, nevelő, tanuló és városi polgár. A férfi-előfizetők mellett elegendő számban jelentkeztek a nő-előfizetők is: mágnáshölgyek és nemesasszonyok. A legtöbb példány Pozsonyban kelt el; Bécsbe 12 példány járt, Pestre 11, Győrbe 8, Kolozsvárra 8, Nagyszebenbe 8, Nagyváradra 7, Pápára 6, Debrecenbe 5, Komáromba 5, Pécsre 5, Sopronba 5, Nagyszombatba 4, Nyitrára 4, Budára, Egerbe, Eperjesre, Gyulára, Máramarosszigetre, Marosvásárhelyre, Székesfehérvárra és Veszprémbe 3—3 példány. Olyan városokba is, mint Arad, Brassó, Kassa, Miskolc, Szabadka, Szatmár és Szeged, nem ment több 2—2 példánynál. Az áldozatra kész német nyomdász-kiadó sokat költött úttörő vállalkozásának fenntartására; lapja néhány száz példányát hetenként kétszer kitartóan küldözte szét a hazafias előfizetőkhöz. Vegyestartalmú ujságjához Ungi Pál, majd Szabó Márton szerkesztésében 1787-től kezdve szépirodalmi havi melléklapot is csatolt Pozsonyi Magyar Musa címmel, de vállalatát

ez sem mentette meg a bukástól. A lap közvetlen folytatása, a pesti Magyar Merkurius, már 1789-ben tönkrement.

Magyar Könyvház. Huszonkét szakasz. Pozsony és Pest, 1783–1804. — Ismeretterjesztő évkönyv Molnár János szerkesztésében és kiadásában. Maga a buzgó szerkesztő-kiadó írta tele köteteit külföldi olvasmányainak kivonataival. Első négy kötetét Pozsonyban, további tizennyolc kötetét Pesten nyomatta Landerer János Mihály sajtóján.

Magyar Kurir. Bécs, 1786–1834. — Szacsvai Sándor bécsi magyar hírlapja. A szerkesztő kiadásában hetenként kétszer nyomtatták Haykul Antal sajtóján; kedden és pénteken küldték szét; alakja nyolcadrétű, utóbb negyedrétű volt. Szépirodalmi melléklapja Magyar Musa címmel havonkint jelent meg 1787 elejétől 1792 végéig. Későbbi szórakoztató melléklapjai: a Kedveskedő és a Sokféle. Az előbbit 1824-től 1827-ig, az utóbbit 1828-tól 1834-ig csatolták a főlaphoz. A Magyar Kurir Szacsvai Sándor eltávolításáig, a királypárti hűség szigorú megtartásával, a francia forradalmi eszmék fő terjesztője volt, alig lépett azonban Decsy Sámuel a szerkesztőség élére, mindjárt irányt változtatott s üldözni kezdte a szabadgondolkodó felfogást. Enélkül nem is tudott volna megmaradni I. Ferenc császár és király kormányrendszerében.

Magyar Merkurius. Pest, 1788–1789. — A pozsonyi Magyar Hírmondó folytatása Paczkó Ferenc Ágoston költségén és sajtóján, Szabó Márton szerkesztésében. Hetenkint kétszer jelent meg kis nyolcadrét alakban.

Magyar Museum. Kassa, 1788–1792. — Az első magyarnyelvű folyóirat megindításának eszméjét Kazinczy Ferenc vetette fel, szerkesztőtársa Bacsányi János volt. A negyedévi szépirodalmi folyóiratot Landerer János Mihály kassai könyvsajtóján nyomtatták. Később Bacsányi János egyedül szerkesztette.

Hadi És Más Nevezetes Történetek. Bécs, 1789–1791. — Görög Demeter és Kerekes Sámuel vegyestartalmú hetilapja. Eleinte hetenkint egyszer jelent meg két íven, utóbb hetenként kétszer egy-egy íven. Egész évi előfizetési ára vidékre postán küldve húsz váltóforint volt. Folytatása: a Magyar Hírmondó.

Mindenes Gyüjtemény. Komárom, 1789–1792. — Péczeli József ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilapja. Füzeteit Weber Simon Péter komáromi könyvsajtóján nyomtatták hetenkint kétszer. Mikor

a lap megindult, Szacsvai Sándor a bécsi Magyar Kurirban gúnyos támadást intézett ellene. A komáromi református szerkesztőt Fejér György pozsonyi katolikus papnövendék vette védelmébe a Pressburger Zeitungban, de rendreutasítása nem használt, a maga lapjának népszerűségét féltő bécsi szerkesztő durva hangon folytatta támadásait. Péczeli Józsefnek másfélszáz előfizetője sem akadt, pedig ha ezer előfizető sereglik vállalata köré, akkor már évenkint ezer tallért tudott volna adni az előfizetés fölöslegéből a magyar literatura javára. Igy csak ráfizetett a hetenkint kétszer megjelenő ívekre.

Erdélyi Magyar Hirvivő. Nagyszeben, utóbb Kolozsvár, 1790. — Erdély első magyarnyelvű hírlapja ifjabb Hochmeister Márton nagyszebeni nyomdász költségén, Cserei Elek és Fábián Dániel szerkesztésében indult útnak. Előfizetési ára egy évre öt forint volt.

Orpheus. Kassa, 1790–1792. — Szépirodalmi folyóirat. Kazinczy Ferenc szerkesztette és adta ki Széphalmi Vince néven. A «hónapos írás» füzetei nagy időközökben jelentek meg, csakúgy, mint a Bacsányi János kezére jutott Magyar Museum számai. Körülbelül egy időben bukott meg mind a kettő.

Sokféle. Győr és Bécs, 1791–1808. — Sándor István évkönyvszerű folyóirata. Ismeretterjesztő cikkeit a szerkesztő írta, költségén jelent meg az egész vállalat. Nyolc kötetét Győrött nyomtatta, négy kötetét Bécsben.

Magyar Hirmondó. Bécs, 1792–1803. — A Hadi Történetek folytatása Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében. A két szerkesztő utódai: 1800-tól Sándorffy József, 1801-től Márton József, 1802-től Császár József.

Magyar Merkurius. Bécs, 1793–1798. — Pánczél Dániel lapja. Hetenkint kétszer. Évi ára tíz rénusi forint. Melléklapjai: az Új Bécsi Magyar Musa és a Bécsi Magyar Bibliotheca.

Parnassusi Időtöltés. Nagyszeben, 1793–1799. — Benkő Ferenc ismeretterjesztő és mulattató évkönyve.

Uránia. Pest, 1794–1795. — Kármán József szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóirata. Nem Pesten nyomtatták, hanem Ambró Ferenc Ignác váci könyvsajtóján.

Diétai Magyar Musa. Pozsony, 1796. — Csokonai Vitéz Mihály lapja. Maga írta az egészet, mint ahogyan Molnár János Magyar

Könyvháza és Sándor István Sokféléje is egyedül a szerkesztő tollából való. Tizenegy szám jelent meg belőle: 1796 november 1-től december 10-ig. A tizenegy szám ára egyszerű papiroson huszonnégy krajcár, írópapiroson harminc krajcár volt. Az egy-egy íven megjelenő szépirodalmi hetilapot Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász nyomtatta az író költségén.

Magyar Ujság. Bécs, 1796–1797. — Mezőgazdasági szaklap Pethe Ferenc szerkesztésében. Egyíves számai félév mulva Gazdaságot Célzó Ujság címmel, utóbb Vizsgálódó Magyar Gazda néven jelentek meg. A földmüvelés előmozdítására törekedett.

A felsorolt magyarnyelvű hírlapok és folyóiratok közül a XIX. század elején már csak a Magyar Kurir és a második Magyar Hírmondó állt fenn, az évkönyvek közül a Magyar Könyvház és a Sokféle.

Szerkesztők:

Bacsányi János, a Magyar Museum szerkesztője. Életéről és munkáiról: a németes irányú költők között.

Barczafalvi Szabó Dávid, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője. Két izben is szerkesztette az első magyar ujságot: Révai Miklós után és Szacsvai Sándor előtt 1784-ben; majd Szacsvai Sándor és Tállyai Dániel után és Ungi Pál előtt 1786-ban. Életéről és munkáiról: a nyelvújító törekvéseket és a németes irányú regényirókat tárgyaló fejezetben.

Benkő Ferenc (szül. 1745. Magyarlápos, Szolnok-Doboka megye; megh. 1816. december 16. Nagyenyed), a Parnassusi Időtöltés szerkesztője. Nagyenyedi diák, a német egyetemeken különösen az ásványtudomány tanulmányozója, itthon nagyszebeni református lelkipásztor, 1790-től kezdve a természetrajz, földrajz és német nyelv tanára a nagyenyedi református kollégiumban. — Magyar mineralogia azaz a kövek és ércek tudománya. Kolozsvár, 1786. (Ez a legelső magyarnyelvű ásványtan. Werner Ábrahám német tudós nagy munkája nyomán készült. Öt évvel utóbb jelent meg a második magyarnyelvű ásványtan, Zay Sámuel orvosdoktor jóval önállóbb müve: Magyar mineralogia. Komárom, 1791.) — Magyar geographia. Négy rész. Kolozsvár, 1801—1802. (Népszerű ismertetés. Előzőleg már ennél tudományosabb földrajzi munkák is jelentek meg magyar nyelven, nem is említve számos értékes hazai latinnyelvű munkát.)

Cserei Elek (megh. 1795. február 21. Kolozsvár), az Erdélyi Magyar Hírvivő szerkesztője. Az erdélyországi főkormányszék tisztviselője volt. Huszonnyolc éves korában halt meg. Szerkesztőtársa: Fábián Dániel.

Csokonai Vitéz Mihály, a Diétai Magyar Muzsa szerkesztője. Életéről és munkáiról: a XIX. század első negyedének írói között.

Decsy Sámuel (szül. 1742. január 2. Rimaszombat; megh. 1816. január 25. Bécs), a Magyar Kurir szerkesztője. A pozsonyi evangélikus liceumban és a sárospataki református kollégiumban végezte tanulmányait, az utóbbi helyen arról híresedett el, hogy diáktársai közül, a Kazinczy-fiúkon kívül, egyedül ő tudott németül. Mikor a németországi és hollandiai egyetemeken befejezte orvosi tanulmányait, Bécsben telepedett le. Orvosi jövedelmének jelentékeny részét a magyar irodalom támogatására fordította, számos könyv jelent meg költségén, a Magyar Kurirt huszonhárom esztendőn keresztül szerkesztette. (1793–1816.) Szerkesztőtársa Pánczél Dániel volt. Mint tudományos író orvosi szakján kívül elsősorban a történelem és földrajz iránt érdeklődött. — Osmanografia azaz a török birodalom leírása. Három rész. Bécs, 1788–1789. (Törökország történelme és földrajza két térképpel.) — Pannoniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv. Bécs, 1790. (A magyar nyelv jogainak védelme sok értékes gondolattal.) — A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Bécs, 1792. (Harminchat szines rézmetszettel díszített mü a magyar koronáról és a koronázási jelvényekről.) — Magyar almanak. Három kötet. Bécs, 1793–1795. (Történelmi, földrajzi és statisztikai évkönyv az 1794., 1795. és 1796. esztendőre.) — A mezei gazdaságot tárgyazó jegyzések. Két kötet. Bécs, 1801–1802. (Jó tanácsok a gazdaközönség számára. Pánczél Dániel társaságában irt munka.)

Fábián Dániel (megh. 1830. április 29. Szászsebes, Szeben megye), az Erdélyi Magyar Hírvivő szerkesztője. Az erdélyországi főkormányszék tisztviselője volt. Nyolcvankét éves korában halt meg. Szerkesztőtársa: Cserei Elek.

Görög Demeter (szül. 1760. november 4. Hajdúdorog; megh. 1833. szeptember 5. Bécs), a Hadi Történetek és a Magyar Hírmondó szerkesztője. Nemescsaládból származott, az egyik hajdúdorogi városi

hadnagy fia volt, fényes pályát futott meg. Iskoláit Debrecenben, Ungvárt és Nagyváradon végezte, Bécsben jogot hallgatott, ugyanitt tekintélyes mágnás-családok gyermekeinek tanítója volt, 1803-tól kezdve a Habsburg-udvar egyik fölötte megbecsült pedagógusa, császári és királyi udvari nevelő. Hosszú ideig nevelte az egyik főherceget, órákat adott több más királyi hercegnek, a későbbi V. Ferdinánd királyt szintén oktatta. Nagy nyugdíjjal vonult nyugalomba, fényes kitüntetéseket nyert, császári és királyi aranykulcsos udvari tanácsossá és a Szent István rend középkeresztesévé nevezték ki. A Magyar Tudományos Akadémia mindjárt megalakulásakor tiszteleti tagjai közé választotta. Hetvenhárom éves korában halt meg. Ő volt az első nevesebb görög katolikus vallású magyar író. Az irodalmat évtizedeken keresztül bőkezűen támogatta, több tudományos munkát nyomatott ki a maga költségén, hírlapját ingyen küldte a gimnáziumi magyar nyelvtanároknak. Szellemi törekvéseiben buzgó támogatója volt Kerekes Sámuel; vele együtt szerkesztette és adta ki Bécsben két magyar ujságját, a Hadi Történeteket és a Magyar Hírmondót; társaságában tűzte ki azt a pályadíjat, amelynek országos híre a Debreceni Grammatika megírására vezetett. — Európának közönséges táblája, melyet a legjobb mappák után s az égvizsgálóknak újabb kinyomozásaik szerint készítettek. Bécs, 1790. (A Kerekes Sámuel társaságában közrebocsátott kiadvány a régi magyar térképészet érdemes emléke.) — Magyar átlás azaz magyar, horvát és tót országok vármegyéi s szabad kerületei és a határőrző katonaság vidékinek közönséges és különös táblái. Bécs, 1802–1811. (Nevezetes tett a magyar földrajztudományban: Magyarország bemutatása hatvan térképben. A gyüjtemény újabb kiadása: Pest, 1848.) — Sokféle szőlőfajoknak lajstroma, melyeket Európának majd minden nevezetesebb szőlőhegyeiről meghozatott. Bécs, 1829. (A német környezetben élő tudós nemzeti szellemének egyik szép megnyilvánulása. Kiváló ampelológus volt, szőlejébe ötszázféle nemes szőlőfajt hozatott Európa minden tájáról s feljegyzéseit magyar nyelven közölte honfitársaival.)

Kazinczy Ferenc, a Magyar Museum és az Orpheus szerkesztője. Életéről és munkáiról: a XIX. század első negyedének írói között.

Kármán József, az Uránia szerkesztője. Életéről és munkáiról: a németes irányú írók között.

Kerekes Sámuel (megh. 1800. augusztus 27. Bécs), a Hadi Történetek és a Magyar Hírmondó szerkesztője. A bécsi Teréziánumban a magyar nyelv tanára, minden nemzeti ügy lelkes támogatója volt. Egy tudományos magyar nyelvtan megírására Görög Demeterrel együtt ő tűzte ki azt a pályadíjat, melynek eredménye a Debreceni Grammatika lett. Jutalomtételük kiírása a Hadi Történetek első évfolyamában jelent meg: «kérvén, sőt unszolván minden érdemes hazafiakat, akiknek mind idejük, mind ahhoz megkívántató készületük vagyon, ne tiltsák fáradságukat, melyet, meg kell vallani, egy jó magyar nyelvtanító könyv hazai nyelvünkön való kidolgozása kíván». (1789. szeptember 25.) A Bécsben tartózkodó magyar írók és tudósok gyakran összejöttek a lelkes férfiú szállásán irodalmi terveik megbeszélésére.

Mátyus Péter, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője. Tekintélyes nemescsaládból származott, külföldi egyetemeken tanult, teljes neve: Alistáli és Padányi Mátyus Péter. Az első magyarnyelvű hírlapból Rát Mátyás visszavonulása után, 1784-ben, harminchárom számot szerkesztett. Olyan sikertelenül végezte dolgát, hogy a lapnak csak kétszáz előfizetője maradt. Irónak is jelentéktelen volt. Több népszerű verses nyomdaterméket szerzett, összeállította a násznagyok teendőit, rigmusokat írt a vőfélyek kötelességeiről. Ezek az apró füzetek számos kiadásban forogtak közkézen, újabb lenyomataik még a szabadságharc után is keresettek voltak. A Magyar Hírmondó szerkesztésében Révai Miklós volt az utóda.

Molnár János (szül. 1728. június 13. Csécsény, Győr megye; megh. 1804. február 15. Szepesváralja), a Magyar Könyvház szerkesztője. Diák és teológus volt Győrben, Pozsonyban, Bécsben, Szakolcán, Grácban, Kassán; tanár és áldozópap Sárospatakon, Kassán, Esztergomban, Budán, Nagyszombatban, Kolozsvárt, Győrött. Mint a jezsuiták általában, sok városban megfordult s csak akkor maradt huzamosabban egy-egy helyen, mikor rendjének feloszlatása után 1773-tól kezdve világi pap lett. Mária Terézia királynő a Nagyszombatból Budára költöző egyetem tanácstagjává és szombathelyi kanonokká tette, II. József császár 1784-ben szepesi kanonokká nevezte ki. Könyvei közt elvonulva élt Szepesváralján, itt írta húsz esztendőn keresztül Magyar Könyvházának «szakaszait». Sokoldalú tudós volt, jeles egyházi szónok, latin és magyar verselő. Behatóan foglalkozott a magyar-zsidó nyelvhason-

lítással, belekezdett Homeros Iliászának fordításába. — A régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760. (Első munkája. Nagyszombati jezsuita tanár korából való ókori régiségtan. Magyarnyelvű hexameteres és pentameteres próbái figyelmet érdemelnek. Ezzel a kísérletezésével ő is résztvett a deákos irány költői útjának előkészítésében.) — Az anyaszentegyháznak történeti. Négy kötet. Nagyszombat, 1769–1788. (Katolikus egyháztörténet.) — Egész esztendőnek vasárnapira és ünnepire szolgáló prédikációk. Pozsony, 1777. (Egyházi beszédeinek gyüjteménye.) — Az ó és újtestamentumi szent históriának summája. Buda és Nagyszombat, 1777. (Számos kiadást ért.) — A fizikának elei. Két kötet. Pozsony, 1777. (Az első magyarnyelvű tudományos fizika.) — Molnár Jánosnak, bélakúti apáturnak, szepesi kanonoknak, a szent teológia doktorának, a szentszék assessorának magyar és deák könyvei. Győr, 1792. (Saját munkáinak ismertetése.)

Pánczél Dániel (szül. 1759. Méra, Kolozs megye; megh. 1827. december 15. Bécs), a Bécsi Magyar Merkurius és a Magyar Kurir szerkesztője. Erdélyből került az osztrák fővárosba, Szacsvai Sándor mellett a Magyar Kurir segédszerkesztője volt, de mikor Decsy Sámuel került e lap élére, 1793 áprilisában megindította a Magyar Merkuriust. Vállalata öt év mulva beleolvadt a Magyar Kurirba, ezt az újságot 1798 júliusától kezdve Decsy Sámuellel együtt szerkesztette, társa halála után a lap tulajdonosa lett, 1821-ben Igaz Sámuelt vette maga mellé segédszerkesztőnek. Hírlapírói munkássága az első hosszabb időtartamú ujságírói pálya: közel negyven esztendeig dolgozott a magyar sajtó szolgálatában. Hatvannyolc éves korában halt meg. Decsy Sámuellel együtt írt tanácsadó munkája: A mezei gazdaságot tárgyazó jegyzések. Két kötet. Bécs, 1801–1802. (Ezzel egyidőben vetik meg a magyarnyelvű mezőgazdasági irodalom alapját Nagyváthy János és Pethe Ferenc.)

Pethe Ferenc (szül. 1762. Büdszentmihály, Szabolcs megye; megh. 1832. február 22. Szilágysomlyó), az első magyar szaklap szerkesztője. A debreceni református kollégiumban a papi pályára készült, éveken keresztül tanult több külföldi egyetemen, különös figyelemmel kísérte a holland, német és angol földmüvelés előrehaladását. Nyolcesztendei külföldi tanulmányútjáról hazatérve egyelőre Bécsben maradt, itt indította meg 1796-ban mezőgazdasági közlönyét Magyar Ujság, utóbb Gazdaságot Célozó Ujság, végül Vizsgálódó Magyar Gazda cím-

mel. Két évfolyamában nagyon sok jó tanáccsal szolgált a magyarországi és erdélyi földbirtokosoknak. Szaktudására figyelni kezdtek, gróf Festetich György meghívta gazdasági tanácsadójának és a keszthelyi mezőgazdasági iskola tanárának. Később a herceg Esterházy-uradalmak jószágigazgatója volt s Nemzeti Gazda címmel újból lapot indított a magyar földmüvelés és állattenyésztés felvirágoztatására. (Bécsben és Pesten, 1814–1818.) Erdélybe költözködve, itt sem tagadta meg szerkesztői szenvedélyét, ezúttal politikai hetilapot szerkesztett és adott ki Hazai Híradó, majd Erdélyi Híradó néven. (Kolozsvárt, 1827–1831.) Mezőgazdasági lapjaira alaposan ráfizetett, földbirtokos-nemestársai nem érdeklődtek az okos gazdálkodás alapelvei után, háromszáz előfizetőt sem tudott szerezni a két hazában, még rendelőinek egy része sem fizette ki a lapot. Nemzeti Gazdája száznyolcvan előfizetővel szünt meg, ezek közül is adós maradt ötvenhét. A társadalom részéről több megbecsülésben volt része, református hitfelei bevonták egyházi ügyeik intézésébe, több vármegye táblabíróvá választotta, a kunok jogaik és szabadalmaik élvezésével tisztelték meg, a porosz király és a dán király elismerő levéllel és emlékéremmel tüntette ki. Magyarnyelvü mezőgazdasági könyvei úttörő és hézagpótló munkák. — Pallérozott mezei gazdaság. I. köt. Sopron, 1805.; II. köt. Pozsony, 1808.; III. köt. Bécs, 1814. (A földmüvelés és állattenyésztés minden ágát felölelő kézikönyv.) —Természethistória és mesterségtudomány. Bécs, 1815. (Mikor elsőizben osztották ki a Marczibányi-alapitvány évi négyszáz forintját az 1815. évre, ez a zoológiai mü részesült jutalomban. A szükebbkörü biráló bizottság tagjai a következők voltak: Georch Illés, Horvát István, Miller Jakab Ferdinánd, Schedius Lajos. Az egész Marczibányi-bizottság elnöke, gróf Teleki László, külön is megajándékozta a szerzőt egy aranyórával és egy ezüstszelencével.)

Péczeli József, a Mindenes Gyüjtemény szerkesztője. Életéről és munkáiról: a franciás irányú költők között.

Rát Mátyás (szül. 1749. április 13. Győr; megh. 1810. február 5. Győr), a pozsonyi Magyar Hirmondó szerkesztője. Tanulmányait az ágostai hitvallásúak pozsonyi és soproni liceumaiban végezte, bejárta Magyarország és Erdély nevezetesebb helyeit, négy évet töltött a göttingai egyetemen s mint jeles képzettségü teológus telepedett le Pozsonyban azzal a tervvel, hogy előbbre viszi nemzete müveltségét. Csodálatos,

hogy az evangélikusok akkori német és tót világában milyen jól megtanult magyarul s tiszteletet érdemlő, mennyire áthatotta lelkét a magyarság előbbrevitelének gondolata. Olyan magyarnak érezte magát, hogy még családi nevét, a Rath-ot is, a magyarosabb írású Rát-ra változtatta. Mikor Paczkó Ferenc Ágoston pozsonyi nyomdásszal együtt megkapták a királyi engedélyt egy magyarnyelvű hírlap kiadására, nagy becsvággyal fogott szerkesztői feladatának megoldásához. Maga írta az egész lapot. Kevés magyar híre volt, ezért elsősorban a német ujságok tudósításaival szórakoztatta és oktatta az előfizetőket. A lapért postán küldve évi nyolc forintot kértek, ennek fejében hetenkint mindenki kétszer kapta a Magyar Hírmondó «leveleit» azaz számait. A mai napilapok áraihoz mérten ez az összeg, a pénz vásárló értékét tekintve, elég nagy, de nem akkora, hogy egy hatalmas nyelvterületről mindössze is csak 318 érdeklődő jelentkezzék előfizetésre. Bizonyos, hogy a nyomdásznak maradt némi haszna vállalkozásából. Rát Mátyás három évig szerkesztette az első magyarnyelvű hírlapot (1780–1782), azután átadta szerkesztői tisztjét Máttyus Péternek, hazament szülővárosába, itt az evangélikusok megválasztották prédikátorukká. Két évi megszakítással haláláig megmaradt a győri ágostai hitvallású gyülekezet papjának. A pesti luteránusok is meghívták lelkészüknek, de az itteni egyházközséggel nem tudott megegyezésre jutni; más alkalommal a dunántúli ágostai hitvallású evangélikus egyházkerület szuperintendensének jelölték, megválasztása azonban nem sikerült. Ezek a dolgok elkedvetlenítették, hivataláról 1786 végén lemondott, egy ideig mint magánember élt Győrben, de 1789 elején újból elfogadta hívei meghívását s paphoz méltó kötelességtudással munkálkodott vallásos tisztjében. Hatvanegy éves korában halt meg. Életének második felét, azóta, hogy a püspökválasztáson 1786-ban megbukott s utána még irodalmi terveit sem tudta megvalósítani, a világtól visszavonulva családja körében töltötte. Méltatlanul mellőzöttnek érezte magát, meghasonlott kedéllyel búslakodott. Még attól is elütötték, hogy a pozsonyi evangélikus liceum tanára lehessen. Iró-kortársai szemében nagy ember volt. Szerkesztői érdemeit Kazinczy Ferenc sokra becsülte. Nyilatkozata szerint a magyar nyelv és magyar művelődés gyarapítására Pázmány Péter óta egy hazafi sem tett többet, mint Rát Mátyás az ő Magyar Hírmondójával. — Az úttörő magyar ujságíró számos egyházi

beszédet, imádságot és búcsúztató verset írt. Sokat dolgozott nagy latin-magyar-német szótárán is, de mikor kéziratát ki akarta nyomatni, alig jelentkezett előfizetője s így a nagy fáradsággal egybeállított anyaggyüjtemény nem került sajtó alá. Nők számára írt imádságos könyvének is csak első része jelent meg nyomtatásban, a többi részére már nem akadt sem előfizetője, sem kiadója, sem nyomdaköltsége: Keresztyén fejérnépnek való imádságos könyv első darabja. Gyermekekre és növendék leánykákra tartozandó. Győr, 1788.

Révai Miklós, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője. Az első magyarnyelvü hírlapot Máttyus Péter lemondása után 1873 végétől 1784 májusáig szerkesztette. Utóda Barczafalvi Szabó Dávid volt. Életéről és munkáiról: a deákos költők között.

Sándor István, a Sokféle szerkesztője. Életéről és munkáiról: a közérdekü irók között.

Szabó Márton (megh. 1789. Pest), a pozsonyi Magyar Hírmondó utolsó szerkesztője. Ungi Márton után került a Magyar Hírmondó élére 1788-ban. A pártolás hiánya miatt megszünt ujság nyomdásztulajdonosa, Paczkó Ferenc Ágoston, őt küldte Pest városába itt megindulo lapjának, a Magyar Merkuriusnak, szerkesztésére. Eszerint Szabó Márton az első név szerint ismert budapesti magyar hírlapíró. Személyéről nem sokat tudunk; a Magyar Kurir 1789-ben úgy emlékezett meg róla, mint «nevezetes elmebéli tehetségü» fiatalemberről. Az ifjú szerkesztő már 1789-ben meghalt, a Magyar Merkurius is hamarosan megbukott. A szájhagyomány szerint Török István váci református pap volt a lap utolsó szerkesztője. Több magyarnyelvü ujság nem is jelent meg a XVIII. században sem Budán, sem Pesten.

Szacsvai Sándor (szül. 1752. Vécs, Maros-Torda megye; megh. 1815. Kolozsvár), a pozsonyi Magyar Hírmondó és a bécsi Magyar Kurir szerkesztője. Székelyföldi születésü magyar nemes volt, teljes neve: Esztelneki Szacsvai Sándor. Tanulmányait a kolozsvári és debreceni református kollégiumban végezte, egy ideig külföldön utazott, mint hírlapíró évekig lakott Pozsonyban és Bécsben. Paczkó Ferenc Ágoston nyomdász megbízásából 1784 szeptemberétől kezdve Tállyai Dániel közreműködésével két éven keresztül szerkesztette a Magyar Hírmondót. A szerkesztést Barczafalvi Szabó Dávidtól vette át s 1786 májusában neki adta vissza. Meghasonlott a lapkiadó-nyomdásszal s

mivel Pozsonyban nem kapott engedélyt új magyar ujság alapitására, Bécsben 1786 decemberében megindította a Magyar Kurirt. A hetenkint kétszer megjelenő bécsi magyar lap változatos hirekkel kedveskedett olvasóinak, havi melléklapja, a Magyar Musa, verseket hozott. A pozsonyi magyar ujság bosszankodva tekintett versenytársára: «No megindult a Magyar Kurir Bécsből! Én ugyan nem gondolok olyan rossz hazafit, hogy a pénzt az országból kiküldje, holott van hova költenünk». Hiába, az új hirlap már megindulásának első évében közel négyszáz előfizetőt toborzott, ezeknek túlnyomó nagy része a Magyar Hirmondó vásárlói közül ment át az új vállalathoz a pozsonyi magyar lap pótolhatatlan kárára. Szacsvai Sándor eleven szellemü, merészhangú jótollú ujságíró volt; hazafias szellemben, de türelmetlen radikális kötekedéssel vezette lapját; a katolikus papság ellen minduntalan sikra szállt, II. József császárról és a felvilágosodás barátairól magasztaló hangon szólt. Mikor I. Ferenc király reakciós kormánya 1792 végén eltiltotta az ujságirástól, Kolozsvárra húzódott vissza. Szerkesztői helyét a kormány rendeletére Decsy Sámuel vette át. Hatvanhárom éves korában halt meg, eléggé elfeledve kortársaitól. Munkái az antiklerikalizmus szolgálatában állottak és névtelenül jelentek meg, igy különösen Zakariás-könyve (1786) és Izé-könyve (1786). Mindkettő fordítás. Kiadásában, «a maga költségén kibocsátva» adta közre Gyöngyösi János neves erdélyi poéta magyar verseinek gyüjteményét (1790).

Tállyai Dániel (szül. 1760. Lőcse; megh. 1816. Pozsony), a Pressburger Zeitung és a pozsonyi Magyar Hirmondó szerkesztője. Megyei hivatalnok volt Pozsony vármegye szolgálatában, később Pozsony város tisztviselője, végül városi tanácsos. A Magyar Hirmondó szerkesztőségében Szacsvai Sándor mellett dolgozott, vele együtt vált meg 1786-ban Paczkó Ferenc Ágoston szolgálatából, épen akkor, mikor az egyetlen magyarnyelvü ujság előfizetőinek száma már közel félezerre emelkedett. A pozsonyi nyomdász nagyon fájlalta távozásukat, lapalapitó terveikért haragudott rájuk, Tállyai Dánielt hálátlansággal vádolta. A szegény diákot — panaszkodott a kormányhatóságok előtt a lapkiadó — kiemelte sanyarú sorsából s a hütlen ember most egész kiadóhivatalt akar szervezni magyar, német és tót ujság közrebocsátására; különös, hogy egy nemesember el akarja enni a

kenyeret a polgár elől. (Paczkó Ferenc Ágostonnak könyvnyomdáján és könyvesboltján kívül három háza volt Pozsonyban.) Tállyai Dániel és Szacsvai Sándor a helytartótanácsnak adott válaszaikban rámutattak a következőkre: az uralkodó eltörülte az ujságprivilégiumokat, tehát mindenki szabadon indíthat lapot; ha több az ujság, jobban terjed a műveltség, több pénzt kap a kincstár, nagyobb jutalékot nyer a posta; a szabad verseny emelni fogja a hírlapirodalom színvonalát; végül a nyomdászok jövedelméből sem vesznek el semmit sem, mert valahol mégis csak nyomatni kell a lapot s a nyomdász megkapja a maga pénzét. A dolog annyira elmérgesedett, hogy Tállyai Dániel a felsőbb engedély megvárása nélkül indította meg a Magyar Kurirt Pozsonyban, ezért nyomdászát, Weber Simon Pétert, a pozsonyi tanács azonnal bebörtönözte; a szerkesztő bántatlanul maradt, mivel magyar nemes volt, a szerkesztői és kiadói engedélyt azonban nem kapta meg a magyar királyi kancelláriától. Társa, Szacsvai Sándor, szerencsésebben járt, mert az ő Magyar Kurirja 1786 vége felé II. József császár kegyelméből szerencsésen megindult Bécsben. Tállyai Dánielnek meg kellett elégednie az első hazai tót hírlap szerkesztésével. Ez a pozsonyi ujság, a Presspurské Noviny, három évig állt fenn. (1784–1786.)

Ungi Pál (megh. 1788. február 8. Győr), előbb a bécsi Magyar Kurir segédszerkesztője, 1787-ben a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője. A korán elhúnyt hírlapíró életéről keveset tudunk. A Magyar Hírmondó szerkesztésében Barczafalvi Szabó Dávid volt az előde, Szabó Márton az utóda. — Halála után megjelent fordítása: Báró Trenk Fridrik emlékezetre méltó életének históriája. Bécs, 1788.

Irodalom. — Márton József: Görög Demeter életleirása. Bécs, 1834. — Szinnyei József: Hírlapirodalmunk a XVIII. században. Vasárnapi Ujság. 1862. évf. — Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái. Budapest, 1878. — Thaly Kálmán: Az első hazai hírlap. Budapest, 1879. — Szinnyei József: A Magyar Hírmondó. Vasárnapi Ujság. 1880. évf. — U. a.: Rát Mátyás. Figyelő. 1880. évf. — Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Négy kötet. Budapest, 1881–1889. — Jakab Elek: A cenzúra története Erdélyben. Figyelő. 1881. évf. — U. az: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Budapest, 1882. — Thaly Kálmán: Kuruc hírlapok 1705-ből Berlinből. Magyar Könyvszemle. 1883. évf. — Szalády Antal: A magyar hírlapirodalom statisz-

tikája 1780–1880-ig. Budapest, 1884. — Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Budapest, 1887. — Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Hellebrant Árpád: Adalék a Rákóczi-kor irodalmához. Történelmi Tár. 1895. évf. — Angermayer Károly: A Pressburger Zeitung története. Pozsony, 1896. — Pécsi Ödön: Molnár János élete és művei. Szeged, 1896. — Jászai Rezső: A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykorú hírlapirodalmunk kritikai méltatása. Szegedi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1897. — Szily Kálmán: Az első magyar gazdasági folyóirat. Magyar Könyvszemle. 1898. évf. — Id. Szinnyei József: Az első magyar bibliografus. Budapest, 1901. — Gulyás Pál: Id. Péczeli József élete és munkái. Budapest, 1902. — Szinnyei Ferenc: Bacsányi János. Budapest, 1904. — Szinnyei József: Hírlapirodalmunk fejlődése. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3 kiad. Budapest, 1906. — Horánszky Lajos: Bacsányi János és kora. Budapest, 1907. — Réthei Prikkel Márián: Egy elfeledett magyar történetbúvár. Esztergomi benedekrendi gimnázium értesítője. 1910. — Gyalui Farkas: Az első erdélyi magyar hírlap. Vasárnapi Ujság. 1903. évf. — Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora I. köt. Budapest, 1915. — Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. Budapest, 1915. — Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705–1867. Budapest, 1916. — Gárdonyi Albert: A hírlapírás kezdetei Budán és Pesten. Könyvtári Szemle. 1917. évf. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Gyalui Farkas: Erdélyi Magyar Hírvivő. Pásztortűz. 1924. évf. — Tolnai Vilmos: Miért szünt meg Kármán József Urániája? Irodalomtörténet. 1925. évf. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Hajnal István: Görög Demeter az Esterházyaknál. Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. évf. — Kelényi Ottó: Buda és Pest hírlapirodalmának multja. A Sajtó. 1927. évf. — U. az: Az első pesti hírlap háborús tudósításai. História. 1928. évf. — Kozmutza Livia: Az első magyar ujságírók. Pécs, 1928. — Kristóf György: Az első vidéki székelymagyar hírlap s irodalmi melléklapja. Emlékkönyv a Székely Nemzeti

Múzeum ötven éves jubileumára. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929. — Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése. I. köt. Budapest, 1930. — Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. Budapest, 1930. — Pongrácz Alajos: Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig. Budapesti Szemle. 1930. évf. — Réz Henrik: Die erste deutsche Zeitung in Ungarn. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. 1931. évf.

SZÍNÉSZET.

A MAGYAR színészet nem dicsekedhetik hosszú multtal; a színi törekvések még Mária Terézia királynő korában is az iskolák falai mögött húzódtak meg. A szerzetesrendek gimnáziumaiban színre került évenkint a szokásos iskolai dráma, de az előadások latin nyelvét csak a XVIII. század közepétől fogva kezdte felváltani egyikmásik iskolában a magyar nyelv.

Magyar világi színtársulat szervezéséről az 1790-es évekig szó sem lehetett. Hiába verődött volna össze az iskolát megunt diákok és a kéteshírű nők művészi hajlamú csoportja, ebben az időben nem lett volna közönségük. Még később is, az 1790-es évektől kezdve, mikor a magyar írók már megérttették a magyar nemességgel, hogy milyen nemzeti küldetést teljesít a színészet, csak a hazafias vármegyei urak anyagi áldozataival lehetett fenntartani egykét vándorló társulatot.

Pozsonynak már a XVIII. század derekán megvolt a maga német színészete. A Bécsből leránduló komédiások eleinte csak a város falain kívül játszhattak, de Mária Terézia királynő uralkodása alatt egyre jobb dolguk lett. A városban állandó színház épült; a pozsonyi mágnások még olasz operatársulatokat is hozattak az osztrák városokból. A dúsgazdag magyar hercegek és grófok — az Esterházyak,

Pálffyak, Erdődyek, Kohányak, Grassalkovichok — nemcsak a bécsi színházak felvirágoztatására költöttek óriási összegeket, hanem arra nézve is megtettek mindent, hogy győzelemre segítsék a magyarországi német színészet törekvéseit. Színházakat építettek a német színészeknek, díszleteket hozattak számukra a külföldről, szükség esetén palotáikat is rendelkezésükre bocsátották; de mikor később arról volt szó, hogy az első magyar színtársulatokat segítsék, akkor csekély kivétellel sorra elzárkóztak a magyar műveltség jövőjéért küzdő honfitársaik esengései elől.

Pest legrégibb színpada a piaristák belvárosi Galamb-utcai házában volt. Ez a ház ma is úgy áll régi helyén, mint mikor a piaristák oda beköltözködtek. Itt avatták fel színházukat az első kegyesrendi tanárok 1719-ben, két évvel pesti gimnáziumuk megnyitása után. Évenkint több darabot játszattak el tanítványaikkal; jó ideig csak latinul, később magyarul is. A megnyitó előadás darabját Puhóczi Márton kegyesrendi áldozópap írta latin nyelven *Zokonius* címmel. Tárgya egy indiai király megtérése a keresztény hitre. A dráma szerepeit a legderekabb tanulóifjak játszották, előadásukra sok néző sereglett egybe, a terem egészen megtelt. A színházat a városi tanács gazdag ruhatárral és kellékes gyüjteménnyel szerelte fel, még a gépek sem hiányoztak. Tánc, ének, zene kísérte a játékokat.

A jezsuiták budai gimnáziumában a XVIII. század elejétől kezdve számos iskolai drámát játszottak el a tanulók. Az előadások rendezésére külön ebből a célból kirendelt jézustársasági atya ügyelt fel, az ifjúság a nyil-

vánosság előtt játszott, ezeken a napokon a budai városi tanács tagjai és a szülők is megjelentek az iskolában. A latinul gyöngébben értők kedvéért latin-német, olykor latin-német-magyar színlapokat nyomtattak, ezeken röviden elmondták a színielőadás meséjét. A jezsuiták budai évkönyve Mária Terézia királynő uralkodása alatt a rend feloszlatásáig 108 iskoladráma címét őrizte meg; akad köztük több magyar történeti tárgyú színdarab is.

Budán és Pesten a világi színészet nehezen vert gyökeret, jóllehet már III. Károly király uralkodása végén is meg-megjelentek egyes német és olasz vándorló komédiáscsapatok a pesti oldalon. A budai tanács mindig nehezebben adta meg az előadások megtartására szóló engedélyt, mert álláspontja az volt, hogy kár a pénzt haszontalan komédiázással kilopni az emberek zsebéből; a polgár legyen takarékos, fizesse meg adóját; a színészek ne rontsák az erkölcsöket. A pesti tanács előzékenyebb volt. Pest városában Mária Terézia királynő uralkodása alatt sokszor játszottak a Pozsony felől ide kocsizó és gyalogló német vándorszínészek. 1774-ben állandó épületet kaptak: a Dunaparton átalakították számukra színházzá a pesti várfal egyik bástyatornyát. Ebben a rondellának nevezett állandó színházban ötszáz ember fért el; helyet kapott benne a Mária Terézia-korabeli Pest egész érdeklődő közönsége. Budán a mai Várkert-kioszk helyén építettek egy fából készült színkört 1783-ban. Mivel ez csak nyári előadásokra volt alkalmas, II. József császár 1787-ben átalakíttatta színházzá a várbeli karmelita szerzetesek templomát és kolostorát. A várszínház Buda város tulajdona volt, a

rondellaszínház Pest városé, a váraljai nyári színkört egy budai ácsmester építette és adta ki a német színészeknek. Eszerint az első magyar színtársulat megalakulásakor, 1790-ben, a fővárosnak három színháza volt: mind a három a német művelődés szolgálatában állott.

A német színészet vállalkozó kedvét mutatja, hogy II. József császár uralkodása idején, 1784-ben, megpróbálkozott egy magyarnyelvű színielőadással is Buda közönsége előtt. Ez év őszén az itt állomásozó német színtársulat igazgatója előadatta Möller Ferdinánd német színész magyarra fordított katona-drámáját: a *Gróf Valtron avagy a szubordináció* című szomorújátékot. A darabot Kónyi János strázsamester ültette át magyarra s a német színtársulat igazgatói, Mayer János és Dittelmayer Teréz, játszották el 1784 november 14-én magyarul tudó műkedvelők segítségével.

A német színészetnek és az iskolai drámáknak erős szerepük volt a magyar világi színészet előkészítésében. A gimnáziumok színpadán játszó tanulókból kerültek ki az úttörő magyar színészek, a gimnáziumi előadásokat rendező tanárokból lettek az első magyar színpadi szerzők. Az 1780-as évektől kezdve egyre jobban fokozódott a vágy a magyar nemzeti színészet megteremtése után, szemben az eléggé virágzó magyarországi német színészettel. Az eszme népszerűsítőinek mindenekelőtt a szigorúan vallásos álláspontt és a társadalmi felfogás ellenérzésével kellett megküzdeniök. A konzervatív gondolkodás a színházban a feslettség iskoláját látta. Míg a régi erkölcsök védői azt vitatták, hogy a színészet a ledér élet

melegágya s a magyar ember nem született komédiásnak, a haladás barátai azzal érveltek, hogy a magyar színpad hasznára lesz a magyar nyelv erősödésének és a nemzeti művelődés terjedésének.

A magyar nemzeti színpad felállítására irányuló irodalmi mozgalom Mária Terézia királynő uralkodásának vége felé indult meg. Frendel István nyugalmazott császári és királyi százados, a pozsonymegyei szenci selyemtenyésztő intézet igazgatója, német röpiratban fejtegette egy magyar színház megalapításának szükségességét s felhívta honfitársai figyelmét arra, hogy Európa minden valamirevaló népének van már nemzeti színpada. (*Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater.* Pozsony, 1779.) Mikor a magyar nyelv felkarolásának ügye II. József és II. Lipót uralkodása idején egyre népszerűbbé vált, többen is síkra szálltak a világi színészet érdekében. Báróczi Sándor, Decsy Sámuel, Péczeli József és Zechenter Antal lelkesen védelmezték a nemzeti játékszín eszméjét s különösen Kazinczy Ferenc tett sokat arra nézve, hogy a terv valóra váljon. *Hamlet*-fordításának előszavában valóságos programmot adott. (1790.) Hatásosan izgatott amellett, hogy az 1790. évi országgyűlés idején magyar színtársulatot szervezzenek Pest városában; áldozatra kész gazdag embereket keresett, akik kifizessék a felmerülő költségeket. Sikerült is több mágnást megnyernie s közülök báró Ráday Pált arra bírnia, hogy pártfogásába vegye az első magyar színtársulatot.

Mivel az 1790. évi országgyűlés nem mutatott hajlandóságot arra, hogy erkölcsi támogatásával és pénzügyi

segítségével megteremtse az állandó magyar színészetet, több lelkes magyar ifjú szövetkezett egymással előadások tartására. Vezérük Kelemen László volt. A szerény családból származó pesti ügyvéd biztosítani akarta a magyar színészet jövőjét, maga köré gyüjtötte a színi fellépésre vállalkozó itjakat, műsort és színpadot teremtett. A szervezés munkája sok bajjal járt. Hatóságtól hatósághoz kellett futkosniok az úttörő magyar színészeknek, hogy a fővárosi német színészekkel egyenlő jogot vívjanak ki maguknak. Csak Pest vármegye rendjei pártfogolták esedezésüket, Buda és Pest német tanácsa ellenséges szemmel nézett reájuk. Különösen sok bajuk volt Unwerth Emánuel gróffal, a budai és pesti német színházak bérlőjével, ennek utóbb sikerült is megakasztania a magyar előadások sorát.

Az első előadás 1790 október 25-én folyt le a budai vár német színházában. Simai Kristóf kegyesrendi szerzetes vígjátéka került színre: az *Igazházi*. Ugyanezt a darabot két nap mulva megismételték a pesti német színházban, a mai Petőfi-tér táján álló rondellában. Következtek a küzdelmek nehéz évei. A nagy lelkesedéssel megkezdett vállalat nem tudott megerősödni. Viszálykodás dúlta fel a belső békét, botrányok támadtak, adósságok nyomták a társulatot. A civódó színészeket csakhamar kitelepítették a két német színházból; új játszóhelyük jó ideig nem akadt; végre meghúzódtak a budai hídfő mellett fekvő, fából épült nyári színház épületében s csak később kerültek vissza a két állandó német színpad deszkáira.

Kár, hogy az úttörő magyar színészek nem viselkedtek okosan. Minden nélkülözésük mellett sem lehetett okuk a kétségbeesésre; ha kissé takarékosabban gazdálkodnak és rendesebben élnek, minden baj nélkül fenntarthatták volna magukat. Jellemző például, hogy egyes vármegyék hazafias nemességétől tetemes anyagi támogatást kaptak több ízben is, de azért folyvást egyenetlenkedtek. Jövedelmük hónapról-hónapra csappant, adósságuk egyre nőtt, közönségük mindjobban elhidegedett. 1795 végén Kelemen László eltávozott körükből, néhány társával vidékre ment szerencsét próbálni, de kísérlete nem sikerült. A magyar városokban most még nem akadt megfelelő számú színpártoló, a csapat inségbe jutott tagjai szétoszlottak s más foglalkozás után láttak. Nem járt jobban a fővárosi törzsgárda sem; ennek élére egy züllött színész került. Végre Pest vármegye 1796 tavaszán feloszlatta és elárvereztette játszóeszközeiket. A színészek világgá mentek, némelyek elunták a sok koplalással járó mesterséget, mások a vidéki közönséggel kezdtek kísérletezni.

Buda és Pest csekély számú magyar lakossága képtelen volt arra, hogy fenntartsa a nemzeti színpadot. A gazdag német polgároktól pártfogolt idegen színészet diadalt aratott.

Az a hat esztendő, melyet az úttörő társulat Budán és Pesten átszenvedett, nem volt egészen érdemek híján. Ez idő alatt (1790—1796) a magyar színészek 469 előadást tartottak s közel másfélszáz különböző színdarabot adtak elő: szomorújátékokat, vígjátékokat, operákat.

A színdarabok kéziratai közül kevés maradt fenn, legtöbbnek csak címét és szerzőjét ismerjük, túlnyomó részük német szöveg után készült átdolgozás. A francia, olasz, angol, spanyol és dán színműveket nem az eredetiekből, hanem német fordításokból magyarosították. Legtöbbször a *Pikkó herceg és Jutka Perzsi* című operát játszották (Hafner német szerző nyomán, tizenkétszer); utána Simai Kristóf *Igazházi*ja (kilencszer), Kotzebue *Embergyülölés és megbánás*a (kilencszer), Bretzner *Házasságszerző prókátor*a (kilencszer) voltak legnépszerűbb darabjaik. A magyar színigazgató a pesti német színház műsora után indult, ennek darabjait ültette át magyar nyelvre, ez is nehéz munka volt, mert meg kellett teremteni a magyar színpadi nyelvet. Hogy milyen bámulatosan fejlődött néhány évtized alatt drámai stílusunk, csak az tudja méltányolni, aki az 1790-es évek eléggé kezdetleges prózai dialógusait egybeveti Vörösmarty Mihály zengzetes jambusaival.

Mikor Kelemen László vállalkozásának híre eljutott Kolozsvárra, a magyar nyelvért lelkesedő erdélyi nemesek között mozgalom támadt. Szerették volna, ha a fővárosi színtársulat leutazik Erdélybe, utóbb azonban mégis jobbnak látták, ha maguk tartanak fenn egy színészcsoportot. A szervezés munkáját Fejér János vette kezébe két testvérével, Fejér Istvánnal és Fejér Rozáliával. A székely eredetű család Torda megyéből származott át Kolozsvárra, maga Fejér János a kolozsvári református gimnáziumban végezte tanulmányait s mikor az erdélyi hazafias közvélemény színészet után áhítozott, elment a nagyenyedi református kollégiumba színjátszásra alkalmas diákokért.

Igy verődtek össze az úttörő erdélyi színészek, vezetőjük Fejér János volt, legjobb két színészük Kocsi Patkó János és Jancsó Pál. A mágnások összeadták számukra a költségeket, ruhákkal is ellátták a társulatot, így indult meg a kolozsvári magyar színészet, 1792. november 11-én, a *Titkos ellenkezés vagy Köleséri* című darab eljátszásával. A darabot nem ismerjük, még színlapja sem maradt fenn. Kocsi Patkó János mondta benne az első szót; ugyanő lett később a társulat igazgatója is (1794—1808); neje, Fejér Rozália, az első magyar színésznő Erdélyben. A kolozsvári színielőadásokat állandóan nagy közönség látogatta, de a körülbelül tíz tagból álló társaság itt is könnyelműen költekezett és gyermekesen egyenetlenkedett. Szerencsére az erdélyi urak erős kézzel fogták a társaságot s mindent elkövettek, hogy a színészet jövőjét Kolozsvárott biztosítsák. Állandó anyagi segítségük lehetővé tette, hogy a színészek és színésznők olyan fizetést kaptak, mint a pestiek, pedig a kolozsvári színpad gyakran egy hónapon át sem hozott annyi bevételt, mint Pesten egy-egy sikerültebb színházi este.

A kolozsvári színészek időnkint eltávoztak otthonukból s megpróbálkoztak azzal, hogy megtörjék a nagyobb magyar városok közönyét a nemzeti színészettel szemben. Bőkezű pártfogójuk, az idősebb báró Wesselényi Miklós, megteremtette a vándor-rendszert: a melegebb idők beálltával kiküldte a színjátszó csapatot az erdélyi városokba s elindította őket Nagyvárad és Debrecen felé. Ebben a két városban 1798 nyarán elég jól ment a dolguk, de máshol sajnálták a pénzt a komédiásoktól. Mikor a

színészek már nem bírták tovább a sok nélkülözést, visszahúzódtak az erdélyi fővárosba. Rosszabb dolguk volt az első pesti magyar színtársulat még megmaradt tagjainak, mert ezek nem menekülhettek sehova sem a nyomor és koplalás elől. Éhezve, rongyosan, züllötten kóboroltak az országban.

Az első magyar színészek deákos műveltségű fiatalemberek voltak, de elfogadható női szereplőket csak nehezen tudtak összeszedni, mert az akkori felfogás kérlelhetetlenül elítélte a színi pályára lépő leányokat. Kelemen László három leánytestvérét is bevonta a játszók sorába. Az első magyar színésznők mindössze néhány elemi osztályt végeztek, műveltségük fölötte fogyatékos volt, egyikük írni sem tudott, neve aláírását keresztvonással igazolta. Később a férfiak sorába is sok tanulatlan elem jutott: mesterlegények, kicsapott diákok, züllött irnokok. A társadalom kitagadottjainak tekintették őket; lelkesen tapsoltak játékuknak és szívesen mulattak velük, de az úri társadalomba való bevezetésüktől mindenki óvakodott; még később is meggyalázottnak érezte magát az a magyar nemesúr, akinek fia «komédiás» vagy «ripacs» lett. A színészek koplaltak, adósságokat csináltak, pénzért könyörögtek, ittak, szerelmeskedtek, civakodtak, irígyelték egymás szerepeit. Az első magyar színtársulat egyik színésznője 1794 októberében az előadás megkezdésekor hirtelen a függöny elé lépett, gyalázni kezdte igazgatóját az igazságtalan szereposztásért, ezalatt nézőtéri barátai éktelen zajt csaptak. A botrányért a helytartótanács huszonnégy órai áristomra ítélte a leányasszonyt, utóbb kegyelemből

elengedte büntetését, de nyilvánosan meg kellett követnie a közönséget; bocsánatkérése újabb botrányba fult, mert az a színész, akivel együtt élt, pártot szervezett mellette s a korcsmás cimborák zajos tüntetéssel riasztották meg a nézőtérre bevetődő fővárosi polgárokat. A színészek közt állandóan sok gyanús komédiás hányódott-vetődött, ezek a csapnivaló alakok még a jobbérzésű aktorokat is elrontották. A Martinovics-összeesküvést is egy züllött ripacs, az aradi születésű Sehy Ferenc, árulta el; ezt a silány kémet és megfizetett denunciánst később részeg huszárok ütötték agyon egy kocsmai verekedésben.

A színházi cenzura szigorúan működött. A hatóság által engedélyezett szövegtől nem térhetett el a színész, mert a cenzor vagy a kormányhatalom egyik megbízott embere ott ült a nézőtéren s figyelemmel kísérte a játszók minden mozdulatát. A rögtönzést, kétértelműséget, illetlen testmozdulatokat keményen megbüntették. Tilos volt a tekintélyek kigúnyolása, a színpadon való gyilkosság, egyházi személyeknek színpadra vitele. Vidéken a hatóság kevesett törődött a komédiásokkal, itt szabadabb élet folyt. Mikor a vándorszínészek a debreceni Fehér Ló vendégfogadó udvarán játszottak vagy valamelyik falusi pajtában ütötték fel tanyájukat, ott kedvükre rögtönözhettek, hogy jókedvre hangolják a közönséget. Holdvilágos estén világítás sem kellett; ha sötét volt, néhány faggyúgyertyát gyujtottak. Fizetése voltaképen egyik színésznek sem volt, megosztoztak a bevételeken, rang szerint adták ki egymásnak a nézőktől beszedett garasokat, tojásokat, szalonnát, lisztet. Vándorútjaikon sok mu-

latságos kalandon mentek keresztül; ha kiöregedtek viszontagságos pályájukból, többnyire nyom nélkül tűntek el, mint az ég madarai.

Kelemen László (szül. 1763. Pest; megh. 1814. Csanádpalota, Csanád megye), az első magyar színtársulat szervezője és igazgatója. Biharmegyei eredetű nemescsaládból származott; atyja makói tanító volt, utóbb a pesti ferencrendi szerzetesek kántora; az éneklésben való kiképzését és zenei tudását atyjától nyerte. A piaristák pesti gimnáziumában tanult, jogi tanulmányait a budai egyetemen végezte, 1786-ban iktató lett a pesti városházán, utóbb jurátus kancellista a pestvárosi ügyészségen. Mint ügyészségi alkalmazott és mint hites ügyvéd széleskörű ismeretséget szerzett; ezt később, mikor a nemzeti színészet érdekében annyit kellett szaladoznia, hasznára fordította. Az első magyar színtársulat szervezésekor, 1790-ben, huszonhét éves volt. Csak az előkelő magyar úrak segítségével tudta kivívni, hogy a budai és a pesti városi tanács, a budai magyar királyi helytartótanács és a bécsi udvari kancellária elvben nem tiltotta el a magyar színjátszást; a két városi köszínház azonban német bérlő kezében volt s ez a külföldi grófi vállalkozó a magyar színészek fellépésének még a gondolata ellen is tiltakozott. Kelemen László nagy jutalékot ígért a bérlőnek s csak azokra az estékre kérte a két színházat, mikor a német színészek nem játszanak bennük, kérését azonban gróf Unwerth Emánuel nem hallgatta meg. Pest vármegye és néhány magyar mágnás közbenjárására 1790-ben két előadást mégis megtarthatott: egyet Budán (okt. 25.), egyet Pesten (okt. 27.). Az előadások rendes sorozata csak 1792 májusában indult meg a dunai hajóhíd budai hídfőjénél álló nyári színkörben; ezt az elhanyagolt faépületet tulajdonosa, egy budai ácsmester, nagynehezen átengedte a magyar színészeknek. Havonkint tíz-tizenöt darabot játszottak itt, de az őszi napok beálltával előadásaik megszűntek. Kelemen László könyörgő leveleket írt a vármegyéknek, pénzt kért tőlük társulata fenntartására, az adományokat kiosztotta színésztársai között. A színészek hálátlanul viselkedtek vele szemben, pedig 1793 januárjától kezdve egyes estékre már megszerezte társulatának a két német köszínházat is. Ismételten elvették tőle az igazgatóságot; egy ideig egy pesti lengyel borkereskedő állt a Nemes Magyar Játszó Színi Társaság élén, utóbb

a német szintársulat igazgatója vezette a társulatot; de az idegenek csakúgy nem tudtak boldogulni a rakoncátlan komédiásokkal, mint amilyen elkeseredve szemlélte a sok botrányt Kelemen László. Színésztársai 1796-ban már nélküle játszottak. Ömaga Nagyváradra ment, itt egyik testvére városi tanácsnok volt, segítségével hivatalt vállalt, megnősült, de színészi becsvágya nem hagyta nyugodni. Új társulatot alapított, 1799 őszén megkezdte előadásait Nagyváradon, a következő évben folytatta vállalkozását Szegeden, Kecskeméten, Nagykőrösön, Egerben, Miskolcon, Nagykárolyban. Egy ideig türhetően ment a dolga, végül minden összeomlott körülötte. A tönkrement színigazgatóból falusi iskolamester és kántor lett, 1802-ben a ráckevei plébános alkalmazta a katolikus egyházközségben, 1806-ban Makóra ment orgonistakántornak, 1811-ben ugyanitt megpróbálkozott az ügyvédséggel, 1814-ben Csanádpalotára szorult s újból kántortanítóságot vállalt. Itt húnyt el a következő évben, ötvenegy éves korában. Özvegyét az új kántor vette feleségül, ez nevelte fel öt árváját is. Egyik leánya 1894-ben húnyt el Szegeden nyolcvanhét éves korában. Családja nem halt ki, fiúági utódai ma is élnek. Sírja fölé az Országos Színész Egyesület 1888-ban emlékoszlopot emelt, küzdelmes pályájáról a tudomány és a szépirodalom több ízben megemlékezett. (A szépirodalomban Vahot Imre színműve: Az első magyar színészek Budán, 1861; Jókai Mór színműve: Thespis kordéja, 1890; Jókai Mór színműve: Földönjáró csillagok, 1890; Váradi Antal drámai prológusa: Úttörők, 1890; Fényes Samu színműve: Bacsányi, 1903.) — Kelemen László nemcsak jó énekes, tehetséges jellemszínész és történeti érdemű színigazgató volt, hanem buzgó fordító is. Több egyházi éneke és drámafordítása maradt fenn. — Nyomtatásban két bohózatos játéka jelent meg: A gazdasszony avagy megfizet az öreg harang. Vígjáték két felvonásban. Pest, 1792. (Németből. Először játszották Pesten, 1792. május 17-én.) — Csapó Péter vagy a kincsások. Vígjáték négy felvonásban. Pest, 1792. (Németből. Először játszották Pesten, 1792. augusztus 5-én.) — Kéziratban számos színmű fordítása német szövegből; így Molière-ből: Tettetett beteg vagy az igaz orvos (1792), Shakespeare-ből: Othello, a velencei szerecsen (1795), azonkívül tíz érzékenyjáték és vígjáték; ezek közül az egyiket még 1834-ben is előadták Kolozsvárt. (Lassú víz partot mos, 1794, vígjáték Schröder után.)

Irodalom. — Endrődy János: A magyar játékszín. Négy kötet Pest, 1792–1793. — K. Nagy Sándor: A váradi színészet története. Nagyvárad, 1884. — Dvorcsák Gyula: Igazházi s az első magyar színielőadás. Kassa, 1885. — Bayer József: A nemzeti játékszín története. Két kötet. Budapest, 1887. — Váli Béla: A magyar színészet története. Budapest, 1887. — U. az: Kelemen László, az első magyar színigazgató. Arad, 1888. — U. az: Az aradi színészet története. Budapest, 1889. — Koltai Virgil: Győr színészete. Két kötet. Győr, 1889–1890. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Országh Sándor: Budai színházak és játékszín 1783–1895. Budapest, 1895. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Naményi Lajos: A váradi színészet története. Nagyvárad, 1898. — Géresi Kálmán: A debreceni színészet. Debrecen, 1898. — Bayer József: Az első magyarnyelvű színielőadás a fővárosban és gróf Valtron. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. évf. — Keresztesy Sándor: Miskolc színészetének története. Miskolc, 1903. — Szmollény Nándor: A szegedi magyar nemzeti színészet. Szeged, 1906. — Lugosi Döme: Magyar színészeti lexikon. Budapest, 1908. — Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. Két kötet. Budapest, 1909. — Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Pozsony, 1910. — U. az: Az első pesti magyar előadáshoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Fekete Mihály: A temesvári színészet története. Temesvár, 1911. — Császár Elemér A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Kádár Jolán: A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Budapest, 1914. — Pataki József: A magyar színészet története 1790–1890. Budapest, 1921. — Pukánszkyné Kádár Jolán: Színészettörténeti vonatkozású pesti és budai nyomtatványok a XVIII. századból a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Magyar Bibliofil Szemle. 1925. évf. — Isoz Kálmán: Buda és Pest zenei művelődése. Budapest, 1926. — Flórián Kata: A kassai német színészet története 1816-ig. Budapest, 1927. — Lugosi Döme: Kelemen László és az első Magyar Játszó Szini Társaság. Makó, 1927. — Benyovszky Károly: A pozsonyi magyar színészet története. Pozsony, 1928. — U. az: Olasz operatársulatok Pozsonyban a XVIII. században. Zenei Szemle. 1927. évf. — Lám Frigyes: Színházunk külső története dióhéjban. Győr, 1928. — Romhányi István

A pesti magyar színészet kezdete. História. 1928. évf. — Gyalui Farkas: A magyar színészet székely nagyjai. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. — Vatter Ilona: A soproni német színészet története 1841-ig. Budapest, 1929. — Magyar Bálint: A Nemzeti Színház előtti magyar színészet történetének vázlata. Budapest, 1931.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

IRODALMI TÁRSASÁGOK.

Egy tudós társaság felállításának eszméje elég korán foglalkoztatta a nemzeti művelődés barátait, de az anyagi és szellemi szegénység meghiúsított minden hazafias igyekezetet. Hasztalan történtek kísérletek III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt egy magyarországi tudományos akadémia szervezésére, a tervezgetések nem jártak eredménnyel.

Bessenyei Györgynek sem sikerült hangulatot keltenie az akadémiai eszme érdekében. A testőríró 1779-ben megalakította néhány barátjával a pesti Hazafiúi Magyar Társaságot, ennek a franciaországi akadémiák irányelvei szerint kellett volna új időszakot teremtenie a magyar művelődés történetében, de a királyi megerősítést sikertelenül kérték. (Akadémiai terveinek elgondolását utóbb Révai Miklós nyomatta ki: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* Bécs, 1790.)

Bessenyei György visszavonulása után Révai Miklós próbálkozott meg a szervezés munkájával. Éveken keresztül fáradhatatlanul serénykedett egy magyar tudós társaság felállítása ügyében; összeköttetésbe lépett írótársaival, bekopogtatott az ország előkelőihez, folyamodványokat írt a kormányhatóságokhoz, iparkodott megnyerni a bécsi udvar kegyét. A II. József halálát követő hazafias

felbuzdulás idején Győrből Budára is leutazott, hogy fölkeltse az országgyűlés alkalmából odasereglett tekintélyesebb magyar urak érdeklődését. Részletes programmot adott a létesítendő akadémia céljáról, feladatairól, alapszabályairól, költségvetéséről. Felhívta a figyelmet a teljes magyar grammatika és a teljes magyar szótár elkészítésének szükségességére, a tudományok magyar nyelven való művelésére, pályatételek és jutalmak kitűzésére, eredeti munkák és művészi fordítások kiadására, az ülések és felolvasások fontosságára, könyvtár és nyomda létesítésére. Utóbb a tagok névsorát is közétette. Hiába küzdött. A helytartótanács akadékoskodása, az anyagi erők elégtelensége és a francia háborúk viharai megsemmisítették terveit; akadémiai névsora azonban beszédes képet nyujt arról, hogy kiket tartottak II. József halála idején Magyarország legkiválóbb íróinak. Eszerint tiszteleti tagok lettek volna többek között: Ráday Gedeon, Gvadányi József, Báróczi Sándor, Barcsai Ábrahám, Kazinczy Ferenc, Molnár János; érdemesebb rendes tagok: Bacsányi János, Benyák Bernát, Decsy Sámuel, Dugonics András, Fabchich József, Földi János, Görög Demeter, Gyöngyösi János, Horváth Ádám, Illei János, Kerekes Sámuel, Kreskay Imre, Nagyváthy János, Péczeli József, Rájnis József, Rát Mátyás, Révai Miklós, Simai Kristóf, Baróti Szabó Dávid, Verseghy Ferenc, Virág Benedek. (A nagy nyelvtudós akadémiai tervezete latin nyelven jelent meg: *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae.* Bécs, 1790. Egy évvel később a tagok névsorát is közzétette: *Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae.* Győr, 1791.)

Erdélyben gróf Batthyány Ignác püspök buzgólkodott egy tudományos szövetkezés előkészítésén, de fáradozásai nem vezettek sikerre; utána Aranka György marosvásárhelyi táblai bíró vette át a szervezés munkáját. Terveit az 1791. évi erdélyi országgyűlés tagjai elismeréssel fogadták; fejtegetéseiből mindenki megértette, mennyire szükséges az új intézmény a magyar nyelv fejlesztésére; csakhogy a költségek előteremtése nagy akadályokba ütközött. Önkéntes adakozók gyéren jelentkeztek, az országos gyüjtés kevés eredménnyel járt, a bécsi udvar sem nézte jó szemmel a mozgalmat, mert féltette a magyarokkal ellenségeskedő szászok német nyelvét. Bécsben még azt a törvénycikket sem erősítették meg, amelyben az erdélyi nagyfejedelemség országgyűlésének tagjai egyértelműen kérték a felségtől a magyar nyelv művelésére szervezendő társaság fejedelmi jóváhagyását. Ilyen körülmények között az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság csak ideiglenesen alakulhatott meg Marosvásárhelyen 1793 decemberében. Elnöknek gróf Bánffy György erdélyi kormányzót kérték fel, titkárrá Aranka Györgyöt választották. Évről-évre üléseztek, újabb és újabb terveket kovácsoltak, de valamirevaló eredményt nem tudtak elérni. Pénzük nem gyűlt, könyvtáruk nem volt, irodalompártoló közönség nem mutatkozott. 1801 táján abbamaradt az egész mozgalom.

Helyi csoportosulás volt a Kassai Magyar Társaság (1787) és a Komáromi Tudós Társaság (1789). Az előbbinek tagjai: Kazinczy Ferenc, Bacsányi János, Baróti Szabó Dávid és tágabb értelemben a Magyar Museum munkatársai; az utóbbinak buzgó szervezője Péczeli

József, tagjai a Mindenes Gyüjtemény dolgozótársai. Mindkettő inkább csak névleges szépirodalmi és ismeretterjesztő egyesülés, nem pedig alapszabályokkal elvszerüen működő társaság volt. Egybekapcsolójuk a barátság, levelezés, folyóirat.

Pesten Vályi András egyetemi tanár és gróf Cziráky Antal joghallgató vezetése alatt 1791-ben alakult egy magyar társaság irodalmi célok szolgálatára. Tagjai az érettebb egyetemi ifjúságból kerültek ki, zsengéikből egy kötetet ki is adtak. *(A Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja.* Pest, 1792.) Ez a Pesti Magyar Társaság olyan önképzőkör-féle volt, aminőt Kis János 1790-ben alapított Sopronban Evangélikus Liceumi Magyar Társaság néven. Mindenki érezte, hogy kellene már valamit tenni az irodalom és tudomány emelésére, de a nehéz vajudás csekély eredményeket hozott: Bessenyei György és Révai Miklós országos akadémiája helyett néhány alkalmi egyesülést és iskolai önképzőkört.

Irodalom. — Döbrentei Gábor: A Magyar Tudós Társaság történetei. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. I. köt. Pest, 1833. — Toldy Ferenc: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Összegyüjtött munkái. VII. köt. Pest, 1871. — Károly György Hugó: A kassai magyar társaság keletkezése. Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye. 1872. évf. — Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Négy kötet. Budapest, 1881–1889. — Jakab Elek: Aranka György és az erdélyi nyelvmüvelő és kéziratkiadó társaság. Figyelő. 1884. évf. — Bereczky Sándor: A soproni ev. liceumi magyar társaság első tíz évének története. Figyelő. 1885. évf. — Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy János kiadása. I. köt. Budapest, 1890. — Kovács Sándor: A soproni ev. liceumi magyar társaság története. Sopron, 1890. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Ballagi Géza: A pesti magyar társaság és Bessenyei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf. — Gulyás Pál: Péczeli József élete és jellemzése. Budapest, 1902. — Szinnyei Ferenc: Bacsányi János. Budapest, 1904. — Horánszky Lajos: Bacsányi János és kora. Budapest, 1907. — Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. Budapest, 1910. — Rubinyi Mózes: Az erdélyi magyar nyelvmüvelő társaság története. Magyar Nyelv. 1911. évf. — Velledits Lajos: Az 1792-iki pesti magyar társaságról. Irodalomtörténet. 1912.

évf. — Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I. köt. Budapest, 1915. — Perényi József: Aranka György erdélyi magyar nyelvművelő társasága. Irodalomtörténet. 1916. évf. — U. az: Aranka György erdélyi nyelvművelő társaságának fennmaradt nyelvtudományi kéziratai. Magyar Nyelv. 1917. évf. — U. az: Aranka György magyar nyelvművelő társasága. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Simai Ödön: Adalékok a nyelvművelő társaságok történetéhez. U. o. 1918. évf. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Hanskarl Erzsébet: Budapest irodalmi életének kialakulása. 1686–1780. Budapest, 1928. — Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése. I. köt. Budapest, 1930. — Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Budapest, 1930. — Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. Budapest, 1930.

ÍRÓI TÖREKVÉSEK.

A XVIII. SZÁZADI európai szellemi törekvések korszakos hatású irodalmi vezére Voltaire. A világhírű francia költő és filozófus a szabadgondolkodás eszméit hirdette; kitűnő stiliszta volt, nagy szatirikus, szellemes író; de sokszor igazságtalanul és gyalázkodó ráfogásokkal támadta a katolikus egyházat. Rousseau világfelfogása és Beaumarchais gúnyolódása is forradalmi erővel hatott mindenfelé: filozófus és politikus írótársaikkal együtt sikeresen aknázták alá a feudális világ társadalmi rendjét. Montesquieu ritka elmeéllel ostorozta az abszolút királyi hatalmat, Diderot és Dalambert a felvilágosodás Encyclopaediájának szerkesztésével hatottak korukra. A század a francia forradalmi szellem igézete alatt vívódott lelkében.

Az angol írók közül ebben a században írta Robinsonát Defoe, Gulliverét Swift, Éjtszakáit Young, Fürtrablását Pope, Vékfildi lelkészét Goldsmith. Egész Európában nagy hatást keltettek Osszián énekei és Percy püspök népköltési gyüjteménye. Burns neve fogalommá lett a népies lírában. Az olasz költők közül Metastasio a fejlődés magas fokára emelte az énekes drámát, Goldoni az olasz vígjátékot reformálta, Alfieri nagystílű tragédiákat írt. Megkezdődött a német irodalom virágkora is. Klopstock ódáival és vallásos eposzaival, Wieland regényeivel és

romantikus eposzával, Lessing kritikáival és drámai munkáival, Herder tanulmányaival és elbeszélő költeményeivel, Gottsched, Bürger, Voss, Matthisson, Gessner, Jean Paul prózai és verses munkáikkal felszabadították a német irodalmat a francia szellem járma alól. Egyre jobban érezhetővé vált Goethe és Schiller hatása. Munkásságuk — sok népszerű író pályájával együtt — lelkesítő például szolgált a magyar irodalom művelőinek.

A század első felében szűkkörű és fáradt a magyar irodalom. A műveltebb költők latinul verselnek, a tekintélyesebb tudósok latinul írnak, világi témájú magyar könyv csak ritkán jelenik meg. A latinul gyöngébben tudó érdeklődők a régi írókat, elsősorban Gyöngyösi Istvánt, olvassák. Magyarnyelvű vallásos munka most is van elegendő számban, a szépirodalmat azonban kevésre becsülik; a papság lenézi a költőket, az egyházi renden kívül pedig alig forgat valaki könyvet.

A század második felében enyhül a sivár kép. A szépirodalom iránt állandóan érdeklődő közönség száma most is csak néhány száz főre tehető, de ez a kis olvasótábor írókból áll, az író megérti társai érdemét, buzdító hangja nem hangzik el visszhang nélkül, míg eddig a pusztában kiáltó szava volt a művészi lélek majd minden megnyilatkozása. Új műfajok sorakoznak a régiek mellé; megjelenik a nemesebb értelemben vett tragédia és vígjáték, a történeti regény, a novella; továbbfejlődik a dal, az óda, az elégia, a bölcselő költemény. Új korszakába lép a magyar verselés, frissülni kezd a próza, megindul a nyelvújítás. Új eszmék, új témák, új motívumok mindenfelé. Új a hír-

lapirodalom, új a színészet. Lelkes harc folyik a magyar nyelvért, itt-ott az irodalmi vita hangja is fölcsendül.

Különösen az utolsó negyedszázad írói érezték fájdalommal, mennyire elmaradt a magyarság a művelt nyugattól; teljes erejükből iparkodtak tehát az idegen remekművek lefordítására és utánzására, hogy fáradhatatlan munkásságukkal eltűntessék a magyarság és a külföld között tátongó hézagot. Hajlamához mérten ki-ki hozzáfogott az ókor és újkor remekeinek tanulmányozásához. Némelyek a római irodalomhoz fordultak, mások a franciák könyveit olvasgatták, ismét mások a németek íróit. Ki mibe mélyedt bele, aszerint dolgozott. Mivel a XVIII. század utolsó negyedében munkálkodó magyar írók irányát nagyobbára a külföldi irodalmak szabják meg, a munkáikból előtűnő közös jellemvonások alapján különkülön csoportokba: a franciások, a deákosok és németesek csoportjaira osztjuk őket. A franciás, deákos és németes irány mellett a régi stílusú költészetnek is akadtak folytatói és továbbfejlesztői a magyaros írókban.

A magyaros írók ízlése csiszolatlan volt ugyan, de a régi magyar irodalmi hagyományokhoz ők kapcsolódtak legszervesebben. Fellépésük időrendjében voltaképen megelőzték az idegen irányok utánzóit, általános hatásuk is jóval nagyobb volt, mint a deákos, franciás és németes szellemű íróké. Konzervatív gondolkodásuk, népies szellemük, tősgyökeres zamatú nyelvük széles körökben tetszett. A deákos vagy óklasszikus iskola úttörői, jelentkezésük idősorát tekintve, szintén elébe vágtak a franciás és a németes íróknak. A deákos irány Horatius és Ver-

gilius hatása alatt fejlődött, hívei az ókori Róma költőit utánozták, eszméik és formáik az antik remekírók után igazodtak. A franciás vagy újklasszikus írói csoport a francia klasszikusok szellemét, stílusát és műfajait igyekezett meghonosítani, de a németes iskola utóbb nemcsak az ő törekvéseiket szorította háttérbe, hanem a magyarosok és a deákosok rovására is egyre nagyobb népszerűséget szerzett.

Kevesebbet hatott szépirodalmunkra az olasz és az angol irodalom. Az olaszok közül leginkább Metastasiót és Petrarcát, az angolok közül Milton, Osszián, Pope, Young és Shakespeare munkáit forgatta szívesen a magyar íróvilág. Az angol szellem termékeit inkább csak Bécs német és francia közvetítésével kapták íróink s ami hatást nyertek angol eredetű olvasmányaikból, az eléggé elvegyült munkáik franciás, németes és deákos motívumai között.

Irodalomtörténetírásunk a magyar irodalom újjászületésének kezdetét az 1772. évhez — Bessenyei György írói fellépéséhez — fűzi. A hagyományos felfogás szerint ezzel köszöntött be nálunk az irodalmi megújhodás kora. Vitatható korhatár. Bizonyos azonban, hogy íróink lelkét az 1770-es és még inkább az 1780-as évektől kezdve a magyar nemzet iránt érzett rajongó szeretet mellett az irodalmi reform vágya egyre izzóbban hevítette. Mikor írótollukat forgatták, úgy érezték, hogy veszélybe jutott fajuk fenntartásáért küzdenek; cselekvésük egyik rúgója a hazafias lelkesedés volt, másik rúgója az irodalmi érdeklődés fölkeltése. Nem annyira eredeti alkotások terem-

tésére törekedtek, hanem elsősorban az elárvult anyanyelv szépítésére és a satnya könyvtermelés megerősítésére. Az írók hazafisága és szellemi együttérzése jellemző vonása ennek a kornak. Mindegyik magyar író ismerte és lelkesítette a másikat. Viszonyukat kedveskedő üzengetések, sűrű levelezés, gyakori látogatások szőtték szorosabbra. Odaadással támogatták egymást. Az ifjabb írókat az öregebbek örömmel fogadták soraikba, mert az volt a hitük, hogy minden új író egy-egy önként jelentkező katonája az ostromlott magyarság várának.

A barokk művészet európai uralmának magyar megnyilvánulásai Mária Terézia királynő uralkodásának idején szinte észrevétlenül mennek át a rokokó ízlésbe s utóbb a romantika kezdő korszakába. Faludi Ferenc már vonzódik a rokokóhoz, Ányos Pál úttörő preromantikus költő. A rokokó jellemvonásokat mutató írók és a korai romantikusok a témakör, hangulat és stílus terén sok ujságot hoznak, de munkásságuk nem programmszerűen szolgálja a divatos ízlésfajok ügyét, hanem inkább csak alkalmi díszítőelem. A külföldi mintákon megfigyelt sajátságokat elég keverten alkalmazzák költészetükben. A francia felvilágosodás racionalista filozófiája s a mellé sorakozó rokokó játsziság a XVIII. század lelkiségét kozmopolita megvilágításban mutatja, míg ebbe az optimista világba bele nem kapcsolódik a világfájdalom romantikus hulláma. A klasszicizmusra való törekvés a század második felében egybetalálkozik a régi magyar népies hagyományokkal, a dekoratív rokokó összekeveredik a preromantikus jelenségekkel. A stíluskeveredés

általános, a költők mohón keresik a különféle ízlésirányokat.

A vallásfelekezeti szempont a XVIII. század utolsó évtizedében erősen gyöngül; egyes országrészek külön lokálpatriotizmusa is eléggé háttérbe szorul az egységes magyar haza és a nemzeti közösség eszméjével szemben. Magyarország írói Erdély íróival közös célokért küzdenek, a dunántúli katolikusok nem tekintik ellenségeiknek a tiszántúli reformátusokat, faji kérdés nincs, csak magyar ügy van. Papok és világiak, nemeseredetűek és jobbágyszármazásúak, tősgyökeres magyarok és lelkes magyarrá vált idegenek, konzervatívok és szabadelvűek: valamennyien a nemzeti művelődés jövőjéről ábrándoznak és a nemzeti irodalom virágzásáért harcolnak. A kritika, sértődés, hiúság, féltékenység olykor egymás ellen indítja az indulatosabb írókat, de a személyi ellentétek ritkán mérgesednek el nyilt perpatvarrá. A régebbi századok vallásos polémiáinak durvaságát a műveltebb korszellem és a magyar ügy lángoló szeretete enyhíti.

A szétszórtság ernyesztő hatását, a szervezetlenség káros következményeit élénken érzi minden író. Nincs irodalmi középpont, nincs rendszeres szellemi programm, nincs tudományos vezérkar.

A XVIII. századi írói törekvések első rendszerezője, Toldy Ferenc, ebbe a századba helyezte a magyar irodalom hanyatlásának korát, de egyben irodalmunk újjászületésének megindulását is. (A magyar költészet története. Két kötet. Pest, 1854.) Szerinte a magyar irodalom új korszaka Bessenyei György fellépésével indult meg, hogy mihamar négy iskolára tagozódjék: a franciás, a klasszikus, a népies és az új iskolára. (Az utóbbi iskolán a németes csoportot értette.) Első elgondo-

lásától később sem tért el: a hanyatlás kora mellett (1711–1772) megtartotta az újjászületés korát (1772–1807) s ez utóbbi keretében Bessenyei György fellépésétől Kisfaludy Sándor virágzásáig számolt be a négy iskoláról, továbbá Kazinczy Ferenc, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály és Kisfaludy Sándor költészetéről. A debreceni kör és a mesterkedő csoport, mint a népies iskola alosztálya, már az ő felosztásában is szerepel. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. Két kötet. 3. kiad. Pest, 1872.)

Toldy Ferenc irodalomtörténeti felfogásán lényegében véve Beöthy Zsolt sem változtatott, bár kissé szövevényesebbé tette a régebbi elgondolást. A franciás iskola elé első munkásoknak fölvette Orczy Lőrincet és Ráday Gedeont; a klasszikusokat a deákosok, a népieseket a magyarosok, a németeseket a válogatók vagy ingadozók elnevezés alatt tárgyalta: azonkívül megkülönböztetett még egy — Kazinczy Ferenc köréhez fűzött — németes irányt is. Végső elemzésben a költői iskolákat kétféle törekvésre vezette vissza: a magyarosok és az idegenesek irányára; az utóbbiak közül a deákosok a latin irodalom, a külföldiesek a francia és a német irodalom hívei; míg Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály és Kisfaludy Sándor a szorosabban vett iskolák egyikéhez sem tartozik, hanem mindegyik önálló irányban halad. A magyarosok külön alosztálya a debreceni kör és a mesterkedők csoportja. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Két kötet. 6. kiad. Budapest, 1890.)

Zlinszky Aladár a XVIII. századi írói törekvések vizsgálatában a klasszicizmus és romanticizmus küzdelmét főként világnézetük és kifejező formáik szempontjából vizsgálta. A klasszicizmus a társadalmat változatlan szervezetnek és helyes alkotásnak fogja fel, irodalma a legfelsőbb nemzetrétegek világfelfogását, életeszményeit és ízlését tükrözi; míg a romantika biráló módon lép fel a társadalommal szemben, az ész ellenébe odaállítja a szívet s azt hirdeti, hogy az ember igazi értéke az érzelemben van. A romantika hősei szentimentális lázadók, természetük szerint vagy passzív melankólikusok vagy aktív forradalmárok, érzékeny lelkük fut a világból vagy nekitámad a társadalomnak. Az uralkodó osztályok gyűlölete, a nép szeretete, a természetért való rajongás, a mult fölfedezése, a nemzeti öntudat, az egyéniség és az érzelem kultusza mind romantikus vonások. A magyar irodalom megpróbál-

kozik a klasszicizmus minden európai formájával, Bessenyei György meghonosítja a francia klasszicizmust, a deákos költők felidézik a latin klasszicizmust, Kazinczy Ferenc áthozza a német klasszicizmust, de mellettük elég korán jelentkezik a romanticizmus is. A németes iskola költői Ányos Páltól és Dayka Gábortól kezdve már preromantikusok s ez az irány Kármán Józsefen és Kisfaludy Sándoron keresztül Kisfaludy Károly fellépéséig, a romantika felvirágzásának koráig, egyre erősödik. (Klasszicizmus és romanticizmus. Budapest, 1924.)

Szerb Antal részletesen fejtegette, miért lehet a magyar irodalomnak Bessenyei Györgytől Vörösmarty Mihályig húzódó időszakát joggal a magyar preromantika korának nevezni. A magyar irodalmi megújhodás nem más, mint az európai felvilágosodásnak a hazai viszonyokhoz való kapcsolódása; ennek a kölcsönvételnek éltető lendületét a romantika adja meg. Mikor a XVIII. század európai racionalista áramlatában új életérzés jelentkezik s beáll a preromantikus ízlésváltozás, nálunk is új világérzés és ízlésirány járul a hazai latin műveltség és barokk-kultusz hagyományaihoz s Bessenyei György írói körének franciás klasszicizmusához és felvilágosodásához. Egyes írók munkásságát a preromantikus német kezdeményezések kezdik irányítani. Ányos Pál preromantikus világlátása, életérzése, enyészethangulata új dolog a magyar lírában; a franciás iskolához csak személyi kapcsolatok és régies formái fűzik. A preromantika a magyaros iskola munkásságában is erős tényező, bizonyos műfajok és feldolgozó módok a preromantika megnyilatkozásai, Dugonics András mult-elképzelése és népiessége preromantikus jelenség. (Magyar preromantika. Minerva. 1829. évf.)

Farkas Gyula könyvében új felfogás jelent meg az irodalmi szemlélet helyesbítésére. (A magyar romantika. Budapest, 1930.) E felfogás szerint a XVIII. és XIX. század egymással érintkező évtizedeiben a dunántúli katolikus szellem és a tiszántúli református lélek a magyar kultúra nagy megosztottságát mutatja; a dunántúli írók hagyományőrző konzervatívok, a tiszántúli írók európaiságra törekvő haladók; a két csoport küzdelme csak Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály költészetében csillapodik le; az addig megosztottan dolgozó irodalmi élet velük érik meg a szintézisre, a szintézist pedig a nemzeti érzelem győzelmes ereje hozza meg. Ez a küzdelmes időszak — a

dunántúli katolikus és a tiszántúli református írói törekvések súrlódásának félszázada — a magyar romantika kora. (Az új álláspont a tudományos bírálók egy részéből erős ellentmondást váltott ki, egyesek megtámadták a szerző adatait és cáfolták következtetéseit, így Császár Elemér a Budapesti Szemlében és az Irodalomtörténeti Közleményekben, Karácsony Sándor a Protestáns Szemlében. A vita a tudományos folyóiratok 1931-es évfolyamaiban számos hozzászólással igen hevesen folyt.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. Pest, 1864. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. Budapest, 1877. — U. az: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt. I. köt. Budapest, 1895. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. Két kötet. Budapest, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Zlinszky Aladár: Klasszicizmus és romanticizmus. Budapest, 1924. — Gulyás Pál: Magyar életrajzi lexikon. Budapest, 1925-től. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Rácz Lajos: Irodalmunk nemzetietlen korának okai. Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve. 22. évf. Debrecen, 1928. — Szerb Antal: A magyar preromantika. Minerva. 1929. évf. — Farkas Gyula: A magyar romantika. Budapest, 1930. — Hankiss János: A XVIII. század a magyar irodalomban. Debreceni Szemle. 1930. évf. — Harsányi István: Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Sárospatak, 1930.

A XVIII. SZÁZAD KÖZÉRDEKŰ IRODALMA.

A vallásos irodalom és egyházi szónoklat.
A történetírás.
Bod Péter.
Az irodalomtörténet és kritika.
Nyelvújító törekvések.
A politikai irodalom.

A VALLÁSOS IRODALOM ÉS EGYHÁZI SZÓNOKLAT.

A KATOLIKUS, református és evangélikus papok a XVIII. században versenyezve írták vallásos munkáikat. Egymásután jelentek meg a különböző hittani fejtegetések, egyházi beszédek, imádságos könyvek, keresztény vigasztalások, templomi dícséretek, gyermeki hálaadások, szent gyakorlatok, atyafiságos serkentések, vigasztaló balzsamok, hitbéli fegyverházak, jóillatú füstök, mennyei lámpások, égi fáklyák, üdvösségesen zengedező sípszók, lelki éhséget enyhítő evangéliumi trombiták, tévelyedett juhocskákhoz intézett oktatások, titkos kévék, lelki patikák, boldog halálszekerek. Ezeknek az istenes munkáknak tartalmi értéke és stiláris színvonala nagyobbára egyező: nyelvi erejük gyöngébb, mint a Pázmány Péter korabeli vallásos munkáké, gondolatkészletük a régi. Hangjuk általában véve elég szelíd, mert III. Károly és Mária Terézia cenzurája féken tartotta a hitvitázó szenvedélyeket.

A szigorúan vallásos és erkölcsi célokat szolgáló könyvek mellett feltűnik a halotti búcsúztatók egyre növekedő száma. A gazdagabb nemesfamiliák kötelességüknek tartották, hogy illőképen gondoskodjanak elhúnyt tagjaik érdemeinek megörökítéséről: ilyenkor azután bátran

ragyogtathatta szónoki tehetségét a végső tisztességtétellel megbízott egyházi férfiú. A gyászoló gyülekezetek előtt prédikáló lelkészek keresve-keresték az áradozóbbnál áradozóbb kifejezéseket s iparkodtak a mindennapos beszédtől minél jobban eltérő, tekervényes szerkezetű, hosszú mondatok alkotására. A kacskaringós kifejezésekkel cifrázott beszéd széltében divatozott. Ha a búcsúztató beszéd megtette a maga közvetlen hatását, a virágos szónoklatot a gyászoló család költségén nyomtatásban is közreadták.

Híres katolikus egyházi szónok volt Csuzy Zsigmond pálosrendi szerzetes. Pázmány Péter és Faludi Ferenc között ez a termékeny vallásos író hidalja át a fejlődés folytonosságában mutatkozó hézagot. Egyrészt továbbfejlesztette mesterének, Pázmány Péternek, nyelvét, másrészt maga is mestere lett Faludi Ferencnek, aki sokat tanult tőle. Míg Faludi Ferenc a műveltebb nemeseknek írt, Csuzy Zsigmond a parasztok és iparosok egyszerűbb rétegeit tartotta szem előtt. Tudatos nyelvújító és népies irányú nyelvbővítő volt, az irodalmi nyelv szókincsének és szóláskészletének gyarapításában jelentékeny érdemeket szerzett. Prédikációs gyüjteményei 1723 és 1725 között jelentek meg Pozsonyban. *(Zengedező sípszó, Evangéliumi kenyér, Evangéliumi trombita, Kosárba rakott aprólékos morzsalék.)*

A másik híres katolikus prédikáló, Bíró Márton veszprémi püspök, szintén Pázmány Péter tanítványa. Mesterének szónoki fogásait szembetűnően követi, hozzá hasonló megfontoltsággal formálja stilusát, nyelve deákos

magyarságú. Prédikációinak gyüjteményét az 1750-es években adta ki Győrött. *(Evangéliumi kenyérmorzsalékok és apostoli búzakalászok.)*

A katolikus egyházi szónokok különös buzgalommal emlékeztek meg Szent István királyról. Mivel Szent István jobbkezét Bécsben őrizték, Róka János váci kanonok 1769-ben Bécsbe ment s magyarul prédikált a szent jobbról. A bécsi magyarság a kapucinus atyák templomában gyűlt össze s nagy lelki épüléssel hallgatta a nagyhatású egyházi beszédet. *(A rothadatlanságnak ajándekán Istentől világgal ismertetett dicsőséges Szent István Magyarország első királya és fő apostola szentül hadakozó és adakozó kezének csudája,* 1769.) Nemsokára ezután, 1771-ben, Mária Terézia királynő megengedte, hogy a szent jobbot Bécsből a budai királyi palota kápolnájába vigyék át: itt Kozma Ferenc jézustársasági atya fogadta a nemzeti ereklyét magyar prédikációval. *(Dicsőült Szent István első apostoli magyar királyunknak ép romlatlan szent jobbja,* 1771.) Ettől az időtől kezdve Bécsben és Budán minden évben megtartották a Szent István-napi magyar prédikációt.

A protestáns igehirdetésben három irány virágzott: a régi dogmatizáló prédikálás, az érzelmes pietista ájtatosság és a racionalista elmélkedés. A szigorú lutheri és kálvini felfogás nem szívelte sem a pietizmust, sem a racionalizmust, de a pietisták útja mégis Isten felé vezetett, míg a racionalisták akaratukon kívül is meglazították az embernek Isten után érzett vágyódását. A racionalisták körében a Szentírás abszolút tekintélye kisebbedni kezdett, a vallástani és erkölcstani tanításokba világi dol-

gok csúsztak, a gyülekezetek lelki gondozása vallásos mélység nélkül való szertartásokban merült ki.

A reformátusok a maguk prédikátorainak sorában méltán dícsérték Verestói György erdélyi püspököt. Halotti beszédei Kolozsvárt jelentek meg az 1730-as évektől kezdve. (Gyüjteményük: *Holtakkal való barátság azaz némely erdélyi nagy méltóságoknak és főrenden lévő nemeseknek halálok után is virágzó kedves emlékezetek,* 1783.) Nagy hatást tett hitbuzgalmi munkáival Szikszai György makói prédikátor, később debreceni pap. Igehirdetésében magyaros szín volt, vallásos fejtegetéseiben közvetlen hang. Prédikálása és imádkozása a kálvinista magyarság lelki életének nemesítését eredményesen szolgálta. Különösen mint imaíró vált kortársai mesterévé. *(Keresztyéni tanítások és imádságok,* 1786; *Egynéhány prédikációi,* 1787; *Közönséges lelki áldozatok,* 1795.)

Az Istenhez intézett könyörgések református szerzőinek sorában tisztes hely illeti meg Ráday Pál nógrádmegyei földbirtokost. Mint általában a többi imaíró, ő sem törekedett arra, hogy egyéniségét belevigye imádságaiba, sőt rajta volt, hogy olvasóit ki ne zökkentse a hagyományos gondolatkörből és érzelmi világból. Fohászkodásai így is vigasztaló erejűek voltak s a régebbi imaszerzők imádságainál elevenebben hatottak, mert Ráday Pál stílusa folyamatosabb volt az addigi imádkozók mondatszövésénél. *(Lelki hódolás,* 1715.) II. Apafi Mihály erdélyi választott fejedelem hitvese, Bethlen Kata fejedelemasszony, szintén belevéste nevét a református imatörténetbe. Együtt imádkoztak jámbor férjével, hitvestársi

gyöngédségüket példaképen emlegették, a nemeslelkű nő sok megpróbáltatásából a fohászkodásnak néhány megható sóhaja fakadt. *(Bujdosásnak emlékezet-köve,* 1726.) Mély áhítatú imádságos lélek volt gróf Teleki József földbirtokos özvegye: Árva Bethlen Kata. Református vallásához rendületlenül ragaszkodott, hittestvéreit áldozatosan támogatta, imádságaival a lelkiekben is segítségükre sietett. *(Védelmező erős pais,* 1759.) Igazsággal írta róla Révész Imre: «Imádkozni nem kellett megtanulnia, mert hiszen énjének olyan veleszületett megnyilatkozása volt az imádság, mint a virágnak az illatozás». (1924.)

A jézustársasági hitszónokok közül kitűnt Baranyi Pál, Bertalanffi Pál, Csete István, Gyalogi János, Hajas István, Molnár János, Szabó István, Taksonyi János; a kegyesrendiek közül Tapolcsányi Gergely; a pálosok közül Alexovics Vazul, Kollarics Joakim; a bencések közül Kuti Dénes; a domonkosrendiek közül Füssi Pius; a ferencrendiek közül Stankovácsi Lipót, Telek József; a minoriták közül Kelemen Didák; a szerviták közül Szaicz Leó.

Országos nevű protestáns prédikálók: Bárány János dunántúli evangélikus szuperintendens, Borosnyai Nagy Zsigmond nagyenyedi református főiskolai tanár, Diószegi Sámuel debreceni református pap, Hunyadi Ferenc tiszántúli református szuperintendens, Kamarási György fogarasi református pap, Perlaki József dunántúli evangélikus szuperintendens, Péczeli József komáromi református pap, Torkos András győri evangélikus lelkipásztor.

A valláserkölcsi elmélkedők sorában külön hely illeti meg Mikes Kelement és Faludi Ferencet. Az erkölcsfilozófia II. Rákóczi Ferenc bujdosó udvarában gyökeret vert; a száműzött fejedelem egyik híve, Kiss István, az 1720-as években megírta *Magyar filozófiá*ját. A vallásosság, hazaszeretet, szerénység, óvatosság, igazmondás, szorgalom, bátorság, udvariasság, állhatatosság, szelídség magyarázatait olvassuk kéziratában. Bizonyára idegen források nyomán dolgozott, érdeme azonban, hogy magyarul írt.

Megvan ez az érdeme Sartori Bernát kegyesrendi szerzetesnek is. Bölcselettudománya Apáczai Csere János után az első összefoglaló filozófiai kísérlet magyar nyelven. *(Magyar nyelven filozófia,* 1772.) Latin forrásainak közönségesebb műszavait is kénytelen volt körülírásokkal helyettesíteni; könyvében a filozófia «a bölcseség szeretésének tudománya», a logika «a helyes okoskodásnak reguláit s módját tanító tudomány», a szofizma «alattomban csaló, mesterséges és fortélyos beszéd». Öt évvel utána Benyák Bernát piarista tanár rendjének pesti iskolájában már magyarul kezdte tanítani a bölcseletet; ezzel igen nehéz feladatot vállalt magára, mert a latin filozófiai műnyelv helyébe neki is magyar szavakat és kifejezéseket kellett teremtenie. Az anyanyelvéért lángoló kegyesrendi szerzetes megpróbálkozott a lehetetlennel: egész sereg magyar műszót alkotott.

Vallásos írók:

Árva Bethlen Kata (szül. 1700. november 25. Bonyha, Kisküküllő megye; megh. 1759. július 29. Fogaras) előkelő erdélyi úrnő; előbb gróf Haller László neje, utóbb gróf Teleki József hitvestársa. Első házasságában szerencsétlennek érezte magát, mert anyja katolikus mágnáshoz kényszerítette feleségül s ő hitbuzgó református volt. Huszonhárom éves korában már második férje is meghalt, ettől kezdve özvegységben élt haláláig. Csapás csapás után érte: ezért írta nevét Árva Bethlen Katának. Gyermekei korán elhúnytak; első házasságából való fiát és leányát hivatalos hatalommal vették el tőle, hogy ne nevelhesse őket reformátusoknak; rokonai pörrel támadtak rá; súlyos betegségek gyötörték; de minden testi-lelki fájdalmát megadással viselte, annyira istenfélő volt. Az Olt vize mellett fekvő Hévíz községben lakott, innen gondozta uradalmait, ide sereglettek jóemberei és szegényei. Erős gyakorlati érzéke volt: ügyesen gazdálkodott, ritka növényeket termesztett, mesterembereket tartott, papirosmalmot építtetett, vásárokra járt, nagyobb ünnepségek rendezésében tanácsokkal szolgált. Erdélyben akkor nagyon kevés orvos élt, ezektől megtanulta külföldön szerzett tudományukat, orvosi könyvekből továbbképezte magát s a régi házi receptek felhasználásával és a saját veleszületett orvosi hajlamával a maga korának híres gyógyítója: az első magyar orvosnő lett. Bod Péter siratója verse szerint: «Sokszor a betegek sereggel állottak, Kik hozzája mentek s megorvosoltattak, Messze

földről oda néha hozattattak, Könnyebbülést vévén rá áldást mondottak». A grófné az erdélyi református egyházközségeket és iskolákat bőkezűen támogatta, Hévizen és Fogarason a maga költségén emelt templomot, a nagyenyedi, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégiumokra gondot viselt. Állandóan foglalkozott könyvek gyüjtésével, áhítatosan olvasta a Szentírást, házanépe élén buzgón hallgatta udvari papja prédikációit. Egy időben Bod Péter volt az udvari prédikátora. «Töltöttem el mellette — úgymond Magyar Athenásában az érdemes férfiú — terhes papi hivatalban lelkemnek nagy és felette ki nem írható gyönyörüségével hat esztendőket, amelyekben csak hat szóból való megbántódásom sem volt, úgy hogy sokan mondanák azt, kik életemet látták, hogy csak az angyalok élnek jobban az égben.» A tudós lelkipásztor mindig bensőséges tisztelettel szólt a nem földi jóságú úrnőről s halála után magasan szárnyaló emlékbeszédet mondott róla Tiszta Fényes Drága Bibor című halotti búcsúztatójában. Az ő emlékverse került a fogarasi sír kőlapjára is: «Teste e kő alatt gróf Bethlen Katának, Lelke szent kezében vagyon Jézusának, Kiben hitt s kit tartott megváltó urának, Magát alázatos hiv szolgálójának». — Árva Bethlen Kata imádságoskönyve halála évében jelent meg: Védelmező erős pais, mellyel a kisérteteknek tüzes nyilai ellen, e világi életben szüntelen fennforgó nehéz harcok között, nemcsak oltalmazhatja magát, hanem azokat diadalmasan meg is győzheti és a győzedelmeseknek seregekbe dicsekedve béállhat a keresztyén ember. Nagyszeben, 1759. (Első imádsága 1742-ből, utolsó imádsága 1751-ből való.) — Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid leírása. Hely és év nélkül. (Utóbb még három kiadása. Emelkedett szellemű önéletrajz. Növeli értékét, hogy nő a szerzője.) — Széki gróf Teleki József özvegye, Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Közreadta Szádeczky-Kardoss Lajos. Budapest, 1922. (Az önéletrajzon és az imádságoskönyvön kívül Bethlen Kata 227 levele. A levélgyüjtemény értékes bepillantást nyujt írójuk lelki világába és a kor magánéletébe. A kötet mindössze 150 példányban jelent meg egy névtelen «lelkes honleány» költségén.)

Bethlen Kata (megh. 1725. Bécs) fejedelemasszony, II. Apafi Mihály neje. Az utolsó Apafi valójában sohasem uralkodott, bár a gyulafehérvári országgyülés már öt éves korában megválasztotta Erdély

fejedelmének. (1681.) Mivel az önállósághoz szokott dúsgazdag ifjú I. Lipót uralkodása idején felsőbb engedély nélkül nősült, a császár karhatalommal vitette Bécsbe, itt lemondatta fejedelemségéről, vigasztalásul megajándékozta a római szent birodalom fejedelmi címével s évdíjat rendelt számára. Bethlen Kata is Bécsben élt. Mikor férje meghalt (1713), a császári udvar parancsára továbbra is a német városban kellett maradnia. Tizenkét évi özvegység után megtörten húnyt el, távol hazájától, ahova mindig visszavágyott. Testét az erdélyiek III. Károly beleegyezésével hazaszállították. — Imádságoskönyvecskéje: Bujdosásnak emlékezet-köve. 1726. (A XX. századig legalább tizenöt kiadása forgott közkézen. Még 1910-ben is kinyomtatták. Több imádságát közösen írta férjével, mert közös fájdalmukban, szomorú kifosztottságukban, együtt keresték a lelki vigasztalást.)

Bíró Márton (szül. 1693. április 15. Padány, Pozsony megye; megh. 1762. augusztus 10. Veszprém) pozsonymegyei nemesi család gyermeke, veszprémi papnövendék, bicskei plébános, 1744-től kezdve veszprémi püspök. Magyar nyelven számos prédikációt, latin nyelven hittudományi vonatkozású munkákat adott közre. — Itthon és a külföldön egyaránt nagy feltűnést keltő latin munkája: Enchiridion. Győr, 1750. (A protestánsokat kíméletlenül támadó egyházpolitikai fejtegetések ellen Nagy Frigyes porosz király mind a római szentszéknél, mind Mária Terézia királynőnél tiltakozott. A királynő a veszprémi püspököt megintette, könyvét elkoboztatta.) — Magyar prédikációinak gyüjteménye: Micae et spicae evangelico apostolicae. Avagy: Evangyéliomi kenyérmorzsalékok és apostoli búzakalászok. Hat kötet. Győr, 1756–1762. (A vallásos türelmet a katolikus vallás boldogító egyeduralmával kívánja helyettesíteni. A legelsők egyike, akik szembeszállnak a szabadkőművességnek ez időtájt még csak titokban emlegetett szervezetével és gondolatkörével.)

Csuzy Zsigmond (megh. 1729. Sajólád, Borsod megye) pálosrendi szerzetes. Mint híres egyházi szónok megfordult mind azokban a városokban, ahol Remete Szent Pál szerzetének magyar kolostorai feküdtek. A jezsuiták is meghívták prédikációk tartására. — Zengedező sípszó. Pozsony, 1723. (Ajánlva gróf Koháry Istvánnak.) — Evangéliumi kölcsönzött három kenyér. Pozsony, 1724. (Ajánlva a pestmegyei alispánnak.) — Evangéliumi trombita. Pozsony, 1724. (Ajánlva az

esztergomi érseknek.) — Kosárba rakott aprólékos morzsalék. Pozsony, 1725. (Ajánlva gróf Koháry Istvánnak.) — Egész esztendőre való hármas prédikációk. Pozsony, 1725. (Már megjelent egyházi beszédei jelentékeny részének egybefoglalása.)

Ráday Pál (1677–1733) nógrádmegyei földbirtokos, II. Rákóczi Ferenc diplomatája. Kitűnő hittudományi műveltségű férfiú és mélyen áhítatos lélek. Lelki Hódolása százezreknek nyujtott vigasztalást emberöltőkön keresztül. Életéről és munkáiról: a XVIII. század első felének vallásos költői között.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Jakab Elek: Adatok az erdélyi írók névtárához a XVII–XVIII. században. Magyar Könyvszemle. 1881. évf. — Négyesy László: Rádai Ráday Pál munkái. Budapest, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Zoványi Jenő: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezőtur, 1894–1901. — Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest, 1898. — Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. Két kötet. Budapest, 1900–1901. — Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. — Rézbányay József: Az egyházi szónoklat egyetemes története. I. köt. Esztergom, 1904. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904–1905. — Alexander Bernát: Magyar filozófia Rodostóban. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Uj folyam. 41. köt. Budapest, 1907. — Kornis Gyula: A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése. Magyar Nyelv. 1907. évf. — Zoltvány Irén tanulmánya: A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest, 1907. — Réthei Prikkel Marián: Csuzy Zsigmond szavai. Magyar Nyelvőr. 1908–1909. évf. — Ferenczi Sári: A Lelki Hódolás első kézirata. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Simai Ödön: Csuzy Zsigmond szavai. Magyar Nyelvőr. 1911. évf. — Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. III. füz. Budapest, 1914. — Gorzó Gellért: Ráday Pál imádságai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Hegyaljai Kiss Géza: Árva Bethlen Kata. Budapest, 1922. — Révész Imre: Régi

magyar imádkozók és imádságaik. Protestáns Szemle. 1924. évf. — Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1926. évf. — Ferenczi Zoltán: Kuruc Vay Ádámné báró Zay Anna imádságos könyve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1925. évf. — Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva. 1926. évf. — Pataki Jenő: Árva Bethlen Kata, az első magyar orvosnő. Pásztortűz. 1926. évf. — Kastner Jenő: XVII. és XVIII. századi olaszból fordított műveink. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1927. évf. — Ifj. Szabó Aladár: Szikszai György élete és munkássága. Teológiai Szemle. 1927. évf. — Csák Alajos: Kelemen Didák csodás élete és működése. Miskolc, 1927. — Harsányi István: A magyar biblia. Budapest, 1927. — Trostler József: Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. Magyar Nyelvőr. 1927. évf. — Közi-Horváth József: Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok. Győr, 1930. — Timár Kálmán: Kelemen Didák mint nyelvújító. Magyar Nyelv. 1930. évf. — Tüll Alajos: Bertalanffi Pál. Pécsi jézustársasági gimnázium értesítője. 1931.

A TÖRTÉNETÍRÁS.

A XVIII. SZÁZAD a magyarországi latinnyelvű történetirodalom virágkora. A tudományos módszerű historikusok deákul írták könyveiket, a nemzet multjának pragmatikus feldolgozói az akkori világ nemzetközi nyelvét használták adatgyüjtő és feldolgozó munkásságukban. E monumentális törekvésű történetkritikai irodalom mellett a magyarnyelvű történetírás igen szerény megnyilatkozású.

CSEREI MIHÁLY *Históriá*ja érdekes följegyzéseket nyujt a Wesselényi-féle összeesküvés, a bujdosók, Thököly és Rákóczi koráról. A jeles tehetségű erdélyi földbirtokos tárgyilagosan akarta elbeszélni kora történetét, úgy, amint maga tudta vagy szavahihető emberektől hallotta. Elég élénken, nem egyszer kellemesen írt. Történetírói álláspontja sajátságos. Erősen ragaszkodott a Habsburg-házhoz, de Magyarország felé gyanakodva tekintett, mert meg volt győződve, hogy Erdély az anyaországnak köszöni a rázúdult bajokat. Ha a magyarországi fölkelők — úgymond — nem ragadták volna magukkal az erdélyieket, az erdélyi fejedelemség békében élhetett volna. Kelletlenül emlékezett meg Thököly Imréről, haragudott II. Rákóczi Ferencre. Történetfilozófiai kéziratában, a *Compendium*ban is, eredeti módon elmélkedett a vallás, a politika és a min-

dennapi élet kérdéseiről. Református felfogása lépten-nyomon szembetűnik. Nem győzött eléggé hálát adni az Úrnak, hogy megőrizte a katolikus egyháztól; bizakodó hangon hirdette, milyen szilárdan áll igazságában a református vallás. Intette erdélyi nemestársait a Habsburg-uralom megbecsülésére; szemükre lobbantotta, hogy engedetlenségükkel mennyire fölingerelték annak idején a törököket. Ebből a munkájából kitűnik, hogy a hazai és külföldi történeti és hittudományi irodalomban egyaránt jártas volt s nemcsak erős ítélettel okoskodott, hanem írni is jól tudott.

A művelődéstörténelem terén kiváló érdemeket szerzett báró Apor Péter erdélyi földbirtokos. *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájában megörökítette a régi magyar élet számos jellemző vonását, hogy ki ne vesszen az emlékezetből, milyen derék erkölcseik voltak az erdélyi nemeseknek 1700 előtt. A Habsburg-uralommal új szokások kezdődtek Erdélyben, a régi világ hívei bosszankodva szemlélték az idegen divat térfoglalását; Apor Péter kötelességének tartotta, hogy a hanyatlásnak indult új nemzedék előtt összevesse a multat a jelennel. Egybeállította mindazt, amit az elmult idők lakomáiról, táncairól, öltözeteiről, házairól, utazásairól és társadalmi szokásairól tudott. Gyökeres magyar nyelven, kedélyes zsörtölődéssel írt. Gúnyolódása nem volt sértő, feddései nem voltak komorhangúak. Hogy a külföldi divaton kapkodó ifjúságot visszatéríthesse atyái puritán világához, erkölcsrajzában összegyüjtött anyagát versben is feldolgozta.

Apor Péter följegyzéseihez hasznos művelődéstörté-

neti kiegészítést nyujt gróf SZÉKELY LÁSZLÓ erdélyi földbirtokos önéletírása. Kitetszik belőle, mennyivel magyarabb volt az erdélyi mágnásosztály az anyaországénál s menynyire meg tudták őrizni a királyhágóntúli magyar urak nemzeti szellemüket az idegen áramlatokkal szemben.

Az erdélyi művelődés történetének kutatója értékes forrásra talál HALMÁGYI ISTVÁN erdélyi földbirtokos naplóiban is. Stiláris érték szempontjából Halmágyi István naplói éppen úgy nem hasonlíthatók Cserei Mihály munkáihoz, mint ahogyan Székely László is háttérbe szorul Apor Péter jóízű egyénisége mögött.

A magyar anyaország belső állapotára s különösen a tiszántúli kálvinisták hitéletére nézve KERESZTESI JÓZSEF református lelkipásztor naplójában található számos jellemző följegyzés. Hogyan alakulnak az 1780-as évektől kezdve az új gyülekezetek, hogyan folyik a templomépítés, hogyan fogadják az ifjú lelkipásztort? Tanui vagyunk a katolikus és református papság torzsalkodásának, a református prédikátorok lelki szenvedéseinek, a kálvinista nemesek és parasztok durvaságának. «Itt tetszett meg igazán — sóhajt fel a naplóíró — micsoda terhek tétetnek a lelkipásztornak vállaira, melyek alatt még az angyalok vállai is reszketnének.»

Összefoglaló magyar történelmet a nemzet nyelvén egyedül SZEKÉR JOÁKIM cisztercitarendi szerzetes írt ebben a században. Munkája, a *Magyarok eredete* (1791), a legrégibb időktől a maga koráig mutatta be a magyar nemzet történetét. A szerző szabad szellemű, szókimondó, hazafias író volt; egyszerű nyelven beszélt, az idegen sza-

vakat kerülte, a népies kifejezéseket szívesen használta; tartalmi önállóságra nem törekedett, de latinnyelvű nyomtatott forrásaiból kiaknázott anyagát jó ítélőtehetséggel válogatta össze.

A XVIII. század magyar nyelven író történettudósai között az elsőség Bod Péteré: őt az irodalomtörténet művelőinek sorában méltatjuk. Történeti érdekességű följegyzéseket, naplókat, önéletírásokat, monografiaszerű kísérleteket többen foglaltak kéziratba; adataikat a a történetirodalom újabbkori művelői joggal méltányolják. Névszerint is említhető gróf Károlyi Sándor (megh. 1743) kuruc generális, utóbb császári tábornagy.

Szekér Joákim könyvének megjelenése előtt Pethő Gáspár krónikájának újabb átdolgozásai tájékoztatták az érdeklődőket a nemzet történetéről. A krónika szövegét két jézustársasági atya folytatta: először Spangár András, utóbb Kovács János. 1750-ig terjedő magyar históriájuk katolikus megvilágításban mutatta be az eseményeket. Ezt a könyvet protestáns ember nem vette a kezébe; vagy ha mégis elolvasta, bosszankodott állításain.

Magyarnyelvű világtörténelem csak a század vége felé jelent meg. Verseghy Ferenc megindította Millot európai hírű, felvilágosult szellemű egyetemes történelmének fordítását, vállalkozása azonban elakadt. Befejezetlen maradt Gvadányi József hat kötetes világhistóriai egybeállítása is. Mindszenthy Sámuel komáromi református lelkipásztor világtörténeti életrajzgyüjteményt bocsátott közre. (Ladvocat apátúrnak históriai dictionariuma. Nyolc kötet. Komárom, 1795–1809.) Ezek a lelkes próbálkozások voltaképen csak puszta fordítások.

Történetírók:

Apor Péter báró (1676–1752) küküllőmegyei főispán, háromszéki főkirálybíró, utóbb az erdélyi főkormányszék tanácsosa. Ősi nemesi családból származott, a kolozsvári és nagyszombati jezsuiták nevelték, mint filozófiai és jogi doktor tért haza a nagyszombati egyetemről erdélyi birtokaira. Még látta a régi Erdélyt, megérte a nemzeti fejedelemség bukását, II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége idején jó szolgálatokat tett a Habsburg-háznak, ezért bárói rangot és előkelő hivatalokat kapott. Buzgó katolikus volt; végrendeletében megelégedéssel

emlegette, hány protestáns embert téritett vissza a katolikus egyház kebelébe. Hetvenhat éves korában halt meg. Kéziratainak megőrzését átok terhe alatt bízta egyik fiára, annyira féltette életművét. — Fő munkája: Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, cifra állapotjában koldusságra való változása. — Első kiadását Kazinczy Gábor tette közzé: Altorjai báró Apor Péter munkái. Pest, 1863. (A «hazája felfordult állapotján szánakodó igaz hazafi» hatvan éves korában végezte be kéziratát. Egyik díszkötésű példányával az erdélyországi főkormányszéknek kedveskedett. Ajánlólevele szerint: «Méltóztassék az ország archivumába betétetni, hogy posteritásink ezekben gyönyörködhessenek».) — Egyéb kéziratainak gyüjteménye Szádeczky Lajos kiadásában: Báró Apor Péter verses művei és levelezése. Két kötet. Budapest, 1903. (Metamorphosisának verses feldolgozása nem vall költői tehetségre. Négyesrímű strófákban kesereg a régi magyar szokásokat kiölő új divat ellen: «Náj módi, náj módi, sok módi, rossz módi, Elmulék az régi, igaz magyar módi, Csúsza bé hazánkba annyiféle módi, Penna nem írhatja, van ma annyi módi». Hasonló módon foglalta versekbe naplószerű följegyzéseit, a kurucoktól szenvedett fogságának történetét, az erdélyi nemesurak névsorát.)

Cserei Mihály (szül. 1667. október 21. Rákos, Csik megye; megh. 1756. április 22. Nagyajta, Háromszék megye) székelyföldi földbirtokos. Tekintélyes székely család sarja volt, a székelyudvarhelyi református kollégiumban végezte tanulmányait, egy ideig Teleki Mihály erdélyi kancellár udvarában szolgált, megpróbálta a hadi életet is. Mivel a Habsburg-ház politikáját támogatta, II. Rákóczi Ferenc kurucai többször kirabolták s családjával együtt megszalasztották; végre is kénytelen volt Brassóba menekülni; itt kezdett Históriájának megírásába 1709-ben. A Habsburg-uralom megszilárdulása után egy ideig kincstári hivatalokat viselt, utóbb nagyajtai birtokára vonult vissza, itt még évtizedekig gazdálkodott. Nyolcvankilenc éves korában halt meg. Munkái kéziratban maradtak; másolatait az erdélyi nemesi családok másfélszázadon keresztül szívesen olvasták. — Históriájának első kiadását Kazinczy Gábor rendezte sajtó alá: Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. (Emlékiratának időköre: 1661–1711. Bevezetésében szemlét tart az addigi magyar történelemirodalmon. Tör-

ténetírói hivatottságáról szerényen nyilatkozik: nem akar, úgymond, históriát írni, mert ha akarna is, nincs hozzá tehetsége; ám unta a heverést, megörökítette korának történetét, úgy ahogy maga tudta vagy hiteles emberektől hallotta. Makacsul transzilvánus szellemű, nem lelkesedik az egységes magyar hazáért, a különálló Erdély híve.) — Megjegyzései Apor Péter Metamorphosisához: Altorjai báró Apor Péter munkái. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Apor Péterrel és Bod Péterrel barátságos leveleket váltott.) — Compendiumának kéziratos szövegét Szádeczky Lajos adta közre: Cserei történetbölcseleti műve. Történelmi Tár. 1906. évf. (A kézirat teljesebb címe: Compendium theologicum et politicum azaz oly együgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövideden megtanulhatod. A katolikusokat és a kurucokat egyformán gyűlöli, tanácsokat osztogat ellenük, politikai intelmeket ad az erdélyi nemességnek: «Emlékezzél rá, mily nagy boldogságban, nyugalomban tarta majd egy saeculum alatt a török nemzet, mégis mint az engedetlen fiú szüntelen port rúgtál a szemiben. Bizony az ausztriai házat is, ha érdeme szerint megbecsülöd vala, annak is szárnyai alatt békével nyughatol vala; ezután azért akármelyik directiója alá essél, mert úr nélkül magadra nem élhetsz, légy hű hozzája s úgy lehet maradásod, boldogulásod».) — Családi naplójának, följegyzéseinek, verseinek szövege: Történelmi Tár. 1893., 1901. évf. és Századok. 1903. évf. (Ferenczi Zoltán, Kis Bálint és Szádeczky Lajos közlése.) — Az irodalomtörténeti közfelfogás a XVIII. század magyarnyelvű történetírói közül Cserei Mihályt becsüli legtöbbre. Toldy Ferenc szerint Cserei Mihály jólértesült, helyes ítéletű, részrehajlatlan író; kellemes folyamatosságú előadása különb minden régebbi és vele egy korban élő historikusénál. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint Cserei Mihály felfogásában sokszor nyilatkozik a konzervatív és kálvinista pártember, egyébként jól ismeri korát, néhány vonással találóan jellemzi kortársait s nem közönséges belátással mutat az események okaira; munkájának egyik fő érdeme könnyű folyású előadása, vonzó kedélyessége, tartózkodás nélküli őszintesége. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint Cserei Mihály labanc felfogással és kál-

vinista felekezeti szellemmel írta Históriáját; szereplői iránt bizalmatlan, a lelkesedés nem ragadja magával; de azért sok melegség van benne, elbeszélését jól esik olvasnunk. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint a régebbi magyar emlékírók közül egyik sem versenyezhetik Cserei Mihállyal a költői feldolgozásra alkalmas anyag bőségében. Históriájának egyik-másik elbeszélése valóságos kis novella. Figyelme úgyszólván mindenre kiterjed, ami a kor életéhez tartozik. Stílusa eleven, gondolatait szépen fejezi ki. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.)

Halmágyi István (1719–1785) erdélyi földbirtokos. Külföldi tanulmányútja után az erdélyi fökormányszék szolgálatába állott s hivatalában fokról-fokra emelkedett. — Irói hagyatékát Szádeczky Lajos tette közzé: Halmágyi István naplói. Budapest, 1906.

Keresztesi József (szül. 1748. Veszprém; megh. 1812. Szalacs, Bihar megye) református lelkipásztor. A debreceni kollégiumban tanult, hosszabb külföldi tanulmányutat tett, Nagyváradon, utóbb Szalacson lelkészkedett. Prédikációi és alkalmi versei közül több nyomtatásban is megjelent, naplói kéziratban maradtak. — Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-ik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Közzétette S. Hoffer Endre. Pest, 1868. — Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útjáról. Teológiai Szemle. 1925–1931. évf.

Szekér Joákim (szül. 1752. július 5. Komárom; megh. 1810. szeptember 26. Kolozsvár) ferencrendi szerzetes, gimnáziumi és teológiai tanár, utóbb ciszterci áldozópap. Mivel magyar történetében számos jelét adta szabadelvű gondolkodásának, az egyházi hatóságok üldözése elől kénytelen volt a katonasághoz menekülni. Mint tábori pap részt vett a marengói csatában. Hazájába visszakerülve lelkészi hivatala mellett a tudományoknak élt. — Magyar históriája: Magyarok eredete, a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. Két kötet. Pozsony és Komárom, 1791. (Második bővített kiadása: Pest, 1808.) — Megírta még a hadtudomány elméletének vázlatát, a marengói csata történetét s írt egy kalandos regényt is. (Magyar Robinson. Két kötet. Pest, 1808–1809.)

Székely László gróf (1716–1772) erdélyi földbirtokos. Önéletírásában szorgalmasan jegyezgette életének csöndes eseményeit. Kézira-

tát halála után özvegye, Thoroczkay Zsuzsánna, folytatta s az özvegy úrnő halála után a család bizalmas embere, Kis Zsigmond, fejezte be. — Király Pál: Gróf Székely László élete. Budapesti Szemle. 1887. évf.

Irodalom. — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1859. évf. — U. az: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest. 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Flegler Sándor: A magyar történetírás története. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Király Pál: Gróf Székely László élete. Budapesti Szemle. 1887. évf. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Szigethy Lajos: Cserei Mihály és históriája. Erdélyi Múzeum. 1894. évf. — Barcza József: A Metamorphosis Transylvaniae mondattana. Magyar Nyelvőr. 1895. évf. — Balló István: Altorjai báró Apor Péter élete és működése. Csíkszereda, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Banczik Samu: Nagyajtai és miklósvárszéki Cserei Mihály. Kolozsvár, 1905. — Angyal Dávid: Történetirodalmunk a XVIII. század elején. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Matskássy Antónia: Halmágyi István naplóinak magyar művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1912. — Révész Imre: Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár, 1916. — Lukinich Imre: A szatmári béke története és okirattára. Budapest, 1924. — Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva. 1926. évf. — Gulyás József: Keresztesi József. Teológiai Szemle. 1927. évf.

BOD PÉTER.

A magyar irodalom multjáról először Czvittinger Dávid latinnyelvű írói lexikona tájékoztatta az érdeklődőket. A *Specimen* 1711-ben jelent meg, innen merítették magyar irodalomtörténeti ismereteiket a hazai és külföldi tudósok több mint félszázadon keresztül.

Az első magyarnyelvű írói lexikont Bod Péter erdélyi református lelkipásztor bocsátotta közre 1766-ban *Magyar Athenas* címmel. Könyvében ötszáznál több magyar íróról számolt be, tehát körülbelül kétszer annyiról, mint Czvittinger Dávid. Elmondta az írók rövid életrajzát, felsorolta munkáikat, olykor néhány bíráló megjegyzést csatolt adataihoz. Bíráló megjegyzései többnyire általánosságok, csak ott van bennük eleven egyéniség, ahol egyes hitehagyott protestáns prédikátorokról vagy a protestantizmus katolikus ellenségeiről szólt. A katolikusokat és az unitáriusokat egyaránt gyanus szemmel nézte, a reformátusok üldözőiről epés hangon nyilatkozott. Egyébként emelkedett szellemű, tudós férfiú volt. Munkájának eredményei nem kicsinyelhetők.

Sokat fáradt, míg könyvét megírta. Felhasználta Czvittinger Dávid munkáját, elolvasta Rotarides Mihály kötetét, átkutatott néhány nagyobb könyvtárat, levelezett könyvkedvelő kortársaival. Mivel életrajzgyüjteménye sok

elveszett könyvről tudósít és számos ismeretlen adatot őrzött meg az utókor számára, ma is egyike az értékesebb irodalomtörténeti segédkönyveknek. Kútfő ott, ahol biztosabb forrásunk nincs.

Ebben a korban az irodalom elnevezésen elsősorban a tudományos irodalmat értették s nem a szépirodalmat. Mellékes volt, mit írtak a költők; az érdekelte az irodalom kedvelőit, mit írtak a tudósok. Bod Péter sem becsülte sokra a lírikusokat, elbeszélőket és drámaírókat, inkább azt kutatta, milyen vallásos és tudományos munkák jelentek meg az ő koráig magyar és latin nyelven. — Balassa Bálintról ennyit írt: «Volt ez a régi nagy Balassa-familiából, melyből sok nagyhírű vitéz úriemberek vettenek eredetet, kiknek emlékezetekkel teljesek a magyar históriák. Követték ezek a reformációtól fogva a reformáta vallást a mult sékulum közepe tájáig, midőn némelyek a római hitre kezdettek eltérni. Gróf Balassa Bálint nemcsak híres-nevezetes vitéz úr volt, hanem nagytudományú is és a versszerzésben igen hatalmas. Kinek énekjei sokszor kinyomtattatván, mindeneknek kezekben forognak». (Most lenyomtat róla egy dicsőítő latin verset s közli ennek magyar fordítását.) — Pázmány Péterről: «Született és nevekedett Váradon. Lett jésuita és missionárius Magyarországban; idővel esztergomi érsek, prímás és kárdinális. Sokféle könyveket írt, fordított és bocsátott világ eleibe, rész szerint maga neve alatt, rész szerint mások neve alatt, deákul és magyarul». (Lejegyzi nevezetesebb könyveinek címét s a Kalauzhoz ezt a megjegyzést fűzi: «Ebben a könyvben minden ékesen szólásinak

és elmés találmányinak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásúak ellen; és úgy írt, mintha valósággal azoknak tudományokat nem tudta volna; holott jól tudta, mint aki közöttök született, nevekedett és tanult Váradon a kollégyiomban. Azért is írta volt róla Geleji István, hogy visszákiáltó lelkiismérettel írta, amit írt, jól tudván, hogy a reformátusok nem úgy értenek és cselekesznek».) — Zrínyi Miklósról: «Horvátországi bán, híres vitéz nagyúr, akit a vadkan vágott le 1664-dik eszt. Volt ez Zrínyi Györgynek a fia; Miklósnak, aki Sziget várával együtt elveszett, unokája; kinek is históriáját igen eleven képzelődésekkel leírta és Bécsben kinyomtattatta 1651-dik eszt. 4. R. Neve a könyvnek: Adriai Tengernek Sirenája Gróf Zrínyi Miklós. Írt még egy munkácskát arról, hogy kellene a hadi fenyítéket visszáállítani és az országot védelmezni. A könyvnek titulusa ez: Symbolum Illustr. D. Comitis Nicolai Zrinyi. Nemo impune lacessit. Világra bocsáttatott Forgáts Simontól 1705-dik eszt. 12. R. Vagyon ajánlva Rákótzi Ferenc fejedelemnek». (Czvittinger Dávid könyvében még nincs szó Zrínyi Miklósról.) — Gyöngyösi Istvánról: «Gömör vármegyei vicé-ispány, aki nevezetesen született versírásra s lehet méltán mondani Magyar Ovidiusnak vagy Márónak. Igen kedvesek a versei, annyira el is híresedtek, hogy sem előtte, sem utána mása nem tartatik Gyöngyösinek a versírásban. Írta a Murányi Vénust, a Murány várának Szétsi Mária által Vesselényinek feladattatását; Kemény János Históriáját; Karikliát; Magyar Nympha Palinodiáját; s egyéb apróságokat». (Czvittinger Dávid még nem említi Gyöngyösi Istvánt.) — Bél Mátyás-

ról: «Posoni első pap, nagy ékességére s dicsőségére született volt Magyarországnak. Kinek világi élete hivatalának rendi és folytatása, úgy szintén sok hasznos és drága munkái, melyekkel hazáját ékesítette — elhiszem — listába s rendbe vannak írva: én mindazáltal semmit affélét nem láttam. Kézről kézre adatott közönséges beszéd az ő eredetéről, hogy volt egy alávaló sorsú árva gyermek, kit mikoron Pápán az oskolában a deákok mellett szolgált, fejér hajáról neveztenek volna Bélnek, mely nevezetet azután örömest megtartott. Eredete akármint volt, a tudós világban igen sokra ment volt, úgy hogy még ellenségei előtt is nagy emlékezetét hagyta. Felette sokat dolgozott a magyar história körül, segéltetvén abban sokképen hathatóson a VI-ik Károly császár által. Kiadott munkái sokak lehetnek, de én csak e következendőket láttam:» (Felsorolja kilenc munkáját.)

Bod Péter stílusa a régi évszázadok szokása szerint tele van testes mondatokkal és latinos fordulatokkal, de azért nyelve mégsem idegenszerű; ellenkezőleg, könnyen folyó, vonzóan régies, magyaros benyomású. Örömmel olvassa az ember, mert az az érzése, hogy egy gyökeresen nemzeti szellemű, nyájas beszédű, higgadt férfiúval társalog. Íze van a beszédének, zamata a mondatainak, nemes rozsdája a kifejezéseinek. Őmaga nem kedvelte kortársainak deákos magyarságát, nyelvtisztaságra törekedett, a latin szókat csak szükségből használta. «Kedvem ellen esett az — írja Magyar Athenasának előszavában — hogy ezen könyvecskében sok deák szók és deák nyelven írott dolgok elegyedtenek, de azt el nem távoztathattam, mint-

hogy eleitől fogva bévették — nem tudom micsoda okból: szólásaikat akarták-é cifrázni vagy a dolgot hathatósabban előadni — a magyarok azt a kelletlen szokást, hogy a magyar beszéd közé sok deák szókat elegyítenének, melyek idővel megmagyarosodtanak.» Ugyanitt említi az idegen nyelveken való kapkodás magyar szokását; eddig csak a deák nyelv volt otthonos a magyarok körében, most azonban már a francia nyelv is annyira terjed és oly szükségesnek látszik, hogy «Erdélyben is ezután talán az oláh gyermek is azon kezdi el bölcsőben való sírását».

Nevezetes írói életrajzgyüjteményének teljes címe: Magyar Athenás avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek, nevezetesebben akik valami világ eleibe bocsátott írások által esméretesekké lettek s jó emlékezeteket fennhagyták, historiájok, melyet sok esztendők alatt nem kevés szorgalmatossággal egybeszedegetett és az mostan élőknek s ezután következendőknek tanuságokra s jóra való felserkentésekre közönségessé tett F. Ts. Bod Péter, a M. Igeni ekklésiában a Kristus szolgája. Nyomtattatott 1766-dik esztendőben. (Nagyszebeni nyomtatvány. F. Ts. annyi mint: Felsöcsernátoni.) — A 398 lapra terjedő kis nyolcadrétű könyvet az erdélyi tudományos törekvések érdemes támogatóihoz, a Teleki grófokhoz, intézett ajánlólevél nyitja meg: «Méltóságos római szent birodalombéli gróf úr, Széki Teleki József úrnak, a császári, királyi és apostoli felségnek erdélyi királyi törvényes táblájának egyik táblai bírájának; méltóságos római szent birodalombéli gróf úrnak, ifjabb Széki Teleki Sámuel úrnak; méltóságos római szent birodalombéli gróf úrnak, ifjabb Széki Teleki Ádám úrnak: mindhárman a császári, királyi és apostoli felség aranykolcsos komornyik-híveinek. Mindhárman atyafiúi vérséggel, egy esztendőben való születéssel, a valóságos tudományoknak szeretetekkel, a tudományoknak megszerzésekért azonegy időben költséges bujdosással és szorgalmatos fáradozással egyenlő s egybeköttetett igaz hittel, tudománnyal, isteni félelemmel, atyafiúi s felebaráti szeretettel ékeskedő ifjú uraknak; ez haza ékességeinek, nevezetesen a méltóságos

Teleki familia örökös díszeinek, jó és kegyes pátronus uraimnak, az Úr Istentől lelki és testi áldásokat kívánok». Mind a három ifjú grófi közismert ember volt abban az időben: nagyrangú szülők gyermekei, közeli unokatestvérek, a református vallás védői. Tanulmányaikat 1759-től kezdve külföldön végezték, itthon fényes közpályát futottak meg, a tudományok iránt mindhárman melegen érdeklődtek. Teleki Józsefet három évig Bod Péter nevelte Magyarigenben, a kiváló tanítvány egy külföldi tanulmányútján kiadott vallásvédő francia könyvével kivívta a külföldi tudósok elismerését, itthon magyar bölcselő költővé és szónokká lett. (Atyafiúi barátságnak oszlopa, 1779.) Teleki Sámuel számos külföldi tudományos akadémia tagja, nagy könyvgyűjtő, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár alapítója. (Janus Pannonius összes költeményeinek kiadása, 1784.) Teleki Ádám szintén nagytekintélyű hivatalokat és méltóságokat viselő úr, Corneille fordítója. (Cid, 1773.) Hármukhoz intézett ajánlólevelében a Teleki-család hagyományos tudományszeretetének magasztalása mellett többek között a következőket írja a szerző: «Szándékoztam ezen írásom által főképen a mielőttünk hazájoknak hasznokra s ékesítésekre és Isten dicsősége terjesztésére élt jó embereknek a feledékenység által eltemettetett emlékezeteket amennyire lehetett megújítani. Több húsz esztendejénél, hogy ezen végre, amint a dolgokra keresve vagy történetből akadtam, jegyezgetéseket kezdettem tenni, de terhes és lélekben járó hivatalom miatt, ahol gondolhattam volna is, hogy valamit találok, nem utazhattam. Azonkívül is igen puszta és parlag földre esett az én aratásom, melyet a sokszor itt kóborló pogányoknak, pokol-szomszédoknak és a szelid Musákkal rosszul egyező Mársnak tüze annyira elperzselt, hogy még csak tallózni is alig lehet rajta. Nem is egy embernek tehetségéhez való, hogy mindent lásson, megolvasson és rendbe szedjen; mások ezen a nyomon járván többre mehetnek. Én, valamire érkezhettem, ide egybeszedtem, hogy akinek tetszik, végye hasznát. Hogy pedig a jó igyekezetet ócsárló tövises nyelvek ellen a Nagyságtok fényes nevek oltalmazó paisom légyen, Nagyságtok kegyességekbe ajánlottam. Az Úr Isten Nagyságtokat a tudományoknak és a tudományt szeretőknek oltalmazásokra s elősegéllésekre, ez hazában a jó példaadásra, a Méltóságos Teleki Familia örökös díszére, az Isten dicsősége keresésére, több méltóságos úri atyjafiaikkal házokban való kedveseikkel hosszú

időkre és jó napokra tartsa meg, igazgassa és bírja úgy a Nagyságtok ifjúságoknak idejét, hogy vénségekben ifjúságok jó cselekedeteiknek gyümölcseikkel gyönyörködtethessék lelkeket. Én pedig vagyok és maradok, míg Isten életben tart, Nagyságtoknak méltatlan alázatos szolgájok, M. Igenben 1767-dik eszt. József napján: Bod Péter». Ez az ajánlólevél nemcsak formája és tartalma miatt érdemes a figyelemre, hanem azért is, mert világosan mutatja, milyen nagy a rangkülönbség ebben az időben az emberek között, mennyire távol esik egymástól az akkori társadalomban a mágnás és a nemes, a nagyvagyonú hívő és a szegény pap, az elökelő fiatal úriember és az egyszerű sorsú öreg tudós. Az ajánlólevelet az olvasókhoz intézett előszó követi ezzel a megindulással: «Hazádat és magyar nemzetedet igazán szerető kegyes olvasó! Isteni találmány az írásnak mestersége az emberek kezekben: mely megbecsülhetetlen drága kegyelmességét Istennek nem lehet eléggé meghálálni, mivel ezáltal nemcsak maga akaratját közölheti ember felebarátjával, hanem a szükséges dolgokat általadhatja a sok száz esztendők után következő maradék nemzetségnek is». Az írás mestersége már a pogány magyaroknál is megvolt, nagytudományú bölcs emberek minden időben éltek a magyarok között. Sajnos, a régi írások elvesztek, mert a sok háború megsemmisítette őket. A magyarok inkább fegyverrel híresedtek el, mint tudománnyal; vagy ők támadtak másokat, vagy magukat voltak kénytelenek védelmezni mások ellen. A megmaradt könyveknek és íróiknak emlékezetét idézi fel az itt közrebocsátott munka; elöszámláltatnak most azok a tudósok, akik írásaikban jó emléket hagytak maguk után. «Vagynak ezen magyar tudósok seregekben némelyek erdélyi szász és magyarországi tót nemzetből valók is, de azok mind olyanok, akiktől nem lehet sajnállani a magyar nevezetet. Ugyanis azok magok is magyaroknak vallották az idegen országokban magokat, írásaik által is nagy ékességére voltanak a magyar nemzetnek, az idegen országbéliektől is magyaroknak tartatnak. Megmutatták ezt szorgalmatos fáradtságokkal, hogy ők méltán megérdemlik, hogy Haza fiainak neveztessenek.» A szerző több klasszikus római bölcs mondásának említése után Senecát idézi: Tudd meg, hogy valamikor írsz valamit, mindenkor az embereknek a te erkölcsödről és elmédről kézirást adsz. Az írás az emberi lélek tükre. A szerző a magyar nemzet tisztességére és felebarátainak hasznára vitte végbe

munkáját: «Mert valamiképen a hazának ártani nem szabad, azonképen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcsek okos tanácsokkal oltalmazzák hazájokat; én, ha író-pennámmal valami keveset használhatok: azért az én kegyelmes Istenemnek légyen a dicsőség».

Bod Péter (szül. 1712. február 22. Felsőcsernáton, Háromszék megye; megh. 1769. március 3. Magyarigen, Alsófehér megye) magyarigeni református lelkipásztor. Szegénysorsú ifjú volt, a nagyenyedi református kollégiumban nőtt fel, tanulmányait nélkülözések árán végezte, holott égve-égett a tudományokért. Végre felismerték tehetségét, kiküldték a leydeni egyetemre, itt buzgón hallgatta a hittudományi leckéket. Az erdélyi református magyaroknak nagy szükségük volt ebben az időben tanult lelkészekre, mert a Habsburg-ház részéről egy kisebb méretű ellenreformáció kezdődött Erdély földjén. A katolikus restauráció törekvéseit elsősorban szellemi erővel lehetett ellensúlyozni. Bod Péter 1743-ban tért haza Hollandiából; a vallásáért rajongó kálvinista úrnő, gróf Teleki Józsefné gróf Bethlen Kata, udvari papjává és hévizi református prédikátorrá tette; 1749-ben a magyarigeni református eklézsia hívta meg papjának. Itt működött húsz esztendőn keresztül, itt halt meg ötvenhét éves korában.

Adatok Bod Péter életéhez:

1712. — Felsőcsernátoni Bod Péter születésének éve. Február 22-én születik a kézdiszéki Felsőcsernáton faluban. (Református székely családból ered, szülei szegény földművesek, bár nemes származásúak. Kívüle négy testvére eszi az apai házban a nyomorúság kenyerét.)

1718. — Beadják szülőfalujának református iskolájába, de tanulása az országos inség miatt nem sokáig tart. (A szatmári békét követő hetedik esztendőben példátlan szárazság sujtja Erdélyt. A vetés és fű kivész, a források és kutak kiszáradnak, a lakosság a szörnyű szükség miatt elbujdosik és üresen hagyja a községeket. A következő esztendőben a döghalál söpör végig Erdélyen, Bod Péter atyja és két testvére meghal, ő maga másik két testvérével együtt felgyógyul a pestisből.)

1724. — Tizenkét éves. Bekerül a nagyenyedi református kollégiumba. (Mostohaatyja földmüvest akar belőle nevelni, mezei munkára fogja, marhákat őriztet vele, de a fiúnak jó esze van s valahogyan elkerül falujából. A nagyenyedi kollégium ingyen ad neki tanítást és

szállást, eledelét pedig úgy szerzi, hogy egy nemesifjú mellett inasi szolgálatot vállal. Fiatal gazdája sokszor éhezteti, mert nagyon fösvény diák. Sok nélkülözésébe belebetegszik, ekkor felhívják nyomorúságára egy özvegyasszony figyelmét, a jólelkű nő pártfogásába veszi, több éven keresztül gyámolítja. Mikor pártfogója meghal, a szatmármegyei felsőbányai református iskolában kap tanítói alkalmazást. Tizenhét éves.)

1729. — Ez év tavaszától kezdve három éven keresztül tanít a felsőbányai latin iskolában. (Szabad idejében szorgalmasan tanul, erősíti tudományát a latin, görög, héber nyelvben, sorra veszi a hittudományi tárgyakat. Minden fillérét összerakosgatja, hogy idővel továbbfolytathassa tanulmányait.)

1732. — Megtakarított pénzecskéjével visszatér a nagyenyedi főiskolába. Húsz esztendős. Beiratkozik a teológiai tanfolyam hallgatói közé. (A következő évben tanítani kezdi a főiskola gazdatisztjének fiát, munkájáért teljes ellátást kap a fiú édesatyjától. Néhány év mulva a főiskola könyvtárosává teszik, megbízzák a héber nyelv előadásával, több nemesifjút magánúton oktat.)

1738. — Lefordítja latinból magyarra Kocsi Csergő Bálintnak a gályarabságba hurcolt protestáns papokról írt munkáját. (Kéziratában írja, hogy az akkori idők igen egyeznek a jelen esztendő szomorú eseményeivel. III. Károly király ez időtájt a törökökkel harcol; több erdélyi református urat és papot azzal gyanusítanak, hogy titkos szövetségre léptek Rákóczi Józseffel; egy császári gyalogos század és egy lovasezred elfogja a meggyanusított urakat, elhurcolja magát a református püspököt is. Az ártatlanul letartóztattakat várfogságra vetik. Csak a következő évben szabadulnak ki.)

1740. — Ez év májusában, Mária Terézia trónralépésének esztendejében, Hollandiába indul, mert a leydeni egyetemen megkapja a nagyenyedi református papjelöltek számára alapított ösztöndíjak egyikét. Tanárai szép ajánlólevelet adnak számára, a gazdagabb református hívek pénzzel segítik. Bethlen Kata grófnő ötven forintot ad útjára. Egyik tanulótársával indul útnak Debrecen felé, itt három debreceni teológus csatlakozik hozzájuk. Jó emberek fölszedik őket kocsijukra, a falusiak nem egyszer ingyen vendéglik meg őket. Pesten, Székesfehérváron, Bécsen, Linzen, Nürnbergen, Frankfurton, Mainzon, Bonnon, Kölnön,

Utrechten keresztül jut el Leydenbe. Május 23-án kelt útra Nagyenyedről, augusztus 6-án érkezik a leydeni református egyetem elé. Itt ebben az időben több erdélyi papjelölt iskolázik. Honfitársai közül csakhamar kiválik ernyedetlen buzgalmával. (Három évet tölt a hittudományi tanfolyamon, a teológiai tárgyakon kívül más tudományok iránt is érdeklődik; keleti nyelveket, latint, görögöt, jogot, fizikát, kémiát, csillagászatot és bonctant tanul; könyvtárakban búvárkodik. Tanárai szóban és írásban a legnagyobb dicséretekkel halmozzák el, annyira meg vannak elégedve haladásával, szép magatartásával, jó erkölcseivel.)

1743. — Július 24-én két barátjával útnak indul Leydenből s november 29-én érkezik Nagyenyedre. Útiránya: Amsterdam, Hamburg, Berlin, Boroszló, Késmárk, Lőcse, Eperjes, Debrecen, Nagyvárad, Torda. Itthon Bethlen Kata grófnő hívja meg udvari papjának oltmelléki hévizi udvarházába. (Hétköznapokon reggel és este könyörgéses istentiszteletet tart, vasárnaponkint délelőtt és délután prédikál. Tanulmányai folytatására és könyvek írására elég ideje van. Két év mulva elvállalja Hévíz falu református lelkipásztori tisztjét is, így egy személyben udvari prédikátor és falusi pap.)

1748. — Feleségül veszi Enyedi Mária fogarasi hajadont, egy tekintélyes gazdatiszt leányát. Harminchat éves. (Házasságkötésének ügyét Bethlen Kata egyengeti. Boldogan él nejével, de a fiatalasszony már két év mulva meghal. Árván maradt leánykájának Bethlen Kata a keresztanyja, később a grófnő magához veszi a kisleányt.)

1749. — Az alsófehérmegyei magyarigeni reformátusok lelkipásztorukká választják. Fájó szívvel megy el Bethlen Kata udvarházából, a grófnő fájlalja távozását, de udvari papsága nem tarthat örökké, most jól elhelyezkedhetik egy módos egyházközségben. Papi hivatalát október elején foglalja el. Itt marad haláláig. (Élete azért nem mondható zavartalan falusi életnek. Híveivel ugyan nincsen sok dolga, de egyházkormányzati ügyekben annál többet kell fáradoznia. A régi magyarok közül sokan soha ki sem mozdultak falujukból, egyesek azonban annál többet jártak-keltek, lovon és kocsin nagy utakat tettek meg, évenkint egész országrészeket jártak be. Mivel Bod Péter a hévízi grófi udvarban megismerkedett Erdély református főrangú világával, a Bethlenek, Barcsaiak, Kemények, Telekiek és más mágnás-

családok sokszor üzentek érte, ha keresztelés, esküvő vagy temetés volt házukban. Ilyenkor a nagytudományú magyarigeni prédikátor végezte a vallásos szertartásokat.)

1751. — Második házassága. Nöül veszi az egyik református esperes leányát, Söveges Bányai Zsuzsánnát. (Házasságukból nyolc gyermekük születik, ezek közül ötöt korán eltemet. Fiainak és leányainak halála mérhetetlen fájdalommal sujtja lelkét. Bánatát örökös munkával enyhíti. Papi tisztjén és tudományos búvárlatain kivül anyagi ügyeinek rendbentartására is gondja van. A jól gazdálkodó, vagyonos lelkipásztorok közé tartozik, pénzét kiadja kamatra, bevételeit és kiadásait állandóan jegyzi. Jövedelme gyermekei neveltetésére, könyvek vásárlására és kéziratainak kinyomtatására megy el. Kisebb-nagyobb ajándékösszegekkel szívesen gyámolít szegénysorsú református tanulókat. Könyveinek kiadására jócskán ráfizet. Magyarnyelvű könyveket külföldön senki sem vásárol, itthon sem áldoznak pénzt könyvek vételére, inkább csak a jóismerősök veszik meg a hozzájuk küldött példányokat hittestvéri szivességből. Müveltebb grófok, bárók, nemesurak némi pénzsegélyt adnak kedvelt papjuk kéziratainak sajtó alá rendezésére: ki száz pengőt, ki néhány aranyat. Bethlen Kata grófnő és gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter kifizetik olykor egy-egy könyv egész nyomdaköltségét, máskor papirost vásárolnak a nyomdász számára, hogy legalább ez a kiadás ne terhelje a szerzőt.)

1756. — Szó van arról, hogy meghívják tanárnak a marosvásárhelyi református főiskola teológiai tanszékére. Megválasztását elgáncsolják. (A református püspök őt ajánlja, de az erdélyi református főegyházi tanács egy pályája legkezdetén álló fiatalember mellett dönt, mert ennek a tanulóifjúnak jó protektora akad az egyik báró Bánffy személyében. A mellőzött tudóst könyvei vigasztalják. Éppen ez időtájt veti fel Ráday Gedeonhoz irt levelében egy magyar tudós társaság megalapitásának eszméjét. «Régen gondolkodom — olvassuk levelében — hogy irjak a Méltóságos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erösen kezdett megromlani a mi idönkben, jó volna annak ékesitésére és megerösitésére valami jót csinálni a más nemzetek példájok szerint. 1. Jó volna valami Literata Societast felállitani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részeiből lennének; de minthogy ez magános ember tehetségét felülmúlja, lehetne

2. egybeszedni az eddig kiadott magyar grammatikákat s egyet jót csinálni; 3. ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, melyekben nincsenek deák és francia vagy egyéb nyelvből való szók, csak tiszta magyarok... Szegény magyar nyelv! Ha Isten tehetséget adott a Méltóságos Úrnak s azokból a Heltaitól régen kiadott versekből, amelyeket kedvesebbeknek lehetne ítélni, nyomtattatna ki a Méltóságos Úr Budán vagy ahol helyesnek ítélné, hogy az effféléknek olvasásokkal egyenesednék a megdeákosult és franciásult szólások módja.»)

1759. — Nagy bánatára meghal jótevője, Bethlen Kata grófnő. Temetésén búcsúztató beszédet mond. (Naplójában a következőket írja: «Kimúlt e világból az én nagy és áldott emlékezetű jó pátrónám, gróf bethleni Bethlen Kata, hosszas betegsége után Fogarasban. Voltam temetésén s prédikállottam — maga rendelte volt életében — Fogarasban, ahol el is temettetett. Felette sok jótéteményével éltem ez áldott asszonynak életében». Az elhúnyt grófnő négy lovat és kocsit hagy neki végrendeletében, első házasságából való leányának pedig hatvan forintot rendel.)

1761. — Ettől az évtől kezdve sokat betegeskedik. Daganatok kínozzák, szörnyű szaggatásai vannak, szemfájás gyötri. Az érvágások csak rövid időre segítenek rajta. Időnkint a hunyadmegyei Algyógy község fürdőjében keres enyhülést fájdalmaira. (Itt fürdőzik több erdélyi mágnáscsalád is. Szívesen társalognak a tudományáról híres pappal.)

1766. — Az erdélyi református főegyháztanács megbízásából összegyüjti a helvét hitvallású egyházközségek panaszait s a törvény sérelmével elszenvedett bántalmakról emlékiratot szerkeszt. Ugyanígy járnak el az ágostai hitvallású evangélikus szászok is. A memorandumot felterjesztik a Nagyszebenben ülésező erdélyi főkormányszékhez, ez továbbítja a Bécsben székelő erdélyi udvari kancelláriához. A császári udvar a katolikusok álláspontjára helyezkedik, a protestánsokat tovább szorongatják. A Kézdivásárhelyt egybeülő református zsinat Bod Pétert egyházi főjegyzővé választja, jogutódlással a püspökségre. Magyarigeni lelkipásztorságában megmarad, de a református püspök után ő az első pap. Ötvennégy éves. (Az előző években az egyházi választásokon háttérbe szorult, mert az öreg prédikátorok fiatalnak tartották, a vele egykorúak irígyelték, az ifjabbaknak pedig

kevés szavuk volt. Most azonban a főegyháztanács szinte követelte megválasztását, oly sokra becsülte az egyházáért lelkesen küzdő, törvénytudó lelkipásztort. «Vegyék szívükre ökegyelmek — figyelmeztette a szavazókat a főegyháztanács körlevele — vallásunk és a clerus mostani terhes circumstantiáit és a fenn irt okokra is figyelmezvén, tiszteletes Bod uram lelkiismeret szerint érdemes személyére hajoljanak.»)

1768. — Ez év áprilisában súlyos szerencsétlenség éri. Kimegy szőlejébe, tisztogat egy szőlővesszőt, a metszőkéssel mély sebet ejt balkezén. Reggel tíz órától este hat óráig nem tudják elállítani vérzését. Se élő, se halott. (Később a következőket jegyzi fel naplójában: «Isten kiváltképen való kegyelmességének tartom, hogy akkor és ezen kázus által meg nem haltam, mert rosszakaróim bizonyára rám fogták volna, hogy magam öltem meg magamat és holtom után elmocskoltak volna».)

1769. — Nagy bajba jut három könyve miatt. Mária Terézia királynőnek Bécsből érkező leirata az erdélyi főkormányszékkel lefoglaltatja Magyar Athenását, Szent Polikárpusát és Katekizmusát; bünvádi nyomozás indul a szerző és a könyvnyomtató ellen. A református főegyháztanács nem védheti az ügyet szive szerint, az erdélyi főkormányszék viszont megtorlást követel, mert a három könyv elkövette «a felséges fejedelem által követett katolikus szent vallásnak bántalmazását». Sárdi Sámuel nagyszebeni könyvnyomtató azt vallja, hogy a Magyar Athenásnak mind a nyolcszáz példányát elküldte Magyarigenbe, mert a könyvet az ottani református pap költségén nyomtatta ki. A hivatalos vizsgálat izgalmai közben, 1769 március 2-án, meghal Bod Péter. Magyarigenben temetik, a református püspök búcsúztatja. (Vagyonát özvegye és négy gyermeke örökölte. Arcképét az Erdélyi Múzeum őrzi. Az utókor kegyeletének megnyilvánulásáról tanuskodik többek között a Bod-kódex megtisztelő elnevezése is Toldy Ferenc jóvoltából.)

1912. — A nagyenyedi református kollégium megünnepli Bod Péter születésének kétszáz éves fordulóját. (Az emlékünnep Magyarigenben folyt le. A templomban tartott hálaadás után az emlékezés és hódolat koszorúi borították el a dicső emlékű férfiú sírhalmát.)

Kiadások. — Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon. Kolozsvár, 1746. (Ez az első nyomtatásban megjelent munkája, közre-

bocsátásakor harmincnégy éves volt. A bibliai neveket és kifejezéseket magyarázó könyv négyszáz példányban jelent meg, a kolozsvári nyomda kétszázhetven magyar forintot kért kinyomtatásáért, az összeget Bethlen Kata grófnő fizette ki. Bevezető soraiban említi a szerző: «Mely nehéz a mi hazánkban csak egynéhány levélből álló könyvecskét is kinyomattatni, nyilván vagyon az, mert a könyvnyomtatónak tapasztalt kára forog benne, mert akik szeretnék a könyveket, azok pénzetlenek, akiknek pedig tehetségek vagyon, azok többnyire egyébre fordítják pénzüket». Ez a könyv mégis elég jól kelt, mert a vallásos reformátusok szívesen vásárolták. Első kiadását a XVIII. században még három újabb kiadás követte. Átdolgozott kiadása Margitai Jánostól: Debrecen, 1847.) — A szent bibliának históriája. Nagyszeben, 1748. (Voltaképen ez az első magyar irodalomtörténeti monográfia. A Szentírás kéziratainak és kiadásainak egyetemes története után ismerteti a magyar bibliafordításokat is. A magyarnyelvű bibliának huszonhat kiadásáról tud a XVI. század harmincas éveitől kezdve a XVIII. század derekáig. Középkori magyarnyelvű bibliai fordítást nem ismer, de hiszi, hogy már akkor is próbálkoztak a szent szöveg fordításaival. A kötet kiadásában Bethlen Kata grófnő azzal segítette, hogy papirost adott a nagyszebeni nyomdász számára, így a kiadás csak száztizenhét forintba került.) — Szent Heortokrátes. Oppenheim, 1757. (Névtelenül jelent meg s nem a címlapon jelzett helyen, hanem Szebenben, 1761-ben. A szerző azért nyomatta ki ilyen módon könyvét, hogy az antedatálással megkerülje az 1757-ben kiadott cenzurai rendeletet. Mint «Bujdosó Magyar» mondja el könyvében a kalendáriumi szentek históriáját s közben kitér a katolikus szertartások megbírálására.) — Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és változásinak rövid históriája. Basel, 1760. (A keresztény vallások története a legrégibb időktől a XVIII. század közepéig. A szerző először arra gondolt, hogy valamilyen külföldi egyháztörténetet fordít le magyarra, később azonban helyesebbnek ítélte, ha idegen forrásaiból magyar munkát formál. Munkája ötszáz példányban jelent meg s mivel terjedelmes könyv volt, háromszáz magyar forintot fizetett érte a nyomdásznak. Az összeg egy része előre megtérült, mert néhány hitbuzgó református úr és egy református úrnő pénzzel segítette a szerzőt.) — Szent Hilárius. Nagyszeben, 1760. (Anek-

doták gyüjteménye. Első kiadása után még három kiadása jelent meg a XVIII. században.) — Tiszta fényes drága bíbor. Kolozsvár, 1762. (Temetési beszéd gróf Bethlen Kata halálakor s az elhúnyt úrnő jellemzése és megsiratása versben. A szerző egyházi beszédeit nem a képzelet szárnyalása és az érzelmi elemek jellemzik, hanem a hittudományi magyarázó hajlam. Tudós volt, nem szónok. Még a nyelvészeti magyarázgatástól sem riadt vissza búcsúztató prédikációinak elmondásában.) — Synopsis juris connubialis. Szeben, 1763. (Latin nyelven irt egyházjogi mű. Se vége, se hossza, mondja a szerző, a házasfelek civódásainak; egyre-másra a papokhoz szaladoznak, válópört indítanak egymás ellen, nehéz kérdésekkel ostromolják egyházi bíráikat; szükséges tehát, hogy legyen a papok számára egy gyakorlati vezérfonal a házassági ügyekbeu. Könyve valóságos jogforrássá vált. Az erdélyi reformátusok a válási ügyekben ennek a házassági jognak útbaigazításai szerint bíráskodtak 1895-ig, a kötelező polgári házasság életbeléptetéséig. Magyarra Benkő László dolgozta át a könyvet: Kolozsvár, 1836.) — Hungarus tymbaules. Nagyenyed, 1764. (Latin sírversek és emléksorok gyüjteménye. «Ezek kiadásában nem volt egyéb célom, minthogy a békében és háborúban kitünt férfiaknak hamvaikból megújított emlékezete tiszteltessék és az utódok abban, mint valami tükörben, látván az ősök erényét, buzdíttassanak nyomdokaik követésére.» A füzet folytatása: Hungarus tymbaules continuatus. Nagyenyed, 1766.) — Judiciaria fori ecclesiastici praxis. Szeben, 1765. (A református egyházi törvénykezés jogi elveinek gyüjteménye latin nyelven. Ez az egyházjogi munkája is érvényes maradt Erdélyben a millennium koráig. Magyarra ezt is Benkő László dolgozta át: Kolozsvár, 1833. Megjegyzendő, hogy a szebeni latin kiadás címlapján az évszám jelzése: 1757. Ez azonban a kézirat befejezésének időpontját mutatja, valósággal 1765-ben jelent meg a könyv. A katolikusokra tett megjegyzései miatt néhány évvel később elkobozták munkáját. Előszavában keményen hirdeti: «A reformáta eklésia világosan és hathatósan megmutogatta azt, hogy ő azt tanítja, hiszi, vallja, amit a próféták és apostolok tanítottak, hittek, vallottak».) — Smyrnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. (Az erdélyi református püspökök históriája. «Kik voltanak Erdélyben a reformata eklésiában azok az Isten lelkétől vezéreltetett apostoli férfiak, őrállók, akiket

Isten a többi atyafiak között erre a terhes hivatalra — episcopiumra, vigyázásra, superattendentiára, másokra való gondviselésre — elő-állatott a reformációtól fogva: igyekeztem leírni.» Huszonöt helvét hitvallású szuperintendensről szól.) — Magyar Athenás. Nagyszeben, 1766. (Bővebb ismertetése: föntebb.) — Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós avagy prof. Pápai P. Ferencnek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról írott versei. Nagyenyed, 1767. (Pápai Páriz Ferenc emlékversének közlése mellett számos adat és magyarázat a magyar könyvnyomtatás történetéhez.) — Francisci Paris-Papai Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latinum. Nagyszeben, 1767. (A nagy gonddal átdolgozott hatalmas szótárnak 1801-ig még három kiadása jelent meg, pedig az 1767. évi kiadás latin-magyar részét hatezer példányban, magyar-latin részét háromezer példányban nyomtatták. Finály Henrik 1858. évi latin-magyar szótárának megjelenéséig ez a Páriz-Bod-féle Dictionarium uralkodott a magyar iskolák latin tanításában.) — Historia unitariorum in Transilvania. Leyden, 1766. (Bod Péter idegenkedett az unitáriusoktól, mert nem tudta megbocsátani a református vallástól való elszakadásukat. Később elnézőbbé vált velük szemben, sőt ebben a latinnyelvű munkájában egybegyűjtötte a magyarországi unitárius egyháztörténet legrégibb okmánytárát. A XVI. század unitárius mozgalmait bőven tárgyalja, azontúl rövidebb. Mint történetíró eléggé elfogulatlan, mint hittudós tévelygésnek tartja az egész unitárius vallást.) — Kőszíklán épült ház ostroma. Lipcse, 1866. (Kocsi Csergő Bálintnak a gályarabságra hurcolt prédikátorokról írt latin munkája Bod Péter magyar fordításában. A kéziratot Szilágyi Sándor rendezte sajtó alá.) — Historia Hungarorum ecclesiastica. Három kötet. Leyden, 1888–1890. (Kéziratát már 1756-ban kiküldték Hollandiába kiadás végett, de a nyomtatási költségek hiánya megakadályozta a mű megjelenését. Tárgya: a kereszténység története Magyarországon és Erdélyben a legrégibb időktől a XVIII. század közepéig. A szerző a Lampe-Ember-féle protestáns egyháztörténetnek igen jó hasznát vette, ettől eltekintve gazdag anyaggyűjteményt szedett össze latin nyelven. Elveszettnek hitt kéziratát 1884-ben kutatta fel Szalay Károly református papjelölt a leydeni egyetem könyvtárában. A sajtó alá rendezés munkáját Rauwenhoff egyetemi tanár vállalta magára, a nyomtatás költségeit aláírások útján fizették hazul-

ról.) — Kéziratban is sok munkája maradt magyar és latin nyelven. Megírta Szenczi Molnár Albert életrajzát, foglalkozott a székelyek és oláhok multjával és jelenével, művelődéstörténeti adatokat gyüjtött, ismertette Magyarország és Erdély történetének kútfőit, katalogust készített gróf Bethlen Kata könyvtáráról és a maga könyvgyüjteményéről, önéletrajzi adatait is egybeállította. Házi diáriumában hétről-hétre gondosan följegyezte a személyét és vagyonát érintő dolgokat: milyen egyházi munkát végzett, hova hívták temetni, mit fizetett napszámosainak, mennyi kamatot kapott kölcsönre kiadott pénzéből, mit költött személyére és családjára, milyen összegeket költött kéziratainak kinyomtatására, mennyi pénzt vett be az eladott példányokból. Levelei közül említést érdemelnek a Cserei Mihályhoz és Ráday Gedeonhoz intézettek. (Az utóbbival könyvek dolgában levelezett, kéziratokat és nyomtatványokat vettek és küldtek egymás számára, eszmét cseréltek tudományos kérdésekről.)

Irodalom. — Mikó Imre: Bod Péter élete és munkái. Pest, 1864. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Várady Antal: A magyar irodalomtörténetírás Bod Pétertől Toldy Ferencig. Budapest, 1874. — Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Haraszti Gyula: Szent Hilárius. Figyelő. 1878. évf. — Ifj. Szinnyei József: A magyar irodalomtörténetírás ismertetése. Budapest, 1878. — Balogh Ferenc: A magyar protestáns egyháztörténet irodalma. Debrecen, 1879. — Radvánszky Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Magyar Könyvszemle. 1884. évf. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Sámuel Aladár: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest, 1899. — Perényi József: Irodalomtörténetírásunk első munkásai. Nagykanizsa, 1902. — Kelemen Lajos: Bod Péter levelei. Erdélyi Múzeum. 1907. évf. — Váczy János: A magyar irodalmi kritika kezdetei. Beöthy-emlékkönyv. Budapest, 1908. — Borbély István: Bod Péter az unitáriusokról. Keresztény Mag-

vető. 1912. évf. — Szigetvári Iván: Bod Péter mint versíró. Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. évf. — Bod Péter emlékünnep Magyarigenben. A nagyenyedi református kollégium értesítője. 1913. — Pruzsinszky Pál: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. Budapest, 1913. — Révész Imre: Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár, 1916. — Harsányi István: Eddig ismeretlen följegyzés Bod Péter Szent Heortokráteséről. Teológiai Szemle. 1925. évf. — Lukinich Imre: A magyar bibliografiaírás első kísérletei. Magyar Könyvszemle. 1925. évf. — Csüry Bálint: Bod Péter Szent Hiláriusának forrása. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1928. évf. — Harsányi István: Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ÉS KRITIKA.

A XVIII. SZÁZAD magyar nyelven író tudósai közül Bod Péteren kívül kevesen foglalkoztak irodalomtörténeti anyaggyüjtéssel. Lassan terjedt a kritikai szellem is. A német, francia, latin könyvekből és folyóiratokból az 1770-es évektől kezdve többen tanultak ugyan esztétikát, de költői fogékonysága csak kevés olvasónak volt.

A legkoraibb és legtudatosabb műélvezők közé számítható RÁDAY GEDEON, bár ő csak levelezésében szórta szét kritikai megjegyzéseit és esztétikai tanácsait. Tudta, mi az ízlés, szívesen tanítgatta ifjabb írótársait, önállóan gondolkodott a régibb és újabb költői jelenségekről. Ha valamelyik magyar író bemutatta neki munkáját, utasításokat adott a hibák kijavítására, a stílus vagy a verselés jobbá tételére.

A magyar kritika megteremtése érdekében BESSENYEI GYÖRGY nyilvánosan is szót emelt, mert francia forrásaiból megtanulta, hogy a komoly bírálatnak milyen nagy az irodalomfejlesztő ereje. Akadémiai tervezgetései nyomatékosan fölvetik a rendszeres kritikai munka szükségességét *(Magyarság, Hazafiúi magyar társaság, Jámbor szándék)*; *Magyar nézőjében* (1777) és *Holmi*jában (1779) pedig már bírál is néhány régibb és újabb magyar írót. (Gyöngyösi István, Haller László, Lázár János, Teleki

Ádám, Dugonics András, Sándor István.) Főként a nyelvi fogyatkozásokkal foglalkozik, stiláris kifogásait megokolja, hízelgést nem ismerő véleményét habozás nélkül közli. Kritikai megjegyzései nem hatolnak mélyebbre, de azért mégis értékítéletek, nem puszta ismertetések és magasztalások. Hogy volt bátorsága véleménye kimondásához, azt megmutatta *Philosophus*ában is: e vígjátékának egyik jelenetében kigúnyolta Kónyi János ízléstelen verseit.

A magyar kritika első tervszerű lépései a magyarnyelvű hírlapok és folyóiratok megindulásához kapcsolódnak.

Alig indult meg 1780-ban az első magyarnyelvű ujság, a pozsonyi Magyar Hírmondó, lelkes szerkesztője, Rát Mátyás, ismertetni kezdte az újonan megjelent magyar könyveket. Három év leforgása alatt tíz figyelmet érdemlő irodalmi tájékoztatást írt olvasói számára; nem annyira bírált, mint inkább dícsért; az érdemeket kereste, nem a hibákat. Legszívesebben a szerzők magyar nyelvére, helyesírására, verselésére tett megjegyzéseket. Foglalkozott Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnis József költeményes köteteivel; bemutatta olvasóinak Mészáros Ignác *Kártigám*ját, Báróczi Sándor *Kasszándrá*ját; szóval visszapillantott a megelőző évek könyvtermésének legjavára. Ismertetéseit nem fogadták szívesen, mert jogosulatlannak tartották, hogy egy szerkesztő ítélkezni merjen írótársai munkásságáról. Kritikai tevékenysége már csak ezért sem szárnyalhatott merészebben; érdemes munkákat válogatott ki, hogy csak jót mondhasson róluk, de az olvasók tiltakoztak a legszerényebb észrevételek ellen

is. Rájnis Józseffel a *Magyar Helikonra vezérlő kalauz* recenziója kapcsán folytatott irodalmi polémiája élesen mutatja az írók érzékenységét. A deákos költő, jóllehet pap volt s így különös szerénység illett volna egyéniségéhez, a sértett hiúság hangján támadt ellene, mert nem tudta elviselni, hogy valaki különb poétának tarthassa nála Baróti Szabó Dávidot.

Az óvatosabb szerkesztők elégnek tartották a könyvcímek felsorolását minden bírálat nélkül. A bécsi Magyar Kurir szerkesztője, Szacsvai Sándor is, úgy vélekedett, hogy a szigorú kritikák elkedvetlenítik az írókat s így több a káruk, mint a hasznuk. Ez volt az általános vélemény az egész magyar írói világban. Időnkint egyes szerkesztők mégis megpróbálkoztak bíráló ismertetések közreadásával, sőt a Bécsi Magyar Merkurius (1793—1798) szerkesztője, Pánczél Dániel, lapja mellett 1795-ben külön kritikai melléklapot indított. Hónaponkint egy-egy szám jelent meg Bécsi Magyar Bibliothecájából, a tudományos irodalmat és a szépirodalmat egyformán figyelemmel kísérte benne, ismertetései azonban fölötte gyönge színvonalúak voltak, hatást pedig csak annyiban keltettek, hogy bosszantották az előfizetőket. Pánczél Dánielből hiányzott az ítélőerő és a stílus; esztétikai érzékének hiányát terjengő tartalmi kivonatokkal pótolta; nem tetszett neki sem Gvadányi József *Falusi notárius*a, sem Kármán József *Fanni*ja, annál jobban lelkesedett Molnár Borbála verseiért. Ilyen módon az első magyar kritikai közlöny szerencsétlenül indult meg. Nem is élt tovább egy évnél. Tizenkét számának megjelenése után eltűnt a főlap mellől.

A magyar kritikai törekvések a kassai Magyar Museumban (1788—1792) találták meg első komoly védőhelyüket. Igaz, hogy a folyóirat kritikusának, Kazinczy Ferencnek, a szerkesztéstől való korai visszavonulása itt is hamar megszüntette a jól induló bírálói munkásságot, de Kazinczy Ferenc kritikai fejtegetései mégis csak új kritikai időszak beköszöntését jelentették. A már akkor is jeles író a német folyóiratok recenzenseinek jól bevált módszere szerint alaposan megbírálta Gelei József Campe-fordítását és Barczafalvi Szabó Dávid Miller-fordítását, szóval a *Robinson*t és a *Szigvárt*ot. Ezek már nem voltak felületes ismertetések, nem mondott bennük bókokat sem, hanem igazi szépérzékkel nyomozta, van-e a fordítókban hivatottság s miképen oldották meg feladatukat? Mivel nem eredeti munkákról volt szó, elsősorban a fordítás hűségét vizsgálta, a stílus sajátságait elemezte, az újonan alkotott szavak iránt érdeklődött. Bár maga is nyelvújító volt, nem habozott kimondani, hogy: «Románt fordítani s a gyönyörűségre szolgáló dolgokat is idétlen nevekkel mocskolni el, megengedhetetlen vakmerőség».

A színi kritika első apró kísérletei az 1790-es években jelentek meg. A bécsi magyar ujságok lelkes figyelemmel kísérték az első magyar színtársulat előadásait s elismerő tudósításokat közöltek az úttörő budai és pesti színészek hazafias iparkodásáról. Mikor 1792 május 5-én színre került *A találtgyermek* című vígjáték (Brühl után németből Bárány Péter), a bécsi Magyar Hirmondó tudósítója többek között a következőket írta: «Tegnap játszott először a magyar társaság Budán, a hid mellett levő

teátromban. Feles számban voltak a nézők ... Én minden nézőkről azt hiszem, hogy nemes indulatból mentek be, t. i. hadd örvendhessenek nyelvünk előmenetelén s a nemzeti csinosodásnak gyarapodásán; de ha talán lettek volna is olyanok, kik csak azért jelentek meg, hogy a csekély kezdeten nevessenek, merem mondani, hogy még az ilyeneknek is lehetetlen volt fél-megelégedés nélkül jönni ki a játéknéző helyből». A Magyar Kurir elismeréssel szólt két női szereplőről, Moór Annáról és Termeczky Franciskáról, akik «úgy játszottak, hogy kivált ha az indulatoknak nagyobb mértékű kijelenthetésére eljutnak, bennük a játszói mesterségnek különös remekjeit fogjuk nemsokára szemlélni».

Az első irodalmi tanulmányokat Bacsányi János írta a Magyar Museumban. (1788—1792.) Esztétikai képzettsége erős volt, folyóiratában az irodalmi színvonal fenntartására nagy gondot fordított, itt adta közre tanulmányait és megemlékezéseit. (A fordításról, Bessenyei Györgyről, Ányos Pálról, Ráday Gedeonról.) Irótársairól szóló dolgozatai művészi törekvésű, kegyeletes hangú elmélkedések s nem kritikák. Későbbi Ányos-életrajza már igazi irodalmi tanulmány. Ezzel a gondosan kidolgozott írói arcképpel követésre érdemes mintát adott az utána következő biografusok és tanulmányírók számára. (*Ányos Pálnak munkái.* Bécs, 1798.)

Lassankint növekedni kezdett az érdeklődés a régi magyar irodalom emlékei iránt. Az írói életrajzok gyüjtői és a kritika úttörői után föllépett Sándor István is, a magyar könyvészet tudományának alapvetője. Az első

magyar bibliografus a XVIII. század utolsó negyedében hangyaszorgalommal nyomozott minden hazai nyomtatvány után s *Magyar könyvesház* (1803) című munkájában időrendi egymásutánban állította össze a koráig ismeretes magyarnyelvű könyvek címeit a könyvnyomtatás kezdetétől a XIX. század elejéig. A bibliografiai anyag egybehordásában rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdenie. Előtte nem volt magyar bibliografia, a korabeli könyvgyüjtemények többnyire rendezetlenül hevertek, a könyvtári katalógusok közül alig használhatott néhányat. A tudós férfiú a mohácsi csatától a szatmári békéig terjedő korszakból 1054 nyomtatványt írt le, a szatmári békétől kötete közrebocsátásáig 2567 nyomtatványt.

Esztétikai témákról Bessenyei Györgyön, Kazinczy Ferencen és Bacsányi Jánoson kívül mások is elmélkedtek. Ezek az úttörő népszerüsítők részint Aristotelest és Horatiust, részint a francia, német és latin szakmunkákat vették alapul. Sófalvi József kolozsvári református kollégiumi tanár Sulzer német esztétikus tanításait tolmácsolta. (A természet szépségéről való beszélgetések, 1778); Szép János szombathelyi katolikus gimnáziumi tanár a latinul kevésbbé tudók számára magyar nyelven adta közre Szerdahelyi György esztétikai kézikönyvét (Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya, 1794); Verseghy Ferenc, a költő és nyelvtudós, lefordította prózában Horatius Ars Poeticáját. (Mi a poézis és ki az igaz poéta, 1793.) A komáromi Mindenes Gyüjteményben Péczeli József közölt rövid kivonatokat a szép fajairól (1789–1792), a pesti Urániában Kármán József iparkodott olvasói szépérzékét fejleszteni. (1794–1795.) Egyesek a művészeteknek már több ága iránt is érdeklődtek, bár elsősorban mégis csak a költészet s ennek körében főként a verselés problémái vonták magukra a figyelmet. A deákos poéták az antik méretü verselés elméletével és gyakorlatával, a németes költők a nyugateurópai versformák fejtegetésével és átültetésével szolgáltak a magyar verstudomány ügyének.

A verselmélettel kapcsolatos kérdések megvitatásában és a prozódiai harcokban legélénkebben Bacsányi János, Baróti Szabó Dávid, Földi János, Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Péczeli József, Rájnis József, Rát Mátyás, Révai Miklós és Verseghy Ferenc vettek részt.

A régi magyar irodalom feltámasztása a Margit-legenda kiadásával indult meg; ezt a középkori nyelvemléket Pray György tette közzé. (1770.) A Halotti Beszédet Sajnovics János (1771) és Koller József (1782) közölték. Révai Miklós közrebocsátotta Faludit (1786–1787), Kulcsár István Mikest (1794), Dugonics András Gyöngyösit (1796), Bacsányi János Ányost. (1798.) Balassa Bálint énekei és Pázmány Péter munkái többször jelentek meg új lenyomatban, Szenczi Molnár Albert zsoltárait sokszor kinyomtatták. A magyarországi latin poéták közül gróf Teleki Sámuel rendezésében és kiadásában megjelent Janus Pannonius költeményeinek gyüjteménye. (1784.)

Régibb irodalmi emlékek és újabban elhúnyt költők munkáinak kiadásai. — Pray György: Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaritae virginis. Nagyszombat, 1770. (A Margit-legenda szövege. Ugyanitt hét sorra terjedő mutatvány a Halotti Beszédből.) — Sajnovics János: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Nagyszombat, 1771. (A Halotti Beszéd szövegének közlése Faludi Ferenc olvasásával. Nem teljes szöveg.) — Koller József: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Pozsony, 1782. (A Halotti Beszéd teljes szövege.) — Gróf Teleki Sámuel: Jani Pannonii poemata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Utrecht, 1784. (Értékes Janus Pannonius-kiadás.) — Faludi Ferenc költeményes maradványai. Egybeszedte s előbeszédekkel és szükséges oktatásokkal megbővitve közrebocsátotta a magyar költeményes gyüjtemény öregbedésére Révai Miklós. Két kötet. Győr, 1786–1787. (Megjobbitott második kiadása egy kötetben: Pozsony, 1787.) — Faludi Ferenc: Téli éjtszakák vagyis a téli esti időnek unalmait enyhítő beszédek. Holta után darab irásaiból közrebocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1787. (Az ismeretterjesztő és novellás könyv első kiadása.) — Révai Miklós: Elegyes versei. Pozsony, 1787. (Ebben Apáti Ferenc feddő éneke és a Pannonia megvételéről szóló ének.) — Dugonics András: Etelka. Pozsony és Kassa. 1788. (Egy másik másolat alapján közli a Pannonia megvételéről szóló éneket.) — Törökországi levelek. Írta Mikes Kelemen. Az eredetképen való

magyar kézirásokból kiadta Kultsár István, az ékesszólásnak tanítója. Szombathely, 1794. (A könyv címlapján álló szöveg sokkal hosszabb.) — Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai, melyeket egybeszedett és a legrégibb nyomtatványok és kézirások szerént hibáiból kimentett Dugonics András. Két kötet. Pozsony és Pest, 1796. (Az első gyüjteményes kiadás.) — Ányos Pálnak munkái Bécs, 1798. (Sajtó alá rendezte s az eredeti kéziratos gyüjteményt új darabokkal bővítette Bacsányi János.)

Irodalomtörténeti anyaggyüjtők, irodalmi tanulmányok és kritikák írói:

Bacsányi János (1763–1845) a Magyar Museum szerkesztője, kincstári tisztviselő. Életéről és munkáiról: a németes költők között.

Bessenyei György (1747–1811) bécsi testőr, tiszántúli földbirtokos. Életéről és munkáiról: a pályáját tárgyaló fejezetben.

Cserei Mihály (1668–1756) erdélyi földbirtokos. Életéről és öljegyzéseiről: a magyarnyelvű történetirókat tárgyaló fejezetben. — Históriájának kéziratában átpillantotta a régibb magyar történetirodalmat: Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. (Bonfiniustól kezdve felsorolja és bírálja az előtte élő történettudósok munkásságát.)

Kazinczy Ferenc (1759–1831) a Magyar Museum szerkesztője, tiszavidéki földbirtokos. Életéről és munkáiról: a XIX. század első negyedének írói között. Második folyóiratában, az Orpheusban (1790–1792), tartózkodott a bírálattól; bizonyára azért, mert a Magyar Museumban közölt két kritikája megütközést keltett kortársai között.

Kármán József (1769–1795) az Uránia szerkesztője, pesti ügyvéd. Életéről és munkáiról: a róla szóló fejezetben. A Nemzet Csinosodásáról írt értekezésében a magyar szellemi élet bírálatán kívül irodalmi ítéletek is vannak.

Pánczél Dániel (1759–1827) a Bécsi Magyar Merkurius és a Magyar Kurir szerkesztője. Életéről és munkáiról: a hírlapirodalmat tárgyaló fejezetben.

Ráday Gedeon (1713–1792) pestmegyei földbirtokos. Életéről és munkáiról: a németes költők között.

Rát Mátyás (1749–1810) a Magyar Hírmondó szerkesztője, győri evangélikus lelkipásztor. Életéről és munkáiról: a hírlapirodalmat tárgyaló fejezetben.

Sándor István (szül. 1750. augusztus 11. Luka, Nyitra megye; megh. 1815. március 29. Bécs) nyitramegyei földbirtokos. Katolikus nemesi család gyermeke volt, tót környezetben nőtt fel, magyarul is csak később tanult meg. Gimnáziumi tanulmányait a piaristák nyitrai iskolájában és a nagyszombati jézustársasági kollégiumban végezte, azután a nagyszombati egyetem hallgatója volt, utóbb szülőföldjén gazdálkodott. Falusi magánya komorrá tette, rokonságával feszült viszonyban élt, irodalmi hajlamai vágyat ébresztettek benne a műveltebb élet után; ezért az 1780-as évek derekán Bécsbe költözött, ismeretséget kötött az ottani magyarokkal, nagy utazásokat tett nyugat felé. Bejárta Németországot, megfordult Franciaországban és Svájcban, ellátogatott Londonba. Révai Miklóshoz a benső barátság szálai fűzték, a szűkös viszonyok között nélkülöző kegyesrendi tudóst pénzzel segítette, viszont barátja gondot viselt Sokféléjének nyomdai munkájára. Magyarországot több ízben beutazta, hogy könyvtári kutatásaival kiegészíthesse bibliografiájának hézagait. Pályája tragikusan végződött. Már falusi kastélyában kifejlődött embergyülölő hajlama, később Bécsben egyre jobban elfordult az élettől, sok testi-lelki szenvedés után öngyilkossággal vetett véget életének. Hatvanöt éves volt. Vagyonát a magyar tudomány támogatására és jótékony célra hagyta. A felállítandó Magyar Tudományos Akadémiáról éppen úgy megemlékezett végrendeletében, mint elszegényedett jobbágyairól és a lelencgyermekekről. Toldy Ferenc az egyik középkori magyarnyelvű kódexet az ő nevére keresztelte el, hogy ezzel is kifejezze munkássága emlékére az utókor háláját. — G. nevezetű svédi grófnénak rendes történeti. Pozsony és Kassa, 1778. (Huszonnyolc éves korában közrebocsátott első könyve: Gellert német regényének fordítása.) — Jelki Andrásnak, egy született magyarnak, történetei. Győr, 1791. (Fordítás német szöveg nyomán.) — Sokféle. Tizenkét kötet. Győr és Bécs, 1791–1808. (Enciklopédikus tartalmú folyóirat. A lelkes könyvbúvár és irodalompártoló maga írta az ismeretterjesztő vállalat minden cikkét.) — Az orras Ovidnak deákból fordított változási. Győr. 1792. (Orras Ovid: Ovidius Naso. Változási: Metamorphoses.) — Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Győr, 1793. (Utazásainak története.) — Magyar könyvesház avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök. Győr, 1803. (Alapvető

bibliografiai munkáját a magyar könyvészeti kutatás ma sem nélkülözheti teljesen. A későbbi kutatás szorgosságára és szerencséjére vall, hogy 1711-ig terjedő 1054 nyomtatványcímét Szabó Károly 2452 címre szaporította s azóta ez a szám is nagy mértékben gyarapodott.)

Spangár András (szül. 1678. január 29. Nógrád; megh. 1744. március 14. Rozsnyó) jézustársasági áldozópap. Eleinte tanított, később lelkészkedett; a kurucvilágban a pesti belvárosi templom plébánosa volt. Életének főbb állomásai: Nagyszombat, Esztergom, Pest, Kőszeg, Ungvár, Rozsnyó. Krónikás és bibliografus; egyrészt újból közreadta s száz esztendő történetével kiegészítette Pethő Gáspár katolikus szellemű magyar históriáját, másrészt szorgalmasan gyüjtötte a tudományos életrajzokat és könyvcímeket; utóbbi munkájában főként Szentiványi Márton és Czvittinger Dávid írói lajstromait használta forrásul. Őt is hazafias cél vezette adatainak egybeállításában: bosszankodott, mikor egyesek azt állították, hogy a magyar vallásos és tudományos irodalom szegény. «Magyarok Bibliotekája nevű könyvet szereztem, melyben magyar szóval előadom amaz írókat, akik magyarok voltak avagy oly nemzetből és tartományból származtak, akik a magyar korona alatt vannak.» — Magyar krónika. Kassa, 1738. (Címlapjának tanusága szerint Magyar Bibliotékáját ebben a könyvben akarta kinyomatni: «A magyarok bibliotékájával azaz a magyar avagy a magyar szent korona alatt levő országokból származandó íróktól szerzett és irt könyveknek lajstromával azon krónikát terjesztette, szaporította és a magyarok tanuságára kibocsátotta». Magyar Bibliotékája azonban hiányzik a kötetből, kézirata sincs meg, de a régiek közül egyesek látták a betürendes írói életrajzgyüjteményt s Rotarides Mihály néhány észrevételt is tett rá a maga munkájában.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: A magyar irodalomtörténetirás ismertetése. Budapest, 1878. — Radnai Rezső: Esztétikai törekvések Magyarországon. 1772–1817. Budapest, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Szigethy Lajos: Cserei Mihály és Históriája. Erdélyi Múzeum. 1894. évf. — Id. Szinnyei József: Az első magyar bibliografus. Budapest, 1901. — Perényi József:

Irodalomtörténetírásunk első munkásai. Nagykanizsa, 1902. — Banczik Samu: Nagyajtai és miklósvárszéki Cserei Mihály. Kolozsvár, 1905. — Réthei Prikkel Marián: Egy elfeledett magyar történetbúvár. Esztergomi benedekrendi gimnázium értesítője. 1910. — Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra. Magyar Nyelv. 1915. évf. — Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I. köt. Budapest, 1915. — Csahihen Károly: Szépirodalmi kritikusaink. Budapest, 1923. — Császár Elemér: A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Budapest, 1925. — Lukinich Imre: A magyar bibliografiaírás első kísérletei. Magyar Könyvszemle. 1925. évf. — Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen és Budapest, 1928. — Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése. I. köt. Budapest, 1930.

OSZK

NYELVÚJÍTÓ TÖREKVÉSEK.

A magyar szókincs mesterséges gazdagításának gondolata végigkísérte az egész XVIII. századot.

Faludi Ferenc nemcsak stílusújító, hanem szóújító is volt; a magyar beszéd szellemével nem ellenkező idegen kifejezéseket szívesen magyarosította, a fölösleges idegen szavak helyébe magyarokat alkotott. Szóképzései és szóösszetételei nem zavarták olvasóit, annyira tapintatosan élt újításaival. *(Álomkép, félreáll, hálószoba, hófehér, napirend, nyelvbotlás, tündérkert, zsebóra.)*

Egy németül írt magyar nyelvtan szerzője *(Ungarische Sprachkunst,* 1765), Adámi Mihály jézustársasági atya, megindította a gyök-elvonás műveletét: egyes szókat különválasztott képzőiktől s az így kikövetkeztetett szótörzseket önállósította. Munkájából egész sor egytagú és kéttagú gyök indult útnak s lett belőlük új szó. Bár gyökelvonásait nem határozott nyelvújító programmal végezte, a későbbi nyelvújítók magukévá tették eljárását. (Az *üres*ből így keletkezett az *ür*, a *fohászkodás*ból a *fohász*, az *alkonyat*ból az *alkony.)*

A franciás irányú írók közül Bessenyei György az 1770-es években ismételten szót emelt az irodalom és tudomány nyelvének magyarrá tétele mellett, de új szavakat nem alkotott, a régi szókészletből élt.

Annál inkább rászorult a nyelvreformra — franciából való fordításaiban — Báróczi Sándor. Eredeti szövegeiből finom érzékkel átültetett idegenszerűségei jelentékenyen gazdagították a magyar stílust. A régies próza olvasói idegenkedve forgatták könyveit, az új kifejezések kedvelői gyönyörködtek szokatlan szókapcsolataiban és fordulataiban. Tudatos újító volt. «A deákok — úgymond — nem szégyenlették a görögöktől kölcsönzött móddal ékesíteni nyelvüket; a franciák még mai napig is görögből és deákból szedik a gyöngyöket, melyekkel nyelvüket gazdagítják; miért ne követhetnők hát mi is nyomdokukat s ne újíthatnánk nyelvünkön?» Sajnos, a gyöngyök mellé számos kavics került, az érdemes szerző sokat vétett a magyar mondatfűzés szelleme ellen, a kollégiumok deákos beszéde és francia forrásainak sugalló hatása megrontották kifejezéseit. A mai olvasó elcsodálkozik, hogy milyen mondattani idegenszerűségek ostromolták ezekben a fordításokban a magyar nyelvérzéket. *(A királynét sétálni kerteben, melyet nagy szorgalmatossága által minden gyönyörűségekre alkalmatossá tett volt, kivitte; Iszonyodom, hogy magamat okának tudom lenni; Hogy hívságod megbántódottnak állítja lenni magát; Kértelek kinyilatkoztatni elöttem szívedet; Hallgathatod-e pirulás nélkül angyalnak nevezni magadat; Reszketnem kell nékie tetszeni; Haszontalan igéred nékem magadat meggyőzni; Az ég meghallgatta jámbor gyermekeidnek könyörgéseket; Te és az élet visszaadattattak nékiek; Jól tudom, hogy velem egy gondolaton lévő kedvesem mindent fogott ajánlani.)*

Baróti Szabó Dávid a nevezetesebb szóújítók és

stílusújítók egyike. Nemcsak szórendjét tette meresszé latin mintái nyomán, hanem szokatlan mondatszerkezeteit addig nem használt szavakkal színezte. Helyet adott az elvonásnak *(balga, düh, fütty);* új képzésekkel és összetételekkel bővítette a szókészletet *(anyag, erény, visszhang);* tájszavakat vezetett be az irodalmi nyelvbe *(civakodik, csapat, gyér, hullám, langyos, meder, mormog, zamat);* elavult szavakat újított meg *(aggastyán, bakó, csarnok, dísz, fegyelem, iblet, iker, lomb, ör, zuhan),* új jelentéssel ruházott fel más jelentésben használt szókat *(börtön, ecset, hölgy, remekel.)*

Hasonló érdemű Dugonics András. Neki is sok új szót és kifejezést köszön a magyar irodalom. «Nincs a világon semmi, amit magyarul ki ne lehessen mondani, csak ésszel és tudománnyal forgolódjon az ember»: ez volt a büszke elve. A már használatos régi szavak életrekeltésében, tájszavak alkalmazásában, képzéssel és elvonással alkotott új szavak népszerűsítésében elöljárt. Annyira követelte a magyarságot, hogy még az idegen földrajzi neveket is magyar értelművé alakította. (Balti tenger: *Balta tenger,* Lapország: *Lápország,* Finnország: *Finomország.)* A matematika magyar műnyelvének megteremtésében különös szerencsével munkálkodott. *(Egyenlet, gömb, gyök, hasáb, háromszög, henger, köb, kör.)*

A szétszórt nyelvújító törekvéseket legelőször az első magyarnyelvű hírlap szerkesztői próbálták szervezni. A Magyar Hírmondó (1780—1788) első szerkesztője, Rát Mátyás, halhatatlan érdemet vívott ki magának azzal az elhatározásával, hogy lapját a nyelvgazdagítás szolgála-

tába állította. «Óhajtásom az — írta a Magyar Hírmondóban — hogy idegen szókat, kivált azokat, amelyeket a magyarnak nehéz kimondania, ha szinte közbeszédben élnek is vélek, írásban távoztatni igyekezzünk, máskülönben óhatatlan lészen nyelvünknek másokkal való elegyedése és végső romlása.» Az ujság a nemzet minden műveltebb rétegéhez eljutott, hétről-hétre ismételte szokatlan szavait, fölkeltette az érdeklődést a nyelvi kérdések iránt, állandóbban és erősebben hatott, mint bármilyen könyv. Rát Mátyást számos lelkes barátja támogatta, de konzervatív olvasói között rosszalói is akadtak, egyesek rendreutasították, mások vitára keltek vele leveleikben. A szerkesztő védekezett, hivatkozott hazafias kötelességére, meg akarta győzni előfizetőit, hogy a magyar hírlapi nyelv megteremtése igen fontos feladat. Mindenkitől szívesen fogadta a tanácsokat, az addig megjelent tudományos könyvekből jól hangzó kifejezéseket keresett ki, maga is alkotott új szavakat. *(Csodagyermek, kötet, közgyülés, magyartalan, tisztikar, ujságíró, vakbuzgó, villámhárító.)* Szerkesztő-utóda, Révai Miklós, szintén védte a nyelvújítást: «Én a magyarságot újabb szókkal nem rontani, hanem építeni akarom». Évekkel később ellene mondott a szavak önkényes koholásának s elítélte a mohó purista törekvéseket, de most még a nyelvújítás ügye mellett szólalt fel: «Új dolgoknak új neveket adhatunk, hogy ne tarkázzuk fele deák szavakkal szép tiszta nyelvünket; ha szokatlan is először, majd hozzátanulunk». Maga is sikeresen buzgólkodott a mesterséges nyelvbővítés munkájában. *(Előjel, könyvtár, művelet, rézmetszet, természetbúvár.)*

Minden régebbi nyelvújítót messze maga mögött hagyott fanatikus magyarságú szókoholásaival Barczafalvi Szabó Dávid. A nyelvújítás történetét szoros értelemben az ő fellépésétől számíthatjuk. II. József császárnak a német nyelv használata javára kiadott rendeletei az ő lelkét is megrázták; ezért, mikor 1785 tavaszán másodszor is a Magyar Hírmondó élére került, garmadával ontotta a hírlapi tudósításainak szövegébe szőtt új szavakat és kifejezéseket s meg-megismételte a szerkesztő-elődei idejében forgalomba hozott nyelvi ujságokat. Olvasói közül többen helyeselték hazafias buzgalmát, egyesek azonban tiltakoztak az ellen, hogy lapját érthetetlenné tegye különös szógyártmányaival. Túlságos buzgalma erősen ártott a Magyar Hírmondónak, hiába védekezett előfizetőivel szemben, végül is kénytelen volt visszavonulni: «Véteni, tudom, sohase vétettem, de hibázhattam elégszer... egy alázatos főhajtással az ujságíró pennát imé leteszem». Újító kedve azért nem hagyott alább. Regényfordításába, az 1787-ben megjelent *Szigvártba*, az újonan csinált szók egész halmazát szőtte. Szokatlan nyelvfaragása mindenfelé megbotránkoztatta az olvasókat. (Kettőspont: *popont*, minister: *tanaknok*, universitas: *mindeményedelem*. A tizenkét hónapot így nevezte el: *zúzoros, enyheges, olvanos, nyilonos, zöldönös, termenes, halászonos, hévenes, gyümölcsönös, mustonos, gémberes, fagyláros.)* Sokan szidalmazták, csak néhányan üdvözölték. Meg kell állapítani, hogy elképesztő szószörnyetegei mellett kitünő új szókat is alkotott. *(Alap, cikk, cím, esernyő, észlel, felület, gyám, helyettes, hímez, idom, külföld, magasztos, minta, mondat, naptár,*

nyomtatvány, olvasmány, önkéntes, szemle, szempont, szerep, szerkezet, tanulmány, taps, tábornok, társadalom, termény, torz, tudat, tünemény, uradalom, véglet, zongora.) Félszáznál több nélkülözhetetlen szava gyökerezett nyelvünkbe. Eleinte Kazinczy Ferenc is elítélte «idétlenségeit», regényfordításáról a Magyar Museumban szigorú bírálatot írt (1788. évf.), de később igazságot szolgáltatott emlékének: «Barczafalvi nekünk ada néhány darab aranyat, néhány gyöngyszemet és gyémántot s mely nyereség volt az! S mit adtak a lármázók?» *(Pályám emlékezete.)*

A neológia túlzásaival szemben az ortológia is síkra szállt, a nyelvőrzők megtámadták a nyelvújítókat. Kell-e szócsinálás vagy enélkül is eléggé gazdag a magyar nyelv; szükséges-e a purizmus vagy megelégedhetünk őseink romlatlan nyelvével: erről folyt a vita. Az ortológusok tiltakoztak a magyar beszéd megmételyezése ellen; egyik névtelen gúnyolódó versük már 1787-ben megjelent a Magyar Kurir szépirodalmi melléklapjában, a Magyar Musában. A bécsi hírlap szerkesztője, Szacsvai Sándor, örült, hogy elhódíthatja a pozsonyi Magyar Hírmondó bosszús előfizetőit; készséggel közölte a «szeles és hitvány magyarocskák» ellen hadakozó disztichonokat; bár maga is jól tudta, hogy szükség van a szókincs bővítésére. A kassai Magyar Museum 1788. évfolyamában a nyelvújítás későbbi vezére, Kazinczy Ferenc, szólalt fel a mértéktelen nyelvreform ellen; a szóalkotást általában véve megengedhetőnek tartotta ugyan, de a szóalkotó műveletet bizonyos feltételekhez kötötte. Kármán József a pesti Uránia 1794. évfolyamában így írt: «Elborította a

sok korcs-szók, idétlen faragású-hangú, a nyelv természetével ellenkező és fület sértő korcs-szók sáskaserege egész litteraturánkat és ezt nyelvmívelésnek neveztük!» Mindnyájan kívánjuk, úgymond, nemzeti nyelvünk virágzását; érezzük is, hogy nyelvünk szűk és szegény; de az ízléstelen purizmus beszennyezi könyveinket. A bécsi Magyar Merkurius 1795. évfolyamában Hunyadi Ferenc tiszántúli református püspök névtelenül közreadott gúnyirata fordult a neológusok ellen, a következő esztendőben ugyanott jelent meg az ismeretlen szerzőjű «Magyar literaturát illető levél» a nyelvújítók megbélyegzésére. Erdélyben főként az ottani nyelvművelő társaság mozgatója Aranka György, adott kifejezést az általános méltatlankodásnak. A mérsékelt és meggondolt nyelvbővítést az erdélyiek sem ellenezték, csak a túlzók erőszakosságait korholták. «Innen vannak — Aranka György szerint — azok az idétlen és szenvedhetetlen új szók, mind megannyi éretlen afrikai csudák.» (1791.) A közhangulat a puristák ellenségeinek adott igazat, a nyelvreformátorok azonban nem vesztették el kedvüket s mind a szépirodalomban, mind a tudományokban szívósan folytatták újításaikat.

A magyar nyelvnek a latinnal való egyenjogusítása vagy legalább buzgóbb támogatása érdekében főként Bessenyei György, Báróczi Sándor, Péczeli József, Révai Miklós és Kazinczy Ferenc szólaltak fel. Decsy Sámuel rendszeres nyelvprogrammot adott az országnak, mert úgy látta, hogy a nemzet csak a saját anyanyelvének tervszerű művelésével verekedheti ki magát kezdetleges mű-

veltségéből és szomorú gazdasági helyzetéből. (*Pannoniai Fénikszy avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*, 1790.) Mentsük meg a magyar nyelvet az emberiség számára, terjesszük a magyar beszédet a nem-magyarajkúak között, magyarosítsuk a nemzetiségeket papok és tanítók segítségével. Magyar iskolák és magyar hivatalok kellenek, vonuljon ki belőlük a latinság, szűnjék meg a latinnyelvű érintkezés, hiszen a német és a tót is könnyebben tanul magyarul, mint latinul.

Miközben gróf Balassa Ferenc koronaőr, báró Izdenczy József kancelláriai főtisztviselő, báró Mednyánszky János belső titkos tanácsos és egyéb arisztokraták a magyar nyelv ellen izgatták a császári udvart és a kormányfőhatóságokat, Decsy Sámuel a magyar nyelv érdekében elég bátor volt ellentmondani az udvarnak, az arisztokráciának, a főpapságnak, a polgári és katonai tisztikarnak, szóval az egész Magyarország közfelfogásának. A németek, franciák, angolok — úgymond Pannoniai Fénikszében — a maguk anyanyelvén tanítják az ifjúságot, nálunk az iskola a latinnal gyötrődik. «Első gyermekségünktől fogva emberkorunkig egy holt nyelvnek tanulásával kínzottuk elméinket, csak azért, hogy a valóságos tudományoknak értésére alkalmatosak lehessünk.» Senki sem pótolhat tíztizenkét elvesztegetett esztendőt az életéből; a hasznos ismeretek végzetesen háttérbe szorulnak a latin miatt; s vajjon mi hasznát veszi a legtöbb ember annak, hogy esetleg megtanul latinul beszélni. Ha már nyelvtudás kell, ott a német, francia, olasz; ezek segítségével kereskedhetünk és gyarapodhatunk; tudósaik hasznos tanácsadó

könyveit elolvashatjuk. Most más gazdagszik tudatlanságunk miatt, a szűklátókörű deákos nemesúr az uzsorás zsidók karmai közé jut, így leszünk önmagunk a nemzet legnagyobb ellenségei. Korszerűvé kell tenni nevelésünket, az iskolában minden tárgyat magyarul tanítsunk, magyar tudományos könyveket írassunk, magyar tudós társaságot szervezzünk. Magyarország minden lakója tanulja meg a nemzet nyelvét, minden tisztviselő értsen magyarul, legyen a törvénykezés nyelve is magyar. Egyformán alkalmas a magyar ifjúság a toll és a fegyver forgatására, miért kell hát a tollat a latin stilizálásra vesztegetni, miért kell a katonaságot a német vezényszó igájába törni? Minden intézmény idegen szellemű itt, minden a porban vergődik; a sok keserűségen és nyomorúságon csak egy orvosló szer segít: a nemzeti nyelv.

Az egységes magyar irodalmi nyelv megteremtésének kérdéséről II. József korától kezdve sokat vitatkoztak, a magyar nyelv törvényeinek kimerítő rendszerezését egyre többen sürgették, de az első nagyobb szabású magyar nyelvtan csak 1795-ben jelent meg. Létrejötte egy pályatétel kitűzésének köszönhető. A Hadi Történetek című bécsi magyar ujság szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel, 1789 szeptemberében jutalomkérdést hirdettek abból a célból, hogy egy jó magyar nyelvtanító könyv kidolgozására serkentsék a magyar nyelvtudósokat. Húsz aranyat tűztek ki jutalmul, felajánlották a munka ingyenes kinyomatását s a kész kiadványból százötven tiszteletpéldányt ígértek a szerencsés szerzőnek. A pályázati hirdetés országszerte örömet keltett, különösen mikor

1790-ben híre ment, hogy Nunkovics György pécsi nagyprépost harminc arannyal szaporította a jutalomdíjat. A kitűzött határidőre öt pályamunka érkezett Bécsbe, innen a kéziratokat hazaküldték megbírálás végett. Mivel az akkori közfelfogás az erdélyi és a debreceni kálvinistákat tartotta a legromlatlanabb nyelvérzékű magyaroknak, a bírálatot először a kolozsvári és nagyenyedi református iskolák professzoraira, azután néhány debreceni nyelvtudósra bízták. Debrecen nyelvtudósai kitettek magukért. Bírálatuk közben olyan sok jegyzetet készítettek, hogy észrevételeikből egész grammatika kerekedett. Az öt pályamunka java anyagából és kölcsönös megbeszéléseik eredményeiből elkészült a hatodik kézirat: a *Debreceni grammatika.* (1795.) Domokos Lajos debreceni főbíró vezetése alatt Debrecen városának tudósabb lelkipásztorai szerkesztették, elsősorban Benedek Mihály és Szikszai György prédikátorok s Hunyadi Ferenc szuperintendens. A pályadíjat mindazonáltal felosztották az öt pályamunka szerzői között. Huszonhat aranyat nyert Földi János hajdúkerületi orvos; huszonnégy aranyat a következő négy pályázó: Benkő László nagyenyedi református teológus, Gyarmathi Sámuel erdélyi orvos, Kerestély Ignác gyulafehérvári pap és Veres Mihály debreceni lakos. A használható anyag java része Földi János kéziratából került ki, de az ő fejtegetéseit a nyelvtan debreceni szerkesztői egybedolgozták többi forrásukkal.

A *Debreceni grammatika* némi kárt okozott irodalmi nyelvünk fejlődésének azzal, hogy állást foglalt a nyelvtani ósdiságok mellett, a közbeszédnek kiveszőfélben levő

nyelvi avultságait szentesítette, az irodalmi stílus reformjával szembefordult. E részletes magyar nyelvtan szerzőitől a neológia érzékeny sebeket kapott. A debreceni grammatikusok szerint «az új szók csinálása nem tilalmas» ugyan, de a szóalkotásnak helyesnek kell lennie, mert a szükségtelen és helytelen szók «nyelvünk ékesítése helyett annak rútítására s rontására szolgálnak». Maradjunk meg a hagyományok mellett. «Akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a köznép nyelvén adni; nem is jó magyarság az, amelyet a köznép könnyen meg nem ért.» Az utóbbi kijelentés súlyos elvi gát volt minden nyelvreformmal szemben; nem is volt igaz, mert akármilyen nagyra tartsa is valaki a nép értelmét, az egyszerű ember sok olyan dolgot nem fog megérteni, amit a tanult ember könnyedén felfog. Az sem szorul bizonyításra, hogy tudományos elméleteket és szépirodalmi finomságokat bajos lett volna a köznép nyelvén előadni. A nép beszéde hallatlanul gazdag nyelvi segítő forrás ugyan, de egymagában nem adhat mindent a tudósnak és a szépírónak.

Az első bővebben kidolgozott magyar nyelvtan roszszul sikerült. Sok volt benne a tévedés, hézag, zavar. Nem szolgálhatott tekintélyül, nem irányíthatta íróinkat, nem teremtett rendet a nyelvi zavarban. Hogy bőven akadtak jó megfigyelései, világos fejtegetései, logikus magyarázatai: elvitathatatlan; csakhogy egyes részletek helyes kidolgozása nem nyujthatott kárpótlást a többi rész helytelen tanításaiért.

A Debreceni Grammatika címe: Magyar grammatika, melyet készitett Debrecenben egy magyar társaság. Bécs, 1795. — A kinyom-

tatásához szükséges költségeket Görög Demeter, Kerekes Sámuel és gróf Széchenyi Ferenc adták össze. Megírására a debreceni nyelvtudósok büszkék voltak, de a tanultabb nyelvművelők nem késtek kimutatni tévedéseiket. Nemcsak Révai Miklós szólalt fel a könyv ellen, hanem Verseghy Ferenc is, pedig az utóbbinak nyelvészeti álláspontja közelebb volt a debreceniek elveihez. — Leghevesebben Kazinczy Ferenc üldözte a könyvet. Nagyon bosszankodott, hogy a debreceniek másoknak keserves fáradsággal készített kézirataiból dolgoztak, hogy könyvükben megtámadták a nyelvújítók csinált szavait, hogy a stilusérzék legelemibb követelményeit lábbal tiporták, hogy ferde okoskodásaikkal sebeket ejtettek a nyelven: szívósan küzdött tehát a veszedelmes tanítások érvényesülése ellen. (Kazinczy Ferenc levelezésének kötetei.) — A «nyomorult» munkáról Toldy Ferenc sem tudott sok jót mondani; felháborodva hangoztatta, milyen iszonyú rontást vitt véghez a grammatika a magyar nyelv alkatán, szépségein. Ez a mű, állítása szerint, alapja lett egy hatalmas felekezeti nyelviskolának s egy emberöltőre úgy bemocskolta az összes irodalmat, hogy ennek egyes állandóbb becsű művei sem olvashatók ma már botránkozás nélkül. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Toldy Ferenc panaszait némileg mérsékelni kell, bár alapjában igaza volt. Mai nyelvtudományunk mindenesetre jó részletekre is fog akadni a könyvben, de a hasznos nyelvészeti megfigyelések nem kárpótolhatnak bennünket azért a veszteségért, melyet nyelvészeti közfelfogásunk szenvedett. A Debreceni Grammatika hangtanában, alaktanában és mondattanában egyaránt sok furcsaság található. Még az elvont gyökerek vagy ősgyökök szerencsétlen elméletének is ez a nyelvtan vetette meg alapját. Szerzői szentül hitték, hogy az élő magyar nyelvből mindent ki lehet magyarázni; ezért, mikor egyes szók eredetének nyomozására került a sor, megállapították a szógyökeret és furfangos okoskodásokkal tárták fel az alapértelem módosulásának útját-módját. A *fa* ősgyökből éppen olyan nyugodtan származtatták a *fakad* igét és a *fal* főnevet, mint amilyen bátran állították, hogy az *akar* és *akad* igék az *ak* gyökérszóból származnak. Ábrándos szófejtő elveik nagy kárt okoztak, mert föllendítették a délibábos nyelvészkedés divatát s kiindulópontjául szolgáltak egy értéktelen tudományos rendszernek: a nyelvfilozófiai iskolának.

Tolnai Vilmos a nyelvújításról írt könyvében behatóan tárgyalta a magyar nyelvreform valamennyi elvi kérdését és történeti mozzanatát. A magyar nyelvújítás a XVIII. és XIX. században mind mélységében, mind eredményeiben messze felülhaladta a külföldi nemzetek hasonló fáradozásait. Nagy nemzeti mozgalom volt ez, átjárta a magyar élet minden rétegét, hatott még a nép nyelvére is. «A nyelvújítás egyik fejezete annak a függetlenségi harcnak, melyet a nemzet három századon át vívott léte fönntartásáért». Az addig természetes nyelvfejlődés nem elégítette ki a szépírókat és tudósokat, a nyugati kultúra haladásának tolmácsolására elő kellett venniök a mesterséges nyelvfejlesztést, a rendelkezésükre álló régi nyelvanyagot korszerű újításokkal frissítették fel. Bántotta őket a latin és a német nyelv uralma, fel akartak szabadulni az idegen járom alól, szellemi szükségérzetük nyelvbővítést követelt. A nyelvszokás hagyományai ellen odaállították az írói akaratot, a latin és német szókkal kevert próza idegen elemeivel szemben követelni kezdték a nyelvtisztítást, az ortológusokat a külföldi példákra való hivatkozással csillapították, a hazafiakat a szellemi haladás reményével vonták táborukba. Az idegen irodalmak fordítása nehezen ment, mert a fejlett nyelvű és előkelő stílusú külföldi klasszikusok tolmácsolására a magyar nyelv eleinte többé-kevésbé alkalmatlannak bizonyult s a szakadékot csak új szavak és változatos kifejezések alkalmazásával lehetett kitölteni. A nyelv szegénysége és a stílus esztétikai készületlensége rákényszerítette íróinkat az újításra: szabatosak, finoman árnyalók, fordulatosan rövidek, játszi módon könnyedek akartak lenni. Ahogyan beletörték a nyelvet az óklasszikus versformákba és a nyugateurópai rímes időmértékes verselésbe, akként alakították ki a próza különféle műfajainak stílusát. Nem elégedtek meg a közbeszéd laposságával és a mindennapos társalgás egyszínűségével, hanem szavakban és kifejezésekben egyformán színeztek. A politikai elnyomás elől az irodalomba menekült az egész élet, a nyelvet — mint a nemzeti lét föltételét — védte mind az ortológus, mind a neológus. «Minden újszerű alkotás az ortológus szemében veszedelmes rés volt a nemzetet védő bástya falában, a neológus előtt pedig egy-egy új kő a nemzeti élet jövendő nagy épületéhez. A nyelvújítás nem szobában ülő literátorok szőrszálhasogató nyelvi vitája volt, hanem a gondolkodás ébredésének a jele, a közszellemnek nemzeti irányban való megmozdulása.» (A nyelvújítás. Budapest, 1929.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Imre Sándor: A magyar irodalom és nyelv rövid története. 4. kiad. Debrecen, 1878. — Komáromy Lajos: A neológia és ortológia. Budapest, 1881. — Barbarics Róbert: A Debreceni Grammatika ismertetése és bírálata. Székesfehérvári ciszterci gimnázium értesítője. 1883. — Ifj. Szinnyei József: A magyar nyelvészeti irodalom bibliografiája Révai előtt. Magyar Könyvszemle. 1884. évf. — Simonyi Zsigmond: A nyelvújítás történetéhez. Budapest, 1888. — Zimányi József: Báróczi Védelmeztetett Magyar Nyelve. Ungvári kir. kat. gimnázium értesítője. 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Bárdos Remig: A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896. — Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. Két kötet. Budapest, 1902–1908. — Ballagi Aladár: Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. Budapest, 1903. — Simai Ödön: Dugonics András mint nyelvújító. Budapest, 1904. — Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. 2. kiad. Budapest, 1905. — Ellend József: Barczafalvi Szabó Dávid esete. Protestáns Szemle. 1906. évf. — Klemm Antal: Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. Budapest, 1908. — Simai Ödön: Kazinczy Ferenc nyelvújítása. Magyar Nyelv. 1909–1918. évf. — Mixich Lajos: Földi János költeményei. Budapest, 1910. — Fógel Sándor: Adatok az idegenszerűségek történetéhez. Miskolc, 1911. — Harsányi István: Adatok Barczafalvi Szabó Dávid életéhez és irodalmi működéséhez. Magyar Nyelv. 1911. évf. — Gulyás Károly: Földi János magyar grammatikája. Budapest, 1912. — Thienemann Tivadar: Német és magyar nyelvújítási törekvések. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1912. évf. — Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. — Harsányi István: A Debreceni Grammatika szerzői. Irodalomtörténeti Közlemények. 1925. évf. — Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Budapest, 1926. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Törös László: Kik írták a Debreceni Grammatikát? Magyar Nyelv. 1927. évf. — Harsányi István: Kik írták a Debreceni Grammatikát? Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. évf. — Gulyás József: Kik írták a Debreceni Grammatikát? U. o. 1929. évf. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929.

A POLITIKAI IRODALOM.

Alig húnyta le a szemét Mária Terézia, a régi hagyományokon csüggő királyasszony, Voltaire magyar hívei a politikai és társadalmi izgatás terére léptek. Fel akarták világosítani a nemzetet évszázados hátramaradottságáról s a felvilágosodottabb gondolkodás magvait iparkodtak elhinteni minden társadalmi osztályban. Hevesen támadták az ősi hagyományok védőit, egyre erősbödő rohamokat intéztek a katolikus egyház ellen. Legjobb segítőjük a szabadkőművességben akadt.

A magyar felvilágosult írók nagyobbára latin és német nyelven adták ki röpirataikat, de megjelent néhány hatásos magyarnyelvű könyvük is. A külföldi vallásgyalázó munkák magyar átdolgozói közül Szacsvai Sándor maró gúnyolódással törekedett sebeket ejteni katolikus honfitársain. A Bécsbe szakadt erdélyi kálvinista nemes bálványozta II. József császárt. Lapjában, a Magyar Kurirban, melyet méltán nevezhetni a magyar demokraták hivatalos közlönyének, minden lehető alkalommal megemlékezett ünnepelt uralkodójának érdemeiről. Gúnyirataiban tiszteletlen okoskodással tépázta a katolikus papság tekintélyét; a pápai bullákra, búcsúkra, misepénzekre, kolostorokra, szerzetesekre és apácákra annyi gyanúsítást halmozott, a katolikus hitelvekről és szokásokról olyan illetlen hangon

szólt, hogy nem lehet csodálni, ha nevét a katolikusok felháborodással emlegették. Mintha a reformáció és ellenreformáció korának hitvitáit akarta volna felújítani. Irói működését ügyes tollforgató készsége félelmessé tette. A modern zsurnaliszta vakmerőségével s a romlatlan nyelvérzékű erdélyi ember zamatos magyarságával írt.

II. József halála után, az 1790-es években, felvirágzott a pamflet-irodalom. Míg a konzervatív politikusok az ősi jogállapotok sérthetetlensége mellett foglaltak állást, a reformokért lelkesülő liberálisok megkísérelték szabadelvű szellemben irányítani az országgyűlést. A magyarnyelvű röpiratok szerzői közül különös figyelmet érdemel Nagyváthy János, az első magyar filoszemita író. Ez az érzelmes idealista megrajzolta röpirataiban az új Magyarország képét. Elábrándozott azon, hogyan egyesül majd testvéri lélekkel a paraszt, a polgár, a nemes, a mágnás; hogyan mond le hatalmas jövedelméről a katolikus klérus; hogyan szabadulnak fel szolgaságukból a zsidók. Hitte, hogy elérkezik az ipar és kereskedelem megbecsülésének korszaka s a magyar nemesember versenyt dolgozik többi polgártársával; árvaházak, kórházak, tébolydák, javítóbörtönök épülnek; a közoktatásról az állam gondoskodik; mindenki jót cselekszik, senki sem henyél.

Az újító irány ábrándozóival szemben forradalmi akaratot jelölt Martinovics Ignác társaságának munkálkodása. A magyar jakobinusok vezére latin nyelven írta híres névtelen röpiratait, de gondoskodott gondolatainak magyarnyelvű terjesztéséről is. Hívei közül Laczkovics János több egyházellenes munkát fordított magyarra. Az eredeti szö-

vegekhez mindig hozzátoldogatta a maga gondolatait. A világromboló tanítások hangoztatásában ő ment legmesszebb. Kihívó merészséggel szólt a kiváltságos osztályokról, tajtékzó dühvel a katolikus hitelvekről. Minden sorában égő vallásgyűlölet lobogott. Olyan nekiszilajodott szabadszájúsággal, mint ő, soha nem írtak még Magyarországon.

Ennek az irodalomnak szembeszökően társadalomfelforgató célja volt, de a forradalmárok vérmes reményei korán meghiúsultak. A jobbágyság és polgárság át volt hatva a vallás eszméitől, a nemesség féltékenyen ragaszkodott kiváltságaihoz, a mágnások hevesen ellenezték a reformokat. Ilyen módon az európai felvilágosodottság magyarországi mozgalma néhány száz elégedetlen magyar író és politikai szónok csatározásává zsugorodott össze. Magyarországon ebben az időben az angol jogállapotoknak és a franciás eszméknek még nem lehetett híveket szerezni. A gondolkodás, a szó, az írás szabadsága sokaknak tetszett, de annál gyűlöletesebbnek tűnt fel az új programmnak az a része, amely lemondást követelt az előjogokról s a kötelességek megosztását hangoztatta.

A forradalmárokkal szembeszálló egyházi írók közül kitűnt *Szaicz Leó* egri szervitarendi szerzetes. Lelkesen védte a katolikusokat a szabadgondolkodók ellen. Könyvei egymást érték. Azt vitatta bennük, hogy csak a vallásukhoz híven ragaszkodó római katolikusok az igaz magyarok, míg a többi keresztény felekezet szabadelvű hívei nem egyebek megtévedt embereknél. A protestánsok nevében Szacsvai Sándor vette fel vele szemben a

harcot. A bécsi szerkesztő feddő verset írt az egri szervita ellen, könyveire goromba észrevételeket tett hírlapjában; Szaicz Leó gúnyolódó költeménnyel válaszolt, munkáiban pedig tüzesen verte vissza Szacsvai Sándor támadásait. A gyalázkodó vitába a hatóság is beleszólt s elkobozta Szacsvai Sándor két röpiratát. Az egri «Oroszlány» az 1790-ben Pestre vetődő hírhedt kalandorral, Trenck Frigyes báróval, szintén megmérkőzött. Képzelhetni izgatottságát, mikor *Trenck Frigyes* bárónak egyik antiklerikális förmedvényében olyan állításokat kellett tudomásul vennie, hogy húszezer vérszomjas tatár nem teszi úgy tönkre az országot, mint tízezer szerzetes és pap; vagy mikor azt olvasta, hogy *Fekete János* gróf ismét arról szónokol, hogy nem kell tűrni az államot az államban azaz a katolikus papság hatalmát Magyarországon; a klérus elzárja az országot a világ haladásától, zsarnoksága miatt hever megbénulva a jólét és a kultúra. Megfelelt ellenfeleinek kíméletlenül. Pázmány Péter harcos iskolájának ez a tüzeshangú egri szerzetes volt az utolsó tehetséges tanítványa. Előadásának ereje és vitatkozó képessége vetekedett az ellenreformáció korában élő legjelesebb polemikusokéval. Izlésének pallérozatlanságát tiszta magyar nyelve, jóízű fejtegetései és egyéniségének eredeti vonásai hathatósan enyhítik. Még Szacsvai Sándor is akként nyilatkozott, hogy Szaicz Leó egyik írásánál szebb magyarsággal írt könyvet soha nem olvasott szerzetestől. A katolikus egyháznak ezt a vitézkedő katonáját hálátlanul mellőzte a klérus. A szegény barát száz és száz némán hallgató püspök, apát és kanonok munkáját végezte, de azért előkelő védett-

jei részéről nem részesült elismerésben, holott vitázó műveinek nemcsak tömegével, hanem alaki és tartalmi jelességeivel is háttérbe szorította azt a néhány paptársát, akik időnkint mégis csak fölemelték tiltakozó szavukat a vallás ellenségeivel szemben.

Ilyen nevesebb vitázó író volt a pesti magyar politikusok és tudósok kis társadalmában *Alexovics Vazul* pálosrendi szerzetes, egyetemi hitszónok, a magyar Voltaire-imádók és Rousseau-követők elkeseredett ellensége. Prédikáló székében és hitvédő könyveiben egyforma tűzzel támadta a materialista lelkiséget, állást foglalt a forradalmi jelszavak ellen, rámutatott a francia forradalom véres jeleneteire. A haladás barátjai fanatikus reakcionáriusnak tartották, a konzervatívok az ősi hagyományokért küzdő katolikus papot tisztelték személyében.

A konzervatív-nacionalista visszahatást a költők közül *Gvadányi József* munkái szólaltatták meg legnagyobb hatással. Peleskei nótáriusa mind budai utazásában, mind elmélkedéseiben az újítások elkeseredett ellenségeként lépett fel; Istenmezei palóca szintén versben bírálta az 1790-es országgyűlésnek a szerző vallásosságát és hazafiságát bántó tárgyalásait.

A felvilágosodás terjesztése céljából Győrffy József veszprémi ügyvéd lefordította németből Holberg Lajos dán író európai hírű társadalombíráló regényét. (Klimius Miklósnak föld alatt való útja. Pozsony, 1783.) Ugyanő később a protestánsok védelmére és a katolikus papság, elsősorban Szaicz Leó állításainak cáfolására terjedelmes vitázó munkát bocsátott közre. (Napraforgó virág. Hely nélkül, 1791.) — Szentmiklósy Timót győri református lelkipásztor politikai elbeszélés keretébe helyezte emberszerető tanításait az igazságos társadalmi

berendezkedésről, a nép boldogításáról, a vallásos türelemről. Könyvecskéje semmiesetre sem eredeti mű, de azért jellemző adalék a kor lelkiségéhez. Sok rokonvonása van Bessenyei György Tarimenes-regényével. (A jó nevelésnek tüköre, melyet egy jószívű királynak példájában a nagyra született magyar nemzetnek egy kevés rajzolással készített és kiadott. Győr, 1790.) — Névtelen röpiratok szép számmal jelentek meg nyomtatásban, számos kézirat is maradt ebből az időből: gondolatkörük ugyanaz, mint a már ismertetett szerzőké.

A kéziratok közül figyelmet érdemelnek a verses szövegűek. Ezek számos másolatban forogtak közkézen, az országgyűlési követek mohón olvasták őket, elárasztották velük a megyéket, egyes példányaik az udvari körökbe is eljutottak. Szerzőiket hasztalan nyomozták; akire gyanakodtak, az azt állította, hogy ő is mástól kapta a maga példányát. II. József korában a katolikus nemesurak és papok írták és terjesztették a császár verses gyalázását, míg a protestánsok szeretettel gondoltak arra az uralkodóra, aki felszabadította őket a hetven esztendős elnyomás alól. Az evangélikusok és reformátusok körében egymást érték a császár tiszteletére rendezett hálaadó ünnepek. Az alkalmi füzetek szerzői hálás lélekkel mondtak köszönetet nagylelkűségéért. (Kónyi János: A háládatos protestáns az ötet szenvedhető császárjához. 1782. Névtelen író: Magyar öröm. 1782.) Nem így a katolikusok. Őket sem a német nyelv használatának elrendelése bántotta elsősorban, hanem a katolikus vallás korlátlan tekintélyének kisebbedése, a papság hatalmának szükebb térre szorítása, a szerzetesrendek feloszlatása. Ez az elkeseredés iratta Ányos Pállal a Kalapos Király néven ismert verses támadást; ez szólaltatott meg több más ismeretlen politikai költőt is a császár korholására. «Légy jó kedvvel s víg örömmel Luther s Kálvinus fia:» olvassuk a Magyar Nemzeti Múzeum egyik kéziratában; megnyertétek a császár türelmét, kelepcébe csaltak benneteket a türelemmel. «Jer magyar, sírj velem:» panaszolja egy másik múzeumi kézirat szerzője; nyakunkon a német, oda szabadságunk. A császár halála után kárörvendő gúnyolódásokat foglaltak versekbe; szidták az uralkodót, mert megvetette az Istent, kifosztotta az oltárokat, gyűlölte a nemeseket, szembeszállt a törvényekkel, meg akarta adóztatni a kiváltságos osztályokat; de szörnyen megbűnhödött istentelenségéért. Tanácsosairól szintén írtak átkozódó és gyalázkodó ver-

seket, II. Lipót trónralépése után pedig összefogtak a protestánsokkal a nemzet jogainak védelmére. A verses paszkvillusok most már keveset gondolnak a vallás sérelmével, annál izgatottabban hadakoznak a nemzetietlen gondolkodású főurak és az udvari érzelmű főpapok ellen. Összegyültek az ország sebeinek orvoslására, de nem végeznek semmit; tanácskozik a diéta, de munkája parádéból, barátkozásból, vigalmakból áll. A katolikus papságot nagy elkeseredéssel támadják a névtelen politikai verselők. Szemükre hányják szabados életüket, a másvallásúak ellen érzett gyülöletüket, pénzüknek haszontalan célokra való pazarlását. A konzervatív érzelmüek báró Trenck Frigyes és gróf Fekete János gyalázásával feleltek verseikben, de feleleteikre felbukkantak a verses válaszok. «Te mérges eb, szólok én is s torkon kaplak: Ha ugatsz, ugass bár, én visszaharaplak:» mondja gróf Fekete János védelmére egy ismeretlen verselő. Ebben a hangnemben folyik az akkor szereplő politikusok méltánylása; a liberális mocskolja a konzervatívot, az ősi alkotmány híve a demokratát, a vallásos a vallástalant, a nemes a mágnást, a hazafi az udvari embert.

Alexovics Vazul (szül. 1742. január 4. Eger; megh. 1796. április 2. Pest) pálosrendi áldozópap. Görögkeleti szerb szülők gyermeke volt, de már ifjúkorában áttért a római katolikus vallásra s belépett Remete Szent Pál szerzetébe. Mikor II. József császár eltörülte a pálosok rendjét, világi pappá lett. Élete utolsó szakaszában a pesti egyetem tanárának és hitszónokának nevezték ki. Nemcsak szóban és irásban harcolt a felvilágosodás hívei ellen, hanem személyes összeütközései is voltak Martinovics Ignác társaságának indulatosabb tagjaival. Ha nyilvános helyen találkoztak, gyülölködve pillantottak egymásra, néhányszor össze is szólalkoztak. Spielenberg Pál szerkesztő és Laczkovics János huszárkapitány sokat háborgatták gúnyos és dühös megjegyzéseikkel. Amennyire csak tőle telt, visszaadta a kölcsönt ellenségeinek s üldözőbe vette mindazokat, akiket a katolikus ügyre ártalmasoknak tartott. Verseghy Ferenc az ő feljelentésére került bajba Millot-fordítása miatt. Kazinczy Ferenc följegyezte, hogy egyszer Stahel és Kilián pesti könyvkereskedésében tanuja volt a következő jelenetnek: Ott volt az üzletben Spielenberg Pál szerkesztő, vele beszélgetett, amikor: «Valami paphoz hasonló kisértet reánk jött és ezt Spielenberg oly vásottsággal szólította meg, hogy azt már én is

vadságnak vettem. A pap csaknem tajtékot túrt és térítgette Spielenberget, holott csak megvetést kellett volna iránta mutatni. Ebből láttam, hogy bolond; nem szántam, de nem is elegyedtem közéjük. Spielenberg kimondta, hogy előtte a bibliabeli bizonyítgatás csak annyi, mintha a mitológiát fejtegetné. A betegnek látszó, legalább minden tetemében remegő pap elment sóhajtozva és talán imádkozva. Ez a pap Alexovics pesti híres papoló volt». Egy másik alkalommal egy kémszolgálatot teljesítő pesti könyvkereskedő jelentette a rendőrhatóságnak, hogy mikor Alexovics ex-pálos és hitszónok egy másik pappal sétált, Laczkovics János huszárkapitány vak haraggal kiáltotta: Nem lesz addig rend, míg ezeknek a fickóknak a nyakát ki nem törik! (Viszont Alexovics sem titkolta azt a meggyőződését, hogy Laczkovicsnak a vesztőhelyen kell kimúlnia.) Egyházi szónoklataiban megalkuvást nem tűrve küzdött a társadalom felforgatására törekvők ellen. — Ünnepi prédikációk. Pest, 1789. (Érdemes egyházi szónok munkája. Míg néhány évtizeddel azelőtt minden keresztény magyar ember jámbor hívő volt, ebben a prédikációs gyüjteményben és a következőben már feltünik, mennyire izgatja a szónokot a vallástól való elfordulás, a fölényes hitetlenség és a papok ócsárlása.) — Vasárnapi prédikációk. Négy kötet. Pest, 1790–1791. (Az előbbi gyüjteménnyel együtt második kiadása is megjelent öt kötetben: Pozsony, 1807.) — A könyvek szabados olvasásáról két fő cikkely. Pest, 1792. (Panaszkodik, hogy az emberek elfordultak a vallásos könyvektől, kedvelik a veszedelmes hatású munkákat, megmérgezik lelküket a kritikátlan olvasással. Bemutatja, kik a leghírhedtebb francia kútmérgező szerzők, rávilágít magánéletükre, cáfolja tanításaikat.)

Fekete János gróf (szül. 1741. Csabrendek, Zala megye; megh. 1803. július 21. Fót, Pest megye), a Mária Terézia királynőtől annyira kegyelt Galántai gróf Fekete-család sarja, Bécsben végezte tanulmányait. Az osztrák fővárost annyira megszerette, hogy jó ideig ott pazarolta földbirtokainak jövedelmét. Mivel Esterházy Jozefa grófnővel kötött házassága boldogtalan volt, a katonai életben keresett vigasztalást. Jellemző a hadsereg akkori szervezetére, hogy néhány hónap alatt alezredessé léptették elő. Tizenkét évi szolgálat után lovasgenerálisi ranggal vonult nyugalomba. Ettől kezdve teljesen kedvteléseinek élt, vagyonát könnyü vérrel tékozolta, végül már azzal sem volt

tisztában, mennyi az adóssága. Mikor II. Lipót király összehívta a koronázó országgyűlést, Zala megye bandériumát ő vezette Budára, utóbb Aradmegye küldte fel követül az 1790–1791. évi diétára. Az országgyülésen a katolikus papságnak és a konzervatív főrendeknek gyülölt ellenfelévé vált; veszedelmes újítónak és gyanús forradalmárnak tartották. I. Ferenc király trónralépése után visszavonult a közéleti szerepléstől. Hatvankét éves korában halt meg fóti kastélyában. Fiával kihalt grófi nemzetsége. (1835.) Az «aradi Mirabeau» az élet élvezője volt, tetőtől talpig szabadgondolkodó, egy a Voltaire-imádók táborából. Voltaire-rel kötött ismeretsége élénk fényt vet egyéniségére és írói becsvágyára. Mint «ismeretlen szkitha» fordult 1767-ben a világhírü filozófushoz, magasztaló levélben adott kifejezést hódolatának, egyúttal megküldte neki bírálatra néhány francia versét. Voltaire biztatóan felelt. A gróf most már áradozva tette vallomásait s mindjárt száz üveg tokaji bort küldött ajándékba mesterének. Ettől kezdve több levelet váltottak egymással. Fekete János haláláig tüntetően hirdette Voltaire eszméit s nem egyszer büszkélkedett, hogy a franciás jobb ízlésnek és az enciklopédikus világfelfogásnak első hirdetőjeként lépett fel honfitársai között. Mint a felvilágosodás cinikus híve, nyers szókimondással és forradalmi szenvedéllyel küzdött a feudális társadalmi rend ellen. A katolikus egyházat lépten-nyomon pellengérre állította, a vallásokat régi ocsmány babonák tárházának nevezte, radikális szónoklataival általános elszörnyülködést keltett. Hogy erősítse hatását, a főrendek táblájáról átment az alsó táblára, a nemeseket a papság ellen izgatta s fölvetette azt a gondolatot, hogy a népet is be kell vonni az országgyülésbe. Valóságos csoda, hogy ez a magyar, német, francia és latin nyelven író és szónokló ellenzéki vezér nem került a Martinovics-összeesküvés tagjai közé; enélkül is eleget kellett utóbb könyörögnie I. Ferenc királynál, hogy bocsássa meg bujtogató viselkedését.

Laczkovics János (szül. 1750. Pest megye; megh. 1795. május 20. Buda) huszárkapitány. Atyja előkelő nemesúr volt, pestmegyei alispán; ömaga a magyar királyi testőrségben kezdte katonai szolgálatát; innen lépett át egy huszárezredbe s a II. József alatt kitört török háborúban rendkívül kitünt vitézségével. A császári előhad élén ő zsákmányolta az első török zászlót, Belgrád ostrománál ő kelt át elő-

ször a Száván, a vár bevételében példaadó hősiséget tanusított. Érdemeit nem méltányolták, följebbvalói igazságtalanul bántak vele, hasztalan iparkodott becsületes módon évényesülni, látnia kellett a nála érdemetlenebb emberek boldogulását. Magyar érzelmei miatt valósággal üldözték. Végre otthagyta a katonaságot, 1790-ben Pesten telepedett le, bizalmas barátja lett Martinovics Ignácnak, résztvett a magyar jakobinusok összeesküvésében. Ezért a lépéséért halálra ítélték s a budai Vérmezőn lefejezték. Mindenre elszánt, szilajvérű, zord katona volt. Sohasem tudta elfelejteni, hogy vérét áldozta királyáért és hazájáért, de azért még a nyugdíjat is megvonták tőle; azt sem feledhette el, hogy mikor tiszttársai megbízásából a magyar vezényleti nyelv megengedéséért és a galiciai huszárok hazahelyezéséért folyamodott az országgyüléshez, az arisztokrácia, a papság és a nemesség egyformán cserbenhagyta hazafias törekvéseiben. Néha valósággal őrjöngött, annyira gyötörték lelki sebei. «Kár valamit tenni a magyarokért, nincs köszönet benne, hiányzik belőlük az értelem»: sóhajtotta elkeseredetten. «Nem adok tíz esztendőt neki s a fölfuvalkodott nemes nem lészen egyéb polgárnál»: irta egyik levelében. «Egy-két hónap s úgy lövöldözzük a hercegeket, grófokat és bárókat, mint a nyulakat»: kiáltott fel ismerősei között. A papokra mondott szitkai reprodukálhatatlanok; élete utolsó óráiban is csak azon bánkódott, hogy pap csábította az összeesküvésre. Kivégzésekor még a gyóntató lelkiatyát sem türte meg maga mellett, megvetően nézett szét a tömegen, nem rettegett a hóhér pallosától. Politikai röpiratai a papság meggyülöltetésének terveit szolgálták. Nevét és a nyomtatás helyét nem tüntette fel kiadványain. — A keresztény vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember Jeruzsálemben. Hely nélkül, 1790. (Rautenstrauch János német röpirata nyomán. A katolikus vallás vakmerő kigúnyolása. Egy keletről érkező utas érdeklődik a kereszténység hitrendszere és erkölcsi világa után s részben mosolyog, részben elképed a hallott dolgokon. Tanulság: a kereszténységet ravasz papok találták ki, hogy jól menjen a dolguk.) — A Jézus-Társaságbeli szerzeteseknek Kínából való kiüzettetése. Hely nélkül, év nélkül. (Rautenstrauch János német röpirata nyomán. A fanatikus jezsuita és a józaneszü kínai császár szembeállítása.) — A macedoniai vitéz, melyet tíz esztendőbéli magdeburgi fogságában méltóságos báró Trenck Frigyes 1760. esztendőben

először német nyelven írt, most pedig magyar nyelvre fordított egy magyar nemes lovas regementben lévő főtiszt s hazafi. Hely nélkül, 1790. (Trenck Frigyes német költeménye nyomán készült verses fordítás.) — A Magyarország gyűlésiben egybengyült méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790. esztendőben tartatott beszéd. Hely nélkül, 1791. (Martinovics Ignác latinnyelvű Oratiójának magyar átdolgozása.)

Nagyváthy János (szül. 1755. január 19. Miskolc; megh. 1819. február 13. Csurgó) katonatiszt, majd gróf Festetich György jószágkormányzója, utóbb csurgói földbirtokos. Külföldi utazásain sok tapasztalatot szerzett, katonai évei szintén növelték gyakorlati érzékét, elméleti képzettsége is nagy volt a mezőgazdaság terén. Gróf Festetich György meghívására 1792-ben Keszthelyre költözött s néhány év leforgása alatt rendbe hozta és jövedelmezővé tette a gróf százhatvanezer holdból álló uradalmát. Feladata megoldása után évi nyugdíjat, továbbá Csurgón házat, kertet, szőlőt és negyven hold szántóföldet kapott a gróftól. A keszthelyi gazdasági iskolának, a Georgikonnak, felállítására ő adta az eszmét gróf Festetich Györgynek. Politikai és társadalomtudományi fejtegetései névtelenül jelentek meg az 1790-es évek elején; később visszavonult a közéleti reformtervek publikálásától s egyedül a magyar mezőgazdasági irodalom fejlesztésére fordította erejét. — Vallás-cserélés. Hely nélkül, 1790. (Egy világi bölcsnek, egy jezsuitának és egy hazafinak beszélgetése arról, szabad-e az embernek felcserélni vallását más vallással. A témára nézve érdekes tudni, hogy a szerző atyja, egy nemescsaládból származó miskolci iskolamester, a katolikus vallásról a református hitre tért át: ritka eset abban az időben, amikor az államhatalom teljes erejéből védelmezte a katolikus egyházat. A szerző megmaradt reformátusnak, sőt ifjú éveiben a sárospataki helvét hitvallású akadémián teológiát is hallgatott.) — A veres barátnak egy elpusztult templom omlása mellett való szomorú képzelési. Hely nélkül, 1790. (Nagy Frigyes porosz király költeménye magyar versekben. Az eljövendő emberi egyenlőség magasztalása.) — Csillagok forgásiból való polgári jövendölés Lengyelországra. Hely nélkül, 1790. (Francia szöveg nyomán, tükörül a magyaroknak. Ez is szabadkőműves szellemű munka.) — A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. Hely nélkül, 1790. (Csodálatos,

hogy ez az erős gyakorlati érzékű gazda milyen álomvilágban élt. Ebben az utópiájában arról képzelődött, hogy a magyar nemesség lemond jogairól s ő maga, a szerző, mint földesúr, testvéri szeretetben forr össze jobbágyaival: ezek lesznek barátai, ezek segítik öregségére, ezek vigyáznak rá. Nem uruk akar lenni, hanem boldogságuk vezére. E boldog idők elkövetkeztével az öröm könnyeinek patakja zuhog alá orcáján.) — A szorgalmatos mezei gazda. Két kötet. Pest, 1791. (Ezért a munkájáért II. Lipót király arany-emlékéremmel tüntette ki.) — Magyar házi gazdasszony. Pest, 1820. (Kapós könyv lehetett, mert tíz év mulva újból kinyomtatták.) — Magyar gazdatiszt. Pest, 1821. (E művén kívül még több más mezőgazdasági könyve.)

Szacsvai Sándor (1752–1815), a bécsi Magyar Kurir szerkesztője. Életéről és munkáiról: a hírlapirodalomról szóló fejezetben. Népiesirányú röpiratai névtelenül jelentek meg, mint általában az akkori politikai és társadalomtudományi fejtegetések. Voltaire gúnyos szelleme árad lapjaikról; komikus alakok teszik bennük nevetségessé hitvédelmükkel a katolikus egyházat; a vallásos hagyományok, intézmények, szertartások, dogmák ateista megvilágításban lépnek az olvasó elé. — Az Izé purgatóriumba való utazása. Hely nélkül, 1786. (Német szöveg nyomán.) — Zakkariásnak, a pápa titkos íródeákjának, az ausztriai tartományokban lett vallásbéli megvilágosításról Rómából költ levelei az ő lelki barátjaihoz. Kiadattattak egy eretnek által. Hely nélkül, 1786. (Olasz szöveg nyomán.)

Szaicz Leó (szül. 1746. február 15. Kismarton, Sopron megye; megh. 1792. július 30. Eger) szervitarendi áldozópap. Német anyanyelvű író volt, külföldről betelepedett dunántúli polgárcsalád sarjadéka. Mire felnőtt, nyelvben és érzelemben tüzes magyarrá lett. Mint szervitarendi szerzetesnövendék Bécsben tanult, 1769-ben pappá szentelték. Meglehetősen szoros összeköttetésben állt Bessenyei György írói körével; csakhogy a szegény koldulóbarát nem sokáig élvezhette az előkelő gárdisták barátságát, mert elöljárói 1772-ben Magyarországba helyezték át. Ettől kezdve, néhány esztendőt kivéve, haláláig az egri rendházban élt. Negyvenhat éves korában halt meg. Élete utolsó éveiben meglepő termékenységgel írta könyveit. A nyomtatás helyét az akkori publicisták szokása szerint jobbára elhallgatta vagy költött helynévvel jelölte. Álnevei: Máriafi István, Kalapácsics György, Magyar

Dániel. Irásaiban ellenfelei vitatkozó modorát követte azaz sokat gorombáskodott, az életben azonban türelmes ember volt, a nemkatolikusokkal szívesen társalgott, protestáns ismerősei iránt sem habozott tiszteletét nyilvánosan kimutatni. Kazinczy Ferencet annyira megbecsülte, hogy verseket szerzett tiszteletére, viszont a református nemesúr 1789-ben meglátogatta öt Egerben. Ha azonban elvről volt szó, nem ismert kíméletet; egy alkalommal éppen Kazinczy Ferencet is megtámadta írásaiban, mert a «tekintetes úr» szeretett szkeptikusan nyilatkozni a vallásos túlbuzgalomról. Nem kímélte a szabadelvű papokat sem; ezért leckéztette meg az egyik komárommegyei plébánost, Nagy János exjezsuitát. Nagy János versekkel haragította magára; verset irt ő is Nagy János kötete ellen: «Ecce tibi Nagy János: Mocskos szájú plébános!» Mindez jellemző a kor vitatkozó modorára. — Igaz magyar. Négy rész. Hely nélkül, 1785–1790. (Ez a fő munkája. A fő cím mellett kötetenkint többé-kevésbé változó alcímek, így az első kötetben: Igaz magyar azaz az igaz magyaroknak Máriához, az ő nagy Asszonyukhoz és nagy Pátrónájukhoz, való különös ájtatosságáról és a mostani ujságokról általában. Irá Máriafi István Párisban és Berlinben.) — Az oroszlány reváncsot ád a Nyájas Múzsának. Leopolis, 1790. (A helynév itt is költött. Az Oroszlány: Szaicz Leó; a Nyájas Múzsa: vonatkozás Nagy János verses kötetére: Nyájas Múzsa. Győr, 1790. Ezt a kötetet gáncsolta régebben Leó atya s ellenfele verses válaszára felelt meg «reváncsával».) — Trenck mérő serpenyőjének összetörése. Azaz felelet azokra a hazug vádakra, melyekkel Trenck a papságot az egész világ előtt igen méltatlanul terhelte. Pest, 1791. (A Bilanx néven ismert Trenck-röpirat nagy felzúdulást keltett a katolikus körökben. A szerző már előzőleg is több latin és német röpiratban tiltakozott a kalandor-báró magyarországi szereplése ellen. Valóságos hírlapi harc volt ez, csakhogy jelentékeny időközökben és röpiratok alakjában folyt.)

Trenck Frigyes báró (1726–1794) magyar és porosz földbirtokos. Nagy Frigyes szolgálatában kezdte meg pályáját. Mint a porosz király parancsőrtisztje beleszeretett a király unokahugába s szerelméért tíz évi börtönnel bünhődött. A közvélemény az uralkodók zsarnokságának egyik felháborító példáját látta esetében. A rendkivül olvasott, agyafúrt és vakmerő mágnás bejárta fél-Európát, több izben ellátogatott

magyarországi birtokaira is, Mária Terézia királynő megbízásából titkos küldetésekben járt különböző külföldi államokban. A francia forradalom idején huzamosan időzött Párisban s bár eleinte mértéktelenül ünnepelték, később Robespierre lefejeztette. Az 1790–1791. évi magyar országgyülésen sok kárt okozott a papságnak. A katolikus egyházat Voltaire szellemében gúnyolta, a diéta tagjai élénken figyeltek bujtogató beszédeire, viharvert pályája és nemzetközi összeköttetései érdekessé tették személyét. Az 1789. évi franciaországi eseményekről, mint azok személyes tanuja, nemcsak élőszóval hordta a hírt Pesten, hanem 1791-ben emlékiratot is adott közre s könyvében kedvező színezéssel mutatta be a forradalmat. Gabelhofer Gyula egyetemi könyvtárnok, a bécsi titkos kémszervezet egyik alkalmazottja, mindjárt jelentést tett a cenzura nélkül megjelent mű terjedéséről, de mire a hatóság kiadta az elkobzó rendeletet, néhány száz példány már szétment a közönség között. A bárót sok izgága cselekedetéért végre is vasra verve szállították Bécsbe, innen küldözte pénzkérő leveleit magyar barátaihoz, azután Párisba menekült, de ott már a kémet látták benne, nem a forradalom barátját. A konvent érdekében folytatott magyarországi propagandája nem mentette meg a nyaktilótól. Kalandos életét még életében feldolgozták a párisi színházak számára, Jókai Mór regényt írt önéletrajzából, német nyelven megjelent munkái az 1780-as évektől kezdve kapós olvasmányok voltak. Életének históriája már 1788-ban megjelent magyar nyelven; Macedóniai Vitézét jóbarátja, Laczkovics János, fordította magyarra 1790-ben. Egyik-másik röpiratától annyira féltek, hogy a gazdagabb papok mindjárt megjelenésükkor összevásárolták példányaikat, olyan veszedelmet láttak terjedésükben. A hatóság utóbb minden tekintetben a klérus kezére járt, jóllehet a báró az uralkodó és az országgyülés védelme alá helyezte személyét. Udvari összeköttetései gyöngéknek bizonyultak az egyházi rend erejével szemben.

Irodalom. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története. Pest, 1872. — Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1880. — Pulszky Ferenc: Martinovics és társai. Budapest, 1881. — Jakab Elek: Szacsvai Sándor. Figyelő. 1881–1882. évf. — Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Budapest, 1885. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a

régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. — Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888–1897. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Nagyváthy Kálmán: Nagyváthy János élete. Pozsony, 1891. — Leskó József: Szaicz Leó, a katolikus ujságirás magyar úttörője. Katolikus Szemle. 1898. évf. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Morvay Győző: Galánthai gróf Fekete János. Budapest, 1903. — Marczali Henrik: Az 1790–1791. évi országgyülés. Budapest, 1907. — Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. V. köt. Budapest, 1907. — U. az: Szentmiklósy Timót. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. Pannonhalma, 1912. — Fizély Ödön: A magyar racionalizmus. Teológiai Szaklap. 1918. évf. — Fraknói Vilmos: Martinovics élete. Budapest, 1921. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1925. évf. — Eckhardt Sándor: Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. — Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg-nádor iratai. Budapest, 1926. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Jakob Károly: Trenck Glückwunsch An Die Ungarn c. költeményének magyar fordításai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. — Téglás Béla: A történeti paszkvillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Bernát Gyula: A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai 1790–1848. Budapest, 1930. — Brunner Emőd: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Pannonhalma, 1930. — Közi-Horváth József: Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok. Győr, 1930.

A SZÉPIRODALOM
A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

A kuruc költészet.
A politikai költészet.
A vallásos líra.
A világi líra.
Amade László.
Verses elbeszélések.
Prózai elbeszélések.
Drámai kísérletek.

A KURUC KÖLTÉSZET.

Második Rákóczi Ferenc szabadságharca idején nemcsak a korábbi nemzeti törekvések harca újult meg, hanem a XVII. század vallásos és hazafias szellemű költészete is. Az elnyomott magyarok keserűsége és a hadakozó vitézek elszántsága a régi erővel szólalt meg ennek a Habsburg-ellenes fölkelésnek lírájában és epikájában. A szerelmi és családi érzelmek visszahúzódtak az országos gondok viharzása elől; a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelem lecsillapította a katolikusok és protestánsok torzsalkodását, kuruc győzelmekről és labanc vereségekről akart hallani mindenki.

Felséges nagy Isten — fohászkodik az Úrhoz *Rákóczi Ferenc énekében* a fejedelem: valójában egy ismeretlen énekmondó — szentséges nevedben kezdem versemet, mert nálad nélkül árva vagyok. Vezéreld seregünket, őrizd táborunkat, rettentsd meg ellenségeinket. Láttam a magyar nemzet sok siralmát, felkötöttem szablyám Krisztus nevében, hittem, hogy Istennek gondja van igaz híveire. Ellenségeink súlyos bilincseket raktak ránk, hamis árulók rontották nemzetünket, nyomorban országunk: «Ó te átkozott Bécs, sok károkat tettél, Sok szép gróf urakat ki megemésztettél, Nemesi rendeket mind semmivé tettél, Szép szín alatt pedig mind mérget hintettél». Fegyverünket ki-

vontuk, szabadságunk tündöklő zászlaját fölemeltük s én sírván imádkozom Istenhez és méltán mondom Szent Dáviddal: «Kezemben adod még én ellenségemet: Az ki nyomorgatja édes nemzetemet!» (Szencsey-kódex.)

A *Csinom Palkó* szilaj strófái jókedvében mutatják a kurucot: «Csinom Palkó, Csinom Jankó, Csontos karabélyom, Szép selymes lódingom, Dali pár pisztolyom. Nosza rajta, jó katonák, Igyunk egészséggel, Menjen táncba ki-ki köztünk Az ő jegyesével». Legénykedve szól a vitézlő nemesúr, dicsekszik elszántságával, gúnyolja a labancot, gyalázza a németet. Fut előlünk a rongyos, férges, koldus nemzetség, mégis nagy a kevélysége; éhesen tört országunkra, majd ellátjuk a baját. «Nosza most is űzzük-vágjuk, Mint ellenségünket, Mutassuk meg nemzetünknek Jó vitézségünket.» Rajta, kuruc, vedd el a német lovát, ragadd el fegyverét, üsd le a labanc fejét! Silány ruházatban kószál országunkban a koplaló had, nem úgy mint a ragyogó öltözetű kuruc. «Patyolat az kuruc, Gyöngy a felesége; Hetes vászon az labancság, Köd a felesége.» Dúljuk fel, hadnagy uram, az ellenség jószágát, igyuk meg a borát, vegyük el a pénzét; fogjuk meg a parasztember szakállát, hajtsuk el marháját, verjük pofon őt magát. «Az labancság takarodjék Nemes országunkból, Hogy végtire szalag-szíjat Ne vágjunk hátából!» (Bocskor-kódex.)

Vidámhangú az *Erdélyi hajdútánc* is: «Nosza, hajdú, fürge varjú, Járjunk egy szép táncot!» Kurjants nagyokat, pengesd sarkantyúdat, toppants gyorsan! Az ország minden tájának megvan a maga különös tulajdonsága: Duna, Tisza, Dráva, Száva, mindegyiknek zavaros a vize és meg-

változott az íze, mert átjött rajtuk a német; Buda gyászol, Eger tornya fennen hányja füstjét, Felsőbányának kövér a szalonnája és bő a bora («De ingyen nem adja, Ha pénzed nincs, költséged nincs, Meg is koplaltatna»); Máramaros sovány tartomány, a Maros-Szamos mellékének búzáját mind megette a német, a Küküllő vizének gyönyörű a folyása, Nyárád határa rózsaillatú, Brassó kőfala pogácsából rakott; a székely vidék szépségének nincs mása Erdélyben: Isten tartsa-szaporítsa gabonáját! «Egészséggel, békességgel Édes lakóföldem, Kit sóhajtott és óhajtott Ez napokban szívem, Im hogy juték, belélépék: Megvidula lelkem.» (Szencsey-kódex.)

Az énekek némely része szakadozott szövegű, egyes strófák között laza az összefüggés, számos sor nehezen érthető. De némelyik lantos világosan ír. A nemzet sorsát siratóénekekben az előbbi évszázad áhítatos hangja szólal meg, a verselők keserves jajszókkal hullatják könnyeiket, életük gyászba öltözött. Szörnyű veszedelem szállt reád, szegény magyar nemzet — panaszolja Szencsey György a *Dunántúli siralomdal*ban — körülfogott az ellenség, szaggat a saskeselyű: ne szenvedd Úristen országunknak ilyen kegyetlen inségét! Tarts meg Uram bennünket, igazgassad seregeinket, védd meg egyházadat! Öltözetünket lehúzták testünkről, házainkat összerontották, embereinket kardra hányták; csak te segíthetsz rajtunk, Úristen. «Támaszd föl és hozd föl mi fényes napunkat, Lakhassuk békével mi országunkat, Vígy ki belőle minden labancokat, Építhessük megromlott templomidat.» (Szencsey-kódex.)

Miszlai András is megsiratja hazája romlását és a maga sorsát *Bujdosó énekében*. «Immár tíz esztendők majd elfolydogálnak, Hogy kenyerét eszem én a bujdosásnak.» Keserű kenyér az én életem, gyakran elegyítem étkemet könnyemmel, bánatomban nem szán senki. Homlokom szomorú homállyal felhőzik, bánattal terhelve gyászruhában járok, életem ragyogó csillaga beborult. Rejtekben kell lappanganom, kősziklák közt kell fészket raknom, sasok lesnek rám, farkasok ólálkodnak utánam. «Légyen emlékezet róla, ki ezeket Kezdé s írá szépen ez néhány verseket.» (Szencsey-kódex.)

«*Édes hazám, szánjad válásom,* Messze földre van indulásom:» énekli a bujdosó kuruc. Nem szánod-e, hazám, szegény árvádat; nem sért-e, hogy úgy viselsz gondot rám, mint az idegenre? Elbocsátod hív szolgádat és én, szegény, más nemzet országába indulok: «Jaj, hol lészen megmaradásom, Hegyek-völgyek közt bujdosásom?» (Bocskor-kódex.)

Idegen földről írja levelét a másik bujdosó: «*Sírva írt levelem* Menj el, tekints földem: Szánja-é nemzetem Siralmas életem?» Ha kérdik, mint vagyok, mondd meg, hogy nyomorgok, óhajtom házamat, szerelmes hazámat. Az ellenség mérge kivetett hazámból, szörnyű nagy inségre jutottam miatta. Hullanak könnyeim, áradnak bánatim, Istenem, Istenem, te légy segítségem! (Bocskor-kódex.)

Itthon is búsulnak a kurucvilág öregedő magyarjai. Hangulatukat több fanyarhangú vers tükrözi, a német világot ellenségesen nézik, a régi nemzeti erkölcsök elhanyagolásába nem tudnak belenyugodni. Báró Palocsay

György *Nay módi*ja az új szokások korholása: «Új üdő, új világ, új élet, új ujság, A jó régi rend most kopott írás, óság, Elfordult a világ, nincs a régi jóság, E mostani módi lesz ebben bizonyság». Még az ételek is megváltoztak az urak asztalán, másképen öltözködnek az emberek, nagyra nőtt a fényűzés, divatos dolgokon kapdos mindenki. A magyar német asszonyt, a német magyar asszonyt vesz feleségül, az új sógorságban is itt a náj módi.

Azok, akik ifjabb éveikben Venust és Cupidót emlegették és kedvesük szépségéről énekeltek, öreg korukban kesergő hangon szólalnak meg. Radványszky János utolsó verse hazafias elégia. A kuruc nemesúr radványi kastélyában régi fegyvertársaira gondol, eszébe jutnak azok a szegény bujdosók, akik jutalom helyett számkivetést nyertek a hazától. Az istentelen ügy diadalra jutott, a hazátlanok panaszai az egeket érik. Szomorú mult, könnyhullajtó jelen!

A kurucvilág verses elbeszéléseiben kevés az öröm, sok a bánat. «Ó szomorú, gyászban béborult esztendő! Keserűség, bánat, búval teljes üdő:» mondja a *Gyászének a holdvilági s feketehalmi harcról.* (1704.) Elpusztultak a háromszéki székelyek, vérben fetreng a vitézlő rend, kegyetlenül öldökölt az ellenség fegyvere. Atyák, anyák, özvegyek, árvák siránkoznak az elesettek után; ó Uram-Isten, mi az oka annak, hogy elvontad tőlünk karodat és az ellenség szájába adtál bennünket? Jaj, mire jutottunk, rajtunk az ellenség! Nem volt elég a németek vérontása, kegyetlenül hajszoltak bennünket menekülésünkben is. «Az ki elszaladt is: utána a rácság! Elbágyadt az lovuk:

jaj, szegény magyarság! Ellene feltámadt gyülevész sok szászság! Erdőben bujdokló hitvány, rossz oláhság!» (Bocskor-kódex.)

Az egyik dunántúli csatavesztést siratja a *Gyászének a koroncai harcról.* (1704.) Ó felséges Isten — panaszkodik az ének szerzője Miszlai András — ügyünk mire jutott! Gróf Forgács Simon hadba parancsolt minden nemest és nemtelent, Győr megyében rámént a labancokra, itt esett a nagy vérontás, jaj, mily veszedelem esett a magyarokon! Meglepett bennünket a német, letipratta lovaival gyalogságunkat, szétszaggatta ágyúival táborunkat, vérrel virágoztak a sík mezők. Temetetlenül hevertek a földön az elesettek, az égi madarak fogai és az éhes ebek gyomrai volt a temetőjük, így borult be országunk sok keserű gyásszal. «Mert egyfelől német rontja országunkat, Másfelől pogány rác pusztítja hazánkat.» Uram Jézus, tekints kegyes szemmel szegény nemzetünkre! (Szencsey-kódex.)

Kecskemét pusztulásáról emlékezik meg Székudvari János históriás éneke: a *Sürü siralmakkal rakott jajbalom.* (1707.) A Habsburg-ház rác katonái rárontanak Kecskemétre, lemészárolják lakosságát, kirabolják házait; kigyullad a város, legjobb polgárait válogatott kínzásokkal gyötrik, a megmaradt népet rabságba hurcolják; ime a szerb jövevények hálája, ime a német sas bosszúja. «Ó, kik megmaradtunk, minden javainktól, Kívül-belül való drága marháinktól, Ruháinktól és gabonáinktól, Megfosztattunk édes házainktól.» A fejedelem szerencsétlen városa megszenvedett hűségéért, özvegyek és árvák tanyája lett az

Alföld ékessége, kevesen maradtak meg, azok is egekig érő jajveszékeléssel siratják atyafiságukat. Úr Jézus, mindenek bírája, állj bosszút népedért! (Kecskeméti kézirat.)

II. Rákóczi Ferenc fölkelésének egész történetét felöleli Dálnoki Veres Gerzson verses *Kuruc krónikája.* (1722.) Első részét egy ismeretlen poéta írta, csak a második rész az erdélyi verselő munkája: az előbbi hazafias tűzzel és olthatatlan német-gyűlölettel írt verses megemlékezés, az utóbbi minden emelkedettség nélkül egybe-rótt rímes följegyzés-sorozat. A névtelen énekes nem nagyon sikerült munkáját Veres Gerzson még jobban elrontotta a maga száraz toldalékával. A históriás ének a majténvi fegyverletétellel végződik: «Innen ki-ki mégyen, látom, hazájába; Szabadsága vagyon: menjen jószágába; Ha fiskus számára van is elfoglalva, Visszaadják Erdélyben és Partiumba». (Veres Gerzson kézirata.)

A kurucvilág költői íródeákok, papok, nemesurak, katonák. Néhány ismertebb verselő:

Dálnoki Veres Gerzson erdélyi nemesember, kuruc lovaskapitány. A szatmári béke után otthon gazdálkodott, mint szolgabíró résztvett a kisküküllőmegyei közügyekben. Tréfás versei híressé tették nevét a Székelyföldön. Hátrahagyott írásai meglehetősen tanulatlan embernek mutatják.

Miszlai András 1704 június 13-án résztvett a győrmegyei koroncai csatában. A kuruc idők után a fehérmegyei Vajta község evangélikus prédikátora volt. Néhány kesergő versét a Szencsey-kódex őrizte meg. A búsongó énekes, Thaly Kálmán sejtése szerint, 1704 körül a Bakony vidékén együtt bujdosott Szencsey Györggyel.

Palocsay György báró (megh. 1730) sárosmegyei és szepesmegyei földbirtokos. Eleinte a Habsburg-ház zászlai alatt a franciák ellen harcolt, II. Rákóczi Ferenc fölkelésekor a kurucokhoz csatlakozott. A fejedelem huszárezredessé, utóbb tábornokká, végül Ungvár

parancsnokává nevezte ki. Versei a báró Palocsay-család löcsei levéltárában maradtak fenn; a humoros és oktató költészetet művelte. Neje, gróf Forgách Júlia, szintén írt verseket.

Radvánszky János (megh. 1738) zólyommegyei földbirtokos, vármegyei alispán, II. Rákóczi Ferenc kincstartója. Atyját Caraffa császári tábornok holtra kínoztatta, jószágai elpusztultak, ő maga haláláig kuruc érzelmű maradt. A szatmári béke megkötése után visszavonult radványi otthonába, de evangélikus egyházának és vármegyéjének ügyeivel akkor is buzgón foglalkozott. Verses munkái a báró Radvánszky-család zólyomradványi levéltárában maradtak fenn. Ifjúkori költeményeiben elpanaszolta szívbéli keserveit, öreg korában humoros és kesergő hangon szólalt meg.

Szencsey György dunántúli protestáns nemes 1700 körül. Maga kezével írt daloskönyve, a Szencsey-kódex, számos kuruckori éneket őrzött meg. A Magyar Nemzeti Múzeumnak ebből az értékes kéziratából Thaly Kálmán bőven merített kuruckori énekgyüjteményeinek kiadásakor.

Székudvari János (megh. 1709), a kecskeméti református iskola rektora, Debrecenben végezte tanulmányait. Kecskemét városának pusztulásáról szóló históriás éneke 1707-ben készült. A város elpusztításakor, hiteles történeti följegyzések szerint, négyszáz embert öltek meg a II. Rákóczi Ferenc kurucaival ellenségeskedő rácok.

A II. Rákóczi Ferenc korához fűződő versek kéziratait Thaly Kálmán kutatta fel. A lelkes történettudóst annyira megihlette a kuruclabanc világ hangulata, hogy töredékes kuruckori szövegek alapján, neve elhallgatásával, maga is írt pompásan sikerült kuruc költeményeket. Utánzatait hozzácsatolta az egykorú kéziratok lapjairól kiadott eredeti kuruc énekekhez, közös gyüjteményekben adta közre valamennyit, álkuruc verseit jó ideig régi magyar költeményeknek tartották. De Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos 1913-ban felhívták a figyelmet a régies színű hamisítványokra. Óvatosságból most már csak azokat az énekeket fogadhatjuk el kétségtelenül kuruckori eredetűeknek, amelyeknek megvan az egykorú hiteles szövege; a későbbi másolatokat vagy a nyom nélkül eltünt kéziratok szövegeit nem vehetjük számba.

Itt van például a *Rákóczi-nóta* kérdése. («Jaj régi szép magyar nép, Az ellenség téged mikép Szaggat és tép.») Ezt az éneket Thaly

Kálmán nagyobb terjedelmü történelmi tájékoztatás kiséretében közölte 1872-ben. «A jelen nagy történeti jelentőségü ének — mondja a vers szövegéről — a kurucvilág leghíresebb költészeti maradványa; fájdalomkiáltása az egy szerencsétlenségektől sujtott, balsorstól vert hősi nemzetnek; keservdala, fölsóhajtása, imádsága s vigasztalása egy hosszú, szenvedésteljes korszaknak, melyet aki egyszer hallott, soha többé el nem feledhetett... Elterjedt ez az ének országszerte: még most, több mint másfél század után is, Kőszegtől be a Szilágyságig s Ugocsától a Mura vizéig mindenütt feltalálták kutató kezeim; alig van XVIII. századi s a XIX. század elejéről való dalgyüjtemény, amelyben nem foglaltatnék. Csak magam tizenhét varianssal rendelkezem, tizenhét különböző példány használatával és egybevetésével adtam a föntebbi közleményt. Ennyit bírok gyüjteményemben, pedig kutatásaimban minden változatot utóbb már le sem irtam, könyv nélkül tudván a híres éneket, csak ha éppen valami eltérést itt-ott észrevettem bennük. Dalolni is többször hallottam és hallották mások, mert az üldözött forradalmi énekeket mind maig fenntartá népünk ajkain Rákóczi és Bercsényi halhatatlan neve s a benne uralgó nemzeti szellem és érzület, mely ma is megrázza a magyar szív húrjait. Másfél százados bánat szól belőle s ezen «rebellis» Rákóczi-nótának sokszor hulló könnyek s keseredett lelkesedés között, tárogatók süvöltő hangja mellett énekelt dallamából keletkezett nemzetünknek híres indulója: a csak az egy Marseillaise által megközelített Rákóczi-induló.» Így magasztalja a szerző tovább is a Rákóczi-éneket, ismerteti az 1708. évi trencséni kuruc vereséget s ehhez a szerencsétlen ütközethez füzi az ének keletkezését. Szükebbszavú a szöveg tizenhét irásos változatának felsorolásában. Kiderül, hogy sem egykorú, sem közelkorú hiteles följegyzés nincs az énekről, mert az olyan tipusosan ismétlődő forrásmegjelölés, mint «egy mult századi eredeti kéziratban, melyet Székely Sándor úrtól Ugocsából, Nagyszőlősről kaptam», még variáns-jelzésnek is rossz. Rákócziról és Bercsényiről mindenesetre emberöltőkön keresztül beszélt a magyarság, de a Thaly Kálmántól közölt Rákóczi-nótát maga a szerző állította egybe különböző szövegtörmelékekből és a maga leleményéből. Egyik ilyen ötsoros szövegtörmeléket Keresztesi József XVIII. századvégi naplója őrzött meg 1790-ből; ugyanezt a kis szöveget («Hej Rákóczi, Bercsényi») Pálóczi Horváth Ádám is följegyezte

nótagyüjteményébe 1813-ban. Az ének elejére nézve («Jaj régi szép magyar nép») Fáy András a védő tekintély: «Néhány évvel ezelőtt elhúnyt nagyérdemü aggastyán irónk, Fáy András beszélé nekem, hogy ő a mult század végső éveiben» mint gyermek jelen volt az egyik zemplénmegyei főispán beiktatásán, ekkor a fényes vármegyei menet előtt «egy vén hajdú lovagolt, kinek apja valaha a kurucok közt Rákóczi hadaiban mint töröksípos szolgált: tőle tanulá el fia a tárogatófúvást és a Rákóczi siralmát. Az öreg Fáy élénken emlékezett még a csendes, ködös őszi napon a várost messzire beharsogó bánatos dallamra, melynek midőn egy-egy versszakát a vén tárogatósípos elfuvá, levevé szájáról hangszerét s reszketeg, bús hangon éneklé utána az illető szöveget ilyenformán»... (itt közli az ének első tizenöt sorát). A továbbiakban az öregebb muzsikuscigányoktól összeszedett adatokat sorakoztatja fel a dallam régiségének igazolására. Megemlíti még, hogy 1862 júniusában egy társas kirándulása alkalmával egy vén kiszolgált baka is elénekelte Budán a Rákóczi-nóta két sorát. «Nem kérek bocsánatot az olvasótól, hogy a kurucvilág legbecsesebb, leghiresebb énekénél, a mult század nemzeti himnuszánál, oly soká időztem; honfiúi s történészi kötelességem volt az. Ideje is vala már egyszer, hogy a Rákóczi-nóta története, legalább vázlatosan, megírassék... Történelmi tájékozással kisérve s régi följegyzések után eredetére visszavíve: itt veszi azt először az olvasóközönség... Most íme itt van tizenhét legtöbbnyire egykorú változat után.» (Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. II. köt. Pest, 1872.)

A *Ne higyj magyar a németnek* szövegéhez tájékozásul a következőket fűzi. Ezt a kemény és csattanós verset általánosan II. Rákóczi Ferencnek tulajdonítják, a közhiedelem szerint ő írta a verset a németekkel alkudozó Bercsényi Miklósnak. «Jelen verses kifakadását valamelyik, Érsekújvárról 1706 július vége felé Nagyszombatba szóló levelében írhatta a fejedelem Bercsényinek.» A vers az ország egyes részeiben — úgymond — ma is szájról-szájra jár, Zemplénben állítólag a vármegye levéltárában is megvan. Innen egy tudósító a nép ajkáról másolva beküldte a nyolcsoros szöveg egyik változatát a történetírónak. «Fájdalom, a tudósítót meg nem nevezhetem, mert levelének másik lapját nem tartottam meg, nevét pedig már elfeledtem, mert még 1862-ben kaptam ezt, akkori hírlapi fölhívásaimra.»

Egyéb forrást nem jelöl meg a szövegközlés alapjául. (U. o. II. köt. Pest, 1872.)

A *Kerekes Izsák* székely balladát először Kriza János közölte Arany János folyóiratában, a Koszorú 1865. évfolyamában. A nép ajkáról lejegyzett — s a lejegyzőtől mindenesetre erősen átdolgozott — költeményt Thaly Kálmán a következő rövid megokolással helyezi a kuruckori verses maradványok közé: «Nagyszeben vára a kurucvilágban kétszer vala ostromzárolva: először 1705-ben, amikor gr. Forgách Simon oly szorosan körülfogatá, hogy a rác lovasszázadok nem igen kalandozhattak ki belőle; s másodszor 1706. és 1707-ben gr. Pekry Lőrinc által s ekkor valamivel lazábban. S ezért vélem e költeményt ez utóbbi évek alá sorozhatni». (U. o. II. köt. Pest, 1872.)

Riedl Frigyes éppen a leghíresebb költeményekről mutatta ki, hogy ezek a Thaly Kálmántól közrebocsátott balladás versek nem hiteles szövegemlékek, hanem az 1909-ben elhúnyt történettudós költői alkotásai. (A kuruc balladák. Irodalomtörténet. 1913. évf.) Riedl védelmébe vette Thalyt a hamisítás vádja ellen s több külföldi példát hozott fel arra nézve, hogy minden irodalomban akadtak hasonló utánzók, akik az ódonság álarca alatt inkább gazdagították, mintsem károsították a közönséget misztifikációikkal. Thaly is oly utánzó művészettel élte magát bele a kuruckorba, hogy balladáiban nem a késői tudós, hanem II. Rákóczi Ferencnek költői lelkü kortársa szólalt meg. Önmegtagadás volt töle, hogy lángoló hazafias lelkesedésében lemondott a hírnévről s gyönyörü költeményeit a kurucvilág dicsőségének oltárára vitte nemzeti áldozatul. Az Ocskai-ballada, Esztergom megvétele, Bezerédi nótája, Rákóczi búcsúja, A kölesdi harcról: remekmüvek, csak az a baj, hogy nem a magyar népköltészet remekei, hanem Thaly-versek. Ezekhez sorakozik még öt más költemény, szintén olyan költő alkotásai, aki olvasta Petőfit és Aranyt, történeti tudását a modern költők vívmányaival párosította, az ódon és népies elemeket modern tudatossággal vegyítette. A tíz költemény közös vonásai, lelőhelyüknek képzelt volta és a szövegükben felbukkanó elírások szembetünően elkülönítik ezt a csoportot a többi kuruc verses emléktől. — *Esztergom megvételéről.* 1706. (Thaly: «Esztergomban folytatott búvárlataim alkalmával irám ki az ottani városházán egy 1706-ik évre szóló, rongyos bőrkötésü nagyszombati kalendáriumból, melynek

egyik író-papiros levelére van írva». Riedl: A költeményben van két-három Arany-reminiscencia, néhány kifejezés Thaly ifjúkori költeményeiből, több feltűnő kifejezés a nyomtatásban megjelent kuruckori forrásgyüjteményekből, ellenben nincsenek önálló archaizmusai; a költemény elbeszélésének forrásai kimutathatók, mintája Arany János balladája Török Bálintról, régies nyelvi alakjainak forrásai a kuruc prózai szövegeken kívül Balassa és Mikes; a ballada kézirata nincs meg, a bőrkötésü kalendárium nyomtalanul eltűnt, sem Esztergomban, sem egyebütt nem látta senki a kalendáriumot.) — *Bezerédi nótája.* 1707. (Thaly: «Egész levelezést folytattam ezen énekért, míg végre Szikszay Lajos úr egy kemenesalji Kardoss nevü öreg nemesnél levő mult századi följegyzésről lemásolván, Pápáról beküldé».) — *Nagy Bercsényi Miklós.* 1708. (Thaly: «Ez éneket Konkoly Dezső úrtól Ógyalláról kaptam mult századi följegyzés szerint. Valami könyvből kiszakadt oktáv-levél, megsárgult téntájú». Mint Thaly számos öreg tudósítója, Konkoly Dezső sem élt már a közlés idején.) — *A kölesdi harcról.* 1708. (Thaly: «A vörösvári Rákóczi-Aspremont-Erdődy-levéltárban leltem, gr. Esterházy Antal dunántúli vezénylő tábornok hadi irodájából kikerült egyik, 1708 végéről való, jelentés hátlapjára, mint vélni lehet tollpróbálgatás gyanánt, odavetve». Riedl számos egyező helyet sorol fel Thaly egyéb munkáiból s jelzi, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban a Thaly-Szikszay-féle levelezés darabjai közt a költemény megemlítésének semmi nyoma sincs.) — *Balogh Ádám nótája.* 1709. (Thaly: «Ft. Uzsay Ágoston prémontrei kanonok úr volt szives velem közölni Csornáról, hol némely öregek még tudják.» A lelőhely megnevezése képzelt forrás.) — *Német sas vert fészket.* 1709. (Thaly: «Ezen éneket egy öreg Beszédes uradalmi mérnök úrnál levő régi följegyzésről másolám le 7–8 évvel ezelőtt». Riedl: A ballada költői visszhangja Bercsényi Miklós két, 1709. évi levelének.) — *Ocskai Lászlóról való ének.* 1710. (Thaly: «A magy. kir. kamara budai archivumában az egykor Bercsényi-féle ungvári elkobzott levéltár irományai közt Csajághy János kuruc dandártábornok és akkori érsekújvári várparancsnoknak, ki Ocskait 1710. január 3-án lefejezteté, gr. Bercsényi Miklóshoz Újvárból 1710. január 12-én írt leveléhez mellékelve, e megjegyzéssel: P. S. Minémő verseket fundáltanak itten Ocskairul, ímé alázatoson includáltam Excellentiádnak, pro curiositate».

Riedl: Az Országos Levéltárban pontosan rendezve őrzik Bercsényi Miklós és Csajághy János levelezésének gyüjteményét, de ebben nincs meg sem a levél, sem verses melléklete; Thaly ezúttal véletlenül még arról is megfeledkezett, hogy a levelet és a verset Csajághy János már csak azért sem írhatta meg és küldhette el Bercsényi Miklósnak, mert ebben az időben vasra verve ült börtönében.) — *Újváriak dicsérete.* 1710. (Thaly: «Létezik a vörösvári Rákóczi-levéltárban, honnét 1868-ban másolám le». Riedl: A költemény formai mintája Balassa Bálintnak a végekről írt éneke; az archaikus kifejezések nagyobbára Gyöngyösi István Kemény Jánosából valók.) — *Dunántúli bujdosó kurucok éneke.* 1710–1711. (Thaly: «Ung vármegyében Pálócon a Barkóczy-levéltár rendezetlen részében találtam, külön negyedivre egykorulag írva, 1710. vége s 1711. elejéről való akták között». Riedl: A költemény érdekessége két reminiscencia Kisfaludy Károly egyik költeményéből.) — *Rákóczi búcsúja.* 1711. (Mig az eddigi költemények az 1872. évi Adalékokban jelentek meg, a «Kiállott Rákóczi a munkácsi sáncra» kezdetü Rákóczi-búcsúját az 1885. évi Tanulmányok kötete hozta. Az éneket Thaly mint szegedvidéki és udvarhelymegyei élő népdalt nyomtatta ki; ezzel szemben Kálmány Lajos, a szegedkörnyéki népélet ismerője, soha nem tudta sehol felkutatni a költeményt az Alföldön s nem akadt semmi nyoma az éneknek Udvarhely megyében sem. Egyes alkotóelemeire Riedl helyesen mutatott reá.)

A kuruckori költemények népszerüsége különösen akkor lett nagy, mikor Káldy Gyula 1892-ben közrebocsátotta a kuruckori dallamok gyüjteményét. A neves muzsikus csak nagy általánosságban emlékezett meg forrásairól. Kötetének előszava szerint a kuruckori dallamokat közel három évtizedes karmesteri pályája alatt gyüjtötte az ország minden részében: néhányat egy-egy agg színész éneke nyomán, másokat egy öreg cigánymuzsikus eljátszása után kótázott le, nagyobb részüket egyes szólamokra írva találta s igy lassankint egész gyüjteményre való zenedarab jutott birtokába. Jellemző az általános kritikátlanságra, hogy ezeket a nótákat is minden fölülvizsgálat nélkül elfogadták s besorozták a kuruckor emlékei közé, holott Káldy Gyula külön-külön még azt sem jelezte, hogy kitől hallotta és jegyezte le az egyes szövegek dallamát. Megállapitható, hogy dallamainak háromnegyedrésze Pálóczi Horváth Ádám kéziratos énekgyüjte-

ményéből való, többi melódiája a XIX. századi kótás énekeskönyvekből került ki.

Kiadások. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — U. az: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — U. az: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. — Káldy Gyula: Kuruc dalok. Budapest, 1892. — Badics Ferenc: Magyar irodalmi olvasókönyv. III. köt. Budapest, 1892. — Jancsó Benedek: Magyar irodalmi olvasmányok. III. köt. Budapest, 1893. — Zlinszky Aladár: Szemelvények a magyar nemzeti líra köréből. Budapest, 1893. (Jeles Irók Iskolai Tára.) — Loósz István: Szemelvények a kurucvilág költészetéből. Budapest, 1903. (Jeles Irók Iskolai Tára.) — Erdélyi Pál: Kuruc költészet. Budapest, 1903. (A Franklin-Társulat Magyar Remekíróiban.) — Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. és 1904. évf. — Radvánszky Béla: Radvánszky János versei. U. o. 1904. évf. — Ferenczi Zoltán: A régi magyar költészet. I. köt. Budapest, 1904. (A Lampel-féle Remekírók Képes Könyvtárában.) — Rugonfalvi Kiss István: Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Századok. 1904. évf. — Badics Ferenc: Palocsay György Nay Módija. Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. évf. — U. az: Ismeretlen kuruckori versek. U. o. 1923. évf. — U. az: Két kuruckori költemény. U. o. 1927. évf. — Szabó Attila: Egy ismert és egy ismeretlen kuruckori ének. Erdélyi Múzeum. 1930. évf.

Irodalom. — Arany László: A magyar politikai költészetről. Budapesti Szemle. 1874. évf. — Jancsó Benedek: A kuruc mozgalmak költészete. Havi Szemle. 1879. évf. — Ferenczi Zoltán: A kurucvilág énekei. Figyelő. 1880. évf. — Kis Sándor: A kurucvilág költészete. Kolozsvár, 1887. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Kiss Ferenc: A kuruc költészet protestáns szempontból. Protestáns Szemle. 1894. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Bajza József: A kuruc elbeszélő költészet ismertetése. Budapest, 1906. — Badics Ferenc: A kurucvilág

költészete. Képes Magyar Irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Beöthy Zsolt: A kuruc-világ költészetéről. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Budapest, 1907. — Kanyaró Ferenc: Kuruc virágénekek Thökölyről. Századok. 1907. évf. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Seprődi János: A magyar népdal zenei fejlődése. Erdélyi Múzeum. 1908. évf. — Obál Béla: Hungarica Vitebergensia. Halle, 1909. — Deák Ferenc: Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 1909. (Ismeretlen szerzőjű kuruckori énekek versfőinek megfejtése s a magyar népköltészet kuruckori emlékeinek nyomozása.) — Eckhardt Sándor: Apáti Ferenc feddő éneke és a Csinom Palkó. Irodalomtörténet. 1912. évf. (A két szöveg egybevetése.) — Riedl Frigyes: A kuruc balladák Irodalomtörténet. 1913. évf. (Ez a tanulmány volt a megindítója az országos feltűnést keltő kuruc dalpörnek. Riedl Frigyes bizonyítása szerint a legszebb kuruc balladák Thaly Kálmán szerzései. Thaly kiváló archaizáló költő volt s hazafias lelkesedésétől félrevezetve követte el tudománytalan tettét.) — Tolnai Vilmos: Kuruckori irodalmunk szövegeiről. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. (A Bujdosó Rákóczi és az Esztergom Megvételéről című kuruc énekek koholásáról.) — Vértes Sándor: A Bujdosó Rákóczi című költemény. U. o. 1913. évf. (Adalék Thaly Kálmán költői műhelyének ismeretéhez.) — Harsányi István, Gulyás József és Simonfi János: A kuruc balladák hitelessége. Sárospatak, 1914. (A sárospataki tanárok kétségbevonták, hogy a legszebb kuruckori költemények Thaly Kálmán hamisítványai s vállalkoztak Riedl Frigyes érveinek cáfolására. Könyvük tulajdonképen javított kiadása annak a cikksorozatnak, mely a Sárospataki Református Lapok 1913–1914. évf.-ban jelent meg először. Értékes nyelvészeti anyaggyűjtemény.) — Tolnai Vilmos: A kuruc balladák hitelességéről. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. (A sárospataki tanárok könyvének bírálata kapcsán újabb bizonyítékok a szóban forgó költemények hitelessége ellen. A sárospataki cáfolat szerzői temérdek nyelvi adatukkal sem értek célt, mert az adatok száma mellett nem mérlegelték az adatok súlyát. A kérdéses költemények kéziratai például mind eltűntek s lelőhelyükről Thaly Kálmán csak általánosságban nyilatkozott, míg egyebütt megjelölte a forrásokat. Az aránytalanul fejlett verstechnika, a modern feldolgozó módszer, az újabb költőkből köl-

csönzött motívumok és kifejezések cáfolhatatlan bizonyítékai a tudatos hamisításnak.) — Harsányi István, Gulyás József és Simonfi János: A kuruc dalok forrásairól. Ethnographia. 1914–1917. évf. (Thaly Kálmán szövegeinek védelme s ennek kapcsán sok értékes adalék a népies jellegű régi magyar költészet ismeretéhez és forrásaihoz. Egy-két vakmerő hamisításra maguk a védők is kénytelenek rámutatni.) — Fehérváry Dezső: A kuruc balladák szövegkritikájához. Irodalomtörténet. 1914. évf. (Néhány széljegyzet.) — Komlós Aladár: A kuruc balladák hitelességének kérdéséhez. U. o. 1914. évf. (Adalékok Thaly Kálmán szöveggyártásához.) — Király György: A kuruc balladák hitelességének kérdése. Budapesti Szemle. 1915. évf. (Az ide vonatkozó vita bírálata Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos javára. Thaly Kálmánt soviniszta magyarsága hajtotta az archaizáló szövegek gyártásába. A balladák gyönyörűeknek tüntek fel, mert visszavetítettük őket a multba. Thaly annyira ismerte a régi nyelvet és a kurucvilág szellemét, hogy hamisításra senki sem gondolt. Lehet, hogy volt is nehány szövegtörmeléke s ezeket szintén fölhasználta balladáinak megírásához.) — Réthei Prikkel Marián: Fakó lovam a Murza. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. évf. (A sárospataki nyelvi magyarázatokhoz.) — Weber Artur: A kuruc balladák kérdéséhez. U. o. 1915. évf. (Thaly Kálmán kéziratainak kritikájához.) — Seprődi János: Népköltési gyüjteményeink hiányai. Erdélyi Múzeum. 1915. évf. (Káldy Gyula kuruc dallamairól.) — László Zsigmond: A kurucballadák. Budapest, 1917. (A Sievers-féle nyelvmelódia-elmélet alapján bizonyítja Thaly Kálmán szerzőségét a szóban forgó kuruc balladákra nézve.) — Riedl Frigyes: A Kölesdi Harcrul című ballada. Irodalomtörténet. 1918. évf. (Kimutatja, hogy Thaly Kálmán hogyan írta ezt a költeményt.) — Márki Sándor: Thaly Kálmán emlékezete. Budapesti Szemle. 1918. évf. (Thaly Kálmán egyénisége kizárja azt, hogy el tudta volna követni a hamisítás bünét.) — Tolnai Vilmos: A sátorhalom. Ethnographia. 1918. évf. (Érv az Esztergom Megvételének hitelessége ellen.) — Kern Aurél: A Rákóczi-kor zenéje. A Haraszti Emil szerk. Daliás Idők Muzsikája című kötetben. Budapest, 1918. (Káldy Gyula kuruc dallamairól.) — Tolnai Vilmos: Thaly kuruc balladáinak keletkezéséhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1921. évf. (Thaly Kálmán hármas forrása: a Rákóczi-kor történelmi eseményei és irodalmi maradványai, Arany János balladái,

a régi székely balladák.) — Ernyey József: Tótnyelvű krónikás énekek és kuruc dalok. Ethnographia. 1922. évf. (Párhuzamok a magyarnyelvű kuruc költészethez.) — Kardos Lajos: Az Ocskai-ballada. Irodalomtörténet. 1926. évf. (A ballada a Kátai Mihály haláláról szóló Bocskai-korabeli vers nyomán készült.) — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. (A kuruckori elbeszélő költemények ismertetése, a kéziratok és kiadások egybeállítása.) — Payr Sándor: Miszlai András. Protestáns Szemle. 1928. évf. (Adatok a kurucvilág egyik költőjének életéhez.)

OSZK

A POLITIKAI KÖLTÉSZET.

A XVIII. SZÁZADI kormányhatóságok gondosan őrködtek az ország belső békéjén, a nemesség immár nem helyezkedett szembe az uralkodóházzal, látszólag békesség volt mindenütt, de azért az emberek gyanakodva figyelték egymást, az előkelőkről bizonyos közvélemény alakult ki s ha nagy időközökben összeült egy-egy országgyűlés, bizalmas nemesi társaságokban sok panaszos szóval illették a főrangúakat.

A kuruc költészet gúnydalainak a diéták idején írt verses paszkvillusokban akadt folytatása. A kéziratos gúnyiratok ismeretlen szerzői az országgyűlés idején Pozsonyba sereglő nemesek seregéből kerültek ki; témáikat a dölyfös magatartású nagyurak cselekedetei és az új törvényjavaslatok sérelmes pontjai adták. Az adózás emelése az egész nemességet bosszantotta, a vallásszabadság korlátozása a protestánsok és a katolikusok kölcsönös gyűlölködésére vezetett.

A III. Károly király uralkodása alatt tartott 1728. évi pozsonyi országgyűlésen főképen gróf Esterházy Imre esztergomi érsek és gróf Erdődy Gábor egri püspök ellen harcolnak a magyar és latin korholó és gúnyolódó versek, mert ők a protestánsok legnagyobb ellenségei; de elkeseredéssel emlegetik az udvar pártján álló urak közül is azokat, akik a tervbe vett új adózás mellett emeltek

szót; egyik-másik paszkvillus szerzője még az uralkodóház ellen is zúgolódik. Mária Terézia királynőhöz ragaszkodott a nemesség, de tanácsadóit nem kímélte. Bár a különböző személyi híresztelések ebben az időben csak lassan terjedtek, mégis minden vármegye tudta, ki az adóemelés barátja és ki az ellensége. Igaz — panaszolja az egyik politikai verselő — hogy az adózás a jobbágyot sujtja, de kára van belőle a nemesúrnak is: átok a hízelgő udvari emberekre! Mindenki áruló és gaz, ha fel akarja emelni az adót, legyen bár gróf, püspök, tisztviselő, katona vagy nemesúr, katolikus vagy luteránus.

Legélénkebb volt a zajongás az 1764. évi országgyűlésen. Ezen a diétán sok mindent megvitattak a pozsonyi rendek, a lényeges dolgokban a királyi udvar akarata győzött. Az udvarral tartó mágnásokon és főpapokon a verses gúnyiratok névtelen szerzői hamar bosszút álltak: ami vétek volt életükben, mindazt versbe szedték. A diétai magyar nemesifjúság ezúttal nagyon felindult, mert az egyik Pálffy gróf többször megsértette az ellenzéki országgyűlési szónokokért lelkesülő ifjakat, rájuk is kiáltott az országházban, később pedig kikergette őket a felső tábla üléséről. Mivel az ifjak nem vehettek rajta semmi elégtételt, egyik pártfogójuk mocskolódó versekkel gyalázta a gróf magánéletét; sem a szitkot, sem a rágalmat, sem a fenyegetést nem sajnálta tőle. A német viseletű, osztrák szellemű, idegen nyelvű mágnásokat, elsősorban az Esterházyakat, a magyar nemzet nevében ostorozták, megemlékeztek szerelmi életük botrányairól, idézték magyarellenes kijelentéseiket.

A verses paszkvillusok írásában a református versszerzőknek vezérszerepük volt. Csak a pápistaságnak van ma becsülete — panaszolja az egyik kálvinista versíró — minden méltóságot a pápista foglal el; a luteránus örökké habozik, szeretne az ország ügye mellé állni, de fölfelé is jóban akar lenni; a kálvinistát szorongatják, templomait elveszik, így folyik az ország dolga.

A bécsi kormány támogatása a népszerűség elvesztésével járt; ha valamelyik vármegyei követ nem védte eléggé az ősi magyar szabadságot, a nacionalista ellenzék hamar meggyanúsította hazaárulással. A nemesi kiváltságokat és a magyar hagyományokat egyformán féltették az udvartól és az arisztokráciától. Némelyik alkalmi versnek kétségtelenül jelentékeny a korfestő értéke. *(Majd kétségbeesett hazánk siralmas vágya és panasza, Az német magyarokról.)*

Kiadások. — A politikai versek nem jelentek meg nyomtatásban; kéziratait nagyobb nyilvános könyvtáraink őrzik; kiadásaik az itt következő Irodalom szerint.

Irodalom. — Arany László: A magyar politikai költészetről. Budapesti Szemle. 1874. évf. (Újabb kiadása az Olcsó Könyvtárban: Budapest, 1902.) — Abafi Lajos: Magyar paszkvillusok. Figyelő. XIV–XV. köt. — Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. évf. — Rexa Dezső: Az 1764-iki diéta irodalmi emlékeihez. U. o. 1909. évf. — Harsányi István: Két költemény az 1764-iki diétáról. U. o. 1914. évf. — Téglás Béla: A történeti paszkvillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928.

A VALLÁSOS LÍRA.

A KATOLIKUS hívők a XVII. századi egyházi dalgyüjteményekből énekeltek templomaikban, új énekekre nem volt szükségük. A főrangú lírikusok vallásos énekköltészetének hagyományait báró AMADE ANTAL folytatta. Megemlékezett a négy utolsó dologról: a halálról, az utolsó ítéletről, az örök tűzről és a mennyei boldogságról; áhítattal fohászkodott Szűz Máriához; elbeszélte Szent István király és Szent Imre herceg életének történetét.

A XVIII. század első évtizedeiben készült a magyar egyházi énekeknek pannonhalmi gyüjteménye. A közel 900 lapra terjedő kézirat anyagát SZOSZNA DEMETER bencés szerzetes állította egybe. Sok ismeretlen régi magyar katolikus éneket őrzött meg buzgóságával. A nagyterjedelmű énekgyüjtemény igen értékes forrás a vallásos és templomi versek kutatói számára.

A helvét hitvallású protestánsok énekköltésében RÁDAY PÁL nógrádmegyei földbirtokos *Istenes énekei* (1715) a legsikerültebbek. Ezekből a református templomi énekekből a töredelmes szívű keresztény hívő sóhajai hangzottak ki. Ráday Pál hajlékonyabb nyelvű és jobban verselő költő, mint Szenczi Molnár Albert, de eszmevilága egészen a régi. Hatása így is nagy volt, mert ha tarta-

lom tekintetében nem adott is újat, nyelvének emelkedettségével és verselésének ügyességével megnyerte kálvinista hittestvéreit. Elődei közül Balassa Bálint s különösen Szenczi Molnár Albert hatott énekköltésére; a régebbi vallásos énekekből és a zsoltárokból egyaránt merített; forrás gyanánt felhasználta a maga prózában írt imádságait is. Itt-ott katolikus hatások mutatkoznak énekein.

Az ágostai hitvallású evangélikus papok sorából SARTORIUS JÁNOS felvidéki lelkipásztor tűnt ki *Lelki óráj*ával. (1730.) Míg a német evangélikusok a németországi énekesgyüjteményekből bőségesen meríthettek, míg a tót luteránusoknak megvolt a maguk csehnyelvű Tranoscius-kötete, a magyar ágostai hitvallású hívősereg csak szegényesen éldegélt a régebbi templomi énekköltésből. Ettől az időtől kezdve gyorsabb ütemben gyarapodik a magyarnyelvű evangélikus énekkincs.

A protestáns iskolák énekkultusza igen erős volt. A református, evangélikus és unitárius iskolák diákjai nemcsak a templomokban énekeltek szakszerű felügyelet alatt, hanem kivonultak a városba, elmentek a környékre, fölkeresték a távolabb fekvő vidékeket is, hogy pénzt keressenek csoportos éneklésükkel. Nem hiányoztak egyetlen jobbmódú hívő temetéséről sem, megjelentek a lakodalmakon, énekszóval kéregettek a szüreteken, számontartották a névnapokat, beállítottak hittestvéreik házaiba minden nagyobb ünnepen. A szegény tanulókat a kollégium tartotta el, a kollégium számára pedig a diákok szereztek pénzt és élelmet, mert a nemesurak adakozása nem volt

elegendő a sok éhes, ruhátlan és könyv nélkül szűkölködő fiú ellátására. A diákság szemes ifjakat küldött ki, hogy kikutassák a gazdagabb emberek családi mulatozásainak helyét és idejét, az énekkar azután felvonult, a házigazda és a vendégsereg tiszteletére lelkesen nótázott, az adományokról lelkiismeretesen elszámolt a kollégiumban. Ekképen nőtt fel a legtöbb pap, a szegény jobbágyfiúból így lett tanító vagy lelkipásztor.

A kollégiumi énekkarok tehát nemcsak a templomok és temetések szolgálatában állottak, hanem az alkalmi éneklés céljait is szolgálták. Hivatásuk elsősorban vallásos jellegű volt. Az iskolák elöljárói nagy gondot fordítottak az éneklés egyházi szellemére s a világi mulatságokkal kapcsolatos kántálásban is megkövetelték az áhítatos hangot. Az együttes énekelést még hatásosabbá tette az 1740-es évektől kezdve Maróthy György debreceni tanár buzgólkodása a négyszólamú énekkarok körül. A «harmoniás» ének sikere csakhamar háttérbe szorította a kótát mellőző egyszólamú éneket. Ettől kezdve a «könyv nélkül és csak hallásból lett bizonytalan és minden fundámentom nélkül való tanulás» nem állhatott meg a díszesebb és méltóságosabb négyszólammal szemben. A dallamok egyszólamú szabados cikornyáit a tekintélyesebb iskolákban csakhamar felváltotta a többszólamra átírt kóták fegyelmezett rendje.

Vallásos iratok szerzői:

Amade Antal báró (1674–1737) földbirtokos, aranysarkantyús vitéz. Fia: Amade László báró. — Vallásos verseinek kéziratos gyüjteményét az alsókubini Csaplovics-könyvtár őrizte meg; a versek

szövegeit Paszlavszky Sándor adta ki: Báró Várkonyi Amade Antal XVIII. századbeli ismeretlen költő. Figyelő. 1885. évf.

Ráday Pál (szül. 1677. július 2. Nógrád megye; megh. 1733. május 20. Pécel) nógrádmegyei és pestmegyei földbirtokos. Előkelő református nemesi családból származott, 1703-ban főlesküdött II. Rákóczi Ferenc zászlajára, mint fejedelmi titkár fontos bizalmi szolgálatokat végzett, jó tollának nagy hasznát vették. A kurucok 1704. évi híres kiáltványát, a Recrudescunt kezdetű hazafias szózatot, ő fogalmazta. Diplomáciai ügyekben nagy utazásokat tett, megfordult a lengyel és a svéd királyi udvarokban, eredményesen tárgyalt Nagy Péter orosz cárral. Nemcsak jó szónok volt és híres stiliszta, hanem folyékonyan beszélt és írt latinul, németül, franciául, jól ismerte a törvényeket, lelkesen védelmezte fejedelme személyét. Az 1711. évi szatmári békekötés után földbirtokain gazdálkodott, az országgyüléseken hathatósan támogatta protestáns hitfeleit, a legbuzgóbb református hívők közé tartozott. Mint könyvgyüjtő is nevezetes: ő alapította meg a Rádayak híres péceli könyvtárát. Fiában, Ráday Gedeonban, még erősebbé vált a család könyvszeretete; leánya, gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter, Erdélyben támogatta a református papság szellemi törekvéseit. — Imádságos- és énekeskönyvének első ismert kiadása: Lelki hódolás, avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok istenes új énekekkel. Debrecen, 1715. (A népszerű hitbuzgalmi könyv számos kiadást ért. Tartalma 16 imádság és 22 istenes ének.) — Rádai Ráday Pál munkái. Összegyüjtötte és életrajzzal bevezette Négyesy László. Budapest, 1889. (Naplóját és úti följegyzéseit már Thaly Kálmán kiadta a Rákóczi-Tár I. köt.-ben: Pest, 1866.) — Toldy Ferenc szerint Ráday Pál hathatós gondolatokkal ékeskedő, nemesnyelvü énekeiben a protestáns vallásos költészet a régibb református himnológiát elhomályosító fényben csillámlott. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Négyesy László szerint Ráday Pál tartalmilag nem reformálta ugyan a református énekköltést, de a hitélet és áhítat régi eszméit és hagyományos hangjait hatékonyan öltöztette újabb formába. (Rádai Ráday Pál munkái. Budapest, 1889.)

Sartorius János (szül. 1695. Rozsnyó; megh. 1756. Csetnek, Gömör megye) evangélikus tanító, eperjesi lelkipásztor. Részint a dunántúli, részint a felvidéki ágostai hitvallású gyülekezetekben mü-

ködött. Evangélikus énekgyüjteményében számos új templomi éneket közölt a magyar luteránusok épülésére: Az egy idvezítő áldott Úr Jézus nevében az igaz idvösség útjára mutató és szent penitenciatartásra serkentgetö magyar lelki óra; avagy oly egész énekeskönyv, amelyben nemcsak a graduálisból, aranyláncból, halotti könyvecskéből és psalmusokból sok fogyatkozásoktól megtisztittatott s jó rendbe szedetett énekek mintegy summában béfoglaltatnak, de sok német, cseh és deák nyelvekből is ennek előtte nyomtatásban nem láttatott, buzgósággal teljes új isteni dicséretek is feltaláltatnak; mostanában legelőször ilyen formában magyar hazájának lelki épülésére világosságra kibocsátott. Vittenberga, 1730. (Az énekek nagy része német, cseh és latin szövegek verses fordítása.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Ambrus Mór: Ráday Pál XVIII. századbeli vallásos lantos költö. Losonci áll. gimnázium értesítője. 1876. — Ferenczi Zoltán: A népies versalakok története müköltészetünkben. Budapest, 1879. — Bogisich Mihály: Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. Budapest, 1881. — Paszlavszky Sándor: Báró Várkonyi Amade Antal XVIII. századbeli ismeretlen költő. Figyelő. 1885. évf. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája. 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888—1897. — Négyesy László: Rádai Ráday Pál munkái. Budapest, 1889. — Szinnyei József: Magyar irók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Zoványi Jenö: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezötúr, 1894–1901. — Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest, 1898. — Négyesy László: A XVIII. századi szépirodalom. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Zoltvány Irén tanulmánya: A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest, 1907. — Ferenczi Sári: A Lelki Hódolás első kézirata. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Sarkadi Nagy János: Régi egyházi énekeink hatása Ráday Pál költészetében. Debreceni Főiskolai Lapok. 1911. évf. — Pruzsinszky Pál:

Ráday Pál. Protestáns Szemle. 1912. évf. — Gorzó Gellért: Rádai Ráday Pál. Budapest, 1915. — Harsányi István: Egy Ráday Pálnak tulajdonított régi ének igazi szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — Payr Sándor: Luther és az egyházi ének. Teológiai Szemle. 1926–1927. évf. — Szabolcsi Bence: Maróti György magyar zeneelmélete. Magyar Könyvszemle. 1927. évf. — U. az: A 18. század magyar kollégiumi zenéje. Budapest, 1930.

OSZK

A VILÁGI LIRA.

A XIX. ÉS XX. SZÁZADI írók és olvasók előtt szinte megfoghatatlan, hogy ez időtájt sem a szerelmi líra, sem a hazafias költészet nem merészkedett nyomtatásban megjelenn a közönség előtt. Egymást szerető szívek között bizalmasan meg-megszólalt a szerelem hangja. RÁDAY PÁL kéziratban maradt virágénekei azt mutatják, hogy Balassa Bálint lírai hagyományai nem vesztek ki a magyar nemesházak szellemi világából. A jónevű vallásos költő egyben a szerelem dalosa is volt s a népies énekköltés kifejezéskészletével szedte rímekbe vallomásait. Virágénekei azért érdemelnek figyelmet, mert a feleség iránt érzett szerelem az ő lantján jelentkezett először költészetünkben.

Az alkalmi verselés virágkorát érte. Ha egy érsek, püspök, apát jubileumot ült vagy főpásztori látogatást tett; ha egy tekintélyes mágnás kitüntetésben részesült; ha egy gazdag nemesi családnak valamelyik tagja meghalt: az alkalmi költők verses szózatai és prózai búcsúztatói ritkán hiányoztak. Az alkalmi lantos költő legtöbbször latin nyelven adott ugyan kifejezést örömének vagy bánatának, de olykor magyarul is megszólalt s a parasztok nem sokra becsült nyelvén méltatta az ünnepelt nagy férfiú vagy elköltözött előkelő személyiség érdemeit. Ezek-

nek az örömre buzdító kegyes daloknak és szívből ömledező keresztényi siralmaknak költői értéke alig emelkedik a magyar köznépnél máig szokásos lakodalmi felköszöntők és halotti búcsúztatók színvonaláig. Művelésükről mégis tudomást kell venni, mert a magyar ódaköltés és elégiaköltés történetének egyik korszakát ezek a kezdetleges versezetek töltik ki.

A temetés a régi magyaroknál igazi végtisztesség volt, a tekintélyesebb családok nem kíméltek sem pénzt, sem fáradságot, csakhogy poraiban is megbecsülhessék nemesi familiájuknak érdemesebb tagjait. A haláleset hírét lovaslegények vitték szét az országban s a tudósítás nyomán messze vidékekről is megindult az atyafiság a gyászoló ház felé. A temetéssel mindaddig vártak, míg a rokonok és barátok serege meg nem érkezett, azután nagy ünnepélyességgel búcsúztatták az elhúnytat. A papok és kántorok szinte versenyeztek egymással, hogy melyikük tudja a legmegindítóbb szónoklatot és rímes gyászhangokat világgá bocsátani. A kántoroknak a búcsúztatásra nagyobbára kész mintáik voltak, de az előkelőbb urak számára ők is, a papok is külön verses búcsúztatókat írtak. Elmondták az elhúnyt életének történetét születésétől haláláig, dicsérték erényeit, kiemelték vallásosságát; a halott nevében megszólították a gyülekezet tagjait; az ő ajkaival búcsúztak az egyháztól, megyétől, falutól; érzékeny szavakat intéztek a megboldogult hitvestársához, gyermekeihez, rokonaihoz, barátaihoz, ismerőseihez, jóakaróihoz, szolgáihoz, sőt még ellenségeihez is. Ezek a verses maradványok művelődéstörténeti, nyelvtörténeti és vers-

fejlődési szempontból tagadhatatlanul nyujtanak némi okulást, egyébiránt inkább csak az eszmékben való szegénység, formai egyhangúság, kegyhajhászó bókolás jellemzi őket.

Híres «erdélyi verscsinálók» voltak: Szentpáli Nagy Ferenc és Szonda Tamás, de munkáikból csak töredékek maradtak fenn. Az erdélyiek között Apor Péter, Bod Péter, Cserei Mihály is szorgalmasan rímeltek. A dunántúli tájakon Bárány János evangélikus lelkipásztor irt nagy buzgalommal kidolgozott verses búcsúztatókat. A Felvidéken a Radvánszky-család tagjai művelték szívesen az alkalmi költészetet. Mint a gróf Telekiek körében, a Radvánszkyak között is szinte fiúról-fiúra szállt az irodalom szeretete. Radvánszky György tréfás vadászverseket szerzett; Radvánszky Dénes verses leveleket irt; az utánuk következő Radvánszkyak is gyakran irogattak versben és prózában. Kéziratai közeli bepillantást engednek a XVIII. századi magyar nemesurak magánéletébe.

A műkedvelő verselők között költőnő is akadt. Gróf Barkóczy Borbála 1743-ban «Egy árva gerlicének sóhajtozó zokogási» címmel nyomatta ki kesergőhangú, bölcselkedő versét. Az előkelő úrnő II. Rákóczi Ferenc egyik tábornokának leánya és az esztergomi érsek testvérhúga volt, férje gróf Cziráky József földbirtokos.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — U. az: Egy ismeretlen költőnő a mult századból. Vasárnapi Ujság. 1876. évf. — Deák Farkas: Két verses búcsúztató a XVIII. század elejéről. Történelmi Tár. 1881. évf. — Szilágyi István: Két versíró a gróf Teleki-családból. U. o. 1883. évf. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888–1897. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Ferenczi Zoltán: Cserei Mihály néhány ismeretlen verse. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf. — Szádeczky Lajos: Apor Péter verses művei és levelezése. Két kötet. Budapest, 1903. — Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. és 1904. évf. — Zoltvány Irén tanulmánya: A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest,

1907. — Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek. I. köt. Sopron, 1910. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Kanyaró Ferenc: Cserei Mihály kesergő panasza és búsongó elégiái. Erdélyi Múzeum. 1910. évf. — Szigetvári Iván: Bod Péter mint versíró. Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. évf. — Perényi József: Veszprém városának nyájas leírása. Veszprém, 1912. — Gorzó Gellért: Rádai Ráday Pál. Budapest, 1915. — Alszeghy Zsolt: Epigon lírikusaink a XIX. századig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AMADE LÁSZLÓ.

A XVIII. SZÁZAD első felének vallásos világából vidám életkedvvel lép elő a szerelem gondtalan énekese: AMADE LÁSZLÓ.

Dalai állhatatlan természetű, könnyen lobbanó, hamar vigasztalódó szerelmesnek mutatják. Néhány gondolatát, vallomását, képét, fordulatát, kifejezését fáradhatatlanul ismétli. Könyörögve fordul kedveséhez, de össze is szidja szívtelenségéért. Hol így énekel: «Ah már egyszer engeszteld meg Kőkemény szívedet, Ambár csak bár egy punctumban Biztasd reményemet»; hol kijelenti: «Aztat tudd meg, én már többet Soha nem szeretlek. Ennyi sok kínt és ennyi szint Bizony nem szenvedek». Sok ravaszság van benned, angyalom — mondja bosszúsan — álnok vagy, gyilkos vagy; kemény vagy, mint a márvány; színes vagy, mint a szivárvány; hiába gyötrődöm érted. Unom már az egész dolgot. Szerelmed nem való nekem, nem szorultam rád, van más nő is a világon. «Egyet én mért szeressek? Egyért ezret megvessek?»

Érdemes-e megházasodni? *A házasság által elvesztett szabadságnak megsiratása* azt mondja: nem érdemes. «Még nőtelenségben folytattam éltemet, Szabadságnak szele táplálta szivemet.» Házam tele volt fegyverekkel, vadállatok bőrével, nyergekkel, zeneszerszámokkal, a jó

paripákból soha ki nem fogytam, szolgák hada figyelt minden pillantásomra, félaraszos sarkantyú pengett a csizmámom; két-három pajtásommal ide-oda utazgattam, mindenütt kedvesen láttak, vigadoztam a kisasszonyokkal, tánc és muzsika közt folyt az életem; mondhatta a a plébános, hogy itt van már a hamvazó szerda, csak szólt a nóta, húzta a muzsikus. S mi lett most belőlem? Feleségem parancsol házamban, hegedűmet kidobta helyéről, letörte csizmám sarkantyúját, kidobta pipázó eszközeimet: «Mondván, nem szenvedi füstjét a dohánynak. Ott kinn dohányozni kell, mint a kutyának». Haragszik az asszony, bőrében alig fér, mozdulni sem mer a cselédem, magam is félek; örökösen parancsolgat, mindig hiányzik valamije, nekem meg nincs pénzem; mégis elő kell teremtenem a pénzt, még ha a bőröm alól metszem is ki. «Sok koldust, gazembert kelletik elnyelnem». Előkerül ama régi história, milyen előkelő családból származott ő, nem volt disznópásztor semmi atyjafia. No ugyan megkaptam a magamét. Itjúságom tőrbe esett, örömöm búbánatra fordult, életem csupa siralom. Ha valaki nem hinné, hogy versem igaz: «Próbálja meg dolgát a szent házasságnak, Nem fogja mondani azt históriának».

Az igazi élet a katona-élet. «Szép élet! Víg élet! Soha jobb nem lehet! Hopp, hát jöjjön katonának, Ilyent ki szeret.» Itthon eret vágnak rajtunk, fizetnünk kell, nincs becsületünk; cseréljük fel ezt a gaz életet a katona gyöngyéletével. A katonától mindenki fél, a katonát mindenki szereti. Mikor harcol, nyer az ellenségtől; ha bekvártélyozzák, nyer a menyecskéktől. Szép asszonyok, szép leá-

nyok vetik az ágyát, a városokban bámulva nézik őt is, lovát is. «Kockáz, kártyáz sátor alatt, Pipa a szájában, Markotányos háta megett Nem szolgál hiában.» Nem parancsol neki se a vicispán, se a szolgabíró; nem hajtja robotba se a tiszttartó, se az ispán; oldalán függ a prókátora: a kardja. Menjünk azért seregestől katonának, oltalmazzuk a magyar szent koronát, tartsuk meg hazánkat; ne gondoljunk a sírással, fel a lóra, masírozzunk a vitézekkel. «Isten hozzád, apám, anyám, Én édes szerelmem, Húgom, bátyám, sógor, komám, Avagy jertek velem!» *(A szép fényes katonának arany, gyöngy élete.)*

Amade László eleven kedélyű, játszi hangú, érzékiségre hajló költő; inkább naturalista, semmint tanulni igyekező művész. Szerelmi költeményein, gúnyos versein és katonadalán kívül vallásos énekeket is írt. A magyar költők közül csak Balassa Bálint tett reá erősebb hatást. A XVII. század főrangú lírikusainak egyhangú verstechnikájával szemben lírájának ritmikai gazdagsága szembeötlő; strófáinak szövése leleményes, rímeinek elhelyezése változatos. Ügyesen verselt, dallamos strófákat írt, sorait sűrűn rímeltette. Verselő játékosságával nem egyszer szinte az erőltetett rímhajhászás benyomását kelti. Általában ízlése tisztulatlan, műgondja csekély, nyelve pongyola. Sokat ismétli magát; érzelme és fantáziája szűk körben mozog. A német gálánsköltészet mind szellemével, mind tartalmával erősen hatott szerelmi lírájára, életfelfogásának is megfeleltek az eléggé szabados szellemű német műkedvelők kisérletei, a versformák változatossága tetszetős dolog volt szemében. Elsősorban a játékosságot

vette át a német gálánsköltészet poétikájából, ehhez kapcsolta jó ritmusérzékkel a maga magyaros fordulatait.

Maradt néhány német költeménye is. Ezek a szerelmi dalok a német barokk líra termékeihez kapcsolódnak, nem épen irodalmi németségüek, inkább csak alkalomszerű pongyola rímelések. A költő kérleli, ostromolja, magasztalja szerelmesét, de mikor azt látja, hogy hiába eseng meghallgatásáért, átkot mond érzéketlen eszményképére. Német verseinek jellemvonásai azonosak magyar szerelmi dalainak sajátságaival.

Amade László báró (szül. 1703. március 12. Pozsony megye; megh. 1764. december 22. Bár község, Csallóköz) földbirtokos, ősi magyar nemzetség sarja. Tanulmányait a jezsuiták nagyszombati és gráci iskolájában végezte, 1725-ben a filozófia doktora lett. Rá egy évre atyja, báró Amade Antal, Pozsonyba küldte, hogy körültekinthessen a főúri világban. Amade László vígan élvezte szabadságát, kártyázott, udvarolt, költekezett, adósságokba verte magát s egyre küldözte haza pénzért könyörgő leveleit. Atyja végre is megházasította. Házasélete boldogtalan volt. Neje halála után odahagyta birtokait s katonatiszt lett. Második házassága sem volt szerencsés. Felesége elhagyta, anyagi viszonyai egyre jobban összezavarodtak, de azért a sok baj épen nem csökkentette életkedvét. Midőn 1744-ben generál-adjutánsi minőségben megvált a hadseregtől, nagy halom adósságlevele mellett is talált elég alkalmat a mulatozásokra. A vendégeskedésen kívül a pörlekedés volt legfőbb mulatsága. Jószágain megtelepedve, hadilábon állott számos földbirtokos-familiával, uradalommal, vármegyével. Örökös zaklatottságban és örökös vidámságban folytak napjai. Végtelenül könnyelmű, gyorsan föllobbanó, jószívű ember volt. Mint a pozsonyi udvari kamara tanácsosa és a király aranysarkantyús vitéze húnyt el hatvanegy éves korában. Gyermekei nem maradtak.

Adatok Amade László életéhez:

1703. — Amade László születésének éve. Március 12-én születik családjának valamelyik pozsonymegyei kastélyában, valószínűleg Bös községben. (A Várkonyi Amade-család az árpádkori Gutkeled-nemzetségből eredt, II. Ferdinánd királytól kapta báróságát, számos nagy birtoka volt Pozsony, Győr és Komárom vármegyékben. A költő

atyja, báró Amade Antal aranysarkantyús vitéz, maga is vallásos énekszerző volt; anyja, Horváth-Simonchich Mária, előkelő nemesi familia gyermeke; mindketten katolikusok.)

1721. — Amade László gimnáziumi tanulmányainak utolsó évét tölti a győri jézustársasági gimnáziumban. (Innen Nagyszombatba megy iskolázásának folytatására s 1722-ben atyja költségén közrebocsátja latinnyelvű hitvitázó beszédét: Victor in proelio S. Ivo.)

1725. — Amade László befejezi tanulmányait a jezsuiták gráci egyetemén. A filozófia doktorává avatják. (Atyjához számos levelet ír Grácból; ezek egyikében nagyon fogadkozik, hogy szerzetes-tanárainak engedelmes tanítványa lesz, nem jár mulatóhelyekre, nem kártyázik; leveleinek latin szövegét Ovidiusból és Vergiliusból vett idézetekkel ékesíti.)

1727. — Amade László Pozsonyban. A magyar arisztokrácia körében víg életet él, atyja alig győzi pénzzel. (Az egyik herceg Esterházy nagyon megszereti a vidám fiatal bárót, az ifjú együtt mulat a többi mágnással, csakhogy förangú barátainak van miből költeniök, míg az ő atyja bosszankodik a sok kiadáson. Az öreg Amade sok roszszat hall fiáról, feddi is őt eléggé falusi magányából Pozsonyba írt leveleiben.)

1729. — Feleségül veszi báró Orczy Zsuzsánnát. Huszonhat éves. (A házasság örömére atyja megbocsát neki sok kicsapongásáért, rendezi adósságait, a megtért fiú örök javulást ígér.)

1730. — Néhány hónappal házasságkötése után Pestről kétségbeesett levelet ír atyjának, panaszkodik családi boldogtalanságáról, pokol az élete. (Azt írja, hogy feleségét elidegenítették tőle, neje atyafisága úgy bánik vele, mint az ebbel, segítségért esedezik atyjához. Később tudatja, hogy nincs már baj, de kéri örökségének kiadását, mert nem akar a felesége kegyelméből élni. Atyja eleget tesz kérésének. Családi nyugalma nem tart sokáig; neje is, leánya is meghal.)

1735. — III. Károly király szolgálatában mint huszárkapitány olasz földön harcol a Habsburg-ház ellenségei ellen. (Atyjához írt leveleiben keservesen panaszkodik, hogy mennyit szenved a tábori élet nyomorúságai miatt. Bécsben, úgymond, nem adnak hitelt panaszaiknak, de jönnének csak ki a harcvonalba, majd meglátnák, mi a katonaélet. A legénységnek nincs mentéje, nincs csizmája; a huszár lábbeli

nélkül ül a lóra, éhezik, fázik; ha pedig a tisztek jelentést tesznek a tűrhetetlen helyzetről a generálisok előtt, még ők haragusznak. «Szökik, hal, betegszik, káromkodik, átkozódik a katona; nékünk csak, mintha nem hallanánk, el köll szenvednünk; engedetlen, szófogadatlan, minden zenebonára hajlandó; egész martiromság portára, kommandóra vélek menni: zúgolódik, a magáét kéri, regrutázáskor való ígéretinket elöhányják.» Szörnyen szenvednek a tisztek is, ő maga tele van adóssággal, segítsen rajta az atyja. «Semmim sincs; lovaim, szerszámom, ruháim, nyergem oda van; cselédemet sem tudom miből tartani, sem magamat; makkal és korpával tartjuk lovainkat, lelkemre írom.»)

1736. — Tudatja atyjával, hogy megházasodott; feleségül vette egy tehetős morvaországi nemesúr leányát, Weltzl Mária Paulinát. Katonai szolgálatában továbbra is megmarad. (Atyjának írt levele szerint második feleségével jó szerencsét csinált. «A személy rendes, jó, jámbor és gazdag, mert 32000 forint készpénze, az ingóságain, drága öltözetin és köves portékáján kívül.» A hozomány negyedrészét, írja levelében, mindjárt kézhez kapta, viszont ő is jelentékeny összeget ígért apai örökségéből nejének. Ennek következtében szüksége van a szülői támogatásra, meg akarja beszélni atyjával a dolgot, ezért most «otthagyván feleségemet, azonnal Nagyságod lábai csókolására sietek». Felesége szerette volna kiléptetni a katonaságtól s csak nagynehezen lehetett rábeszélni, hogy szülőföldjéről vele együtt milanói állomáshelyére menjen. «Ezzel kegyelmes atyai kezét csókolván, szent áldásában magamat ajánlván, maradok örökös mély submissióval Méltóságos Uram Atyámnak Nagyságodnak alázatos, engedelmes, hív fia Báró Amade kapitány.»)

1737. — Meghal édesatyja. Végrendeletében elkeseredve szól fiáról, kárhoztatja könnyelmű életét, érdemetlen utódának tartja. Az örökös csakhamar elkeseredett pörösködésbe keveredik édesanyjával. (A költő édesanyja nem szerette sem fiát, sem férjét; annak idején közmegbotránkozásra elköltözött Amade Antal házából, visszatért atyja kúriájába, itt különc életet élt. Ha férje meglátogatta, ridegen beszélt vele: neki Amade Antal nem a hitvestársa, Amade László nem a fia; ilyen látogatások után kifüstöltette szobáját. Megtette azt is, hogy férje távollétében berontott a bári és bösi Amade-ksstélyokba s elhurcolt belőlük minden értékes holmit. Ez a cselekedet, a közfelfogás

szerint, valóságos rablás volt. A fiával éveken keresztül folytatott pörben ő a szívtelenebb, végtére győz is, Amade László megalázza magát.)

1742. — Ezredes lesz a Mária Terézia trónját védő nemesi fölkelő seregben. Harminckilenc éves. (Időnkint hosszabb szabadságot kér elöljáróitól, megvizsgálja birtokait, pörösködik rokonságával. Elhúnyt öccsének neje nagyon haragszik rá s megparancsolja fiának, Tádénak, hogy ne merjen érintkezni nagybátyjával. Az özvegy annyira keveri a dolgot, hogy Amade Tádé, az unokaöccs, párbajra szólítja Amade Lászlót. Kard és pisztoly helyett végül is megegyeznek a pört szító anyagi kérdésekben.)

1744. — Előléptetik tábornok-hadsegéddé. (Pozsonyban vagy birtokain tartózkodik. Özvegy édesanyja ebben az évben vonul a bécsi orsolyarendi szerzetesnők kolostorába: a nagyvagyonú, vaskezű úrnőből csendes apáca lesz. «A szenteskedés régi mánia nála»: írja róla fia.)

1746. — Felesége elhagyja s nem tér többé vissza a családi tűzhelyhez. (A báróné sokat szenvedett a költő csélcsap természete miatt, de történt egyéb is: férje dúrván arcul ütötte. Amade szégyelte a dolgot, de nejét hiába engesztelte, a morva úrnő elutazott nővéréhez s nem válaszolt ura könyörgő leveleire. Később egyezséget kötöttek, a feleség megkapta férjétől a maga évi járandóságát. Németnyelvű levelezésük hangja utóbb megenyhült, ajándékokat küldenek egymásnak, kölcsönösen meglátogatják egymást, de nem költöznek többé össze. Az asszony idegenkedik hirtelen haragú férjétől.)

1750. — Mária Terézia királynő kinevezi valóságos tanácsossá a pozsonyi magyar királyi udvari kamarához. (Kényelmes pénzügyi hivatalát élete fogytáig viseli. 1751-ben megkapja az aranykulcsos udvari rangot azaz császári és királyi kamarás lesz, miután megfelelt a nyolc apai és nyolc anyai nemes-elődöt kívánó ősi próbának.)

1752. — Meghal édesanyja. Végrendeletében vagyona jó részét különböző kolostorokra hagyja s arra inti fiát, hogy ne támasszon igényt rendelkezései ellen. (A költő felháborodva vesz tudomást a testamentumról; apellál és protestál édesanyja végső akaratával szemben. Nagy szüksége van a pénzre, mert kedvtelései — a mulatozás, szerelem, kártya — a régiek, viszont jövedelme nem növekedik; a Duna ára-

dásai tönkreteszik csallóközi birtokainak termését, pörösködései egész vagyonba kerülnek. Van olyan év, hogy tizennégy vármegyével áll pörben, elkeseredetten viaskodik rokonaival, jövedelmét a prókátorok teszik zsebre.)

1754. — Meghal felesége. Nyolc évig éltek elválva egymástól most az örökség körül ötévi elkeseredett harc kezdődik a családtagok között. (Az atyafiság minden szennyes családi dolgot feltár a bíróságok előtt, kölcsönösen gyalázzák egymást, végül tömérdek perköltség elvesztése után megegyeznek.)

1756. — Kitör a hétéves háború, de ő már nem vehet részt Mária Terézia és Nagy Frigyes küzdelmeiben. (Most már nemcsak az ügyvédek, hanem az orvosok is sűrűn járnak bári és pozsonyi házába. Egész szervezete megromlik, kerekes kocsin viszik helyről-helyre. Mindez azonban nem gátolja abban, hogy titkos viszonyokat ne szőjjön; öreg ember, de azért pártfogoltjának, az «Édes Pitzinyemnek» sűrűn küldi találkozást sürgető leveleit. Erkölcseivel jól megfér hitbuzgó vallásossága is. Oltárokat díszíttet, templomokat építtet, búcsúkra jár, ájtatoskodik, barátságot tart a papsággal. Nála ez nem tettetés, hanem a túlvilági üdvösség hitbuzgó számontartása. Öreg korára még Amade Tádéval is kibékül; azt kívánja unokaöccsének, hogyha már ő elszárad minden hajtás nélkül, virágozzék fel testvére fiában az Amadék ősi nemzetsége.)

1760. — Pozsonyból arra kéri az esztergomi érseki helytartót: engedje meg neki, hogy magyar, német és tót nyelven kinyomasson és terjeszthessen egy imádságot és egy legendát. Az engedélyt nem kapja meg. (Ebben az időben pozsonymegyei várkonyi jószágán újjáépíttetett egy öreg oltárt s vallásos áldozatkészségének jótékony hatását hitbuzgalmi nyomtatványával óhajtotta fokozni. Az egyházi engedély megtagadása miatt fölötte bosszankodott. Szemrehányó levelet írt az érseki helytartóhoz s felszólította, hogy másítsa meg végzését, mert különben följebb viszi az ügyet, pedig ezt nem szeretné: «rozsdát valahogyan ne szenvedjen fiúi hibátlan engedelmességem». Ettől függetlenül másfajta irodalmi munkát is végez, verset ír kedveséhez: «Egy éneket is küldök, noha még nem kész egészlen, arra a nótára: Édes Du Du Duduskám; olykor eldúdolhatod, édes Pitzinyem». Máskor hat arany megy «Pitzinyem» számára s mindjárt anyjának is

küld két aranyat. A titkos találkozókat gondosan előkészíti. «Én öreg napjaimra nem sajnálom éretted a nyughatatlanságot. Ha gondolod, hozd el az anyádat is; hogyha nem, maradjon otthon. Minden költséget megfizetek, eszedre bízom a dolgot és szívesen elvárlak.»)

1764. — Betegsége egészen elcsigázza, de azért Mária Terézia királynő meghívójára megjelenik a pozsonyi országgyűlésen. December 22-én meghal. (Egy névtelen szerzőjű diétai gúnyirat a többi aulikus mágnással együtt őt is kicsúfolja. Kopottruhájú már Amade — mondja a paszkvillus—kiapadt az erszénye, megosztoztak pénzén szeretői. «Oda van a költség, oda a jószág is, Kopik a parádé, nő az adósság is.» Néhány hónappal utóbb már nincs az élők sorában. Testét a szentantali családi sírboltba temetik. Levéltárának javarésze később a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába jutott, arcképét az Országos Képtár őrizte meg.)

1782. — Az Amade-családot II. József császár grófi rangra emeli. (A grófságot a költő testvérének fia, báró Amade Tádé, kapja.)

1845. — Az Amade-család kihal férfiágon. (Az utolsó Amade, gróf Amade Tádé, a grófságot szerző Tádé unokája, a bécsi udvarban igen előkelő méltóságokat tölt be. Kiváló zongoraművész, Liszt Ferenc egyik nagylelkű mecénása. Amade László verseinek gyüjteménye az ő költségén került ki a sajtó alól 1836-ban.)

Kiadások. — Amade Lászlónak csak két munkája jelent meg életében: latinnyelvű hitvitázó beszéde és istenes énekeinek gyüjteménye. Világi versei kéziratban forogtak közkézen. Különösen sok másolatot készítettek a házasélet igájáról szóló kesergő-gúnyos verséből. — Victor in proelio S. Ivo. Nagyszombat, 1722. (Ezt a hitvitázó beszédét a nagyszombati egyetemen mondta el jezsuita tanárai magelégedésére. Könyvecskéjét a gráci jezsuiták is elfogadták doktori disszertációul.) — Buzgó szívnek énekes fohászkodási. Bécs, 1755. («Nyomtattatott Kutzböck György univ. typogr. betüivel, Bagner-Gassen nevü utcában, Hof-Glaseris nevü házban.» Tartalma: hét istenes ének hangjegyekkel. Az énekeskönyvecskét gróf Csáky Miklós esztergomi érseknek ajánlja: «alázatos híve, atyjafia B. Amade László». A szerző ajánlólevele szerint ez istenes énekek dallamai nem «fülcsiklándoztató és torokcsattogtató mesterséges világi éneklésekre vannak alkalmaztatva, hanem csak a lelki együgyü szelíd szívnek igaz belső affectusinak

zengő magyarázására, mint az árva és ártatlan kesergő gerlicének nyögése a pusztában».) — Várkonyi báró Amade László versei. Pest, 1836. (Világi énekeinek első nyomtatott gyüjteménye. A hiányos versgyüjteményben van egy rövid életrajzi vázlat is. A kötet gróf Amade Tádé költségén Szalay László gondozásával jelent meg. A költőt Toldy Ferenc a Figyelmező 1837. évfolyamában elég szigorúan bírálta; szerinte Amade sohasem szánhatta kiadásra verseit, annyi bennük a kompozició és előadás példátlan hanyagsága; holott a költőnek volt lírai tehetsége, csak a műgondra nem adott semmit.) — Várkonyi báró Amade László versei. Összegyüjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. Budapest, 1892. (Kritikai kiadás az Amade-kéziratok, Amade-kiadások és Amade-irodalom jegyzékének teljes egybeállításával.) — Vértesy Jenő: Adatok Amade László életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf. (Újabban előkerült Amade-versek, levelek és okiratok közlése.) — Hattyuffy Dezső: Báró Amade László kiadatlan költeményei. Katolikus Szemle. 1905. évf. (Négy ismeretlen Amade-vers közlése.) — Erdélyi Pál: Várkonyi báró Amade László költészetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. (Huszonnyolc új Amade-vers közlése.) — Kozocsa Sándor: Amade László ismeretlen levelei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. (Ujabban előkerült Amade-levelek.)

Toldy Ferenc szerint a XVIII. század népies lírai költészete Amade Lászlóban mutatkozik tetőpontján. Epedő érzékenység, kötődő játszíság, költői elevenség és tüz lelkesítik szemléletes nyelven szóló dalait. Verselése nem kifogástalan, de változatos és dallamos. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint Amade László a pillanat költője, zengzetes dalai csinos ötletekkel, képekkel bővelkednek. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint Amade László nemcsak kedves költő, hanem a magyar vers egyik reformátora is, versalakjait nagy leleménnyel szövögeti, csupa változatosság és ujság. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Négyesy László szerint Amade László érzelmi skálája nem gazdag, ihlete gyakran felszínes, kedélye nem mély, de azért régibb lírikusaink között, Balassa Bálintot kivéve, egy sem olyan egyéni és közvetlen, mint ő. Nagy érdeme, hogy a

dalhang és dalforma iránt való érzéket táplálta s a világi líra formakészletét új versformákkal frissítette fel. (Várkonyi báró Amade László versei. Budapest, 1892.) — Kastner Jenő rámutatott arra, hogy az Amade László dalformáiban mutatkozó verselési megújhodás eredete az egykorú német gáláns-költészet és az olasz líra hatására vezethető vissza. A német gáláns költők gondtalan hangjukkal és szövevényes strófaszerkezeteikkel hatottak korukra; példájuk nyomán a magyar lírikus is bátran alkalmazta a különböző hosszúságú sorokat és a szeszélyesen szétszórt rímeket. (Amade gáláns versei. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1922. évf.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1864. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Négyesy László: Várkonyi báró Amade László versei. Budapest, 1892. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Vértesy Jenő: Adatok Amade László életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf. — Kerestély Olga: Várkonyi Amade László báró élete és költészete. Kolozsvár, 1905. — Négyesy László: A XVIII. századi szépirodalom. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Böhm Dezső: Amade lírája. Uránia. 1912. évf. — Alszeghy Zsolt: Epigon lírikusaink a XIX. századig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Gálos Rezső: Jegyzetek Amade László költeményeihez. Irodalomtörténet. 1918. évf. — U. az: Amade László tanulóéveihez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922. évf. — Kastner Jenő: Amade gáláns versei. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1922. évf. — Gulyás Pál: Magyar életrajzi lexikon. I. köt. Budapest, 1926. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927.

VERSES ELBESZÉLÉSEK.

Az elbeszélő költészetben az előző századhoz mérve feltűnően nagy a visszaesés. Nincs egyetlen olyan verses elbeszélés sem, amelyről nagyobb elismeréssel lehetne szólani. A kéziratban és nyomtatásban korunkra maradt elbeszélő költemények nem egyebek megtörtént események száraz megverselésénél.

Tokody Márton históriás verse, a *Péró veszedelme*, az 1735. évi parasztlázadásról szól. Ebben az évben Békés, Bihar és Arad megye magyar földművelői szövetkeztek a betelepített szerbekkel, hogy a nyomorúságos helyzetükön segítsenek. Vezérük Péró volt, teljes nevén Szegedinác Péter, egy görögkeleti vallású szerb katona. Lázadását a marosmenti császári csapatok hamar leverték, a rác fölkelő több társával együtt szörnyű halállal lakolt. Ez a tárgya Tokody Márton egyhangú históriás énekének.

Mária Terézia háborúi idején egyik-másik magyar katonatiszt házi poétája verset írt urának nevezetesebb tetteiről. *Szirmay Tamás búcsúztatója* egy vitéz ezredes harci kalandjait beszéli el. A hosszadalmas históriás ének névtelen szerzője nem rossz verselő. Az elbeszélő részre következő búcsúztató sorokban különösen feltűnik iparkodása, hogy a bánkódó regimentet minél hatásosabban búcsúztassa el a jó öreg ezredestől.

Szintén külföldi harci kalandokról ad számot *Simaházi Károly életírása.* Az ismeretlen verselő a históriás énekek megszokott hangján siratja az elhúnyt vitéz kapitányt, Mária Terézia hűséges vitézét.

Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István követője volt Tóth István. Tizenkét énekes elbeszélő költeményében, *Gróf Cziráky József emlékezetében* (1742), az osztrák örökösödési háború bevezető eseményeit foglalta versekbe. Leírta, hogyan folyt le Mária Terézia pozsonyi országgyűlése, hogyan indultak hadba a vasmegyei nemesek; elmondta, miként búcsúzott el nejétől gróf Cziráky József, milyen hadi viszontagságokon ment keresztül a vasmegyei nemesek élén; aprólékosan részletezte végül a sziléziai csatározások mozzanatait egészen addig, míg gróf Cziráky József hősi halált nem halt Prága falai alatt. Tóth István a vitéz ezredes titkára és kísérője volt s a krónikás hűségével iparkodott számot adni együtt töltött táborozásukról. Gyöngyösi István példájára szónoki beszédekkel és verses levelekkel is cifrázta elbeszélő költeményét s minden költői megfontolás és belső összefüggés nélkül kölcsönzött részleteket a Szigeti Veszedelemből és az Aeneisből. Ezek a kritikátlan másolások és szolgai átvételek szinte kiesnek száraz mesemondásából. Nyelvének nincs semmi színe, négyesrímű tizenkettőseiből hiányzik minden lendület. Voltaképpen csak azért érdemel figyelmet, mert eposzírói becsvággyal fogott munkájához egy olyan korban, amikor az átlagos epikai színvonal alig emelkedett a históriás énekmondás lapossága fölé.

Tokody Márton biharmegyei nemes a császári hadseregben előkelő katonai rangot viselt. A rác fölkelőt és katonáit nagyon átkozza históriás énekében s örvend szörnyű megkínzásuknak. «Maros vizén lakott, sárkánytejjel tartott, Hamishitű Péró, szived vért szomjazott, Áldás helyett átok azért reád szállott, Lelked üdvösségét pokolban tanálod.»

Tóth István életéről voltaképen csak annyit tudunk, amennyi Cziráky-eposzából kiolvasható. Eszerint gróf Cziráky József ezredes belső embere volt s urát táborozásaiban mindaddig kísérte, míg az ezredes el nem esett Prága ostrománál 1742-ben. A gyászhírt ő tudatta az özveggyel. — Verses munkája 1742-ben készült: A jó emlékezetű méltóságos dénesfalvai gróf Cziráky József úr, fölséges királyné asszonyunk tanácsa, komornékja, ezeres kapitánya, t. Vasvármegye fölkelt nemes vitézinek hadi fővezére, Ausztria, Morva, Szilézia és Csehországokban viselt hadi dolgainak, életének és utolján Prága alatt vitézül történt halálának emlékezete. (A tizenkét énekhez csatolt toldalék az özvegy grófné bánkódását festi. A szerző megemlítette munkájában azt is, hogy megelőzőleg már írt szerelmi és üdvözlő költeményeket s versbe foglalta Judit és Holofernes történetét meg Hero és Leander szerelmét.) — Kéziratban maradt eposza a Cziráky grófok lovasberényi kastélyába került; innen adta ki Pauer János székesfehérvári püspök: Tóth István versezeti az Istenben boldogult néhai méltóságos gróf Cziráky József ezeres kapitánynak életéről, táborozásáról, haláláról 1742-ben. Székesfehérvár, 1881.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Márki Sándor: Péró lázadása. Budapest, 1893. — A Történelmi Tár verses szövegközlései: 1893, 1900, 1903. — Szádeczky Lajos: Apor Péter verses művei és levelezése. Két kötet. Budapest, 1903. — Kiss István: Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Századok. 1904. évf. — Császár Elemér: A Cziráky-posz. Alexander-emlékkönyv. Budapest, 1910. — Bobory

Zoltán: A hanyatlás korának elbeszélő költészete. Kolozsvár, 1912. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Kozocsa Sándor: Rebellis ének a Péró-lázadásról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — Gulyás József: Históriás ének a Pálffy-család hőseiről. U. o. 1930. — U. az: Vázlatok. Sárospatak, 1930.

OSZK

PRÓZAI ELBESZÉLÉSEK.

Termékenység és eredetiség dolgában a szépirodalom valamennyi ága közül a prózai elbeszélés áll a legutolsó helyen.

A legelterjedtebb népkönyvek egyike volt *Stilfrid és Brunszvik históriája.* Ezt a középkori mondát már a XIII. században feldolgozta egy német költő s utána számos verses és prózai változata keletkezett. A népszerű elbeszélés Németországból átjutott Csehországba is, ahol a sikerült átdolgozás valóságos cseh nemzeti mesévé tette. A csodás kalandokba sodródó német herceg alakja a cseh népkönyvben cseh királlyá lett. A magyarra fordított história számos kiadásban forgott közkézen, a vásárokra járó nyomdászok és könyvkötők sok száz példányt adtak el kiadásaiból. Stilfrid Históriáját minden diákgyerek ismerte. A vallásos könyvek, álmoskönyvek, kalendáriumok és csíziók mellett az ilyenfajta ponyvatermékek voltak a fejletlen ízlésű olvasóközönség legkedvesebb olvasmányai.

Erkölcsi tanulságú példagyüjteményt állított össze a magyar nép számára Taksonyi János jézustársasági áldozópap. Két kötetbe foglalt *Válogatott történetei* (1740) nagy olvasóközönséget vonzottak, bár a protestánsok tartózkodtak olvasásától. A katolikus szellemű példatár

háromszáznál több elbeszélést foglalt magában. Taksonyi János a külföldi latinnyelvű egyházi példatárakból merítette történeteit. Nem fordított szolgai módon: rövidített és bővített legjobb belátása szerint. Az elbeszélés elevenségére és a mondatalkotás arányosságára sikeresen törekedett, a nép nyelvéből a ritkábban használt szavaknak és kifejezéseknek egész tömegét gyüjtötte össze. Prózája népies magyarságú, de azért nem mentes az idegenszerűségektől. A deákos korszak reá is kedvezőtlenül hatott. Mondatfűzésében a latinosságoktól nem tudott megszabadulni.

A STILFRID-HISTÓRIA teljesebb címe: Stilfrid csehországi királyról és Brunszvik, Stilfrid fiáról, csehek királyáról. Pozsony, 1730. — A füzet gyakran szerepel a XVIII. századi magyarországi könyvárusok számadásaiban és katalógusaiban. Nottenstein János György budai nyomdász 1733-ban 5 denárért árulta példányát. (Ugyanakkor Árgirus Históriája 3 denár, Salamon és Markalf 5 denár, a Murányi Venus 10 denár, a Kemény János 13 denár volt.)

TAKSONYI JÁNOS (szül. 1679. Hanusfalva, Szepes megye; megh. 1746. Nagyvárad) jézustársasági áldozópap. Mint minden jezsuitát, őt is sokféle hivatalban alkalmazták és sürün helyezték át állomáshelyeiről. Munkásságának főbb helyei: Gyöngyös, Eger, Kassa, Kolozsvár, Győr, Nagyszombat, Nagybánya, Ungvár, Komárom, Szatmár, Rozsnyó, Kőszeg, Nagyvárad. Szónoki tehetsége korán figyelmet keltett. Hatásos szentbeszédeiért kortársai a jezsuita hitszónokok fejedelmének nevezték. Több hitbuzgalmi munkát irt magyar és latin nyelven. — Ifjúkori fordítása: A purgatoriumbeli lelkeknek állapotja. Nagyszombat, 1718. (Roa Márton spanyol jezsuita nyomán latinból. Számos magyarázó példa és tanulságos történet olvasható benne.) — Erkölcstanító példatára: Az emberek erkölcseinek és az Isten igazságának tükörei azaz némely ritka és válogatott történetek, amelyekben az embereknek mind jó, mind gonosz cselekedeteik és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága nyilván és világosan előadatnak. Két

kötet. Győr, 1740–1743. (Második kiadása 1759-ben, harmadik kiadása 1805-ben jelent meg. A példatár elbeszélő anyagának közvetlen forrásai: Stengel György, Claus József, Ardia János, Pexenfelder Mihály, Majolus Simon, Maior János és Engelgrave Henrik könyvei. A magyar példák Bonfinius Antal históriájából valók. A Gesta Romanorumot közvetlenül nem használta a szerző, de forrásaiban voltak Gesta-történetek, melyeket azután ő is átvett. A weinsbergi nőkről szóló anekdotája Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben és Faludi Ferenc Téli Éjtszakáiban is előfordul. Barlám és Jozafát legendája, Bánk bán esete és Iréne története szintén megtalálható munkájában.)

Irodalom. — Jablonkay Gábor: Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcstanító példatára. Kalocsa, 1910. — Katona Lajos irodalmi tanulmányai. II. köt. Budapest, 1912. — Bleyer Jakab: A Stilfrid- és Bruncvikról szóló magyar népkönyv mondai eredete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1916. évf. — Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Budapest, 1917.

DRÁMAI KÍSÉRLETEK.

A XVIII. SZÁZAD első felében a jézustársasági tanárok még latin nyelven írták iskolai drámáikat, de Faludi Ferenc *Caesar*ját 1749-ben már magyarul játszották el a nagyszombati katolikus diákok. A piaristák iskoláiban is több nyoma van annak, hogy már 1750 előtt megpróbálkoztak magyarnyelvű színjátékok előadásával.

A diákok egyes sikerültebb vallásos darabokat az iskola falain kívül is eljátszottak. A kéziratban maradt *Eszter-drámá*t színjátszásra szervezkedő dunántúli tanulók adták elő a falusi nép előtt. A kezdetleges kísérletből még a felvonásokra és jelenetekre való felosztás is hiányzik, egyedül a prológus és az epilógus válik külön a főrésztől. Párosrímű tizenkettősei az Ótestamentum Eszter-könyvének nyomain haladnak, a bibliai szöveget dialogizálják, anélkül azonban, hogy ki tudnák aknázni az önként kínálkozó drámai mozzanatokat. Szerzője ismeretlen. Szövegéből csak az derül ki, hogy a szerző: «tisztetelendő tudós úr» volt.

A másik bibliai dráma, *Judit asszony históriája* (1744), a moralizáló iskolai színjátéknak és a verses elbeszélésnek vegyüléke. Egyik dunamelléki város szerzetestanára írta abból a célból, hogy Holofernes és Judit történetével oktassa és mulattassa az asszonyokat. Drámának épen olyan gyenge, mint elbeszélésnek. Az ismeretlen szerző

nem volt tisztában sem a verses elbeszélés, sem a drámai előadás kellékeivel. Szerkezet és jellemzés ismeretlen fogalmak voltak előtte. Nyelve színtelen volt, verselése kezdetleges. Négyesrímű tizenkettősei lomhán vitték odább a bibliai történetet.

Csíksomlyón nemcsak iskolai drámákat adtak elő a diákok, hanem misztériumjátékokat is. Évenkint más és más minorita szerzetestanár írta a bűnbánatra serkentő darabot az ájtatos székely búcsújárók épülésére. Ezeket a misztériumokat a csíksomlyói katolikus gimnázium diákjai játszották el a nagypénteki ájtatosságok alkalmával. Mivel a játékok legfőbb tárgya Krisztus kínszenvedése volt, az évenkint meg-megújuló téma földolgozásához nem kis lelemény kellett; ezért a passiójáték írására kevésbé alkalmas szerzetesek a hivatottabb elődök kéziratairól kölcsönöztek egyes szövegrészeket. Negyvennyolc ilyen nagypénteki színjáték jutott korunkra. (1741—1774.)

Kiadások. — Az Eszter-dráma 1720-ból való kéziratát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi: Asverus király és Eszter az árva. — A «tragédiás magyar versekbe» öntött Judit-dráma nyomtatásban is megjelent: Ama bátor szívű és vitézi nagy erejű nevezetes Szent Judit asszonynak jeles dolgairól írattatott rövid história. Buda, 1749. — Fülöp Árpád kiadása: Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Budapest, 1897. (Négy passió közlése a Régi Magyar Könyvtárban.) — Bayer József kiadása: Egy magyar Eszter-dráma. Budapest, 1904.

Irodalom. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Fülöp Árpád: Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Budapest, 1897. — Bayer József: Egy magyar Eszter-dráma. Budapest, 1904. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914.

MIKES KELEMEN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Mikes Kelemen élete.
Mikes Kelemen Törökországi Levelei.
Mikes Kelemen fordításai.
A Mikes-irodalom.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MIKES KELEMEN ÉLETE.

Elviharzottak a kuruc idők, II. Rákóczi Ferenc idegenbe bujdosott hűséges embereivel. Udvarának egyik szerény tagja, Mikes Kelemen, a száműzetés keserű évtizedeiben az izlám hívei között írta meg Törökországi Leveleit.

Mikes Kelemen 1690 augusztusában született Zágonban, a későbbi Háromszék megye egyik falujában. Előkelő székely nemzetség ivadéka volt. Atyját, Mikes Pált, osztrák katonák végezték ki; anyja, Torma Éva, másodszor is férjhez ment. A református nemesifjú mostohaatyjának befolyása alatt áttért a katolikus vallásra, nevelését a jézustársasági atyák vették át, így került a kolozsvári jezsuita gimnáziumban a nemesi konviktus növendékei közé. Mikor II. Rákóczi Ferenc 1707-ben Erdélybe érkezett, hogy magát fejedelmi székébe iktassa, a Mikes család bejuttatta a tizenhét esztendős ifjút a fejedelem udvarába apródnak. Nem is került el Mikes Kelemen soha többé II. Rákóczi Ferenc oldala mellől. Bár a szatmári békét követő általános bűnbocsánat idején hazamehetett volna földbirtokára, édesanyja és rokonai körébe, mégis kibujdosott Magyarországból, mert nagyon szerette urát, a fejedelmet. Együtt ment II. Rákóczi Ferenccel Lengyelországba, 1713 elején Franciaországba, itt tartózkodott 1717-ig.

Mikor a török szultán ígéretet tett, hogy II. Rákóczi Ferencet visszasegíti az erdélyi fejedelmi székbe, 1717 őszén Mikes Kelemen is Törökországba hajózott a bujdosó kurucokkal. Gallipoliban szálltak partra, innen Drinápolyba vonultak; izgatottan várták azt az időpontot, amikor Magyarországon kitűzhetik a fölkelés zászlaját. Az 1718. évi passzarovici béke szárnyát szegte reményeiknek. A török szultán a Márvány tenger partján, Rodostóban, telepítette le csalódott szövetségeseit, becsülettel gondoskodott ellátásukról, a kurucok semmiben sem szenvedtek hiányt. Itt gyulladt szerelemre Mikes Kelemen Kőszeghy Zsuzsánna iránt, de Zsuzsánna 1723-ban Bercsényi Miklósnak nyujtotta kezét s férjének két év mulva bekövetkezett halála után sem hallgatott a szerelmét kérő fejedelmi kamarás szavára, hanem Lengyelországba költözött. Mikes Kelemen továbbra is ott maradt II. Rákóczi Ferenc rodostói udvarában. Bujdosó társai egymásután haltak el, 1735-ben elhúnyt a fejedelem is. Ő maga még negyedszázadig ette a száműzetés kenyerét, régi barátai kidőltek mellőle, végül reá szállott a bujdosótelep főnöksége. Hiába remélt kegyelmet Mária Terézia királynőtől, nem térhetett vissza szülőföldjére. Rodostóban halt meg 1761 október 2-án hetvenegy éves korában.

Adatok Mikes Kelemen életéhez:

1690. — Mikes Kelemen születésének éve. Augusztus havában születik a háromszéki Zágon faluban. (Ősi székely nemesi család gyermeke. Atyja Zágoni Mikes Pál földbirtokos, anyja Csicsókeresztúri Torma Éva, mindketten református vallásúak. Korán árvaságra jut, atyját az 1690-es évek elején kivégzik. Mikes Pál ugyanis a Habsburg-házzal szemben Thököly Imréhez csatlakozott, 1690-ben a kuruc

fejedelemmel együtt menekült a törökök közé; de hirtelen visszatérve ártatlanul megöletett három székely nemest, későbbi bujdosásában pedig elárulta a havasalföldi oláh vajda titkos összeköttetéseit; ez elfogatta, Erdélybe vitette, itt Heister osztrák tábornok kegyetlen bosszút állt rajta: Fogaras várában kitolatta szemeit s napról-napra vagdostatta és égettette testét, míg kinjaiban meg nem halt. Özvegye néhány év mulva újból férjhez ment Boér Ferenc erdélyi katolikus nemesúrhoz. Ebből a házasságból született Mikes Kelemen mostohatestvére, Boér-Huszár József.)

1701 körül — Mikes Kelemen a jezsuiták kolozsvári gimnáziumában tanul. Bennlakó növendék. (Már nem református; mostohaatyja szorgalmazására anyja is áttér a katolikus vallásra. Tanulókorából megmaradt egy rajza, ennek hátlapjára odaírta latinul, hogy egyik rokona lelki üdvösségéért három gyónást és áldozást végez, háromszor elimádkozza a rózsafüzért, négyszer megsanyargatja a testét, ötször elmondja a lorettói litániát és hatszor hódol Istennek a Jézus nevéről szóló litániával. A jezsuiták szigorú vallásos szellemben nevelik, jól megtanítják latinul, egyéb ismeret közlésére nem helyeznek súlyt. A konviktusban jólelkűen foglalkoznak minden ifjúval, a konviktorok szeretik tanáraikat, együtt étkeznek a páterekkel, velük járnak labdázni a mezőre és üdülni a kolostor gyümölcsöskertjébe. A vakációk idejére kocsik érkeznek az úrfiakért Erdélyország minden tájáról, viszik hazafelé a diákokat, ez külön öröm és mulatság.)

1702. — Mint kolozsvári diák fellép a Mátyás király házasságáról szóló latin iskolai drámában s a király mátkájának szerepét játssza. (Catharina regis Bohemiae filia: Clemens Mikes praenobilis Siculus ex Tribus Sedibus, parvista e convictu nobilium. Eszerint a nemesi konviktus parvista tanulója volt.)

1707. — Mint tizenhét éves ifjú bekerül apródnak II. Rákóczi Ferenc udvarába. (Az erdélyiek április havában Marosvásárhelyen iktatják be a fejedelmet székébe, hívei közé tartozik gróf Mikes Mihály is, ő segíti be unokaöccsét a kitüntető udvari szolgálatba. Ettől kezdve Mikes Kelemen nem válik meg urától. Erdélyből kimegy Magyarországba, soha többé nem látja szülőföldjét. A fejedelemmel együtt többször bejárja a felvidéket, ott van a táborokban, részese az udvar minden örömének, izgalmának, aggodalmának.)

1711. — II. Rákóczi Ferenccel együtt távozik Magyarországból. Februárban mennek el Lengyelországba, itthon májusban megkötik a szatmári békét. (Aki záros határidőn belül leteszi a hűségesküt, személyére és vagyonára kegyelmet kap, beleértve magát a fejedelmet is; aki nem hódol meg a magyar király előtt, földönfutó lesz. A fejedelem visszaküldi maga mellől híveit, egy részük azonban inkább bujdosásra adja fejét, semhogy visszatérjen a Habsburg-ház uralma alá. Mikes Kelemen is ott marad II. Rákóczi Ferenc mellett, reménykedve abban, hogy a külföldi hatalmak segítségével valamikor mégis csak diadalmasan térnek majd vissza hazájukba.)

1712. — A fejedelem kíséretében Lengyelországból Angolországba hajózik. (November közepén vitorláznak át Angliába, hajójuk csaknem elsüllyed a rettenetes viharban. Nagybritannia és Irország uralkodója, Anna királynő, nem fogadja II. Rákóczi Ferencet.)

1713. — Ez év januárjában Franciaországba hajóznak. XIV. Lajos francia király nem feledi a magyarok jó szolgálatait, a bujdosó fejedelmet vendégének tekinti, az emigránsok részére szállást és évdíjat rendel. A magyar ház lakói megismerik Párist és környékét. (A Mikeshez és néhány nemestársához hasonló kisebb rangú fejedelmi alkalmazottak nem juthatnak be az előkelőbb körökbe és szalonokba, de a város nevezetességeit megtekintik, eljárnak a színi előadásokra, vásári mutatványokra, állatseregletbe, vadászatokra, közben megtanulnak franciául.)

1715. — Lesujtó hírek Magyarországból. Az 1715. évi 49. törvénycikk II. Rákóczi Ferencet és bujdosó társait hazaárulóknak nyilvánítja, a magyar szabadság felforgatóinak jelenti ki s a királyi kincstár javára elkobozza minden vagyonukat. (A fejedelem elvonul a kamalduli szerzetesek grosboisi telepére, hozzáfog Vallomásainak megírásához, kertészkedik és ájtatoskodik. Kísérete még mindig bizalommal várja a jobb jövőt, a kedvező politikai fordulatot, a háborút. Hiszik, hogy még diadallal vonulhatnak be Magyarországba.)

1717. — Közel ötévi franciaországi időzésük után hajóra szállnak s október 10-én megérkeznek Gallipoliba. III. Ahmed szultán hívására jelennek meg Törökországban, mert a török kormány fel akarja őket használni a Habsburg-ház ellen. Megjelennek a drinápolyi főhadiszálláson, a fejedelmet udvariasan fogadják mindenütt. (Kísére-

ének tagjai sokat szenvednek, még tisztességes szállás sem jut számukra a háborús időkben. Bútorozatlan viskókban alszanak a földön, nem tudnak mit csinálni, egyedüli foglalkozásuk a vadászat. Nem értenek törökül, nincs ismeretségük. Pénzzel ellátják őket, ígérgetésekben sincs hiány. Mikes ebben az évben kezdi meg Törökországi Leveleskönyvének írását. Huszonhét esztendős.)

1718. — A szultán megköti a békét a Habsburg-házzal, a bujdosók Drinápolyból augusztus közepén új szállásra indulnak. A fejedelem szeretne visszatérni Franciaországba, ott azonban Ausztria miatt nem tartják kívánatosnak látogatását. Nyomorúságos falvakban hányódnak-vetődnek két éven keresztül. Kevés holmijuk egyre fogy, a török kormány segélypénzéből tengetik életüket. («Akik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijük?»)

1719. — Jenikő török helységből több ízben bemegy Konstantinápolyba és környékére, tiszteleg Bonnac francia követ házában, Bonnacné szívesen látja vendégei között. Itt művelt körben társaloghat franciául, nem úgy, mint Párisban, ahol inkább csak a fejedelem előszobájában üldögélt vagy komornyik-szolgálatokat végzett ura mellett. (A francia követ nejét nagyon dícséri: «Az asszony olyan, mint egy darab nádméz; azt is elmondhatni, hogy olyan az asszonyok között, mint a jóféle gyöngy a többi gyöngyök között». Madame Bonnac bizonyára könyveket is ad számára kölcsön. Ettől a kellemes epizódtól eltekintve, élete elég keservesen folyik. Augusztus második felében a fejedelem kíséretével az ázsiai partokra megy át Bejkosz török falu mellé; itt élnek a tenger partján sátrak alatt; felhőszakadás idején térdig érő patak folyik sátraikon keresztül. Október közepe táján visszatérnek az európai partokra. «Jenikő, ahol mi lakunk, igen rút város, a többi ilyen sincsen.»)

1720. — Az osztrák követ ismételten követeli II. Rákóczi Ferencnek és társainak kiadatását, a szultán visszautasítja az erőszakoskodást s a bujdosókat letelepíti a Márvány tenger partján fekvő Rodostó városkában. Április 24-én érkeznek szállásaikra. Elhelyezésük kényelmes, egész utcát ürítenek ki számukra tágas házakkal. Mikes és szolgája egy gazdag örmény házát kapja lakóhelyül. (A város lakossága török, görög, örmény és zsidó. Fekvése festői, házai nem dísztelenek, környéke gazdagon termő. A szultán nemcsak a magyarok utcájában fekvő

házakat ajándékozza a magyaroknak, hanem nagyobb terjedelmü birtokot is juttat számukra örök joggal. Rodostó ettől kezdve negyven esztendőn keresztül az emigráns magyar hazafiak gyülőhelye. Telepük mintegy hatvan főből áll, időnkint egyesek elköltöznek, helyükbe mások jönnek, a halál meg-megritkitja soraikat. A fejedelem vallásos szellemü, fegyelmezett udvartartást visz, szolgálattevő magyarjai pontos napirend szerint kelnek, étkeznek, feküsznek. A külföldi híreket elszigeteltségükben is számontartják. A konstantinápolyi francia követség szivességéből francia és latin hírlapokat és folyóiratokat kapnak, Hollandiából és Németországból is jár ujságuk. Nincs hiányuk újonnan megjelent könyvekben sem.)

1722. — Mikes Kelemen édesanyja, Boér Ferencné Torma Éva, levelet küld fiának Rodostóba s feleletét kéri: akar-e hazajönni? (A szegény anya gróf Károlyi Sándor belső titkos tanácsoshoz esedezett fia ügyében; kérelme támogatására felhozta, hogy fiát gyermekfővel vitték ki idegen országokba s igy nem érdemelte meg számkivetését. Levélben könyörgött gróf Károlyi Sándornénak is, kérve közbenjárását annyi év óta nem látott fiáért. «A konviktusból — panaszolja — hírem és akaratom ellen, távollétem miá, Rákóczi fejedelem mellé inasságra kivették.» Ilyen előzmények után üzente levelében fiának: «Engemet tudósits, a gráciát mindjárást megszerzem, de még kedvedet nem látom s akaratodat, addig semmiben nem munkálkodhatom. Én úgy hiszem, ha nem igyekszel, engemet csak kevés idő mulva nem látsz, mert a sok mindenféle keserüség meggyőzött. Bárcsak az én halálom előtt való látásodban örvendeztetne meg engemet az én Istenem! Azért az őfelsége hüségére igyekezzél bejönni, ifjúságodnak virágát mi haszna ott eltöltened, egy emberbe reménységedet vetned: ha meghal, mit csinálsz? Az igaz, hogy jószágodat mind másnak adták, én semmit sem birok benne, de jobb az magad hazájába lenned, hogysem az idegenek között. Az Isten szent lelke szálljon reád és viselje mindenben gondodat. Téged kesergő édesanyád, kedves fiam, árva Torma Éva».)

1723. — Torma Éva levele csak egy év mulva jut el Rodostóba. Fia megindult lélekkel irja szerető sorai alá: «Ó édes Jézusom, hálákat adok szent felségednek, hogy annyi sok bujdosásom után árva szolgálódnak megadtad levelét látnom! Áldassék a te szent neved,

hogy még megtartottad szegényt! Tartsd meg dicsőségedre tovább is és add meg, édes Teremtőm, árva szolgálódnak azt a vigasztalást, hogy még ez életben láthassam és dicsérhessem szent nevedet vele együtt, ha az a te akaratod». Nem megy el Rodostóból. (Hogy miért nem törekedett teljes erővel hazafelé, ennek legfőbb oka nagy szeretete a fejedelem iránt. Serdülő ifjúságától kezdve ott élt mellette, nem tudott elszakadni urától, szégyelte volna magát, ha szerencsétlenségében magára hagyja. «Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért:» olvassuk Törökországi Leveleskönyvében.)

1725. — Bercsényi Miklós halála. Az öreg generális két évvel azelőtt nőül vette a családja körében nevelt Kőszeghy Zsuzsánnát. A vidám kedélyű hajadon kezére Mikes is számot tartott s nagyon fájt neki, hogy a leány a grófi rangot előbbrevalónak tartotta az ő vonzalmánál. Most újból próbálkozik az özvegy úrnőnél, de ismét sikertelenül. (Kőszeghy Zsuzsánna 1726-ban elmegy Rodostóból s lengyelországi rokonaihoz költözik. «Meglátom-e valaha vagy sem, Isten tudja:» jegyzi fel panaszát a búsongó szerelmes.)

1727. — Franciországból Rodostóba érkezik a fejedelem ifjabb fia, Rákóczi György. Bécsben nevelték, amíg meg nem szökött a császári városból. Magyarul nem tud. Örömmel fogadják, de a fiatalember unatkozik az egyhangú környezetben s a következő évben visszatér Franciaországba. («Itt mi csak csendességben élünk; töltjük, húzzuk, vonjuk az időt. Minden mulatság előttünk fut. De ugyan miért is keresné a mulatság a bujdosókat:» búsong Mikes.)

1733. — Megismerkedik De Saussure Cézár francia nemessel, a fejedelem rodostói udvarának vendégével. A világlátott francia beáll II. Rákóczi Ferenc szolgálatába, magyar barátainak sokat beszél élményeiről, megmutatja följegyzéseit. Levélalakú emlékirataival élénken hat Mikesre. (Sajátságos, hogy sem ő nem említi Mikest a maga emlékirataiban, sem Mikes nem szól róla leveleskönyvében. A francia diplomata előtt a diplomáciai ügyekbe nem avatott magyar bujdosó jelentéktelen embernek tünik fel, Mikes viszont francia ismerősénél sokkal fontosabb személyekről is hallgat tudósításai és elmélkedései során.)

1735. — Április 8-án meghal II. Rákóczi Ferenc. Mély gyász a rodostói magyarok között. Testét Konstantinápolyba szállítják, itt

temetik el a jezsuiták templomában édesanyja, Zrínyi Ilona mellé. A török kormány megvizsgálja a bujdosók ügyét s megadja nekik a szabadságot, hogy ki-ki oda mehessen, ahova akar. A bujdosók Rodostóban maradnak, a szultán továbbra is segélypénzt ad nekik. («Soha keresztény fejedelemhez a porta olyan hitellel nem volt, mint ő hozzája szegényhez. Az ő tanácsát mind becsülte, mind követte. Hidd el, néném, hogy tudott is jó tanácsot adni.» A fejedelem emlékét mindenki kegyelettel őrizte, de talán Mikes ragaszkodása a legmegindítóbb. Ez a tisztelet és hűség annál nagyobb érdeme, mivel ő voltaképen sohasem érezte a fejedelem különösebb kegyét. Eleinte éveken keresztül libériás belső inas volt, csak Rodostóban lett kamarás, ettől az időtől kezdve ura asztalánál ülhetett. Bizalmas ügyekbe soha nem avatták; a fejedelem körül járkáló francia kalandorok többet tudtak minden belső dologról, mint ő, aki közel harminc esztendőn keresztül szolgált a fejedelmi udvarban; II. Rákóczi Ferencnek mások voltak a meghittjei, ezt a hű emberét lelkileg távol tartotta magától; személyét kedvelte, de szellemi súlyát nem sokra tartotta. Kifelé Mikes nem mutatott semmit. Az emigráció naplóírói szürke udvari alkalmazottnak tartották, sőt az egyik külföldi emlékíró, mikor véletlenül megemlékezik róla, «bornirt» embernek: korlátolt eszűnek mondja. Holott leveleiben igazi kéteszű székely.)

1736. — Megérkezik II. Rákóczi Ferenc idősebb fia, Rákóczi József; szeszélyes viselkedésével rossz benyomást kelt a rodostói magyarok között; de engedelmeskednek neki, mert atyja emlékét tiszteletben tartják. Mikessel szemben bizalmatlan, másokat haragos fellobbanásaival sért meg, nem tart rendet semmiben. (A Törökországi Leveleskönyv szerint: «Vigasztalásunkra vártuk ezt az ifjú fejedelmet, de szomorúságunkra jött. A szép rendtartást, amelyet az atyja szabott volt közöttünk, azt a fia harmad nap alatt felfordítá. A rendet nagy rendetlenség követte, az okosságot a hebehurgyaság, a kegyességet a harag és idegenség».)

1738. — Törökország háborút visel a Habsburg-ház ellen, Rákóczi Józsefet kinevezi Erdély fejedelmének, a bujdosók megindulnak a magyar határ felé. Mikes a havasalföldi oláh vajda üdvözlésére megy, az ifjú fejedelem Orsováig nyomul előre, de III. Károly király csapataival szemben teljesen tehetetlen. («Azt gondolja a porta, hogy az egész

Magyarország és Erdély lóra ül és hozzánk jö. Talán úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja.» A lehangoló kudarc után meghal Rákóczi József.)

1739. — Mikest a török porta a moldvai Jassyba rendeli, hogy kéznél legyen, ha az erdélyi elégületlenek fel akarnak kelni az osztrák császári ház ellen. Itt és Bukarestben tölti idejét éhezve, fázva, betegen. («Elítélheted, néném, micsoda sóhajtásokat bocsátottam, mikor az édes hazám havasai mellett mentem el. Örömest bémentem volna Zágonban, de az Úr befedezte előttem az odavivő utakat.»)

1740. — Beköszönt a béke. Mikes visszatér Rodostóba, társai egyre halnak. «Igy fogyunk lassanként és annyi sok közül csak négyen maradtunk, akik a szegény fejedelmet szerencsétlenségünkre idegen országra kisértük.» Magyarországban Mária Terézia királynő lép a trónra. «Erre a hírre nézve százféle gondolatok jönek eszemben, de talán egyik sem leszen úgy, amint gondolom.» (Szeretne hazamenni, ötven esztendős már, halálosan únja a számkivetést. A török porta változatlanul gondoskodik a bujdosók eltartásáról, hálás is érte, de szive hazavonja, hiába veti nagy önmeggyőzéssel papirosra: «Itt vagyok és itt leszek, amíg a mindenható Istennek tetszik».)

1741. — A bujdosók a konstantinápolyi osztrák követség útján bünbocsánatért folyamodnak Mária Terézia királynőhöz. A királynő nem ad számukra amnesztiát. Mikes nem mehet vissza hazájába. Fájdalmas tréfálkozással jegyzi fel: «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztetésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tiszttartóval, se számvetővel; a perlekedésben a fejünk nem fáj; a kvártélyos nem szorongat; a jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk; a más sorsát, tisztségét, előmenetelét, udvarházát nem irígyeljük; gondolom, más sem irígyli a miéinket». (Mit csináljon a szegény számkivetett? Vallásos szellemű könyveket fordít «frantziából székely nyelvre» s szőlőt ültet kertjében. «Itt mi, Istennek hála, csendességben töltjük bujdosó napjainkat. Gazdaságra is adtam magamat, mert a kertemben egynéhány szőlőfát ültettem; meg is fogantak, két gerezd szőlőt is hoztak. Én azoknak úgy örülök, mintha a tokaji hegyet bírnám. Édes néném, mely kevéssel meg kell érni egy bujdosónak.»)

1750. — Tiz esztendő telik el. A rodostói napok gyötrő egy-

hangúságát fordításainak kidolgozásával enyhíti. Egy lengyelországi magyar nőismerőse levele révén ebben az esztendőben veszi hírül, hogy özvegy gróf Bercsényi Miklósné Köszeghy Zsuzsánna meghalt Jaroszlávban. (Ez időtájt már Torma Éva sem él; szerencsétlenül halt meg; kocsiját megvadult lovak ragadták el, az idős nagyasszony halálosan megsérült s a halotti szentségek felvétele után elhúnyt. Második házasságából származó fia, Boér-Huszár József, 1730-ban nyert bárói rangot III. Károly királytól.)

1758. — Ismét nyolc esztendő. A török porta Mikes Kelement teszi meg básbuggá: a rodostói magyarok generálisává. «Mennyi urakat, nemesembereket temettünk már el, kit egy, kit más esztendőben; úgy annyira, hogy már csak ketten maradtunk volt Zay úrral. Az Isten azt is kivevé a bujdosásból 22. octobris. Már most egyedül maradtam a bujdosók közül. Halála után a portára kellett mennem, hogy hírré adjam halálát. A szokás szerint engemet tettek básbuggá. Mert azt jó megtudni, hogy akik ebbe az országba az öreg Rákóczival jöttünk, azok közül csak én maradtam.» (Ez év végén, hatvannyolc esztendős korában, fejezi be Törökországi Leveleskönyvét. «Mennyi változáson mentem már által, de az Istennek gondviselése mindenkor velem volt és vagyon mindnyájunkkal.»)

1759. — Nagy öröm éri: hivatalos engedélyt kap hazulról, hogy erdélyi rokonaival levelezhessen. Hazájában voltaképen már csak két öreg ember emlékezik rá: egykori iskolai játszótársa, gróf Mikes István; és féltestvére, báró Huszár József. A grófi rokon kimérten válaszol levelére, óvatosan tudósítja a családi eseményekről, fél a veszedelmes érintkezéstől; Huszár József azonban igazi atyafiságos szeretettel vált vele leveleket. (A levelezés ebben az időben lassan megy; félesztendőbe is belekerül, míg Erdélyből egy-egy levél eljut Rodostóba; csoda ez is, mert a Balkánon nincsen postajárat, alkalmi utasokra és jó emberek irgalmára van bízva a levelek továbbítása. A kapott hírek boldogsággal töltik el Mikest, visszaemlékezik gyermekkorára s nagyon örvend, hogy egyik unokaöccse hasonlít hozzá. Szeretné látni erdélyi rokonságát, egyedül ő van távol tőlük: «csak egy vettetett ki, valamint a férges alma». Ajándékokkal is kedveskedik atyafiságának: Huszár József számára veteményes magot küld, az asszonynép számára gyűrűbe és pecsétbe való kövecskéket mellékel

leveléhez, az egész család számára eljuttatja olvasmányul a Kereszt Királyi Útjának kéziratát. Fölvetik előtte a gondolatot, hogy haza kellene jönnie, de ő tudja, hogy «Ex Turcia nulla redemptio»: Erdélyországba nincs már visszatérése. «Az irgalmasságnak kapuja érdeme szerint bezáratott előtte».)

1761. — Október 2-án meghal Rodostóban. A városban pestis dühöng, ennek az áldozata. Hetvenegy esztendős. Társai mellé hantolják el az örmények és magyarok temetkező helyére. (Sírja 1830-ban tünt el, mikor a sírkertet felásták s az elhúnytak csontjait az új temetőben közös verembe tették.)

1762. — A rodostói magyar telep még mindig megvan, időnkint meg-megjelenik egy-egy hazátlan magyar a törökországi emigránsok között. Meglátogatja a telepet a konstantinápolyi francia követség belső tagja, báró Tóth Ferenc francia kapitány is. (Atyja II. Rákóczi Ferenc kuruc tisztje volt, utóbb francia tábornok. Báró Tóth Ferenc bátor katona és kitünő hadimérnök, sokat időzött a törökök között, francia emlékiratai ismertté tették nevét egész Európában; a párisi forradalom diadalra jutása után Franciaországból Magyarországba menekült, itt halt meg 1793-ban. Egyik föltevés szerint a Törökországi Leveleskönyvet ő hozta magával Rodostóból.)

1786. — Bécsben megjelenik egy török szolgálatban álló magyar ember, megismerkedik Görög Demeterrel s neki ajándékozza Mikes Kelemen egyik kéziratát. Ez a Mészáros nevű törökországi magyar elözőleg megfordult Rodostóban, itt kapta a kéziratot Mikes Kelemen egyik ismerősétől, egy Horváth nevű öreg embertől. A Bécsbe vitt kézirat minden valószínűség szerint a Törökországi Leveleskönyv volt. (Hogy a többi kézirat hogyan jutott haza, erre nézve inkább csak föltevések vannak. A Kereszt Királyi Útját maga Mikes küldte meg a báró Huszár-családnak; a többi kézirat Farkas Lajos gyüjteményéből 1874-ben bukkant elő; az Ifjak Kalauzának első kidolgozását a budapesti egyetemi könyvtár őrizte meg.)

1789. — Görög Demeter hírlapjában, a bécsi Hadi Történetekben, rövid híradás jelenik meg Mikes kéziratáról. (A rodostói bujdosó már huszonnyolc év óta halott, de számüzetésének helyén még mindig vannak, akik emlékeznek reá. A török kormány ugyanis nem oszlatta fel a rodostói magyar telepet, az újabb emigránsok leszár-

mazottairól is gondoskodott, még a XIX. század elején is támogatta a törökországi magyarokat.)

1794. — Kulcsár István közrebocsátja a Törökországi Levelek első kiadását. (A kéziratot Görög Demetertől kaphatta s nem báró Tóth Ferenctől.)

1861. — Toldy Ferenc a Törökországi Levelek második kiadásával széles körökben figyelmet ébreszt Mikes Kelemen irodalmi munkássága iránt. (A kiadás a rodostói bujdosó halálának száz éves fordulója alkalmából jelent meg.)

1906. — A magyar kormány támogatásával megjelenik a Törökországi Levelek díszes emlékkiadása. (Az országgyülés ebben az évben külön törvénnyel törli el a kuruc bujdosókat hazaárulóknak bélyegző 1715. évi törvényt s egy országos bizottság ünnepélyesen hazaszállítja Törökországból II. Rákóczi Ferencnek és a többi magyarnak még föllelhető maradványait. Mikes Kelemen hamvai ismeretlenül porladnak tovább a rodostói földben.)

Irodalom. — Mikes Kelemen életrajzát először Toldy Ferenc írta meg részletesebben: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Két kötet. Pest, 1861. (Bevezető életrajz a leveleskönyv teljes szövege előtt.) — Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. (A Mikes Kelemenről szóló fejezet már előbb is: Koszorú. 1863. évf.) — Toldy Ferenc összegyüjtött munkái. II. köt. Pest, 1868. (Mikes-életrajz.) — Thaly Kálmán: Mikes Kelemen. Századok. 1874. évf. (Adalékok.) — Abafi Lajos: Mikes Kelemen. Budapest, 1878. (Újabb adatokat hozó életrajz. Első közlése a Figyelő 1877–1878. évf.-ban.) — Thaly Kálmán: Utóhang Abafi Mikes Kelemenéhez. Figyelő. 1878. évf. (Észrevételek.) — U. az: Mikes Kelemen ifjúkorához. U. o. 1879. évf. (Adalékok.) — Szilágyi István: Mikes Kelemen arcképe. Vasárnapi Ujság. 1879. évf. (Mellkép 1711-ből.) — Erődi Béla: Mikes Kelemen. Pozsony, 1885. (A Magyar Helikon életrajzai között.) — Thaly Kálmán: Rodostó és a bujdosók sírjai. Századok. 1889. évf. (Emlékek.) — U. az: Rákóczi-emlékek Törökországban. Budapest, 1893. (A rodostói telepre vonatkozó adatok gyüjteménye.) — Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897. (Az addig megjelenteknél bővebb életírás.) — Thaly Kálmán: Egykorú jellemzés Mikes Kelemenről. Századok. 1898. évf. (Adalék.) — Bánóczi

József: Dominus Generalis Mikes. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1900. évf. (Adalék.) — Illéssy János: Adatok Mikes Kelemenről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903 évf. (Különlenyomatban is.) — Angyal Dávid: Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez. Budapest. 1905. (Különlenyomat a Századokból és a Történelmi Tárból.) — Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Emlékkiadás. Budapest, 1906. (Négyesy László Mikes-életrajzával.) — De Saussure Cézár Törökországi Levelei. Közli Thaly Kálmán. Budapest, 1909. (Rodostói följegyzések.) — Prónai Antal: Mikes Kelemen mint actor. Századok. 1909. évf. (Mint tizenkét éves tanuló egy latin iskolai drámában Mátyás király menyasszonyának szerepét játszotta Kolozsvárt.) — Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. III. köt. Budapest, 1910. (A franciaországi és törökországi fejedelmi udvar élete.) — Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai. Budapest, 1911. (A rodostói magyar telepről.) — Szekfü Gyula: A számüzött Rákóczi. Budapest, 1913. (A fejedelem és udvara Franciaországban és Törökországban.) — Gálos Rezső: Mikes Kelemen müveltségi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. (Rámutat néhány elhanyagolt életrajzi mozzanatra.)

MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI.

MIKES KELEMEN nevét Törökországi Levelei örökítették meg a magyar irodalom történetében. A levélalakba öntött emlékirat negyvenegy évet ölel fel II. Rákóczi Ferenc rodostói udvarának életéből. Kétszázhét levele közül az első 1717. október 10-én, az utolsó 1758. december 20-án kelt.

«Gallipoliból Anno 1717. 10. octobris. Édes néném, hálá légyen az Istennek, mi ide érkeztünk ma szerencsésen, Franciaországból pedig 15. septembris indultunk meg. A fejedelmünknek, Istennek hálá, jó egészsége volna, hogyha a köszvény búcsút akarna tőle venni; de reméljük, hogy itt a török áer elűzi.» Ezekkel a bevezető sorokkal kezdi meg az író Törökországi Leveleskönyvét s időről-időre minden érdekesnek ígérkező dolgot följegyez kéziratában.

Itt van mindjárt a tengeren való utazás kérdése. «Édes néném, mi jó a földön járni.» Még Szent Péter is megijedt, mikor a vízben süppedeztek a lábai; hát mi bűnösök — tengeren járó magyarok — hogyne féltünk volna, midőn hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, mint az erdélyi hegyek. Némelykor a hullámok tetején jártunk, máskor mély völgybe

zuhantunk, csak azt vártuk, mikor omlanak reánk a vízhegyek.

Török földön sokat hall, sokat lát az ember. Csodálatos, milyen emberséges emberek a törökök; voltaképen még arról sem tehetnek, hogy a háború zűrzavarában nem helyezhetik el megfelelő szállásokon magyar vendégeiket. «Való, a törökök bennünket szeretnek, semmi fogyatkozásunk nincsen, senkinek semmi bántódása nincsen, de az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi ismeretséget, barátságot nem tehet. Ez a nemzet a keresztényt nem utálja, de megveti. Azt nem kell várni, hogy valaki a házához hívjon bennünket. Bizony nincsen is az a nagyravágyódásom, hogy valaki magához hívjon, mert ugyanis miért? Ott ád egy pipa dohányt, egy findzsa kávét, azután egy-két szó után a hosszú hallgatás... Még eddig, édes néném, igen-igen keveset tudok törökül, nem tudom ezután mint lesz, de nekem úgy tetszik, hogy ezután is annál a két vagy három szónál, akit tudok, talán tudósabb nem leszek.»

Mindenfelé vannak bujdosó magyarok Törökországban, vannak rabok is a régi időkből. Mikor a fejedelmet és kíséretét hadihajón szállítják Jenikőből Rodostóba, az író szánakozva nézi a gályarabok rettentő munkáját. «Ha az ember meggondolja, hogy azok a szegény rabok csaknem mind keresztények és hogy holtig ott kell maradni nekik, megesik az ember szíve rajtok. Azonkívül is a gályavonás igen nehéz munka; aki azt nem látta, nem lehet annak azt kigondolni.» Igaz, hogy a rabokat nem éheztetik, de ruhájuk csupa rongy, bilincsek csörögnek

rajtuk, verik őket minden hibáért. S mégis akadnak olyanok, akik megszokták ezt a nyomorúságos életet. «Beszéltem két magyar rabbal, akik húsz esztendőtől fogvást vannak a gályán, és mondottam, hogyha nem lehetne-é olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak? Csak ezt felelék erre: Miért mennénk mi már Magyarországba? Feleségünk, gyermekünk talán már megholtanak, ott is mivel élnénk? Itt ételt adnak és megszoktuk már ezt a nyomorúságot. A való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőlük, másként is gondolkodnám, ha helyettük volnék.»

A görögök, örmények, zsidók sokkal rosszabbak Mohamed híveinél, mégis a törököt szidja a kereszténység, holott egyedül ez tart rendet söpredék alattvalói között, maga pedig csöndességben él s van szíve a szerencsétlenekhez. Azzal, hogy Rodostót odaajándékozta a bujdosó magyaroknak, szintén kimutatta becsületes indulatát. «Már mi itt derék házas-tüzes emberek vagyunk és úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont. De tréfa nélkül, édes néném, mi itt igen szép kies helyt vagyunk. A város elég nagy és elég szép, a tengerparton levő kies és tágas oldalon fekszik. Az is való, hogy Európának épen a szélin vagyunk. Lóháton innét Constancinápolyban két nap könnyen el lehet menni, tengeren pedig egy nap. Az bizonyos, hogy sehol a fejedelemnek jobb lakóhelyet nem adhattak volna.»

Erről a kies helyről száll napról-napra a sóhajtás Erdély felé. Zágon messzeszakadt fia egész lelkével ott él a székelyföld világában; büszke reá, hogy erdélyi; a maga szűkebb hazáját különbnek tartja Magyarországnál. Ha

Erdélyországról van szó, dicsekvő, sőt elfogult; Erdélyországnak még az asszonyai is különbek, mint az anyaországéi. «Egy erdélyi asszony nem ér-e annyit, mint tíz magyarországi? A rózsa többet ér a kórónál, a nap fényesebb a holdnál. Mikor Magyarországon fogyatkozás van a napban, csak egy erdélyi asszonyt vigyenek oda, annak szépsége elég fényességet ád. Ez nem dícséret, hanem igaz mondás. Ha az Isten őket szebbnek teremtette másoknál, ki tehet arról?» Az ilyen kijelentések nemcsak az irodalomban és a politikában időnkint fel-feltűnő transzilvánizmus gyümölcsei, hanem bizonyára némi bosszúság megnyilvánulásai is. A rodostói magyarok bizonyosan sokat évődhettek a székely vérrel s a huzakodásnak és gúnyolódásnak — hogy melyik az igazi magyar világ: Magyarország-e vagy Erdély — a Törökországi Leveleskönyv szövegében is felcsattant a visszhangja.

Az erdélyi dolgok állandóan foglalkoztatják. Itt van különösen a nevelés kérdése. A külföldet járt embernek megnyílik a szeme, látja az otthoni iskolák elmaradottságát, eszébe jutnak a maga gyümölcstelen diák-évei. Az országok boldogsága az ifjak helyes nevelésén alapul s a mi boldogtalan országunkban mégsem gondolnak az oktatás okos rendjével. Nézzük csak, hogyan nevelik nálunk a nemesifjakat? Tíz esztendős koráig ki nem megy a fiú apja falujából, addigra megtanul olvasni, de a falusi iskolában a paraszt-szokásokat is magára szedi. «Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, aki nem törődik azzal, hogy a fiában valamely nemesi és kereszténvi jó erkölcsöket

oltson, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, akiktől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván és tanulván, azok benne csaknem holtig megmaradnak. És a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-é? Talán meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem nevezné.» Tizenkét esztendős korában beadják a fiút valamelyik kollégiumba, itt tölt vagy tizenkét esztendőt, de míg más ország tanuló ifja tudja a históriát, geografiát, geometriát s országos dolgokban sem tudatlan, a magyar diák a latin nyelven kívül semmit sem tud. «De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendős deákunkat a kollégiumból és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud és használhat-é valamit tudományával az országnak vagy magának? Legelsőbben is a mi deákunk azon igyekszik, hogy cifra köntöse és paripája légyen, egynehány könyveit és filozófiáit valamely almáriumban eltemetvén, azután faluról-falura bejárja az atyjafiait. Az atyjafiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon. Ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék.» Néhány részegség után megmossa torkát az iskolai portól és a deák szótól; a legnagyobb gondja az lesz, hogy megrészegítse az apja vendégeit s ezért az apjától másnap dícséretet nyerjen. Így tölt két-három esztendőt italban, vadászatban, szerelmeskedésben; tudománya nem gyarapodik; azt is elfelejti, amit régebben tanult. A gazdaságban tudatlan; a tiszttartójától kell megkérdeznie, hogy a szőlője délre fekszik-e vagy északra; a fizikából nem tud annyit, mint

a molnárja vagy a kovácsa. Az országgyűlésen az ország dolgához nem ért; azt sem tudja, milyen országokkal határos Erdély; nem tudja, hogy a Maros a Tiszába folyik-e vagy a Dunába. Ez a haszna a deák nyelv tanulásának. «Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőkig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna. Lehetetlent nem kell kívánni a szegény erdélyiektől. Nem is kívánok. De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiaikat nagyobb gondviseléssel nem nevelik és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre.»

De Erdély messze van, a képzelet hiába csapong Zágon felé, a valóság: Rodostó. «Lakunk partján a tengernek, Töltjük napját életünknek, Annak gyakran nagy zúgását Látjuk s halljuk hánykódását. Abban nagy halak játszanak, Örömükben ugrándoznak, De a parton, akik laknak, Szomorúan sóhajtoznak.» A szomorúságot, egyhangúságot, csöndességet időnkint riadalom váltja fel: itt a pestis! Riadtan szaladnak házaikból a magyarok, messze mezőkre vándorolnak, sátrak alá menekülnek, talán elkerülhetik a döghalál pusztítását. «A városban a pestis egészen elhatott. Vagyon olyan nap, hogy másfélszáz embert is eltemetnek. Közöttünk még senkit sem temettek, noha a cselédek közül kettőn is volt pestis, de kigyógyultak belőle. Mindazonáltal már tovább nem maradhatván a városban, két naptól fogvást itt táborozunk

egész háznépestől. Az való, hogy szép helyt vagyunk szállva, de az a rút nyavalya elvette minden kedvünket és csak idétlenül nevetünk. Ugyanis ocsmány nyavalya ez: reggel jól vagyon az ember, este felé megbetegszik és harmadnapjára eltemetik.» A fekete halál felüti fejét a menekültek sátraiban, többen elhullanak közülük, megrettenve jár-kel mindenki, míg végül sok halálfélelem után visszaköltöznek Rodostóba. A fejedelem a veszély idején is úr, jó példát mutat népének, fejét el nem vesztve intézkedik a kétségbeesés napjaiban.

II. Rákóczi Ferenc személye körül forog a szegény bujdosók egész világa. Mit csinál a fejedelem, hogyan imádkozik, lehet-e reménye trónjára való visszahelyezéséhez? Mennek a levelek Franciaországba, folyik a tárgyalás a török kormánnyal, érkeznek és távoznak az emigránsok. Azután halálos unalom borul az egész rodostói telepre mindaddig, míg megint fel-felcsillan az örökös reménykedésnek egy-egy sugara. A számkivetettek olvasgatnak, pipázgatnak, vadásznak, olykor egymást szólják, néha cívódni kezdenek. A fejedelem nem elegyedik közéjük, uralkodói tiszteletadást kíván, házában szertartásosan megy minden dolog. Jó, ha az ember néha el tudja kissé vetni magától ezt a kolostori hangulatot.

Bercsényi Miklós házában is nagy a szertartásosság, mert a generális neje megköveteli az udvari formákat, de itt legalább évődni lehet a kis Zsuzsival, Kőszeghy Pál árvaságra jutott leányával, a Bercsényi-ház neveltjével. A kis Zsuzsinak igen fösvényen osztogatták a szépséget, de rendes, tisztességes személy és tiszta jóság. A levéliró

szereti Kőszeghy Zsuzsikát, szívesen venné őt feleségül, vágyódik utána. «Minden mulatságunk abban áll, hogy Bercsényi úrhoz megyünk vagy ebédre vagy vacsorára, ott mégis nevetünk a kis Zsuzsival.» A jókedvű leány nem lesz az övé, neje halála után az öreg Bercsényi Miklós veszi feleségül. «Ha hatvanhoz közelítünk is, de a bárányhúst csak szeretjük. Zsuzsi most minden órán Bercsényiné lészen. Egyrészint bizony nem bánom, mert jó erkölcseiért megérdemli és lehetetlen lett volna ebben az országban jobbat választani nálánál; de ítélje el ked, micsodásak a leányok. Aztat tudom, hogy a szívnek semmi része nem lesz ebben a házasságban.» Lenne csak olyan tehetős ő, mint Bercsényi Miklós, majd meggondolná Zsuzsi a dolgot, ha ugyan a grófi titulus nem csiklandozná akkor is. A fiatal asszony hamar özvegységre jut, vele együtt a bujdosók is könnyeiket ontják a generálisért. «Ez már elvette sok szenvedésinek jutalmát és nem szükséges szánni, hanem azokat kell szánni, akiket árváúl hagyott itt idegen országban.» Zsuzsi elmegy Rodostóból, nem kapcsolhatja sorsát egy reménytelen jövőjű száműzött életéhez, nem a szívétől, hanem az elméjétől kér tanácsot. «Semmit sem szólhatok a Zsuzsi szándéka ellen, mert, amint a francia példabeszéd mondja, kinek-kinek kell tudni, hogy mi fő a fazekában: az én fazekamban pedig semmi hazamenetelemre való reménységem nem fő. Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyimet is viselje?»

Tizenöt esztendő őrlődik le immár Törökországban s bekövetkezik a rettegett sorscsapás: a fejedelem halála.

«Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket és kivévé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat, három óra után reggel. Hullassuk bőséggel könnyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert őtet az Isten annyi szenvedési után a mennyei lakodalomban vitte, hanem mi magunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk. Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk, még csak a legalábbvalón is.» Lehet-e még reményük a bujdosó magyaroknak, hogy valaki visszavezeti őket messze hazájukba? Bízhatnak-e a fejedelem fiában, mikor még atyja hívásának sem engedelmeskedett idejében? Tűri-e őket tovább is a török, hiszen nem veszi semmi hasznukat? És van-e értelme egész életüknek?

«Elmúlt gyönyörűség csak sóhajtást okoz, Jelenvaló pedig hasonlít árnyékhoz, A jövendőbelin kapsz bizonytalanhoz, Ah mért hasonlítod magadat boldoghoz?» Olyanok vagyunk, mint a vízbe esett ember; kapdosunk fűhözfához s minden ág a kezünkbe szakad. Nem kellett volna a jó hazafiaknak semmiféle szín alatt zűrzavart csinálni, mert Isten adja a királyokat, mind a jókat, mind a roszszakat; el kellett volna venni Isten kezéből az áldást is, a büntetést is; egyedül ő tudja, meddig kell tartania a nyomorúságnak s mikor kell annak végét szakasztani. Bele kell nyugodni Isten rendelésébe; meg kell csókolni ostorozó vesszejét. Mindenki tele torokkal kiáltozta egykor a szabadságot, nyugtalan és nagyravágyó volt annak idején mindenki; most itt a sóhajtás, itt az eltékozolt

élet. «Nekem, aki egész életemben bujdostam és végtére tizenhat esztendős koromban hazámat elhagytam, az bizonyos, hogy a szabadságkeresés elmémben akkor nem volt és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta.»

Huszonhárom esztendő telik el a fejedelem halála után, míg végül utolsó levelét is megírja. Ami azalatt történt, reménytelenség és vergődés volt — tárgyalások a török portával, hadjárat a fejedelem fiával, a rodostói magyarok csöndes sírbaszállása, eseménytelen évek lassú szemlélődése —; szinte talán már megkönnyebbülés, hogy nem kell sokáig várakozni a lélekharangra. «Az első levelemet, amidőn a néném nek írtam, huszonhét esztendős voltam, eztet pedig — Rodostó, 20. decembris, 1758 — hatvankilencedikbe írom. Ebből kiveszek tizenhét esztendőt, a többit haszontalan bujdosásba töltöttem. A haszontalant nem kelletett volna mondanom, mert az Isten rendelésiben nincsen haszontalanság, mert ő mindent a maga dicsőségire rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a bűntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.»

Mikes Kelemen rodostói évei a hazájába való visszavágyódásnak nyomasztó érzelmei között teltek el. Élményeit ennek a bánatos lelkiállapotnak hatása alatt foglalta írásba. Úgy képzelte, hogy van egy nénje — P. E. grófné —

Konstantinápolyban s ezt a sorsa iránt érdeklődő magyar asszonyt tudósítania kell életének minden változásáról, unalmas napjainak csendes időtöltéséről, időnkint még érdekesebb olvasmányairól is.

Irodalomtörténetíróink sokat vitatkoztak azon, vajjon a levélformát művészi fogásból választotta-e az író vagy pedig valóban elküldte tudósításait állítólagos nénjének: P. E.-nek. Ma már kétségtelen, hogy levélalakba öntött irodalmi művel állunk szemben, nem pedig valóban elküldött levelekkel.

P. E. alakját az író mindenképen élő valósággá iparkodott tenni olvasói előtt, de a következetlenségeket és ellenmondásokat nem kerülhette el. Beszámol például leveleiben a török főváros különböző eseményeiről, holott erről nénjének, mint állítólagos stambuli lakosnak, sokkal jobban kellett tudnia; az is megtörténik, hogy magából Konstantinápolyból ír levelet Konstantinápolyba. A nőrokon alakja az írói képzelet alkotása. Még azt sem tudjuk P. E.-ről, miért él Törökországban, miért nem megy haza Erdélybe, mi van családjának tagjaival, milyen a környezete? Személyét meg-megismétlődő kedveskedésekkel veszi körül az író, szinte eseng rokoni szeretetéért, kifogyhatatlan a nyájasan hízelgő tréfálkozásban, állandóan buzdítja a levélírásra, óvja a betegségtől; mindezek reális vonások, arra valók, hogy az olvasó illúziója teljesebb legyen. Később szűkebb térre szorul a kedveskedés, mind ritkább lesz a tréfaszó, a szegény bujdosó reménytelenül öregszik a rodostói magyar utcában.

Zavarok vannak itt-ott a levelek keltezésében is.

A keltezés az egyidejűséget iparkodik igazolni, annál szembetűnőbb, hogy némelyik levél szövege a benne tárgyalt eseményeknél jóval később készült; máskor az események előbb jelennek meg egyes levelekben, mint ahogyan azt a dátum megtűrné. Magát az első levelet sem írhatta az író mindjárt megérkezése napján, mikor a tengertől elgyötörve idegen világba és zavaros körülmények közé lépett; olykor azután jóval előbb tud meg távoli világtörténelmi eseményeket, mintsem azok, bármi gyorsasággal is, megérkezhettek Rodostóba. Megesik, hogy az egyik békekötés megtörténtét fél esztendővel előbb írja meg levelében, mint ahogyan a békét valósággal megkötötték; más alkalommal megfeledkezik egy háború kitörésének időpontjáról s négy hónappal előbbre tolja, levele keltezése szerint, a hadüzenet napját. Ezért olyan megbízható jós. Leveleskönyvében olyan biztossággal jövendöli meg a bekövetkezendő dolgokat, hogy az olvasó csodálkozik éleslátásán, épen csak az a baj, hogy jövendőmondása idején már ismeri a tényeket. Mindez a naplójegyzetek utólagos feldolgozásának és a levélformának következménye.

Mikes Kelemen nem maga találta ki a magyar irodalomban addig nem ismert leveleskönyv-formát, hanem készen kapta azt a korabeli francia irodalomból. A franciák között a XVIII. században meglehetősen virágzott ez a műfaj: az útleírásoknak, néprajzi részleteknek és történeti eseményeknek levélalakú összeolvasztása. A magyar memoár-íróra nem hatottak az igazi nagy levélírók, Mme De Sévigné és Mme Maintenon; ellenben nagyon tetszettek

neki azok a francia leveleskönyvek, melyek az emlékiratszerű fejezeteken kívül ismeretterjesztő közlésekkel és novellákkal iparkodtak mulattatni az olvasókat. II. Rákóczi Ferenc rodostói vendégének, César De Saussurre genfi származású diplomatának, törökországi leveleskönyve különösen jó mintául szolgált számára, de tanulsággal forgatott több más memoárt is. Nemcsak a szerkesztés módját és a levélalakot utánozta, hanem stilisztikai fordulatokat és jellemző kifejezéseket is kölcsönzött mintáiból.

Leveleskönyvében a forma kölcsönzése mellett nagy az anyagkölcsönzés is. Francia könyveiből sorra lefordította a tetszetősebb anekdótákat és novellákat; olykor hosszabb értekezéseket is lefordított és beleszőtt kéziratába. Meglepő, hogy például a törökök szokásairól szóló terjedelmes ismertetését nem a maga tapasztalataiból, hanem egy korabeli angol munka kivonatos francia fordításából szedegette össze. Ez a munka Ricaut angol diplomatának a törökországi politikai szervezetet és vallásos életet ismertető könyve volt, szövegét kivonatosan 1709-ben fordították franciára. Mikes a maga leveleskönyvének huszonegy levelében akként használta fel eredetijét, hogy a francia fejezetek sorrendjében haladt; részben mondatról-mondatra fordított, részben kihagyásokat tett; olykor, ha eszébe jutott valami más olvasmánya, melynek tárgya rokon volt a Ricaut-féle tudósításokkal, azt is belekapcsolta szövegébe. Igen sok forrást használt leveleskönyvének majd minden részében. Az Iréne-novellát — II. Mohamed és a görög leány szerelmi történetét — az olasz

Bandello egyik francia fordítójából merítette; az Imma novellát — Nagy Károly leányának és titkárának szerelmi történetét — Bayle francia szövege szerint vetette papírra; a Johanna-novellát — Endre magyar királyfi és neje tragikus történetét — Brantome francia emlékíró nyomán beszélte el. Többi novellája, anekdótája, példája — így a szentemberről szóló legenda, Krőzus, Polikrates, Kleopatra, Vitellius, Ibrahim, Don Carlos, Stuart Mária és több más ismertnevű történeti személy története — szintén idegen forrásokra vezethető vissza. A fejedelmek kötelességeiről, az ifjak és leányok neveléséről, a gyapot- és selyemtenyésztésről, a járványos betegségekről, a törökországi népszokásokról és más témákról szóló értekezései és elmélkedései nem egyebek francia olvasmányainak kivonatainál. Szívesen használta Addison híres londoni folyóiratát, a Spectatort, melynek francia fordítása már 1714-ben megindult. Megfordultak kezén Montesquieu perzsa levelei is. Ezek megszerettették vele a különös apró történeteket, kuriózumokat, exotikumokat. D'Argens márki leveleskönyve enciklopédikus anyaghalmozásával és moralizáló hangjával hatott reá. Az egykorú politikai eseményeket valószínűleg a rodostói udvarba érkező francia hírlapból merítette.

Minden utánzó hajlama és sűrű kölcsönzései ellenére is eredeti írói egyéniség sugárzik munkájából. Prózájának egyéni íze, gondolatainak elméssége, nyelvének természetes frissesége a született íróé. Kedves kötődései lépten-nyomon földerítik az olvasót. Kedélyének hullámzása, hangjának üdesége, melankólikus kétségei érdek-

lődést keltenek. Stílusa előnyösen különbözik az addigi magyar stílustól. Nem dobta félre a régibb erdélyi emlékírók hagyományait, prózájának ujságával mégis kimagaslik elődei és kortársai közül. Nem volt erős fantáziája, nem értett a meseszövéshez, nem nevezhető sem költőnek, sem tudományos írónak, egyedül hangulata és stílusa iktatja az érdemes magyar írók sorába.

Leveleskönyvéből az ifjúkor derűs felfogásának, a férfikor komoly gondolkodásának és az öregkor vallásos megnyugvásának képe egyforma kellemmel tükröződik. Megnyerő líra van művének mind a három szakaszában, aminthogy az egész ember is úgy áll előttünk, mint a legrokonszenvesebb egyéniségek egyike a régi magyar irodalomban. Az irodalmi élettől elszigetelve, hazájától távol, Európa szélén lankadatlan buzgalommal írta munkáit, pedig még az a reménye sem lehetett, hogy kéziratait kinyomatva lássa.

Párisi évei mindenesetre nagy hatást tettek rá. Ha volt is előzően irodalmi hajlama, a francia főváros ébresztette fel benne az érdeklődést minden európai dolog iránt. Párisból a művelt ember irodalmi becsvágyával került Rodostóba s itt épen úgy megkezdte élményeinek és olvasmányainak följegyzését, mint számos francia kortársa. A formábaöntés módját a franciáktól tanulta el. Mivel hosszú ideig senkivel sem volt módja levelezni, a fiktiv levélgyüjtemények műfaja kapóra jött számára. Ha lett volna távol élő bizalmasa, dilettáns levelező maradt volna, így azonban, francia hatás alatt, öntudatos író lett. Igaz, hogy anyagát sok helyről szedegette össze, sőt gondolat-

világát is francia forrásból táplálta, de tehetsége ma is megkap közvetlenségével.

Könnyedén szökken át tárgyról-tárgyra, vidáman társalog, kötődik a nőkkel. A pesszimista humor és a sötét szarkazmus távol áll lelkétől. Konzervatív gondolkodású, optimista szemlélődő. Felfogása szerint Isten semmi roszszat sem teremthetett, a világon minden jó, csak a teremtés rendjét kell követnünk. Örömét leli az élet kellemes oldalaiban, nincs kedvére a mulatozásoktól elzárkózó világfelfogás. Az evést, az ivást, szórakozást jó dolognak tartja, a böjtölést és ájtatoskodást csak mérsékelten helyesli. Távol áll szívétől fejedelmének önmegtagadó visszavonultsága. Nem a magány embere, inkább a társasági életé. Reális látású, kissé szkeptikus humorista; vallásossága a minden rajongástól óvakodó falusi nemesemberé. «Jobb szeretek fél óráig Zsuzsival nevetni, mint a templárista szerzetesekről tíz óráig írni.» Környezetének mélyen hívő szellemét tekintve, olykor nagyon is merészen humorizál a vallásos dolgokról; igaz, hogy az istentelen emberekre haragszik, mert balgák és elbízottak. A XVIII. század francia felvilágosodásának eszméi nem érintették lelki világát. Meggyőződéses katolikus. Mostohaatyjára különösen azért emlékszik vissza meleg szívvel, mert neki köszönheti, hogy «Isten anyaszentegyházában van». Más nyilatkozata: «Mennél nagyobb pompáit látom a töröknek, annál nagyobb örömben vagyok a közönséges anyaszentegyházban való létemért; mert önekik nem lehet az a reménységük, amely minekünk nemcsak vagyon, de kell lenni». Humora mellett mindvégig ott van val-

lásos fatalizmusa: «Isten akaratjára kell hagyni magunkat».

Feltűnő, hogy tömérdek fontos dologról egy szóval sem emlékszik meg művében. Mintha százával vesztek volna el levelei. Az útleíró, elmélkedő és ismeretközlő részek mellett sokszor várunk bizalmas értesítéseket a fejedelmi udvar diplomáciai törekvéseiről; az anekdótázó társadalmi és gazdasági följegyzéseken kívül kíváncsiak volnánk a rodostói magyarok jellemképére és vendégeik különös alakjaira; az emberek megfigyelésénél azonban — néhány kedves hősét kivéve — jobban érdekelték olvasmányai, az emigráció mozgalmas ügyeibe pedig nem volt igazi bepillantása. Lehet, hogy nem is bátorkodott bizalmasabb dolgokat feltárni; csak az ártatlan eseteket és senkit meg nem bántó mozzanatokat ragadta ki a feledésből. Ha mond is kissé csípős dolgokat egyik-másik honfitársáról — így Bercsényi Miklósról és öreg feleségéről — megjegyzéseit a tréfálkozás köntösébe öltözteti. Óvatossága bizonyára még azt sem engedte meg, hogy az ilyen gúnyosabb észrevételeket azok életében jegyezze be naplójába, akik valami okból magukra vonták bosszúságát.

Nyelvében sok a székelyesség. Amint egész lelkisége a XVIII. század elejének erdélyi világába gyökerezett, épen olyan konzervatívizmussal őrizte meg székely beszédét is. Sok vidéket bejárt, sok benyomást kapott, sok ismeretet szerzett, de azért Rodostóban is megmaradt zágoni székelynek. Szülőföldjének nyelvjárása végigvonul egész leveleskönyvén; az a jó azonban, hogy tájnyelvi sajátságai nem bántó különlegességek, hanem kedves provincializmusok. Népies

szavakat, találó közmondásokat, dévaj fordulatokat bőven használ, a körmondatokat kerüli, a rövidebb mondatokat hatásosan alkalmazza. Stílusának olyan eredetiségei vannak, hogy azokat más írókban nem lehet föllelni.

Mikes Kelemennek misszilis levelei és kisebb versei is maradtak. (Abafi Lajos: Mikes Kelemen és kiadatlan levelei. Petőfi-Társaság Lapja. 1877. évf.; Mikes Kelemen költeményei. U. o. 1878. évf.; Mikes Kelemen levelei rokonaihoz. Figyelő. 1878. évf.) Leveleiben ugyanaz a mélabúsan tréfálkozó hang szólal meg, mint Törökországi Leveleskönyvében; versei kéziratos munkáinak szövegébe szött rímes sorok. Ezek az alkalmi rímelések gyönge költő próbálkozásai, de egyikbenmásikban akad egy-egy sikerültebb strófa; így Törökországi Leveleskönyvének 42. levelében az oda beírt elmélkedő és leíró költemény néhány sora, 67. levelében verses sóhajtásának töredéke. «A vers nem volt kenyere. Alakilag mindez darabos, hangtalan, erőltetett. A ritmus kötelékei közt nehezen, szinte esetlenül mozog:» mondja Beöthy Zsolt. (Romemlékek. I. köt. Budapest, 1923.)

Kiadások. — A Törökországi Levelek kéziratát az egri érseki líceum könyvtára őrzi. A kézirat Kulcsár István hagyatékából került Toldy Ferenc birtokába, tőle vásárolta meg a nevezetes példányt Bartakovics Béla egri érsek 1867-ben. A szöveg Mikes Kelemen saját kezeírása: Constantinapolyban Groff P. E. irott levelei M. K. — A 445 lapra terjedő negyedrétű kézirat kinyomozhatatlan útakon került Magyarországba. Az egyik föltevés szerint Tóth Ferenc magyar származású francia katonatiszt szerezte meg 1762-ben Törökországban s mikor később a francia forradalom elől Vas megyébe menekült, ide is magával hozta; így került a rodostói irodalmi emlék jóismerőséhez, a Szombathelyen tanárkodó Kulcsár Istvánhoz. A valószínűbb föltevés szerint a kéziratot valami Mészáros nevű szolnoki ember kutatta fel Rodostóban, innen Bécsbe szállította, átadta Görög Demeternek, ettől viszont Kulcsár István szerezte meg. Szövegét először Kulcsár István nyomatta ki: Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Irta Mikes Kelemen, az említett fejedelemnek néhai kamarása. Most pedig az eredetképen való magyar

kézirásokból kiadta Kultsár István, az ékesszólásnak tanítója. Szombathely, 1794. (A budai cenzor nyomtatási engedélyének kelte: 1792. július 10. A cenzor Riethaler Mátyás kanonok volt, régebben jézustársasági áldozópap és nagyszombati egyetemi tanár. Csak egy levél kinyomtatása ellen emelt kifogást.) — A második kiadást Toldy Ferenc bocsátotta közre az eredeti kéziratból: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Két kötet. Pest, 1861. (Ez a kiadás fordulópont a Mikes-búvárlatok történetében. Már az a hír bujkált az írók között, hogy a Törökországi Leveleskönyv apokrif munka. Toldy Ferenc szavai szerint: «Baráti körben e levelek valódisága kétségbe vonatott».) — Teljes kiadás még Abafi Lajosé (Budapest, 1880), Császár Eleméré (Budapest, 1905, Remekírók Képes Könyvtára), Erődi Béláé (Budapest, 1906, Magyar Remekírók). — A teljes szövegek sorában legjobb a hatodik kiadás, ezt az egri kézirat alapján Miklós Ferenc rendezte sajtó alá: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Budapest, 1906. (A magyar kormány támogatásával II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás.) — A szemelvényes kiadások közül említhető Erődi Béláé (Budapest, 1882, Jeles Írók Iskolai Tára) és Bánóczi Józsefé (Budapest, 1900, Magyar Könyvtár).

Irodalom. — Erdélyi János: Mikes Kelemen. Pesti Napló. 1854. évf. — Ferenczy Zsigmond Jakab: Magyar irodalom és tudományosság története. Pest, 1854. — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1859. évf. — Toldy Ferenc: id. Mikes-kiadás. Két kötet. Pest, 1861. — Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Thaly Kálmán: Ki hozta vissza a hazába Mikes kéziratait? Századok. 1874. évf. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Abafi Lajos: Mikes Kelemen pedagógiai nézetei. Magyar Tanügy. 1877. évf. — U. az: Mikes Kelemen. Budapest, 1878. — Szilasi Móric: Mikes, Bolyai és Kisfaludy Károly. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1880. évf. — Abafi Lajos: Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Figyelő. 1881. évf. — Heinrich Gusztáv: Kisfaludy Károly Irénéjének tárgyáról. Budapesti Szemle. 1881. évf. — Erődi Béla: id. Mikes-kiadás: Budapest, 1882. — U. az: Mikes Kelemen.

Pozsony, 1885. — Erdélyi János: Pályák és pálmák. Budapest, 1886. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — U. az: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Baráth Ferenc: Irodalmi dolgozatok. Budapest, 1895. — Császár Elemér: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf. — Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897. — Gyulai Ágost: Zrínyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1898. évf. — Bognár Teofil: A mesék vándorlásának történetéhez. U. o. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Kulcsár Endre: Magyar nyelvművészek. Magyar Nyelvőr. 1899. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. VIII. köt. Budapest, 1902. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Császár Elemér: id. Mikes-kiadás. Budapest, 1905. — Huttkay Lipót: Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Eger, 1905. — Vas János: Egy-két sajátosság Mikes stílusában. Budapest, 1905. — Miklós Ferenc: id. Mikes-kiadás. Budapest, 1906. (Négyesy László: Mikes Kelemen élete; Thaly Kálmán: Történelmi bevezetés; Beöthy Zsolt: Mikes Leveleskönyve irodalmunkban; Szily Kálmán: Mikes Kelemen Törökországi Levelei nyelvi szempontból; Erődi Béla: Török elem a Törökországi Levelekben; Miklós Ferenc: A levelek szövege; U. az: Mikes-irodalom.) — Beöthy Zsolt: Mikes leveleskönyve irodalmunkban. Budapest, 1906. — Gálos Rezső: Mikes és a Gesta Romanorum egyik példája. Erdélyi Múzeum. 1909. évf. — Király György: A Törökországi Levelek forrásaihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Gragger Róbert: Mikes forrásaihoz. U. o. 1911. évf. — Király György: Mikes Kelemen levélformája. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Szekfü Gyula: A számüzött Rákóczi. Budapest, 1913. — Fest Sándor: Adalékok Mikes Törökországi Leveleihez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1916. évf. — Zolnai Béla: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. U. o. 1916. évf. — U. az: Mikes és a francia szellemi élet. U. o. 1921–1922. évf. — U. az: Turenne levele. U. o. 1923. évf. — U. az: Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1925. évf. — U. az:

II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle. 1925. évf. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Zolnai Béla: Mikes Kelemen. Minerva. 1930. évf. — Gálos Rezső: Mikes Kelemen műveltségi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. — U. az: Mikes Kelemen és Katona István. Századok. 1930. évf. — Zsoldos Jenő: A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Magyar-Zsidó Szemle. 1930. évf.

MIKES KELEMEN FORDITÁSAI.

Mikes Kelemen a vallásos irodalom buzgó munkása volt. A francia katolikus egyházi szerzők népszerűbb könyveit szívesen fordítgatta, de kéziratai nem jelentek meg nyomtatásban és így nem is hatott kortársaira. Szabadon fordított, eredeti szövegeit összevonta, egyes részeket megváltoztatott. Nagyobb stíluskészsége nem volt, a francia vallásos írók elmélkedéseit és tanításait nem tudta könnyedén tolmácsolni. Értekező prózája csak itt-ott símult kellemesebben eredeti szövegeinek finomságaihoz.

Forrásait egyetlen fordításában sem nevezte meg, ezért eredeti szövegeit később külön-külön kellett felkutatni. Nem az elsőrangú írókhoz fordult, hanem a keze ügyébe eső valláserkölcsi könyveket fordítgatta. Charles Gobinet nyomán készült az *Ifjak kalauza;* Benoit Van Haeften nyomán *A kereszt királyi útja;* Claude Fleury nyomán *Az izraeliták szokásáról* és *A keresztények szokásiról;* Pouget nyomán a *Katekizmus formájára való oktatások;* Antoine De Courtin nyomán *Az idő jó eltöltésének módja;* Vernage nyomán a *Keresztényi gondolatok;* Augustin Calmet nyomán *A zsidók és az új testamentumnak története;* Nicolas Le Tourneux nyomán *A Krisztus Jézus életének históriája;* Nicolas De Melicque nyomán *A valóságos keresztényeknek*

tüköre. Ma már valamennyi fordításának ismerjük külföldi eredetijét egynek, az *Epistolák és evangéliumok magyarázatá*nak, kivételével. Csak idő kérdése, hogy az utóbbi mű forrását szintén kideritse az irodalomtörténeti kutatás.

Az *Ifjak kalauzá*nak két kidolgozása maradt fenn: az első fordítás párbeszédes, a második fordítás folyó szövég. Bizonyára két különböző eredeti nyomán dolgozott; a régibb francia kiadást ifjabb éveiben (1724), az újabb kiadást évekkel utóbb fordította. (1744.) Voltaképen ez az első fennmaradt munkája. Eredeti szövegének kalauzolásával azt vizsgálja benne, milyen eszközökkel törekedjék a katolikus ember a jó erkölcsökre.

Fordításai közül nagyon kedvelte *A kereszt királyi útját.* (1747.) Ennek «auktora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, franciából pedig székely nyelvre» olvassuk mostohaöccséhez, báró Huszár Józsefhez, intézett levelében. (1760.) Kéziratát hazaküldte Erdélybe, hogy rokonai is olvashassák az épületes vallásos tanításokat; a Huszár-családnak tetszett a mű, dícséretük boldoggá tette a fordítót: «Hogy húgomnak megtetszett a könyvem, az nékem elég vigasztalás». (1761.) Ezt a fordítását szerette volna kinyomtatva látni, mert az erkölcsök hathatós védelme szólalt meg kéziratában. Párbeszédes vallás-erkölcsi oktatásai rövid elbeszélő résszel kezdődnek, azután következik Krisztus sok szép tanítása azok számára, akik a keresztény életet követik.

A rodostói fejedelmi könyvtárban közel háromszáz francia és latin könyv volt. A fejedelem nem kedvelte a

szépirodalmat, érdeklődésével a hittudomány felé fordult, elsősorban a vallásos tartalmú könyveket gyüjtötte. Kempis Tamás, Szent Ágoston, Szent Teréz, Bossuet, Giovanni Bona, Arnauld, Quesnel, Paris, Duguet, Nicole, Pouget munkáiból udvartartása is épülhetett. A rodostói Rákóczi-könyvtár erősen janzenista szelleme annál feltűnőbb, mert Jansenius püspök tanításait az egyház kárhoztatta, bár hívei ennek ellenére is ragaszkodtak a XVII. századi nevezetes holland hittudós felfogásához: Isten kegyelme nélkül az ember képtelen a jócselekedetekre, Isten akarata nélkül sem üdvözülni, sem elkárhozni nem lehet. II. Rákóczi Ferenc buzgón olvasgatta a római szentszéktől kárhoztatott janzenista könyveket, de azért megmaradt egyháza hűséges fiának. Rodostói környezetétől szigorú vallásos életet kívánt, álláspontja megfelelt Mikes Kelemen lelki világának is, szinte csodálatos, hogy a komoly férfiaktól annyira lenézett szépirodalom mégis felbukkan ebben az áhítatos környezetben.

A francia heroikus regény átültetésére a *Mulatságos napok*kal tett kísérletet. Kéziratban maradt ez a fordítása is. Francia eredetije nyomán hat elbeszélést mondott el novelláskönyvében, belehelyezve a hősi történeteket egy falusi história keretébe: három menyasszony és három vőlegény mulat a vidéken s zálogosdi játszása közben kerül elmondásra a hat novella. A gáláns udvarlás, hűséges szerelem, háború, hajótörés, kalózkodás jelenetei váltakoznak bennük. A lovagias szellemű regényeknek ez a példánya fölötte megnyerte a fordító tetszését; szerinte ez a könyv sok jó erkölcsöt láttat, azért nemcsak

mulatsággal, hanem haszonnal is forgatható. Francia eredetijén annyiban változtatott, hogy a keret-történet színhelyét Franciaországból Erdélybe helyezte át s ennek kapcsán a keret-történet szereplőinek nevét is megváltoztatta. Átdolgozása a stílus szempontjából csak halavány mása a Törökországi Levelek vonzó prózájának.

Novelláskönyvét 1745-ben fordította francia kortársának, Gomezné Poisson Magdolnának, Les journées amusantes című keretes elbeszélésgyüjteményéből. «Meglátható ebben a könyvben — úgymond — hogy micsoda szép dolog a jó erkölccsel való hajlandóság és cselekedet és micsoda gyalázatos a rendetlen indulat és cselekedet.» A memoár-író és vallásos könyvszerző szükségét érezte önigazolásának, hogy mulattató könyvet fordít; előtérbe állította a morális hasznot: ne foghassa rá senki a léha időtöltés vádját. A kézirat elé írt előszó élesen rávilágít a szerző irodalmi világnézetének teológiai álláspontjára. Nem a gyönyörködtetés a könyv célja, hanem az erkölcsi jobbulás: «Kérem az Istent, hogy necsak mulatsággal, de haszonnal olvassad».

Kiadások. — Mikes Kelemen fordításainak kéziratai Farkas Lajos ügyvéd könyvtárából 1873-ban kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. — Az Ifjak Kalauzának első kidolgozását a budapesti egyetemi könyvtárban Abafi Lajos találta meg; ugyanő ismertette a Rodostóból annak idején Erdélybe küldött Kereszt Királyi Útját. — Abafi Lajos buzgalmához fűződik a novelláskönyv kiadása is: Mikes Kelemen: Mulatságos napok. Budapest, 1879.

Irodalom. — Pulszky Ferenc: Mikes Kelemen kéziratairól. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. 10. köt. Budapest, 1874. (Fordításainak első ismertetése.) — Abafi Lajos: Az Ifjak Kalauzának előszava. Figyelő. 1874. évf. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk tör-

ténete 1711–1772. Budapest, 1876. (Általános méltatás.) — Szilágyi István: Mikes Kelemen novelláiról. Figyelő. 1878. évf. (A novelláskönyv eredetijének kinyomozása.) — Abafi Lajos: Mikes Kelemen. Budapest, 1878. (Fordításairól általában.) — Beöthy Zsolt: Mikes Kelemen és novellái. Budapesti Szemle. 1880. évf. (Újból a szépprózai elbeszélés történetében.) — Szilasi Móric: Mikes Kelemen két fordítása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1880. évf. (Az Izraeliták Szokásáról és A Keresztények Szokásiról forrásának kiderítése.) — Abafi Lajos: Mikes Kelemen egy ismeretlen műve. Figyelő. 1881. évf. (A Kereszt Királyi Útjáról.) — Feleki Sándor: Szavak és szólásmódok Mikes Mulatságos Napjaiból. Magyar Nyelvőr. 1884. és 1886. évf. (A novelláskönyv nyelvi sajátságairól.) — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. (A novelláskönyv elemzése.) — Schwarzenberg József: Mikes Kelemen két munkája. Magyar-Zsidó Szemle. 1891. évf. (A két zsidó vonatkozású fordításról.) — Kohn Ármin: Mikes Kelemen két munkája. U. o. 1891. évf. (Ugyanarról.) — Papp Endre: Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai. Budapest, 1895. (A kéziratok ismertetése.) — Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897. (Valamennyi fordításának ismertetése.) — Kun Sámuel: Mikes Kelemen katekizmusáról. Magyar Könyvszemle. 1898. évf. (A Katekizmus forrásának megjelölése.) — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. (A novelláskönyv méltatása.) — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Dézsi Lajos: Mikes fordításairól. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. (A Kereszténi Gondolatok, Az Idő Jól Eltöltésének Módja és A Kereszt Királyi Útja forrásainak megjelölése.)—Lévay Ede: Mikes Kelemen Ifjak Kalauzának ismertetése. Budapest, 1905. (Legelső fordításáról.)—Kürti Menyhért: Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Egri ciszterci gimnázium értesítője. 1907. (A kéziratok ismertetése.) — Király György: Mikes Kelemen fordításai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1912. évf. (Az eddigi eredmények összefoglalása és négy fordítás forrásának kinyomozása: A Zsidók És Az Új Testamentumnak Története, Ifjaknak Kalauza, A Krisztus Jézus Életének Históriája, A Valóságos Kereszténveknek Tüköre.) — Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1925. évf. (Két janzenista meggyőződésű vallásos fordítása: Pouget katekizmusa és Le Tourneux Jézus-életrajza.)

A MIKES-IRODALOM.

Kevés magyar prózai mű vetett fel annyi problémát, mint Mikes Kelemen Törökországi Leveleskönyve. Az első tudósítás a bécsi Hadi Történetek 1789. évfolyamában jelent meg Mikesről. Az ujság szerkesztője, Görög Demeter, hozzájutott a rodostói bujdosó egyik kéziratához — minden valószínűség szerint a Törökországi Leveleskönyvhöz — s erről hírlapjának novembervégi számában értesítette olvasóit.

Mikor öt évvel később Kulcsár István kinyomatta a Törökországi Leveleskönyv szövegét, az olvasókhoz intézett előszavában megemlékezett Mikes Kelemenről s leveleit ekként méltatta: «Vedd azért szívesen kedves olvasó Mikesnek a levelekbe elhintett s a nénjéhez Konstantinápolyba intézett tudósításait, melyek bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismeretre. De ha a magyar történetekben nem gyönyörködnél is, gyönyörködhetsz az egyházi és polgári török szokásoknak leírásában; gyönyörködhetsz a régi és újabb történetekből szedett mulatságos példákban; gyönyörködhetsz a vidám szívnek és friss elménck barátságos nyájaskodásában és abban a szép s értelmes magyarságban, mellyel a különféle dolgokat oly kellemetesen kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit ki-ki érdemesnek tarthatja a kiadásra». (1794.)

Az első Mikes-kiadásról a bécsi Magyar Merkurius melléklapjában, a Bibliothecában, rövid ismertetés jelent meg. «Az egész magyar közönség hálaadással tartozik ezen érdemes kiadó úrnak — írta Pánczél Dániel lapja Kulcsár Istvánról — hogy ezen többképen közönségesítést érdemlett leveleket összeszedte s világra bocsátotta. Mikes Kelemen, ezen leveleknek írója, amint a kiadó úr előbeszédében is említi, kamarása volt Rákóczi Ferencnek bujdosásában s azután a Törökországban nyomorgó magyaroknak elöljárójok. Levelei rész szerint a történetére nézve, melyek majd az egész hazát, majd némely familiákat különösen illetik, rész szerint kedves és barátságos írások módjára és elmés nyájasságokra nézve kellemetesek és emlékezetesek: a levélírásban mindazonáltal követni való például nem igen szolgálhatnak válogatás nélkül. Természeti folyások a gondolatoknak ezen leveleknek főbb érdemök: de pallérozott és jó ízlésű szólást senki bennök ne keressen. Vélekedésünket példákkal kellene megerősítenünk, ha minden lapon ki-ki számosan nem találná azokat. Sajnálni kell a tudós magyarságnak, hogy az érdemes professor úr (Kulcsár) egyszersmind azon útat és módot, mely által ezen levelekhez jutott, kijelenteni nem méltóztatott: talán hasonló vagy még fontosabb írásokhoz juthatnánk még azon vagy hasonló módon s szükölködő literaturánkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk.» (1795. évf.)

Katona István hírneves történettudós éppen akkor ért Magyarország históriájának feldolgozásában a rodostói bujdosók életének bemutatásához, mikor az első Mikes-kiadás megjelent. Historia Criticájának 38. kötetében forrásul használta a Törökországi Leveleskönyvet, sőt munkájának latin szövegében számos magyar szemelvényt is közölt belőle. Következő kötetének irodalmi vonatkozású megjegyzései során Mikes Kelemenről mint íróról is megemlékezett néhány rövid sorban. (Historia Critica. 39. köt. Pest, 1809.)

Míg a történetírók tudomásul vették a Törökországi Leveleskönyv kútfői értékét, az irodalomtörténetírás nem méltatta figyelemre az írót. Pápay Sámuel megfeledkezett róla a magyar literaturát ismertető könyvében (1808) s csak a költők érdeklődése vitte később közelebb az irodalmi kutatókat a Törökországi Leveleskönyvhöz. A szabadságharc után Mikes iránt többen érdeklődtek. — Ferenczy Zsigmond Jakab dicsérte a mű élvezetes nyelvét, szerzőjéről mint a levélírás

művészéről emlékezett meg s kifejezést adott annak a véleményének, hogy Mikes Kelemennek valósággal elküldött leveleit és nénje válaszait Erdélyben őrzik. (Magyar irodalom és tudományosság története. Pest, 1854.) — Erdélyi János is elismerő hangon írt Mikes-tanulmányában a Törökországi Leveleskönyv nyelvéről és stílusáról s fölvetette a kérdést, vajjon hol lehetnek Mikesnek azok a levelei, melyeket Franciaországból írt nénjének? (Mikes Kelemen. Pesti Napló. 1854. évf.) — Szilágyi Sándor szintén jeles példaképek gyanánt mutatta be a Mikes-leveleket s rámutatott arra, hogy e levelek során nyomon kísérhetjük a művészi tollú bujdosó lelki fejlődését férfi-éveitől késő agg-koráig. (Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1859. évf.) — Ilyen előzmények után Toldy Ferenc Mikes-szövegét nagy érdeklődéssel várták, az új kiadást lelkes örömmel üdvözölték. (1861.)

Toldy Ferenc szerint a Törökországi Leveleskönyv tartalomra és előadásra nézve egyformán a legérdekesebb magyar művek közé tartozik. Fő érdeme az író belső világának visszatükrözése. Irója ebbe a művébe rakta le az élet és szenvedés által tisztult és megnyugodott vallásos lelke tapasztalásait, gondolatait, enyelgéseit, amelyek kedélyes, humoros levélstílusában olyan vonzó kifejezést nyertek. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint a leveleknek hol tréfás, hol megható hangjából szerető lélek és gazdag kedély sugárzik; természetes és keresetlen stílusa tekintetében a leveleskönyv a mai napig mintául szolgálhat. Mikes még egészen az előbbi század tiszta, nemes nyelvén ír, de szemlélődő, gyöngéd, költői lelke megadja ennek azt a bájt is, melyet előtte hiába keresünk. Stílusában jellemző közmondásos és képes beszédmódjának eredeti leleményessége, ereje és elevensége. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint a levelek alapjelleme a minden keresettség nélküli, igénytelen kedvesség. Az író szerény enyelgése részvétet kelt olvasóiban. A komolyat is tréfával tárgyalja, szokatlan eszmetársításai útján a szárazat és egyhangút is érdekessé teszi. Szeret elmés lenni, a levélalak segítségével változatossá teszi tárgyát és stílusát, nyelvében gyökeres magyarságú erdélyi. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint a Törökországi Leveleskönyv mint történeti forrásmű számot tesz a tudomány-

ban, de azért értéke elsősorban szerzőjének írói kiválóságán sarkallik. Mikes eredeti egyéniség, sajátos oldaláról szemlél és színez mindent, lelke elömlik munkáján. Humora ott csillog a nyomorúság könnyén. Ebben a humorban van talán némi egyhangúság, a lélek hárfájának húrjaiból nem sokat pendít meg, de a szeretetreméltó lélek hullámzását tisztán látjuk, mint valami kristályos forrás fenekét. Önkénytelen művészetű, egyszerű és természetes prózája a társalgás nyelve; hasonló prózát senki sem írt előtte a magyar irodalomban. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Császár Elemér szerint Mikes stílusa szinte páratlan jelenség irodalmunk történetében. Az ő koráig az emelkedettség nélküli történeti prózából csak kétféle jellemzetes prózai stílus emelkedett ki: a hitvitázók erős szónoki, de gyakran durva stílusa és a népkönyvek zamatos, népies, de hasonlóképen durva prózája. Bennük hiába keresnők a Törökországi Levelek könnyed, bájos, kifejező nyelvét. Ennek a munkának az erős szubjektivitás a legnagyobb érdeme. Az egész magyar irodalomban talán csak Kazinczy és Petőfi jelleméről rajzolhatunk műveik alapján olyan tiszta képet, mint Mikeséről. Az író önmagát adja nekünk, a maga lelkét tárja fel megkapóan és igazán, gondolatait egyszerűen, cikornya nélkül, közvetlenül közli. Nem volt mélyen járó elme, sem magasröptű lélek, de világosfejű és józangondolkodású. (Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Szövegkiadás a Remekírók Képes Könyvtárában. Budapest, 1905.) — Négyesy László szerint Mikes új műalakot teremtett irodalmunkban: költött levelezés formájában valóságos élmények előadását. E levelezés helyettesítette nála a naplóírást, az emlékiratszerzést s részben a későbbi idők tárcaírását is. Ő az első tárcaírónk. A mindennapi élet eseményeit érdekesekké tudja varázsolni, nagyot és kicsinyt harmónikus hangulatjátékban egyesít, amellett új stílust kezd. Neki nem kell a XVII. század vallásos irodalmának körmondatos előadása, elhagyja a történetírás nehézkes módját, a székely úri osztály társalgó nyelvét emeli irodalmi nyelvvé, keresetlen bájt olvaszt a magyar prózába, a gúnyt a humorral cseréli fel. Leveleskönyvének a művészi értéken felül megvan az a jelentősége, hogy a Rákóczi-emigráció magánviszonyaira és a bujdosók lelkiállapotára nézve ez a legfőbb forrásunk. (A XVIII. századi szépirodalom. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Zolnai Béla szerint

Mikes egyike legszélesebb skálájú íróinknak. Van benne janzenista fatalizmus, nevető életbölcsesség, gáláns udvariasság, enciklopédikus érdeklődés, szabados malícia, naiv mesélőkedv és soha nem szűnő kedély. Viszont sok minden hiányzott belőle, ami nem is lehetett meg benne: kriticizmus, esztétizmus, hazafias irodalmiság. Elsőrangú stiliszta és szaloncsevegő, annak a franciás kornak az embere, amelyik szinte külön irodalmi műfajjá tökéletesítette a beszélgetést. Ezt nézve sem őse, sem utódja nincs a magyar irodalomban. Erdélyi hangját Párisban iskolázták sokfajta variációra. Ajkán az enyelgés legkülönbözőbb hangjai szólalnak meg: szelíd korholás, tréfás figyelmeztetés, rosszmájú terefere, pajkos célzás, biztató melegség, örök derű. Nem ismeri a nagy szenvedélyt, kedveli az incselkedve udvarló témát, van benne kis életbölcs-cinizmus is. A precieux-gáláns kor kultúrájának egyik tünete, hogy annyit gondolkodik asszonyi dolgokról s olyan biztos fölénnyel cseveg a nők szokásairól. A vallásos Mikessel jól összefér a gáláns Mikes is, jóllehet munkái fölött állandóan ott lebeg a teológia vezércsillaga. Irodalmi céljai nem esztétikaiak, hanem kifejezetten morálisak, világnézetének derüs optimizmusába belefonódik a fatalizmus, a janzenista predesztináció-hit. Nem gyönyörködtetni, hanem tanítani és jobbítani akar írói működésével. (Mikes Kelemen. Minerva. 1930. évf.)

Évtizedeken keresztül folyt a vita arról, vajjon Mikes Kelemen levelei valóban elküldött levelek másolatai-e vagy pedig P. E. grófné képzelt személy s a levélalak csak műforma? — Míg a régibb Mikes-olvasók igazi leveleket láttak a gyüjtemény darabjaiban, Toldy Ferenc tagadta a levelek missilis voltát. Szerinte a leveleskönyv francia mintára készült memoár: olyan tervszerű alkotás, melyet Mikes Kelemen élete végén írt naplói alapján. (Toldy Ferenc: id. Mikes-kiadás. Pest, 1861. A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — E felfogás ellenében Szilágyi Sándor azt vitatta, hogy a levelek missilisek: P. E. grófné valóban élt s negyvenegy éven keresztül kapta Konstantinápolyba öccse leveleit. (Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867.) — Abafi Lajos levélalakú hivatalos naplót látott a Törökországi Leveleskönyvben, melyet Mikes Kelemen II. Rákóczi Ferenc fejedelem megbízásából szerkesztett. (Mikes Kelemen. Budapest, 1878.) — Császár Elemér arra az eredményre jutott, hogy a leveleskönyv nem vehető sem missilis levelek gyüjteményének,

sem egyszerre írt emlékiratnak, sem levélalakú naplónak. Olyan irodalmi mű ez, melyen szerzője egész törökországi tartózkodása alatt dolgozott, hol hosszabb, hol rövidebb ideig. (Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf.) — Miklós Ferenc ismét a missilisséget iparkodott védelmezni s Thaly Kálmán egyik adata nyomán Paksy Erzsébet nevü elökelö magyar hölgyben jelölte meg Mikes Kelemen konstantinápolyi nénjét. (Mikes Törökországi Leveleiről. U. o. 1904. évf.) — Ennek a föltevésnek tarthatatlanságát Beöthy Zsolt újabb érvekkel mutatta ki. (Mikes leveleskönyve irodalmunkban. Budapest, 1906.) — Szekfü Gyula is megállapította P. E. grófné személyének költött voltát. (A számüzött Rákóczi. Budapest, 1913.) — Hogy Mikes Kelemen leveleskönyve a fiktiv levelek müfajába tartozik, ez ma már végleg eldöntött kérdés. Gálos Rezsö szerint Mikes eleinte csak rövid jegyzeteket vetett papirosra s ezeket az 1730-as évek derekán dolgozta fel irodalmi célú alkotássá Saussure hatása alatt; munkájának második része 1740 végén készült; azontúl csak nagy időközökben toldotta meg egy-egy részlettel Törökországi Leveleskönyvét. (Mikes Kelemen müveltségi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf.)

A levelek missilis-voltának fürkészése mellett a forráskutatás kérdései hosszú időre háttérbe szorultak. Arra például, hogy a Törökországi Leveleskönyv nem teljesen eredeti munka, alig gondolt valaki. Az általános vélemény az volt, hogy Mikes Kelemen könyve elejétől végig önálló. — Hogy a Törökországi Leveleskönyvre milyen erösen hatottak egyes külföldi irók, arra elöször Király György hívta fel a figyelmet, kimutatván Ricaut, Bandello, Bayle, Brantôme, Gemelli Careri, Jean De Thevenot, Saussure, Dumont, De La Croix és mások hatását. (A Törökországi Levelek forrásaihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf.; Mikes Kelemen fordításai. U. o. 1912. évf.; Mikes Kelemen levélformája. Irodalomtörténet. 1913. évf.) — Zolnai Béla számos olyan francia munkát kutatott fel, melyeknek a Törökországi Levelekkel való kapcsolata nyilvánvaló. Montesquieu és D'Argens hatására, a Spectator forrásanyagára s több más fontos mozzanatra ő mutatott rá. (Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1916. évf.; Mikes és a francia szellemi élet. U. o. 1921. évf.; Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1925. évf.) — Mások is

bevilágítottak Mikes írói műhelyébe, így Zsoldos Jenő a Törökországi Levelek szentírási vonatkozásainak kutatásával. (A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Magyar-Zsidó Szemle. 1930. évf.)

Kiadások. — Az előbbi fejezetekben felsorolt kiadások közül nevezetesebbek. — Toldy Ferenc kiadása: Zágoni Mikes Kelmen Törökországi Levelei. Két kötet. Pest, 1861. — Abafi Lajos kiadása: Mulatságos napok. Budapest, 1879. — Erődi Béla magyarázatos kiadása: Mikes Kelemen válogatott Törökországi Levelei. Budapest, 1882. — Miklós Ferenc kiadása: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Budapest, 1906.

Irodalom. — Az előbbi fejezetekben egybeállított munkák közül különösen a következők. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. (Toldy Ferenc alapvető Mikes-méltatása után művészi hangulatú tanulmány a Törökországi Levelekről.) — Császár Elemér: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf. (A régebbi feltevések megdöntése után új megállapítások.) — Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897. (Az életrajzi adatok gondos egybegyüjtése.) — Szinnyei József: Magyar írók élete es munkái. VIII. köt. Budapest, 1902. (Életrajz, bibliográfia, repertórium.) — Négyesy László: A XVIII. századi szépirodalom. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. (Jellemzés.) — Miklós Ferenc: id. Mikes-kiadás. Budapest, 1906. (Tanulmányok, bibliográfia, repertórium.) — Király György: A Törökországi Levelek forrásaihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. (Francia minták, párhuzamos szövegek.) — U. az: Mikes Kelemen levélformája. Irodalomtörténet. 1913. évf. (A leveleskönyv francia mintái.) — Zolnai Béla: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1916. évf. (Az író egyéniségéről, levélformájáról, tárgyi forrásairól.) — U. az: Mikes és a francia szellemi élet. U. o. 1921–1922. évf. (Környezet és hatás.) — Beöthy Zsolt: Romemlékek. I. köt. Budapest, 1923. (Az itt olvasható Mikes-tanulmány az 1906. évi Mikes-emlékkiadásban és ugyanakkor külön is megjelent írói arckép új kiadása.) — Zolnai Béla: Mikes Kelemen. Minerva. 1930. évf. (Szellemtörténeti elemzés és összefoglalás.) — Gálos Rezső: Mikes

Kelemen müveltségi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. (Az író lelki képe.) — Zsoldos Jenő: A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Magyar-Zsidó Szemle. 1930. évf. (A leveleskönyv zsidó vonatkozásairól.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FALUDI FERENC.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Faludi Ferenc élete.
Faludi Ferenc verses munkái.
Faludi Ferenc prózai munkái.
A Faludi-irodalom.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FALUDI FERENC ÉLETE.

A XVIII. SZÁZAD derekán egy feltűnő tehetségű stiliszta vonta magára kortársai figyelmét: *Faludi Ferenc.* A régi magyar próza jeles mestere volt, egyben művészi formaérzékű költő.

Faludi Ferenc 1704 március 25-én született a Dunántúl egyik németajkú községében, Németújváron. Szülei magyar nemesek voltak: vasmegyei katolikus földbirtokosok. Gyermekkoráról nem sokat tudunk; a szülői házban is, az iskolában is szigorú vallásos nevelésben részesült. Gimnáziumi tanulmányait Kőszegen és Sopronban végezte, belépett a jezsuita rendbe, Bécsbe küldték, itt megismerkedett az engedelmességet és önmegtagadást követelő szerzetesi élettel. Próbaidejének sikeres kiállása után a háromévi filozófiai tanfolyamra Grácba rendelték, azután négy évig szerzetének gimnáziumaiban tanított, Bécsben ötévi tanulás után elvégezte a teológiát, 1734-ben jézustársasági áldozópappá szentelték. Mint minden jezsuita, ő is sokfelé megfordult, új és új tisztségbe került. Tanári, igazgatói, hitszónoki, lelkipásztori és elöljárói pályájának nevezetesebb állomásai: Buda, Bécs, Linz, Grác, Róma, Nagyszombat, Kőszeg, Pécs, Pozsony. Rómában öt évig gyóntatta a magyar zarándokokat (1740—1745), Nagyszombatban az egyetem teo-

lógiai tanára volt és az egyetemi nyomdát igazgatta (1745—1750), Pozsonyban könyvtárnoki, iskolaigazgatói és egyéb rendi hivatalokat viselt. (1753—1773.) Mikor 1773-ban eltörölték a jezsuita rendet, a vasmegyei Rohoncra vonult vissza, itt halt meg 1779 december 18-án, életének hetvenhatodik évében. Kedves egyéniségnek ismerte mindenki, a társalgásban elmés volt, magatartásában szerény. Paptársai és világi ismerősei, följebbvalói és alárendeltjei egyaránt megbecsülték.

Adatok Faludi Ferenc életéhez:

1704. — Faludi Ferenc születésének éve. Március 25-én születik Németújvárt, Vas megyében. (Atyja, Faludi János vasmegyei nemes, Batthyány Ádám gróf özvegyének tiszttartója, a fehérmegyei Szabadbattyán községben lakik, innen gondozza a sármelléki uradalomhoz tartozó birtokokat; sokat utazik, hogy rendet tartson a kasznárok, ispánok, sáfárok, kulcsárok és cselédek között. Neje, nemes Radostics Jusztina, fia születésekor a Batthyányak németújvári várában szorong, miközben a királypárti erősséget a kuruc csapatok ostromolják. Az újszülöttnek az egyik Batthyány gróf a keresztatyja.)

1714. — Ez év novemberétől kezdve Faludi Ferenc a kőszegi jezsuiták gimnáziumának tanulója. (A vasmegyei nemesség szívesen küldi fiait Kőszegre, jóllehet a gimnáziumban mindössze három tanár tanít; közülük az egyik a parvistákat és principistákat, a másik a grammatistákat és szintaxistákat, a harmadik a poétákat és rétorokat vezeti. Faludi Ferenc tanárának, Kazy Ferencnek, százötven parvista és principista tanítványa van. A kis diákok latin szavakat, mondatokat és nyelvtani szabályokat tanulnak egész nap. Istenes nevelésükre különös gondot fordítanak. A vallásos társulatok, kongregációi ünnepek, iskolai drámák mind a valláserkölcsi jellem megszilárdítását célozzák.)

1718. — Négyévi kőszegi tanulása után a poétikai osztály elvégzésére átmegy a soproni jezsuita gimnáziumba. (Olvasmányaik: Horatius, Vergilius, Cicero, Caesar, Sallustius, Livius. Itt végzi a retorikai osztályt is az 1719—20. iskolai évben.)

1720. — Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után ez év őszén belép a Jézus-Társaságba. Tizenhat éves. A kétévi próbaidő elvégzésére Bécsbe küldik. (Mint novicius ókori klasszikusokat olvas, egyházi szövegeket tanul s főként a szerzetesi erényekben gyakorolja magát: imádkozik, lelki gyakorlatokat végez, aszkétikus életet él.)

1722. — A háromévi filozófiai tanfolyam elvégzésére Grácba küldik. (Logikát, fizikát és metafizikai tárgyakat hallgat. Együtt tanul báró Amade Lászlóval, vele együtt szerzi meg a bölcsészetdoktori fokozatot.)

1725. — Gimnáziumi tanár két évig Pozsonyban, két évig Pécsett. (Az első évben a pozsonyi parvistákat, a második évben a principistákat, a harmadik évben a pécsi grammatistákat és szintaxistákat, a negyedik évben a poétákat és rétorokat oktatja.)

1729. — Négyévi magisztersége után teológus Bécsben. (A hittudományi tanulmányokat egyévi matematikai kurzus előzi meg. ezután következik a négyévi teológia. A hitvitázásra, egyházi szónoklatra, nyelvi továbbképzésre nagy gondot fordítanak; a teológiai tárgyakat kitűnő tanárok adják elő a bécsi egyetemen. Mint harmadéves teológust pappá szentelik.)

1735. — Német hitszónok Budán a vizivárosi Szent Anna templomban. (Németül már gyermekkorában jól megtanult; Kőszeg, Sopron német városok.)

1736. — Néhány éven keresztül különböző városokban tanít és prédikál. (Besztercebányán egy évet tölt aszkétikus gyakorlatokban, Bécsben a pazmanita papnövendékek lelki vezetője és az erkölcstan előadója, Grácban ifjúsági gyóntató és a fizika tanára, Linzben a matematika oktatója és a rendház történetírója.)

1740. — Mária Terézia királynő uralkodása elején rendje Rómába küldi magyar gyóntatónak. Harminchat éves. Öt évet tölt az örök városban. (Ittléte nagyfontosságú világismeretére és irodalmi fejlődésére. A jezsuiták rendházában lakik, a Szent Péter templomban gyóntat, de magyar gyónó kevés van, elég ideje jut az olvasásra és írásra.)

1745. — Nagyszombati egyetemi tanár. Az egyetem hittudományi karán a Szentírást magyarázza, egyben a filozófiai kar dékáni tisztjét viseli. (Ebben az évben hal meg édesanyja Kőszegen. Az özvegy

nemesasszony már húsz évvel azelőtt elvesztette férjét, de azért jó módban élt, mert Faludi János szorgalmával és ügyességével annak idején jelentékeny vagyont szerzett. Gyermekei közül pap-fián kívül csak Faludi Klára emlékezete maradt fenn; ez több ízben férjhez ment s öreg napjaira meglehetősen elszegényedett.)

1746. — A Mária Terézia királynőtől alapított Theresianum nevelőintézet aligazgatója Bécsben. (A nemesifjaknak a római jogot és a német jogtörténetet adja elő, egyben vezeti a ház anyagi ügyeit.)

1747. — A nagyszombati egyetemi nyomda igazgatója három éven keresztül. (Módjában van végre kinyomatnia kéziratainak egy részét. Katolikus paptársai most ismerik meg feltűnő prózaírói tehetségét.)

1750. — A kőszegi jezsuita rendház rektora azaz kormányzója három éven keresztül. (Visszakerül tehát oda, ahol diákságának gondtalan éveit töltötte. A kolostorban tizenhat rendtársa munkálkodik: tanárok és lelkipásztorok. Neki tartozik engedelmességgel a gimnázium igazgatója is.)

1753. — A pozsonyi jezsuita rendház könyvtárnoka és a gimnázium igazgatója. (Lelkipásztori teendőket végez, vallásos vitatkozásokat vezet, részt vesz a rendi tanács ülésein. Egy ízben még áthelyezik a pécsi jezsuita kollégiumba, de újból visszakerül pozsonyi rendtársai közé. Már öregedik s meg akarják kímélni a jezsuitáknál szinte kötelező egyévi és háromévi helyváltoztatástól. Pozsonyban egy ideig állami cenzori tisztet is visel, azután újból gondjaiba veszi kedves könyvtárát, neveli a gimnáziumi ifjúságot. A pozsonyi katolikus gimnáziumnak ő az utolsó jézustársasági igazgatója. Ebben az elfoglaltságában éri a rendjét feloszlató pápai rendelet.)

1773. — A Jézus-Társaság eltörlése megfosztja állásától és nyugalmától. Hatvankilenc éves. El kell határoznia, hogy hova költözzék Pozsonyból. (A jezsuitákat feloszlató pápai bulla nagy felfordulást okoz a katolikus iskolázásban, amellett ezer magyarországi rendtag elhelyezéséről kell gondoskodnia az egyháznak és az államnak. A fiatalabb jezsuiták világi papokká és királyi katolikus paptanárokká lesznek, az idősebbeknek és betegeknek, akiket a püspökök még a lelkipásztorkodásban sem látnak szívesen, évi háromszáz forint nyugdíjat utal ki a kormány.)

1774. — Menedékhelyre talál Vas megye egyik városkájában, a

félig német, félig horvát Rohoncon. Az itteni szegényház élére kerül. (A tíz öreg ember eltartására szolgáló házat egy nyugalmazott kapitány alapította s a felügyelő pap lakásáról és fizetéséről is gondoskodott. Ezt a szerény felügyelői állást nyeri el a tudós férfiú. Nem szenved semmiben szükséget, szerény jövedelmének egy részét még félre is teszi. Ismeretséget nem köt, a rohonciak csak látásból ismerik, egyedül a plébánossal és néhány paptársával társalog. Misézik a szegényház kis kápolnájában, gondozza öreg embereit, olvasgat, ír, tisztázza régebbi kéziratait, sétálgat a környéken.)

1779. — Betölti életének hetvenötödik évét. December 18-án meghal Rohoncon. (A halál hirtelen támadt rá, de a halotti szentségeket még felvette s kifejezte óhajtását, hogy hagyatékából szakítsanak ki alapítványt a lelki üdvéért évenkint mondandó misékre. A városka testületei zászlók alatt, fáklyákkal, gyertyákkal, énekszóval és zenével vonulnak ki ravatalához. A templom kriptájába temetik. Hagyatékáról a helybeli papság leltárt készít; a bútorokat, ruhát, könyveket árverésen adják el. Kevés könyve maradt: ötven példány a maga munkáiból és húsz más kötet. Körmenden élő özvegy nőtestvére részt kér az örökségből, hivatkozik szegénységére, oda is adják neki az őt megillető részt.)

1786. — Halála után hét esztendőre Révai Miklós közrebocsátja kéziratokból összeszedett költeményeinek gyüjteményét s megírja rövid életrajzát. (Egyéniségét így jellemzi: «Teljes életében különös volt benne az emberszeretés. Soha senki hírének s nevének nem ártott. Ha hol emberszólást hallott, onnét vagy azonnal elsietett vagy ha el nem mehetett, nyilván adta jeleit, hogy kedve s akaratja ellen vagyon az afféle rágalmazó beszéd». Stílusának magyarosságára megjegyzi: «Nem árul el írásmódja semmi idegen szóejtést, semmi idegen közmondást. Mind azon anya tejével szopta beszédet mond: természetest, kellőt, tulajdon magyart. Amire is különös szorgalommal igyekezett tökéletesebb szert tenni. Azok a tanuk benne, kik őt közelebbről ismérték, hogy ő el szokott volt a köznép és cseléd közé járogatni, csak avégett, hogy őket szabadabb beszédre felbátorítván, igazabban kitanulhassa a tulajdonabb magyar szóejtéseket. Amiket észrevett, azután fel is szokta nagy gonddal írogatni. Egy különös jegyzőkönyve volt, tele mind ilyen összegyüjtetett kinccsel». Azt írja továbbá: «Ékesen szóló

tolla miatt őtet egyező akarattal köznéven Magyar Cicerónak hívják vala. Ihol azok a munkák, ahol rejtődnek nyelvünknek annyi drága kincsei».)

1790. — Nagy János győrmegyei plébános disztichonokba szedi Udvari Emberének bölcs mondásait. (A kötet a következő címmel jelent meg: Udvari Kátó vagyis Grácián Boldizsárnak Faludi Ferenc által fordíttatott háromszáz makszimái, melyeket alagyás versekbe foglalt Nagy János. Győr, 1790.)

1824. — Bacsányi János kinyomatja verses munkáinak gyüjteményét. (Arcképét már ő sem tudta megszerezni, azóta sem került elő hiteles képe, az újabban megjelent Faludi-képek mind költöttek. Bacsányi János idejében néhány öreg rohonci lakos még emlékezett a negyvenöt esztendővel azelőtt elhúnyt aggastyánra, de közelebbről nem ismerte senki.)

1853. — Toldy Ferenc sajtó alá rendezi Faludi Ferenc minden munkáinak gyüjteményét. (Teljes kiadás. Kinyomtatására Szaniszló Ferenc nagyváradi püspök adta a költségeket.)

1895. — A vasmegyeiek emléktáblát helyeznek arra a rohonci házra, ahol Faludi Ferenc életének utolsó éveit töltötte. («Hanyatló korának dicsőséggel koszorúzott írója, a magyar nyelv halhatatlan művésze és mestere ez alapítványi házban élt és dolgozott, öregbítvén saját és nemzete dicsőségét.»)

1906. — Szombathelyen megalakul a Faludi-Társaság. (Célja: a vasmegyei írók s különösen Faludi Ferenc emlékének ápolása.)

Irodalom. — Faludi Ferenc életrajzának vázlatát először Révai Miklós állította össze: Faludi Ferenc költeményes maradványi. Két kötet. Győr, 1786–1787. — Néhány új adat található Bacsányi János tanulmányában: Faludi Ferenc versei. Pest, 1824. — Újabb kiegészítések Toldy Ferenc kiadásában: Faludi Ferenc minden munkái. Pest, 1853. — Legbővebb Gyárfás Tihamér életrajza: Faludi Ferenc élete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Az eddig említett életírások segítségével mások is megvilágították a nevezetes stiliszta pályáját, néhányan új adalékokat közöltek. — Prém József: Faludi Ferenc. Pozsony, 1886. — Török Konstant: Faludi Ferenc. Egri kat. gimnázium értesítője. 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. — Ilyefalvi Vitéz Aladár: Faludi Ferenc élete

és költészete. Budapest, 1894. — Hollósy Béla: Faludi Ferenc élete és költészete. Nagykárolyi kat. gimnázium értesítője. 1899. — Fodor Árpád: Faludi Ferenc családjáról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf.

FALUDI FERENC VERSES MUNKÁI.

Miről énekelhet a XVIII. században egy olyan férfiú, aki Isten szolgálatára és az ifjúság nevelésére szentelte életét? Hogyan önti verses formába témáit? Mit lát maga körül, mit ad a saját életéből?

Első ihletője a vallás, az Úr Jézus imádása, a Boldogságos Szűz Mária magasztalása, a szentek tisztelete. «Jézus, szívem szép szerelme, Az én lelkem gerjedelme Buzgón szeret tégedet.» Szeretlek, de nem azért, mert félek a pokol kínjaitól; szeretlek, mert mindenem vagy; ebben a holtig való hűséges hódolatomban vígan ontom érted véremet. *(Az Úr Jézushoz.)* Tekints, keresztény testvérem, Krisztus Urunkra: ő teremtett, ő váltott meg bennünket s az emberi gonoszság mégis fölfeszítette a keresztfára. «Szűzek, ifjak sírjatok, Mélyen szomorkodjatok, Keseregjen minden szív, Aki Jézusához hív.» Csak az irgalmatlan nem szán meg téged, Jézusom, a keresztfán. Gyenge tested sebei sírásra indítanak, a nap és a hold elsötétedik szenvedéseid láttára, egyedül a bűnös nem indul meg. Szállj magadba, bánd meg vétkeidet, gondold meg: Isten fia volt, aki meghalt éretted. *(Feszülethez.)* Szűz Máriám, Szentlélek jegyese, ritka kincs: királynéjának vall az ég és a föld, magasztal minden élő. Légy a mi gyámolunk, oltalmazd nyájadat, távoztasd el tőlünk a

bűnt, könyörülj rajtunk; engedd, hogy tiszta szívvel követhessünk és szerethessünk! *(A Szűz Máriához.)* Téged is mély szeretettel övezünk nagy királyunk, Szent István: országunk tőled vette méltóságát, fényességét, kincsét, hitét, mindenét. Vigadozz Magyarország, mert íme hazahoztuk első királyunk szent jobbját, ez a kéz oltalmaz bennünket, erre tekintsünk inségünkben. *(Szent István királyhoz.)* Magasztaló versekkel dicsőítsük az eget, üdvözlő énekeket zengjünk Szent Imre herceg tiszteletére. Még életében angyal volt, szűz élettársával együtt szűzen halt meg, boldog maradványai most érkeztek vissza közénk. Virágozz, erdő és mező; illatozz, sziget és liget; emelkedjetek rózsák, keljetek liliomok! «Keresztünkkel villogjatok Országunknak hegyei És vígabban induljatok Négy címeres vízei.» *(Szent Imre hercegről.)*

Boldog magyarság! Itt van királynőd, itt van oltalmazód, itt van felséges asszonyunk. «Felségek közt te vagy felső, Kincsek közt legnagyobb kincs, Te nemeden te vagy első, Az élők közt másod nincs.» Vajha eléggé magasztalhatna gyenge tollam! Megmutattad igaz szívedet nyájadhoz, megmutattad anyai szeretetedet országunk irányában, te ajándékoztál meg bennünket Szent István jobbjával: ezer hála és örök emlékezet legyen érte jutalmad. Amíg él a magyar, el nem felejt téged! *(Mária Terézia királyné asszonyunkhoz.)* Legyen üdvözölve az új nádorispán, gróf Batthyány Lajos, a fényes méltóság méltó viselője. Nem szörnyű hatalom az ő urasága, nincs kedvére az erőszak, egyenes szívében oltalom és irgalom honol. Tudja is, akarja is hazája előmenetelét, bátran

bizakodhatunk palatinusságában, alázatos csókkal járulhatunk kezéhez. «Mondjuk: a nagy Isten tartsa egészségben, Érdeméhez képest fényes dicsőségben, Méltóságos háza magasztalására, Egész Magyarország vigasztalására!» *(Méltóságos gróf Batthyány Lajosnak, mikor palatinussá lett 1751. esztendőben.)*

De itt van másik dicsőségünk is, a hadvezér, a poroszok rettegtetője, gróf Nádasdy Ferenc; halljuk csak, mit mond magyar vitézeinek? Diadalt arattunk, bátor seregeim, rettentő Mársnak fajzati, Bellona igaz magzati! Jól vitézkedtetek, meggyőztük a burkus kölykeit, vágtuk őket, mint a barmokat; megvertük táborát, letéptük sátorát, gázoltuk vérüket, elnyertük várait, prédáltuk mindenét; méltán mondhatunk hálaadó éneket. «Forgassunk nagy poharakat, Igyunk Te Deum-borokat, Nékem is töltsetek, Nékem is töltsetek!» De új lármát hallok, fiaim, már megint friss erő üt ránk: előre, bajnokok, harsogjon trombitánk, újítsuk meg sebeiket. «Megyek: kövessetek! Megyek: kövessetek!» *(Nádasdy.)* Az ilyen nagy hős még éltében méltó arra, hogy megkapja sírfeliratát: «Forgattam karomat, Bajvívó kardomat, Nem szántam éltemet, Hogy ontsam véremet Asszonyomért». Harcaimban bátran néztem az ellenség ágyúit, rontottam fegyverét, koncoltam emberét, döntöttem falait, megvettem várait. Az egész világon dicsérték nevemet, de most már itt nyugszom, állj meg síromnál, jámbor utazó, állj meg, ki vagy? «Nem szerzek háborút, Hozz laurus-koszorút, Becsüld meg tetemit, Nádasdy fekszik itt, Elballaghatsz.» *(Méltóságos vitéz gróf Nádasdy Ferenc horvátországi bánnak*

írtam ezen koporsós verseket még élteben és megküldöttem 1777-ben.)

Az isteni Gondviselés mindenütt jelenvaló, egyébiránt az élet nagy szerencsejáték. «Fortuna szekerén okosan ülj, Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dűlj.» Ma kinccsel halmoz el szerencséd, holnap elnyomorít, újból boldoggá tesz, ismét bajt zúdít rád, most megbecsül, később megaláz. «Érdemre nem tekint, szemtelen, vak, Kire ma vont aranyt, holnapra szűrt rak.» Hol édes jó anyád, hol mostohád. *(Forgandó szerencse.)* A bölcs ember nem törődik a szerencse cudar változásaival; úgy nézi csúf játékát, mint a forgó karikát. Csélcsap a szerencse, nyughatatlan kóborló; nálad ebédel, másutt vacsorázik; úgy tekints ajándékára, mint az elröppenő álomra. *(Szerencse.)*

A szerencse bosszantásai elől meneküljünk a természet ölébe. «Királyi mulatság erdőkben sétálni, Árnyékos utcáin fel s alá járkálni.» Megkerüljük a hegyet-völgyet, friss források mellé ülünk, nyulászunk, madarászunk. Nincs ilyenkor sötét gond, vígan társalgunk, jóízűen eszünk, dícsérjük a vizet, megisszuk a bort; az eszemiszom után könyökünkre dőlünk, fél órácskát alszunk, könnyű testtel ébredünk, játékkal mulatunk. Tréfálunk a visszhanggal, megkérdezzük jövendőnket a kakuktól, hallgatjuk a pintyőke sírását, galamb nyögését, rigó fütyülését. «Királyi mulatság, Ártatlan bolondság.» *(Tavasz.)* Hasad a hajnal, szalad a sötétség, megrázzák szárnyukat a madárkák; feléled az egész erdő, virágok illatoznak mindenfelé, hullatja gyöngyét a harmat. A pókok meg-

foltozzák szakadt hálójukat, elállják a legyek útját. A madarászok is lesbe állnak, kirakják lépvesszőiket, ügyesen fújják csalfa sípjukat. «Jön a rigó, harkály, szarka, Felzendül a tollas nép, Mátyás kiált, oda farka, Sok baglyokat fog a lép.» Kibaktatnak a nyulacskák a vetésből, ugrándoznak a szarvasok a forrásvizek mellett, húsra feni fogait a farkas, morog a medve barlangjában. Ilyen a tavaszi napkelte; a pásztorok a völgyeket járják, a vadászok puskáznak, a zarándokok útra kelnek, a kovács a műhelyben izzad, a deák tanul. *(A hajnal.)* Mit láttam jómagam, mikor egyszer fölserkentem álmomból s a csillagtábor oszlásakor elmentem egy virágos kertbe? Csodát mondok: a virágok elevenekké lettek, tréfáltak, ugrándoztak; egymás derekába kapott a narcisszusz és a jácint, a pipacs és a mák, a majoránna és a rozmaring; megforgatták egymást, példát mutattak a táncra; fájdalom, a gyöngyvirág tüskébe hágott, megvérezte lábát, szánták a többiek. A liliom, tulipán, rózsa, szekfű, kökörcsin mosolyogva lejtettek, öröme telt vidámságukban Flóra istenasszonynak. A tüskebokor táncra kelt az egressel, bár féltek egymástól töviseik miatt; csakugyan, mikor egyszerkétszer ölbe kapták egymást, megvérezték testüket; ott termett az útifű, gyógyulást hozott sebeikre. Még a kerti veteményes is buzgón forgolódtak. «A káposzták otthon hagyták Redős nagy szoknyájukat És fejenkint elosztották Jó friss táncra magukat.» Most rút forgószél támadt, szétszaladt a virágok kara, a szép álom eltűnt. *(Tündérkert.)*

Mesét mondok a tarka madárról. Víg kedvében gyümölcsöskertbe ment a tarka madár («Ha én tarka

madár volnék, Én is veled elrepülnék, Tarka madár»); ott ragadt lakomázása közben két lépvesszőcske közt («Ha én tarka madár volnék, Soha veled nem repülnék, Tarka madár»); de tőrbe ejtői nem bántották, hanem még kényeztették is a madárkát (mégis csak veled repülnék); azután bezárták kalitkába (dehogy mennék veled); jól tartották és cukorfalatokkal hízlalták (veled repülnék); végezetül nyársra vonták (soha veled nem repülnék). Ez a tarka madár története. *(Tarka madár.)*

A nemesúrfi enyeleg a nemeskisasszonnyal. Minden szép volna, minden jó volna — mondja az úrfi — kedves vagy, kislány, de hamis. Nincs semmi hiba udvarlómban — vallja a kisasszony — mégsem tetszik. Miért tökéletes a leány az úrfi szerint? Ezért: családja úri eredetű, termete deli, ruhája szép, arca még szebb, szeme kökény, pillantása tüzet lobbant, nyaka fehér alabastrom, ajaka piros rózsa, válla tisztább a hónál; szép, mikor énekel, hárfázik, varr; szép, mikor nevet, sír, térdet hajt: «De mit használ, ha hamis». Férfi-eszményképét így látja a leány: nemzetsége híres, jól nevelték, termetében nincs hiba; szeme tiszta, arca tejbe mártott, homloka magas, dereka cédrus, ajaka hajnal; pompásan ül lován, ért a tánchoz; törvénytudó, elmés, emberséges, jámbor, józan, takarékos, kellemetes, vidám; paradicsom a társasága: «De nem tetszik, tudom, mért: Mert hamisnak mond, azért». *(Késztő ének, Felelő ének.)*

Az egyszerű származásúak közt is van boldog ember: ilyen a szakács. «A szakácsnak jól van dolga, Télennyáron könnyen él, Úr a szakács és nem szolga, Mikor

tetszik, akkor kél.» Reggel tiszta köténynt vesz magára ez a tekintélyes férfiú, hármas kés függ az oldalán, süveg ékeskedik fején, hízelkedő szolgálók sürögnek-forognak körülötte. Nem ő rakja meg a tüzet, más hordja konyhájára a fát, még a nyársat is más forgatja helyette, ő csak parancsol, ásít, sétál. Pompás ételeit mindenki dícséri, jól él körülötte az egész ház népe, maga is napról-napra jobban hízik; ebéd után pihenésre dől, később pipázik, kártyázik, tréfál. «Úr a szakács és nem szolga.» *(Szakács-ének.)*

Pipafüst mellett derűsebben telnek az órák. «Hív társam, dohányos börböncém, Te tisztítod fejemet, Szép pipám, égő kis kemencém, Te enyhíted mellemet.» Füstöcskéd kering, forog, játszik; vigasztalóm vagy kedves pipám. Jó leckét kapok tőled: életem úgy oszlik el majd, mint a pipafüst. Ember, fontold meg: «Mint a füst oszlik hirtelenül, Elcseppensz egykor véletlenül». *(A pipáról.)*

Egykedvűség, nyájasság, vidámság; így múlik az élet. Hamis voltál hozzám? Hát csak menj tovább, örülök, hogy leoldottál láncaimról, elég gondom-kínom volt miattad, nem kell a barátságod. «Ne a kosár, vidd veled, Benne obsit-leveled.» *(Addio.)* Kellemetlen volt vendégünk, gonosz volt? «Ne marasszuk, elmehet, Amint tetszik, úgy vehet A faképtül végbúcsút, Előtted az országút.» Még a kakas is vígan szólt, amikor felült kocsijára; hadd menjen szaporán; menjen, menjen! «Minden lova rúgjon fel, A rúdszege hulljon el, Repedjen a gyeplőszíj, Pincetokja folyjon ki. A forgószél kergesse, Záporeső

vezesse, Igen fínom ember volt, Jó hogy tőlünk elpatkolt!» *(Útravaló.)*

Menjünk a pásztorok közé, az erdők mélyén nyugalom van, a nyájak őrzői még versengéseikben sem gonoszok. Tityrus juhász és társai örvendeznek, mert Meliboeus nagy méltóságra emelkedett: a pásztorok bírája lett. Versenyt ugrándozik az egész pásztornép, örömtüzeket raknak, sütik a bárányt, fújják a furulyát. «Száz ostorpattanás hallik a völgyekben, Száz víg kürtölések legelő hegyekben, A felelő ekhó felkapja duplázza, csak az irígység kaján fejét rázza!» A juhászok és dudások égig magasztalják Meliboeus nevét; új uruk igazságszerető, vigyázó, szorgalmas, kegyelmes. Nagyot esznek-isznak egészségére. «Elkészült az ebéd, jertek, falatozzunk, Kecskével, báránnyal vígan vagdalkozzunk. Kinek kell a lencse, ki tart a borsóval? Itt a lágy cípó is a boros korsóval.» *(Méltóságos gróf Fekete Györgynek, mikor országunk bírája lett.)* Más alkalommal Tityrus juhász és Corydon kanász találós mesék megoldásában versenyez, mind a kettő fogad a maga győzelmére: «Corydon feltette félmázsás ártányát, Tityrus kecskéjét s legjobbik bárányát». *(Pásztorversengés.)* Ismét máskor a pásztorélet eseményeivel, apró mesélgetésekkel, köznapi társalgással, versek mondásával, énekkel, sipszóval szórakoznak. *(Megint pásztorversengés, Az aggódó pásztor, Ismét pásztori versengés.)* Egyszer a pásztorok képében a jezsuiták beszélgetnek, panaszolják szomorú sorsukat, siratják rendjük feloszlatását. Lézengünk, bujdosunk — mondja Moeris — azt sem tudjuk, merre tartsunk; hiába szánnak bennünket, hiába sírnak

esésünkön még a virágok is. Pán haragja — válaszol Mopsus — elsodort bennünket, botja alatt elhullott a nyáj, ó gonosz idők, itt állunk reménytelenül. De tarka hírrel jő Menalcas; eltemették Pánt — jezsuitákat feloszlató pápát —; új Pánt — új pápát — ültettek székébe; az ég adta nekünk ezt a fordulatot. Az erdők és mezők új fejedelme okos, igaz, bátor; megfékezi a farkasokat, megőrzi a nyáját, előkeresteti a szétzavart pásztornépet; a jog és az igazság igaz védője lesz. «Feltámad meginten a pásztorok napja, Ama dicső névnek elborult csillagja, Fogyott seregének kiterül zászlója, Napkeletről nyugtig forog lobogója.» *(A kesergő pásztorok.)*

Faludi Ferenc vonzóhangú költő. Lírája nyájas, kedves, derűs poézis. Sorait izlésesen kapcsolta strófákba, kifejezéseinek kellemére szorgosan ügyelt, nem egyszer igazi ódon művészettel öntötte formába gondolatait. Vallásos énekei a hitbuzgalomból fakadó katolikus érzelmek közvetlen megnyilatkozásai; alkalmi költeményei a nemzet nagyjait hálás tisztelettel magasztaló ódák; elmélkedő verseiből a keresztény bölcselő szelleme tükröződik; leíró költeményeiben a természet szépségeinek eleven festője. Irt néhány tréfás éneket és jóhumorú helyzetdalt is. Pásztorköltéményeiben Vergilius eklogáit utánozta, de a klasszikus színezésbe magyar vonatkozásokat vitt. A mai olvasó mindenesetre szokatlannak találja, hogy ezekben az idillekben a görög hitregéket emlegető pásztorok a Bakony és a Tátra vidékén legeltetik juhaikat.

A XVIII. századnak ez a nagyhírű írója a magyar verselés fejlődésében emlékezetes helyet foglal el. Nem-

csak a nyelvvel bánt fordulatosan s minden kortársánál öntudatosabban és könnyedebben, hanem verselő készsége és ritmikai érzéke is nagyobb volt, mint bárkinek költő-elődei közül. Szinte ösztönszerűen vitte bele az időmértéket rímes verseibe. Néhány jambusi, trochaeusi és daktilusi lejtésű költeményével utat tört a nyugateurópai verselés meghonosítói előtt; ő írta az első magyar szonettet; újított a Zrínyi-strófán is: kiküszöbölte belőle a négyesrímet s a tizenkettős verssorokat páros rímekkel látta el. Strófái feltűnően változatosak. Ezt a változatosságot a sorok művészi értékű csoportosításával s a szótagszámok és a rímelés ügyes elrendezésével érte el. A keresztrímeket ő használta először rendszeresebben a magyar költészetben.

Lírája német, olasz és latin forrásokból táplálkozott, de ezek a források még távolról sincsenek földerítve. Faludi Ferenc is úgy tett, mint valamennyi költőtársa a régi magyar irodalomban: ha valami csinosabb verset olvasott s megfelelő hangulatban volt, az idegen szerző strófáit átköltötte anyanyelvére. Átköltésének eredetisége a külföldi minta rövidítésében vagy bővítésében, egy-egy gondolat vagy kép részletesebb kidolgozásában, új jelzők és magyaros kifejezések alkalmazásában állt. Költeményeinek egy része szoros kapcsolatot mutat a XVII. századvégi és XVIII. századeleji német gáláns költészettel. Ez a finomkodó költészet a kompozíció kerekdedségére és a stílus választékosságára nagy gondot fordított, az óklasszikus, az olasz és a francia költészettől eltanulta a kecsesebb lírai motívumokat s általában nyelvi és formai ügyeske-

désben lelte örömét. Tipikus szobai líra volt, távol minden élménytől. Faludi Ferenc szívesen olvasta ennek a gáláns költészetnek divatos darabjait; néhány költeményt épen úgy átdolgozott magyarra, mint ahogyan felhasználta az akkori latin és olasz költészet bőséges termését is.

A rokokó szelleme és formái az ő költészetével vonulnak be a magyar költészetbe. A XVIII. században európaszerte nagy volt az olasz költészet hatása, a német gáláns költészet is ebből a forrásból táplálkozott, a bécsi udvar körében élő magyar urak a francia könyvek mellett szívesen olvasták az olasz írókat és örömmel látogatták az olasz színtársulatok előadásait. Metastasio az 1730-as évektől kezdve a Habsburg-udvar költője volt, zenés színdarabjai eljutottak az iskolák színpadjaira, a bécsi olasz poétáért mindenki lelkesedett. A Bécsben és Rómában élő magyar papok sem vonhatták ki magukat a rokokó-áramlat hatása alól, Faludi Ferenc szintén megbarátkozott Metastasio rokokó-ízlésével, a divatos irány zenei verselését szívesen követte. Formaújításával rendkívül nehéz feladat megoldására vállalkozott. Könnyed lebegéssel és dallamosan kellett megszólalnia akkor, mikor az olasz és német líra fejlett verstechnikájának megfelelő magyar verselői hagyományok nem segítették munkájában. Ritka nyelvformáló tehetségére és finom zenei érzékére vall, hogy magyaros ütemű költeményeibe szinte öntudatlanul belevitte a dallamos ritmusú rokokó-lejtést.

Faludi Ferenc költészetét katolikus kortársai nagyrabecsülték. — Bod Péter még keveset tudott róla, nevét költött névnek gondolta

s Nemes Emberét és Nemes Asszonyát Dorell József neve alatt vette be Magyar Athenásába. (1766.) — Ezért támadt rá egyik versében Rájnis József. A katolikus közvélemény szerint Gyöngyösi István után Faludi Ferencnél nem támadt még nagyobb poéta Magyarországon s íme a protestánsok tudni sem akarnak róla. «Bátor csodájuk vagy magyar poétáknak És boldog az, kit megdícsér kegyes tollad, S büdös annak híre, kit gyaláz kemény tollad, Mégis csak ímmel-ámmal emleget téged S költött neveknek mondja Faludit s Dorellt Ama szapora-szavú, kevés-savú Péter, Kit tű-hegyekkel üznek a szelíd múzsák:» olvassuk Rájnis József 1773-ból keltezett versében. (Faludi Ferenchez, egy híres poétához. A magyar Helikonra vezérlő kalauz. Pozsony, 1781.) — Nehéz eldönteni, töprengett Révai Miklós, vajjon a prózában vagy a verskölteszetben szerencsésebb-e Faludi Ferenc? «Amabban többet bocsátott közre, emebben pedig kevesebbet, ami ugyanannyival is drágább kincs.» A pásztorköltésben egyenesen páratlan. «Amit még az enemű magyar költeményekből olvashattam, az igazat szabadon kimondván, mind árnyék, mind semmi ezekhez képest.» Pásztorai nemcsak külsejükben pásztorok, hanem megvan bennük a mezei élet természetes egyszerűsége, amellett igaz magyarsággal járják a magyar mezőt és a magyar erdőt. (Faludi Ferenc költeményes maradványi. Két kötet. Győr, 1786–1787.) — Magasztalja költészetét Bacsányi János is, egyben megemlíti megfontolt s épen azért sikeres nyelvújító törekvéseit. Ahol az újítás méltán megkívánható és elkerülhetetlenül szükséges, ott újított ő is, «mint minden más nagytudományú jeles író, jeles poéta minden országban». (Faludi Ferenc versei. Pest, 1824.) — Toldy Ferenc szerint a verses forma tökéletessége Faludi Ferenc költeményeinek magában is maradandóságot biztosít. A magyar lirikusok között ő a legtárgyilagosabb. Nem saját érzelmeiből indul ki, észleleteit költői módon újrateremti és konkrét valósággá emeli, nem a tárgy uralkodik rajta, hanem ő uralkodik a tárgyon, azért olyan plasztikus és azért olyan minden oldalról kiképzettek, festői háttérből kiszökök és elevenek alakjai. Egykor annyira csodált pásztori énekeit ma már kevésre becsülik, mert a bennük megnyilatkozó eszme, élet és nevek idegenek, az öltöztetés azonban nemzeti és csak az összhang hiánya zavarja a hatást. Dalai gondolatban és előadásban olyan jelesen kiformált egészek, verses formái olyan

dallamosak és tiszták, hogy költőjük a francia s általában az új költői iskola valódi kezdőjéül tekinthető. (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.)

Kiadások. — Faludi Ferenc költeményei csak a költő halála után jelentek meg nyomtatásban, addig kéziratban olvasták őket az érdeklődők. Egyes költemények különálló másolatai mellett gyüjteményes kéziratok is forogtak közkézen, ezek alapján minden verskedvelő nagy poétának vallotta a szerzőt. Halála után két évvel Révai Miklós elhatározta, hogy eleget tesz a költemények kiadását sürgető közkívánatnak. Hosszas fáradozása után így jelent meg az első kiadás: Faludi Ferenc költeményes maradványi. Egybeszedte s előbeszédekkel, jegyzésekkel és szükséges oktatásokkal megbővítve közrebocsátotta a magyar költeményes gyüjtemény öregbedésére Révai Miklós. Két kötet. Győr, 1786–1787. (Az I. kötetben vannak a költemények, a II. kötetben Constantinus Porphyrogenitus és Faludi Ferenc szólásgyüjteménye. A kiadást egyesek megszólták, mert a költemények szövegében hibákat találtak; Révai Miklós ugyanis különböző kéziratokat használt s a variánsokról nem számolt be kiadásában.) — Faludi Ferenc költeményes maradványi. A költeményes gyüjtemény öregbedésére egybeszedte és közrebocsátotta Révai Miklós. Második megjobbított nyomtatás. Pozsony, 1787. (Az elsőnél olcsóbb kiadás egy kötetben. Tartalma és szövege nagyjában megegyezik az első kiadáséval. Révai Miklós nem várta be az első kiadás eladását, hanem annak kárára bocsátotta közre az újabb kiadást. Előszavában visszautasitja azt a vádat, hogy nem közölte híven a költemények szövegét. A szerzőnek, úgymond, amíg él, joga van változtatni munkáin s a kiadónak az utolsó simitásokhoz kell igazodnia, ha ezzel az eljárással mindjárt el is tér a közismert régebbi szövegektől.) — Faludi Ferenc versei. Kiadta Bacsányi János. Pest, 1824. (A harmadik kiadás Trattner János pesti könyvnyomtató költségén jelent meg. A gyüjtemény sajtó alá rendezője Linzben élt, de elszigeteltségében is buzgón fáradozott, hogy minél tökéletesebb munkát adjon. Toldalékul tanulmányt csatolt a kötethez: Faludi Ferenc életéről s munkáiról és a magyar nyelvről és versszerzésről.) — Faludi Ferenc minden munkái. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1853. (Teljes Faludi-kiadás egy kötetben.) — Faludi Ferenc versei. Ötödik kiadás Toldy

Ferenc által. Pest, 1854. (A teljes kiadás verses részének lenyomata.) — Faludi Ferenc mezőnyei. Thewrewk Árpád jegyzeteivel. Budapest, 1875. (A pásztorköltemények magyarázatos kiadása.) — Faludi Ferenc versei. Összeszedte és jegyzetekkel kisérte Négyesy László. Hatodik kiadás. Budapest, 1900. (Kritikai kiadás az Olcsó Könyvtárban.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Thewrewk Árpád: Faludi Ferenc mezőnyei. Budapest, 1875. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Imre Sándor: Az olasz költészet hatása a magyarra. Budapesti Szemle. 1878. évf. — U. az: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Török Konstant: Faludi Ferenc. Egri kat. gimnázium értesítője. 1891. — Ilyefalvi Vitéz Aladár: Faludi Ferenc élete és költészete. Budapest, 1894. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. — Császár Elemér: Faludi Ferenc Bod Péter és Rájnis József megvilágításában. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Hollósy Béla: Faludi Ferenc élete és költészete. Nagykárolyi kat. gimnázium értesítője. 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Négyesy László: id. Faludi-kiadás. Budapest, 1900. — Drebitka Ferenc: Hymnus Francisci Faludi eiusque origo Hispano-Lusitana. Kalocsai érseki kat. gimnázium értesítője. 1900. — Szücs István: Vergilius hatása idillköltészetünkre. Nyitra, 1900. — Császár Elemér: Faludi Ferenc költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. évf. — Szilveszter Ferenc: Faludi Ferenc lírai költészete. Marosvásárhelyi kat. gimnázium értesítője. 1904. — Drebitka Ferenc: Egy kis költemény nagy világútja. Eperjesi Sancta Maria-intézet értesítője. 1908. — Csüry Bálint: Faludi idilljeihez. Magyar Nyelv. 1910. évf. — Gyárfás Tihamér: Faludi Ferenc élete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Trostler József: Faludi és a német gáláns költészet. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Alszeghy Zsolt: Epigon lírikusaink a XIX. századig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf.

— Sík Sándor: Faludi Ferenc és a nyugateurópai verselés. Irodalomtörténet. 1921. évf. — Radó Antal: A magyar rím. Budapest, 1921. — Kastner Jenő: Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1923. évf. — U. az: Faludi Ferenc olasz versformái. Irodalomtörténeti Közlemények. 1924. évf. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Harsányi István: Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Sárospatak, 1930.

OSZK

FALUDI FERENC PRÓZAI MUNKÁI.

MÁRIA TERÉZIA királynő uralkodásának utolsó évtizedében Magyarország a hitbuzgó vallásos élet és a konzervatív eszmék bevehetetlen vára volt. A katolikusok és a protestánsok egyformán visszautasítottak minden szabadabb gondolatot; Isten és a király, a papság és a nagyurak körül forgott az engedelmes alattvalók minden szolgálatkészsége. Egyesek azonban egyebet is láttak utazásaik során a nyugateurópai nemzetek között.

Pap és világi egyaránt megfigyelhette, hogy a külföld műveltebb köreiben már sok helyen megingott a pozitív vallásban való hit, a szabadgondolkodás harcba lépett a feudális társadalmi rend védőivel, a magánbeszélgetések során a nyilt ateizmus is felütötte fejét. Azok a magyar szemlélődők, akik féltették nemzetüket a nyugati libertinizmustól, a valláserkölcs védelmével óhajtottak gátat emelni a hitetlenség, erkölcsi szabadosság és merészhangú társadalmi bírálat áramlata elé. A baj megelőzése ösztönözte Faludi Ferencet is arra, hogy az általános erkölcsiség emelésével vértezze a magyar kiváltságos osztályokat a francia filozófusok szellemi előretörése ellen.

A külföldi szabadgondolkodók azt tanították, hogy az erkölcsös élet jól megfér a hitetlenséggel: ez a felfogás a keresztény hívő szemében valóságos istenkáromlás volt.

A papság a nemességet, a polgárságot és a parasztságot egyformán féltette az ilyenfajta társadalomfelforgató eszméktől. Faludi Ferenc a fenyegető idegen szellemi áramlat egyik legkoraibb megérzője volt, síkra szállt a vallás-erkölcs védelmére, de nem ütött zajt hitvitázó iratokkal, hanem lelki építő munkát végzett.

Egész sor erkölcsnemesítő munkát fordított magyarra. Olasz és német szövegek nyomán gyakorlati tanácsokat adott bennük a magyar nemességnek és papságnak. Az istenes élet, helyes nevelés, úri magatartás, társadalmi érintkezés európaszerte vitatott kérdéseit mindenki megismerhette fejtegetéseiből.

Könyvei idegen gondolatok tolmácsolói, de egyúttal olyan valláserkölcsi és társadalombíráló olvasmányok, melyekben feltünően kimutatta prózaírói tehetségét. *Nemes embere* (1748), *Nemes asszonya* (1748), *Nemes úrfija* (1771) Darrel William jezsuita atya spanyol eredetijének német és francia fordítása után, *Udvari embere* (1750—1771) Gracián Boldizsár jezsuita atya spanyol eredetijének német és francia fordítása után, *Bölcs embere* (1778) közelebbről nem ismert német szöveg nyomán készült. Ezeknek a kellemes magyarságú köteteknek nagy népszerűségét XVIII. századi kiadásaiknak jelentékeny száma mutatja. Abban az időben, mikor a komolyabb könyvekből csak az ingyen felajánlott példányokat fogadták el, Faludi Ferenc munkáit szívesen vásárolták.

A nyelvújítás előtt nehéz volt valamelyik nyugat-európai nyelvből könnyedén és magyarosan fordítani. «Akadékos, szeges munka» a fordítás: panaszolta Faludi

Ferenc. A fordítónak számot kellett vetnie a magyar nyelv fejletlenségével, meg kellett kerülnie az idegen kifejezések kelepcéjét, vonzóvá kellett tennie komoly irányú bölcselkedéseit. Faludi Ferenc olykor szóról-szóra fordított, máskor szabadon alakította az előtte fekvő idegen szöveget, aszerint, amint a magyar olvasó helyzete kívánta. A laposabb idegen frázist kibővítette, a terjengő kifejezést rövidebben fejezte ki.

Ha idegen szövegekre támaszkodott is, mondatainak magyaros erejével és fogalmazásának gördülékenységével úgy hatott, mintha eredeti író lett volna. Szólásainak egy részét Pázmány Pétertől kölcsönözte, de a kifejezések gazdagságában és a mondatok kerekdedségében felülhaladta mesterét. Korán nyomára jött annak, hogy a magyar stilus idegenszerűségekkel és durvaságokkal telt meg, rajta volt tehát, hogy megtisztítsa és símábbá tegye a prózai előadást. Tanulmányozta a régi írókat, gyüjtötte az élő nyelv szólásait, óvakodott a közbevetett mondatoktól és a körmondatoktól, világosságra és rövidségre törekedett. Nagy szókincse mellett felsorakoznak velős kifejezései, feltűnik stílusának hajlékonysága. Olyan ritmusos mondatszövéssel írt, mint kívüle senki más a XVIII. század végéig. Prózája átmenet a régebbi magyar irodalom és Kazinczy Ferenc korának prózája között.

Mint idegen mintaképei, ő is társalgó moralista. Könyveiben nagytapasztalatú személyek beszélgetnek időszerű erkölcsi tételekről, sorra veszik a társadalom vétkeit, javítgatják a bántó hibákat. A külföldi életnek ez a

hol elbeszélő, hol leíró, hol beszélgető, hol elmélkedő rajza csak halvány körvonalakban illett ugyan a magyar társadalomra, de az elvek tanulságosak voltak, a hazai olvasó megismerhette a nyugateurópai nemesség erkölcsi világát, okulást meríthetett az előkelő társalgó stílus árnyalataira nézve is. Ebből a stílusból a beszélgető személyek hangulata többé-kevésbé visszatükröződött. A szerző és az átdolgozó meggondoltan éreztették személyeiken keresztül a filozófus nyugalmát, a prédikátor pátoszát, a moralista bosszankodását, a fölényes szemlélő iróniáját. A témák és hangulatok bemutatásában a magyar átdolgozó változatos kifejezéskészlettel állt olvasói elé. Tollából gazdagon áradtak az olyan pompás jelzős összetételek, mint a: *pajkos szitok, lágy tréfa, ásító unalom, paraszt alacsonyság, nyálas dicsekedés, szeges szó, cégéres gonoszság, kopasz mentség;* továbbá az effajta emlékezetbe nyomuló mondások: *szépen kifüttyentik a pénzt az erszényből; amiben hazudtam, vesd szememre, verd torkomra; addig keresgéli nemes eleinek eredetét, amíg csépre s kapára akad; ó ártatlanságnak gyönyörű címere, piruló szemérem!*

Fordításaihoz írt előszavaiban elmagyarázza a közrebocsátott mű olvasásának előnyeit, számot ad néhány gondolatáról, a maga személyéről is ejt egy-két szót. A *Nemes ember*nek a magyar nemességhez intézett előbeszédében mondja, hogy Magyarországnak ír ugyan, de nem Magyarországról szól, nem is egyes személyek ellen irányulnak figyelmeztetései. «Amit írtam, azért írtam, hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkből, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót

nyujtanék a hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a világ gondjaiba elmerült elméket.» A *Nemes asszony*nak a magyar dámákhoz szóló tudósító-levelében kifejezi reményét, hogy ez a munka nálunk épen olyan kedves lesz, mint a külföldön. Tükör ez a könyv, bár nem Magyarországnak szól, hanem Angliát tartja szem előtt. A *Nemes úrfi* «mulat, faggat, csíp». Nem kíméli, úgymond, a jóra való intést, hadd legyen foganatja a beszédnek. Mikor a hivalkodás, játékszenvedély, tékozlás, tobzódás, szitkok a tisztességes élet ellen támadnak, szembe kell velük helyeznünk a feddést, derekasan meg kell ráznunk a mondott förtelmességeket, meg kell kínálnunk a nemesrenden levő úrfiakat a becsületes foglalatossággal. «Lehetett mindezekre az anglus authornak oka: én nagy okát országunkban a főrendre nézve nem tudhatom; mindazonáltal ha nem szinte csoportosan, de talán mégis hintve találkoznak azokból, kiket a gyarlóság hol egyben, hol másban megejtett. Ezek ne vegyék nehezteléssel a jóra való emlékeztetést. Önként tudhatják az úrfiak, hogy a velencei tükröt nem szoktuk azért ízre törni, hogy a rútat rútnak mutatja.» Az *Udvari ember* oltalom és fegyver akar lenni a hamis világ ellen, nem pedig rossz politikának hintése a nemzet elébe. «Ami a stílust illeti, ha oly cifrán nem trágyáztam, mint hazámnak kényesei szeretnék, vagyon kis mentségem: ifjontan kezdettem, távol bujdosva irdogáltam jobb részét és csak pihenő órákkor.»

*Szent ember*ének (1773) eredetije ma még ismeretlen. «Ebbe a kis könyvecskébe — úgymond a keresztény olvasóhoz intézett elöljáró beszédében — se nem úgy, se nem

avégre kell tekinteni, hogy mi ujságot mond, hanem azt, amit mond, lelkesen meg kell fontolni.» Istenes ébresztő oktatásokat talál benne az olvasó. «Hogy nyilvábban kimondjam, beszél a könyv az isteni szeretetről, a forgandó világ haszontalanságairól, a mulandó életről, kimulásunknak bizonytalan órájáról, az Istenbe vetett bizodalmas reménységről és más egyéb üdvösséges dolgokról.» Arra törekedtem — folytatja tovább — hogy az oktatások mindegyike rövid legyen s ne legyen unalmas; úgyis megnyujthatja az elmélkedéseket bárki a maga tetszése szerint. «Amit irtam, jó szándékból irtam; aki jó szándékkal nyúl hozzá és mikor forgatja, mind az Istent, mind lelke állapotját és annak jövendőjét jól megtekinti, úgy reméllem kívánt hasznára válik.» Lehet, hogy ezúttal nem egyetlen külföldi forrás nyomán dolgozott, hanem különböző helyekről szedegette össze anyagát. Szent Ágoston, Kempis Tamás, Loyolai Szent Ignác munkáinak hatása meglátszik az áhítatos gondolatsorozat minden részletén. A gondolatok idegenből valók, de stílusa jellegzetesen a magyar szerzőé. Idézzük csak az első szakasz 22. gondolatát: «A test szolga. Nem úgy kell bánni véle, mint más szolgával. A jó szolgák, ha jól tartják őket, jobbára jól szolgálnak. A mi testünk akkor szolgál jól, mikor rosszul tartjuk, sanyargatjuk». A mondatok velős rövidsége és cifrázás nélkül álló egyszerűsége fölötte ritka ebben a terjengő beszédű korban.

Téli éjtszakák (1787) című novelláskönyvének kerettörténete magyaros színű: Hollósi, egy gazdag földesúr, nyolc téli éjtszakán át mulattatja kis társaságát — Szilágyit,

Bátorit, Bátorinét, Kamillát — olvasmányainak elbeszélésével és megvitatásával. A beszélgetések kapcsán sokféle tárgy vetődik föl: természettudományi lecke, földrajzi ismertetés, társadalmi témákról való bölcselkedés, végül — *Mauritius, Dardanus, Kazimir és Iréne* címmel — három kalandos lovaghistória. A beszélgetések és novellák nem értékesek, de előadásuk vonzó. Faludi Ferenc nem alkalmazkodott szorosan az előtte fekvő német szöveghez. Rövidített, bővített, változtatott eredetijén. Stílus tekintetében messze felülhaladta idegen forrását. Míg a német könyv mondatai nehézkesen döcögnek, a magyar író szabad átdolgozása könnyed folyású, helyenkint költői színű.

A mai olvasó szempontjából legérdekesebb a nyolcadik éjtszaka társalgási anyaga: Párizs leírása a XVIII. század első felében. A francia főváros földi paradicsomnak tűnik fel a szemlélő előtt, lakosságánál nincs ájtatosabb nép a földön, egyedül a nemesség viselkedik úgy, mintha csak mulatság kedvéért lépne a templomba. Délelőtt Isten igéjét hallgatják a hívők, délután és este színházakba járnak. A vidámság, előzékenység, szabadság egyformán nagy mindenütt. Annyira egyformák itt az emberek, hogy azt sem lehet tudni, ki az úr, ki a szolga. «A bölcs és tudós emberek oly nagy számmal vannak Párizsban, mint Konstantinápolyban a tudatlanok és ostobák.» Az új könyveken nagyon kapnak, nyelvüket folyton szépítik. «A francia nyelv nemes és ékes. A deákból, olaszból, spanyolból vagyon össze-szedve, csak az tud benne gyönyörködni, aki jól érti. Nem beszélnek a franciák úgy, amint írnak, és mikor beszélnek is, felét elharapják. Tet-

szik nékiek, mikor őket nem értik és csak azért is sebeskednek a beszéddel.»

A kötet első öt éjtszakájának egy spanyol munka német fordítása a forrása, utolsó három éjtszakája eddig még ki nem derített francia forrásokra vezethető vissza. A spanyol munkának, a Noches De Invierno című novellás-könyvnek, Antonio De Eslava volt a szerzője (1609); a német fordítást Drummer Máté készítette (1666).

Két színmű-fordítása — *Constantinus Porphyrogenitus* és *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában* — olasz szöveg nyomán készült. A Constantinusról szóló iskolai dráma közvetlen forrása még ismeretlen, de a Caesárral foglalkozó szomorújáték olasz eredetije már előkerült. Az olasz szerzőnek, Cordara Gyula jezsuita tanárnak, iskolai drámáját híven fordította, a szöveg kifogástalan magyarságára és a kifejezések helyességére szorgosan ügyelt.

Szerelmi bonyodalom egyik drámában sincs; a jézustársasági pedagógia még a női szereplőket sem tűrte meg az iskolai színdarabokban. A *Constantinus* tárgya udvari cselszövény: két bizánci császári tanácsos elkeseredetten küzd egymás ellen, az egyik a maga fia számára akarja megszerezni a trónt, de terve elbukik s a törvényes örökös, Bíborbanszületett Konstantin, lesz a császár. A *Caesar*-ban a nagy hódító egyiptomi hadjáratának emléke elevenedik meg, itt is küzd egymással az igazlelkűség és a kétszínűség, míg végül győz a római jellem. Mind a két iskolai dráma eléggé eltér a történelmi igazságtól, az indulatok és szenvedélyek harca igen jó mind a kettőben, a bűnt nyomon követi a bűnhödés. A lelki nemesség példaadó

bemutatására, az erkölcsjavító tanításokra és a katolikus szellemre gondosan ügyelt minden jezsuita dráma. Caesar nagylelkű, kíméli a polgárokat, megbocsát ellenségeinek, visszautasítja Cleopatra csábító üzengetéseit. Vezérgondolata: «A mult dolgokat el kell felejteni. Szűnjön meg minden háború és villongás. Uralkodjon minden szegletén az országnak a törvényes igazság, okos rendtartás, egymáshoz való igaz barátság».

Faludi Ferenc prózájának szépségeire már Révai Miklós nyomatékosan felhívta a figyelmet. Különös az őbenne — mondja róla — hogy fordításaiban is igazán magyarul szól. Vegyük csak Téli Éjtszakáit. «Gyönyörű munka; a télnek unalma eloszlatására egybeszedetett külömb-külömbféle történetek, melyeket Hollósi, Szilágyi, Bátori s Camilla, összeülvén, egymásnak elbeszéllenek, oly kellemetes magyarsággal, melyen csak Faludi tud szólani.» (Faludi Ferenc költeményes maradványi. Két kötet. Győr, 1786–1787.) — Bacsányi János megmagyarázza, miért keltik ezek a fordítások az eredetiség és magyarság benyomását. Faludi Ferenc nem követte a fordítás mesterségének szoros szabályait s több nevezetes francia tudós példájára szabadon, néha talán nagyon is szabadon fordított. «Oly szép, oly természetes, tiszta, csinos és velős magyarság uralkodik ezen jeles nagy írónak munkáiban, amilyent a magyar könyvek szerzőinél mind e napig felette ritkán és ilyen mértékben valósággal majd egyedül csak önála találhatni.» (Faludi Ferenc versei. Pest, 1824.) — Toldy Ferenc is különös elismeréssel nyilatkozott prózairói érdemeiről: Pázmány Péter után Faludi Ferenc az első, aki a magyar prózát művészi módon fejlesztette s annak idején kiérdemelte a Magyar Ciceró nevet. (Handbuch der ungrischen Poesie. Két kötet. Pest és Bécs, 1828.)

Kiadások. — Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember. Írta anglus nyelven Dorell József. Fordította olaszból Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748. (Újabb kiadásai: 1749, 1771, 1787.) — Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony. Írta anglus nyelven Dorell József. Fordította olaszból Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748. (Újabb kiadásai: 1749, 1771, 1787.) — Bölcs és

figyelmetes udvari ember. Írta spanyol nyelven Gracián Boldizsár. Fordította németből Faludi Ferenc. Három kötet. Nagyszombat és Pozsony, 1750–1771. (Második kiadása: 1771–1772, harmadik kiadása: 1837.) — Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes úrfi. Írta anglus nyelven Dorell József. Fordította olaszból Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1771. (Újabb kiadása: 1787.) — Szent ember vagyis szent életre vezérlő istenes oktatások. Pozsony, 1773. (Újból: 1787.) — Bölcs ember vagyis az erkölcsös bölcseségre vezérlő rövid oktatások. Pozsony, 1778. (Újból: 1787.) — Faludi Ferenc költeményes maradványi. Révai Miklós kiadása. Két kötet. Győr, 1786–1787. (A verseken és az író jegyzőkönyvén kívül a Constantinus Porphyrogenitus első kiadása. Újból: 1787.) — Téli éjtszakák vagyis a téli estidőnek unalmait enyhítő beszédek. Révai Miklós kiadása. Pozsony, 1787. (Ez volt az írónak utolsó munkája: kéziratát élete legvégén fejezte be.) — Faludi Ferenc minden munkái. Toldy Ferenc kiadása. Pest, 1853. (Prózai írásainak teljes gyüjteménye.) — Nemes úrfi. Bellaagh Aladár kiadása. Budapest, 1892. (Szótárral ellátott magyarázatos kiadás a Jeles Írók Iskolai Tárában.) — Téli éjtszakák. Rupp Kornél kiadása. Budapest, 1900. (Teljes kiadás a Régi Magyar Könyvtárban.) — Faludi Ferenc: Három elbeszélés a Téli Éjtszakákból. Radó Antal kiadása. Budapest, 1901. (Szemelvényes kiadás a Magyar Könyvtárban.) — Szent ember. Bellaagh Aladár kiadása. Budapest, 1907. (Szótárral ellátott magyarázatos kiadás a Jeles Írók Iskolai Tárában.) — Caesar Aegyptus földjén Alexandriában. Szomorújáték 5 felvonásban. Kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Gálos Rezső. Győr, 1931. (Különlenyomat a győri női felsőkereskedelmi iskola 1931. évi értesítőjéből. A reánk maradt magyarnyelvű jezsuita drámák közül voltaképen ez a legrégibb darab, de kéziratának szövegét a dráma eljátszása után csak 182 évvel tette közzé Gálos Rezső. A darabot először 1749-ben adták elő a nagyszombati katolikus diákok a jezsuiták egyik nyaralóházában, a Nagyszombat vidékén fekvő Fehéregyházán.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Kasztner Géza: Faludi nyelvéről. Budenz-album. Budapest, 1884. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt.

Budapest, 1886. — Szilasi Móric: Faludi nyelve. Magyar Nyelvőr. 1886. évf. — Simonyi Zsigmond: A nyelvújítás történetéhez. Budapest, 1888. — Török Konstant: Faludi Ferenc. Egri kat. gimnázium értesítője. 1891. — Bellaagh Aladár: id. Faludi-kiadás. Budapest, 1892. — Ilyefalvi Vitéz Aladár: Faludi Ferenc élete és költészete. Budapest, 1894. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. — Beljak Pál: Faludi eredetiségének kérdése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf. — Faragó Henrik: Faludi Ferenc Udvari Emberének eredetije és fordításai. U. o. 1895. évf. — Kiss Ignác: Faludi Ferenc nyelve. Magyar Nyelvőr. 1895. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Hollósy Béla: Faludi Ferenc élete és költészete. Nagykárolyi kat. gimnázium értesítője. 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Rupp Kornél: id. Faludi-kiadás. Budapest, 1900. — Binder Jenő: Faludi Téli Éjtszakái és a Noches De Invierno. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1901. évf. — Radó Antal: id. Faludi-kiadás. Budapest, 1901. — Kulcsár Endre: Magyar nyelvművészek. Magyar Nyelvőr. 1901. évf. — Bellaagh Aladár: id. Faludi-kiadás. Budapest, 1907. — Gyárfás Tihamér: Faludi Ferenc élete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Graber Emma: Faludi stílusáról. Budapest, 1911. — Keller Imre: Faludi Ferenc Caesarja. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra. Magyar Nyelvőr. 1915. évf. — Kastner Jenő: XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos müveink. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1927. — Gálos Rezső: id. Faludi-kiadás. Győr, 1931.

A FALUDI-IRODALOM.

A MAGYAR könyveket forgató papok az 1750-es évek után meglepetve vették észre, hogy Faludi Ferenc nyomtatásban megjelent erkölcsi oktatásai a magyar próza egyik mesterének írásai. Az 1770-es években már minden irodalmi érdeklődésű katolikus olvasó lelkesedéssel emlegette a magyarságnak ezt az új klasszikusát s a vallásfelekezeti feszültség enyhülésével a protestánsok is csatlakoztak a Faludi Ferenc prózaírói és költői működését melegen méltányló felfogáshoz.

Faludi Ferencnek csak valláserkölcsi oktatásai jelentek meg életében, szépirodalmi munkái kéziratban vándoroltak. Verseinek, novelláskönyvének és egyik drámájának — halála után történő — kinyomtatásával Révai Miklós szerzett elévülhetetlen érdemet. A szépirodalmi munkáinak kiadásától tartózkodó költő talán nem is sejtette, hogy az utána következő írói nemzedék menynyire megbecsüli majd költeményeit. A líra kedvelői Csokonai Vitéz Mihály és Kisfaludy Sándor fellépéséig a nyájashangú jézustársasági atya posztumusz verseiben látták a magyar poézis csúcspontját.

Révai Miklós (1786), Bacsányi János (1824) és Toldy Ferenc (1853) nemcsak munkáinak kiadásában, hanem pályájának méltatásában is eredményesen buzgólkodtak. — Toldy Ferenc a hanyatlás korának lírai

triászába Ráday Pált, báró Amade Lászlót és Faludi Ferencet sorolja, az utóbbit a magyar lírai műköltészet megkezdőjének nevezi, prózájának a magyar nyelvművelés történetében korszakos jelentőséget tulajdonít. «Érezte Faludi ezen részint dialogizált, a társalkodó élet formáiban mozgó, részint aforizmusokban szerkesztett művek írása és magyarítása közben nyelvünknek e téreken fejletlen, merev, társas fordulatokban és finomságokban, valamint lélektani kifejezésekben elégtelen voltát s azon bátorsággal ültette át a gyökeres magyarság szép virágai közé más kimüveltebb nyelvek virágait, mellyel minden ifjabb kultúrájú nyelvek kölcsönöztek másoktól. Emellett nyelve oly velős, kerek és hangzatos, a népi nyelv sajátságos és szép fordulatait oly szerencsésen alkalmazó, hogy a magyar prózának, melyet Pázmány a XVII. század elején hathatósságra nézve nem várt magasságra emelt, Faludi, tovább menve, széptani tekintetben adott új lökést: amiért már saját kora őt mint prózairót nemcsak ünnepelte, hanem félszázadon át új meg új kiadásokban olvasta is.» (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint a költő líráján a magyar népköltészet mellett a francia és olasz dalformák hatása látszik. Néha mesterkéltségig ügyesen alkotta dallamos lebegésü verseit, sürün használta a ráütő és visszatérő rímeket. Tárgyait szerette minden oldalról kimeríteni, eszméit a képek és hasonlatok teljes egybeállításával megvilágítani; tette pedig mindezt mindig jókedvü enyelgéssel, derült bölcsességgel, ártatlan gúnnyal, kötődő pajzánsággal. Pásztori versei nála sem természetesebbek, mint azoknál, akiket követett. Ha prózai munkáinak eszméi kölcsönzöttek is, a magyarosságában és folyamatosságában kitünő nyelv egészen az övé. Míg Mikes Kelemenben inkább a régi nyelv jutott megnemesített kifejezésre, nála az újító, gazdagító tehetség megnyilatkozását látjuk. Ezek a munkák méltán szolgálhattak volna az általános nyelvreform kiinduló pontjául. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Munkássága reformot jelentett a magyar költészet mezején: írja róla Horváth Cyrill. Utat tört a művészi szerkezet és művészi versformák felé; megújította a magyar líra nyelvét és verselését, mint Gyöngyösi István száz évvel előbb az epikáét; dallamosságot öntött strófáiba. «Mennyi átlátszóság, rend és kerekdedség van ezekben a versekben! A régieket forgatva, rendszerint elnyom bennünket a hosszadalmasság;

Faludinál mintegy varázsütésre kifejlik a belalak, a részletek helyes arányokat öltenek, a tartalom a szerkezet szabályaihoz idomul.» Prózai stílusa gondos, sima, szabatos. A régibb magyar írók és a magyar népnyelv nyomán, továbbá olasz, francia és német mintái felhasználásával úgyszólván észrevétlenül adott új színt, hajlékonyságot, jellemzetességet nyelvének. A Pázmány-iskola úgy harcolt, olyan szilaj erővel, mint a katona; ő úgy írt, mint a XVIII. század fínom társaságokban forgó, jónevelésű abbéjához illik. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Írói működése, mondja Négyesy László, igen nevezetes. A magyar prózát tartalmilag is, alakilag is megújította, az idegen gondolatoknak magyar színt adott, a magyar szellemi életbe új eszméket hozott. Verses munkái olasz, francia, latin minták követésére vallanak, de az idegen gondolatokat mindig egyéni módon színezte s bizonyos mértékig megmagyarosította. Versei a magyar költészetbe sok ujságot hoztak: új tárgyakat, új színeket, új formákat; csendéleti képek, életbölcseleti dalok, szerelmi kettősök, szonettszerű lírai alakok, refrének merültek fel nála. Inkább mulatságból verselt, mint belső szükségből; dalai a csendesen szemlélődő vagy derülten tréfálkozó lélek hangjai. Nem sokat írt, de költeményeinek majd mindegyikében van valami figyelemreméltó, formaérzékével túltett valamennyi kortársán. (Faludi Ferenc versei. Budapest, 1900.) — Császár Elemér szerint Faludi nem volt költői természet. Bár a kifejezés művészete és a verselés készsége teljesen hatalmában volt, ritkán érezte szükségét, hogy hangot adjon érzelmeinek; lelkének gazdag tartalmából keveset juttatott a költészet számára; lírája nem kapcsolódott szorosabban sem belső életéhez, sem pályájának külső mozgalmasságához. De ha nem nevezhető is igazi költőnek, mégis nagy művész. Rend, mérték, kerekdedség van valamennyi versében: minden tárgyhoz megtalálja az odaillő hangot, minden hangra a legkifejezőbb szót; nyelve változatos, közvetlen, nehézkes kifejezésektől mentes. Ma, mikor a verstechnika a fejlődés magas fokán áll, alig méltányolhatjuk eléggé verselő tehetségét. Sorai és strófái olyan dallamosak, hogy Csokonai Vitéz Mihályig és Kisfaludy Sándorig nem találjuk másukat. (Faludi Ferenc költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. évf.) — Ferenczi Zoltán is elismerő hangon nyilatkozik a költőről. Faludi nemcsak prózájában, hanem verseiben is fényesen vezette be irodalmunknak azt az időszakát, mely a nyelv művelését

tüzte ki főcéljául. Múzsája a választékosság, változatosság, csinosság. Olyan verstani fogásokat ismer és használ, amilyeneket előtte nálunk senki sem. Nyelve különösen megnyerő, alig lehet észrevenni rajta, hogy másfélszáz éves. Nem írt üres és tartalmatlan verseket, a műkedvelés helyett a műgondot terjesztette, a sanzon-alakkal, duettóval, szonettal, enyelgő párbeszédekkel és a leírások szélességével új nemeket és módszereket honosított meg költészetünkben. (A régi magyar költészet. Remekírók Képes Könyvtára. II. köt. Budapest, 1904.). — Faludi Ferenc, állapítja meg Horváth János, eladdig példátlan stilfegyelemmel fogalmaz remek magyar prózát, oly magyarosságra törekedve, minő Pázmánynak sem volt tudatos szándéka; másfelől pedig verseket ír, nem egyszer idegen ösztönzésre, de a magyar ritmusnak addig ismeretlen szabatosságával. A magyar irodalmi népiességnek ő a kezdeményezője. Nem puszta kedvtelésből érdeklődött a köznép nyelve iránt, hanem legott hasznosította is írói gyakorlatában a néptől tanultat. Verseinek még prózai munkáinál is nagyobb a jelentősége. Az idegenből kölcsönzött strófa-képleteket magyar ritmusérzékkel fogta fel, a sorok szerkezetét a magyar sorfajok példájára képezte ki, addig nem tapasztalt szabatos és erélyes ütemezéssel írta magyar ritmusú verseit. Dalformáival egy egész énekszerző csoport mintaképe lett. «Hiába vett dallam (strófa-) szerkezeteket idegenből, ritmusában nemcsak hogy nemzeti, hanem minden elképzelhető elődjénél nemzetibb tudott maradni.» Költészete már benne él a rokokó kedvesen mesterkélt, finomkodón naiv világában; ennek az ízlésváltozatnak műfajait a nyelv és a versforma népiességével bensőleg megmagyarosította. «Nem volt eredeti költő. Énekei legnagyobb része bizonyára kölcsönzött tartalmú, sőt sok esetben formailag is idegen dallam-mintát követ. Az idegen ízt azonban le tudta róluk törölni nyelve és ritmusa tiszta, a népin nevelt magyarosságával.» (A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927.)

Kiadások. — Az előbbi fejezetekben felsorolt kiadások közül nevezetesebbek: három Darrel-fordítása (1748–1771), Gracián-fordítása (1750–1771), Szent Embere (1773), költeményeinek gyüjteménye (1786) és Téli Éjtszakái (1787). — Ma is nélkülözhetetlen Toldy Ferenc teljes kiadása: Faludi Ferenc minden munkái. Pest, 1853. — Bellaagh Aladár magyarázatos kiadása: Nemes úrfi. Budapest, 1892. — Költeményeinek legjobb kiadását Négyesy László adta közre: Faludi Ferenc

versei. Budapest, 1900. — Rupp Kornél kiadása: Téli éjtszakák. Budapest, 1900. — Bellaagh Aladár magyarázatos kiadása: Szent ember. Budapest, 1907. — Gálos Rezső kiadása: Caesar Aegyptus földjén Alexandriában. Győr, 1931.

Irodalom. — Az előbbi fejezetekben egybeállított munkák közül különösen a következők. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. (Prózairói jelentőségének méltatása.) — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. (Életrajz, bibliografia, repertórium.) — Négyesy László: id. Faludi-kiadás. Budapest, 1900. (Költeményeinek magyarázata.) — Binder Jenő: Faludi Téli Éjtszakái és a Noches De Invierno. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1901. évf. (A magyar szöveg egybevetése a spanyol novellás könyvvel.) — Császár Elemér: Faludi Ferenc költészete. U. o. 1903. évf. (Költői jelentőségének méltatása.) — Négyesy László: A XVIII. századi szépirodalom. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. (Prózájáról és költészetéről.) — Gyárfás Tihamér: Faludi Ferenc élete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. (Eddig legbővebb életrajz.) — Kastner Jenő: Faludi Ferenc olasz versformái. U. o. 1924. évf. (Metastasio-kapcsolatok.) — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. (Költészetének számos értékéről.)

BESSENYEI GYÖRGY.

Bessenyei György élete.
Bessenyei György szomorújátékai.
Bessenyei György vígjátékai.
Bessenyei György verses munkái.
Bessenyei György prózai munkái.
A Bessenyei-irodalom.

BESSENYEI GYÖRGY ÉLETE.

Az 1770-es évektől kezdve Bécs a magyar irodalmi törekvések egyik tűzhelyévé vált. Itt bocsátotta közre újszellemű könyveit Bessenyei György.

A franciás iskola alapítója 1747-ben született a szabolcsmegyei Bercel faluban ősi magyar földbirtokos-nemescsaládból. Szülei jó módban éltek, de vagyonuk a könnyelmű gazdálkodás következtében mindinkább csökkent. A nagy gyermekáldás is súlyos terheket rótt reájuk: tizenegy gyermeket kellett fölnevelniök. Bessenyei Györgyöt kilenc éves korában beadták a sárospataki református kollégiumba, de a nehézkes tanítás nem nagyon növelte tudását; négyesztendei tanulása alatt a helvét hitvallás kátéján és a bibliai történeteken kívül csak a latin klasszikusokból olvasott egyet-mást. Mikor tizenhárom éves korában szülei hazavitték, még csak a deák nyelv elemei körül tartott; egy esztendeig otthon tanult, azután teljes szellemi tétlenségben töltötte idejét négy éven keresztül. Unalmában a gazdaság ügyeivel foglalkozott, vadászott, agarászott s résztvett a jómódú nemesházak mulatozásaiban. Ekkor váratlan szerencse érte. 1765 nyarán, életének tizennyolcadik évében, Szabolcs vármegye ajánlatára fölvették Mária Terézia magyar királyi testőrei közé.

Bécsbe jutott, mint már előbb két bátyja: Sándor és Boldizsár. Parlagi erkölcsökkel került a többi testőrnemesifjú sorába, de új otthonában ébredezni kezdett. Ijedten látta lelki szegénységét, pironkodott elmaradottsága miatt. Rendkívüli buzgalommal fogott önműveléséhez, nyelveket tanult, tudományos munkákat búvárolt át, megismerkedett az idegen irodalmak remekeivel. Külföldi minták nyomán ő maga is írogatni kezdett s gárdista társait munkára serkentette. A bécsi magyar testőrifjak irodalmi kört alkottak maguk között s elhatározták, hogy megismertetik deákos műveltségű honfitársaikat a francia irodalom legszebb termékeivel.

1772-től kezdve egymásután jelentek meg Bessenyei György költeményes kötetei, drámai munkái, prózai értekezései. Ezek a könyvek szellemben és tartalomban egyaránt új irányt jelöltek. Mindazt, amit Bessenyei György a francia íróktól, elsősorban Voltaire munkáiból, tanult, nemzete javára iparkodott hasznosítani. Magánviszonyai utóbb még jobban elősegítették irodalmi terveit. Huszonhat éves korában kilépett a testőrségből, bár ekkor már testőrhadnagy volt azaz törzstiszti rangban szolgált. Bécsben magánszállást bérelt, gavalléros életet élt, barátait maga köré gyüjtötte.

Még a testőrségből való kilépésének évében, 1773-ban, előkelő bizalmi hivatalt nyert a magyarországi reformátusoktól: a négy református egyházkerület ügyvivője lett évi kétezer forint fizetéssel. Gondoskodnia kellett a sérelmes vallási ügyek elintézéséről és résen kellett állania a bécsi udvar egyházpolitikai terveivel szemben. Refor-

mátus hitfelei eleinte meg voltak elégedve működésével, utóbb azonban szakadatlanul támadták. Gyanús volt előttük, hogy bizalmi emberük buzgón támogatta Mária Terézia tanügyi politikáját, holott a protestánsok egész erejükkel tiltakoztak az állami felügyelet ellen. 1779 nyarán megszakadt minden összeköttetése az egyházkerületekkel.

Bessenyei Györgyöt nagyon bántotta református hitfeleinek bizalmatlansága; még nagyobb zavarba ejtette az a nem várt csapás, hogy elesett évi javadalmazásától. Nem bírta elhagyni Bécset, művelődése tűzhelyét; nem tudott megbékülni azzal a gondolattal, hogy a kultúra egyik középpontjából hazamenjen gazdálkodni. Elkeseredésében áttért a katolikus vallásra. A salzburgi érsek előtt elmondotta új hitvallását, az érsek maga vitte az örömhírt Mária Teréziának, a protestáns magyar urak buzgó térítőjének. Vallásváltoztatása jutalmául a királynő kinevezte az udvari könyvtár tiszteletbeli másodőrévé s évi kétezer forint kegydíjat utalványozott részére.

1782-ig maradt Bécsben. Mikor II. József megvonta tőle a Mária Teréziától adományozott évi kegydíjat, kénytelen volt fölcserélni a fényes német várost a tiszántúli puszták zajtalan magányával. Bécsből visszahúzódott a Berettyó nádasai közé. Még csak harmincöt éves volt. Magyarországon ekkor kezdődött az ébredés, de ő már öregnek érezte magát; úgy látta, hogy nincs helye az ébresztők sorában. Egymagában élt kis birtokán, a bihar-megyei Kovácsi pusztán; csak élete vége felé vette maga mellé egyik öregedő unokahúgát. Visszavonult jobbá-

gyai közé, gazdálkodott, olvasott, írogatott. Hatvannégy éves korában, 1811 február 19-én, halt meg. Utolsó kívánsága szerint minden egyházi szertartás mellőzésével hantolták el kertjének egyik árnyékos almafája alá. Koporsóját jámbor parasztok állták körül. A magyar írók csak hónapok mulva értesültek haláláról.

Életének mozzanatai közül sok vitára adott okot születésének éve. A berceli református anyakönyvek régibb kötetei elvesztek, egyéb okiratszerű bizonyíték nem került elő. — Toldy Ferenc, a költő munkáiban olvasható pontatlan nyilatkozatokra támaszkodva, eleinte az 1742. év mellett foglalt állást; utóbb, a testőrségi levéltár följegyzései alapján, az 1744. évet fogadta el. (A magyar költészet kézikönyve. II. köt. Budapest, 1876.) — Széchy Károly, a költő itt-ott elejtett megjegyzései nyomán, az 1748-as évszám jogosultságát vitatta. (Závodszky Károly: Bessenyei György. Pest, 1872.) — Az igazságot Szinyei Gerzson állapította meg: idézte a költő egyik franciául írt levelét, ebből kitünik, hogy a helyes évszám: 1747. (Bessenyei Györgyről. Figyelő. 1877. évf.) — Hasonló eredményre vezettek Széll Farkas nyomozásai. (A nagybesenyői Bessenyey-család története. Budapest, 1890.) — Az 1747-es évszám helyességét állapította meg Harsányi István is. (Bessenyei György: Az embernek próbája. Budapest, 1912.)

Jó ideig rejtélyesnek tünt fel református ügyvivősége, majd hirtelen áttérése a katolikus vallásra. Régebbi irodalomtörténetíróink azt hitték, hogy a magyarországi reformátusok titkos ágense volt s befolyását a bécsi udvar előkelő hölgyeinek segítségével érvényesítette. Csak később derült ki a valóság: az, hogy nem volt titkos ágens. Állását a magyarországi református egyházkerületek bizalmából bírta s a bécsi udvar nyiltan elismerte hitfelekezeti titkárnak. Mivel benső barátságban volt Mária Terézia egyik kedvelt hölgyével, özvegy báró Grasse Teréziával, sikerült is érvényesítenie befolyását a reformátusok javára. Csakhogy itthon keveselték eredményeit és sokalták évi kétezer forint fizetését. Törésre akkor került a dolog, mikor Mária Terézia királynő kiadta az új tanügyi rendszert s érvényt ipar-

kodott szerezni az állami felügyelet elvének. Gróf Teleki József, az ortodox reformátusok vezére, az egyik 1777. évi pesti református gyülésen olyan keményen támadt Bessenyei Györgyre, hogy a becsületében sértett ügyvivő fenyegető verset írt ellene. Ezért a gróf följelentést tett ellene Bécsben, utóbb odáig vitte a dolgot, hogy ellenfelét kizárták az 1779. évi pesti protestáns tanácskozásokról. Ez a megszégyenítés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bessenyei György odahagyja felekezetét. — Hitehagyását többféleképen magyarázták és mentegették életírói. Személyes ismerőse, Laczka János, őszintén megírta, miért lett katolikussá: mikor az előkelő gavallér, annyi főrangú úr és hölgy barátja, Bécsben pénz nélkül maradt, szorultságában bejelentette áttérési szándékát a királynőnek. Anyagi viszonyai kényszerítették ősei hitének elhagyására. — Toldy Ferenc nem tudott belenyugodni ebbe a magyarázatba s felhívta a figyelmet Bessenyei György vallásbölcsészeti tépelődéseire, melyek elől nem lehetett más menekvése, mint a katolikus egyház kebelébe való térés. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Hasonló volt Ballagi Aladár felfogása: Bessenyei Györgyöt, szerinte, vallásos rokonszenve vonta a katolicizmushoz. (A magyar királyi testőrség története. Pest, 1872.) — Ezzel szemben meg lehet állapítani, hogy a költő még áttérése előtt egy évvel is irtózott a vallásváltoztatás gondolatától s lesujtó szavakkal ítélte el azokat, akik hitüket megcserélik. Igazat kell tehát adni Beöthy Zsoltnak, midőn Laczka János nyomán rámutatott arra, hogy mi volt az igazi indító oka áttérésének. (A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887.) — Meg kell még jegyezni, hogy Bessenyei György, mint a francia fölvilágosodott írók tanítványa, a dogmákhoz kötött vallásokban emberi tévelygést látott. Minden pozitív valláson kívül álló istenhívő volt: úgynevezett felvilágosodott deista.

Adatok Bessenyei György életéhez:

1241. — A tatárjárás idején a Bessenyei-család ősei a hevesmegyei Besenyő falu környékén gazdálkodnak. (Utóbb Eger vidékéről a szabolcsmegyei tájak felé húzódik a család, de nagybesenyői törzsbirtokát századokon keresztül megtartja.)

1464. — Nagybesenyői Bessenyei Mihály vicepalatinus, Bessenyei György egyik őse, pallosjogot kap Mátyás királytól. (Az alnádor kiváló

törvényismerő, Mátyás király több izben kitünteti, számos birtokadományban részesül.)

1698. — Bessenyei György nagyatyja, idősebb Bessenyei Zsigmond, eladja a család ősi fészkét, Besenyőt. Ettől kezdve birtokaik állandó középpontja a szabolcsmegyei Bercel falu. (Idősebb Bessenyei Zsigmond szabolcsi alispán tekintélyes kuruc harcos; Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc udvarmestere; 1705-től kezdve huszárezredes.)

1747. — Bessenyei György születésének éve. A szabolcsmegyei Bercel faluban születik. (Atyja ifjabb Bessenyei Zsigmond, anyja Ilosvay Mária; mindketten református nemesek. Nyolc fiútestvére és két leánytestvére van; születésekor legidősebb testvérbátyja már huszonöt éves. Valamennyi testvére híres nagy testi erejéről. Nevük: a «Vas-Bessenyeiek».)

1756. — Bessenyei György a sárospataki református kollégiumban. (A tanítás szüklátókörű, mert súlypontja egyes latin szövegek könyv nélkül való lélektelen megtanulásán nyugszik; a nevelés azonban értékes, mert a puritán gondolkodású oktatók spártai erkölcsű ifjakat nevelnek.)

1760. — Félbehagyja iskolázását. Otthon még tanulgat egy ideig, azután a gazdaság körül foglalatoskodik. (Ha a nemesfiúnak ebben az időben nincs kedve tanulni, otthon marad: vasárnaponkint eljár az istentiszteletre, ez az egyetlen szellemi foglalkozása, azontúl semmi dolga, legfeljebb parancsolgat a cselédeknek és a jobbágyoknak. Tudatlanságából nincsen kára, mert bizonyítvány semmiféle álláshoz sem kell, tiszt is lehet a hadseregben, ha kedve kerekedik a katonasághoz.)

1763. — Testvérbátyja, Bessenyei Sándor, a magyar nemes testőrség kötelékébe kerül s a következő esztendőben másik testvérbátyját, Bessenyei Boldizsárt is, fölveszik a gárdába. (Mária Terézia királynő 1760-ban állítja fel a magyar királyi testőrséget, az első gárdisták Pozsonyban esküsznek fel uralkodójuk hűségére, innen vonulnak át Bécsbe szolgálattételre. Minden testőrnek tiszti rangja van, a gárda kapitánya tábornok. A két Bessenyei-testvér Szabolcs megye ajánlatára lép a magyar nemes testőrzők közé, ők egyengetik katonás viselkedésükkel öccsük útját Bécs felé. A későbbi testőrírók közül

már 1761 óta a magyar gárdisták között szolgál Barcsai Ábrahám és Báróczi Sándor.)

1765. — Mária Terézia királynő Szabolcs megye feliratára fölveszi testőrei közé Bessenyei Györgyöt. (A tizennyolc éves ifjú épen olyan viruló megjelenésű, hatalmasan megtermett gárdista, mint két testvérbátyja. Műveltsége, tudása, olvasottsága a legkezdetlegesebb. Csak magyarul beszél. Sárospatakon szerzett csekély latin ismereteit már elfelejtette. Vallomása szerint tizenkilenc éves korában németül, huszonhárom éves korában franciául nem tudott. Becsvágya bámulatos. Szabad óráit nyelvtanulással, fogalmazási gyakorlatokkal és olvasással tölti.)

1769. — A pármai hercegné kíséretében néhány hónapig Olaszországban időzik. Visszatér Bécsbe. Bercelre írt levelében értesíti családját a német nyelvben és a hegedülésben való előmeneteléről. (Ebben az évben lép ki a testőrségből Bessenyei Boldizsár. A királynőhöz intézett németnyelvű folyamodványában elmondja, hogy öreg szülei segítségére akar hazamenni, mert ők már nem gazdálkodhatnak nélküle, de két testvére továbbra is a királynő szolgálatában marad. Őfelsége lábaihoz borulva esedezik azért: tartsa meg mindhármukat legmagasabb kegyében, mert mindig jól viselték magukat. Mivel pedig őfelsége a jóviseletű testőrök közül senkit sem bocsátott el veleszületett gyengédségének és kegyességének valamely jele nélkül s mivel ő az állami életben református vallása miatt a polgári szolgálathoz reményt nem táplálhat, eddigi hűséges szolgálata fejében azért könyörög, hogy szolgálati díszruháját és ló-fölszerelését magával vihesse: hadd gyönyörködjék benne otthon öreg édesatyja. Kérését Mária Terézia királynő teljesíti: Boldizsár testőr-öltözetében megy haza a berceli nemesi kúriába.)

1772. — Ebben az esztendőben jelennek meg nyomtatásban Bessenyei György első magyarnyelvű könyvei: Ágis tragédiája, Hunyadi László tragédiája, Az embernek próbája, Az eszterházi vigasságok. Huszonöt éves. (A drámaírásra a bécsiek erős színházi érdeklődése korán rátereli figyelmét. Épen ez időtájt szüntek meg Bécsben a francia színielőadások, a német nyelv diadala teljes, Sonnenfels József egyetemi tanár, író és kritikus esztétikai iránya és nemzeti törekvései győzelmet aratnak. A német, francia és olasz színészek versenyzése, a szalonok-

ban és folyóiratokban folyó viták, a dramaturgiai és nyelvi kérdések, Voltaire, Gottsched és Sonnenfels hatása megtermékenyítik Bessenyei fantáziáját. Mivel a nemzeti nyelv, a drámairodalom és a felvilágosult filozófia áll mindenfelé a szellemi érdeklődés középpontjában, ő is ezeknek a művelésével óhajt segíteni a magyarság visszamaradásán.)

1773. — Ez év vége felé, nyolcévi szolgálat után, kilép a gárdából. Herceg Esterházy testőrkapitány a császári és királyi főudvarmesterhez intézett németnyelvű jelentésében elismerően nyilatkozik szolgálatáról; a királynő kegyelemben bocsátja el kedvelt gárdistáját. (Mint a többi Bessenyei, ő is hajlamos a hízásra; betegség kínozza; a katonai szolgálat nehezére esik. Más oka is van, hogy fölmentését kérje. Szabad ember akar lenni, hogy könyveket írhasson nemzetének s támogathassa református hitfeleit a bécsi udvarban. A magyarországi reformátusok egyik nagytekintélyű vezére, Beleznay Miklós generális, a négy helvét hitvallású szuperintendencia részéről nyert felhatalmazás alapján ez év őszén kinevezi consistorialis secretariusnak; Mária Terézia királynő szívesen látja ebben a hivatalában. A költő tüzes kálvinizmusa legjobban Szilágyi Sámuel tiszántúli református szuperintendenshez írt leveléből lobog elő. Bizalmas tudósításában megemlíti, milyen elnyomatást szenvednek a protestánsok s mennyire itt van az ideje, hogy elnyomott erőiket összeszedjék. Üldöztetésünk, úgymond, napról napra öregbedik; nem nézhetjük tovább összedugott kezekkel, hogyan szedik el templomainkat, hogyan hajtják ki egyházközségeinkből papjainkat, hogyan teszik bíráink nyakára a plébánosokat. Gyalázat volna, ha nem tennénk meg mindent szabadulásunkra. «Én magam voltam a királynénál, elibe terjesztettem sok méltatlan szenvedésünket, csudálkozott az akaratja ellen rajtunk elkövetni szokott erőszakot tőlem hallani és így felelt: Igen örömest kívánom tebenned látni mindazokat a dolgokat, melyek vallásotokat illetik; hozd te azokat előmbe, akár küldd pecsét alatt, hozzájok ragasztván magad vélekedéseit is; mindenbe kegyelmes leszek, valamit tehetek, kiváltképen amibe a mi szegény népünk károsodik s tőlünk idegenedik; arra vigyázz, én nem vagyok dolgaitokrul informálva mindenekbe, cselekedjetek okosan. Több számtalan beszédit nem írhatom... Leveleim csak az okosok lássák; továbbá az én vallásomhoz s hazámhoz való örökös hűségemrül kérdést nem kell tenni, mert én azokért meghalok. Úgyis tudatik már itt mindenütt,

hogy soha vallásom nem változtatom, nem is kényszerít senki, de elő sem hozatik senkitül... Meg fogok mindent írni generális Beleznay úrnak és önagysága tudtokra fogja osztán adni az uraknak, mibe forog dolgunk az udvarnál, mit remélhetünk, mit ítélnek vagy végeznek rólunk.»)

1774. — Nagy lelkesedéssel fáradozik az udvarnál és a kormányhatóságoknál a magyarországi reformátusok érdekében. (Egyik nevezetes ügye az egyeki eset. Ennek a hajdúmegyei községnek az egri káptalan volt a földesura, a káptalan katolikus alkalmazottai és a kálvinista jobbágyok között a súrlódás odáig fajult, hogy a lakosság egy része Arad megyébe költözött, mert templomukat elvették, házaikat megrongálták, a református lelkipásztort és Laczka János iskolamestert lakásaikból eltávolították. Ezért a súlyos összeütközésért a magyar királyi helytartótanács az egri káptalan nagyprépostja ellen tiszti ügyészi keresetet indított s elrendelte, hogy a zürzavar okozói fizessék meg a károkat a parasztságnak.)

1775. — A tiszántúli kálvinisták között suttogás kezdődik, hogy a bécsi magyar református ügyvivő nem jól végzi a dolgát, nem lehet benne bízni, tudatlan és álnok. A rágalom hírére Bessenyei György leköszön állásáról, lemondását a Debrecenben székelő tiszántúli egyházkerület elfogadja, de a másik három szuperintendencia ragaszkodik személyéhez s Beleznay Miklós főgondnok útján maradásra bírja. (A főgondnok nagyon fájlalja az esetet. Esztelen becstelenkedés — úgymond a dunamelléki református szuperintendenshez írt levelében — hogy hitünk sorsosai közül az egyik szüntelen tudatlannak, gorombának hirdeti Bessenyei György uramat s kárhoztat engem, hogy ilyen nem arravaló személyt választottam dolgaink folytatására. De kit is merészeltem volna mást felfogadni kivüle, «akiről tulajdon személyemnek Ő Felsége sok és nagy dolgokat mondott s különösen recomendált is, mint olyan személyt, kinek hívsége és alkalmatos volta iránt teljességgel el van hitetve, melyet bizonyít az, hogy általa beadott dolgainkra maga kezeírásával teszi neki feleleteit». Aki Bessenyei Györgyöt bántja és háborúságot támaszt — úgymond a generális — gonoszul cselekszik; az ilyen ember mint egy veszett eb marja az öt szabadítani törekvő kezet.)

1777. — Mária Terézia királynő a protestánsok iskoláira is ki

akarja terjeszteni az állami felügyeletet, a református iskoláknak külön református fődirektort szán, de a protestánsok tiltakoznak mindennemű állami beavatkozás ellen. Mivel Bessenyei György és Beleznay Miklós nem tartják sérelmesnek a királynő tervét, ezért gróf Teleki József a pesti református gyülésen felszólal ellenük s a bécsi magyar ügyvivőt személyében is megsérti. (A higgadt természetűnek ismert költő ezúttal fellángol s kíméletlen versben támad a grófra: «Miért teszi magát önként szelindeknek, Miért marja tövét nyavalyás fülemnek? Ahol Nagysád ugat, ott én is bőghetek, Ha Nagysád szelindek, én bika lehetek». Hiúnak, irígynek, áskálódónak nevezi a grófot; felszólítja: hagyja őt békén dolgozni hazájáért; szeresse felebarátait, szálljon magába. Teleki József kihallgatásra jelentkezik a királynőnél, folyamodványban kéri a felség védelmét a nyilvános becsületsértés miatt; attól is tart, hogy ellenfele megveri s így dönti gyalázatba. A felség-folyamodványt a magyar királyi udvari kancellária, a királynő intézkedésére, elutasítja.)

1778. — Pesti időzése idején megismerkedik több irodalmi hajlamú, hazafias szellemű szerzetessel és a budai egyetem néhány lelkes tanárával. Arra gondol, hogy megvalósítja velük a magyar tudós társaság felállítására irányuló tervét. (A valláskülönbség most már nem különíti el egymástól az embereket annyira, hogy ne tudnának egyesülni egy fedél alatt a nemzeti művelődés javára. Az akadémia eszméjének támogatói: Ányos Pál és Kreskay Imre pesti pálosrendi szerzetesek, Horányi Elek pesti kegyesrendi szerzetes, Rátz Sámuel budai egyetemi tanár, Glosius Sámuel pesti orvos, Fejér Antal pesti ügyvéd. Közülük Ányos Pál, Kreskay Imre és Horányi Elek ismert egyéniségek a magyar irodalom történetében; Rátz Sámuel a magyarnyelvű orvosi irodalom művelésével szerzett el nem évülő érdemeket: Glosius Sámuel latinul író szaktudós volt; Fejér Antal számos magyarnyelvű alkalmi költemény szerzője.)

1779. — Május havában Beleznay Miklós generális pesti házában hat társával együtt megalapítja a Hazafiúi Magyar Társaságot, Horányi Elekkel latin nyelven írásba foglaltatja a magyar tudós társaság szervezetének szabályait, de Mária Terézia királynő elutasítja az akadémia felállításának engedélyezését kérő folyamodást. Bessenyei György ez év júniusáig, le-lerándulva Bécsből Pestre, még részt vesz a reformátusok és evangélikusok közös tanácskozásain, mikor azon-

ban a személyét nem kedvelő tiszántúli ellenpárt végképen felülkerekedik, Bécsben augusztus 15-én megtagadja a helvét hitvallást és katolikussá lesz. (Képzelhetni, hogy abban a rajongóan vallásos világban hogyan hat ennek az áttérésnek a híre! A vallásukhoz életre-halálra ragaszkodó kálvinista nemesurak árulónak tartják s csak kényszerűségből állnak vele szóba. Nemzetsége porig sujtva. Azért is kell annyira elvonulnia a közélettől, mikor három évvel később hazatér.)

1781. — Szeretné visszaállítani a Bessenyei-család régi fényét, gyüjti a vagyonjogi okiratokat, pöröket akar kezdeni a szerencsétlenül elidegenített birtokok visszaszerzése végett. A maga vagyonát borkereskedéssel óhajtja gyarapítani, ezért szerződésre lép egy tokaji borszállítóval. (Szokatlan lépés az ipar és kereskedelem minden fajától idegenkedő nemesi világban. Vállalkozása nem sikerül. A következő évben éri életének egyik legnagyobb csapása: II. József császár visszavonja a Mária Terézia királynőtől neki ajándékozott évi kegyelempénzt.)

1782. — Bécsből visszatér berceli szülőházába. Harmincöt éves. (Szülei még élnek, náluk lakik. Mikor a császári fővárosból hazafelé tart, Pesten megszáll a Medvéhez címzett vendégfogadóban, idejön érte bátyja, Bessenyei Boldizsár s négylovas kocsival viszi Szabolcs megyébe. Otthon háromévén át gazdálkodik, azután megosztozik testvéreivel a családi vagyonon.)

1785. — Szabolcs megyéből átköltözik Bihar megyébe. Egymagában éldegél kis földbirtokán, Puszta-Kovácsiban. (Egyebütt is van földje, majorsága, malma, jobbágya; Bécsből évi 586 forint nyugdíjat kap. Időnkint bejár Nagyváradra, mint táblabíró résztvesz a vármegye gyülésein. Olykor kiküldik egy-egy bizottságba. A jobbágyok ügyeiben ítélkező úriszékek tagjául nem kérik fel, mert néhány ilyen törvénykezésben a bevádolt parasztok ügye mellett emelt szót. 1804-ben följegyzi egyik kéziratában: «Engemet húsz esztendő elfolyása alatt, mióta a nemes vármegye gyüléseit, törvényszékeit járom, emlékezetemre háromszor hívtak el három külömb-külömbféle helyen tartott dominális székekre, csak azért, hogy soha többet egybe se hívjanak. Ettem, ittam, olyan gorombasággal hálálván meg a jóakaratot, hogy a gazda ügyét igazságtalannak találjam». Elhagyatottságának gyötrelmei közepette is rendületlenül ír, bár környezete mindenre alkalmasabb,

mint arra, hogy irodalmi ábrándokba merüljön. Cselédei és jobbágyai folyton zavarják. Hol a kondása zaklatja bocskor-járandóságáért, hol a juhásza jelenti be a döglött kosok számát. Ki gondol arra az országban, hol búsong a Philosophus szerzője, mit csinál s egyáltalában él-e még a bihari remete?)

1792. — A nagyváradi kerületi cenzorhoz benyujtja felülvizsgálás végett két kéziratos munkáját: a Kedvetlen Okos vigjátékot és Podrokoc Krónikáját. A könyvvizsgáló vélemény kedvezőtlen, a két kézirat nem jelenik meg nyomtatásban. (A cenzori tisztet a budai születésü Miller Jakab Ferdinánd nagyváradi jogtanár, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója, viselte. Bár a korszellem II. Lipót király uralkodása alatt kedvezett a szabadelvü törekvéseknek, a könyvvizsgáló tudós a két kézirat számára nem merte megadni az imprimaturt, hanem változtatást kivánt a szövegrészek egyes helyein. A szerző nem fogadta el a cenzor kivánságát s igy egyik munkáját sem nyomathatta ki.)

1802. — Kazinczy Ferenc levelezni óhajt vele s ifjúkori munkáinak átdolgozására unszolja. Válaszában megköszöni irótársa érdeklődését, elháritja dicséreteit, Tarimenese kéziratából két kis szakaszt küld neki mutatóba, arról is értesiti, hogy nincs arcképe. (Végül igy ir: «Te elragadtatással vagy hazádnak nyelve és tudománya iránt: az én vérem már hidegszik... Megfojt a meleg... Minden ember pápista». Hogy miért nem tért vissza a református vallásra, erre nézve pártfogoltja, Laczka János református iskolamester, a következőket mondja: «Voltak olyanok, akik előhozták neki, hogyha megúnta a pápista vallást — bejövén a türedelmi parancsolat és a hitbeli szabadság törvénye — állaná ki a hatheti tanitást és térne vissza öseinek vallására; hanem ő ezt a javaslást el nem fogadta, nem akarván játékot üzni a hit dolgából; különben is a vallás dolgaival keveset tépelődött».)

1804. — A magyar királyi helytartótanács kebelében müködő revizori hivatalhoz benyujtja Budára a Természet Világának kéziratát. A munka megvizsgálására kijelölt cenzor veszedelmesnek találja a szabadelvüen filozofáló költeményt; ennek következtében bizalmas rendelet megy a biharmegyei alispánhoz, hogy éber szemekkel ügyeljen a szerzőre. (A cenzor a jászapáti születésü Madarassy Ferenc katolikus

pap volt, ez időben a helytartótanács egyik hivatalos könyvvizsgálója, később egri kanonok, címzetes püspök, belső titkos tanácsos. Véleménye szerint a kézirat a valláserkölcs és az állami rend ellen harcol, ezért ellenezte kinyomtatását. A helytartótanács József nádor elnöklete alatt behatóan foglalkozott az üggyel, óvatosságból új jelentést kért a cenzortól, ez fenntartotta álláspontját, így ment fel a jelentés döntés végett Bécsbe a magyar királyi udvari kancelláriához és I. Ferenc királyhoz. A kancellária és a király igazat adott a cenzornak s nemcsak a veszedelmes szöveg sajtó alá rendezését tiltotta el, hanem a helytartótanács útján még hatósági felügyelet alá is helyezte a szerzőt. Bessenyei György talán nem is tudott erről az intézkedésről, azt azonban látta, hogy az emberek félnek tőle és kerülik személyét.)

1805. — Egyik testvérbátyjának leánya, Bessenyei Anna, szíves szeretettel ápolja s némi lelki nyugalmat visz agglegény-életének rideg elhagyatottságába. (Ez a nemeslelkű öreg rokonleány, maga is versíró nő, haláláig ott marad a költő mellett. Nagybátyja halálát közel fél századdal élte túl. «E jó nőt — írja róla Széll Farkas történettudós 1890-ben — gyermekkoromban ismertem, most is előttem áll fehér tornyos háló-főkötőjével, talpig fehér ruhában, kezében a bibliával. Igen istenfélő agg leány volt, magas kort ért el, csaknem száz évet.» 1859-ben halt meg.)

1811. — Február 19-én meghal Berettyó-Kovácsiban. (Első életírója, Laczka János református iskolamester szerint: «Jó vénséget érvén, midőn halálát közelgetni észrevette, mivel a pusztán, melyen lakott és meghalt, sem egy, sem máshitű pap nem lakott, meghagyta atyafiainak, barátinak és cselédinek, hogy holt testét minden ceremónia nélkül tegyék le a kertjébe egy általa kimutatott fa alá, melyet ezek híven beteljesítettek». Haláláról a pesti Hazai Tudósítások június 8-iki számában jelent meg az első hír; ekkor tudták meg a szabolcsi és bihari tájaktól távolabb lakó barátai és ismerősei, hogy elköltözött az élők sorából. Megemlékezett elhúnytáról a bécsi Magyar Kurir június 21-iki száma is.)

1872. — Toldy Ferenc indítványára a Magyar Tudományos Akadémia megüli Ágis Tragédiája megjelenésének százados évfordulóját. (Az ünnepi ülésen Toldy Ferenc emlékbeszédet mond, Szász Károly elszavalja Bessenyei Györgyöt dicsőítő ódáját.)

1883. — Nyomozás Berettyó-Kovácsiban a bihari remete sírja után. Egy közel száz esztendős kondás segítségével ráakadnak az elfeledett sírra. A megtalált hamvakat új koporsóba teszik, a koporsót elhelyezik a kiszáradt almafa korhadt töve mellé, a sír fölé díszes emlékkövet emelnek. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság képviselőin kívül megjelennek az ünnepélyen a Bessenyei-család tagjai is. (A költő fiútestvérei közül háromnak maradtak férfileszármazottai, így a Bessenyei-család nem halt ki, tagjai a XIX. század végén Biharban és Szabolcsban gazdálkodtak.)

1899. — Nyiregyházán felállítják Kallós Edétől mintázott szobrát. (Sírjával keveset gondolnak. Az 1883-ban rendbehozott sírhely gondozását a közeli Bakonszeg falu református egyházközsége vállalta magára, lassankint azonban megint megfeledkeztek a költő hamvairól. A sírhantot védő léckerítés elkorhadt; a gyepet dudvák, katángkórók, tüskebokrok lepték el; a síremlékhez a falu csürhéjének mocskos disznói jártak dörgölődzni.)

1928. — A régi magyar történeti sírok gondozására alakult Országos Kanizsai Dorottya Bizottság gondjába veszi a halhatatlan érdemü testőríró sírját. Ott nyugszanak a költő földi maradványai a Berettyó vidékén, nem messze Kádár vitéz sírjától. (Áll még a költő vályogból készült, nádfedeles háza is, néhány száz méterre a sírtól, az országút mellett. A kis ház tulajdonosa egy szerényebb sorsú földmüves.)

1929. — A magyar királyi testőrség egykori bécsi palotájában felállítják a költő szobrát. (A szobor Róna József alkotása, a palota a bécsi magyar tudományos nevelés középpontja: a Collegium Hungaricum.)

Irodalom. — Bessenyei György életrajzát a költő kortársa és tisztelője, Laczka János karcagi származású református rektor, utóbb jászkúnkerületi ügyész, írta meg először. Rövid vázlata kéziratban maradt, egyik példányát a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte meg, szövegét Ballagi Aladár adta ki a testőrírókról szóló könyvében. (1872.) — Toldy Ferenc több ízben foglalkozott a költő életének történetével, de vázlatnál egyebet ő sem adhatott. (Összegyüjtött munkái. III. köt. Pest, 1870.) — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Závodszky

Károly: Bessenyei György. Pest, 1872. — Szinyei Gerzson: Bessenyei Györgyről. Figyelő. 1877. évf. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. — Széll Farkas: A nagybesenyői Bessenyey-család története. Budapest, 1890. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Széchy Károly: A Bessenyei-irodalomhoz. Irodalomtörténeti Közlemények. 1894. évf. — Széll Farkas: Bessenyei György: A bihari remete. Holmi. Debrecen, 1894. — Zoványi Jenő: Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. — Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. Budapest, 1910. — Lampérth Géza: Bessenyei és társasága a gárdában. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Császár Elemér: Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Krusché Emil: Gróf Teleki József élete és művei. Budapest, 1928. — Közi-Horváth József: Bessenyei György visszatérése. Magyar Kultúra. 1929. évf. — Waldapfel József: Bessenyei György áttérése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — U. az: Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához. U. o. 1930. évf. — Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Budapest, 1930. — Gulyás József: Bessenyei Anna és Bessenyei Boldizsár versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. — Müller Gyula: A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. Budapest, 1930.

BESSENYEI GYÖRGY SZOMORÚJÁTÉKAI.

A katolikus és protestáns iskolai drámák kezdetlegességeiből Bessenyei György emelte ki a magyar drámát. Előtte voltaképen nincs figyelmet érdemlő magyar tragédia. Ezt a műfajt Voltaire nyomán ő teremtette meg Magyarországon.

Első drámai munkáját, *Agis tragédiáját*, 1772-ben adta ki. A párosrímű tizenkettősökben írt ötfelvonásos szomorújáték Ágisról, a szegény nép ügyéért küzdő spártai államférfiúnak történetéről, szól. Ágis és Kleombrotes, a spártai nép önzetlen vezérei, meg akarják szabadítani honfitársaikat a gazdagok uzsorájától; e célból Lykurgos törvényének visszaállítását azaz a javak egyenlőségének kihirdetését követelik. Küzdelmüket a hitelezőitől zaklatott cselszövő főember, Ágézilaus is, támogatja. Spárta királya, Leónidás, tájékozatlanul áll az eseményekkel szemben, de végre Ágis kérésére elhatározza az adóslevelek elégetését. Ekkor Ágézilaus a két népvezér ellen fordul s igyekszik meggyőzni Leónidást, hogy trónja csak akkor biztos, ha Ágist és Kleombrotest elpusztítja. Hiába őrködik a két hű feleség, Ágiaris és Télónis, a király Ágézilausra hallgat; de még kész a bocsánatra, ha Ágis és Kleombrotes beismerik vétkességüket. A két hős egyéni és hazafiúi tisztessége tudatában nem hajlandó

ilyen megalázkodásra. Kleombrotest elfogják, Ágist megölik.

Talán még az ötödik felvonás fárasztja legkevésbé a mai olvasót, ezt a felvonást dolgozta ki aránylag legkevesebb vontatottsággal a szerző, ez a legolvashatóbb rész az egész tragédiában. Leónidás király még mindig habozik, hogy megölesse-e Ágist és Kleombrotest, de két főembere, Ágézilaus és Demókares, tettre serkenti. Jön Ágis és Kleombrotes, a király magyarázgatja nekik a kibékülés módját, de hasztalan minden beszéde. Most magukra hagyják a két elszánt férfiút s a reményüket vesztett népboldogítók szomorúan búcsúznak egymástól. Kleombrotes felsóhajt: «Kifújta már magát az ellankadott nép, Ah Ágis, be csalárd és változó e kép, Községünk, akit ma Istennek imádott, Annak hív vérével holnap megáldozott». Ágis megnyugvással szól: «Nem irtózom tovább Plutónak székitől, Csak hírem ne vesszen vitézi nevemtől, Elhagyom Jupiter alacsony világát, Eresszük kezére a megveszett Spártát». Megérkezik Kleombrotes felesége, Télónis; arra kéri ferjét, béküljön ki a királlyal, de a hős nem hallgat neje esdekléseire. Megmondja az elfogatására érkező testőrző vitézeknek is: «Tiszta életemet nem kárhoztathatom, Halálos vétkemet benne nem vallhatom, Csak az erőszaknak voltam ellensége, Nem bánom, öljön meg hazámnak hívsége.» Távozása után Ágis kijelenti: «Nem ismérem magam Spártába bűnösnek, Verjen bár mennyköve a nagy Jupiternek, Inkább a poklokra szállok le lelkemmel, Mint magam gyalázzam vétkes életemmel». Demókares így felel: «Halálnak fia vagy, engedd a fegyvered, Ha nem hódolsz,

széjjel foly előttünk véred». Ágis átnyujtja fegyverét, Demókares kardot ránt s a hőst keresztülszúrja: «Kínos vakmerőség vessz el a világról, Irtózva beszéljen Spárta halálodról». Ágis: «Aki tud királya ellen rúgódozni, Ekképen szokott az vérével áldozni». Jön neje és anyja keserves kiáltásokkal, a haldokló elbúcsúzik tőlük, azután akadozva suttogja: «Hidegszik már vérem, elfogyott életem, Ah letapad nyelvem, repül tőlem lelkem». Holtteste mellett megáll a király, kezeit összekulcsolja s fájdalmasan szól: «Véres áldozatját látom trónusomnak, Mily kínos hatalma van királyságomnak, Ágist örökösen kesergem vesztével, Mert noha elpártolt, de nagy volt szívével».

Az ötödik felvonáshoz kapcsolódó utójáték: *Ágiaris keserve.* A megölt államférfi özvegye hosszasan búsong férje kriptájában s terjedelmes monológja után elhatározza, hogy Ágis után megy a halálba; de megjelenik Télónis, vigasztalni kezdi a kétségbeesett asszonyt; majd felnyílik a kripta egyik szeglete, előlép Ágis árnyéka s ezt az intelmet intézi Ágiarishoz: «Győzd meg sok kínodat, az élőkhöz menj fel S bosszuld meg halálom választott férjeddel, Ezt kívánja lelkem örök hívségedtől, Ne állj el, ha tisztelsz, soha beszédemtől». A hűséges özvegy magába száll, neki tehát élnie kell, így kívánja férje: «Ágisnak hívsége leverte kínomat, Elmegyek, meggyőzöm érette magamat, Hagyjuk itt, Télónis, a rettegéseket S kérjük oltalmukra még isteneinket». Barátnőjével együtt megnyugodva távozik a kriptából.

Bessenyei György Ágis-története nem drámai feldolgozású. Hősei értelmesen társalognak ugyan, de megfelelő

lendülettel nem viszik előbbre a cselekvényt. A szerző az epikus költő lassúságával szőtte meséjét, jeleneteit hosszadalmas bölcselkedésekkel terhelte, a színszerűség követelményeire nem ügyelt. Könyvdrámájának személyei megfontoltan beszélgetnek, de csak keveset cselekednek; holott a tárgy alkalmas lett volna tragikus alakításra. Az Ágis-témának ezidőtájt már több sikerült feldolgozása volt a külföldi irodalomban. Az idegen Ágis-drámák közül Gottsched német író Ágisa hatott szembetűnően a magyar íróra. Gottsched Plutarchos egyik életrajzából vette meséjének anyagát, viszont Bessenyei György Gottsched tragédiájából merített. Míg a történelem Ágisa, amint Plutarchosból nyilvánvaló, a társadalmi rendet akarja újjáteremteni s emiatt vívott küzdelmében semmisül meg, a magyar drámaíró hőse inkább a maga büszkeségének áldozata. Ez az Ágis fenkölt gondolkodású, makacs férfiú, a maga bűntetlenségének tudatában nem akar fejet hajtani a fejedelmi tekintély előtt, ezért bűnhődik halállal. A Gottschedből kölcsönzött meseanyag alakításán Voltaire hatása látszik. Bessenyei György úgy iparkodott írni, mint francia mestere s még a külsőségekben is szigorúan ragaszkodott a Voltaire tragédiáiból levonható szabályokhoz.

Voltaire utánzása szembetűnő *Hunyadi László tragédiáján* is. (1772.) V. László király megbocsát Hunyadi Lászlónak Cillei Ulrik megöléséért, kegyeibe fogadja nagybátyja gyilkosát, de a gonosz tanácsadók sikeresen ármánykodnak; a gyönge uralkodó nem tud szembeszállni az udvari cselszövényekkel s Gara nádor bujtogatására alá-

írja Hunyadi László halálos ítéletét. Az ifjú elbúcsúzik anyjától, testvérétől, jegyesétől és híveitől, azután várja a fegyvereseket, ezek fogságba viszik. Kivégzését már nem látjuk. Egy tévelygő magyar adja tudtára a nézőknek, hogy az ártatlan hőst lefejezték: «Megölték Hunyadi Lászlót ártatlanul, Ötször vágták fejét, szegénynek, gyilkosul, Gyilkosul életett, méltatlan veszett el, Ah, mely nagy kárunk lett ma az irígyekkel». A párosrímű tizenkettősökben írt szomorújáték tele van síránkozással és sóhajokkal. Nemcsak Hunyadi László és környezete érzékenykedik, hanem még Gara nádor is elalél, mikor aláíratja a halálos ítéletet a gyámoltalan királlyal. Az áradozó szentimentalizmus, a korrajz primitív volta, a hősök bábszerűsége és egyes felvonások cselekvénytelensége kirívó.

*Buda tragédiájá*ban (1773) Attila elhatározza, hogy megöli testvérét; Buda menekülhetne ugyan, de tehetetlenül töpreng s végre is áldozata lesz a nagyratörő hún királynak. A bűnre bűnhödés következik. A lelkiismeretfurdalás kegyetlenül gyötri a gyilkos testvért, papot hivat, ez megjósolja a király bukását: «Öcséd vére kiált a magas egekre, Ártatlansága jár a nagy istenekre, Életetek elfogy, koronád elromlik, Királyi trónusod ledül s összeomlik». Csakugyan: Attila nászéjszakáján vérébe fúl, gonosz tanácsadóját, Alust, megöli Csaba, a hún birodalom bomlása elérkezett. A költő ebben a tragédiájában is vég nélkül deklamáltatja hőseit, a cselekvény fejlesztésében és a lélektani megokolásban itt is feltűnően gyenge, csak a darab végén mutat valamivel nagyobb lendületet. Főintrikusának, a testvérviszályt szító Alusnak, cselszövényei az

iskolai drámákban előforduló ármánykodásokra emlékeztetnek. Itt is csak beszélő és nem cselekvő alakjai vannak, jellemvonásaikat a költő maga mondja el.

Bessenyei György ódon magyarsággal versel. Dikciója, ha hosszadalmas és untató is, könnyen érthető, itt-ott emelkedett. A párbeszédek bölcselő hangja fölkeltette a kortársak figyelmét. Íróink látták, hogy itt új stílus alakul ki, szemben az iskolai drámák kezdetleges előadásával; érezték, hogy a költőt magasabb művészi célok izgatják.

A voltairei dráma Bessenyei György szomorújátékaiban jelent meg először Magyarországon. A magyar drámaíró megfigyelte francia mesterének minden fogását s ha művészi stílusát és költői finomságait nem tudta is utánozni, a bölcselő szellemet ő is belevitte tragédiáiba. Hősei szívesen szónokolnak különféle erkölcsi tételekről, vitáikba politikai és vallási problémák fejtegetései vegyülnek, verses értekezéseik megfojtják a jelenetek drámai élénkségét. A valláserkölcsi és politikai kérdések közül sok minden kerül itt szóba: így az égi hatalmak kegyetlensége, a görög-római isteni személyek gyarlósága, a pogány papság álnoksága; mindez akképen, hogy a merészebb gondolkodású olvasó a pogány világot nyugodtan kicserélhesse a keresztény századokkal. Leonidas, Attila és mások egyformán korholják és átkozzák a papokat, mert hazugságaikkal elcsavarják az ostoba nép fejét, kétszínű igéiket pénzért hirdetik, a hívők minden hamisságot elhisznek nekik. Igazságtalanok és zsarnokok az Olympus lakói is; az ártatlanok szenvednek, a gazok büntetlenül

garázdálkodnak. A nép megbízhatatlan, nem becsüli meg jótevőit, alacsony indulatai után indul. Az uralkodókat hízelgő tanácsadók veszik körül, a jellemtelen főemberek gonosz dolgokra veszik rá urukat, a hamis tanácsok nyomán veszedelem zúdul a derék emberekre. A drámaíró ezeket a gondolatokat élvezi ki legszembetűnőbben; ezért teremti egymás képére királyait, cselszövőit, papjait; nem a szerelem izgatja, hanem az államférfiak küzdelme lendíti előbbre pátoszát.

Toldy Ferenc szerint Bessenyei György a tragédiában bebizonyította, hogy ahol színpad nincsen, ott siker sem lehet. Tragédiái beszélgetésbe foglalt történetek, melyekben a drámai jellemfejlődés és haladás hiányát a szónokias dialógus nem pótolhatja. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Gyulai Pál helyesen emelte ki, hogy Bessenyeit tehetsége épen olyan kevéssé ösztönözte a valódi tragédiára, mint célja. Csak olvasmányt akart nyujtani nemzetének. Nála a dráma csupán külső forma, egy neme a párbeszédnek. Drámáiban olvasói lelkét akarta művelni, megismertetvén velük a haladottabb külföld gondolatvilágát, egyszersmind kiemelvén nyelvünket az idegenes tarkaságból és bőbeszédű laposságból. (A philosophus. 2. kiad. Budapest. 1881.) — Beöthy Zsolt felfogása egyező az előbbiekével. Ő is megállapította, hogy Bessenyeiből hiányzott mindaz, ami a drámai hivatást teszi: az egységesítés, tárgyias alakítás, jellemző képesség, a lelemény szabad elevensége, a hangváltoztatásnak és a kifejezés indulatfestő erejének természetes készsége. Nem volt sem drámai alakító, sem jellemző tehetsége; a tragikai tárgyak ellágyultak kezei között. (A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt, 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint Bessenyei tragédiái jámbor kísérletek a valódi szenvedély és az igazi pátosz ismerete nélkül. Deklamációi során a jellemek drámai fejlődéséről szó sincs, személyei egytől-egyig ugyanazok maradnak, a szerző igazi test és vér nélkül mozgatja alakjait. A történeti érzék hiánya

miatt lépten-nyomon megütközünk, a tragédiák hőseiben sehogyan sem ismerünk korukra. (A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893.) — Bayer József szerint Bessenyei kezdetleges kísérletei inkább nyelvi és irodalomtörténeti, semmint műfaji tekintetben érdemelnek figyelmet. Bessenyeinek sejtelme sem volt a drámaírás titkairól. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — Széchy Károly szerint Bessenyei Györgyből hiányzott a színműíró minden tehetsége. (Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

Ágis Tragédiájának forrásairól élénk vita folyt. — Lázár Béla azt vitatta, hogy Bessenyeinek Plutarchos volt a forrása s Gottsched színdarabjából csak lényegtelen elemeket vett át. (Ágis a világirodalomban. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. évf.; Még egy szó az Ágis-kérdéshez. U. o. 1890. évf.) — Binder Jenő szerint a magyar szerző nem Plutarchosból, hanem Gottsched drámájából kapta az ösztönzést tragédiájának megírására. (Az Ágis-kérdéshez. U. o. 1890. évf.) — Rózsa Géza szerint a Bessenyei Ágisa kétségtelenül valamelyik eddig ismeretlen Ágis-novella nyomán készült. (Bessenyei mint drámaíró. Budapest, 1893.) — Bayer József szerint a magyar tragédia Gottsched-utánzat; nem fordítás, hanem szabad átdolgozása a német drámának. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.)

Kiadások. — Ágis tragédiája, öt játékban, versekben. Bécs, 1772. (Elöl: «Ajánlólevél a felséges Mária Terézia római császárné s kegyelmes apostoli királyné asszonyunknak. Felséges asszonyom! Soha a teremtésben trónus oly nagy magasságra nem emelkedhetett, hogy ahhoz kiáltását egy igaz hívség a legsetétebb mélységből is ne tehesse»... Felséged trónusa oly kegyelmes, hogy az alatta nyugvó hűség legkisebb sóhajtásait is meghallja. «Kinek ajánlhatná hát e kis munkát örökös alázatos hívségem inkább, mint Felségednek, akinek felső kegyelméhez utolsó csepp véremig alázatos hívséggel való jobbágy maradok: Bessenyei György.» A tragédiához csatolt utójáték: Ágiaris keserve.) — Hunyadi László tragédiája, három játékban, versekben. Bécs, 1772. (Toldalékul: elegyes versei. Szomorújátékát még az Ágis Tragédiája előtt írta, ez tehát régibb munkája, 1767-ben készült. Később Virág Benedek rímtelen időmértékes sorokba írta át a darabot: Hunyadi László. Tragédia. Buda, 1817.) — Buda tragédiája, öt játékban. Pozsony,

1773. (A szerző életében ez az egyetlen munkája ért újabb kiadást: Attila és Buda tragédiája. Pozsony és Kassa, 1787.) — A hármas vitézek vagy triumviratus. Bécs, 1779. (Ötfelvonásos verses szomorújáték Voltaire nyomán. A szerző elöljáró beszéde szerint: «Ha gondolod, hogy magyarba nem lehet elég erővel, méltósággal, mélységgel irni, végy időt e kis munkának megolvasására. Ez a darab pedig fordítás is, nem is a Voltér Triumvirátusából». A magyar tragédia jóval bőbeszédübb, mint francia mintája.) — Bessenyei György: Ágis tragédiája. Kiadta Lázár Béla. Budapest, 1899. (A szomorújáték második kiadása a Régi Magyar Könyvtárban.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Závodszky Károly: Bessenyei György. Pest, 1872. — Gyulai Pál: id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1881. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. — U. az: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Rózsa Géza: Bessenyei mint drámaíró. Budapest, 1893. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Lázár Béla: id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1899. — Márton József: Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták. Nagyszombat, 1900. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest. 1906. — Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Zolnai Béla: Az Ágis-kérdéshez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1918. évf.

BESSENYEI GYÖRGY VÍGJÁTÉKAI.

Bessenyei Györgynek a magasabb színvonalú vígjáték megteremtésében Molière és Destouches voltak a mesterei. Az utóbbinak L'homme Singulier című darabját vette mintául első vígjátékában: *A philosophus*ban. (1777.) Párménió, a filozófus, szerelmes Szidaliszba, a filozófusnőbe; s bár elméletben mindketten vonakodnak a házasság gondolatától, nem tudnak ellenállni szerelmüknek, hanem egybekelnek. Párménió filozófiai meggyőződésből veti meg a szerelem gyöngeségét, de azért is, mert nincs ínyére a leányok kacérsága; Szidalisz viszont a hízelgő udvarlókat gyűlöli. «A sok kisasszony — sóhajt Párménió — kiknek csevegő seregek örökké szíveket vadász és titkos indulatainkat szemeinknek forgásában lesi; kártya, módi, gyermeki beszéd, titkos levelek, tánc, muzsika, sóhajtás, az irígy szerelemnek alkalmatlan pletykái, örökké változó öltözetek! Rózsaszín ruhát vészen magára, béjön mint a páva s kevély magaviseletivel csak úgy láttatik az embereknek mondani: nézzetek ide, milyen derék személy vagyok; nem gondolja meg, hogyha kényes ruháját a juhásznémra adom, azon is épen úgy megáll, mint őrajta. Ilyeket vegyék aztán az ember feleségül magának.» Szidalisznak is megvan a maga panaszos aggodalma: «Hogy adjam azoknak örökségül ma-

gamat, kik, mint alacsony rabok, lábamnál fetrengvén, csak termetemet, tekintetemet vagy gazdagságomat bálványozzák. A nagy erkölcs nem mászkál porban szerencséért. Nékem nem kell rab, hanem férj és olyan férfiú, ki belső tulajdonságaimért inkább, mint külső tekintetemért szeressen».

Szidalisznak merő ellentéte Párménió testvérhúga, Angyélika. Az eleven leány egész környezetét felvillanyozza vidám ötleteivel; szeretetreméltó játékossága erősen enyhíti a vígjáték egyhangúbb részleteit. Párménió szolgája és Szidalisz szolgálója, Lidás és Lucinda, a félművelt inas-elmét és a józan cseléd-gondolkodást mutatják be; a szolga utánozza urát, a filozófust, de a szolgáló egészségesen észretéríti. Az uraságok elég lenézően beszélnek az ábrándozó Lidással, pedig az inas irodalmi hajlamú férfiú, kedvelt írója Kónyi János, olvasmányai: az álmoskönyv, a Nyúl Históriája, Trója Veszedelme, Toldi Miklós, Árgirus, Markalf, Kariklia, Stilfrid. Filozófusnak tartja magát s az urak frázisaival sóhajtozik Lucinda után: «Ah, egek, ah, kegyetlen szerelem, megölöm magamat, ah, minek születtem, meghalok!»

A vígjáték legjobban sikerült személyében, Pontyiban, a falusi magyar nemes parlagi alakja elevenedik meg. Pontyinak nagy a vagyona, de csekély a műveltsége; érdeklődik a világ haladása iránt, de nincs semmi befogadó képessége; értelme meglehetősen korlátolt. Még ujságot sem olvas, hanem a kocsisától tudakolja a politikai eseményeket. Nem tud sem németül, sem franciául, magyar beszéde pedig olyan parasztos, hogy előkelő modorú

rokonai lépten-nyomon évődnek vele. Hiszékeny, becsületes, jószívű. Szívesen politizál, buzgón gazdálkodik, szenvedélyesen pörösködik.

A vígjáték öt felvonásában kevés az esemény, a két szerelmes nem küzd semmiféle akadállyal, a bonyodalom úgyszólván teljesen hiányzik. A cselekvény soványságát az elfogadható jellemrajz és a tanulságos prózájú párbeszédek pótolják. A komikus alapeszmét Destouches darabjából kölcsönözte a szerző, ugyaninnen valók a cselekvény és jellemzés főbb vonásai. Még a korlátolt felfogású falusi nemesúr típusát is francia minta után alkotta, de olyan sikerülten, hogy Pontyi alakjával eredeti magyar ízt adott darabjának. Ezt a sikerült magyar típust Kisfaludy Károly hasonlószabású Mokánya utóbb még népszerűbbé tette.

A mai ízlés természetesen nem sok gyönyörűséget talál ebben a vígjátékban. Nagyon át kellene írni, hogy megállja a helyét a modern színpadon. Még a Pontyi-részekben is sok a túlzás, ismétlés, oktató irónia, száraz tréfálkozás. «Köszönjék, kend, legalább először, jó bácsi:» szól rá a gazdag falusi nemesúrra egyik művelt fiatal rokona. «De nem addig van, hé, hanem itt hírek vagynak:» válaszol Pontyi s elmondja, hogy kocsisának a vásárból hozott értesítései szerint a török császár nagy haddal indult Perzsiának. «Öm, öm, s merre mennek oztán azok a törökök:» évődik vele fölényes gúnnyal Angyélika kisasszony. «Arra mennek la, az izé vize felé, minek is hívják, a Nílus vize felé, arra egyenesen be, oztán Perzsiának.» Titius: «De hogy változott úgy meg

a világ, hiszen a Nílus eddig Egyiptomban folyt». Pontyi: «Öm, s azt sem tudja kend, arra, arra, a Nílus mellett le mindenütt, egész Perzsiába bé». Így huzakodnak tovább, ez a kis gondolatkör meg-megismétlődik, utóbb a gazdag nagybácsi francia tudatlanságából űznek tréfát; tehetik, mert Pontyi csodálatosan türelmes ember, bajosan akadt párja a valóban élő — és nemcsak papiroson mozgó — nyilteszű magyar nemesek között. A lakomázás is jó alkalom, hogy bolondozzanak «sógor urammal» s elméskedjenek egészséges életbölcseletén. Pontyinak beszélhetnek Rousseauról és a modern gyermeknevelésről: «Kedves sógor uram — mondja Párméniónak — nem olvasta az én anyám soha Rousseaut, mégis tudott kényeztetés, szorongatás nélkül nevelni». Hogyne nevetne rajta unokaöccseinek és unokahúgainak finomkodó köre, mikor felolvassa kasznárja levelét s benne az érthetetlennek látszó gazdasági értesítéseket. Angyélika kisasszony kikacagja: «Ha, ha, ha, fúljak meg, ha törökül vagy perzsául nincs a levélnek több felénél írva». Pontyi: «Nem érted te azt, te fityfirity?» Angyélika: «Ki értené azt, te kutykuruty?» A levélírás a komikum elég bő forrása. «Hallja, hallja, kedves néném asszony — lelkendezik Pontyi — mit ír egy peremrül a fiskálisom!» És olvassa ügyvédje tudósítását: «Ezen expressusom által épen favorabilis occasio praesentálván és insinuálván magát, nem akartam elmulatni, hogy az urat cum summo respectu ne revereáljam és egyszersmind a causáról is relatiót is ne tegyek. A causa beváltatván, már sebes cursusában vagyon; egyébiránt vannak documentumaim suf-

ficienter; hanem pro hic et nunc a localitással, quotalitással, quidditással vagyis ubitással macerálódom». Így folyik a levél s Pontyi diadalmasan kiált: «Csak hiába, nincs jobb dolog, mintha az embernek tanult fiskálisa lehet. Eleget mondták nékem a nagy prókátorok, hogy ne tartsam eztet, mert nem arra való, de láttam, hogy csak irígységből beszélnek». A szerző a falusi nemesúr magyaros szólásait szembehelyezi a többé-kevésbé képzeleti világban mozgó szalonias csevegéssel, a kasznár parasztos kifejezései és a prókátor deákos mondatai egyformán nevetségesek előtte. Más az, mikor gáláns érzelmességgel folyik az előkelősködő rokonság társalgása vagy mikor Párménió Kopernikusról és Descartesról elmélkedik: «Rendes kérdések — mondja monológjában — Euripides, Sophokles voltak-e a görögöknél idejükre nézve nagyobb poéták vagy Racine, Corneille a franciáknál? Bacon, Richelieu, Colbert, melyik volt nagyobb ember? Azt tartom, az emberek közt nehéz nagy különbségeket tenni. A királyi tanácsosoknak keserves és csudálatos sorsuk van. Ezek a vitézek: Eugénius, Turenne, Marlborough, Montecuccoli nagy emberek; Hunyadi egyiknél sem volt kisebb. Akár filozófusokat, akár vitézeket vagy tanácsosokat nézzen valaki, csak azt látja, hogy egy ember itt e földön magában kevés portéka. Mentül tovább tanulok, olvasok, annál inkább látom, hogy semmit se tudok és semmit a csupa természetben meg nem foghatok».

Másik vígjátéka, a *Lais vagy az erkölcsi makacs,* stílusban, gondolatokban, meseszövésben és alakokban szintén Destouches tanulmányozására mutat. Ennek az ötfel-

vonásos verses darabnak közvetlen forrását még nem ismerjük, de motívumaival az akkori francia vígjátékirodalomban lépten-nyomon találkozhatni. Lais, a gazdag és szép úri kisasszony, elhatározza, hogy vénleány marad. Három kérője van: egy gazdag serfőző-asszony együgyű fia, egy nagytekintélyű miniszter és egy szegény nemesifjú; ezek egyre nyugtalanítják szerelmi vallomásaikkal; Lais végre megúnja az ostromot és a szegény ifjú felesége lesz. «Már én ezt választom, mint példa hadd legyen, Hogy a pénzes leány szegényhez is megyen.»

A verses forma nem egyedüli érdeme ennek a vígjátéknak; van benne egy-két mulatságos típus, van benne társadalmi kritika. Az ostromlott úri kisasszony szobalánya és a szerelmes miniszter inasa a szolganép ravasz gondolkodásának bemutatói; mindkettő hízeleg gazdájának, de voltaképen fizetett ellenség Kolumbina is, Tulipán is. Ha már a sors nagyurak rabjaivá tett bennünket — okoskodik a szobalány — használjuk ki rabtartóink bolondságát: «Bosszuljuk magunkat eszetlenségükön S legyünk uralkodók a kényességükön». Mutassunk komondor-hűséget, alkalmazkodjunk szeszélyeikhez, csapjuk be őket képmutatásunkkal. Az inas örül a pompás leánynak, egymáshoz illő pár lesz belőlük, Voltaképen ők járják ki jó pénzért gazdáiknál, hogy a tökéletlen serfőző-fiúból, Kukuliniból, nemesúrfi lesz s ezzel beteljesül gazdag édesanyjának legszebbik — bár jó nagy összegbe kerülő — álma. Pomóné, a gazdag serfőző-asszony, nem sajnálja az aranyakat, csakhogy nemesembert csináljon bárdolatlan fiából. Érdem kell a nemességhez?: kérdi

Pomóné. «Mi hát az az érdem? Lehet érdemesebb Valami a pénznél, szebb, jobb vagy nemesebb?» Az inas szót emel érdekében miniszter-gazdájánál: «A vastag Pomóné serfőzése után Nemességet akar fittogtatni magán, Az érdem-levélben nincs ugyan mit tenni, De hiszen az árát jól meg lehet venni.» Még csak az kellene — pattan fel a miniszter — hogy minden szennyes kapás, rongyos kőműves, pálinkás zsidó nemességet szerezzen; de az inas csillapítja: hadd szórja el pénzét a gazdag, jusson másoknak is az aranyból, ennek az asszonynak különben is van elég esze. Pomóné őszintén megmondja a miniszteri kihallgatáson: igen, a nemesi karba kívánok bejutni, megúntam a paraszt piszkot; ha nincs is különösebb érdemem, de van pénzem és ez a fő; az ember pénz nélkül mindenütt csak szemét, a tekintély a vagyontól ered, jövedelem nélkül megvetik a főrangút is: «Sok szegény nemesnek a konyhába vetnek, De engem az asztal fejére ültetnek». Az inas és a szobalány segítségével végre sikerül a terve, boldogan látja fia nemességét, Kukuliniból tekintetes úr lesz. «Ilyen ösvényen jár sokszor a kegyelem, Az érdem, jutalom, büntetés, félelem.»

Toldy Ferenc szerint a Philosophus dialógusainak életszerűsége s némely alakjának valósága a szerző hivatásáról tanuskodik. (A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 2. kiad. Pest. 1867. A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Gyulai Pál meleg hangon szólt a Philosophus párbeszédeinek fordulatosságáról, helyenkint feltünedező finomságairól. Szerinte Bessenyei Györgyöt ebben a tekintetben egészen Kisfaludy Károlyig egyetlen drámairónk sem közelítette meg, nemhogy felülmúlta volna. (A philosophus. 2. kiad. Budapest, 1881.) — Beöthy

Zsolt is dícsérte a dialógusok folyamatosságát, a női jellemrajzok találó vonásait és az egészséges komikum föl-fölcsillanását. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint Bessenyei drámai költészetének egyetlenegy többé-kevésbé sikerült jelleme: Pontyi. A korlátolt vidéki földbirtokos a peleskei nótárius első megszemélyesítése. (A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893.) — Bayer József szerint a Philosophusban legérdekesebb az a küzdelem, mely az utánzás és eredetiségre való törekvés között folyik. Bessenyei György nemcsak Destouchest forgatta, hanem a többi divatos vígjátékírót is; mindegyiküktől kölcsönzött, ha egyebet nem, hangulatot, egy-két alakot, csupán a főmesében tartotta magát, a kezdő bizonytalanságával, főmintájához. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — Széchy Károly is kiemelte, hogy a Philosophus Destouches-utánzat. Érdeme a magyar átdolgozónak, hogy munkája az eredetiség erejével hat. Francia alakok jelennek meg benne, de Pontyi a tősgyökeres magyar falusi nemesség képviselője. A női jellemrajzokban sok a finomság, a párbeszédekben az elevenség, a vastagabb komikumban az egészséges ér. (Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Gragger Róbert szerint Pontyi alakja Destouches leleményében, a népszerű francia vígjátékíró La Fausse Agnès című művében gyökerezik; innen került át megfelelő átalakítással a magyar vígjátékba. (Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf.)

Kiadások. — A philosophus. Vígjáték öt játékban. Pest, 1777. (A felvonást játéknak, a jelenetet jelenésnek nevezi a szerző. Ajánlólevelében a nemes magyar ifjúsághoz fordul: «Nemes ifjak, barátim s atyámfiai. Mentől távolabb vitetem tőletek és mennél kevesebbet lehetek veletek, annál könnyezőbb szemekkel nézek vissza reátok». Ne legyetek érzéketlenek távolélő testvéretek kiáltására, ismerjetek meg szavaimról, köztetek nevekedtem és veletek éltem. Legyünk hűségesek egymáshoz, gondolkozzunk hazánk terhéről, igyekezzünk valósággal nemesek lenni. «Higyjétek el nekem, hogy nincsen e világon egy ifjú részéről dicsőségesebb dolog, mintha az nemes erkölcsökkel és arany elmével bír.» Ismerem szíveteket, alkalmasok vagytok minden jóra, legyetek is igazi férfiak. «Adjatok új életet és

dicsőséget magyar hazátoknak, melyért érdemes s dicső emlékezetű eleitek annyi nemes vért ontottak és amely haza a ti véreteknek érte való feláldoztatását is érdemli. Ah, halhatatlan Hunyadiak, szerencsés azon magyar ifjú, ki életét azon földnek oltalmazásáért feláldozhatja, melybe a ti hamvaitok nyugosznak!» Míg Bessenyei György többi drámai munkája nem került színre, ezt a vígjátékot az 1790-es években többször is eljátszották a budai és pesti magyar színészek. Első előadásának színlapját a sárospataki református főiskola könyvtára őrizte meg: «A felsőségnek engedelmével. Ma hétfőn Sz. János havának (júniusnak) 4-ik napján 1792. A nemzeti játékszíni társaság által Budán a híd mellett levő nyári játékszínben fog előadódni A Filozófus, egy eredeti darab, vígjáték öt felvonásokban. Szerzette Bessenyei György. A játszó személyek... Kezdete lészen 7 órakor». A darab tetszett a közönségnek, főképen Pontyi alakja ragadta meg az érdeklődést, a nyers magyar nemes szerepében Kelemen László lépett fel. Maga a szerző ekkor már bihari magányában élte remete-életét.) — Bessenyei György: A philosophus. Második kiadás. Budapest, 1881. (Szövegét Gyulai Pál rendezte sajtó alá az Olcsó Könyvtárban értékes bevezetéssel. Azontúl ugyanott több kiadása. A vígjáték a budapesti Nemzeti Színházban 1881-ben színre került, de jelentékeny átalakításokkal sem állta meg helyét a modern szinpadon, aminthogy a darab újabb kiadásait is csak a középiskolai ifjúság vásárolta, mint kötelező olvasmányt.) — Bessenyei György: Lais vagy az erkölcsi makacs. A kéziratból első ízben kiadta Lázár Béla. Budapest, 1899. (A párosrímű tizenkettősökben írt ötfelvonásos vígjáték a Régi Magyar Könyvtárban jelent meg. A felvonást játéknak, a jelenetet esetnek nevezi a szerző.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Závodszky Károly: Bessenyei György. Pest, 1872. — Gyulai Pál: id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1881. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Petz Gedeon: Bessenyei és Destouches. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1884. évf. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. — U. az: A magyar nemzeti irodalom történeti ismer-

tetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Rózsa Géza: Bessenyei mint drámaíró. Budapest, 1893. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Harsányi István: Régi magyar színlapok. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Gragger Róbert: Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. — Kéky Lajos: A széplélek irodalmunkban. U. o. 1916. évf. — Belohorszky Ferenc: Bessenyei és A Philosophus. Budapest, 1929.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

BESSENYEI GYÖRGY VERSES MUNKÁI

Bessenyei György a magyar bölcselő és tanító lírában új utat tört. A filozofáló és didaktikus irány végighúzódik egész költészetén. Elmélkedő természet volt; elsősorban gondolatainak gazdagságával akart hatni, nem pedig a költői kifejezés művészetével. Voltaire nyomán haladt, mestere olvasásával betelni sohasem tudott, munkássága a francia felvilágosodás szellemét tükrözi. Szomorú szívvel, elégedetlen hangon, szinte embergyűlölő világfelfogással fejtegette az emberi lélek titkait, ostorozta a vallások dogmatikus tanításait, csak épen a végső következtetések levonásától — Isten létének tagadásától — tartózkodott. Mint bölcselő teljesen a XVIII. századi francia-angol racionalista-szenzualista filozófusok tanítványa.

Első nagyobb filozófiai költeménye, *Az embernek próbája* (1772), a nyugati szabadabb eszmék felvilágosult szellemű tolmácsa. Pope Sándor angol költő nyomán vizsgálta művében a jónak és rossznak, az isteni akaratnak és emberi törekvéseknek viszonyát. Bőséges érveléssel fejtegette, hogy az istenség épen olyan jó, mint teremtett világa, csak okosan kell élnünk az isteni adományokkal.

Másik terjedelmes tanítóköltemenyében, *A természet*

*világá*ban (1801), különös figyelmet érdemelnek alföldi képei: a lápok és a puszták rajza, a ménes és a gulya leírása. Megfigyeli a szegény embert a maga kis hajlékában, elmondja szokásait, csodálja egyszerű örömeit. A parasztember boldog, mert csak magának és szeretteinek él, nem törődik a világgal, nem tud róla semmit. Mit neki Sokrates, Caesar, Voltaire! Mit neki a tudás, rangkórság, úri pompa! S végeredményben mivel vagyunk különbek nála, ha az élet nagy rejtélyeire kutatjuk a választ? «Ő is csak annyit tud, mint mi, a világrul, Jóllehet nem állít oly sokat magárul.» Hozzájuk mérve a nemesurak egy része valóságos figura. Az egyik mindig vadászik, lónál és kutyánál nem jár egyéb az eszében, kopója és agara ott hever az ágyán, rémítőket hazudik és hősnek tartja magát nyúlkergetése és rókahajszolása miatt; a másik éjjel-nappal iszik, torkol mint a gödény, végül belehal a szörnyű mohóságba; a harmadik örökké a nők között bujkál, nem tud betelni az asszonyokkal, míg pestis nem támad veszett vérében; a negyedik a pörlekedés bolondja, vissza akarja szerezni családja régi vagyonát, közben kicsúszik lába alól háza, gazdasága; az ötödik adósságokat csinál, mégsem enged az urizálásból. Szomorú alak a magános ember is: üres a lelke, árván motoz szobájában, kedvetlenül ásít, nagyokat alszik, pipájával mulat; ha már nem tud mit csinálni, kutyáit szólítja, kimegy a cselédeihez, velük beszélget: «Amit százszor mondott, újra kérdi tőlük, Ásít, törli száját s elballag előlük». Boldog, aki jó hitvestársra talál. «Egy asszony, ki őrzőangyal a házában, Legfelsőbb s nemesebb kincs

önnön ágában.» De mindenfelé mennyi a rossz asszony, a férjét keserítő préda nő, a kiabáló és dúló-fúló mérges vad. «A házasság nagy jó s az országnak szükség, De az embereknek külön-külön inség.» Ha valaki azt mondja, hogy nem kíván asszonyt, hazudik; ha valaki szűzességre átkozza életét, kínok közt fetreng. Viseljük el, hogy a házaséletnek is megvan a maga sokszoros tövise. «Házasság, keserves, édes gyönyörűség, Mellyel megáldott és büntet az istenség, Melyet ösztön, vallás, törvény parancsolnak S férfiak, asszonyok egyformán gázolnak.»

*A természet világá*nak tízezer verssora elé rövid előszót helyezett az író. Ebben az olvasóhoz intézett prózai szózatban több a költészet, mint az egész nagy oktató és elmélkedő verstömegben. «Ollyá lettem, mint a pusztában bujdosó zarándok, ki világát elhagyván, csak egyedül ül.» Így ülök én is magányosan, az élet unalmát irogatással enyhítem. «Muzsámat szólítom, hadd panaszolja életemnek hanyatlását, úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit közelgetni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti. Ifjúságomnak örömmel teljes mezeje, hol egyik kezemet fogva Vénus, másikat Minerva vezettek, oly aggott magánossággá változott most, hol csak őszi ködök és szomorú fellegek boronganak.» Arccal a világ felé fordulok, de mit mondjak neki: hízelkedni néki nevetség, mivel tekintetbe sem veszi; szidni bolondság, mert nem hallja meg. Nincs egyebem kietlen egyedüllétemnél. «Ó boldog házasság, tőlem örökre eltávozott élet, hol a megaggott halandó gyermekeiben születik újra, midőn már esztendeinek soka-

sága szívéről minden egyéb világi örömét eltörli. Te, ki ezt írod vénségben, nőtlenségben, hova lett vigasztalásod?» Visz már a halál sírod széléhez, visszanézel onnan a világra és senkit sem látsz, aki véredben és nevedben továbbfolytassa életedet. Mit is irogatok, kinek és minek? Valahány író volt ezen a földön, mind küszködésében fogott tollat: vagy sorsát panaszolta vagy kenyerét kereste vagy vezetni akart vagy a gonoszság ellen dolgozott vagy a semmiségből kívánta magát kiküzdeni. «Írok én is nyugalmamban, kínomban, nem tudván, mi vonszol, csak érzek a bennem élő természetben oly ellenállhatatlan ösztönt, mely magát társaival közölni kívánja. Koporsómon túlvitt beszédem, úgy tetszik, mintha sírnak komor éjtszakáját hozná haldokló szívemen kiderülésre, enyhítvén keservét annak előreváló tudása, hogy halálomból elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írásommal a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ letehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai között is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.»

Tépelődő megjegyzésein és gyakorlati tanácsadásain kívül egész sereg verses értekezést olvashatunk ebben a hosszú tanítóköltemányében az emberiség fejlődéséről, a lélek halhatatlanságáról, a különböző vallásokról, erényekről, bűnökről, általában az emberi élet minden nevezetesebb mozzanatáról. Nem rendszeres filozofálás ez, inkább deista irányú elmélkedések sorozata. A szerzőt a francia és angol filozófusok egészen meghódították, hatásuk alatt félredobott minden vallásos

dogmát, lázas töprengéssel kutatta az emberi igazságot. Nem tagadta Isten létét, de nem fogadta el a kereszténység tanításait sem.

Kisebb költeményei is azt mutatják, hogy hite teljesen megingott a keresztény hitrendszerek tanításaiban. Becsülte Krisztus tanításait, de a hittani tételek terhére voltak. Bölcselkedése a dogmáktól irtózó áhítatosságnak és a vallásbeli kételkedésnek sajátszerű keveréke. A lét és nemlét kérdései örökösen nyugtalanították, hinni nem tudott, de a vallásfilozófiai nihilizmus is távol állt lelkétől. Bőven folyó sorai bizonytalanságban hagyják az olvasót. Nyelve régies benyomású, párosrímű tizenkettősei egyhangúan folydogálnak. Bölcselő és leíró költeményei közül még verses leveleit lehet legtöbb érdeklődéssel olvasgatni. Orczy Lőrinchez, Barcsai Ábrahámhoz és önmagához intézett soraiban van néhány közvetlenebb hely, egyébiránt verses munkáinak olvasásához a tudós türelme jelentékeny mértékben szükséges.

*Hunyadi Mátyás*ról írt hőskölteményében Voltaire Henriadejának hatása alatt énekelte meg Mátyás király uralkodásának történetét az 1468. évig. «Ama nagy Hunyadi Mátyásról éneklek, Kit dicsőségének karjai közt lelek, Aki trónusáról tudott törvényt szabni S hazáján mint atya s király uralkodni.» A szerző a száraz történeti eseményeket itt-ott bölcselkedésekkel, allegóriák alkalmazásával, álmok közbeszövésével iparkodott változatosabbá tenni. Oktató szellemű nemzeti eposzában nincs költészet; csak filozófia van benne, ez azonban

nem nyilvánul meg vonzó formában. Józan krónikás munkája az egész mű.

Voltaire megénekelte az 1755. évi lissaboni földindulást, mestere példájára ő is versbe foglalta az 1802. évi debreceni tűzvész megrázó jeleneteit. *Debrecennek siralma* (1802) részben leíró-, részben tanítóköltemény. Ég az egész város, lángolnak a házak, egymásután omlanak össze az épületek, rémülten szaladozik az egész lakosság, elpusztul minden vagyona, hajléktalanul bolyonganak a szerencsétlen emberek. «Az elpusztult testvér testvérére akad, Révedeznek itt-ott, szemük sírva fakad, Egymásnak nyakába borulva zokognak, S könnyhullatások közt mélyen fohászkodnak.» A költő emberszeretete hazafias érzelmekkel párosul, református hittestvérei szörnyű megpróbáltatását szívéből gyászolja, de a füstölgő romok láttára sem esik kétségbe: az isteni akarat és az emberi erkölcs nyomán majd csak új élet ébred az elalélt tájon.

Bessenyei György filozófiája a XVIII. századi francia és angol enciklopédisták gondolatainak visszhangja ugyan, de azért tele van az élet önálló szemléletével. Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Malebranche, Millot, Robinet, Hobbes, Locke és mások munkáit éles ítélettel olvasta, erős kritikával kísérte, eredeti megfigyelésekkel egészítette ki. Az emberekről nem volt jó véleménye; úgy látta, hogy az ember a multban és a jelenben egyformán gonosz; a civilizáció sem szolgált egyébre, csak az emberek megrontására. Elméletben pesszimista szabadgondolkozó, gyakorlatban a konzervatív társadalom poli-

tikáját helyesli. Nem ismer különbséget ember és ember között, támadja az elavult állami és társadalmi intézményeket, mindazonáltal óvatosságot ajánl az alsó néposztályokkal szemben. Az alkotmányos királyságot jobbnak tartja a demokráciánál, mert ahol az egymással küzdő nemzetrétegek demokrata uralmat erőszakoltak ki, ott az állam vezetői és az elkapatott csőcselék még nagyobb gonoszságokat követtek el, mint a törvényekkel korlátozott monarchiában. A zsidókra nézve az az álláspontja, hogy beolvaszthatatlanok. Nincs nemzet a világon, mely a zsidót a maga véréhez idomíthassa.

Filozofáló hajlamával költői kifejező ereje nem állt arányban. Hogy nem volt költő, hanem csak borongó gondolatokkal vívódó verselő, abban minden elfogulatlan olvasója egyetérthet. — Toldy Ferenc ugyan még dícsérte tanköltészetének zengzetes verselését, de ez inkább csak kegyelet volt nála, mert Bessenyeinek épen a minden nyelvi emelkedettség és fordulatosság nélkül való prózai rímelés a gyengéje. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint Bessenyei sok helyen szerencsésen küzd meg elég zengzetes verseiben a nyelv kiképzetlen voltával; eszmékben sem szegény, habár nem is mély. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Költeményei, mondja Császár Elemér, drámáival együtt teljesen elavultak; nincsen egy gondolat, nincs egy szólam bennük, mely túlélve szerzőjét belegyökerezett volna a mai nemzedék tudatába. (Bessenyei akadémiai törekvései. Budapest, 1910.)

Kiadások. — Az embernek próbája. Bécs, 1772. (A szerző «A méltóságos gróf Nitzki Kristóf Úr Ő Eksztzellentziájának» ajánlotta könyvét. «Szükség hát Kegyelmes Uram, hogy Eksztzellentziádnak neve az Emberségnek Próbájába halhatatlanná tétettessen, mit már maga úgyis elkövetett, s az én alázatos hazafiúi hívségemmel egyfelől csak protokolláltat. Olyan vagyok, mint a kis ökörszem, melybe tehetség nélkül a magasságra csak vágyódás lévén, a sasnak tollaiba rejte-

zett, hogy felemelkedhessen. Tudom meg fogja Eksztzellentziád ezt a kis magam-szeretetét engedni azért az igaz alázatos hazafiúi hívségért, melynek örökös állandóságával Eksztzellentziádnak holtomig igen alázatos szolgája maradok: Bessenyei György.» Ezután következik Pope emlékét magasztaló költeménye: «Isteni Póp! Hol vett az ég karjaira? Mely törvényét benned osztja fiaira. Mi vitte lelkedet az Úr trónusához? Hogy oly közel férhess nagy igazságához». A szerző nem az angol eredetiből, hanem annak egyik francia fordításából dolgozta át magyarra Pope nagyhírű költeményét. Az Essay On Man 1733-ban jelent meg, Voltaire már öt év mulva átdolgozta franciára, de Bessenyei nem ennek nyomán indult, hanem egy későbbi francia szöveget használt. «Ezen munkám — írja — épen nem fordítás, hanem csak az anglus Póp Sándor gondolatainak magam módja szerint való követése, hol magam gondolatja sokkal több van, mint Póptól vettem.») — Az eszterházi vigasságok. Bécs, 1772. (Mint előbbi verses munkája, ez a költeménye is fellépésének évében jelent meg. Előszavában gárdahadnagynak mondja magát, rangja tehát a rendes hadsereg őrnagyi rangjának felelt meg. A párosrímű tizenkettősökben írt leíróköltemény arról szól, miként fogadta az egyik herceg Esterházy a francia követet, bebizonyítva neki, hogy Magyarországban is van olyan nagyúri élet, mint Párisban vagy Londonban. A költeményhez a szép bécsi táncosnőről írt vers csatlakozik: Delfén.) — Bessenyei György társasága. Bécs, 1777. (A szerző episztoláin kívül Barcsai Ábrahám, Báróczi Sándor és Orczy Lőrinc verses levelei. A testőrírók köre együttesen ebben a kötetben lépett a nyilvánosság elé.) — Futó darabok. Bécs, 1777. (Kisebb tanítóköltemények.) — Bessenyei György: A természet világa vagy a józan okosság. A költő kéziratából első ízben kiadta Bokor János. Budapest, 1898. (Témái közül néhány: a csecsemőkor, gyermekkor, ifjúkor, emberkor, ősi ösztönök, társadalmi fejlődés, mezőgazdaság, kereskedelem, mesterségek, hadakozás, bölcsesség, hivatal, becsület, törvénykezés, bűnök, erények, hazafiság, vallás, nemesség, jobbágyság, nőtlenség, házasság, halál, halhatatlanság. Egyes témái újból és újból visszatérnek, a rendszertelen ismétlődés egészen megrontja a kompozíciót, logikai kapocs nincs a szeszélyesen egybehányt részek között. Néhány vezérgondolata: az ember minden állat közt a legnagyobb fenevad, ezért meg kell kötözni törvényekkel, erőszakkal, vallással; a

hit a neveléstől függ, mert ha valakit az ördög imádására tanítanának gyermekkorában, azt imádná férfikorában is; a vallásos fanatizmus nagy átok, Isten egyformán szeret minden jó embert, az igaz hit azonban mégis a keresztyénség, szemben az üdvösséget soha el nem érő zsidósággal és pogánysággal; a papságra vigyázni kell, hogy ne vezesse félre a népet; a nemességre szükség van, mert ez tartja fenn az alkotmányos királyságot; a paraszt kiokosítása és egyenlősítése nem kívánatos, elég annyi, ha emberségesen bánnak vele; a háború a legnagyobb rossz, a dicsőségért küzdő hódító hadvezér az emberiség hóhéra, csak a megtámadott honfitársainak védelmére sietö hös érdemel becsülést.) — Bessenyei György: Az embernek próbája. Kiadta Harsányi István. Budapest, 1912. (Nemcsak az 1772. évi nyomtatott szöveget közli, hanem annak 1803. évi kéziratos átdolgozását is. Az utóbbi még jobban eltér Pope költeményétől, ötszáz sorral nagyobb terjedelmü az első kidolgozásnál s szavakba és rímekbe öntése is egészen új. «Az anglus írótól megint messzebb távoztam el, úgy, hogy inkább magaménak mondhatom, mint a Póp munkájának:» írja a második kidolgozáshoz csatolt bevezető jegyzetében. Az ilyen természetü munkákat, úgymond, hiba volna nyomról-nyomra fordítani, mert elveszne belőle az eredeti szöveg ereje és méltósága. «Mégis jobban meglátod az anglus írót így, mintha verseit fordítottam volna szórul-szóra.» Sajnos, a magyar nyelv alkalmatlan a verselésre, mert rendkívül hosszú szavakkal él: háládatlanságának, halhatatlanságának, szerencsétlensége, boldogtalansága. Még nagyobb baj, hogy sok magyar szó nem tudja kifejezni az idegen szó fogalmát, erejét, tisztaságát, emelkedettségét, méltóságát. «A kocsisom is csak úgy megért minden magyar szót, mint én, és vélem akadály nélkül beszél; de a szavakat ragyogó fénnyel, méltósággal összerakni nem tudja, sem felemelkedésbe nem hozhatja.» Minden ilyen fordítói munkához sok gáncs fér, más talán jobban végezte volna el ezt a próbát, a kritika dolga, hogy a hibákat felfedezze. «Ha jól van néked, Póp, így fordítva, ahogy csináltam, örvendek; ha nem, bocsáss meg, jobban nem tehettem.») — Bessenyei György Debrecennek Siralma c. eddig kiadatlan poémája. Kiadta Harsányi István. Irodalomtörténeti Közlemények. 1923. évf. (A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti kézirat alapján. Az 1802. évi tüzvészt Bessenyei Györgygyel egyidőben Szüts Sára debreceni hajadon is megénekelte: ez a gyarló

versezet nyomtatásban is megjelent.) — Bessenyei György A Méltóság Keserve c. kéziratos poémájának előbeszédei és utószava. Kiadta Harsányi István. U. o. 1927. évf. (A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti kézirat alapján. A poéma voltaképen a Természet Világának első vázlatos kidolgozása.) — Hunyadi Bessenyei György által. Kiadta a budapesti állami Berzsenyi Dániel reálgimnázium ifjúsága. Budapest, 1929. (A cenzura annak idején eltiltotta a kézirat kinyomtatását, csak Bacsányi János közölt belőle részleteket a Magyar Museum 1788–1789. évf.-ban. A Berzsenyi-diákok Vajthó László reálgimnáziumi tanár vezetése alatt rendezték sajtó alá a teljes szöveget. A költemény a befejezetlenség benyomását kelti; valószínű azonban, hogy a költő nem akarta továbbfolytatni a történeti események versbe-szedését. Az 1772. évben megjelent Hunyadi László-tragédia végén a következőket olvassuk: «Tudtára adatik a k. olvasónak, hogyha Hunyadi László előtte kedvességet találhat, úgy az auctornak reménysége szerint igen rövid idő alatt új munkái fognak kiadattatni, úgymint Buda tragédiája öt játékba, versbe; Mátyás király uralkodásának kezdete és némely győzedelmei hat szakaszba, versbe». A költeménynek reánk maradt szövege hat énekből áll.) — Bessenyei György kisebb költeményei. Kiadta a nyiregyházi ágostai hitvallású evangélikus Kossuth Lajos reálgimnázium Bessenyei György önképzőköre. Nyiregyháza, 1931. (A nyiregyházi diákok Belohorszky Ferenc reálgimnáziumi tanár irányításával rendezték sajtó alá a versgyüjteményt. Bessenyei György kisebb költeményeit az írónak következő kötetei őrizték meg: Hunyadi László, 1772; Az embernek próbája, 1772; Az eszterházi vigasságok, Delfén, 1772; Bessenyei György társasága, 1777; A holmi, 1779. Ezeket a szétszórt költeményeket először a nyiregyházi kötet foglalta egységes kiadásba. Bölcselő szellemű s részben leíró tartalmú mind a negyvenhárom költemény.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Závodszky Károly: Bessenyei György. Pest, 1872. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. — U. az: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bokor János:

id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1898. — Márton József: Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták. Nagyszombat, 1900. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. kötet. 3. kiad. Budapest, 1906. — Császár Elemér: Bessenyei György emlékezete. Budapesti Szemle. 1911. évf. — U. az: Bessenyei természetérzéke. U. o. 1911. évf. — Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911. — Harsányi István: id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1912. — Császár Elemér: Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Fest Sándor: Pope és a magyar költők. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1916. évf. — U. az: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919–1921. évf. — Baranyai Zoltán: A francia nyelv és müveltség Magyarországon. XVIII. század. Budapest, 1920.

BESSENYEI GYÖRGY PRÓZAI MUNKÁI.

Bessenyei György lelkesen hirdette, hogy tanulnunk kell ugyan a műveltebb nyugattól, de azért érzésben és nyelvben magyaroknak kell maradnunk. A maga példájával bizonyította, hogy a magyar nyelv művelésének és a magyar irodalom gazdagításának ideje elérkezett. Irodalmi munkásságában kiemelést érdemelnek azok a prózái munkái, melyekben a magyar nyelvet védelmezte és a magyar műveltség felvirágoztatása mellett kardoskodott. A *Magyarság* (1778) és *A holmi* (1779) épen olyan komoly harcosai voltak a magyar nyelv és a nemzeti öntudat ügyének, mint amilyen körültekintő akadémiai programm volt *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándéka*. (1790.)

A halhatatlan testőríró a prózában jobb volt, mint a versben. Rímes sorai szárazon és szürkén sorakoznak egymás mögé, prózai írásaiban hathatósabb erővel fejezi ki gondolatait. Legszebben talán akkor ír, mikor *A holmi*-ban (1779) elbúcsúzik harcba vonuló bécsi bajtársaitól: Barcsai Ábrahámtól és Bessenyei Sándortól. «A bátyám ablakom alatt lovaglott s tőlem egy szóval utolsó búcsút vett. Én pedig utánok sóhajtok magamban: Ilyen hát sorsa a halandóságnak!»... Elmentek, barátaim, embertársaitok pusztítására; elmentek kötelességből, de nem

kedvetek szerint, mert mindkettőtöknek szelíd szíve van; a dicsőségből való pusztítás nem a ti természetetek. Búcsúztok titkos és néma zokogás között azoktól a helyektől, ahol ifjúságtoknak karjain repdestetek s az édes emberi dolgokat ismerni tanultátok. Mentek, homályosodtok, végre köddé váltok; csendesen ömlik utánatok könnyeim özöne. Vajjon mit éreztek, mikor lovaitok lábainak dobogása szomorú zúgással tölti be hallástokat? Tudom, folyik szívetek vére csendes keserűségetekben. Visszatekintetek a városra, a város füstös tornyaira; most még minden bokrot, fát, árkot, utat és hegyet ismertek; emlékek újúlnak meg lelketekben a Duna kies partjairól, a magas bástyákról, a nyájasan sétáló asszonyi nemről; visszaemlékeztek a vidám beszélgetésekre és sétákra. «Így édesgetitek keserveteket, de végre a néma keserűség megnyomja szíveteket és akkor szemeiteket földnek szegezvén, magatokat felejtve haladtok utatokon.»

A magyar nyelv konok ellenfeleivel szemben állhatatosan harcolt. Jövőnk és boldogulásunk kulcsa az anyanyelv, kár a latinra tékozolt meddő gyermekévekért, magyarul beszéljünk és cselekedjünk mindenkor és mindenütt. «Olyan szánakozásra s egyszersmind megvetésre való csekélységgel kicsinyítik le némelyek magukat — írja a *Magyarság*ban (1778) — hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek, melyekkel a tudományok szépségét és mélységét elől lehetne adni. Olyba venném, mintha mondanád egy nagy hegynek, mely aranykővel tele volna, hogy semmit nem ér, mivel nincs bánya s

bányász benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják. Egy nyelv sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőben, de azért mégis sok van már erős és mély közöttük. Ha az anglusok soha nem kezdettek volna nyelvükön írni, azon okból, hogy gyenge, nem volna most sem fényes, sem oly mély, melyhez egy nyelv sem hasonlíthat már e részben, noha gyengébb volt sokkal, mint most a magyar.» Jegyezzük meg a nagy igazságot: minden nemzet a maga anyanyelvén lett tudóssá, de idegen nyelven sohasem. «Szent Istvántól fogva mindig deákul ír a nemzet s mire ment benne a tudomány? Sok elmondja neked, ha akarod, a zsidó, görög grammatikát csaknem könyv nélkül; úgy ír deákul, mint Cicero; de azért egyébként oly mélységes ostobasága s vadsága, idétlensége lehet, hogy beszélni sem mersz véle, mivel akaratja ellen oly rútakat mond, melyek miatt őhelyette neked kell elpirulnod.» A parasztemberek sohasem fognak megtanulni latinul, görögül, zsidóul; már pedig, amíg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet magyarságukat elfelejteni. Ha így áll a helyzet s kénytelenek vagyunk anyanyelvünket megtartani, tisztítsuk meg legalább s dolgozzunk előhaladásán.

Legnagyobb súlyú munkája: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* (1790.) A magyar nyelvet és a magyar tudományt védelmezi benne, a magyar tudományos akadémia felállítását sürgeti felszólalásában. «Az

ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb. A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig minden országnak született nyelve. Ennek tökéletességre vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságukat munkálni kívánja.» Ha valaki azt állítaná, hogy a magyarnak nincs érzéke a tudományokhoz, nem mondana igazat, mert nemzetünkben az elménck minden tehetsége megvan; csak az a baj, hogy a magyarság a tudományok ízét nem kóstolhatja a maga nyelvével. Tegyük nemzeti nyelvünket alkalmassá a tudományokra, mindjárt tudós nemzetté lesz a magyarság! Mi a nyelv tökéletesítésének az útja? A legegyenesebb út: «egy tudós magyar társaságnak felállíttatása, amelynek egyedülvaló dolga az lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalevő dolgokra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmazottakat, találjon s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson». Az ilyen társaság nem indulhat meg a király beleegyezése, a rendek pártolása és az ország költsége nélkül; meghatározott számú, fizetéssel ellátott tudományos tagok kellenek hozzá; könyvnyomtató műhely és könyvtartó ház szükséges működéséhez. A tagok összeválogatásában ne nézzük a vallásbéli különbségeket, legyünk tekintettel az ország minden részében lakó tudós emberekre, ügyeljünk valamennyi tudományszakra. Ez az igazságosan egybe-

állított akadémia készítsen magyarázó szótárt és részletes grammatikát, bírálja meg a magyar nyelven közrebocsátott könyveket, gondoskodjék a jutalmazott pályamunkák kinyomtatásáról. Az akadémiai működés áldása közül legfőbb haszon az, hogy a magyar nyelv kiművelődik és ezzel együtt a tudomány is elterjed az egész országban. «Nem az a célom, hogy személy szerint minden hazafi tudós legyen, hanem hogy a legegyügyűbb rendű és sorsú emberek is a maguk elmebéli tehetségüket az emberi társaság javára fordíthatnák. Ó mily sok talentumok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelvükön formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék!» A könyvek írói közül ki lehet majd választani minden hivatalra a legjobb erőket s ezek tehetségesen fogják szolgálni a közjót nemzeti nyelvünkön. El kell vetnünk a latinnyelvű törvénykezést. A németek, angolok, franciák és más művelt nemzetek a maguk született nyelvén folytatják minden pörüket, mi pedig még most is a római nyelvet használjuk. Külföldi könyvárusoknak évről-évre nagy összegeket fizetünk ki idegen könyvekért, ez is azt mutatja, milyen fontos dolog a tudományoknak magyar nyelven való művelése. «Én elhitetem magammal, hogy e dologban minden jószívű hazafiak velem egyetértenek.»

Voltaire példájára megpróbálkozott a történetírással is. Mivel nem volt történettudós, a már feldolgozott históriai anyagból válogatta össze adatait, megtoldva azokat a maga észrevételeivel. A politikai és hadi események mellett helyet szorított a művelődéstörténeti tárgyalás-

nak is. *Hunyadi János életéről* (1778) szóló nyomtatott könyvében Voltairet utánozta; kéziratos történeti munkái szintén Voltaire-utánzatok. Az egyikben megpróbálkozott Magyarország multjának történetfilozófiai átpillantásával *(A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcseiről és nevezetesebb viselt dolgairól)*; a másikban világtörténeti témát dolgozott fel *(Rómának viselt dolgairól)*.

A külföldi levélregények mintájára *Galant levelek* (1779) címmel megírta az első levélregényt. A németek a levélregényben az angolokat követték, a magyar író elsősorban Gellert nyomán haladt, az ő Svéd Grófnéját vette példának az új regény-műfaj meghonosításában. Tartalmi kölcsönzésekre nem szorult, formában a német regényírót utánozta. Művének számos érintkező pontja van *A philosophus*sal. Az egymással levelező urak és hölgyek közül Párménió és Szidalisz vezető helyet foglalnak el s mint regényhősök szintén a szerelem és házasság zavaró mozzanataival bajoskodnak. Némi félreértés után eloszlik az összezördülésekből származó bonyodalom, közben megismerkedünk néhány más levelező személlyel, az erkölcsi igazság mindenütt diadalt arat.

Politikai regényében, a *Tariménes utazásá*ban (1804), a felvilágosodott abszolutizmust dicsőítette, elmondván, miket tapasztalt a világjáró Tariménes egy mesebeli országban. A tanulatlan, de tehetséges ifjú megérkezik Arténis birodalmába, Totoposzba; itt megismeri az udvari életet, az országgyűlést, a társadalmi viszonyokat, a csaták világát; régi vallásából áttér a totoposzi államvallásra, végül mint boldog férj megy vissza hazájába.

Ebben a nagyterjedelmű irányregényben a didaktikus elem elnyomja az elbeszélő részt, a mesemondás fárasztó, a kompozíció egyenetlen, de azért mégis van egy szál, mely a széthulló darabokat egységbe foglalja s ez a szerző társadalomkritikája. Bosszankodva tekint a feudális világ védőire, maró szatírával szól az államszervezet igazságtalanságairól, felháborodva támadja a reakcionárius szűkkeblűséget, dicsőíti a bölcs uralkodó szabadelvű reformjait. Mindvégig a leláncolt tetterő és az igazság után szomjazó lélek pátoszával és keserűségével mondja el megfigyeléseit, gondolatait, panaszait.

Legérdekesebb a regény előszava: «Tudd meg hát, olvasó, hogy e munka Mária Terézia magyar királynak örök emlékezetire céloz». A halhatatlan emlékű uralkodó már nincs az élők sorában, a szerző tehát nem hízelgésből magasztalja személyét és kormányzását. «A holtnak az élő nem hízelkedik.» Mária Terézia igazi király volt, külső megjelenésével és belső tulajdonságaival egyformán magával ragadó: női szépség, személyes méltóság, nyájas elme, szemérmes szív, adakozó kedv, megbocsátó lélek sugárzott lényéből. Ha hibázott, nevelésének és nem természetének köszönhette; jezsuiták nevelték, később hízelgő katolikus hittérítők fogták körül. «A protestánsok szenvedtek alatta, de nem ő volt az ok, hanem azokra nézz, kik szerencséjüket hitetéssel keresték. Sok katolikus embernek és püspöknek nem az forgott fejében, hogy a kálvinista lelke a másvilágon hol legyen, hanem hogy ő ezen a világon jól egyen; hol dagályos kevélységet, pompát, fényt, uraságot, tobzódást mutatván, magára reáfogta, hogy

ezek által a mennyországot keresi, melyekhez üldözést ragasztott, hogy jóságos cselekedetei ilyen tökéletességre jöhessenek. A térítésnek lelke mindég így szólalt fel: Add ide a pénzedet, eretnek, mivel magad úgyis pokolba mégy; mert ez a pápista üdvösségre tartozik és eretnek zsebekben nem tévelyeghet.» A királynőt a vakbuzgóságot mutató emberek — ezek a lelki hentesek — gyakran megtévesztették; nem is volt egyébként ezen az egy gyöngeségén kívül egyéb szembetűnő hibája. De akkoriban szokás volt a térítéshez erőszakot ragasztani: «Egész világ bűne volt ez mindaddig, míg a józan okosság az emberi értelemnek határára fel nem jött. És ha a vallásnak embertelen buzgósága születésre, természetre tartoznék, e világnak nagy része most is embertigrisekkel és áhítatos bolondokkal volna tele, mint akkor, mikor a hívek egymást keresztyéni kötelességből ölték». Ha a másvilágot hiszszük is, ne legyünk azért annyira elbódulva, hogy a vallásért fenekestül felforgassunk mindent. «Nem azt mondom, hogy világi jóságos tetteidnek jutalmát, örök boldogságodat ne hidd és vallásod ne legyen, csak arra kötelezlek földi javaidnál fogva, hogy semmiféle embertársadnak világi boldogságát illető eszközeihez ne nyúlj csak azért, mert nem úgy ért, mint te.» Ha azon az alapon, hogy csak neked van igazságod, rárontasz szomszédaidra, azok is neked mennek, ők is kirabolnak téged. «Hogy minden élő léleknek ugyanazon egy értelme és vallása, hite legyen, azt addig senki se kívánhatja, míg előbb meg nem bolondul. Ha pedig minden tudomány szabadságot veszen magának arra, hogy a véle nem egyező tudomány-

nak emberi testére fegyvert fogjon, örökös háború támad az emberi nemzetben, mely a világot vérrel, tűzzel borítja el, szűnhetetlen harccal vesztvén életét.» Mivel hiteted el, hogy Isten akarata az ő szent nevében való szüntelen való véres áldozat? «Nem a vallás pusztította a világot, hanem az emberi gonoszság, mely magát vallásban öltöztette fel s noha ördög volt, de angyalt mutatván, az igaz Isten nevében pokolnak áldozott.»

Sok furcsaság van ebben az elavult államregényben. Legjobban meglep a nevek különc kitalálása: Mária Teréziát Artémis alakjában idealizálja, Tariménes és Kantakuci maga az író, Buzorkám: Nagy Frigyes, Trézéni: Kaunitz herceg, Kalifátulujposzi: a főpapság, Bangocibumbujpulujhurculujbüszkülüjkikiriposzidoszi: az arisztokrácia megszemélyesítése. Az egyházi és vallási kérdések állandóan zaklatják, gyötrik, égetik a szerző lelkét, a türelmetlenség és áttérés dolgaival fájdalmasan vívódik, a katolikus papság ügyeit kálvinista lélekkel bírálja. Különösen Tariménes áttérésének bemutatásában vág élesen szatírája és humora. Érezni, hogy az író sem önmagának, sem a katolikus egyháznak nem tudta megbocsátani vallásváltoztatását. «Az úrnak talán minden vallás egy:» kérdi a világjáró itjútól egyik ismerőse. «Kevés külömbséggel — felel Tariménes — mind rakásra hiszem őket, egyiket se kárhoztatván, csudáira szememet béhunyom, melynélfogva minden jó embernek barátja vagyok. A jó mindenütt jó, a gonosz mindenütt gonosz előttem.»

Tariménes Utazásával először Széchy Károly foglalkozott bővebben. A kéziratban maradt regénynek ő még csak a töredékét ismerte.

Szerinte ez a Voltaire modorában költött filozófiai regény szerzőjének legszerencsésebb alkotásai közé tartozik; tele van magvas gondolatokkal, találóan buzgó szatirai érrel; személyei közt sikerülten rajzolt alakok vannak. (Závodszky Károly: Bessenyei György. Pest, 1872.) — Behatóan foglalkozott a regénnyel Beöthy Zsolt. Itélete szerint a Tariménes gyönge költői munka, de néhány helye a magyar szatirakölteszet legjelesebb lapjai közé tartozik. (A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887.) — Császár Elemér rámutatott arra, hogy a Tariménes az államregény egyetlen képviselője irodalmunkban, hatása azonban nem volt a magyar regény fejlődésére, mert nem jelent meg nyomtatásban. Az író Voltaire társadalmi regényei nyomán halad, tárgyával és céljával azonban Fénelon Télémaquejához csatlakozik, az ideális államot akarja bemutatni. A regényben van néhány ügyes, hatásos jelenet, mint egész azonban nem sikerült; az események helyét szónoklatok, vitatkozások, bölcselkedések töltik ki; a tanító elem elnyomja a mesét, a jellemző részek elvesznek a fejtegetések sokaságában; egyhangú és fárasztó az egész mű, valójában nem is nevezhető regénynek. (A magyar regény története. Budapest, 1922.) — Vajthó László, a regény sajtó alá rendezője, felhívta a figyelmet a szöveg több értékére s egy nagy igazságra: «Be kellett látnom, hogy minden avultság relatív: attól függ, milyen szemmel nézzük. Aki szeretettel böngészi a legócskább fóliánst, több élvezetet talál benne, mint a közönyös olvasó a legfrissebb keletű könyvben». Bessenyei György sehol sem erkölcstelen, de néhol szabadszájú. «Szabadszájúságát százhuszonöt év távolsága védi. Ebben a távolságban a világgal meghasonlott és Istenével kibékült testőr fogalommá vált s szavai a maguk nyerseségében is bebalzsamozva jutnak fülünkbe, azzal a joggal, melyet az élők felett a nagy halottak szereznek.» (Bessenyei György: Tariménes utazása. Kiadta a budapesti Berzsenyi Dániel reálgimnázium ifjúsága. Budapest, 1930.)

Kiadások. — A Szent Tamás apostol, mint ellenállhatatlan bizonysága a Jézus Krisztus istenségének. Pozsony, 1773. (Mária Terézia királynő felszólítására készült vallásos fordítás németből.) — Die Amerikaner. Bécs, 1774. (Németnyelvű elbeszélés. Két napimádó vadember története. Magyar fordítása Kazinczy Ferenctől: Az amerikai Podocz. Kassa, 1776.) — Lucanus első könyve. Pozsony, 1776. (Lucanust

nem a latin eredetiből, hanem Marmontel francia Pharsaliájából fordította prózában. Bevezető sorai szerint: «Nem bízom magamhoz a fordításnak mesterségében és annál nehezebb dolgot a nyelvekre való nézve alig ismerek. Ezt a kis fordításomat ezerszer igazítottam már, mégis alig olvashatok benne úgy hat-hét sort, hogy hibáját ne lássam». A fordításra Barcsai Ábrahám buzdította, hozzáfordul előszavában: ebben a fordításban új magyar szólásokat fog találni, de azon ne ütközzék meg, mivel ujságnak kell előbb lenni valaminek, hogy később hasznos óság lehessen belőle. «Úgy hiszem mégis, hogy benne a magyarság természeti ellen nem mentem.») — Anyai oktatás. Bécs, 1777. (Fordítás: erkölcsi levelek egy leányhoz.) — Die Geschäfte der Einsamkeit. Bécs, 1777. (Bölcselő tartalmú.) — A mi urunk Jézus Krisztus haláláról való gondolatok. Pozsony, 1777. (Mária Terézia királynő francianyelvű vallásos munkájának fordítása. Református hitfelei bizonyára megdöbbenve látták, hogy ezt a protestáns-ellenes könyvet magyarra fordította, de nem tehetett mást, mert a királynő megtisztelte munkájának egy példányával s felszólította a francia nyelvből összeszedegetett imádságok lefordítására.) — Hunyadi János élete és viselt dolgai. Bécs, 1778. (Mintája Voltaire könyve XII. Károly svéd királyról.) — Magyarság. Bécs, 1778. (A magyar nyelv védelme. A magyar tudós társaság megalapításának eszméjét már ebben a röpiratában is fölveti. Az előző évben helyezte át Mária Terézia királynő a nagyszombati egyetemet Budára, ezzel kapcsolatban így ir a szerző: «Most volna egyszer ideje a magyarságot emelni. A budai nagy Universitásnak miért ne lehetne olyan magyarokat magához kapcsolni — csak becsülettel, fizetés nélkül — kik hazájuk nyelvét tudják? Új szókönyvet jó volna aztán csinálni, hol meghatároztatnának az új magyar szók. Az Universitás magára vehetné a jó magyar könyveknek megvizsgálását, kinyomtatását. Fordíthattatna magyarra Cicerót, Epictetust, Senecát, Rollint, Millotot, Hübnert stb. Hadd lehetne magyarul is tanulni».) — A magyar néző. Bécs, 1779. (Bölcselő tartalmú. Lelkes magyarsága vezeti a szerzőt itt is. Sajnálattal látja, milyen kevés könyvet olvas a magyarság: «Hallerből, ki Telemakhust fordította, és Gyöngyösiből áll a világ». Nálunk csak vallásos könyveket írnak, poétáink száma csekély, ezeknek is fejletlen a nyelve.) — A holmi. Bécs, 1779. (Bölcselő tartalmú. Ebben a munkájában szintén szót emel a magyar köny-

vek érdekében. A nemzeti nyelven írt könyvek fontosabbak mindennél, hiányuk az oka a magyarság szellemi hátramaradásának. A latin iskolák nem teljesítik igazi hivatásukat, a tanulók műveletlenül kerülnek ki falaik közül, a nemesség szánt, vet, pipázik. «Minden nagy ember iskoláján túl emelkedett fel.» A tehetős emberek is közönyösen nézik az irodalmat és a tudományt, ezer tanult ember közül legfeljebb egy olvas, az olvasók sorában ritka az igazán értelmes fő. Itt volna már az ideje, hogy az egymástól teljesen elszigetelt könyvbarátokat közös okulásra egyesítsék. «Mikor fognak tiszta Magyar Akadémiát csinálni vagy oly tudós társaságot összeszerezni, melynek más kötelessége hivatala szerint, ne lenne, hanem hogy magyarul írjon.») — Galant levelek. Bécs, 1779. (A kis levélregény végén a következő Jegyzés: «Ezek a levelek próbára csináltattak magyarba először oly végből, ha módjukat anyanyelvünk megszenvedi-é? Különben az írás módja az anglusoknál már régen szokásban van. E leveleket legelőször 1771-ben ugyan magam németül írtam és úgy németből fordítottam magyarra 1778-ban. Minden munkáimat eszerint készítettem próbára a magyarságban.») — Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bécs, 1790. (Az 1781-ben írt akadémiai tervezetet Révai Miklós adta ki lelkes előszóval. Hálátlanság volna, úgymond előszavában, ha elhallgatnók az előttünk járó úttörők érdemeit. Jó darab idővel azelőtt többen odaálltak a magyarság roskadozó ügye mellé, így: «az a kuruzsoló szólással édesen szívre ható Magyar Marmontel: Bárótzi Sándor; az az együgyű természetnek verseiben erőltetés nélkül nyájaskodó magzatja: Bartsai Ábrahám; az a Holmiben egyenes kimondó Magyar Diogenes, a játékban ártatlanul enyelgő Magyar Plautus: Bessenyei György; hogy most ne tegyek többekről említést. Ne tépjük le ily embertelenül ezen érdemes fejekről a dicső borostyánt. Ezek voltak inkább az első szövétnekek, melyek jobb ízlésben világosodtak nékünk arra a téresebb országútra, ahol most járunk».) — Bessenyei György: A bihari remete vagy a világ így megyen. Holmi. Széll Farkas kiadása. Debrecen, 1894. (A kéziratban maradt Bihari Remete témái: a szabadakarat, lelkiismeret, érzés, szánakozás, igazság, természet, hírnév, jócselekedet, erő, érdem, megigazulás, társaság, erkölcs, viszontagság, felfuvalkodás, gyengeség, vétek, születés, nevelés, vallás, király, ország, a világ folyása. Bessenyei György büszke volt erre a művére: «Soha

magyarul még ily formában okoskodni nem kívántak. Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása és érzése állították össze e kis munkát». Az itt egyidejüen kiadott Holmi az 1779. évi bécsi A Holmi későbbi kéziratos átdolgozásának kiadása. A szerző bölcselkedése a nemes emberi becsvágy magasztalásával indul meg: «Lakik az emberben valamely tűz, mely ötet mindenkor felfelé húzza, melyre nézve hiszi magában titkosan, hogy másokat, sok ezereket, felülhalad».) — Bessenyei György a ceglédi plébánosnak. Ballagi Aladár kiadása: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. (Kézirata 1777-ből való. A szerző hitvitázó érvekkel korholja a katolikus papot, óvást emel erőszakos térítései ellen, hivatkozik református hitfelei felháborodására: «Panasz, keserűség, útálat, nyögés, harag, fájdalom, valamit jutalmul Atyaságodnak ezek fizethetnek».) — Bessenyei György: A társaságnak eredete és országlása. Sárospataki Füzetek. 1904. évf. (A kéziratban maradt elmélkedés előtanulmánynak vehető a Tariménes Utazásához.) — Kazinczy Ferenc: Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. Bessenyei német eredetijével együtt kiadta Weber Artur. Budapest, 1914. (A Régi Magyar Könyvtárban.) — Bessenyei György: Tariménes utazása. Szatirikus állambölcseleti regény. Kiadta a budapesti állami Berzsenyi Dániel reálgimnázium ifjúsága. Budapest, 1930. (Sajtó alá rendezték Vajthó László és VIII. osztályos tanítványai. A Berzsenyidiákok «Bessenyei megvalósult álmának: a Magyar Tudományos Akadémiának» ajánlották kiadásukat. Teljes szöveg.) — Bessenyei György: A törvénynek útja. Tudós társaság. Kiadta a budapesti állami Berzsenyi Dániel reálgimnázium ifjúsága. Budapest. 1930. (Két Bessenyei-kézirat első kinyomtatása a Vajthó Lászlótól szerkesztett Magyar Irodalmi Ritkaságok füzetei között. Az egyik prózai mű a törvényekről és bíráskodásról szól, a másik párbeszédes munka valláserkölcsi problémákról elmélkedik.) — Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Kiadta a budapesti állami Verbőczy István reálgimnázium ifjúsága. Budapest, 1931. (A sajtó alá rendezés munkáját Várady Zoltán reálgimnáziumi tanár irányította. A Magyar Irodalmi Ritkaságok füzetei között jelent meg.)

Irodalom: — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Závodszky

Károly: Bessenyei György. Pest, 1872. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. — U. az: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Szeremley Barna: Bessenyeinek egy politikai munkájáról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891. évf. — Széll Farkas: id. Bessenyei-kiadás. Debrecen, 1894. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. Budapest, 1910. — U. az: Bessenyei György emlékezete. Budapesti Szemle. 1911. évf. — U. az: Bessenyei természetérzéke. U. o. 1911. évf. — Imre Sándor: Bessenyei György mint a magyar pedagógiai gondolkodás tanuja. Keresztény Magvető. 1911. évf. — Weber Artur: id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1914. — Gorzó Gellért: Bessenyei-kéziratok a Ráday-könyvtárban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919–1921. évf. — Baranyai Zoltán: Első Montesquieu-fordításaink. U. o. 1920. évf. — U. az: A francia nyelv és müveltség Magyarországon. XVIII. század. Budapest, 1920. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Rácz Lajos: Rousseau és Magyarország. Debreceni Szemle. 1927. évf. — Belohorszky Ferenc: Bessenyei és A Philosophus. Budapest, 1929. — Szerb Antal: Magyar preromantika. Minerva. 1929. évf. — Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete. 1780–1830. Budapest, 1930. — Waldapfel József: Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. — Vajthó László: id. Bessenyei-kiadás. Budapest, 1930.

A BESSENYEI-IRODALOM.

Bessenyei György egyike volt a legtermékenyebb magyar íróknak. Negyven esztendőn keresztül szakadatlanul dolgozott, de kéziratainak nagy része nem jelent meg nyomtatásban. Attól az időtől kezdve, hogy Bécset elhagyta, pusztán a maga gyönyörűségére írt.

Érdemeit már életében elfeledték, az új nemzedék nem törődött vele, a XIX. század elején néhány kegyeletes gondolkodású író emlékezett csak vissza lelkes munkásságára.

Az emelkedettebb szellemű magyar tragédia és vígjáték megalapítása körül kétségtelenül nagyok az érdemei. Jelentőségét kellő megvilágításba helyezi az a valóság, hogy fellépése után csaknem két évtizednek kellett eltelnie, míg végre íróink folytatni merték hazafias vállalkozását: magasabb igényű eredeti színdarabok írását. Ő maga sohasem részesült abban az örömben, hogy valamelyik darabjának színi előadását látta volna.

Szórakozás céljából ma már senki sem fogja elővenni munkáit, ezeknek pusztán történeti értékük van, olvasásukhoz a tudós türelme kell. Mélyenjáró gondolatainak tömegében csak elvétve csillan fel némi esztétikai érték. De ha közvetlen szépség nincs is munkáiban, pályája mégis halhatatlan emlékű.

Fellépése idején a magyar irodalom nyers ízlésű, többé-kevésbbé pórias beszédű és egyoldalúan deákos műveltségű írók próbálkozásainak mezeje volt. Ő új műfajt és stílust hozott, könyveit bölcselő szellemmel szőtte át. Franciás kultúrájú irodalmi törekvései nyomán új szellem termékenyítette meg íróink alkotó erejét. A későbbi kor irodalomtörténetírói olyan megbecsüléssel vélekedtek munkásságáról, hogy a magyar irodalom új korszakát Ágis Tragédiájának megjelenésétől számították.

A magyar irodalom legújabb korát — úgymond Toldy Ferenc — nem valamely megrázó országos esemény vagy hathatós intézmény indította meg az epochális 1772. évben, hanem Bessenyei György fellépése. «Felébresztve a francia irodalom s főleg Montesquieu és Voltaire által, kik saját filozófiai-költői ikertermészetének leginkább feleltek meg, irogatni kezdett, társaiban egy új magyar irodalom eszméjét és reményét költeni s megalkotni azon irodalmi kört, mely Bessenyei György társasága néven ismeretes s tizenöt-húsz évvel utóbb a magyar nemzeti irodalmat megmentendő volt. De Bessenyei társasága nem hatott még az egész nemzetre. Csak a lelkesebb, a melegebb keblek, kik a nemzeti dicsőség iránt érzékenyebb szívvel áldattak meg, azok buzdultak fel tettre, azok léptek munkásan a pályára s tevék a magyart figyelmessé azon egy eszközére, mely nem egyébben, mint az értelmiség és nemzetiség közös kifejtésében áll.» (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.) — A franciás úttörő író fellépésének jelentőségét Beöthy Zsolt a következőkben foglalja össze: «Az ő, új irodalmakon képzett szellemében hasonlik meg nálunk először tudatosan az antik és modern műveltség; emezt fensőbbnek és gazdagabbnak érzi, hirdeti, terjeszti... A franciák követője, különösen Voltaire-é, kinek a föld kerekségén nem volt nála hívebb tanítványa. Radikális szelleme és finom formái egyaránt megbabonázták s valóságos bolygójává lett. Őt követi egész útján, irányzatában, hangjában; csak francia szellemében, könnyed, elmés, éles gúnyjában nem tudja követni... A klasszicizmus rendszerével s a felvilágosodás eszméivel egyként kibékíteni igyekszik épúgy vallásos

érzését, mint nemzete hagyományait és érdekét. Az új szellem, mely nemzeti érzését felserkentette, nem tudta legyőzni ennek olyan tényezőit, melyek alig voltak vele összhangba hozhatók. Még az arisztokratikus közrendtől sem volt képes igazán elszakadni s ideálja nem is annyira az intézmények, mint inkább a lelkek reformja volt: felvilágosodás, türelem és emberség által. Szíve megnyugodott az emberszeretetben; de gondolata életének végéig nyugtalanul vergődött. A melancholia, melybe ezek az ellentétek, életének tévedései s a sors csapásai ragadják, alakjának legköltőibb vonásául tűnik fel; hatásának legerősebb és legelevenebb tényezői pedig a magyarság megszilárdítására, fejlesztése és művelése érdekében közzétett röpiratai». (A magyar irodalom kistükre. 7. kiad. Budapest, 1930.)

Kiadások. — Az előbbiekben már felsorolt Bessenyei-könyvek közül nevezetesebbek: Ágis tragédiája. Bécs, 1772. — Hunyadi László tragédiája. Bécs, 1772. — Az embernek próbája. Bécs, 1772. — Buda tragédiája. Pozsony, 1773. — Bessenyei György társasága. Bécs, 1777. — A philosophus. Pest, 1777. — Magyarság. Bécs, 1778. — A holmi. Bécs, 1779. — Fellépésétől Mária Terézia haláláig, nyolc év alatt, húsz könyve jelent meg (1772–1780). Csodálja az ember, hogy ennyi mecénást kapott, mert a «kiadó» ebben az időben voltaképen még ismeretlen fogalom volt a magyar földön, a szerzőknek viszont kevés pénzük akadt nyomdaköltségekre, a komolyabb tartalmú magyar könyveket alig vásárolta valaki; a mecénás jóvoltából mentek szét a könyvek ingyenesen az előkelőbb személyekhez és a szerző ismeröseihez. Amint megszakadt összeköttetése az előkelő körökkel, vége szakadt munkái kinyomtatásának is. II. József trónralépése után írt könyvei kéziratban maradtak, csak Révai Miklós adta ki akadémiai tervezetét 1790-ben s Szacsvai Sándor adott helyet a Magyar Kurir 1792. évfolyamában «Dicsőült emlékezetű felséges II. Leopold halálát gyászoló versezet-»ének. (Őmaga csak az 1796-ban nádorrá választott József főherceg tiszteletére írt alkalmi költeményét nyomatta ki negyedszázados bihari remetesége idején.) — Nevezetesebb kéziratai: Hunyadi János élete, A magyar nemzetnek szokásairól, Egész Európa formája a XI. században, Rómának viselt dolgairól: történeti munkák; A társaságnak eredete, Az értelemnek keresése, A törvénynek útja, Tudós társaság, Magyarországnak törvényes állása, A bihari remete, A holmi

második kidolgozása: bölcselő tartalmúak; Tariménes utazása: regény; Hunyadi: eposz; Debrecennek siralma, A természet világa, Az embernek próbája második kidolgozása: tanítóköltemények; Lais: vígjáték. Több kézirata megsemmisült vagy lappang valahol, így két vígjátéka: a Dudásból lett doktor és A kedvetlen okos. — Mindezek a kéziratos munkák nem hatottak korukra, nyomtatott könyveit is elfeledték, írói emléke inkább csak a munkáiból közölt szemelvényekben és az irodalomtörténetírók megemlékezéseiben élt. Csak az 1880-as évektől kezdve jelent meg újból, nagy időközökben, egy-egy ismertebb munkája és ismeretlen kézirata. — Gyulai Pál kiadása: A philosophus. Budapest, 1881. — Széll Farkas kiadása: A bihari remete, Holmi. Budapest, 1894. — Bokor János kiadása: A természet világa. Budapest, 1898. — Lázár Béla kiadása: Ágis tragédiája. Budapest, 1899. — Lázár Béla kiadása: Lais. Budapest, 1899. — Harsányi István kiadása: Az embernek próbája. Budapest, 1912. — A Berzsenyi-diákok kiadása: Hunyadi. Budapest, 1929. — A Berzsenyi-diákok kiadása: Tariménes utazása, Budapest, 1930. — A Verbőczy-diákok kiadása: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Budapest, 1931. — A nyiregyházi Kossuth-diákok kiadása: Bessenyei György kisebb költeményei. Nyiregyháza, 1931.

Irodalom. — Az előbbi fejezetekben egybeállított munkák közül különösen a következők. — Gyulai Pál: id. Philosophus-kiadás. Budapest, 1881. (Bevezető tanulmány.) — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1887. (Írói arckép.) — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. (Életrajz, bibliografia, repertórium.) — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. (Színműírói munkásságának méltatása.) — Lázár Béla: id. Ágis-kiadás. Budapest, 1899. (Bevezető tanulmány.) — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1907. (Írói arckép.) — Császár Elemér: id. értekezései. A Budapesti Szemlében és önállóan. 1910–1913. (Általános méltatás és számos részletkérdés megoldása.) — Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919–1922. évf. (Szellemtörténeti kapcsolatok.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

GVADÁNYI JÓZSEF.

Gvadányi József élete.
Egy Falusi Nótárius.
Rontó Pál.
Gvadányi József verses levelei.
Gvadányi József egyéb munkái.
A Gvadányi-irodalom.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

GVADÁNYI JÓZSEF ÉLETE.

Az 1790-es években egy kiválóan magyaros szellemű poéta vonta magára kortársai figyelmét: gróf Gvadányi József. A mai ízlés ritkán talál élvezhető helyeket régebbi irodalmunkban, a magyar világ igazi képe is csak elvétve bontakozik ki a XVIII. századi prózai és verses elbeszélő munkákból, annál nagyobb ennek a patriarkális stílusú, magyaros kedélyű, nemzeti lelkű írónak érdeme. Könyveivel bízvást elmulathatunk ma is.

Gróf Gvadányi József 1725 október 16-án született Rudabányán, Borsod megyében. Ősei a XVII. század derekán származtak át Olaszországból Magyarországba s a Habsburg-ház szolgálatában vitézül harcoltak a törökök és kurucok ellen. Gvadányi József is a katonai pályára készült, de előbb a jezsuiták egri kollégiumában elvégezte gimnáziumi tanulmányait, majd beiratkozott a nagyszombati egyetemre, megszerezte a filozófiai baccalaureatust s mint a bölcseleti tudományok borostyánosa állt be katonának, tizennyolc éves korában, Mária Terézia királynő zászlai alá. (1743.) Végigküzdötte az osztrák örökösödési háborút, kedvére csatázott a hétéves háborúban, közben megnősült, de nejének korai halála még inkább növelte a katonai élet iránt érzett szenvedélyes szeretetét. A háborúk lezajlása után évekig a felsőtiszai falvakban szállá-

solt ezredével, utóbb Galiciába helyezték át; innen ment, mint lovasgenerális, negyven évi szolgálat után nyugalomba. (1783.) Ekkor újból megházasodott s szakolcai házában gazdálkodással és írogatással töltötte napjait. 1801 december 21-én, életének hetvenhetedik évében, halt meg Szakolcán. Vígkedélyű katona volt, jólelkű magyar úr. Családi hagyományai konzervatív mágnássá avatták, katonai pályája lojális alattvalóvá tette, jezsuita tanárai buzgó katolikussá nevelték. A régi világrendhez szító, deákos tanultságú huszártiszt semmitől sem borzadt inkább, mint a francia forradalom szabad eszméitől. Mint költő a régi magyar poétákat követte, példaképe Gyöngyösi István volt. Azt tartotta mesteréről, hogy hozzá hasonló költőt nem szült magyar anya.

Adatok Gvadányi József életéhez:

1664. — Alessandro De Guadagnis olasz őrgróf, császári tábornok hősi halált hal a törökök ellen vívott szentgotthárdi ütközetben; fia, Gvadányi Sándor őrnagy, itt marad Magyarországon. (Az előkelő olasz család törzsfészke Arezzo és Firenze. Az olasz ág a XVIII. században előkelő katonákkal és papokkal díszesítette fényes családfáját; a francia ág a XVI. században szakadt Lyon vidékére; a magyar ág I. Lipót király uralkodása alatt gyökerezett meg hazánkban. Gvadányi Sándor, a kuruc-labanc harcok korában a borsodmegyei Szendrő parancsnoka, 1684-ben nőül veszi gróf Forgách Dorottyát, 1686-ban lengyel grófságot kap Szobieszki János királytól, az 1687. évi országgyülés mint magyar grófot honosítja. Az idegen katonából magyar földbirtokos lesz, egyik fia II. Rákóczi Ferenc fölkelése idején már a kurucok között harcol.)

1725. — Gvadányi József születésének éve. Október 16-án születik Borsod megye egyik magyar falujában, Rudabányán. (Atyja, Gvadányi János császári és királyi lovaskapitány, a szendrői várparancsnok fia; anyja báró Pongrácz Eszter nyitramegyei úrnő; mind-

ketten katolikus vallásúak. Tíz testvére közül hét kisgyermekkorában, három felnőtt korában hal el.)

1734. — Gvadányi Józsefet tíz éves korában beadják az egri jezsuiták gimnáziumába. (Addig otthon tanul. Falujában szülei módos földesurak, övék a rudabányai ércbányák haszna. Egerben a városban fogadnak neki szállást, mert itt a jezsuitáknak nincs internátusa. Házitanítója segítségével évről-évre eredményesen tanulja Alvarus latin nyelvtanát, majd Cicero, Livius, Vergilius és Horatius szövegeit.)

1740. — A gimnázium hat évfolyamának elvégzése után az egyik ifjúsági hitbuzgalmi egyesület nevében latin beszéddel üdvözli a jezsuiták egri házának iskolalátogató vendégeit: a hevesmegyei nemesurakat és az egri világi papság tagjait. (Olyan jól tud latinul, hogy nemcsak szabatosan fogalmaz és beszél, hanem verselő készsége is van. A vakáció után szép bizonyítványokkal megy a nagyszombati katolikus egyetem filozófiai tanfolyamára.)

1743. — Befejezi filozófiai tanulmányait a nagyszombati egyetemen. Kitűnő eredménnyel szerzi meg a baccalaureatust, azután beáll katonának az egyik császári és királyi gyalogezredbe, hogy részt vehessen Mária Terézia királynő és Nagy Frigyes háborújában. (Tisztképzőintézet ezidőtájt nincs. Az úrifiúk rövid ideig tartó gyakorlati kiképzés után tisztekké lesznek, a nem-nemesemberek fiai közkatonák maradnak. A tizennyolc éves ifjú hamarosan zászlósi, majd hadnagyi rangot kap.)

1746. — A franciaországi és piemonti határon a franciák hadifogságába esik. (Előzőleg a cseh, porosz és olasz hadszíntéren vitézül harcol, bámulatosan nagy menetekben vesz részt.)

1747. — Hadifogságából kicserélik, bevonul ezredéhez, Nizza táján súlyosan megsebesül, a franciák zsoldjában álló svájciak átlövik ballábát. (Felgyógyulása után Génua környékén harcol, előléptetik főhadnaggyá. A béke megkötése után 1748-ban hazatér Magyarországba.)

1752. — Nőül veszi báró Horeczky Franciskát. (Az előző évben átlépett az egyik lovasezredbe, mint huszárkapitány Nyitra megyében állomásozott, ekkor ismerte meg a bárókisasszonyt. Házassága rövid életű. Neje néhány év mulva meghal. Két gyermekét rokonsága segítségével nevelteti.)

1757. — A hétéves háborúban ő is ott van huszárjaival Berlin megsarcolásánál. (Félelmes lovasrohamai ismertté teszik nevét a porosz tisztek között, dijat tüznek ki fejére, de nem tudják elfogni. Vitézsége jutalmául Mária Terézia királynő 1758-ban őrnaggyá nevezi ki.)

1763. — A hétéves háború befejezése után ezredét a Felső-Tisza vidékére vezénylik. Egy kis magyar faluban, Badalón, egyhangú hónapokat tölt. (Szállása a falu végén egy régi temető helyén áll, a ház környékét a Tisza hullámai gyakran elöntik, a mocsaras levegő és a férgek tömege erősen kínozza huszárjait is, lovait is.)

1765. — Alezredes lesz. Szatmáron lakik; sokszor megfordul Peleskén, Zajtán, Gécen; a megyebeli nemesi házakban vidám napokat tölt. (Különösen a Becsky-családdal kerül szorosabb baráti viszonyba. A hagyomány szerint róluk mintázta későbbi verses elbeszéléseinek számos alakját. A komikus családi vonások megörökítéséért a Becskyek ifjabb nemzedéke később is neheztelt rá.)

1768. — Áthelyezik Máramaros megyébe. (A szolgálat egyre nehezebb, a tiszteket erősen fegyelmezik, gondosabb katonai munkát követelnek tőlük. A bécsi haditanács utasításai egymást érik. A tisztek kedvetlenek, a közkatonák szökdösnek Lengyelország felé.)

1773. — Kinevezik ezredessé. (Ezredparancsnokságának nem sokáig örülhet, mert ezredét két év mulva feloszlatják, őt magát második ezredesnek rendelik ki az egyik galíciai huszárezredhez. Feloszlatott csapattestének számadásai miatt baja támad. A jólelkű parancsnok huszáros könnyelműséggel osztogatta aláírásait, a tiszti becsület szóbeli hangoztatását is elfogadta hivatalos írás helyett, az ellenőrzés hiánya és a vak bizalom megbosszulta magát. Sok igazoló jelentést kellett benyujtania, míg végül a felsőbb katonai parancsnokságok rendbe hozták a megszüntetett ezred szabálytalan ügyeit.)

1783. — Nyolcévi galíciai szolgálata után lovastábornoki ranggal nyugalomba helyezik. Ötvennyolc éves. Szakolcára, a magyar-morva határszélen fekvő nyitramegyei városkába vonul. (A tót és német polgárok között ritkán hall magyar szót, egyébiránt elégedetten él, csak magános életét únja. 1785-ben másodszor is megnősül, feleségül veszi a már két ízben özvegységre jutott Szeleczky Katalin úrnőt. Hatvan éves. Házassága boldog. Élettársával megértik egymást, felesége magyarlelkű gazdasszony, a divatot és cicomát nem kedveli.

A házassággal a város egyik legcsinosabb háza a generálisé lesz, a főtéren emelkedő emeletes épületet megújítja, a város végén négy hold földet parknak rendez be. Virágtenyésztése messze földön híres. Parkja mellett ott áll majorja, birtokainak egy része szintén ezen a tájon terül el. Gazdaságát és könyveit egyformán szereti. Néha elmegy a szomszédos földbirtokos-nemesurak mulatságaira, olykor a közeli morva grófokkal vadászgat, nyáron néhány hétig Pöstyénben nyaral.)

1787. — Megkezdi munkáinak kinyomatását. Első könyve, a Pöstényi Förödés, névtelenül jelenik meg. (Szenvedélyesen keresi az irodalmi kapcsolatokat. Bár erősen katolikus érzelmű, szívesen barátkozik a protestáns írókkal. Péczeli József komáromi református paphoz 1788-tól írt levelei különösen vonzó megnyilatkozások. Gratulál komáromi írótársának: «A Magyar Henriás tiszteletes uram munkája! Aki eztet olvassa és az authorát érdemes embernek lenni nem tartja, szánakodásra való az... Ne tartsa terhesnek tudtomra adni születése megyéjét, mert úgy esmérem ki magyarságából, mintha földiek volnánk, én pedig születtem Borsod vármegyében, a Sajó és Bodva vizei között. Házasságom által szegeztettem le ezen tót királyi városba, Szakolcába, ahol is véres magyart csak akkor látok, mikor magamra nézek... Tiszteletes uramnak igaz köteles szolgája gróf Gvadányi József generális. Költ Szakolcán, die 29. Januarii 1788.» Mikor Péczeli József válaszából arról értesül, hogy sejtelme valóság, ujjongva írja sorait: «Leírhatatlan örömet nemzett szívembe tiszteletes uramnak levelemre tett válasza, annyival is inkább, mivel nemcsak szoros értelemben, hanem valósággal egész földim tiszteletes uram, mert Rudabánya, mely falu épen a szélén vagyon Borsod megyének, csak kétórányi járóföld Putnokhoz, tiszteletes uramnak születése helyéhez. Meg fogja tehát tiszteletes uram engedni, hogy ennek utána földimnek nevezzem». Beszámol kéziratos munkáiról, elmondja néhány írói tervét. «Ilyenekben gyönyörködöm, lássa, kedves földim uram; és a császár regimentiben levő kapitány fiamban és egy hajadon leányomban.» Máskor könyvek vásárlására és megküldésére kéri barátját, mert Győr és Komárom táján erre több alkalom kínálkozhatik. «Heltai Gáspár uram krónikáját szeretném megszerezni, de sem Pozsonyban, sem Nagyszombatban kollektora nincsen, kérem azért bizodalmasan tiszteletes uramat, méltoztassa mind a két részét számomra megszerezni és

azokat akár Pozsonyba, akár Nagyszombatba elküldeni, csak tudhassam, kinél kell ezen városokban kerestetni. Kérem aztat is tudtomra adni, kik legyenek Heltai Gáspár és Szabó Dávid urak és hol légyen lakásuk?» Némelyik olvasmányról közvetlen szavakkal közli véleményét, így Dugonics Andrásnak ezidőtájt megjelent Etelkájáról: «Dugonics András Etelkáját is megszerzettem. A magyarság és gondolatok szépek, és sok vagyon benne, mely hazánk históriáját világositja, csak csekély ítéletem szerint kevesebb példabeszédeket tehetett volna beléje». Rájnis József verses munkáit nem szereti: «Én mindig egyenes szívű ember voltam, azért is magyarán kimondom, hogy nékem nem tetszenek; meglehet, hogy talán mások, jobb ízléssel bírván, szeretni fogják».)

1790. — Szívesen látogatja Nyitra vármegye közgyüléseit, résztvesz a budai és pozsonyi országgyülésen. Mint arisztokrata társainak legnagyobb része, a régi alkotmány visszaállítását kívánja, a Habsburgházhoz rendületlenül ragaszkodik, a nemzeti érdekeket össze akarja egyeztetni a legfelsőbb hadúr és a koronás király óhajtásaival. Ebben az esztendőben jelenik meg Falusi Nótáriusa. (Hatvanöt éves a költő, de azért még egy évtizeden keresztül bámulatos szorgalommal dolgozik. Élete végét megkeseriti a cenzura. Világtörténetének hatodik kötetét nem engedik sajtó alá, a munkáját felülbiráló katolikus pap szabadgondolkodó felfogást talál benne, a kézirat Pozsony és Buda közt hányódik s csak a szerző halála után kerül a nyomdába. Gvadányi József vallásos ember volt, verses munkáiban állhatatosan küzdött a vallásellenes törekvések ellen, de Millot-átdolgozásának szövegét nem tudta annyira átgyúrni, hogy a cenzor ne boszankodjék rajta. Az uralkodók, főpapok, mágnások emberi gyarlóságai erősen kiütköztek elbeszéléséből, a forradalmi események kedvező megvilágítást nyertek, ezért a magyar szerzőtől megkövetelték az újabb átdolgozást. Valószínű, hogy a generálisnak már régebben is meggyült a baja a cenzurával, mert magánlevelezésében, hithü katolicizmusa ellenére is, több csipős megjegyzést tesz a papokra.)

1799. — Június havában vendégül látja Szakolcán buzgó levelezőtársát, Baróti Szabó Dávidot. (A deákos poéta nagy tisztelője a generálisnak, 1794-től kezdve tizenegy episztolát ir hozzá s most hexameterekben örökíti meg emlékezetes együttlétüket. Ime, itt áll

elötte a morvamenti városban a harcok fia, a múzsák főpapja. «Ó mennyi borostyánt nyert fiatalb lévén, mikoron a francia s prusszus vérében úsztatta lovát! Nem győzheti többé a fegyver-pályát. Meggyengült karja, hajára hószín ült; de hatalmas eszén nem látszik az öszült esztendők nyoma. Fegyverinél feljebbre megy ékes írótolla, kivált versben.»)

1801. — Betölti életének hetvenhatodik évét. December 21-én meghal Szakolcán. A ferencrendiek templomába temetik el. (A bécsi Magyar Hirmondó tudósítása szerint: «Szkalicon december hónapnak 21-én végezte el hosszú és súlyos betegség után világi pályafutását gróf Gvadányi József cs. k. generál-major önagysága életének hetvenhetedik esztendejében. Ki minekutána minden utolsó szentségekben önnönmaga kívánsága szerint részesíttetett volna, példás életéhez hasonló halállal költözött által az örök életre». Neje két évvel, leánya nyolc évvel éli túl, ezredes-fia 1828-ban hal meg Pozsonyban. Fiában magva szakad a Gvadányi-nemzetségnek Magyarországon. Szakolcai házuk a báró Zay-család birtokába megy át.)

1862. — A báró Zay-család áruba bocsátja, Szakolca városa megveszi a Gvadányi-házat és birtokot. (A házat a várostól magánemberek bérlik, olykor üresen áll, később odahelyezik az egyik leányiskolát és kisdedóvóintézetet. A költőnek, nejének és leányának testi maradványait báró Horeczky Nándor pozsonyi kanonok az 1860-as évek elején a nyitramegyei Rohó falu templomába szállíttatja s a Horeczky-család ősi sírboltjába temeti el a főoltár mellé.)

1887. — Szakolca városa emléktáblával jelöli meg a költő egykori házát, a leleplezés alkalmából országos ünnepséget tartanak, emlékének megörzésére Szakolcán megalakul a Gvadányi-Kör. (Kovács Dénes szerkesztésében ugyanekkor megjelenik a Gvadányi-album.)

1925. — Rudabányán szobrot emelnek a költőnek. (Az életnagyságban készült szobor talapzatán dombormű örökíti meg a lóháton Budára tartó peleskei nótárius alakját.)

Irodalom. — Mindszenthy Sámuel: Ladvocat apátúrnak históriai dictionariuma. III. köt. Komárom, 1795. (Gvadányi József első életrajza a nagytudományú komáromi református pap lexikonában. Későbbi életíróinak ez volt a főforrása.) — Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Kovács Dénes: Gróf

Gvadányi József élete és munkái. Budapest, 1884. — Badics Ferenc: Gvadányi József és Gaal József. Pozsony, 1885. — Horeczky Ferenc: Gvadányi József magyar lovasgenerális emlékezete. Pozsony, 1887. — Gvadányi-album. Szerk. Kovács Dénes. Budapest, 1887. (Kovács Dénes: Gvadányi élete és müvei; Beöthy Zsolt: Gvadányi és a Perzsa Levelek; Marczali Henrik: Gvadányi mint történetíró; Erdélyi Pál: Gvadányi és Gaal; Solymossy Sándor: Gvadányi humora; Franzen Alajos: A Gvadányi-ház és emléktábla története; Sz. Kovács Sándor: Gvadányi-irodalom.) — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. — Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. (Magyar Történelmi Életrajzok.) — Négyesy László: Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Budapest, 1904. (Franklin Társulat Magyar Remekírói.)

EGY FALUSI NÓTÁRIUS.

Gvadányi József az *Egy falusi nótáriusnak budai utazásával* (1790) alapította meg költői hírnevét. Népszerű elbeszélésének hőse, a peleskei jegyző, maga mondja el kalandjait. A tudákos férfiú fellovagol falujából Budára, útközben veszedelmes kalandokon megy keresztül, az ország fővárosában szomorú tapasztalatokat szerez; szinte megkönnyebbül, mikor hátat fordíthat az idegen szokásokon kapkodó német Budának s hazamehet a nemzeti szokásokat követő magyar Peleskére.

A négyesrímű tizenkettősökben írt népies költemény a régi magyar erkölcsök megőrzése érdekében küzd. Legjellemzőbb részei a falujából útrakelő nótárius alföldi kalandjainak leírásában vannak. A nótárius a mű legelején ünnepélyesen bemutatkozik: «Tekintetes nemes Szatmár vármegyében, A kecseges Szamos víznek lementében, Lakásom énnekem van Nagy-Peleskében, Nótárius vagyok ennek helységében. Híres Buda várát még sohasem láttam, Krónikában róla, bár sokat olvastam, Aztat, hogy láthassam, mindenkor kívántam, El is tökélettem oda tenni útam». Hajdanában — folytatja elbeszélését — Budán volt királyaink székhelye, most odahelyezték a törvénykező hivatalokat, onnan kormányozzák az országot; ismerni szeretném a pereskedés rendszerét, fel kell

mennem Budára. «Dolgaim nekem is nehezek és nagyok, Mivel én falusi nótárius vagyok, Feltettem, hogy minden dolgommal felhagyok, Elmegyek, lesz hőség, legyenek bár fagyok.» Feltettem a nyerget lovam hátára, cipót, szalonnát, sót, vöröshagymát tettem a tarisznyámba, megtöltöttem borral a kulacsomat, pénzt raktam erszényembe; azután elbúcsúztam falum népétől, feleségemtől, gyermekeimtől; felpattantam fakómra, egyet rikkantottam, Istenhez fohászkodtam.

Délre harangoztak, mikor Nagykárolyba érkeztem. Elmentem egyik ismerősöm házába, szívesen láttak, megvendégeltek. Magam jó hajdúkáposztát kaptam, bort ittunk rá, lovam abrakot evett és friss vizet ivott egy dézsával. Másnap estére Debrecenbe értem. Egy szűcsnél szálltam meg a Csapó-utcában, itt is jól tartottak, de a szűcs csak a maga mesterségéről beszélgetett s nem tudta, hogyan folyik a törvénykezés a debreceni kerületi táblán. «Ó be nagy különbség, gondoltam magamba, Egy ily nótárius s egy szűcs, mely goromba, Verbőczyvel tele fejem: övé gomba, Bölcs tudós a munkám: az övé goromba.»

Másnap nekivágtam Hortobágy pusztájának, ebben a sivatagban szállást kértem egy gulyástól. A legény pompás eledelt készített, soha jobb ízűt nem ettem életemben. Ittunk, pipára gyujtottunk; de íme, azt hittem, az ítélet napja csap reám: oroszlánbőgéssel rontott felém a gulya. Úgy megijedtem, hogy beleizzadtam, de a gulyás felugrott, hatalmasat kiáltott, kurjantására megállt az egész baromcsorda, mint a kőfal. Akkor a derék pásztor megitatta a szomjazó barmokat. Továbbhaladva, kilenc bikával talál-

koztam utamon. A bikák megdühödtek, veszettül bömböltek, rázták a szarvukat, halálos ijedtséggel nyargaltam előlük szegény fakómmal. Borzasztó volt a helyzet. Lovam már alig bírta a vágtatást, patkóit lerúgta lábáról, nyergem megoldódott, csaknem a földre zuhantam, a bikák ott zúgtak mögöttem. Utolsó pillanatban jutottam el egy juhnyájhoz. A juhász és két bojtárja látta veszedelmemet; maguk is, hat kutyájuk is a bikák felé rohantak s lefordították rólam a bömbölő szönyetegeket. Meg akartam köszönni életem megmentését, de nyelvem hebegett, szívem dobogott, lábam reszketett. Félholtan tettek a juhász szamarára, így vittek tanyájukra, ott bundára fektettek, pálinkát töltöttek belém. Nagyon elérzékenyültem s amint valamennyire magamhoz tértem, megköszöntem a juhász jóságát: «Drága juhász bácsim, én Hypokrátesem, Te nagy bölcsességű kedves Sokrátesem, Én vitéz Hektorom, vitéz Ulissesem, Engemet vezérlő hív Ganymedesem». A juhász félbeszakított; deákul nem tud — mondá — ezeknek a szenteknek nevét soha nem hallotta; erre én anyanyelvemen beszéltem személyével s megköszöntem neki, hogy megtartotta életemet a bikák között. Biztattam, hogy egész életemben híven szolgálom, szívesen viszem pörös ügyeit, jó gondozója leszek minden dolgában. Uram — felelt a juhász — nincs nekem bajom másokkal, legfeljebb a farkasokkal, ezekkel meg majd elvégzem pörömet, mert itt vannak a kutyáim. Ha az ember veszedelmet lát — folytatta megmentőm — tartozik felebarátjának segítségére sietni; nem is keresztény, ha nem védi meg a bajba jutott embert. Megöleltem a juhászt, még egy-

szer megköszöntem jóságát, azután továbblovagoltam a Tisza felé.

Tiszafüreden a falu házába szálltam. Hát íme, három német katona dobban a szobámba, mellettük két cigány hegedül, ők maguk vadul hadonáznak kardjukkal, részeg volt mind a három vasasnémet. Azt hitték, hogy vármegyei komiszárius vagyok s meg akarták bosszulni rajtam sérelmeiket. Az egyik fricskát adott, a másik üstökömet tépte, a harmadik testemet döfölte. Talán le is vágnak kardjukkal, de a falu gazdája könyörögni kezdett értem s azt állította rólam, hogy falusi kántor vagyok. Ha kántor kend — kiáltozták a részeg katonák — akkor énekeljen kend; s én rémültömben rákezdtem egy karácsonyi énekre. Most táncolni kezdtek a katonák, velük együtt kellett ugrálnom nekem is, karddal kényszerítettek a táncolásra. Végre betoppant egy káplár, pálcájával rendet teremtett a vasasnémetek közt, ott maradtam agyongyötörve. Előálltak most a cigányok, fizetést követeltek a hegedülésért, erre már csakugyan felforrt a vérem, kardot rántottam: mindjárt megfizetek nektek, jól megkardlapozlak benneteket, az lesz a béretek. Ijedten menekült előlem a gaznép.

A Tisza vizén kompon vittek át a révészek. A túlsó parton eltévesztettem az utat, itt szörnyű vihar tört rám, lovammal együtt beleestem a Csörsz árkába. Koromsötét volt, rettentő mennydörgés csattogott, jég és villám zuhogott az égből. Átkoztam a pillanatot, amikor falumból Budára indultam. Uram Jézus, segíts! Hálát adok az Istennek, hogy valahogy mégis csak kivergődtem a halál örvé-

nyéből és eljutottam egy csikós tanyájára. Becsületes ember volt a csikós, megszárítgatta ruháimat, gondjába vette lovamat. Megvendégelt, lábraállított. Tanyájáról Jászberény felé ügettem.

A jászok fővárosában nagy volt a becsületem, mert találkoztam egyik régi iskolatársammal, a város sáfárjával. A városházán terítettek asztalt számomra, barátom úri ebédet rendelt s jó egri bort töltött Lehel kürtjébe. Mindegyik vendég jobban ivott nálam, mert ők a borral színig megtöltött kürtöt egyszerre felhajtották, nekem pedig kétszer is pihentetnem kellett, míg magamba töltöttem az italt. Elbúcsúzva a jászberényiektől, Aszód felé tartottam, ott megszálltam a fogadóban; Cinkotán egy parasztgazda házában pihentem meg; így jutottam el Pest városába, onnan a hajóhídon keresztül Budára.

Szerencsém volt. A budai parton találkoztam a szatmári bíró fiával, ez nagyon megörült nekem. Diákkorában én voltam a házi tanítója, később jogász lett, most a királyi táblánál volt koncipista. Jogászismerősöm és ennek házigazdája, egy gazdag sörfőző, mindjárt meghívott magához s így nem vendégfogadóba szálltam, hanem náluk ütöttem tanyát.

Másnap megtekintettem Budát. Ez a táj a természet igazi remekműve, a város a szépség valóságos csodája. Nagy házak, templomok, melegfürdők, kútak mindenfelé; a Vár mellékén a tabáni, vizivárosi és óbudai részek; a hegyeken gyümölcsfák, szőlők, borházak; Buda és Pest között a szőke Duna. Drága portékával terhelt hajók úsznak a nagy folyón, viszik az élelmet messze

piacokra, a felfegyverzett királyi gályák árbocfáján zászlók lobognak.

Meg kell vallanom, a budai és a pesti népben szörnyűmód csalódtam. «Véltem, fogom látni nemzetemnek fényét, Magyar öltözetnek kiválasztott kényét» s a nemzeti ruházat helyett idegen módit találtam. Hová tűnt a mente, dolmány, kalpag, csizma, kócsagtoll, párducbőr, kard, buzogány? Hol vannak a leányok magyaros ékességeikkel, hol vannak a menyecskék kivarrott főkötőikkel? «Ily öltözeteket Budán nem láthattam, És még magyar szót is csak ritkán hallhattam, Hogy lehet ez, épen azt meg nem foghattam, Ezen dolgon méltán én álmélkodhattam.» Az országházban, a komédiaházban és a barátok templomában egyformán idegen az emberek beszéde, idegen a gavallérok és dámák viselete. A hídon mindjárt ki is csúfoltam egy magyartalan külsejű urat, hogy talán köteleken ugráló és drótokon járkáló komédiás, mert annyira nevetséges a ruházata. A fiatalember dühösen förmedt rám: «Mondá: te gazember, tudod, kivel beszélsz? Született magyar gróf vagyok, tőlem nem félsz? Akarod, mutassam, hogy csak estvélig élsz? Avagy olyan érjen, melyet érni nem vélsz? Módi ez és minden gavallér most így jár, Tekintsd őket itten, tekintsed Bécsben bár, Te ehhez nem értesz, mert vagy ökör, szamár, Érted-e, elmehetsz, vigyen el a tatár!» Nem ijedtem meg, szembefordultam vele: Tudja meg, gróf uram, hogy madarat tolláról, ökröt a szarváról, magyart a gúnyájáról lehet megismerni; az egész világ nyiltan vallja, hogy a magyar öltözet szebb minden más nemzet viseleténél; csak a korcs vér örül az

idegen rongynak. «Nagyságod, hogy magyar, kétségem szavában Nincsen, de nem tudom, mért jár ily ruhában: Ha azt le nem veti és jár ily tarkában, Bécsbe bezáratik bolondok házában. Hazánkban nemzete volt mindig tündöklő, Híre-neve fénylett, mint fénylik gyémántkő: Legyen nagyságod is eleit követő, Azt ha nem cselekszi, üsse meg a mennykő.» Ezeket mondva, ott hagytam a grófot s tovább sétáltam a Dunaparton.

A nótáriusnak számos kalandja akad Budán és Pesten sok gavallért és dámát maga ellen haragít azzal, hogy megkorholja őket idegen majmolásukért. Ilyen izgatott lelkiállapotban éri II. József császár török háborújának híre. Sürög-forog a katonaság, szedik a rekrutákat, vásárolják az élelmet; lázban az egész ország, hadi holmival megrakott szekerek indulnak dél felé, a szarvasmarháknak és lovaknak nagy a kelete. A nótárius fakóját is megveszi egy lovaskapitány hatvan aranyért, őmaga pedig megalkuszik a vásáros görögökkel, ezek hat forintért kocsin szállítják el Szatmár városába. Egyik fia, Sándor, épen akkor áll be katonának; siratja az öreg, de azután megnyugszik a harcias ifjú elhatározásában; van otthon még egy fia, Laci, az úgyis Peleskén marad a családban. Mikor hazaérkezik falujába, a községtanács ünnepélyesen fogadja, élén az öregbiróval, kisbíróval, iskolamesterrel és harangozóval. Az üdvözlő beszédre ő is ékes szónoklattal válaszol: «Hic sum ego, qui sum nagy Zajtai István, Tíz hetet töltöttem, tudja ketek, Budán»... A falu népe örvend, a nótárius boldogan öleli magához hozzátartozóit, vígasztalja katonafia után síró feleségét. Ez a fiú — magyarázza

élettársának — kard végére termett, hiszen itthon is futottak előle az orosz parasztlegények, mikor a kocsmába ment; most le fogja vágni a török basákat, gazdagon megterhelt tevékkel tér haza; Isten akarata volt, hogy elmenjen a király szolgálatára, a haza védelmére és a pogányok kárára, mint ahogyan Jeruzsálemet is bevette Titus, a római hadvezér; lehet, hogy épen a mi fiúnk ejti majd hatalmába Konstantinápolyt, ő nyeri el majd el Mahomet zászlóját, ő hódítja meg Havasalföldet, Moldvát, Szerbiát, Bulgáriát, ő veri ki a törököt Európából. A jó feleség megnyugszik, elrendezik Laci fiúk házasságának dolgát s minden jól megy továbbra is Nagy-Peleskén. «Itten Nagy-Peleskén lesz életem vége, Valamint most vagyon verseimnek vége.»

Gvadányi József hazafias moralizálással oktatta olvasóit, vaskos szatirával kelt ki az elkorcsosodott magyarok ellen, fáradhatatlanul gúnyolta a budai és pesti erkölcsöket. Mennyi elkeserítő jelenség Mátyás király városában! Mindenki a külföldet majmolja, híre sincs a magyar ruhának, a német divat rabja minden ember. A nótárius elképedve, bosszankodva és kötekedve jár-kel a főváros utcáin s hol gorombán, hol leckéztető módon, hol kesernyés gúnnyal támad az útjába botló divatbábokra. Az úti kalandok ijedező hőséből egyszeriben rettenthetetlen erkölcsbíró lesz. Ez az erkölcsbíró-nótárius egészen elüt a komikus utazó-nótáriustól; az utóbbi mintha váratlanul eltűnnék a pesti határon, hogy helyet adjon egy új embernek: a dunaparti német világ merész ostorozójának. De az egykorú olvasóközönség nem törődött a főhős kettős

alakjával, nem bánta a jellemrajz következetlenségeit, nem ütközött meg a kompozíció hiányosságain, hanem együttérző lélekkel gyönyörködött a szerző mesemondásában. A nótárius alakja eleven megszemélyesítője volt a II. József császár uralkodása végén beköszöntő nemzeti visszahatásnak, Zajtay Istvánban a hazafias nemesek magukra ismertek s a szerző sikere zavartalan volt. A nemesség jól mulatott a rokonszenves hős kalandjain, örült bátor fellépésének, helyeselte gorombaságait. A könyvet gyönyörködve olvasó közvéleménynek ezúttal igaza volt, mert a régies beszédmód, természetes jókedv és jóízű humor kedvelői ma is mulatsággal mélyedhetnek el ebbe a népieshangú verses elbeszélésbe. Külön érdeme a szerzőnek, hogy a népies motívumok iránt erősen érdeklődött, a magyar parasztéletet reális vonásokkal rajzolta, az éles megfigyelést kívánó részletek elmondásába nem mindennapi hűséget vitt.

A romlatlan falusi embernek az elkorcsosodott városi lakókkal való szembehelyezése, az idegen szokások kigúnyolása és a nemzeti viselet védelme a külföldi irodalmaknak kedvelt tárgya volt. A nacionalista német szatiraírók sokat foglalkoztak ezzel a témával; magát Gvadányi Józsefet is egyik német kortársa, Richter József bécsi író, vezette rá a Falusi Nótárius történetének megírására. A bécsi író 1785-től kezdve adta közre híres Eipeldaui Leveleit, ezekben egy eipeldaui polgárt léptetett fel s komikus parlagi hősének igazmondásával gúnyolta a külföldieskedő fővárosiakat. Az őszinte falusi embernek nagy volt a népszerűsége az osztrák közönség

körében; Gvadányi József hasznosnak ítélte, hogy ezt az erkölcsjavító férfiút áthozza a magyar viszonyok közé. Még abban is utánozta Richter Józsefet, hogy munkáját egy falusi ember műve gyanánt bocsátotta közre s nem nevezte meg magát, mint tulajdonképeni szerzőt. De nemcsak hősét kölcsönözte az Eipeldaui Levelekből, hanem a hangját is. Az eseményekben, helyzetekben, fordulatokban szintén sok az átvétel. Természetesen Eipeldau faluból Gvadányi József munkájában Peleske község lett, a német ember úti viszontagságai helyébe a magyar nótárius alföldi kalandjai kerültek s a mintául szolgáló német prózai szöveg négyesrímű magyar strófákban alakult újjá. Richter Józsefen kívül hatott még a magyar szerzőre Heufeld Ferenc bécsi író is. Ennek paraszthőse, a Bécsbe kerülő Hans, épen úgy szembeszáll a főváros népével, mint Zajtay uram, a magyar erkölcsjavító, a budai és pesti lakossággal.

A Falusi Nótárius Budai Utazásának sikere arra buzdította a szerzőt, hogy hősét még egyszer fölléptesse a nyilvánosság előtt. *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testámentoma* (1796) nagyobb terjedelmű, mint a Zajtay Istvánról szóló régebbi könyv; rímelése is más: párosrímű a régebbi négyesrímek helyett. Az elaggott peleskei nótárius bele akar hatolni az emberi sors csodálatos rejtélyeibe, ezért a környékről tudós embereket gyüjt maga köré, hogy megvitassa velük a lét titkainak kérdését. A kisnaményi orgonista, az angyalosi nótárius, a tyukodi iskolamester, a lázári molnár, a gyarmati kovács, a tótfalusi vámos, a komorzáni

oláh harangozó, a peleskei orosz mester és több más bölcs férfiú kivétel nélkül házába gyülekezik s elnöklete alatt eszmét cserél. A nótárius elégedetlen a tanácskozás eredményével s ezt nem titkolja az egybegyűltek előtt: «Nagy férfiak, hazám filozófusai! Universitások érdemes tagjai! Én kegyelmeteknek mély ítéleteit, Tézisimre adott bölcs feleleteit, Figyelmetességgel mint illik hallottam, Azoknak mivoltát fejembe tartottam». Tudom, várják ítéletemet: íme, ostobáknak találom a kegyelmetek okoskodását. Az egyik bolondabbul beszélt arról, hogy mi változtatja meg az ember sorsát, mint a másik. Annyit értenek kegyelmetek az ilyen kérdésekhez, mint a hajdu a harangöntéshez. A nótárius most elmagyarázza a maga életfilozófiáját s megragadja az alkalmat, hogy leszámoljon az ateista, deista és naturalista filozófusokkal. Kifejezi felháborodását, hogy olyan elvetemült emberek is akadhatnak, akik tagadják Isten jóságát és a lélek halhatatlanságát. Az istentelen gondolatok gonoszakká tették a szabadszellemű tanult embereket. «Hogy ily kárhozottak azok tanítása, Első oka a rossz könyvek olvasása, Voltérnak, Lessingnek filozófiája, Főképen Russzónak átkozott munkája.»

Az elmélkedésekbe két helyen is beleékelődik Toty Dorkó története. Mikor a nótárius a tanácskozás hevében súlyosan megbetegszik, környezete ki akarja hozzá hívni a nagykárolyi orvost, de utóbb győz a jobb vélemény: nem doktor kell ide, hanem a híres géci boszorkány; jobb orvosló az minden doktornál. Dorkó asszony megérkezik falujából; látja, hogy a nótáriust megverték

szemmel; megkezdi titokzatos mesterségét s hamarosan meggyógyítja a beteg házigazdát. Később újból beteg lesz a nótárius, de ekkor hasztalan üzennek a tudós boszorkányért, az öreg javasasszony már nincs életben. Toty Dorkó életének leírása gazdag adatsorozat a nép babonás mesélgetéseihez: egész külön mese a peleskei nótárius utolsó napjainak történetében. Tanulságos a javasasszony helyébe lépő borbély mesterségének s általában a régi magyar házi gyógyítás műveleteinek leírása is. A borbély tudományára vonatkozó tanulság nem örvendetes: «A varga ne menjen tovább a kaptánál, Borbély is maradjon csak a borotvánál».

A nótárius halálos betegségének hírére jurátus-fia, László, megérkezik Pestről. «Szólt az atyja: Itt vagy! s nyakát átkulcsolta, Mind a két orcáját ő meg is csókolta. Kérdé: Mint vagy, Laci? de ő nem szólhatott, Mert szívébe bánat s keserűség hatott, Zápora könnyével az atyját áztatta, Végre mégis e szót: Atyám! kimondhatta.» A derék jurátus nagyon megörvendezteti atyját azzal a hírével, hogy nemcsak Buda és Pest, hanem az egész haza tudja már Zajtay Istvánról, miként ment fel annak idején Budára. Néhány év előtt valaki megírta és kinyomatta utazásának történetét s ezt a könyvet most mindenki olvassa, aki csak ábécét tanult: «Nincs különben! minden könyvboltban árulják, Már klasszikus könyv lett, skólákban tanulják, Senki sem olvassa más históriáját, Árgirus királynak Tündér Ilonáját, Markalfot mindnyájan már most kinevetik, Toldi Miklósra is szemüket nem vetik». Beszélgetésük során még egyszer számba veszik

a híres utazás nevezetesebb mozzanatait, a fiú kérdéseket intéz atyjához, az öreg felvilágosítja. Különösen érdekli a beteget Buda és Pest haladása, megelégedéssel hallja a jó híreket, a két város szabadszellemű filozófusait azonban gyanúsan szemléli. Nincsen igazság, tisztesség, boldogság vallás nélkül! «Hidd el, fiam, kinek nincs religiója, Olyannak mindég rossz a professiója, Emberséges ember hit nélkül nem lehet, Mert anélkül ember semmi jót nem tehet.» Fia megnyugtatja, hogy a fővárosban most már nincsenek istentagadók, hét összeesküvő fejét leütötték, a többit külső országok várbörtöneibe zárták; Buda és Pest népe vidáman él; el is mondja atyjának, milyen éden a két város. A nótárius keserű megjegyzéseket tesz a hallottakra. «Fiam, a budai és a pesti élet, Az emberiségnek szomorú szemlélet.» A heccben embertelenül kínozzák az állatokat, a színházban erkölcstelenekké teszik az embereket. A komédiás mindig szerelmet játszik, a szemtelenség győz a szemérmen, a nép a paráználkodás fortélyainak áldozata lesz, amint jól megmondta annak idején az athéni bölcs: ameddig teátrum nem volt Athénában, addig vitéz volt a népe, de a színészek megrontották őket s az elpuhult lakosság tönkrement bujaságában. «Vajha a teátrum ezt ne tegye velünk, Mert való, hogy kezd már lágyulni nemzetünk.»

Sok szenvedése után meghal a nótárius. Felesége és fia mély fájdalommal siratja, faluja gyászt ölt. A végső tisztességet fényes temetéssel adják meg számára, összesereglik messze vidék népe, fájlalják elhunytát az oro-

szok és oláhok is. Nagy filozófus veszett el a híres nótáriusban, bölcsességét belefoglalta végrendeletébe, vallásosságát és hazafiasságát nem tagadta meg. «Hittem az Istenben és volt religióm, Tudtam, ez a kettő a világon fő jóm; Szerettem királyom, szerettem hazámat, Viseltem mindenkor hazai gúnyámat; Anyai nyelvünkön mindég beszéllettem, Más idegen nyelvek eleibe tettem.»

Meglepő, hogy a Falusi Nótárius Elmélkedéseit mennyire elhanyagolta irodalomtörténetírásunk. Igaz, hogy az első fele nehézkesen mozgó szöveg, de a második fele annál talpraesettebb verses elbeszélés. Mozgalmas jeleneteiben az akkori vidéki magyarság számos jellemző alakja elevenedik meg, az akkori idők gondolkodásának és szokásainak hűséges rajzait kapjuk, valóságos magyar világkép bontakozik ki előttünk. A szerző egyes helyeken különösen friss, lendületes, mulattató beszédű; a mókát érzékenységgel váltogatja, az élettapasztalatok komolyságát komikus fordulatokkal vegyíti. Amilyen szeszélyes a kompozíciója, annyira egységes a világnézete. A fölényes humor és a tisztes öregség higgadt életszemlélete jóízű magyarsággal jelenik meg könyvének lapjain. Valószínű, hogy ezt az írását a régibb és újabb nemzedékek tudós tagjai közül kevesen olvasták végig, azért feledkeztek meg róla annyira.

A Falusi Nótárius Budai Utazásának verses szövege előtt prózában írt ajánlólevél és elöljáróbeszéd áll. Az ajánlólevelet a peleskei nótárius a haza gavallérjaihoz és dámáihoz intézi, munkáját tükör gyanánt ajánlja nekik: tekintsenek bele s lássák meg magukat. Az elöljáróbeszédet a nótárius kéziratának névtelen sajtó alá rendezője írja. Beküldték neki — úgymond — a verses munkát s megkérdezték,

vajjon érdemes-e a kiadásra. A kéziratot elolvasta, gyönyörködött benne, végül magyarázatokkal ellátva kinyomatta. A Zoilusok és Momusok — a gáncsoskodó és gúnyolódó kritikusok — mindenesetre jelentkezni fognak, mert nincs az az író, aki az egész világnak tetszik; ez azonban nem baj; bizonyos, hogy semmiféle irigység és kötekedés nem akaszkodhatik a nótárius igaz magyar nyelvébe. Néhány esztendő óta új magyar poéták okvetetlenkednek a magyar Helikonon, ezek módiba vették a kétsoros (párosrímű) verseket, most talán neki is mennek majd a négysoros (négyesrímű) verseket író nótáriusnak; ezekhez jóelőre így szólok: «Drága jó poéta uraimék! Megengedi kegyelmetek aztat, hogy mióta a magyar haza áll, még oly magyar poétát e világra anya nem szült, mint néhai Gyöngyösi István úr, t. n. Gömör vármegyének viceispánja vala, és talán mondhatom, egyhamar ilyet nem is fog szülni. Mutasson kegyelmetek csak egy munkáját legalább, amely kétsoros versekből álljon. Mutassanak több más jeles régi poétáknak legkisebb munkácskáját, amely kétsorú versekkel légyen írva. Mit felelnek kegyelmetek ezen tézisemre?» Kedves új poéta uraimék, a négysorú versírás azért kapott obsitot és a kétsorú versekből csinált munka azért hangzik ékesebben, mert kegyelmetek a dolog könnyebb végét fogják, nem akarnak igazán dolgozni, nem akarják fejüket törni a szavak összeszedésében. «Édesanyánk nyelve a szavakban és a synonimumokban oly gazdag, hogy egy nyelv sem nyithat bővebb szótárt ennél, de mivel sokkal könnyebb két szavat — egyhangúakat — találni, mint négyet, tehát ez a valóságos oka, hogy kegyelmetek metamorfosis-módijok kétsoros versekkel ír. Égig magasztalom a füredi poéta urat, t. Horváth Ádám uramat, mivel ökegyelme nemhogy a négysorú versírásnak obsitot adott volna, sőt az új 1788. esztend. új konvenciót szabott nékie, mivel, amint értésemre esett, a Virgilius Aeneisét hasonló négysoros versekben ezen új esztendőben szándékozik kiadni. A Magyar Kurirban olvastam, hogy egyvalaki — kétségen kívül új poéta — azért berzenkedik ellene, hogy a Magyar Hunniását négy sor versekkel írta. Sokáig éljen és mindig így írjon!» Kár, hogy Péczeli József úr is a mostani új verselő metódushoz alkalmazkodott Magyar Henriásában. Ez a munka aranymunka, minden dícséretreméltó, Gyöngyösi István munkái mellett első helyet érdemel: «Ó, ha ökegyelme ezen munkáját négy soros versekkel tette

volna, még mennyivel méltóságosabb munka lett volna!» Dicsérem a nótáriust, hogy az igaz régi magyar poézisnek útjáról el nem tért.

Toldy Ferenc szerint a Falusi Nótárius Budai Utazásának úti képeiben meglepő természetes valóság van, de hiányzik belőle a költői eszme, hasonlóan azon arcképekhez, melyek megismertetik ugyan az eredetit, de nem adják annak szellemiségét. Az elbeszélés kedélyes őszintesége nem eléggé mély. Gvadányi József nagy úr volt, de élete javát katonái között a táborban töltötte s világnézete ez álláspontonfeljebb sohasem emelkedett. «Őexcellentiája tetőtől-talpig naturalista s másfelől szigorú konzervativ volt; s bár a francia iskola előtte ismeretes lehetett, de a francia iskola ellen leveleiben s előszavaiban harcolt: Omnis mutatio periculosa! Perditio tua ex te Israel! sóhajtott fel; s Gyöngyösi s ennek hozzá nem fogható követői voltak neki a magyar költészet egyedüli kánonai.» (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.) — Arany János behatóan foglalkozott a lovasgenerális alakteremtő tehetségével, rámutatott népszerűségének okaira, kiemelte nevezetes kezdeményezését a vig jellemalkotásban; egyébiránt költészetében nem talált sok dicsérnivalót. Gvadányi nem nagy költő; ízlés, csín, báj dolgában mögötte marad saját kora költői haladásának; sok tekintetben nem érte el Gyöngyösi István színvonalát sem. Verseinek iszapos árját és kocogó rímeit bőven ontotta, a rövidség és szabatosság hiányzott stílusából. Annál nagyobb figyelmet érdemel alakrajza és környezetrajza. «Az alakítás alsóbb régióiban, a környezet biztos rajzában ritka jelességgel mozog, mely virtuozitása nagyon elősegíti, hogy alakjait élő lény gyanánt fogadjuk.» (Gvadányi József. Koszorú. 1863. évf. Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879.) — Beöthy Zsolt szerint a Falusi Nótárius érdeme nem valami magvas humorban, jó jellemrajzban vagy ügyes szerkezetben áll; de teremtett benne a költő egy alakot, melyben megszemélyesítette az akkori nemzeti visszahatást s ezzel a hősével mai napig emlékezetben maradt; azonkívül adott néhány jóízű rajzot s a magyar vidéki és a német városi életet ügyesen és leleményesen állította egymás mellé. A legmaradandóbb hatást ő érte el a magyaros iskola írói közül. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond az idealizmus és realizmus szembehelyezésével adott néhány gondolatot a Falusi Nótárius meg-

ítéléséhez. Az 1790-es évek túlzó idealistái erőszakosan keresték a szép formákat, törték-zúzták a nehézkes magyar szavakat, megválogatták a kifejezéseket, jelzőket, metaforákat; míg a túlzó realisták keveset adtak a formára, nem törekedtek a finomságra, a póriast és a durvát összekeverték a magyaros fogalmával. Gvadányi József realizmusából is hiányzott a formaérzék, a finomabb érzelem, a dikció nemessége; mindenáron magyaros akart lenni; igaz, hogy az idealisták kicsinyes frázishajhászását sem ismerte. Realista konzervativizmusa tiltakozott minden társadalmi átalakulás és irodalmi megújhodás ellen. Műalkotásról, kerek egészről nem lehet szó nála, annál kevésbé gondos kidolgozásról. Falusi Nótáriusa tréfás és jámbor élmények egymásutánja. (A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893.) — Széchy Károly szerint a jellembeli következetlenség mellett a Falusi Nótárius hibája az énekek egyenetlensége: az egyik hosszú, a másik rövid, az egyik tartalmas és fordulatos, a másik üres és lapos. A költő csak nagyjából gondolta el, de részleteiben nem dolgozta ki tervét. Ezek ellenére is nagy dolgot cselekedett. Míg az irodalmi megújhodás íróinak személyei és jellemei alig éltek tovább, mint a fa levelei s az elmulással csak Bessenyei György Pontyija dacolt néhány évtizedig, a peleskei nótárius és a szökött katona alakja manapság is él annak az egyszerűbb olvasóközönségnek lelkében, mely leghálásabb és legkövetkezetesebb minden olvasóközönség között. A peleskei nótárius nemcsak személyénél, hanem állásánál fogva is új jelenség irodalmunkban. A falusi jegyzői kar szervezése II. József intézménye volt, addig a paraszttal csak a nemes, a pap és az iskolamester érintkezett; az új hivatal az állam, a földbirtokosok és a jobbágyok érdekeit egyformán szolgálta; a nótárius alakja már csak ujságánál fogva is megragadta az érdeklődést. A kor szelleméhez kapcsolódó szerencsés alakválasztás külön érdeme a költőnek. (Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894.) — Ferenczi Zoltán szerint a verses elbeszélés főalakja eleven, elmés, életteljes; ezt az alakot azért kereste ki a költő, hogy szájába adhassa hazafias kifakadásait. Népszerű előadása, népies zamata, magyaros képeinek szemléltető rajzai igen jók. Későbbi folytatása, a Nótárius Elmélkedései, vidám kedélyességre és érdekességre meg sem közeliti ezt a népszerű munkáját. (A régi magyar költészet. Remekírók Képes Könyvtára. II. köt. Budapest, 1904.) — Négyesy

László rámutatott arra, hogy a költő szatirája nem keserű, mint aki reménytelenül küzd, hanem fölényes és megalázó: tudja, hogy a nevetséges biztosabban öl. A nótárius együgyű is, intelligens is, bizonyos mértékig komikus alak, de még komikusabb a másik fél, a nagyváros korcs társasága, melynek a nótárius föléje kerekedik; a kétféle komikumot egymás tükrében látjuk; az egyik komikum rokonszenves, a másik ellenszenves. A mű felerészben életkép, felerészben szatira. A költő ósdi formákban a szemlélet ujságát adta, természetesebben és gazdagabban, mint bármely kortársa. Stiluskultúrája nincs, de megvan a természeti gazdagsága a magyar frazeológiában. (Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Franklin-Társulat Magyar Remekírói. Budapest, 1904.) — Badics Ferenc szerint Gvadányi Józsefen époly kevés nyoma van a franciás, mint a deákos vagy németes iskolának; neki Gyöngyösi István az egyedüli mestere, bár csodált költői eszményképét meg sem közeliti. Azt nem lehet tagadni, hogy élénk megfigyelő tehetsége van, jól ismeri a népet és nyelvét, a nép szokásainak leirásában és a népies kifejezések fordulatos használatában sok ügyességet tanusit. Jól választott témái, derült humora s mindenekfelett a régi magyar hagyományokért buzgó hazafias tüze nem tévesztették el hatásukat. (Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Gragger Róbert a külföldieskedő divathajhászás szatiráinak nemzetközi téma-feldolgozásait ismertetve, a Falusi Nótáriust egybevetette az egykorú idegen szerzőkkel, megállapitotta a magyar költemény viszonyát Richter József és Heufeld Ferenc munkáihoz, kimutatta az irodalmi tipus, forma, hang és motivumok átvételét. Gvadányi Józsefnek igen nagy érdeme, hogy az idegen ösztönző erőt igaz magyarrá tudta tenni. (Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf.)

Kiadások. — Egy falusi nótáriusnak budai utazása, melyet önnönmaga abban esett viszontagságaival együtt az elaludt vérű magyar szivek felserkentésére és mulatságára e versekbe foglalt. Pozsony és Komárom, 1790. (Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász költségével és betüivel. Új kiadásai: 1807, 1822, 1878, 1895 s azontúl még többször. A szerző 1787 utolsó negyedében nyolcvan nap alatt irta meg munkáját, de csak három év mulva bocsátotta közre, akkor is

névtelenül.) — A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testámentoma, melyeket kétsoros versekkel kiadott és új esztendőbéli ajándékba hazánk dámáinak és gavallérainak nagy szívességgel nyujtja gróf Gvadányi József magyar lovasgenerális ezen béállott 1796. esztendőnek első napján. Pozsony, 1796. (Weber Simon Péter költségén és betüivel. Új kiadása: 1822. Mivel az olvasók a peleskei nótáriusról szóló verses elbeszélést Zajtay István munkájának tartották, Gvadányi József ebben a könyvecskéjében megvallotta, hogy a Falusi Nótáriusnak is ő a szerzője.) — A peleskei nótárius alakjának népszerüségére jellemző, hogy egy ismeretlen iró tollából még Gvadányi József életében megjelent: A peleskei nótárius pokolba menetele. 1792. (A gúnyos-hangú prózai munka arról tudósít, mit látott Zajtay István, mikor azt álmodta, hogy a pokolba került. Többen ezt a szatirát is Gvadányi József alkotásának tartották, de ez a feltevés alaptalan.) — Pesten 1838-ban került színre Gaal József nagysikerü bohózata: a Peleskei Nótárius. (Görög István színész Peleskei Nótáriusát már 1813-ban játszották Pesten, de ez a szindarab nem jelent meg nyomtatásban.) — A Bach-korszak idején jelentek meg Tatár Imre ponyvairó Gvadányi-átdolgozásai, elsősorban: A peleskei nótárius budai utazása, élete, további tettei és halála. Pest, 1857. (Ennek folytatása: A megholt peleskei nótáriusnak feltámadása, lelkének vándorlása és újra visszaköltözése az örök életbe. Pest, 1859. Továbbá: A megholt peleskei nótárius Nagy Zajtay István másodszori feltámadása. Pest, 1860.) — A Falusi Nótárius eredeti szövege megjelent az Olcsó Könyvtárban (Gyulai Pál), Magyar Könyvtárban (Kardos Albert), Toldy Könyvtárban (Sebestyén János). — Ferenczi Zoltán kiadása: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1904. (Remekirók Képes Könyvtára.) — Négyesy László kiadása: Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Budapest, 1904. (Franklin-Társulat Magyar Remekirói. Ez a legjobb szöveg.)

Irodalom. — Greguss Ágost: Gvadányi József. Pesti Napló. 1854. évf. 212. sz. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Kovács Dénes: Gróf Gvadányi József élete és munkái. Budapest, 1884. — Badics Ferenc: Gvadányi József és Gaal József. Pozsony, 1885. — Gvadányi-album. Szerk. Kovács

Dénes. Budapest, 1887. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Werner Adolf: Gróf Gvadányi József. Székesfehérvári ciszterci gimnázium értesítője. 1892. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. — Ferenczi Zoltán: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. — Négyesy László: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. — Badics Ferenc: Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Gragger Róbert: Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Baros Gyula: Gróf Gvadányi József és az utókor. Irodalomtörténet. 1925. évf. — Császár Elemér: Gvadányi szobra előtt. Akadémiai Értesítő. 1925. évf. — Szerb Antal: Magyar preromantika. Minerva. 1929. évf.

RONTÓ PÁL.

Gvadányi József nemcsak jóízűen tudott mesélgetni, hanem el is tudta hitetni olvasóival, hogy meséje úgy történt, amint előadta. Megvolt benne a tréfálkozó epikus költőnek számos előnyös tulajdonsága, volt érzéke a komikum iránt, volt tehetsége a szatirára. Duzzadt az erős realizmustól és a vidám ötletektől.

Második nagy verses elbeszélésében, a *Rontó Pál*ban (1793), kevesebb a hazafias célzat, mint a peleskei nótáriusról szóló munkájában, de nyakas magyarsága és népies megfigyelései itt is gyönyörűséggel tölthették el olvasóit. Rontó Pál, az eleveneszű parasztfiú, már gyermekkorában sok csínyt követ el, mikor pedig fölcsap huszárnak, olyan gazságokat művel, hogy kénytelen kiszökni a lengyelek közé. Itt beáll gróf Benyovszky Móric szolgálatába, vele együtt orosz fogságba esik. Szibériába kerül, hányódik az óceánon, eljut Afrikába. Mikor ura Madagaszkár szigetén halálát leli, hazatér Magyarországba, letelepedik Egerben, békés földművelő lesz.

Az első részben Rontó Pál maga mondja el élete történetét... A borsodmegyei Sajókeresztúron 1734-ben születtem, apám a falu legtekintélyesebb parasztgazdája volt, egyedül ő tudott írni és olvasni az egész községben. Születésemnek mindenki örült, Daru lovunk elnyerítette

magát, Bodri kutyánk ugrándozott örömében. Keresztelőmet nagy lakomával ülték meg. Apám egy szép hízott ökröt, négy borjút, két ártányt, két ürűt és nyolc bárányt öletett a keresztelői lakomára, házunkban nagy volt a sürgés-forgás: «Ki ludat, ki pulykát, ki kappant mellyesztett, Ki malacot szúrván, abból vért eresztett, Gyenge báránykákat készíték tárkonnyal, Az apró csibéket, mint szokás, citronnyal, A disznólábakból főztek kocsonyákat, Tálaltak két lapos tálra tarhonyákat, Ludaskása is volt, csirkék köszmétével, Egy pár hízlalt réce főtt fekete lével». Csapatostul jöttek a vendégek: a falu jómódú jobbágyai; megjött a miskolci minorita rendházból a keresztelő atya is; a szomszédasszonyok édesanyámnak kedveskedtek, élettársaik apámat vették körül. «Az asztali áldást a pap elmondotta, A sok koma Ámen! Ámen! kiáltotta; Kinek hova tetszett mindenike leült, Mert már feladatott mind a főtt, mind a sült; Nagyon víg volt atyám, kínálta szívesen, Hogyha isznak, esznek, azt venné kedvesen.» Éltől másnap reggelig folyt a keresztelői lakoma, cudarul lerészegedett mindenki: «A nagy dorbézolás folyt egész virradtig, A férfi-komák is ittak egész addig».

Szüleim nagy reményeket fűztek jövendő sorsomhoz. Minden kívánságom teljesítették, tejbe-vajba fürösztöttek, egész nap tömtek minden jóval: «Két pofám kövér volt, mint egy trombitásnak, A többi gyermekek nem is hívtak másnak». Imádkozni nem szerettem, a tanulás sem volt kedvemre, csavarogtam és huncutságokon törtem a fejemet. «Atyámnak gyümölcse sok termett, falhattam, De jobb ízű volt az, amelyet lophattam.» Mikor anyám

látta, hogy kedvem van a tolvajsághoz, kegyetlenül elvert, odakötött kapunk oszlopa mellé, játszótársaim csúfoltak. Igéretet tettem a megjavulásra. Alig nyertem el szüleim bocsánatát, máris kigondoltam, hogyan lophatom meg zsidó szomszédunkat; kilestem, mikor nincs otthon, felmásztam a padlásra, innen akartam leereszkedni szobájába; csakhogy a padlás áttörése után lezuhantam: «Kegyetlenül fájtak lábaim s két karom, Nem sírtam, de bőgtem, valamint a barom». Mikor az ablakon keresztül ki akartam menekülni, beszorultam a keresztvas közé, a zsidó ott csípett, ijedten futott édesanyámhoz: Asszonyom, kiáltott, a kend fia tolvaj! Anyám borzalmasan elvert, apám megtérítette a zsidó kárát.

Ezek után megszöktem hazulról, beálltam egy vak koldus szolgálatába. A világtalan ember mocskos ruhába öltöztetett, vele együtt jártam helyről-helyre, vezettem szamarát. Nem egyszer jó aratásunk volt, mert irgalmat tudtunk kelteni a parasztok lelkében. «Sóhajtoztak, szántak, mindenkép bennünket, Dícsértek, hogy szépen mondjuk énekünket; Ki lisztet, ki vajat, ki meg tojást hozott, De legtöbb krajcárral s pénzzel adakozott.» Koldusgazdám fukar ember volt, egyre szaporította a vagyonát, engem éheztetett. Egy alkalommal kifogtam szamarunkat a taligából, egy dombról lelöktem a taligát gazdámmal együtt a posványba, azután elfutottam. Otthon úgy fogadtak, mint akiről azt hitték, hogy már örökre elveszett. Apám boldogan ölelt magához, anyám azonban eszesebb volt, őt nem vezethettem félre: «Bevitt a szobába, egy kötelet kapott, Amint érdemlettem, lelkesen megrakott».

Elérkezett iskolázásom ideje. Szüleimnek el kellett dönteniök: diák legyek-e, mesterségre adjanak-e vagy jobbágy maradjak? «Szándékuk az vala, hogy én a pórságba Ne maradjak nyűgös s terhes parasztságba, Azért azt végzették mindketten felőlem, Hogy deákos embert tégyenek belőlem, Mert így pap, katona, polgár is lehetek, Bármelyet választom, én előmehetek.» Anyám úgy vélte, hogy okos ember leszek, mert hozzám hasonló fejet még nem látott; nemrég, úgymond, a kemencéről lezuhant a földre, a fejére esett, még sem lett semmi baja. Atyám is úgy gondolkodott, hogy bölcs embereknek nem lehet együgyű a fiúk. Hadd járjon csak, szólt anyámhoz, deák iskolába; megnyílik előtte a világ. Ha szerzetes lesz, gvárdiánságig viheti; ha világi pap lesz, püspökké teszik; ha katona lesz, hadvezér vagy alhadnagy válik belőle; ha polgári pályán marad, az ország kancellárja vagy a vármegye egyik fiskálisa lehet. A katonaság, beszélte apám, egyenesen az ilyen fiúnak való, mert a bivalyborjú sem erősebb nála, még a nála nagyobb gyermekeket is úgy vágja a földhöz, hogy elterülnek; az ilyen fiú, ha katona lesz, legalább meg tudja majd zaklatni a birót és jól tud dolgozni a kardlappal; viszont a civilpályán, ha vármegyei fiskálissá teszik, sok szegény nemest kiforgat majd a jószágából a maga javára. Bevittek Miskolcra a minoriták gimnáziumába, lakást fogadtak számomra, megajándékozták professzoraimat. «Vagy két hónapokig igen jól tanultam, A papok örültek, hogy ily jól indultam.» Házi tanítót is fogadtak mellém, de ez a preceptorom csak káromra szolgált.

Bajba vitt boltos-házigazdám fiával kötött barátságom is. «Antal volt a neve, vásott volt felette, Hova semmit sem tett: onnat is elvette; Engemet reávett, hogy legyek pajtása, Lopjak én is, de úgy, hogy senki se lássa.» Együtt loptuk pajtásom édesapját, preceptorunkat borral vesztegettük meg, magunk mulatni kezdtünk. Huszárok táboroztak azon a környéken, a káplár bíztatására beálltunk katonának, mindjárt felöltöztettek bennünket. «Hogy mundérban voltam s a kardomra néztem, Már szépen nem szóltam, csak teremtettéztem: Hallod-e, csapláros, adta szedte-vette! Hozz pecsenyét és bort, kiálték felette.» Apám és pajtásom apja csak pénz árán tudott kiszabadítani bennünket a katonák kezei közül. Újra megígértem, hogy jó leszek, újra megcsaltuk Antallal együtt szüleinket. Hiába adtak az egri jezsuiták gimnáziumába, hiába fogadtak preceptort mellém, most már a lányok után kezdtem szaladozni, végül megszöktem az iskolából. Csikósok közé keveredtem, lókötő lettem. Debrecenben betömlöcöztek, harminc korbácsot mértek rám. Egy ideig a csikósok közt éldegéltem, azután beálltam huszárnak.

Jászberényben soroztak be. Kapitányom mindjárt megszeretett, jó lovat adatott alám. Mivel a katonaruha kényesen állt rajtam, beosztottak a verbuváló legénység közé; nagy muzsikával toboroztuk a parasztlegényeket, ügyességemnek jó hasznát vették. «Elkezdvén táncomat, minden csudálkozott; Szóltak: ugyan tudja járni, az átkozott! A taktust sarkantyúm pengése követte, Cimbalmos ezeket így ki nem verhette». Mikor Budára vittek bennünket, véletlenül találkoztam Antal barátommal, boltos-

legény volt Budán, de nagyon rossz bőrben volt szegény. Könnyezve borultunk egymás karjába, régi barátságunk megújult, örök baráti hűséget fogadtunk egymásnak.

A katonaságnál egyideig jól ment a sorom, mert megbecsültem magam. Mikor a poroszok ellen harcoltunk, vitézül megálltam a sarat, sokakat levágtam az ellenségből, gazdag zsákmányt szereztem. Fegyverszünet idején vigan éltünk; ettünk, ittunk, kártyáztunk. Így tettek a tisztek is, elnyerték egymás pénzét; a nyertes örült, a vesztes búsult. «Ha horvát tiszt vesztett, mérgesen majkázott, Magyar teremtettét szórt és ebadtázott, Németnek szájából ment a sok szakrament, Francia mordózott, ha üresen elment. Mérgében a kártyát sok a földhöz vágta, Szemeimmel láttam, hogy azt egy megrágta, De amelyike nyert, ily már fennen fütyült, Sámpáner-, Burgunder-butellák között ült.» Gazember voltam itt is, három huszártársammal elhajtottam egy tehenet, ezért vasra vertek bennünket s olyan vesszőfutásban volt részünk, hogy szinte belebetegedtem. A kapitány neheztelt rám, rossz lovat adatott alám, nagyon elkeseredtem. «Tudtam, hogy sokaknál jobb katona vagyok, De előtte nem én, azok voltak nagyok; Véle együtt a fő tisztek nem szerettek, Fájt a szívem, hogy ily nagyon megvetettek.» Átszöktem a burkusok táborába, ott harcoltam a mieink ellen, de vesztemre: elfogtak és halálra ítéltek. Ezredesem nem akart megkegyelmezni, bár sokan könyörögtek életemért. Állomáshelyünkön egymás után járultak a szigorú obester elé a különböző küldöttségek, urak, dámák, papok. Elvezették hozzá szelíd báránykák gyanánt a kis német

gyermekeket is, ezek az apróságok szívrehatóan könyörögtek. «Sok összetette itt két kis kezecskéjét, Soknak könny áztatta gyenge szemecskéjét, Sok térdein csúszott, lábát átkulcsolta, Kiáltott: ich bitt, bitt, grácia! csókolta. Ezeknek sem használt gyenge szavacskájuk, Bár, mint rózsa nyílik, úgy nyilt szájacskájuk». Csak az akasztófa alatt nyertem kegyelmet. Alig tudtak lelket önteni belém, annyira megkínlódtam ezekben a szörnyű napokban.

Eddig tart a verses elbeszélés első része, ezután már a gróf élettörténetébe kapcsolja bele a szerző a javíthatatlan közhuszár tetteinek elmondását. Rontó Pál Máramaros megyében szállásol ezredével, itt kocsmai verekedésbe keveredik, véletlenül agyonlövi a kocsmáros feleségét s az éj sötétségében a lengyel határ felé nyargal. Megérkezik a lengyel földre, beáll az oroszok ellen harcoló lengyel nemesség seregébe, az ágrólszakadt had örömmel fogadja a magyar szökevényt. Megkérdezi tőlük: milyen itt a szolgálat, ki ruházza őket, kitől kapják a lénungot? «Feleltek: jó pajtás, itten híre sincsen Mondúrnak, fegyvernek, lónak; lénung nincsen, De még sincs jobb élet ezen a világon, Oly szabadok vagyunk, mint madár az ágon; A parasztot nyúzzuk, a zsidókat fosztjuk, Ki mit lop vagy rabol, azt mással nem osztjuk.» Harcolni nem szerettek a lengyel fölkelők; amint rájuk tört a kozákság, vágtatva menekültek előle; otthagyták a kapitányukat is, életét a magyar huszár vitézsége mentette meg. A kapitány hálás dícséretére kerül Rontó Pál a lengyelekért küzdő Benyovszky Móric szolgálatába. A felvidéki magyar úrnak nagy volt a tekintélye a lengyelek

között. «Amidőn Rontó Pál érkezett hozzája, Már volt akkor hatszáz lovas katonája; Igaz, hogy mindezek voltak desertorok, Többnyire mind véresszájú nagy magyarok; Szerették a grófot, mert szépen bánt velük, Mindenkor volt pénzük, kenyerük s ételük.» Benyovszky Móric Rontó Pállal együtt orosz fogságba esik, láncra verve viszik Szibéria felé, Kamcsatkába küldik rab gyanánt. Itt az orosz kormányzó gyermekeinek házitanítójává teszi; ezt a szabadságot a gróf arra használja fel, hogy megszökik Kamcsatkából; hatalmába kerít egy hajót s Kína, Japán és Afrika megkerülésével Franciaországba menekül. A franciák megbecsülik bátorságát, a Habsburg-uralkodóház is kitűnteti. Hazalátogat Magyarországba, utóbb visszamegy Madagaszkár szigetére; a sziget ura akar lenni, de egykori pártfogói, a franciák, megtámadják; az ellenük vívott harcban esik el 1786-ban. Rontó Pál ekkor már nem áll szolgálatában, csendesen éldegél egri portáján. «Két szép szőlőt is vett és három réteket, Földeket, melyekben jó bőven vethetett, Tízezer forintot adott uzsorára, Jól élt nem is szorult mások asztalára, Hogy grófját láthassa, mindig igyekezett, De soha már többé hozzá nem érkezett.»

A párosrímű tizenkettősökben írt regényes történet a magyar jobbágy házatájának és a magyar katona életének alapos ismeretéről tanuskodik, bár a szilaj parasztfiú ifjúkorának elbeszélése és a magyar-lengyel gróf viszontagságai elég lazán sorakoznak egymás mögé. Költői ragyogású részek nincsenek a műben; van azonban benne sok eleven rajz, friss leírás, mulattató mondás; egyes

helyei éles megfigyelő tehetségre vallanak. Verses elbeszélésének meséjét részint a szájhagyományokból, részint gróf Benyovszky Móric emlékiratainak német szövegéből, részint más külföldi forrásokból merítette a szerző. A moralizálásra minden alkalmat megragad; teszi ezt nemcsak természetes hajlamából, hanem azért is, mert gézengúz hőse, a leleményes huszár, annyi gazságot követ el, hogy példájának rontó hatását csak így enyhítheti. Mikor egy-egy sorozatot elmond a borsodmegyei parasztfiú zsiványságaiból, utána mindjárt jóra oktatja olvasóit s tanácsokat ad számukra az élet komoly kötelességeire nézve.

A nagyterjedelmű elbeszélő költeményt a «Magyar hazánk érdemes dámáihoz» intézett ajánlólevél nyitja meg. A szerző a bókok özönével magasztalja a szépséges női nemet, visszaemlékezik az elmúlt évszázadok vitéz magyar asszonyaira, végül a mai magyar dámák jóindulatába ajánlja magát és munkáját. «Ne is iszonyodjanak nagyságtok ezen munkámba béiktatott háborúktól, mert azokat tehetségem szerént igyekeztem mulatságosan kitenni.» Úgy történt — olvassuk az ajánlólevelet követő elöljáróbeszédben — hogy a szerző megjelent az 1792. évi budai országgyülésen, egy pesti úrnő házában találkozott hét más dámával; mikor új hölgyismerősei megtudták, hogy ő a Falusi Nótárius írója, nem nyugodtak addig, míg igéretet nem tett egy másik játékos munka írására. «Eleget szabódtam s mentettem magamat, hogy se időm arra nem volna, sem esztendeimre való nézve az ilyen könnyű munka hozzám már nem illene, sem pedig matériát egykönnyen arra nem találhatnék. De mind ezen mentségeim haszontalanok és sikeretlenek voltak és mindaddig unszollani meg sem is szüntek, míg erre magamat nem ajánlottam. De kinek is szivét meg nem lágyitaná az ilyen syréneknek éneklése! Magát Jupitert is az égből lehúzta egy asszonyi állat; és így, ámbár nem örömest, lekötelezteni magamat egy ahhoz hasonló munkának kiadására.» Sokáig tünődött: miről írjon? Végtére Rontó Pál és gróf Benyovszky Móric

történetének elmondásában állapodott meg; ezek hazánkfiai voltak s álmélkodásra való igaz dolgokat vittek véghez. Ha más nemzetek között valaki csak csekély vitézséget visz is végbe, azt mindjárt kitrombitáltatják és kinyomtatják: «hadd lássa tehát a világ, hogy hazánk is nemz oly jeles férfiakat, akiknek viselt dolgai sokkal nagyobbak, jelesebbek, mint más ezer idegeneké». Mikor gróf Benyovszky Móric egy alkalommal Párisból visszatért hazánkba: «Nagyszombatban az Arany Korona vendégfogadóban velem négy napokat töltött és mint régi jó barátom és távoldadról való atyámfia is minden történeteit, viszontagságait nékem elbeszéllette. Rontó Pál pedig egy regimentben volt velem és én főstrázsamestere voltam s hivatalom mellett az akasztófa alá is én vezettem ki a hét esztendeig folyt prussus háborúban. 1790-ik esztendőben ország gyülésén Budán lévén, megtudván ő ottanlétemet, felkeresett és kilenc napokig el sem eresztettem. Ezen alkalmatossággal mind a maga életét, úgy a grófét is, a vele esett történetekkel elbeszéllette előttem». A továbbiakban helyreigazító észrevételeket közöl gróf Benyovszky Móric életének történetéhez, azután szót emel a magyar költészet hagyományos négyesrímű strófái mellett, jóllehet ő maga ebben a művében a páros rímeket használja: «Én ugyan ezen munkámat kétsoros versekkel írtam, de okát ennek már feljebb kitettem, mivel a dámák kívánták így». Olvasóitól így búcsúzik el: «Boldognak fogom magamat tartani, ha ezen csekély munkám valamint hazám dámái előtt, úgy annak közönsége előtt is egy kis megelégedést fog érdemleni. Költ munkám szabad Szakolca királyi városban lévő házamban, Szent Iván havának 30. napján, 1793. esztendőben».

Toldy Ferenc szerint Gvadányi József semmiben sem gyengébb, mint tárgyai elrendezésében. Két kalandor-alakjának dolgait a történeti valóság szerint beszéli el, két külön históriát csatol egymás mellé, a költői tartalmat tanításokkal pótolja. (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.) — Arany János szerint Rontó Pál ott érdekesebb, ahol maga beszél. A költői elhitetésnek ez az egyik legjobb módja: a költő elszigeteli hősét a maga személyétől. A huszár-kalandor egyéb iránt talán még a peleskei jegyzőnél is népszerűbb volt a régi olvasóközönség előtt. (Gvadányi József. Koszorú. 1863. évf. Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879.) — Beöthy Zsolt szerint a huszárról

és a grófról szóló verses regény alkotás tekintetében gyönge munka, de kivált a huszár fiatalkori csínyeiről szóló első résznek vannak sikerült komikus részletei. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond ezt a munkát még a Falusi Nótáriusnál is kevesebbre becsüli s mindössze meséjével foglalkozik néhány sorban. (A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893.) — Széchy Károly megjegyzi, hogy a Rontó Pál egyszerű életírás ugyan, de ennek keretében a hős jelleme következetesen kerekedik ki. Ballépéseiért a mű végén két nemes tulajdonságával engesztel ki bennünket: ura iránt érzett ragaszkodásával és szülőföldje után való epekedésével. Itthon indulatos és könnyelmű katona, messze idegenben kifejlődik benne a régi jó magyar cseléd benfentes bizalmassága és önfeláldozó hűsége. (Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894.) — Ferenczi Zoltán szerint Gvadányi jellemző és alkotó ereje seholsem kiválóbb, mint amikor elbeszéli Rontó Pál kalandjait. Rontó Pálban ép olyan típust alkotott, mint a nótáriusban: a könnyelmű, sokszor gonosz, de jókedvű magyar huszár alakját. (A régi magyar költészet. Remekírók Képes Könyvtára. II. köt. Budapest, 1904.) — A huszár alakját, ugymond Négyesy László, élő személyről másolta a költő, képzelete nem is tudott volna ilyen eleven hőst alkotni, annál nagyobb szemléletességgel utánozta az élő alakot; épen az a hiányossága, hogy nem igen tudott vagy nem mert szabadon alakítani. A falusi nótárius az úri rendnek tetszett, Rontó Pál a nép képzeletének lett kedves alakja. (Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Franklin-Társulat Magyar Remekírói. Budapest, 1904.) — Badics Ferenc szerint a Rontó Pál szerkezete épen olyan laza, mint a Falusi Nótáriusé, itt is csak a főszemély tartja össze a kalandok részleteit. Ez mutatja leginkább, hogy Gvadányi csak dilettáns költő. Dilettantizmusára mutat az is, hogy műveiben hiába keresünk olynemű fejlődést, mint a nagy költőkéiben, fejlődést legfeljebb külsőségekben látunk. (Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

Kiadások. — Rontó Pálnak egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszki Móricnak életek, földön, tengereken álmélkodásra méltó történeteiknek s véghez vitt dolgaiknak leírása, amelyet hazánk dámáinak kedvekért versekbe foglalt gróf Gvadányi József magyar

lovasgenerális. Pozsony és Komárom. 1793. (Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász költségén és betűivel. Új kiadásai: 1807, 1816, 1864. Bucsánszky Alajos pesti nyomdász ponyvafüzetei számára Tatár Péter dolgozta át 1860-ban. Az eredeti szöveg kissé rövidítve megjelent az esztergomi Mulattató Zsebkönyvtár füzetei között is: 1883–1888.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Kovács Dénes: Gróf Gvadányi József élete és munkái. Budapest, 1884. — Badics Ferenc: Gvadányi József és Gaal József. Pozsony, 1885. — Gvadányi-album. Szerk. Kovács Dénes. Budapest, 1887. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Jankó János: A gróf Benyovszky-irodalom anyagáról. Századok. 1891. évf. — Werner Adolf: Gróf Gvadányi József. Székesfehérvári ciszterci gimnázium értesítője. 1892. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. — Ferenczi Zoltán: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. — Négyesy László: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. — Badics Ferenc: Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Kohányi Menyhért: A Nagy Sándor-monda Gvadányi Rontó Páljában. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Sas Andor: Gvadányi és az oroszok. Népművelés. 1915. évf. — Barta Eszter: Gvadányi Rontó Páljának egyik forrása. Irodalomtörténet. 1917. évf.

GVADÁNYI JÓZSEF VERSES LEVELEI.

Hogyan gondolkodik a XVIII. és XIX. század fordulópontján egy gazdag tapasztalatú öreg magyar úr a világ sorsáról? Hazája és a külföld különböző tájain hosszú időt töltött, minden fajtájú emberrel társalgott, iskolai tanulmányait könyvek és hírlapok olvasásával bővítette. Mágnás, katonatiszt, földbirtokos egy személyben, királyának hű alattvalója, a feudális alkotmány védője; de — emberi érintkezésében — mégis közvetlenebb és nyájasabb, mint legtöbben azok közül a hiú demagógok közül, akik a népszerűség után esengve szavaikkal az egyenlőséget és testvériséget hirdetik, közelről azonban dölyfösebbek az arisztokratáknál.

Egész kis verselő csoport gyülekezett köréje. Vonzó egyéniségéért mindenki szerette, magyaros költészete buzdítóan hatott kortársaira, egyik-másik lelkes poéta levelezni kezdett vele. Közeledésüket nem bánták meg. Az öreg generális szíves ember volt, szerény helyzetű költőtársaival nem éreztette előkelő rangját, soraikra készséggel válaszolt. Így került ismeretségbe az ország különböző helyein szétszórtan lakó tisztelőivel és utánzóival: Csizi István tokaji nyugalmazott őrnaggyal, Donits András miskolci tanulóval, Fábián Juliánna komáromi polgárasszonnyal, Molnár Borbála sátoraljaújhelyi varró-

nővel. Szakolca hírneves írója a maga kis helikoni körének középpontja volt, levelezői az ő stílusát és verselését követték.

A «szakolcai remete» nyitramegyei kastélyából versben levelezik egy komáromi csizmadia feleségével, Fábián Juliánnával. Szíves szeretettel gondol a nemzetes asszonyra, tiszteli benne magyar fajtestvérét, megbecsüli személyében az iparkodó költőnőt.

Molnár Borbála ismeretségéhez Csizi István nyugalmazott őrnagy közvetítésével jutott. *Unalmas órákban való időtöltés* (1795) című kötete felvilágosítja az olvasót, hogy Csizi István főstrázsamester urat harminc esztendő óta ismeri, míg Molnár Borbála asszonyságot nem volt szerencséje látni, pedig az utóbbi méltó arra, hogy «hazánkban érdemes neve, a verselésben való nagy készsége, sebes és találó esze, tűzzel és jóízléssel teljes munkái, szóval az ő talentumának híre elterjedjenek. Ki légyen ő — írja kötetében — nem látom szükségesnek lenni, hogy kitegyem. Én magam is mind ezen szempillantásig személyének esméretségétől a távollétel miatt meg vagyok fosztatva, csupán a most említett szép tulajdonságai által, amelyeket velem való levelezéséből tanultam ki, annyira reá esmértem, hogy minden tartózkodás nélkül bátran felőle ide tehetem, hogy hazánk szépneme között ő csak egymaga légyen született ékes nyelvünkön verselő Magyar Minervánk».

Verses levelezésének gondolatai a jókívánságok, egészség, betegség, öregség, halál, szépség, jóság, barátság, kötelesség, házi foglalkozás, falusi élet, hadi emlékek

köré fűződnek. Nagyon örül, hogy Molnár Borbála híressé tette nevét verselésével; búsul, mikor eszébe jut, hogy sok magyar leány és asszony idegenmajmoló és munkátlan életű. Leírja szakolcai házát, gazdasági terveit, örömét kertjében. «Hiacintusok közt már mostan sétálok, Nárcisz, tulipánok, ibolyák közt állok, Természet munkáját ezekben vizsgálom, Főkép a nagy Isten hatalmát csodálom, Hogy sokféle színnel ezeket festette, Értünk, emberekért, mindezeket tette.» Majorja mindjárt ott van kertje mellett, be-benéz ide is, megszemléli juhnyáját. Irogat, olvasgat kis könyvtárában. Barátjai szívesen látogatják, nyájasan társalognak egymással, ő is elmegy látogatásukra. «Olykor hegedűmet a tokból kikapom, Egyet penderítek, elmúlik így napom.» Nem szívesen gondol a halálra, bár tudja, hogy rákerül majd a sor, addig is megelégedetten kóstolgatja a szőlő levét. Távoli barátnője leveleinek nagyon örül: «Mert húsz esztendőkkel, hidjed, tovább élek, Ha veled verselő pennával beszélek, Bár leveled lészen rövid és parányi, Kedvesen fogja azt venni gróf Gvadányi».

Többször szóbakerül grófsága. A három gyermekére dolgozó szegény sátoraljaújhelyi varrónő kifejezi aggodalmát, hogy ő nem méltó a gróf barátságára. Igen nagyra veszed az én grófságomat — írja neki a lovasgenerális — holott ez üres hang. Jól tudod, mikor Isten megteremtette a világot, nem osztogatott grófságokat; a fényes cím a későbbi emberi hiúság kitalálása. Ha a mágnásban nincs erkölcs és ész, akkor kinevetik. «Legyen herceg vagy gróf, ha nincs tudománya, Mit használ őneki külső ragyogványa?» Az embereket a jóerkölcs és a

tudomány nemesíti meg, mindnyájan porból lettünk, egymás felebarátai vagyunk. «Látod már, asszonyom, hogy én grófságomról, Mint ítélek és mit tartok a sorsomról, Mivel még őseim mind grófok valának, Már én is gróf voltam, még csak ringatának, De azért magamat soha fel nem fújtam, Emberi bőrömből mivel ki nem bujtam.»

Milyen témákról cserél eszmét a nyugalomban élő lovasgenerális Donits Andrással, a miskolci tanulóifjúval? Minap — úgymond Donits Andráshoz írt első verses levelében — befutott hozzám a posta s levelet hozott Miskolcról Szakolcára. Átfutottam a levelet, elolvastam a levélhez mellékelt verseket, csodálattal láttam, milyen költői tehetség az én új barátom. «Felkiálték itten: Apolló muzsái! Helikon hegyének koszorús nimfái! E növendék miként jutott közitekbe? Mikor vettétek be szent seregetekbe?» Ez a zsenge költő ékes verseket ver lantján, ne vegye rossz néven, ha azt mondom neki: «Növendék jó ifjú, én édes Andráskám! Te leszel ezentúl az én poétácskám. Tudd: jobban szeretlek téged apádnál is: Gróf Gvadányi József lovasgenerális». A posta a télben bizonytalan és lassú, a szakolcai ház urának tolla is nem egyszer borongó és fáradt. Mikor távoli tanítványa jövőjéről van szó, nem fogy ki a buzdításokból; mikor magára gondol, bevallja lankadását. «Már mostan hattyú-szín borítja fejemet, Vénség barázdái ráncolják képemet, Az ily agg poéta oly, mint a pap lova, Mely kidűlt a hámból s nem mehet sehova, Ha egyszer a vénség aztat körülveszi, Még nyerítését is lassú hanggal teszi, Én is már verseket gyengéket munkálok, Mint a

vén hegedüs, már csak kontrahálok.» Sebaj, Andriskám; itt a farsang, vigadjon az ifjúság. Magam is vigadtam, mikor nemrégiben meghívtak egy lakodalomba s ott ültem a gavallérok és dámák között. Folyt a tánc, pengett a sarkantyú, rengett a palota. Még az öregeknek is megjött a kedvük a táncra, annyira felbuzdultak Bacchus nedvétől. «Én is, bár vén vagyok, kínálást nem vártam, Egy szürke baráttal kozák-táncot jártam.»

A betegség be-beoson a szakolcai házba, az öreg költő úgy érzi, hogy búcsút kell mondania földi életének. Nagyon beteg voltam — írja verses levelében — az ég szélén már szóba álltam Szent Péterrel is, de ő nem nyitotta meg a menny kapuját, hanem haragosan rámkiáltott: Menj vissza, imádkozzál többet s ha nagyobbak lesznek érdemeid, akkor bejöhetsz huszár-bajtársaidhoz. Pirulva tértem haza Szakolcára, doktort hívattam, ez azután olyan port rendelt, hogy zöld karikákat hányt tőle a szemem. Szoros diétára fogott a doktor, nem ehettem hajdúkáposztát, teafélével tartott, pedig a magyar gyomor megveti az ilyesmit. Istennek hála, most már talpra álltam, jóízűen eszem a gulyáshúsból, csendesen pipázgatok tűzhelyemnél. Csak a háborús hírek aggasztanak. Meddig fog még folyni az emberi vér, mikor száll le közénk az állandó békesség, miért fegyverkeznek egymás ellen a nemzetek? Csak járokkelek csendesen házam körül, gyönyörködöm gyümölcsoltványaimban, nézem a mindenféle színnel nyíló virágok hervadását s eszembe jut az emberi élet mulandósága. Olyanok vagyunk, mint a hulló levelek. «Bennem

is úgy múl el minden, úgy találom, Mert az élet nem más, csak egy tündérálom!»

Dugonics András keresett népiességével szemben Gvadányi József társalgó beszéde és elbeszélő módja keresetlen magyarságú. Kortársaihoz hasonlóan neki is az az álláspontja, hogy ami természetes, az nem rút; az illendőség mai értelemben vett követelményeire nem mindig tekint. Más is így tett abban az időben. Fábián Juliánna olyan felköszöntőt küldött egyik barátnőjének esküvőjére, hogy mikor másolatát eljuttatta a lovasgenerálishoz, bizonyára ő is mosolygott a komáromi költőasszony naiv bátorságán; válaszában azután hasonló tréfálkozással bővítette ki a csiklandós témát. A verselő Minerva és az öreg huszár évődésein senki sem ütközött meg a költői levelezésüket olvasó magyarok közül.

Kiadások. — Unalmas órákban vagyis a téli hosszú estvéken való időtöltés, amelyet a versekben gyönyörködőknek kedvekért kiadott gróf Gvadányi József lovasgenerális. Pozsony, 1795. (Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász költségével és betüivel. Tartalma: Gvadányi József, Csizi István és Molnár Borbála verses leveleinek gyüjteménye. «Néhány úri kedves jóakaróim arra kértek engemet, hogyha volnának néminemű már régenten munkált verseim, nyomtató sajtó alá szoríttatnám és a közönség között közrebocsájtanám:» írja elöljáró beszédében a lovasgenerális. «Ami a levelezéseket illeti, azok leginkább kétsoros verselésekből állanak, mivel aki hogy írt nékem, én is olyan móddal feleltem, de magam saját munkáim mind négysoros versekből állanak és így mivel sokan a kétsoros, sokan pedig a négysoros munkákat kedvelik, mind a két rész megelégedést fog találni.») — Verses levelezés, amelyet folytatott gróf Gvadányi József lovasgenerális nemes Fábián Juliánnával, nemes Bédi János élete párjával, melyben több nyájas dolgok mellett Komárom városában történt siralmas földindulás is leírattatott és a versekben gyönyörködők kedvéért kiadattatott. Pozsony, 1798. (Költői levelezése Fábián Juliannával.) — Méltóságos gróf Gvadányi József lovasgenerálisnak Donits Andráshoz írt levelei válaszaikkal. Nagyszombat, 1834. (Költői levelezése Donits András miskolci tanulóval.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Badics Ferenc: Gvadányi József Időtöltései.

Ujvidéki kir. kat. gimnázium értesítője. 1884. — Kovács Dénes: Gróf Gvadányi József élete és munkái. Budapest, 1884. — Gvadányi-album. Szerk. Kovács Dénes. Budapest, 1887. — Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. — Négyesy László: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. — Badics Ferenc: Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Szigetvári Iván: Gvadányi helikoni köre. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Réthly Antal: A komáromi földrengés. Uránia. 1922. évf.

GVADÁNYI JÓZSEF EGYÉB MUNKÁI.

Gvadányi József hatvankét éves volt, mikor első munkáját kinyomatta. Ez a dévaj verse, a *Pöstényi förödés* (1787), névtelenül jelent meg. A szerző egy huszárkapitány ajkára adja mondanivalóit, a vidám lovastiszt beszámol fürdőzési élményeiről, az olvasó előtt megelevenedik az egész pöstyéni nyaralás. «Förödik itt papság, fördik katonaság, Városok lakosi és számos uraság, Mossa rühét zsidó, szennyét a cigányság, Förödik tót, német és magyar polgárság.» A huszárkapitánynak a cigányokról, a tót legényről és a prédikátor kikapós feleségéről szóló borsos történetei nem a mai ízlés számára készültek; annyi azonban bizonyos, hogy zamatos népiességű történetek. Megújul bennük — annyi emberöltő távolából — a régi magyar világ szelleme; a nyelv népies ízét kedvelő férfi-olvasók pompás mondásokat találnak szövegében.

Hasonló férfi-olvasmány — a maga nemében jeles katonai versezet — a költő huszártiszti életének leírása: *A badalói kvártélyozás.* (1765 és 1795.) «A hét esztendőkig tartó prussus háború után, 1763-ik esztendőben, megesvén a békesség, nemes palatinális regimentünk hazánkba négy vármegyékre kiosztatván, én mint főstrázsamester egyik részével tekéntetes, nemes Bereg vármegyébe esvén,

személyem szerint a Tiszaháton feküvő Badaló nevű faluba rendeltettem. Azért is ezen darabba azon vidéknek és ottan való kvártélyozásom ideje alatt történt dolgoknak leírása foglaltatik.» Az egyhangú és üres, de egyben gondtalan és vidám régi tiszti élet eleven képei mulattatják az olvasót ebben a verses munkában. A nagyobb városokhoz és harsány hadi zajhoz szokott őrnagy nem tud mit csinálni falusi magányában, a Tisza áradása elszigeteli még a távolabb fekvő huszárszázadoktól is, végül bált rendez unalmában a falusi legényeknek és leányoknak. Gavallér ember, tömérdek ennivalót és italt vásárolt össze s amikor a falusiak bírájuk vezetésével megérkeznek házába, magyaros vendégszeretettel fogadja őket. A bíró rövid beszéddel köszönti: «Tekintetes gróf úr parancsolatjára Itt az ifiúság ked szolgálatjára, Készen vannak ezek kelmednek táncára, Az anyjukkal jöttek ide kvártélyára». Szólottam: örvendek, hogy láthatom mindnyájukat, érezzék magukat jól az otthonomban. «Erre mindenike fogott velem kezet. A bíró egy leányt, látom, hozzám vezet.» Tudja-e, tekintetes gróf úr, kinek a lánya ez? «Szóltam: bírógazda, én ezt nem tudhatom, De hogy egy szép személy, azt kednek mondhatom, A pap leányának ezt méltán tarthatom, Szép viseletéről eztet állíthatom.» A leány a bíró lánya. Atyja nagyon büszke rá, Ilus meg is érdemli a szeretetet, mert jóerkölcsű, derék hajadon, immár az egyik református iskolamester menyasszonya. Lelkesen folyik a tánc, húzza a cigány, egy-egy legény szívesen átengedné párját a grófnak, de ő azt mondja, hogy a leány maradjon csak a legénynél: «Jó kézben van, szóltam, én nem táncolhatok, Át van

lőve lábam, még jó, hogy járhatok, Eleget sajnálom, hogy nem ugorhatok, Ilyen friss lányokat táncra nem ránthatok». A tánc mellett a lakomázásról sem feledkeznek meg. «Jágerom, inasom a sert s bort hordották, Kinek, ami tetszik, igyanak, nyujtották, Mivel becsületnek ők aztat tartották, Hogy reám köszönték, ezeket mondották: Gróf uram, kelmedet az Isten éltesse, Engedje, a burkust vághassa, ölhesse, Nagy úr ked, még dolgát nagyobbra vihesse, Több ily víg napjait mivelünk tölthesse.» Hajnal felé engedelmet kér a bíró, hogy immár hazamehessenek; a táncolók nevében hálásan köszöni a mulatságot; bocsánatot kér, ha valamiben rosszul cselekedtek. «Másnap kedveskedett egyike almával, Másika dióval, ki meg kappanával, A nótáriusné egy kakas-pulykával, Ilus sulymot hozott egy egész vékával. Letenni akartam az árát mindennek, Szóltak: tartjuk mi ezt igen nagy szégyennek, Több emberségével éltünk mi kiendnek, Vegye el, mert bizony meg kell lenni ennek. Megköszöntem és el-vettem mindezeket, Itten is mindnyájan nyujtották kezüket, Megvallom, csudáltam az ő jó szívüket, És így a bálomnak s mindennek vége lett.» Következik egy vízi vadászat élettől duzzadó leírása, a tiszai halászat pompás rajza, a szatmári jezsuita szuperior látogatásának eleven története. A jezsuita atya tiszteletére négy tisztet rendel magához a gróf: «Egy se vala köztük komor természetű, Mindenik ifiú és deli termetű, Nemesen neveltek, nem feslett életű, Nyájas, tréfás és szép magaviseletű. A szuperiornak ők nagyon tetszettek, Mivel mindenféle ebségeket tettek, Sok történeteket néki beszéllettek, A suly-

kot, bár hányták, de mégsem vétettek». A vadászat, lovaglás, étel-ital közben az egyik vidám eset a másikat kergeti, még a jezsuita atya is lóra ül az elhagyott vidéken, de mivel folyton váltogatja a gróf paripáit, az egyik tüzes mén leveti hátáról. Szerencsére nem történik semmi baja. «Asszonynak és lónak hinni sohasem kell, Tele vannak ezek hamis erkölcsökkel.»

Egész vaskos kötet *A mostan folyó ország gyülésének satyrico criticé való leírása.* (1791.) A II. József császár halálát követő nemzeti felbuzdulásra jó forrásul használható, négyesrímű soraiban megelevenedik a konzervatív magyarság nacionalista szelleme. Egykorú vonatkozásainál fogva ma már csak kevéssé élvezhető — ez minden aktuális politikai munka közös sorsa — a régiek azonban bizonyára élvezettel olvasták s kevés unalmas részletet találtak benne. A szerző leírásai és fejtegetései három középpont köré fűződnek: a budai országgyűlési tárgyalások, a dunántúli vadászat és a pozsonyi koronázás körê. Budán a rendek sokat szónokolnak, keveset cselekszenek: «Kevés napok mulva egy hónapja lészen, Hogy együtt az ország, de semmit sem tészen, Isznak-esznek, hogyha szakács vagyon készen, A hecc és teátrum legjobb hasznot vészen». Csak politizálnak, kritizálnak, szavalnak a mágnások, nemesek, papok. Folynak a hitviták, mintha a hazának egyéb sürgős ügyei nem volnának. Egymást vágja a katolikus és a protestáns, holott az emberiség multja már elég leckét adott a vallásos villongások szörnyűségeiből. «Mult időket mi is vegyük gondolóra, Soha hazánk dolga nem

fordula jóra, Ha a religió szállott nyelvre-szóra, Minden fanatikus felült akkor lóra.» Szeressük egymást, magyarok! A katolikus hit ősi jogon uralkodik országunkban első szent királyunk óta, de tartozunk szeretni kedves véreinket, a protestánsokat is; velük együtt osztozzunk meg a hivatalokon, ne akadályozzuk őket vallásukban, építsék fel templomaikat, hiszen testvéreink és atyánkfiai. Éljünk békességben az uralkodó családdal, kétszázötven esztendőn keresztül jól védtek bennünket, ma is boldogan élünk pártfogásuk alatt. Hogy József császár tévedett, ez még nem ok a békebontásra; a fiú nem szenvedhet az atyjáért, az ifjabb testvért nem lehet halálra ítélni a bátyja miatt. — Folynak a tárgyalások, enyhülnek az ellentétek, elkövetkezik II. Lipót királlyá koronázásának ideje. Budáról Pozsonyba megy az országgyűlés, ragyogó szertartások következnek, egymásra talál a nemzet és a trón.

A békesség és munka hirdetője, a nemzet multjának és jelenének dicsőítője nem riad vissza attól, hogy meg ne mondja honfitársainak a legkeményebb igazságokat is. Bécs megrontja a magyarságot, a nyugati divat ellensége a nemzeti viseletnek, egyesek már a bajuszukat is levágatják. Az író elkeseredve tör ki a férfiúi ékességüket leberetváló bajusztalan magyarok ellen. Most jöttek meg Bécsből, szívrepesve vártam őket, de majd hogy össze nem estem, mikor rájuk pillantottam: «Mert amint tekinték sokaknak szájára, Néztem orra alatt bajusz kopaszára, Forrt a méreg bennem s mondám utóljára: Valamit kellene vetni tarlójára. Nem hazafi,

korcs az, ki így cselekedett, Idegen vérrel a vére keveredett, Anyja paplanjától más is melegedett, Panádlin, nem magyar étken nevekedett». Minden nemzet becsülettel ragaszkodik a maga nemzeti karakteréhez, egyik sem veszi fel az idegen nációk öltözetét, mindegyik büszke ősi jó szokásaira. Egyedül mi legyünk árulók és bolondok? «Az egész világon híres mi nemzetünk, Minden szemnek tetszik a mi öltözetünk.»

Mikor könyve végén az író — egy hevesmegyei gazdaember képében — összefoglalja szemlélődéseinek eredményét, újból követeli, hogy a nemzeti öltözet viselésére a törvény erejével kényszerítsenek mindenkit. Második törvényünk a magyar nyelv légyen. «Vessük szemeinket mi más nemzetekre, Francia és anglus, olasz, németekre, Szégyenlik szorulni idegen nyelvekre, Válik is hasznukra s nagy dícséretekre. Virágzanak köztük minden tudományok, Anyanyelven folynak törvény s hagyományok, Így szólnak mesterek, így a tanítványok, Nem jönnek közikbe idegen bálványok.» Ne idegen nyelvvel kínozzuk magunkat, hanem a magyar nyelvet emeljük magasra; állítson a haza Magyar Tudós Társaságot; katonáink magyar ezredekben szolgáljanak. «Vedd tehát, nemzetem, eztet gondolóra, Mert ha nem cselekszed, soha dolgod jóra Nem válik, keserves lészen minden óra, Térdet fogsz hajtani sok idegen szóra.»

Gvadányi József életében ritka magyar típus, költészetében pompás naturalista egyéniség. Amint Gyöngyösi István munkáihoz vissza-visszajártak okulásra a későbbi emberöltők, a lovasgenerális könyveit is érdemes lett volna jobban forgatni a magyar szellem meg-

nyilatkozásait és a magyar nyelv kincseit megbecsülő mai olvasóknak: költőknek és tudományos íróknak egyaránt. Az esztétikai mérték nem egyedüli szempont a régi irodalmi alkotások értékelésében, a minden csiszolgatás nélkül megnyilatkozó tehetség nem egyszer nagyobb figyelmet érdemel, mint a művészi fontolgatás szabályossága; Gvadányi József munkáit sem szabad drasztikus kifejezései és avult zökkenői miatt kicsinyelni. Vegyük figyelembe, mennyi természetes értéket adott az itt-ott talán salaknak nevezhető részletek mellett. A költő háborús erkölcsü tisztek és káromkodó parasztkatonák között élt negyven esztendeig, a polgári lakosságnak szintén nyers volt a beszédmódja, a vaskos adomák és cifra mondások tehát csak mérséklettel kárhoztathatók. «Müveiben számtalan helyet találunk — mondja róla életírója — mely nemcsak esztétikailag érdemel megrovást, de etikailag is megbélyegezhető mai nemzeti ízlésünk s mai társadalmi etikettünk nemesebb és választékosabb fogalmai szerint; számtalan helyet találunk, melyet női társaságban orca-pirulás nélkül felolvasnunk sem lehet; de az is kétségtelen, hogy száz esztendővel ezelőtt az egész középnemességnek, vagy ha jobban tetszik, az egész középosztálynak ízlése még egészen parlagi volt a mai értelemben. Van két dolog mégis, melyet a pajkos öreg mindig komoly érzéssel, nem egyszer megilletődéssel érint: a haza és vallás. A magyar nemes nagyzó megelégedése és faji büszkesége lobog benne: rendi és nemzeti érdekei iránt époly fogékony, mint amily féltékeny. Nem szóvivő politikus, mégis mind az ország, mind a megye köztermeiben szorgalmasan megmegjelen, a mohó figyelem és türelmetlenkedő aggodalom váltakozó benyomásaival kíséri a dolgokat, főként az 1790-iki zajos országgyülésen. Mint katona, nem szereti az örökös vitatkozást, mert akik egyre csak bírálnak, ítélnek, rendszerint nem építenek, a sok ékes beszéd nem is egyéb előtte, mint kicsinyeskedés és szőrszálhasogatás.» (Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894.)

Kiadások. — Pösténvi föródés, amelyet egy magyar lovasezeredbül való százados az ottan történt mulatságos dolgokkal, élő magyar nyelven, versekbe foglalt, 1787. esztendőbe, Rák havának 12. napján. Nyomtattatott Csöbörcsökön, a Caspium tenger partján azon esztendőbe. (A kiadás helye és éve: Pozsony, 1787. A vaskos tréfájú könyvecske illetlenségeire nézve tanácsos figyelembe venni Mészöly

Gedeonnak az 1921. évi második kiadáshoz írt verses utóhangját s ebben a huszáros jókedvű szerző költészetének következő jellemzését: «Zabolátlan néha Pegazusa szája, Illendőség hámján ki-kirúg patája, De másfélszáz éve még más nóta jára: Ne vonjad a Mult-at Má-nak rámájára».) — A mostan folyó török háborúra célozó gondolatok. Pozsony és Komárom, 1790. (Weber Simon Péter költségével és betüivel. Prózában írt mü a II. József császár török háborújában vitézkedni kívánó magyar ifjak buzdítására. Előbeszédében megemlíti a szerző, hogy a könyvtárak tele vannak német hadi könyvekkel, holott még egyetlen magyarnyelvü hadtudományi munka sem akadt kezébe. Ezen a hiányon segít most katonai kézikönyvével. Bevezetésül rendkívül magasztalja Montecuccoli XVII. századi császári hadvezér katonai tehetségét, azután rátér a hadseregszervezet és gyakorlati katonáskodás részletes ismertetésére.) — Nándorfejérvárnak megvétele. Pozsony és Komárom, 1790. (Weber Simon Péter költségével és betüivel. Elbeszélő, leíró, örvendező alkalmi vers II. József császárnak és vezéreinek dicsőségére. Hozzácsatolva: Rettentő látás, rettentőbb történet. Elégia Ferenc trónörökös feleségének halálára. A költő a váratlanul elhúnyt főhercegasszonyban a magyar nemzet igaz barátját siratja.) — A nemes magyar dámákhoz és kisasszonyokhoz szóló versek. Pozsony és Komárom, 1790. (Weber Simon Péter költségével és betüivel. A «szép nemnek mulatságára és gyönyörködtetésére». Dicsőíti a magyar nőket, hogy hátat fordítottak a német divatnak s visszatértek az ősi nemzeti viselethez.) — Aprekaszión, mellik mek sinalik fersben. Pozsony és Komárom, 1791. (Régebben írt verses huszár-tréfája. Egy magyarul nem tudó német főhadnagy üdvözli benne kapitányát. A kifordított verses munkát név nélkül adta közre. Aprekaszion: sürgős kérelem.) — A mostan folyó ország gyülésének satyrico criticé való leírása, amelyet egy Isten mezején lakó palócnak színlése alatt írta azon buzgó szívvel bíró hazafi, akinek pennájából folyt ki a falusi nótáriusnak budai utazása; ezen munkáját is négysorú versekben hazájának eleibe terjesztette 1790. esztendőben, Bak havának 25. napján. Lipsia, 1791. (A kiadás helye: Pozsony. Nevét elhallgatta a szerző. Verses politikai röpirata lapjain egy istenmezei palóc képében hirdette konzervatív életelveit és nacionalista programmját. Istenmezeje: hevesmegyei falu. A magyar nemzethez

intézett előszó kijelenti, hogy a munka senkit sem akar megsérteni, csupán versekbe kötötte a budai országgyülésen valóban megtörtént dolgokat. «Igyekezetemet legalább nemzetem vedd jó névvel és hitesd el magaddal, hogy egyedül néked áldozom magyar vérrel buzgó szívemet.») — Tizenkettődik Károly Svéciaország királyának élete. Pozsony és Komárom, 1792. (A régiek szokása szerint ennek a prózában írt terjedelmes életrajznak is hosszú címe van, hogy minél inkább felcsigázza a vásárlók kíváncsiságát. Az előszóban a szerző a történettudományt magasztalja, számot ad forrásairól s örvend, hogy immár «hazánknak gyönyörü anyai nyelvén» is megjelenhetnek a tudományok. Hellyel-közzel verseket is iktatott prózai szövegébe. «Cselekedtem eztet azért, hogy a versekben gyönyörködőknek is kedvük teljen. Magamon ugyan erőszakot tettem és az igaz magyar versek írásának útjáról kitértem, mivel kétsoros versekkel írok, de mások kérésére tettem eztet, akik ok nélkül aztat tartják, hogy négysoros verseknek egyaránt hangzása sértené a fület. Én előttem ugyan négy aranynak pengése kellemetesebb, mint két aranynak és azoknak négyjével való multiplikációja épen legkisebbet sem sérti sem bal, sem jobb fülemet. Munkámat ugyanazoknak kérése megkönnyebbitette, mert ameddig négysoros négy strófákat elvégezek, addig huszonnégyet is munkálok kétsorost. Legyetek egészségben hazámban élő véreim és ha talán munkám nem fog tetszeni, munkáljatok jobbat.») — Unalmas órákban vagyis a téli hosszú estvéken való időtöltés. Pozsony, 1795. (Ennek a verses kötetnek elején van az első fogalmazásában 1765-ből való, de csak harminc évvel utóbb kinyomtatott Badalói Kvártélyozás.) — Egy a Rhenus vize partján táborozó magyar lovas katonának Pozsony városába egybegyült rendekhez írott levele. Pozsony, 1796. (Hazafias szózat.) — A világnak közönséges históriája. Hat kötet. Pozsony, 1796–1803. (Ez az első nagyobb magyarnyelvü világtörténelem. «Amelyet magyar hazájához viseltető szeretettől ösztönöztetvén néhány jeles és hiteles authorokból kiszedegetvén ugyanezen hazájának élő nyelvén bátorkodik nékie, mint igaz fiúi szeretetnek áldozatját, bényujtani» a szerző. Anyagát nagyobbára Millot szabadszellemü munkájából dolgozta át; ez meglepő, mert francia forrása ellentmondott minden konzervativ gondolatnak. Úgy segitett magán, hogy nem foglalkozott a kényesebb egyháztörténeti kérdésekkel. Halála után Kis János evangélikus pap

állította össze a VII. kötetet, Sikos István evangélikus pap a VIII. és IX. kötetet. Folytatói is külföldi munkák szövegeit fordítgatták.) — Széchy Károly kiadása: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. (Ennek az életrajznak függelékében Gvadányi József verse az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz 1797-ből, továbbá: Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez, 1788–1791.) — Mészöly Gedeon kiadása: Pösténvi förödés. Budapest, 1921. (Az első kiadás szövegének hasonmása. Megjelent a Rózsavölgyi-cég költségén.) — Bibliofil kiadás: Aprekaszión, Budapest, 1921. (A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött egyetlen eredeti példány hasonmása. Megjelent az Aba könyvkiadótársaság költségén.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Kovács Dénes: Gróf Gvadányi József élete és munkái. Budapest, 1884. — Badics Ferenc: Gvadányi József és Gaal József. Pozsony, 1885. — Gvadányi-album. Szerk. Kovács Dénes. Budapest, 1887. — Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. — Négyesy László: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. — Kardeván Károly: Gvadányi világtörténete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf. — Badics Ferenc: Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Baros Gyula: Petőfi és Gvadányi. Irodalomtörténeti Közlemények. 1925. évf. — U. az: Gróf Gvadányi József és az utókor. Irodalomtörténet. 1925. évf.

A GVADÁNYI-IRODALOM.

Gvadányi Józsefnek művészi szempontból sohasem tulajdonítottak jelentőséget s ez nem volt igazságtalan álláspont, egyéb érdemeit azonban nem vették eléggé számba s ez méltánytalan mellőzés volt. Elbeszélő költeményei a régi magyar világ képét pompásan tükrözik; megfigyelő tehetsége, gondolkodása, humora minden ízében magyar; kattogó verselése jól illik ódon stílusához. Olyan jóízűen mesélget és olyan természetesen mutatja be hőseit, hogy már ezzel az érdemével is egyedül áll epikus-kortársai között.

Munkáinak nincs gyüjteményes kiadása. Hogy Falusi Nótáriusa újabb lenyomatokban és magyarázatos kiadásokban is megjelent, ez elsősorban a középiskolai kötelező olvasmányok rendszerének köszönhető.

Életrajzát Széchy Károly írta meg legrészletesebben. Kiválóbb méltatói: Toldy Ferenc, Arany János, Négyesy László, Badics Ferenc. Forrásainak nyomozásában Gragger Róbert tűnt ki.

Halála után költőtársai érzékenyen megsiratták. A bécsi Magyar Kurir szerkesztőségébe számos elégia futott be az ország különböző részeiből. Csizi Istvánon, Molnár Borbálán, Fábián Juliánnán és Perecsenyi Nagy Lászlón kívül mások is kegyeletes versekkel áldoztak emlékének. Erdélyből két költemény érkezett a bécsi magyar ujság szerkesztőjéhez, Horvátországból a zágrábi királyi akadémia magyar

nyelvtanára, Rácz István, küldött Bécsbe gyászoló éneket a közbecsülésben álló író halálára. (1802.)

Első bírálója, Kazinczy Ferenc, lenézően nyilatkozott leveleiben költészetéről, ez azonban érthető, mert a nyelvújítás vezérének, mint a németes ízlés finomkodó költőjének, egészen más volt a szellemi iránya. Helyesen jegyezte meg álláspontjára Széchy Károly a maga Gvadányi-életrajzában: «Kazinczy múzsája a Xenidion, az Idegenke, ki szavában, célzásában előkelő és finnyás, mozdulataiban, egész kifejezésében és magatartásában sejteti, hogy nem földi a származása, nemes és választékos, mint a nagyvilági termek és társaságok hölgye, ki bizonyos negédességgel és büszkeséggel árulja el idegen csillogásait és ékszereit: míg Gvadányi múzsája az egyszerű magyar parasztleány, aki keresetlen természetességgel beszél, amint agyában megvillan, szivében megnyilatkozik, nem válogat, nem mesterkél, aki nem veszi számba a finomabb illemkedés tekinteteit, sem a divatos díszre, sem a csinos beszédre nézve; sokszor pajkos és nyers is, akinek nincs meg az érzéke a kellő maga-mérséklet iránt, sőt nem egyszer eljár a nyelve, mintha végigtáborozott volna a huszársággal harcaiban és vigalmaiban, mintha nem is egyszerű parasztleány, hanem kalandos markotányosné lenne». (Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894.)

Petőfi Sándor nagy gyönyörűségét lelte a lovasgenerális költészetében. «Nincs abban sok cifra poétai szépség, De vagyon annál több igaz magyar épség, S nagy mértékben aztat bélyegzi elmésség, Azért is olvasni lelki gyönyörűség:» írja róla. (1845.) Most is elég költő fogyasztja a tintát, de ezek nem úgy írnak, mint a régiek: «Ember azt sem tudja, hol tanultak nyelvet? Beszédjek, nem tudni, magyar-e vagy német? Magyar konstrukció végkép elenyészett, S nagy szomorúsággal lehet nézni eztet». Ez a Gvadányi-stílust pompásan utánzó emlékvers a halhatatlan lírikus hódolata a jóízű magyarságú epikus előtt. Ha kortársaim, a korcs magyarok — úgymond a kegyeletes utód — elrontják appetitusomat a maguk éktelen magyartalanságával, a kegyelmed könyvét veszem elő, annak igazi magyar beszédjével mulatok. (A régi jó Gvadányi.) Prózai munkáiban is megemlékezett kedves költőjéről: «Istenemre! Sokért nem adnám, ha én írtam volna a Peleskei Nótáriust. Meg vagyok elégedve, ha az én munkáim olyan sok jó órát szereznek másoknak, mint nekem szerzett Gvadányi». (Úti levelek.)

Arany János méltánylása melegebb volt, mint a Kazinczy Ferenc után igazodó hivatásos irodalomtörténetíróké. Írói arcképeiben rámutatott arra, hogy Gvadányi Józsefnek olyasmi sikerült, ami egynek sem összes magyar elődei közül: megteremtette a Peleskei Nótárius és Rontó Pál alakját, kicsinynek-nagynak nemzedékről-nemzedékre fennmaradó jóismerősét. «Nem tudom, szerencse-e nagyobb vagy költői érdem, ha valamely költőnek sikerül a képzelet világából oly alakot idézni elő, mely a nép minden osztályában ismerőssé válva, mintegy az élők, a járókelők közé vegyül, idő folytán a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz csatlakozik s az együgyűbbek előtt mint valóságos élő személynek marad fönn emlékezete. Mindenesetre költői érdem, melynek természetét vizsgálni méltó is, érdekes is.» (Prózai dolgozatai.)

Mészöly Gedeon szép strófákkal áldozott a lovasgenerális emlékének s Petőfi Sándor nyomdokait követve a stílusutánzás művészetével dícsérte a költőt: «Gondoljuk meg: az is mely igaz érdem volt: Verset egy gróf élő magyar nyelven koholt, Midőn palotákból honi szó majd kiholt, S poéta franc, német, deák verset majmolt. E gróf úr idegen maszlagot nem rágott, Magyar Helikonra egyenesen hágott, S mely utat Gvadányi huszárosan vágott, Azon indult Arany szedni laurus-ágot». (A Pösténi Förödés 1921. évi kiadásában.)

Kiadások. — Gvadányi József munkáinak kiadásai közül nevezetesebbek: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony és Komárom, 1790. — A mostan folyó ország gyülésének satyrico criticé való leírása. Pozsony, 1791. — Rontó Pál. Pozsony és Komárom, 1793. — Unalmas órákban vagyis a téli hosszú estvéken való időtöltés. Pozsony, 1795. — A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testámentoma. Pozsony és Komárom, 1796. — Verses levelezés. Pozsony és Komárom, 1798. — Négyesy László kiadása: Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Budapest, 1904. — Mészöly Gedeon kiadása: Pösténi förödés. Budapest, 1921.

Irodalom. — Az előbbi fejezetekben egybeállított munkák közül különösen a következők. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. (Írói arckép.) — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. (Életrajz, bibliografia, repertórium.) — Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. (Részletes életrajz.) —

Négyesy László: id. Gvadányi-kiadás. Budapest, 1904. (Bevezető tanulmány.) — Badics Ferenc: Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. (Írói arckép.) — Gragger Róbert: Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. (Forrás-nyomozás.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAROS KÖLTÉSZET
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

A lírikus hagyományok folytatói.
Az epikus hagyományok folytatói.
Orczy Lőrinc.
Pálóczi Horváth Ádám.
A népköltészet.

A LÍRIKUS HAGYOMÁNYOK FOLYTATÓI.

Mint a régebbi időben, most is a vallásos költészet állt legközelebb a nemesség és a parasztság szívéhez. A városok lakója vasárnaponkint csak olyan áhítattal énekelt hitfelekezetének templomában, mint a földbirtokos-nemesúr vagy a jobbágy. A papságnak gondoskodnia kellett, hogy a kedveltebb énekeskönyvek újból megjelenjenek, másrészt a régi énekkészlet friss darabokkal gyarapodjék.

A katolikusok újonnan írt ájtatos dalai jórészt szorosan a régiek mintájára készültek. Amade László vallásos énekeiben nem csillan fel különösebb tehetség, de Faludi Ferenc egyházi költészete igaz poétai megnyilatkozás. A templomi énekek szokásos közhelyei tűnnek fel Juhász Máté minoritarendi szerzetes verseskötetében. Ányos Pál nagy érdeme, hogy összegyüjtötte a népszerűbb katolikus énekeket, új darabokat írt hozzájuk s barátait is rávette az énekköltésre. Értékes énekgyüjteményt bocsátott közre Bozóky Mihály, gazdag énektárral erősítette a katolikus hívők lelki épülését Szentmihályi Mihály. Szövegeikből és dallamaikból ezer és ezer lélek nyert lelki vigasztalást az ország minden táján emberöltőkön keresztül.

Amint a műköltők világi dalai többé-kevésbé megváltoztak az egyszerű emberek körében, akként módosult

az egyházi énekek eredeti szövege és dallama is a hívők ajkán. A nép és a kántorok sokat rontottak a régi énekeken, a népszerűbb himnuszoknak egész sor szövegváltozata támadt. Maguk az énekgyüjtemények szerkesztői is szívesen javítgatták a kedveltebb egyházi költemények egyes sorait, a rövidítés és a megtoldás gyakori jelenség. Mikor Szentmihályi Mihály gróf Esterházy Károly egri püspök utasítására 1797-ben közrebocsátotta hatalmas énekeskönyvét, a több mint nyolcszáz magyar éneket tartalmazó mű bevezető részében maga is rámutatott erre a hagyományos szövegmódosító eljárásra: «Némely régi énekek, amint a könyvekben találtatnak, változás nélkül a népnek kedve szerént meghagyattak; némelyek pedig papi társaim ítélete szerint is meghosszabíttattak vagy rövidebb számba vétettek. Nemkülönben amely versekben a syllabák vagyis betük összefoglalási többek vagy kevesebbek valának, megjobbíttattak».

A protestánsok sorában a református vallásos költészet érdemes munkása volt Szőnyi Benjamin hódmezővásárhelyi lelkipásztor. Terjedelmes énekgyüjteménye, a *Szentek hegedüje*, olyan üdvösséges új énekeket foglalt magában, melyeknek egyik része hétköznapokra és ünnepnapokra szólt, másik része a különböző rendű és állapotú hívők könyörgéseit tartotta szem előtt. Losonczi István nagykőrösi tanár *Éneklésben tanító mester*e szintén egyike volt az elterjedtebb helvét hitvallású templomi dalgyüjteményeknek. A kálvinista vidékeken Maróthy György debreceni tanár *Harmonikus zsoltár*át is szívesen forgatták.

Az alkalmi költészet kiveszhetetlen műfaja továbbhaladt a maga népies-magyaros útján. A családi ünnepek, nevezetes gyászesetek, hivatali előlépések meg-megzendítették a rímelő készségű földbirtokosok, katonák, papok, tanítók lantját. A krónikás verselés divata sem veszett ki.

Az alkalmi költészet és verses levelezés terén az 1780-as évektől kezdve sokan kísérleteztek. Kreskay Imre pálosrendi szerzetest Bessenyei György köréhez fűzték baráti kapcsolatai, de azért a magyaros iskola stílusában írta verses leveleit írótársaihoz: Ányos Pálhoz, Gvadányi Józsefhez, Révai Miklóshoz, Verseghy Ferenchez, Virág Benedekhez. Vallásos és hazafias szellemű lírája bölcselkedő és oktató jellegű. Magyaros beszédét átszőtte a deákos irány gondolatkörének szálaival. Párosrímű tizenkettőseiből nem bontakozik ki erősebb költői egyéniség.

A magyaros, deákos, franciás és németes irányú írók egyaránt buzgón küldözték egymáshoz episztoláikat. A magyarosok közül Gvadányi József helikoni körének tagjai — Csizi István, Donits András, Fábián Juliánna és Molnár Borbála — többnyire párosrímű tizenkettősökbe szedték nyájaskodásaikat, bölcselkedéseiket, híreiket. Molnár Borbála vitte közülük legtöbbre. Nemcsak verses leveleket írt, hanem vallásos elmélkedéseket, elégikus panaszokat, leíró verseket és két rímes elbeszélést is. Jámbor kereszténységgel fohászkodott Istenhez, elpanaszolta házaséletének keserveit, számot adott érzelmeiről és gondolatairól. Ma már alig tudjuk megérteni, mi tetszett költeményeiben kortársainak.

Lírikusok:

Amade László báró, pozsonymegyei földbirtokos. Életéről és munkáiról: a pályáját tárgyaló fejezetben. — Buzgó szívnek énekes fohászkodási. Bécs, 1755. (Vallásos énekeinek első kiadása.) — Várkonyi báró Amade László versei. Összegyüjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. Budapest, 1892. (A legjobb kiadás.)

Ányos Pál pálosrendi szerzetes. Életéről és munkáiról: a pályáját tárgyaló fejezetben. — Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a magyar keresztény katolika anyaszentegyház szolgálatjára. Pest, 1785. (A régibb egyházi énekek szövegeit magyarosabbakká és símább lejtésüekké dolgozta át, az addigi énekkészletet kortársainak új költeményeivel és dallamaival gazdagította. Könyvét különösen a dunántúli katolikus hívők használták.)

Bozóky Mihály (1755–1839) esztergommegyei származású tanító és jegyző. A szülőmegyéjében fekvő Pilismarót faluban nevezetes kántor volt. — Katolikus karbéli kótás énekeskönyv. Vác, 1797. (Egyházi énekek gyüjteménye. A szerző saját szövegei és dallamai közül nem egyet ma is énekelnek. Énekeskönyvében tűnnek fel többek között a következő nevezetes katolikus énekek: Ah hol vagy magyarok tündöklő csillaga, Bemegyek szent templomodba, Egek ékessége. Az elsőt, a magyar népnek Szent István királyhoz való könyörgését, valószínüleg régebbi ének nyomán írta a gyüjtemény szerkesztője; a másodiknak szövege és dallama is az ő alkotása; a harmadik sem bukkan fel ezt megelőzően más nyomtatott énekeskönyvekben. A későbbi énekgyüjtemények mind a háromnak innen vették át a szövegét és a dallamát.)

Csizi István (megh. 1805. Tokaj) erdélyi származású katonatiszt. Református ember volt, lelkes hazafi. Mikor mint kapitány Galiciában állomásozott katonatársaival, magyarnyelvű szolgálati könyvecskéket írt kérdésekben és feleletekben a közlegények, altisztek és tisztek számára, de ezek a gyakorlati kalauzai kéziratban maradtak. Mint őrnagy vonult nyugalomba. Gvadányi Józsefhez régi barátság fűzte, de azért verses leveleiben a kisebbrangú katona alázatos fegyelmével szólt a lovasgenerálishoz. Episztoláiból nem csillan elő költői szellem. Verses levelezése inkább csak köznapi elmélkedések és alkalmi tudósítások rímekbe foglalása. — Kies Hymettuson szőtt virágszál báró Bánffy

Mihály úr és báró Kemény Terézia kisasszony házassága alkalmatosságára. Kolozsvár, 1758. (Alkalmi vers az előkelő erdélyi pár tiszteletére.) — Királyi Buda vára mennyi ideig sínylett a török igája alatt és az alól lett kedves szabadulhatásával s azután mely nagy kiváltképen való örömei voltak. Kassa, 1763. (Történeti vonatkozásokkal átszőtt verses munka. Közrebocsátása idején a szerző hadnagy volt az egyik császári és királyi gyalogezredben.) — Társaság tüköre. Buda, 1768. (Érzékenyhangú vers abból az alkalomból, hogy a szerző gyalogos regementjének «első granadiros kapitánya, Cserei Sámuel, mely szívbéli fájdalommal búcsúzott el és ezt ugyanazon regementnek méltatlan hadnagya — a szerző — mely megilletődéssel» vette.) — Főstrázsamesternek Csizi Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölcs pallérozását és a szív megjobbítását tárgyazó verses levelezései, melyek leginkább beteges állapotjában munkáltattak. Pozsony, 1797. (Főstrázsamester: őrnagy. A szerző ekkor már kincstári nyugdíjából élt Tokaj városában.) — Harminc reggeli gondolatok, melyeket szűz havában 1798-ban Csizi István főstrázsamesternek agg muzsája annyi reggeleken hangicsált. Debrecen, 1801. (Ezt a verses munkáját is a maga költségén nyomatta ki, mint a legtöbb író a régi magyar világban. Mecénás nem akadt, kiadó nem volt.)

Donits András miskolci református tanuló. Mint ismeretlen ifjú fordult 1800 táján Gvadányi Józsefhez. Verses levelére a jószívű lovasgenerális versben válaszolt. Hamar kifejlődött köztük a mester és tanítvány viszonya, de ismeretségüknek Gvadányi József halála hamar végét szakasztotta. Bizonyára korán elhunyt Donits András is, mert költői munkásságának 1801 után hirtelen nyoma vesz. — Méltóságos gróf Gvadányi József lovasgenerálisnak Donits Andráshoz írt levelei válaszaikkal. Nagyszombat, 1834. (Episztolák gyüjteménye.)

Endrődy János (1756–1824) kegyesrendi szerzetes. Pályája: az 1790-es évek drámaíróit tárgyaló fejezetben. — Endrődy Jánosnak, báró Barco ezredje áldozó papjának, költeményei a francia háborúban. Pest, 1798. (Verses munkáinak ezt az első gyüjteményét később kibővítette s újból kiadta: Pest, 1801. Népies irányú bölcselő költő.)

Faludi Ferenc jézustársasági atya. Életéről és munkáiról: a a pályáját tárgyaló részben. — Faludi Ferenc költeményes maradványi.

Két kötet. Győr, 1786–1787. (Verses munkáinak első kiadása Révai Miklós szövegközlésében.)

Fábián Juliánna (szül. 1765. Komárom; megh. 1810. Komárom) jómódú nemesasszony. Bédi János csizmadia felesége volt, négy gyermek anyja, takarékos jó gazdasszony. Ura csekély keresményét fökötők varrásával gyarapította. Molnár Borbála példájára indult meg versírói pályáján, Gvadányi Józseffel buzgón levelezett, Csizi Istvánnal is váltott verses leveleket. Jól ismerte Csokonai Vitéz Mihályt; a költő az ő házában látta meg először eszményképét, Vajda Juliannát. 1801-ben másodszor is férjhez ment, ezúttal Balog István komáromi polgárhoz. — Verses levelezés, amelyet folytatott gróf Gvadányi József lovasgenerális nemes Fábián Juliannával, nemes Bédi János élete párjával, melyben több nyájas dolgok mellett Komárom városában történt siralmas földindulás is leírattatott és a versekben gyönyörködők kedvéért kiadattatott. Pozsony, 1798. (A költőnő az 1763. évi nagy- komáromi földrengést Gvadányi József kedvéért írta le. Az udvarias lovasgenerális nagyon megbecsülte az egyszerű iparosasszony barátságát.)

Hari Péter (szül. 1762. Nagyida, Kolozs megye; megh. 1828. január 1. Máramarossziget) református pap. Nagy nélkülözések közt nőtt fel a kolozsvári kollégiumban, gazdagabb hitfelei később szívesen támogatták, segítségükkel kijutott a külföldi egyetemekre. 1792-től kezdve a máramarosszigeti kollégiumban tanított, az iskolát helyes irányban fejlesztette, utóbb lemondott tanárságáról. Mivel nemesember volt, sikerült bejutnia Máramaros megye tisztviselői karába, megválasztották a vármegye számvevőjévé. — Erkölcsi és mezei három énekek, melyeket mintegy próba gyanánt kiadott és barátainak szenteltetteknek lenni akart. Bécs, 1789. (Tanítóköltemény az emberi erkölcsökről és a mezei életről.)

Juhász Máté minoritarendi szerzetes. Életéről és munkáiról: a katolikus misztérium-játékokat tárgyaló fejezetben. — Szép ájtatos külömb-külömbféle magyar versek. Kolozsvár, 1761. (A szerző vallásos versei a kötet első és második részében vannak.)

Kreskay Imre (szül. 1748. november 5. Székesfehérvár; megh. 1811. Pápa) pálosrendi szerzetes. Mint a legtöbb fehérbarát, ő is nemesi család sarja volt, 1777 körül szerzetének pesti házában élt,

rendjének feloszlatása után világi pap lett s mint lelkész és nevelő nagyobbára a dunántúli megyékben működött. Írói kedvét falusi állomáshelyein sem vesztette el, bár munkáiból nem sok jelent meg nyomtatásban. Dicsőítette az elökelő férfiakat, gyászolta az elhúnyt kiválóságokat, verses leveleket váltott írótársaival. — Episztoláinak gyüjteményét Hattyuffy Dezső tette közzé: Költői levelezések Kreskay Imre hátrahagyott irataiból. Budapest, 1906. (Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott kiadás a Régi Magyar Könyvtárban.)

Losonczi István (szül. 1709. Szilasbalhás, Veszprém megye; megh. 1780. március 29. Nagykörös) református tanár és prédikátor. Hittudományi tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte, Cegléden kálvinista rektor volt, Utrechtben teológiai doktorátust szerzett. Mária Terézia királynö uralkodásának idején a nagykörösi református gimnáziumot igazgatta, jó tanár volt, az elemi iskolai tanítás dolgában is helyes elveket vallott. Eredményesen hangoztatta, hogy a népiskolába járó magyar fiúkat a hittanon és íráson-olvasáson kívül a számtan, történelem és földrajz elemeire is meg kell tanítani. Nagykörös népe nagyon szerette. Mikor megnősült, a város hét akó bort vett lakodalmára. — Éneklésben tanítómester azaz a keresztyén hitnek főágazatait magukban foglalt idvességes énekek. Pozsony, 1754. (A helvét hitvallású énekeskönyvek későbbi szerkesztői szívesen merítettek énekkészletéből. Több kiadása jelent meg.) — Hármas kis tükör. Pozsony, 1771. (A régi magyar világ egyik leghíresebb iskolakönyve: magyar történelem és magyar földrajz kérdésekben és feleletekben. Verses részeit az iskolázott emberek könyv nélkül tudták. Három emberöltőn keresztül hetvennél több kiadása jelent meg. Még a Bach-korszak elején is használatban volt, míg végül a császári kormányhatóság 1854-ben eltiltotta tanítását. A lelkes hazaszeretettel megírt tankönyv a nemzeti öntudat megszilárdításának halhatatlan szolgálatokat tett; szomorú dolog, hogy a szerző sírját elfeledték; hamvai jeltelenül porladnak a nagykörösi földben.)

Maróthy György (szül. 1715. Debrecen; megh. 1744. október 16. Debrecen) református főiskolai tanár. Szülővárosában, azután a svájci és németalföldi helvét hitvallású egyetemeken tanult, 1738-ban a debreceni kollégium tanára lett, néhány esztendő alatt számos üdvös iskolai reformot vitt keresztül. Kitünő pedagógus volt; sajnos, korán

elhúnyt. Az akkortájt teljesen elhanyagolt matematikai oktatás különösen sokat köszönhetett erős gyakorlati érzékének. Magyar nyelven írt számtani könyvéből évtizedeken keresztül tanították a kálvinista ifjúságot: Arithmetica vagy a számvetésnek mestersége. Debrecen, 1743. (A szerző a magyar matematikai műnyelv megteremtésében jelentékeny érdemeket szerzett. Könyve fogalommá tette nevét a régi magyar világban.) — Harmonikus zsoltár avagy az éneklés mesterségéről. Debrecen, 1756. (A debreceni református kollégium énekkarát ő szervezte újjá, a híres ifjúsági kántus használatára sajtó alá rendezte a négy hangra alkalmazott zsoltárokat.)

Mátyási József (szül. 1768 körül Izsák, Pest megye; megh. 1849. január 19. Kecskemét) pesti ügyvéd, utóbb kecskeméti lakos. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte, az 1790-es években gróf Fekete János lovasgenerális titkára volt, mint pesti prókátor jól keresett, jelentékeny vagyonnal vétette föl magát Kecskemét polgárai közé 1828-ban. Vagyonának jó részét a kecskeméti református iskolára hagyta. — Semminél több valami. Pozsony, 1794. (Alkalmi és bölcselkedő versek gyüjteménye.) — Mátyási József verseinek folytatása. Vác, 1798. (Egyik-másik rigmusában Csokonai Vitéz Mihály is gyönyörködött.) — Akkori gondolatok, midőn Magyarország nádorispánja, József, a felséges orosz császár leányát, Mária Paulovnát, eljegyzette. Pest, 1800. (Üdvözlő költemény József nádor első házassága alkalmából.) — Gróf Teleki Mária sírhalma. Pest, 1801. (Gyászoló költemény a méltóságos római szent birodalmi gróf széki Teleki-nemzetség egyik tagjának halálára.) — A barátság és annak mestersége. Pest, 1821. (Elmélkedő költemény a barátságról.) — Mint költőt még életében elfeledték, de egyik népdala egy évszázadnál tovább élt a magyar nép ajkán. («Megérem én a magam sorával, Nem cserélek semmi palotával ... Ha látom a fergeteg elejét, Legyüröm a süvegem tetejét.»)

Molnár Borbála (szül. 1760. augusztus 25. Sátoraljaújhely; megh. 1825. Hajdúbagos, Bihar megye) zemplénmegyei nemescsaládból származott. Atyja, egy falusi molnár, megtanította olvasni, de írni már nem tanította, mert ennyi tudomány sok lett volna egy leánynak. Molnár Borbála titokban mégis jártasságot szerzett az írás mesterségében s buzgó olvasgatásával sikeresen pótolta nevelésének hiányait.

Férje oldalán boldogtalan házaséletet élt. Mikor 1791-ben özvegységre jutott, varrással kereste kenyerét. Később engedett báró Dániel Istvánné gróf Mikes Anna hívásának, Sátoraljaújhelyről Erdélybe költözött s huszonkét évig élt pártfogója egerszegi birtokán és kolozsvári házában, mint társalkodónő. A grófnő csak magyarul tudott, ezért Molnár Borbála fordítgatta számára az érdekesebb német könyveket. Mikor Kazinczy Ferenc 1816-ban Erdélyben járt, tisztelgett a két éltes nő kolozsvári otthonában s elismerően írt a költőasszonyról: «Megláthatám vala, kit korunk asszony-írói közt mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literaturánk». Úrnője halála után Molnár Borbála abba a biharmegyei faluba költözött, ahol egyik fia jegyzői hivatalt viselt. Költői munkásságát a régi magyar írók nagyon megbecsülték. Úgy szerepelt, mint az első magyar nőköltő. Szirmay Antal történetíró büszkén említette, hogy a lelkes asszony poétai művészete becsületére válik a magyar nemzetnek; Beregszászi Pál, a tekintélyes nyelvtudós, úgy vélekedett, hogy Molnár Borbála verseiért egymagában is érdemes megtanulniok a külföldieknek a magyar nyelvet. Írótársai közül Gvadányi Józsefen kívül különösen Csizi István és Édes Gergely voltak lelkes tisztelői. Erdélyben barátságot kötött Ujfalvy Krisztinával is, az ifjabb költőnő szintén csalódott házaséletében, a közös balsors közel hozta szívüket egymáshoz. — Molnár Borbála munkái. Négy kötet. Kassa, 1793. (Kapós kiadvány volt, néhány év mulva újból kinyomtatták: Pozsony és Pest, 1794–1795.) — Unalmas órákban vagyis a téli hosszú estvéken való időtöltés, melyet a versekben gyönyörködőknek kedvekért kiadott gróf Gvadányi József lovasgenerális. Pozsony, 1795. (Gvadányi József verses levelezése Csizi Istvánnal és Molnár Borbálával.) — Főstrázsamesternek Csizi Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölcs pallérozását és a szív megjobbítását tárgyazó verses levelezései. Pozsony, 1797. (Episztolák gyüjteménye.) — Barátsági vetélkedés vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felöl folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804. (Irásos eszmecseréje Ujfalvy Krisztinával.) — Szerencsétlen indulat vagy Sarolta és Sándor. Kolozsvár, 1804. (Rímes elbeszélésében egy boldogtalan pár szerelmének históriáját mondja el. Ez a verses munkája is néhány bökezű erdélyi mágnás költségén jelent meg.)

Nagy János (szül. 1732. június 17. Nagyvárad; megh. 1803. Szany, Győr megye) jézustársasági tanár, a rend eltörlése után győri karkáplán, 1778-tól szanyi plébános. Tüzes magyar ember volt, az idegenek majmolásának indulatos ostorozója, számos hazafias szellemű alkalmi költemény szerzője. — Nyájas Muzsa. Győr, 1790. (Szabados nyelvű verses könyvéért Szaicz Leó, az «egri Oroszlány», keményen megtámadta.) — Az Oroszlány és a Nyájas Muzsa. Győr, 1790. (Névtelenül közreadott verses válasz Szaicz Leó támadására.) — Erszényházy Pál és Gyomordi kisasszony azaz a kávénak és nádméznek drágasága. Bécs, 1792. («Irta a Nyájas Muzsa szerzője.» A kávé és cukor kérdését megvitató vers különlenyomat a bécsi Magyar Hirmondóból.) — Tekintetes, nemes Sopron vármegyének versbekötött öröme, midőn herceg Eszterházy Miklós Kismartonban főispánságra béiktattatna. Sopron, 1794. (A szerző Sopron megye táblabírája volt s a dunántúli előkelőségek dicsőségét szívesen vette lantjára.)

Péteri Takáts József (szül. 1767. március 18. Keszthely; megh. 1821. május 3. Győr) ügyvéd, földbirtokos. Papnak készült, a pozsonyi katolikus szemináriumban elvégezte a négyévi hittudományi tanfolyamot, de fölszentelése előtt kilépett teológus-társai közül. 1791-től kezdve gróf Festetich György fiát nevelte, fényes helyzete volt, a gróf ötszáz forint évi fizetést adott számára, nyugdíjáról is gondoskodott. Tanítványával többnyire Bécsben élt, nevelői kötelezettségének letelte után is az osztrák fővárosban maradt, itt ismerkedett meg Kisfaludy Sándorral és a többi, Bécsben élő magyar íróval. Később a veszprémi káptalan ügyésze és jószágigazgatója lett, 1808-tól kezdve győrmegyei téti földbirtokos, 1816-ban Győr megye főjegyzője. Nemzeti szellemű, magyaros formájú költészetére a latin és a német líra jelentékenyen hatott, bár ő maga óvást emelt minden idegen utánzás ellen: «Mért menne a magyar más nemzet földére, Hogy virágot szedjen s tüzzön énekére?» Hazaszeretete anyagi áldozatokban is megnyilvánult, írótársaitól nem irigyelte a dicsőséget, Kisfaludy Sándor első verses kötetének és Pápay Sámuel magyar irodalomtörténetének kiadása az ő érdeme. — Költeményes munkái. Bécs, 1796. (Oktató irányú verselő. Toldy Ferenc szerint: «Filozófiai lelke a tanversben, beszélyben és énekben a magyar szellemnek nemesb kifejezést adott».) — Erkölcsi oktatások, melyeket Tolnai gróf Festetich László kedves tanítványának szívére kötött. Bécs,

1799. (A Magyar Minerva II. kötete. Ezt a könyvsorozatot gróf Festetich György anyagi támogatásával indította meg s később a maga pénzén folytatta.)

Szentmihályi Mihály hevesmegyei plébános, egri kanonok. — Egyházi énekeskönyv. Öt rész. Eger, 1797–1798. (A gyüjtemény szerkesztője maga is számos szép énekszöveget és dallamot szerzett. Énekeskönyvében tünik fel először két különösen kedvelt katolikus ének: Ez nagy szentség valóban és Mennyből az angyal. Az utóbbi karácsonyi dicséret, az előbbi az oltáriszentség magasztalása. Ez a gyüjtemény vitte bele a katolikus vallásos életbe a Boldogasszony Anyánk kezdetü verses könyörgést is; ennek dallama már megvolt Szegedi Ferenc XVII. századi énekeskönyvében, szövegét Szentmihályi Mihály énekeskönyve tette országszerte népszerüvé.)

Szőnyi Benjamin (szül. 1717. december 10. Alsónémedi, Pest megye; megh. 1794. szeptember 14. Hódmezővásárhely) református lelkipásztor. A debreceni kollégiumban tanult, két évig az oderafrankfurti, leydeni és utrechti egyetemeken hallgatta a teológiai előadásokat. Ötven esztendeig volt a hódmezővásárhelyi kálvinisták papja. — Szentek hegedüje. Kolozsvár, 1762. (Sokszor kinyomtatott helvét hitvallású énekeskönyv. Egy évszázadnál tovább használták.)

Varjas János (szül. 1721. január 2. Acsa, Fehér megye; megh. 1786. június 4. Debrecen) a keleti nyelvek, zsidó régiségek és más teológiai tárgyak tanára a debreceni református főiskolában. Mint költő abban mesterkedett, hogy ugyanazon magánhangzóval irja verseit. — Elegia. Debrecen, 1775. (Ebben csupa *e* és *é* magánhangzóval: Megtért embernek énekje, melyet nem régen szerzett és egy megkeseredett, de reménységgel teljes lélek képében tett fel egy nevezetes ember.) — Josepho II. imperatori pio, felici augusto, sacratiss. suae majestati devotissimus subditus. Vác, 1784. (Latincímü, magyarszövegü *e* és *é* magánhangzós vers II. József császár tiszteletére.) — Elégiáját Kazinczy Ferenc tette közzé újra: Magyar régiségek. Pest, 1808. — Hasonló rimeléseinek közlése a Kedveskedő 1824. évf.-ban és az Ellenőr 1877. évf.-ban.

Irodalom. — Szilágyi István: Bethleni Hari Péter emlékezete. Máramarossziget, 1861. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története.

2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Imre Sándor: A magyar irodalom és nyelv rövid története. 3. kiad. Debrecen, 1874. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Kálmán Farkas: Éneklő kar. Budapest, 1880. — Bogisich Mihály: Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. Budapest, 1881. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája. 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888–1897. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Szeremlei Samu: Szönyi Benjamin és a hódmezővásárhelyiek. Budapest, 1890. — Takáts Sándor: Péteri Takáts József. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Duda János: Endrődy Jánosról. Budapest, 1892. — Zoványi Jenő: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezőtur, 1894–1901. — Perényi József: Endrődy János életrajza. Nagykanizsa, 1899. — Horváth Cyrill: A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. Sárospataki Füzetek. 1904. évf. — Lauschmann Gyula: Kreskay Imre pálosköltő. Katolikus Szemle. 1905. évf. — Kiss Áron: Losonczi István életrajza. Budapest, 1905. — Négyesy László: A XVIII. századi szépirodalom. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Zoltvány Irén tanulmánya: A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest, 1907. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Szügyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. Debrecen, 1910. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Alszeghy Zsolt: Epigon lírikusaink a XIX. századig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Szigetvári Iván: Gvadányi helikoni köre. U. o. 1917. évf. — Gálos Rezső: Adatok Péteri Takáts József életéhez és munkáihoz. U. o. 1921. évf. — Szilárd Leó: Szent László a magyar lírában. Pécs, 1926. — Payr Sándor: Luther és az egyházi ének. Teológiai Szemle. 1926–1927. évf. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Hársing István: Udvarhelyi Szeles János haláltánc-éneke a XVIII. század végéről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. évf. — Mészöly Gedeon: Mátyási József frankfurti utazása. Széphalom. 1927. évf. — Perényi József: A Boldog-

asszony Anyánk kora és szerzője. Katholikus Szemle. 1929. évf. — Pataki Henrik: A Csordapásztorok karácsonyi ének szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. — Szabolcsi Bence: A 18. század magyar kollégiumi zenéje. Budapest, 1930. — Mészöly Gedeon: Mátyási József és Kalászkaparékja. Népünk És Nyelvünk. 1931. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ EPIKUS HAGYOMÁNYOK FOLYTATÓI.

A HISTÓRIÁS énekköltés divata a XVIII. század második felében is megvolt, egyesek versekbe foglalták történeti olvasmányaik tartalmát.

Népszerű verses elbeszélés volt KOLUMBÁN JÁNOS erdélyi földbirtokos könyve *Vida György tréfái*ról. (1759.) Vida György erdélyi nemesember a XVII. század második felében nagyon elhíresedett furfangos cselekedetei és vaskos tréfái miatt. Mások rovására űzött durva mókáiról országszerte beszéltek. Áprilist járatott mindenkivel; nem bánta, ha megverték vagy becsukták. Még Apafi Mihály fejedelem udvarát is elbolondította, ujjat húzott Teleki Mihály kancellárral, nevetségessé tette Heister osztrák generálist. Kolumbán János versbe szedte a hírhedt tréfákat. Négyesrímű tizenkettősei fölötte gyönyörködtették nemcsak kortársait, hanem a későbbi nemzedéket is. Az egyszerűbb sorsú olvasók örvendezve olvasták, hogyan szedte rá a vakmerő kurtanemes a dölyfös nagyurakat. Volt is ebben a ponyvatermékben minden ízléstelensége ellenére is jó paraszti humor, helyenkint némi verselő lendület. Tárgya, erkölcsrajza, nyelve egyformán magyar volt.

Gróf LÁZÁR JÁNOS erdélyi földbirtokos *Florinda* (1766) című verses munkájával foglal helyet a XVIII. századi epikus költők sorában. Sajátságos beosztású munka

ez: négy részében verses földrajz, ötödik részében elbeszélő költemény: Florinda grófkisasszony regényes históriája. Könyvének elején elbeszéli a szerző Jupiter és Európa történetét, az ókori hitrege után rátér Spanyolország földrajzának ismertetésére, bőven szól Olaszország és Franciaország lakóiról és városairól, végül belekezd annak elmondásába, hogyan foglalták el a mórok Spanyolországot 711-ben. A buja spanyol király erőszakkal magáévá teszi Julián gróf leányát, Florindát; a gróf összeesküvést szít a király ellen és segítségül hívja az afrikai mórokat; az ütközetben a spanyolok döntő vereséget szenvednek, maga a király is a csatatéren marad. Lázár János az eseményeket történeti hűséggel szedte négyesrímű tizenkettősökbe. Krónikás szövegébe Gyöngyösi István példája szerint számos leírást és elmélkedést szőtt s költői képekkel és hasonlatokkal is törekedett históriájának némi ékességet adni. Iparkodása nem sikerült. Nyelve és verselése messze elmaradt mestere munkáinak leggyöngébben sikerült részletei mögött.

Eposzok írásával az 1790-es évektől kezdve többen megpróbálkoztak. Kultsár István szombathelyi tanár megénekelte *Laudonnak nándorfejérvári győzedelmét* (1790), elmondván tizenkettőseiben, hogyan vette be II. József híres hadvezére Belgrádot, a török szultán várát. Bár kortársairól írt, a görög-római isteneket is belevonta az emberi sors intézésébe. Gáti István máramarosi református lelkipásztor *Második Józsefé*ben (1792) is felbukkannak az ókori mitológiai elemek. Cybele istenasszony haragszik a földműveléstől idegenkedő máramarosi bányásznépre,

éhséggel sanyargatja a szerencsétleneket, de II. József intézkedik, hogy a nép kenyeret kapjon: ez a tartalma a hálálkodó verses krónikának. Etédi Sós Márton pestmegyei jegyző két terjedelmes elbeszélő költeményt írt: *Magyar gyász*ában (1792) a mohácsi veszedelem történetét foglalta döcögős tizenkettősökbe, *Scytha király*ában (1796) egy hajdankori herceg meséjét mondta el szárazon és lélektelenül. Vályi Nagy Ferenc sárospataki tanár *Hunyadi László történetei*t (1793) énekelte meg, később pedig kiadta Flavius Josephus históriájának verses feldolgozását, a *Pártos Jeruzsálem*et (1799). Poóts András református lelkipásztor Aeneas Sylvius nyomán foglalta rímekbe *Sénai Lukrécia históriájá*t (1791). Eurialus és Lucretia történetének ebben a feldolgozásában itt-ott van némi emelkedettség, de a szerző többi verse ízléstelen. Feltűnést keltett Szalkay Antal nádori titkár Blumauer-átdolgozása: *Virgilius Éneássa* (1792). Szalkay Antal elég folyamatosan verselt; eredetijén, a Blumauer-féle travesztált Aeneisen, nem egy helyütt ötletes módon változtatott. Mivel a papságot nevetségessé tette, munkájának első kötetét elkobozták, folytatásának kinyomtatását megtiltották. Ezekben a népies-magyaros verselőkben nem volt igazi költői tehetség. Ha történeti eseményeket szedtek rímekbe, munkájuk puszta krónikává süllyedt; ha képzelt históriákat találtak ki, meséjük gyermekes volt, feldolgozásuk pórias.

Epikusok:

Etédi Sós Márton pestmegyei jegyző, Bugyi falu nótáriusa. — Magyar gyász vagyis második Lajos magyar királynak a mohácsi

mezőn történt veszedelme, melyet gyenge tehetsége szerint versekbe kívánt szedni egy nemzete romlását kesergő magyar E. S. M. Pest, 1792. (Eposzi igényü históriás ének a mohácsi csatáról. Bővelkedik görög mitológiai cifrázásokban. A szerző Pálóczi Horváth Ádám Hunniásának hatása alatt verselt s kortársai ízlését eltalálta, mert verses krónikáját néhány év leforgása alatt megvásárolták. Könyvének új kiadása: Pest, 1813.) — Scytha király vagyis Záton hercegnek külömb-külömbféle változásokon forgott története. Buda, 1796. (Meséjét bizonyára nem a szerző találta ki, hanem valamelyik német elbeszélő munkából merítette. Untató verses história.) — Kettős öröm, melyet felséges ausztriai herceg József Antalnak, Magyarország nádorispánjának, nemkülönben herceg Batthyány József kardinális és prímás öeminenciájának keresztnevük napján az Echó által kívánt hallatni. Hely nélkül, 1797. (József főherceget a rendek 1796-ban választották az ország nádorává, mindössze húsz éves volt; az esztergomi hercegprímás már fényes pályájának végéhez közeledett, életének hetvenedik évében járt; az ország két legnagyobb méltóságát a hűséges alattvaló alázatos hangján üdvözölte az alkalmi vers szerzője.)

Gáti István (szül. 1749. április 8. Mánd, Szatmár megye; megh. 1843. február 17. Szatmár) református pap, 1787-től máramarosszigeti prédikátor, 1808-tól szatmári lelkész. Az *a, e, i, o, u* magánhangzókkal mesterkedő verseknek egyik buzgó gyártója volt. — Második József a máramarosi éhségben. Hely nélkül, 1792. (Az eposzban a csodás elem, a statisztikai adatok és a közigazgatási intézkedések szárazon keverednek egymással. A szerző «a második nagy József kegyelmességét háládatosan emlegeti az éhségből kiszabadíttatott vármegyének képében».) — A tachygraphia vagy szapora írás módja. Pest, 1820. (A magyar gyorsírás úttörő könyve. A szerző az egyetemes írás és egyetemes nyelv kérdésével behatóan foglalkozott, a steganographiának azaz összevont írásnak áll hatatos híve volt.) — Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával. Tachygraphia vagy szapora írás módja című munkája második kiadásával. Budapest, 1889. (Vikár Béla kiadása.)

Göböl Gáspár (szül. 1745 körül Szentkirályszabadja, Veszprém megye; megh. 1818. Kecskemét) debreceni teológus, 1777-től kezdve kecskeméti református lelkipásztor. — Utazó lélek azaz széjjeljáró gon-

dolatai egy olyan léleknek, aki az embereknek társaságát egy kevéssé elhagyván, felrepült a Naphoz és azzal együtt a világnak bizonyos részét bejárván, utazásáról számot ád. Pest, 1785. (Tanítóköltemény tizenkét énekben. A tizenkét szótagos kattogó versek főként a szerző természettudományi és földrajzi tanulmányairól adnak számot.) — Az első embernek elesése és azt követő mind szomorú, mind örvendetes dolgok hét énekbe foglaltatva. Pest, 1789. (Durand Dávid francia eposzának fordítása.)

Háló Kováts József (szül. 1761. március 17. Győr; megh. 1830. október 10. Nagykörös) református pap. Pályája kezdetén Debrecenben Csokonai Vitéz Mihály tanítója volt, később német, holland és angol egyetemeken tanult, 1791-ben a nagykörösi helvét hitvallású gyülekezet prédikátorává választották, 1815-ben halasi lelkipásztor lett, 1826-ban nyugalomba vonult s visszament Nagykörösre. Személyét a régebbi írók gyakran összetévesztették a «rímkovács» Kováts József dunántúli református lelkész személyével. — Magyar versek, melyekkel a felséges második József császárt nevenapján tisztelte Debrecenben. Győr, 1782. (A császárért a nemzet legmagyarabb rétege, a kálvinistaság, rajongott legjobban, míg a katolikusok ellenséges érzelmekkel tekintettek rá. A protestáns császártisztelet oka a türelmi rendelet volt, ezért bocsátottak meg az önkényes uralkodónak mind a reformátusok, mind az evangélikusok. A protestáns császárellenesség a katolikus közvélemény hatása alatt csak II. József halála után kezdődött s évtizedről-évtizedre annál jobban fokozódott, minél inkább elmosódott a kálvinista és luteránus köztudatból a császár nagylelkű vallásszabadságának emléke.) — A vallás vagy az ifjabb Racinnek a vallásról írott munkája. Komárom, 1798. (Racine Lajos tanító költeményének verses fordítása.) — Magyar Éneis avagy P. Virgilius Marónak Éneás viselt dolgairól írt munkája. Két kötet. Komárom, 1799–1804. (A verses fordítás bevezető kötetét a szerző özvegye adta ki: Buda, 1831.)

Hriágyel Márton a gömörmegyei Sajópüspöki falu katolikus plébánosa. Verses munkái kéziratban maradtak. Az 1750-es években idegen szövegek nyomán rímekbe szedte Telemachus, Nagy Sándor, Fortunatus, Luther Márton és az evangéliumi dúsgazdag históriáját. Barclay latinnyelvű politikai regényének, az Argenisnek, verses átdol-

gozásába kétszer is belefogott, 1757-ben készen állt teljes magyar Argenise, csak a bölcselkedő részeket hagyta ki.

KOLUMBÁN JÁNOS szilágymegyei földbirtokos. Életéről keveset tudunk. A krasznavidéki nemesházakban jó neve volt. — Néhai tordai hadnagy Vida György facetiáinak, jeles tréfáinak históriája, melyet hevertében melancholiái között magyar versekben foglalt szödemeteri házánál. Hely nélkül, 1759. (Újabb kiadásai: 1770, 1780, 1789, 1793.) — A régi pogányoknak az ő istenekről tiszteleteikről való história. A poéták és régi görög s deák authorok írásinak megértésekre magyarul kiadattatott. Debrecen, 1766. (Görög-római mitológia.)

KULTSÁR ISTVÁN (1760–1828) gimnáziumi tanár, utóbb a Hazai Tudósítások szerkesztője. Pályájáról: a következő kötetben. — II. József császár uralkodása végén írt elbeszélő költeménye: Báró Laudonnak nándorfejérvári győzedelme. Szombathely, 1790. (Az osztrák táborszernagy 1789-ben bevette ugyan Belgrádot, de a vár később mégis csak a törökök birtokába jutott.)

LÁZÁR JÁNOS gróf (1703–1772) erdélyi földbirtokos. A nagyenyedi református kollégiumban Pápai Páriz Ferenc tanítványa volt, a marburgi egyetemen Wolf Keresztélyé, a nagyhírű német filozófusé. Fényes hivatali pályát futott meg; szolgálati érdemeivel elnyerte a báróságot, utóbb a grófságot. Mária Terézia királynő uralkodása idején ő volt az erdélyi tábla elnöke. A hazafiasabb érzelmű nemesurak nem szerették, mert a bécsi udvar parancsainak vakon engedelmeskedett s a székelyek mádéfalvi lemészárlásában szomorú szerepe volt. Halálát a marosvásárhelyi református kollégium siratá versekkel gyászolta. Kortársai magyar Vergiliusnak nevezték, olyan jól verselt latinul. Deák munkáin kívül több magyarnyelvű könyvet is adott ki: franciából fordított istenes énekeket, tanácsadó verseket, imádságokat, földrajzi tanításokat. — Florinda azaz Spanyolországnak ezen grófkisasszonyon a Roderig királytól tett erőszak alkalmatosságával a maurusok által lett elfoglaltatásának rövid históriája. Magyar versekbe foglaltatva gróf és gyalakuti liber báró Lázár János, a felséges császár úgy magyar királynénk s erdélyi fejedelmünk belső titok és az erdélyi királyi guberniumban is belső és mindkét helyen valóságos tanácsa, Erdély fővadászmestere és ugyan Erdély három nemzetekből álló státusfiainak praesidense által. Nagyszeben, 1766. (Újabb kiadása: Pest, 1791. Forrása

egy francia könyv: Voyages historiques. Brüsszel, 1704.) — Különbkülömbféle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek. Hely nélkül, 1795. (Ez a négyesrímü tizenkettősökben írt füzete halála után huszonhárom esztendővel jelent meg. Leírja társadalmi megfigyeléseit, közli jóraintő tanácsait, ostorozza az emberi bünöket.)

Poóts András (szül. 1745 körül Edelény, Borsod megye; megh. 1812. Ungvár) református lelkipásztor. Tanulmányait Sárospatakon végezte, külföldi egyetemeken is megfordult, 1778-ban a hevesmegyei Tiszanána kálvinista papja lett. Nyughatatlan vére szerencsétlenné tette. Nejétől elvált, híveivel mindenütt összetüzött; olyan botrányos dolgokat müvelt, hogy végül bebörtönözték. Kiszabadulása után egy ideig megbecsülte magát, később megint rossz útra tért, ismételten elmozdították állásából. Főleg szerelmi viszonyaival és nőcsábításaival botránkoztatta meg híveit. Mikor kenyér nélkül maradt, át akart térni a katolikus vallásra, de az egri püspök nem mutatott hajlandóságot arra, hogy ezt a tervét elősegítse. Élete vége felé görögkatolikus pap lett és nőül vett egy zsidó lányt. Költészetét Kazinczy Ferenc lúdforma gágogásnak nevezte. «Hogy Póts András uramnak versei kijöttek — írja Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonnak 1791-ben — sajnálom és szégyenlem. A kézirást hozzám küldte Póts és engemet csak a becsületes ember érzése tartóztatott meg töle, hogy meg ne égessem; melyet, ha cselekedtem volna, most egy érdemmel dicsekedhetnék a haza előtt, mert nem voltak egyszernél többször leírva. És mégis azt jövendölöm, hogy ez a szerencsétlen fajzat imádtatni fog a sok kálvinista mesterek és falusi prédikátorok által, kik az ilyes gyermeki csácsogást feljebb becsülik a valóságos poétai munkáknál.» — Csenkeszfai Poóts András ifjúi versei. Két darab. Pozsony és Komárom, 1791. (Ebben a versgyüjteményben jelent meg Sénai Lukréciája. Verses elbeszélését az egri börtönben fejezte be, de a két kötet közrebocsátásakor már zemplénmegyei bodrogkeresztúri református prédikátor volt.)

Szalkay Antal (1753–1804) katonatiszt, utóbb nádori titkár. Színmüírói munkássága: az 1790-es évek drámaíróit tárgyaló fejezetben. — Virgilius Éneássa. Bécs, 1792. (Blumauer-fordításáért keményen meglakolt. Hivatali állását elvesztette, bizalmi állásából koldusbotra jutott.)

Szönyi Benjamin hódmezővásárhelyi református pap. Életéről és

egyházi énekköltéséről: az előbbi fejezetben. — Az 1755. évi hódmezővásárhelyi parasztlázadásról írt krónikás verse kéziratban maradt. A katolikus államhatalom templomfoglalásai Mária Terézia idején annyira fölingerelték a protestánsokat, hogy Mezőtúr és Hódmezővásárhely kálvinista gazdái fegyvert fogtak az erőszakoskodások megtorlására. Az elkeseredett nép azt beszélte, hogy Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós is közeledik Törökország felől. A császári csapatok szétszórták a zendülőket, a kormány súlyos büntetést mért Hódmezővásárhelyre. Szőnyi Benjamin, mint a város papja, ekkor szedte históriás énekbe a református parasztlázadás történetét.

Vályi Nagy Ferenc (szül. 1765. szeptember 30. Felsővály, Gömör megye; megh. 1820. január 15. Sárospatak) református lelkipásztor, 1798-tól a sárospataki kollégium tanára. A klasszikus nyelvekben kiválóan jártas férfiú volt, a teológiában is sokrabecsülték tudását. — Hunyadi László történetei, úgymint élete és halála, melyeket mind a Cziliai gróf Ulriknak irigységével és levágattatásával, mind V. László királynak közbefolyó cselekedeteivel es halálával együtt, hiteles írókból kiszedegetvén magyar versekkel leirt és világ eleibe bocsátott Vályi Nagy Ferenc. Pozsony és Komárom, 1793. (Krónikás életrajz versekben. Pálóczi Horváth Ádám Hunniása erre a népies eposzra is hatott.) — A pártos Jeruzsálem kilenc énekekben. Pozsony és Pest, 1799. (Az ókori zsidó-római küzdelmek verses históriája eposzi formában.) — Ódák Horác mértékein. Kassa, 1807. (Alkalmi és bölcselő tartalommal, antik versformákban.) — Polyhymnia. Sárospatak, 1820. (Fordítások görög költőkből Kazinczy Ferenc kiadásában.) — Homér Iliásza. Két kötet. Sárospatak, 1821. (Fordítás eredeti versmértékben. A magyar irodalom első nagyobb plágiumvádja ehhez a munkához fűződik. Kazinczy Ferenc a fordító rendelkezésére bocsátotta Kölcsey Ferenc kéziratos magyar Iliász-szövegét s ebből Nagy Ferenc néhány részletet átvett a maga kéziratába. Ez az iliászi pör a fordító halála után zajlott le Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc közt.)

Weszprémi István debreceni főorvos. Életéről és munkáiról: a latinnyelvü irodalomtörténetirást tárgyaló fejezetben. — A magyarországi keresztyén királyoknak históriája versekbe foglalva. Bécs, 1752. (Ifjúkori kisérlete. Akkor nyomatta ki, mikor a debreceni református főiskolából külföldi egyetemekre ment.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre. Budapesti Szemle. 1880. évf. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája. 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888–1897. — Mitrovics Gyula: Csenkeszfai Poóts András élete. Protestáns Szemle. 1890. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Mitrovics Gyula: Aeneas Sylvius De Duobus Amantibusának magyar átdolgozása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. évf. — Illéssy János: Szalkay Antal. U. o. 1898. évf. — Pólay Vilmos: Blumauer Travesztált Aeneise és hatása a magyar irodalomra. Budapest, 1904. — Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái. II. köt. Budapest, 1905. — Badics Ferenc és Négyesy László tanulmányai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Alapi Gyula: Kultsár István. Komárom, 1911. — Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911. — Alszeghy Zsolt: A gyöngyösi ferencrendi zárda könyvtárának néhány érdekesebb kötetéről. Gyöngyösi kalendárium. 1912. — Bobory Zoltán: A hanyatlás korának elbeszélő költészete. Kolozsvár, 1912. — Barth Rezső: Gróf Lázár János élete és művei. Budapest, 1914. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyaros iskola történetéhez. Irodalomtörténet. 1914. évf. — Békés István: Az Argenis első magyar fordítása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1922. évf. — Rédey Tivadar: Mohács emléke költészetünkben. Mohácsi emlékkönyv. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. — Pintér Jenő: Egy régi magyar verses elbeszélés hőséről. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Gulyás József Szalkay Antal Aeneisének kéziratai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — Timár Kálmán: Egy lappangó Argenis-kézirat. Irodalomtörténet. 1929. évf. — Vasáry Dalma: Barclay Argenisének első magyar verses fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf.

ORCZY LŐRINC.

A MAGYAROS hagyományok követői között a lírának és epikának egyaránt akadtak művelői. Még Bessenyei György fellépését megelőzően ehhez a népies irányhoz csatlakozott báró ORCZY LŐRINC. Első irodalmi kísérleteitől kezdve élete végéig kitartott a népies-nemzeti iskola költői stílusa mellett. Baráti összeköttetései a bécsi testőrírók köréhez csatolták, verseibe francia és latin olvasmányainak számos motívuma szűrődött be, de egyénisége, gondolkodása, szemlélődése, érzelemvilága, kifejező módja gyökeresen magyar. A nagy Alföldnek és a Tiszának ő az egyik legkoraibb megéneklője.

Elmélkedő költeményeiben, verses leveleiben a konzervatív álláspont harcosa. Szívvel-lélekkel ragaszkodik a régi világrendhez, de azért keményen korholja az urakat, jóságosan védi a parasztokat. «Mások hízelkednek a fényes nagyoknak, Én tenéked írok megvetett csoportnak.» *(A szegény parasztnéphez,* 1756.) A szántóvetők viselik az ország terhét, ők adnak erőt a királyoknak, ők táplálják a nemeseket és a papokat. Ha nem volna jobbágy, elfogyna az élelem, megállnának a malmok, kihalnának a paloták. A kevély uraság henyélve alszik a szerencse keblében, a szegény paraszt tisztességes munkában él. Az urak hitványak, romlottak, betegek; a parasztok jóindulatúak, ártat-

lanok, egészségesek. «Ó nagyok, látom én, mely terhes nagyságtok, Mely emésztő gonddal folyik boldogságtok.» *(Nagy urakhoz,* 1759.)

Hálát ad Istennek, hogy Magyarország földjét nem dúlja ellenség. Más nemzetek szörnyű veszedelmekben forognak, nálunk a földműves csendesen végzi munkáját, dalolva kapál, szedi a gyümölcsöt. Nekünk nem kell félnünk a prédáló katonák gonoszságaitól, nem hajt ki bennünket senki sem házainkból, az öreg embernek nem kell házról-házra vinnie üres tarisznyáját. Vajha a Gondviselés a jövőben is megóvna mindnyájunkat a háború pusztításaitól; bárcsak az Úr örökre visszaparancsolná a véres pallost hüvelyébe! Kívánom neked, hazám, hogy boldogságod és bőséged megmaradjon, Isten áldásában továbbra is részesülj. *(A magyar hazának,* 1769.)

Szabályozzák a Tiszát, feltöltik partjait, elhordják a vizi akadályokat. Kereskedni akar a magyar! Eddig a földet művelte, most idegen földre szállítja majd termését. Hajóink portékával megterhelve fognak uszkálni folyóvizeinken, tiszta búzát küldünk a német sógornak, tokaji borunkért aranyat várunk, mármarosi sónkat Fiuméba visszük, hízott ökreinket Páduába hajtjuk; szép, szép, de végső eredményben mi lesz ebből? Minek a folyamszabályozás, mikor a szabadhajózásból és az idegen holmi ideszállításából csak az erkölcsök romlása és az elégedetlenség burjánzása következik. «Boldog Isten, minek e munkás fáradság? Megfonnyad emiatt sok ezer parasztság. Ámbár hajózásból jöhet sok gazdagság, Úgy tartom, nem ebben áll igaz boldogság.» Megengedem, kiszáll majd az

angol Tokaj tájékára, elviszi gályáján édes italunkat, de ő is majd elhozza csecsés portékáit s megkezdődik a pazarlás. Utóbb jobbágyunk megveti a munkát s ahelyett, hogy a tarlót járná, hajós lesz. Illik-e a magyarhoz csalfa kereskedés, kincsek szerzése, erkölcsök romlása: «Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében Van pénz, van eledel, van bor a pincében, Mi kell több, mért vesse életét kétségben A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?» *(Tokajban való érkezés télen.)*

Verset ír a bugaci csárdáról. «Ki tett téged ide világnak csúfjára, Ki állíttatott fel sok gazdák kárára?» Rongyos falak, csikorgó ajtó, egerek, békák, legyek, szúnyogok: igazán nyomorúságos pusztai fészek. A csikósok oltárja, a betyárok barlangja ez a mocskos hely; mégis milyen jól esik megbujni benne, mikor fergeteg támad a fellegben. Nem is kell a cifra palota, mi haszon a sok kastélyból? «Együgyű eleink egy tálhoz ültenek, Asztalnál egy házban együtt megférnek, Nem kárpitos ágyat, ponyvát kerestenek, Együtt feküdtenek, fel együtt keltenek.» Ó csárda! Becses a te szegleted, jó szállást találok én benned, szükségben még a király is megnyugodhatik falaid között. «Maradj tehát békés puszta közepében, Kecskeméti kenyér süljön kemencédben, Kőrösi bor bőven keljen a pincédben, Sok utas nyugodjon faladnak tövében.» *(A bugaci csárdának tiszteletére.)*

Menjünk csak ki a pusztára kártyás-pipás társam, Beleznai Miklós pajtásom; itt az esztendő legkedvesebb része, a tavasz; hagyjuk oda a város lármáját, a nagy urak palotáit a dámák beszélgetését. A patakok suttogása,

rigók fütyölése, fülemüle zengése többet ér mindennél. Mit tudják azt a nagyurak, hogyan virrad fel a hajnal: «Az árnyékos völgyek nekik nem nevetnek, Zöld halmokban, fákban nem is gyönyörködnek.» Letelepedünk a szőlőben, eszünk a kövér szakács főztjéből, nevetünk Bécs, London, Páris dolgán. Igy tettek az ókori világ bölcs férfiai is, a nagy lelkek parasztmajorokban nyugodtak meg, Cicero Tuszkulánumában érezte jól magát. A hivatallal nehéz teher jár, az előkelő úr kedvetlenül kel fel ágyából, a fejedelmeknek ezer bajuk van; a boldogságot a középszerencse adja; nem függni senkitől: ez a királyság. Szántsunk, vessünk, ültessünk, kapáljunk, a sovány homokot csinosítsuk kertekkel, a kopasz halmokra ültessünk szőlőt, számláljuk meg teheneinket s nevessük ki az egymást keserítő büszke urakat. *(Generális Beleznainak.)*

Miért gondolkodol, Bessenyei György barátom, Isten munkájáról, a természet titkairól, a soha meg nem fejthető kérdések megoldásáról? Nem hittél a Szentírásnak, más könyvekben kerested az igazságot; Confucius, Plátó, Luther, Kálvin, Spinoza, Leibnitz, Pope, Voltaire, Helvetius és mások munkáitól vártál feleletet kétségeidre. «Mit nyertél? Maradtál bizonytalanságban. Elmédet keverted nyughatatlanságban.» Térj meg, jó barátom, a sok vizsgálódásból, nincs semmi hasznod belőle, úgy sem találsz jobb vezetőt Mózes könyveinél. Ifjúkoromban én is meg akartam érteni mindent, de később rájöttem, hogy Isten sok dolgot elrejtett az emberek elől, elvontam hát magam a lelki veszedelmektől. Íme visszaküldöm a vallás dolgában habozó írásodat azzal a tanáccsal: ne akard megfogni

Istent, ne vizsgáld a természet csodáit, ne szaladj a csalóka tudomány után. «Leibnitz, Plátó, Newton oda nem vezetnek, Hol nap, hold, csillagok, planéták erednek, Üsd fel sátorodat a Tisza partjára, Ott emelkedj, ott írj hazádnak javára.» Jöjj velem; megmutatom, melyik a jobb szántás, melyik a szebb aratás; melyik földre való a búza, árpa, zab, köles; hogyan nevelj paripát, bikát, ártányt, kost. Házadtól nem messze lészen a tokaji hegy, ott emelj magadnak pásztori kunyhócskát, ott szürcsölgesd borocskádat jó kedvvel; s midőn a nap leáldozása után a sötétség már bevonja fátyolával a földet, adj hálát a természet atyjának, mert ő a menny, föld és tenger ura: «Dícsérd így Istened kisded vacsoránál, Nyugodj el csendesen szőlődnek lábánál, Mondván csak susogva Sálem királyával: Be kicsiny az ember mély tudományával!» *(Bessenyei Györgynek.)*

Orczy Lőrinc költeményei nem egyszer művelődéstörténeti forrásul használható erkölcsrajzok. Az úrfiak nem szívesen hordozzák a nemzeti ruhát; szégyeljék magukat! A kisasszonyok széles libegésű abroncsos szoknyában járnak, derekukat összesrófolják, enni se mernek, csakhogy megőrizhessék karcsúságukat. Mit csinálnak a társaságban? A házigazda úgy magához szorítja az embert, hogy majd megfulladunk; azután kártyázni kezd a vendégsereg, kergetik a vöröshetest és a tökkirályt, vesztik a pénzüket; az asztalnál külföldi ételeket fogyasztanak és nagyokat hallgatnak, legföljebb az időjárást és a ruhákat emlegetik; később megindul a távollevők megszólása, a bálokról és komédiákról való eszmecsere, a

nagyurak megkritizálása; a vacsora végén megkezdődik a tánc, csak az idegen muzsikát kedvelik, a magyar táncra senki sem gondol. *(Egy ifjúnak, ki a városi lakást falusinál inkább szereti.)* A legtöbb baj a nőkkel van! Vége a szeméremnek, oda a hűség, divatba jött a hitvestársak megcsalása. Némelyik asszony azt a szokást kapta fel, hogy tudós nőnek játssza ki magát, Isten ments az ilyen könyvmolyoktól! A konyhát nem tudja vezetni, de az új könyveket elolvassa. «Esméretséget vet a professzorokkal, Vagyon társasága csak a tudósokkal.» *(Egy megmátkásodott ifjúnak.)* Csak vigyázzunk egy kevéssé azzal a tudománynyal! Igaz ugyan, hogy kár a gyermeket kilenc esztendeig kínozni a deák nyelvért, hiszen úgyis elfelejti a latint, mikor kikerül az iskolából; de az sem használ, ha felvilágosítjuk mindenféle természettudományi dologról és filozófiai kitalálásokról. Más a tudomány, más a bölcsesség. Budán manapság már a mennykőtől sem félnek, nevetik az ég zörgését, bíznak a villámhárítóban. *(A mennyköhárító dárdáról.)* Nem kell vakon hinni a tudósoknak. Minapában Hell Miksa és Sajnovics János, a két csillagnéző, gyönyörű dolgokkal állt elő a tudomány nevében a magyar nemzet kárára. Azt merik hirdetni a csillagászat tudósai, hogy a magyar nyelv a lapp nyelvből ered. Hát ez nem igaz! Mi megmaradunk vitéz scytha származásunk mellett s nem kérünk a korcs leszármazásból. «Te pedig csillagász, bár akárki lehetsz, Kedves rokonidhoz tüstént visszamehetsz, Velük száraz halból készült málét ehetsz, Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.» *(Csillagnéző Sajnovics és Hell hibái cáfoltatnak.)*

A költő szívesen fordult gondolatokért és képekért a római poétákhoz és a francia írókhoz. A kicsinyes emberi törekvések irónikus szemlélete kedves írójává tette Horatiust, szövegrészeket kölcsönzött Boileau és Voltaire munkáiból, a parasztnépről szóló költeményeinek egyikében Thomast, a maga korában nagyrabecsült XVIII. századi francia költőt, fordította. De ha idegen mintái erősen hatottak is rá, tanítóirányú és szatirikus hangú lírája mégis csak a régi magyar költészet folytatása. Hangja jóízűen népies, szelleme gyökeresen nemzeti; a komolyság és tréfa, a feddés és gúny szerencsésen egyesül négyesrímű és párosrímű tizenkettőseiben. Magyaros verstechnikáját Gyöngyösi Istvántól vette át, nyelvében sem tért el a hagyománytól, életszemléletét a XVIII. század első felének vallásos-konzervatív eszméi irányították. Magyarországot igazi paradicsomnak tartotta, Bessenyei György társaságának francia felvilágosodásától idegenkedett, a demokratikus haladás barátait a magyarság ellenségeiként szemlélte.

Orczy Lőrinc báró (szül. 1718. augusztus 9. Tarnaörs, Heves megye; megh. 1789. július 28. Pest) egyike volt Mária Terézia királynő legvitézebb katonáinak. Résztvett az osztrák örökösödési háborúban, végigharcolta a hétéves háborút s a Nagy Frigyessel kötött béke után mint lovasgenerális lépett ki a hadseregből. Nagy vagyonát és áldozatkészségét mutatja, hogy 1756-ban a királynő védelmére egész huszárezredet szervezett a maga költségén. Mária Terézia hálás volt iránta s a polgári életben is fontos megbízatásokkal tüntette ki. Orczy Lőrinc főispánja volt Abaúj megyének, királyi biztosa a tiszai folyamszabályozó bizottságnak. Legszívesebben tarnaörsi birtokán gazdálkodott, innen levelezett a bécsi magyar testőrökkel és a többi magyar íróval. Az új nemzedék szerette az agg «örsi nyirettyűst». Nemcsak a testőrök

tekintettek reá bizalommal, hanem Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Bacsányi János, Kazinczy Ferenc és mások is széltében magasztalták.

Adatok Orczy Lőrinc életéhez:

1718. — Orczy Lőrinc születésének éve. Augusztus 9-én születik a hevesmegyei Tarnaörs faluban. (Családjának eredete a XVI. század első feléig vezethető vissza. Atyja, Orczy István, gazdag somogymegyei nemesúr; anyja Petrovay Zsuzsánna; mindketten katolikus vallásúak. A család 1736-ban nyeri bárói rangját III. Károly királytól. Az Orczyak ekkor már a Dunántúlról a Tisza mellékére húzódtak.)

1741. — Mária Terézia királynő trónralépése után kitör az osztrák örökösödési háború. A huszonhárom éves Orczy Lőrinc hadba száll. (Vitézül verekszik mindenütt, huszonkét esztendeig marad a hadsereg kötelékében. Úri kedvtelése a katonaság, mint vele egyidőben gróf Gvadányi Józsefnek. Jász-kun huszárjait maga ruházza, élelmezi és fizeti. Berlin elfoglalásánál ő is ott van. A hadseregből a hétéves háború végén tábornoki ranggal lép ki.)

1764. — A királynő kinevezi Abaúj megye főispáni helytartójává. Három évvel később főispán. (Húsz évig kormányozza a vármegyét, az év egy részét Kassán tölti, másik részében birtokait gondozza. Az igazságszolgáltatással, áradásokkal, pestisveszedelemmel sok fáradsága van.)

1766. — Kinyomatja Illei János kassai jézustársasági tanár Boethius-fordítását. (A fordító elmondja előszavában, hogy néhány év előtt már-már sírba szállt nyelvünk, szerencsére az olyan, hazájukat szerető úri személyek, mint báró Orczy Lőrinc, nem hagyták sírba temetni a magyar nyelvet. «Nagyságodat értem főképen, úgy mint aki nemcsak bőséges adakozásával segíti a magyarosan készült munkákat, hanem ami több, szebb és ritkább, annyi különös és országos gondjai s foglalatosságainak közepette egyszersmind saját gyönyörű munkáival még azonfelül gyarapítja is.»)

1772. — Budán üdül a Gellérthegy alatt fekvő meleg fürdőben. Itt írja a szabadságról szóló terjedelmes költeményét. (Alapgondolata: szabadság sehol sincs, még a svájciak is a kantonok igáját viselik nyakukon; ha van szabad élet és boldog állapot, az Magyarországon van; szerencsés, aki Mária Terézia jogara alatt élheti életét. «Boldog, ki született a magyar hazában, S kinek szabad telek jutott osztályá-

ban, Jó föld, kövér mező lévén határában, Tíz eke, száz tehén jár a majorjában.»)

1774. — Királyi megbízást nyer a Bodrog és három mellékfolyója szabályozására. (Mindjárt kidolgoztatja a Felső-Tisza szabályozásának tervét is, a helytartótanács helyesli a jószándékot, de pénzt senki sem akar adni. A királyi kincstár üres, a vármegyei nemesség nem fizet, a parasztokat már nem lehet több adóval megterhelni. Nyolcévi küzdelem után abbamarad munkája.)

1784. — Elaggottnak érzi magát, lemond főispáni hivataláról. Megkapó búcsúzó beszédet mond Kassán az abaújmegyei rendek előtt. (Ne magasztalják őt buzgó munkájáért, mert a kötelesség teljesítése nem érdem. Egyesek talán azt gondolják, hogy büszke az új vármegyeház felépítésére s ennek a díszes épületnek létrehozásában keresi hivatalviselésének dicséretét: «Távol legyen, tekintetes, nemes vármegye! Tudom én, hogy az ilyetén nagy és címeres épületekre sok ezer szegényeknek véres verejtéke vagyon tapasztva; jól tudom, hogy azon fehér mész, mely falait az ilyen alkotmányoknak ékesíti, az sokszor a paraszt és pór nemzetnek könnyhullatásával vagyon készítve és néha vérével is keverve; és azért, ha ilyen szemmel nézem ezen jeles épületet, inkább szomorú, mint dicséretes látszatot mutathat».)

1785. — Ez évtől kezdve a melegebb időket Tarnaörsön, a telet Pesten tölti. Hevesmegyei kastélyában a magyar írók közül többen fölkeresik, Pesten is találkozik tisztelőivel. (Annál jobban fáj neki, hogy a kassai megyei urak nem gondolnak rá. Húsz évig dolgozott Abaúj megyéért s a hálátlanok megfeledkeztek róla. II. József császár sem tanusított vele szemben királyi magatartást. Mikor elárverezték a délmagyarországi kincstári birtokokat, három falut kért uralkodójától, de a császár olyan drágán szabta meg a falvak árát, hogy a báró visszalépett a vételtől. «Három rongyos falut királyomtól kértem, Drágán szabott árát meg nem fizethettem.» Úgy látszik, hogy mások jobban értették a gazdagodás módját, mert az ősz férfiú keserű felindulással jajdult fel: «Papok szedik zsírját kövér mezeinknek, Hadi sereg szívja erejét népünknek, Zsidó, görög, örmény töltözik kincsünkkel, Nemzetem vesződik sötét törvényekkel».)

1787. — Révai Miklós sajtó alá rendezi verseinek gyüjteményét. (A nagytekintélyű aggastyán csakúgy, mint Ráday Gedeon, szívesen

barátkozik a kezdő írókkal és a szegénysorsú tudósokkal. Leveleikre készséggel válaszol; ha meglátogatják tarnaörsi kastélyában vagy pesti házában, vendégül látja őket s felolvassa nekik költeményeit. A bécsi testőrírókon kívül különösen Kazinczy Ferenccel és Bacsányi Jánossal érintkezik gyakran; Kazinczy vármegyei tisztviselőségét ő egyengeti Abaúj megyében, Bacsányit ő helyezi állásba Kassán. Nemcsak ezek a hálás hívei küldik meg neki kéziratait ítélete elnyerése végett, hanem Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Péczeli József és mások is kérik tanácsát s eljuttatják hozzá új könyveiket. Az ifjabb nemzedék természetesen nem feledkezik meg arról az áthidalhatatlan társadalmi szakadékról és nagy korkülönbségről, mely közte és a báró között van; a hódolat hangján szólnak hozzá s hálásak neki, hogy nincs meg modorában a mágnások megszokott dölyfössége.)

1789. — Július 28-án, hetvenegy éves korában, meghal Pesten. Tarnaörsi birtokán temetik el. Halála részvétet kelt mindenfelé, a költők versekkel áldoznak emlékének, a Magyar Kurir, a Hadi Történetek, a Mindenes Gyüjtemény és az Orpheus kegyeletesen szólnak pályafutásáról. (Két főispánfia közül báró Orczy László később Pest városának adományozza a híres Orczy-kertet: a Ludovika-Akadémia parkját. Egyik dédunokája: Czóbel Minka. Nemzetségéből származik báró Orczy Emma angol regényírónő.)

Kiadások. — Mátra hegyei között mulatozó nimfáknak éneke, melyet a nagyméltóságú herceg Barkóczy Ferenc Magyarország prímásának, esztergomi érsek úrnak, mintegy búcsúzóképen szomorodott szívvel mondának. Hely nélkül, 1761. (Gróf Barkóczy Ferenc egri püspököt Mária Terézia királynő 1761-ben esztergomi hercegprímássá nevezte ki: ekkor bocsátotta közre dicsőítő költeményét a szerző. Az új érsek, úgymond, ragyogó tehetségű férfiú, amellett szereti a magyar nyelvet és van szíve a magyar néphez; a Mátra vidéke méltán siratja őt, mert főpásztori munkálkodásával boldoggá tette híveit. «Te pedig, Esztergom, irígye Egernek: Tapsolj örömedben ily drága kincsednek.») — Bessenyei György társasága. Bécs, 1777. (A gyüjteményes kötetben némi mutatványt adott verses munkáiból, erre is csak nehezen tudták rávenni a bécsi testőrírók. Ötvenkilenc esztendős volt már ebben az időben. Nyilvános irodalmi fellépését ettől az időtől számítják, mert régebbi fellépése feledésbe ment az utókor előtt, jóllehet az 1770-es

években mint régebbi jeles költőt tartották számon. A kötetet megnyitó episztolájában 1772 január 10-ről ezt írja Bessenyei Györgyhöz: «Azért ez íráskát ne mutasd senkinek, Netalán felőlem balul ítéljenek, Parnassus hegyére ismét felvigyenek, Régi céhmesterből inasnak tegyenek». Tehát már akkor is céhmester volt a magyar verselők között, mikor a bécsi magyar testőrírók még meg sem indultak írói pályájukon.) — Méltóságos báró Orczi Orczy Lőrinc úrnak Nagyszőlősön 1782. esztendő mindszent havának 15. napján gróf Széki Teleki József úrnak Ugocsa vármegyei főispáni hivataljába lett beiktatása alkalmatosságával elmondott beszéde a gróf Teleki József úr arra tett feleletével együtt. Pest, 1782. (Megjelent a pozsonyi Magyar Hírmondóban is. A báró ebben az időben Abaúj vármegye főispánja volt s II. József császár akaratából iktatta be az ugocsai főispánságba gróf Teleki Józsefet. Az uralkodóról, mint az emberiség nagylelkű barátjáról, magasztaló hangon szól: «Nem hízelkedésnek tömjénje ez, hanem buzgó hazafiúnak egyenes szívéből forrott áldozat, ha mondom: Boldog, ki ezen fejedelemnek országlása alatt él».) — Költeményes holmi egy nagyságos elmétől. A költeményes gyüjtemény öregbedésére a nagyságos szerzőnek különös engedelmével közrebocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1787. (Nem engedte meg Révai Miklósnak, hogy nevét kiírja verses kötetének címlapjára. Könyvéről nagyon szerényen vélekedett: «Nem méltó, hogy jusson sok ember kezében, Álljon tudósoknak gyülekezetében, Azért is nevemet szúrtam csak végében, Senki ne tudhassa, maradjon rejtekben». Előszava igen érdekes. Panaszkodik benne, hogy milyen nehéz magyar verset írni, a szókincs szegényes, a nyelv kemény, dörgő, nehezen hajlítható. Nem kell búsulnunk, így voltak más nemzetek is, a németek is csak most kezdenek kellemesen írni; eljön az idő, mikor a magyar is kicsinositja a nyelvét. Gyöngyösi Istvánnál nincsen jobb poétánk, de azért nem szükséges őt a négyes rímekben is követni, ez puszta előítélet, bizvást változatosabbá tehetjük verselésünket. Őt magát ne szólja meg senki sem azért, hogy idegen írókból kölcsönzött, az átvevő célja szent volt: a magyar literatúra előbbrevitele.) — Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. A költeményes gyüjtemény öregbedésére a nagyságos szerzőknek egyező akaratjokból közrebocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1789. (Ebben a kötetben a 62–148. lapig terjedő rész Barcsai Ábrahámé, a többi Orczy

Lőrincé. Verses levelezésükben sok a magánügy, de az akkori közönség a reá nem tartozó baráti tudósításokat is szívesen olvasta. Az öreg báró konzervatív, megfontolt, keleti magyarsága itt-ott szembekerül a nyugat felé tekintő, könnyen lelkesülő testőríró szabadelvűbb felfogásával.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Közli Orczy Lőrinc tizenegy költeményét.) — Zlinszky Aladár kiadása: Szemelvények a magyar nemzeti líra köréből. Budapest, 1893. (Orczy Lőrinc néhány jellemző költeményének közlése magyarázatokkal.)

Orczy Lőrinc költészetét első ízben Toldy Ferenc jellemezte tudományos mérlegeléssel. Szerinte Orczy Lőrinc irodalmi értéke nem a költőiségben van, hanem abban a nemes érzületben, emberszerető életfilozófiában és forró hazafiságban, mely minden munkáját lelkesíti. Mint egyéniség tiszteletet gerjesztő, melegítő, hódító; ember a szó legnemesebb értelmében s mindenekfelett magyar. A bécsi testőrírók, Bessenyei György és társai, sokat köszönhetnek hatásának. «Orczy, ki születése, hadi és polgári magas állása, tiszteletes kora és egyéni becse fényében egyik legtekintélyesebb fia volt a hazának, atyai, sőt baráti nyájassággal vegyült közéjük s a lelketlenséggel, fanyargással és gáncsoskodókkal küzdökben szerető gondossággal tartotta a lelket. E német is a hatásnak figyelemmel nyomozni s kegyelő méltánylattal hirdetni annál szentebb kötelessége az irodalom történészének, mert a buzdító érdeme gyakran nem kisebb azokénál, kik munkaerejük egy részét nem kedvező időkben sokszor ily buzdításból merítik.» (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.) — Ballagi Aladár ellentmondott Toldy Ferenc azon állításának, hogy a magyar irodalmi megújhodás megindítója Bessenyei György volt. Az új literatúrát és az új iskolát Orczy Lőrinc kezdte, fellépése korszakot alkot irodalmunk történetében, az újkori magyar irodalom élére őt kell helyeznünk. Költői nevét az 1760-as években már országosan ismerték, ő maga tervszerűen iparkodott felébreszteni kortársai kedvét az írásra. Költészete a franciás és a népies irány között foglal helyet, az újkori magyar irodalom e két irányának ő a megkezdője: Bessenyei György és társai nem kevésbé használták mintául, mint Gvadányi József és társai; költészetéből mindegyikük kivette a maga részét. Orczy Lőrinc egyrészt a magyaros iskola első tagjának, másrészt a franciás irány úttörőjének tekinthető.

Valamennyi munkája annyira eredeti és zamatos magyarságú, hogy franciás kapcsolata inkább csak formai. Ennek ellenére is: «Ha már épen valahová sorolni kell, a franciás iskolához számíthatjuk, mert míg egyrészt költői műveltségét e nemzet irodalmának tanulmányozásából merítette s a szatirát, episztolát ő hozta be irodalmunkba, másrészt a könnyed tanirány s a finom szatira is határozottan francia költőkre utalnak, emlékeztetnek». (A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt nem sorolta az úttörőt egyik iskolába sem, hanem Ráday Gedeonnal együtt a franciások elé tette s költészetét az első munkások külön csoportjában tárgyalta. A két érdemes férfiú költeményei, úgymond, bevezették és előkészítették az új irodalmi mozgalmat. Orczy Lőrinc ismerte a francia költői és társadalmi irodalmat. «Amannak hatása alatt elmélkedő verseiben, költői leveleiben elvetette a négy rím bilincsét; emez megerősítette a köznéphez való vonzalmát, melynek egyszerű életét magasztalja és sorsának javításán törekszik. De ennek dacára nem számíthatjuk az újklasszikaiakhoz gondolkodása és előadása módjának, kifejezéseinek tiszta népies volta miatt.» (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Két kötet. Pest, 1854. — Arany János: Orczy Lőrinc. Koszorú. 1863. évf. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Petrovay György: Az Orczy-család eredete, leszármazása és története. Turul. 1887. évf. — Kassai Lajos: Báró Orczy Lőrinc emlékezete. Székelyudvarhelyi kat. gimnázium értesítője. 1889. — Zlinszky Aladár: Idegen elemek Orczy költeményeiben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1889. évf. — Török Konstantin: Orczy és Boethius. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — U. az: Orczy Lőrinc költészetének etikus természete. Bajai ciszterci gimnázium értesítője. 1896. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IX. köt. Budapest, 1903. — Császár Elemér: Orczy és a Tisza-szabályozás. Századok. 1908. évf. —

Böhm Dezső: Orczy Lőrinc élete és költészete. Kolozsvár, 1909. — Szigetvári Iván: Orczy és Thomas. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikai iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Kristóf György: Barcsay és Orczy. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Császár Elemér: Orczy Lőrinc. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Rácz Lajos: Rousseau és Magyarország. Debreceni Szemle. 1927. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM.

A MAGYAROS iránynak a maga korában nagyrabecsült munkása volt PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM. Költői dicsősége még életében elhalványodott ugyan, de nevét az 1790-es években a legjobbak között emlegették. A szépirodalom művelése mellett sokat foglalkozott tudományos kérdések búvárlásával is.

Elég könnyedén verselt, változatos szerkezetű strófákat alkotott, magyar ritmusú sorai természetesen gördültek. Alkalmi verseiben sok a hétköznapi bölcselkedés. Oktató iránya és latin-görög vonatkozásai furcsa ellentétet mutattak szellemének népiességével és hangjának magyarosságával. Bizonyos legénykedő hang jellemezte líráját. A franciák ellen buzdító harci énekeiben épen olyan hányaveti magyarsággal szólt, mint a németeket gúnyoló hazafias ritmusaiban. Optimista világnézetű lírikus. *(De mit töröm fejemet; Búsuljon a ló; Sári rózsám, hová mégy; Mars, siess hazádba vissza kis seregem.)* A református énekeskönyvekbe több szép vallásos költeményt írt; ezek nemcsak áhítatról, hanem hivatottságról is tanuskodnak. Egyik-másik templomi dalát ma is éneklik a kálvinista hívők. *(Isten a roppant egeknek bölcs, erös alkotója; Örvendjetek keresztyének; A nagy király jön, hozsánna, hozsánna.)*

A magyar népdal és a magyar népzene fejlődésének kutatói hálával őrizhetik emlékét. Nagy szorgalommal egybeállított kéziratos vers- és dallamgyüjteménye kincsesbányája a régi magyar költészet emlékeinek. *Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmánya, ki másé* (1813) című kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára őrzi; ebben számos olyan régi magyar nóta van, amelyet egyedül ő jegyzett fel. Megbecsülte a népköltészetet, nem vetette meg töredékes maradványait sem; minél régibbnek tetszett előtte egy-egy versfoszlány és dallam, annál nagyobb örömmel vette fel gyüjteményébe, hogy «megmentse őket az örök haláltól». Nem a régebbi kéziratos és nyomtatott verseskönyveket forgatta, hanem a szó- és énekhagyomány által megőrzött nóták után nyomozott. Népdalkutató munkájával a magyar zenei folklórnak első úttörője volt hazánkban.

Leghíresebb munkája a *Hunniás.* (1787.) A négyesrímű tizenkettősökben írt hősköltemény Hunyadi János utolsó éveiről szól. A nagy hadvezér a rigómezei csata után hazafelé bujdosik s közben Drakula oláh vajda legkisebb fiának elbeszéli a várnai ütközet és a rigómezei csata történetét. Utóbb Brankovics György szerb fejedelem udvarában láncraverik s csak akkor bocsátják szabadon, mikor egész Magyarország felzúdul elfogatása miatt. Itthon sincs nyugalma. Ellenségei vesztére törnek, kormányzói méltóságáról lemond, de azért mégis csak neki kell megvédelmeznie Magyarországot, neki kell szembeszállnia II. Mahomet török szultánnal. A nándor-

fehérvári ütközetben fényes diadalt arat, az izlám serege megsemmisül, egész Európa föllélegzik. Ez az utolsó nagy tette. A hős beteg lesz, álmot lát. Megjelenik előtte Nagy Lajos király, elébe tárja a mult és jövő titkait; fölfedi előtte, hogy fia, Mátyás, a magyar királyi trónra jut; elmondja, hogy maga Hunyadi János is királyi vér: unokája Nagy Lajosnak s fia Zsigmond és Mária magyar királyoknak. A költő olyan egymásutánban beszéli el az eseményeket, ahogyan Bonfinius, Callimachus és Pray György történeti munkáiban olvasta. Leleménye abban merül ki, hogy hosszú beszédeket ad hősei ajkára, bemutat néhány álomképet, felvonultat több allegóriai alakot. A megszemélyesített gonosz indulatok — az Irigység, Kevélység, Bujaság, Fösvénység, Pártütés, Félelem — szövetkeznek az alvilág hatalmaival, hogy megrontsák a nemzet hősét, de Hunyadi János győz. A költő számtalan törököt leölet a félelmes hadvezérrel, sokat magasztalja őt, egyebet azonban nem tesz nagysága kiemelésére. Világraszóló nándorfehérvári diadalát egy könyvre szorítja, holott ez a mérkőzés volna az eposz természetes középpontja. Ezzel szemben sorra veszi és bőven ismerteti hőse vereségeit. Hunyadi Jánosnak méltó ellenfele nincs. Színtelen alakok mesterkednek ellene: Drakula, Brankovics, Cillei, Giskra, Mahomet. A kompozíció kezdetlegessége és a jellemrajzolás következetlenségei szembeötlők, pedig a költő szeme előtt nagy eposzi példák lebegtek: Vergilius Aeneisét és Voltaire Henriadeját iparkodott utánozni. Ami lelemény van hőskölteményében, erről a két helyről került ki; történeti nyersanya-

gába Vergilius és Voltaire felhasználásával lehelgetett lelket. Mindenesetre érdeme, hogy bele mert fogni egy eredeti magyar eposz megírásába, de az is kétségbevonhatatlan, hogy munkájából hiányzik az igazi hőskölteméný minden lényeges vonása. A hat énekre osztott verses munka egy nagyobbszabású históriás ének benyomását kelti. Még dikciója sem felel meg a jogos várakozásnak. Emelkedettebb hangulatot nem tudott teremteni, hangja köznapi volt, olvasóit tompán kattogó Zrínyi-strófákkal mulattatta.

Másik hőskölteménye, a *Rudolfiás* (1817), már hatást sem tett. A haténekes eposz Habsburgi Rudolf viselt dolgairól szól: Rudolf gróf a Szentföldön vitézül harcol, de végre menekülni kénytelen; egy scytha főpap rejtett utakon biztos helyre vezeti, egy scytha bölcs szelleme pedig elbeszéli neki a Habsburg-család történetét I. Ferenc királyig; Rudolf hazatér, német császár lesz, legyőzi Ottokár cseh királyt és megalapítja a Habsburg-ház világhatalmát. A mesés elemek nem kapcsolódnak szervesen az időrendi egymásutánban megverselt történeti eseményekhez. A költő elbeszélése unalmas, előadása száraz. Versformája más, mint a Hunniásé. Ezt a hőskölteményt már nem Zrínyi-strófákban írta, hanem rímes trochaeusokban.

A színműírással is megpróbálkozott. *Fogoly Hunyadi* (1792) című szomorújátékában a Hunniás meseanyagát dolgozta fel, de ez a kezdetleges színmű csak párbeszédes formája miatt nevezhető drámának. A Hunyadi-ház barátai és ellenségei a hagyományos módon szerepelnek benne; nincs azonban még egy másik Hunyadi-drámánk, mely-

ben a jellemzés és korfestés annyira gyarló volna. *A tétényi leány* (1816) is meglehetősen naiv próbálkozás, de ennek legalább megvan az az irodalmtörténeti értéke, hogy mint magyar történeti vígjáték a maga nemében úttörő kísérlet. A darab hősét, Julit, a talpraesett falusi hajadont, Mátyás király Tétényről Budára viszi, itt megteszi belső cseléd-jének; Juli a királyi udvarban ügyesen forgolódik, megnyeri a király jóindulatát, végül férjhez megy egy derék komornyikhoz. A kuszált cselekvény és az untató epizódok világosan mutatják, mennyire tájékozatlan volt a szerző a drámaírás legegyszerűbb fogásaiban is.

Barragóné és Zalád (1819) című regénye kéziratban maradt. A Dugonics-típusú utánzatban az egyik hún király özvegyének és fiának úti kalandjairól mesélgetett olvasói okulására.

Pálóczi Horváth Ádám (szül. 1760. május 11. Kömlőd, Komárom megye; megh. 1820. január 28. Nagybajom, Somogy megye) egy dunántúli református prédikátor fia volt. Eleinte a papi pályára készült, de később belátta, hogy a lelkipásztorság nem egyezik szilaj természetével. Kimaradt a teológiáról, elhagyta Debrecent s a jogi és mérnöki vizsgálati anyag megtanulása után főleskődött prókátornak és földmérőnek. Mint mérnök jelentékeny összegeket keresett, vagyonából néhány év mulva földet bérelt a Balaton mellett. Túl a Dunán nagy volt a tekintélye. Különösen kálvinista hitfelei szerették s ő buzgón fáradozott vallása érdekében. Nyugalmát ellenségeivel folytatott civódásai és családi perpatvarai folytonosan zavarták. Bár három ízben nősült, házasélete-ében egyszer sem volt szerencsés. Úgylátszik, még harmadik feleségében, egy fiatal árvalányban, csalódott legkevésbé. Horváth Ádám külső megjelenésében a szittya magyart játszotta; borzas haja üstökbe kötve csüngött, ruháján vitézkötések díszlettek, bársonyos nyusztsüveget hordott; ivott, dalolt, tréfálkozott, pipázott, élt-halt a vendégekért. Büszkén emlegette romlatlan ősi magyarságát, a németekről

és franciákról tudni sem akart, a külföldi remekírókat legföljebb fordításban olvasgatta. Nem habozott kijelenteni, hogy magyar büszkesége miatt nem tanul idegen nyelveket, szittya gőgből nem olvas külföldi könyveket, hazafias meggyőződésből nem megy túl hazája határain. Attól is félt, hogy a német és francia költők megrontják magyaros ízlését és pallérozatlan természetes tehetségét.

Adatok Pálóczi Horváth Ádám életéhez:

1760. — Horváth Ádám születésének éve. Május 11-én születik a komárommegyei Kömlőd faluban. (Családja zemplénmegyei származású nemesfamilia. Atyja Horváth György református lelkipásztor, anyja Hollósi Somogyi Kata. Szüleinek egyetlen gyermeke.)

1773. — Falusi iskolázása után bekerül a debreceni református kollégiumba. (Jófejű, vásott fiú. Két évvel később, tizenöt éves korában, már tógás diák azaz gimnáziumi végzettségű, papi pályára készülő főiskolai hallgató. A tógátusok között hamar hírhedtté válik korhelysége miatt. Egy alkalommal hivatalosan megvesszőzik, az iskolából kicsapják, utóbb visszaveszik.)

1780. — Kimarad a debreceni kollégiumból. Miskolcra megy egy ügyvéd mellé, héthónapi gyakorlat után fölesküszik prókátornak, leteszi a mérnöki vizsgálatot. (Ez időtájt a jog hallgatása nélkül is ügyvéd vagy bíró lehetett bármelyik nemesember, csak némi gyakorlatot kellett szereznie egy jobbnevű fiskális oldalán. A mérnöki diploma megszerzését is csak később kötötték külön tanfolyam elvégzéséhez. Horváth Ádám látta, hogy sok az ügyvéd és kevés a mérnök, ezért a földmérői pályán kereste boldogulását. Gazdag földbirtokosok szívesen alkalmazták.)

1782. — Megnősül, földet bérel, feleségének birtokain gazdálkodik. (Nejétől, Oroszy Júliától, 1793-ban törvényesen elválik.)

1785. — Elvonul a Balaton mellé, földet bérel Balatonfüred és Szántód mellett, ezen a két helyen lakik felváltva. (Nem sokkal utóbb megindul irodalmi működése. Levelezni kezd a nevesebb magyar írókkal, Kazinczy Ferenc meglátogatja Szántódon.)

1789. — Fölveszik a pesti szabadkőművesek társaságába. (Később helyet cserél, a zalaegerszegi páholy tagja lesz, ennek kebelében marad mindaddig, míg I. Ferenc király fel nem oszlatja a páholyokat.)

1790. — Somogy megye követe a budai és pozsonyi ország-

gyülésen. A protestánsok érdekében kardoskodik, de a katolikusokat is testvéreinek vallja. (Igen erős kálvinista. Egyházmegyéjében bátran védi a lelkipásztorokat a földesúri önkény és a jobbágyok durvasága ellen, de ahol a pap a vétkes, ott, mint egyházmegyei gondnok, eltiltja a prédikátort hivatalától. A református gyülekezetek életét élénk figyelemmel kíséri. Amilyen ateista volt ifjú korában, olyan vallásos ügybuzgalommal támogatja később egyházkerülete kormányzatát.)

1793. — Második házassága. (Első nejétől való elválása után nőül veszi Sárközy Jusztinát. Néhány évvel később Balatonfüredről a somogymegyei Nagybajom faluba költözik.)

1798. — Csokonai Vitéz Mihályt vendégül látja nagybajomi házában. (Költőtársa hónapokon keresztül otthont talál az egyik somogymegyei nemesházban, így jut bizalmas barátságba Horváth Ádámmal. A harmincnyolc éves tekintélyes nemesúr megszereti a huszonöt éves szegény vándorló lantost, magánál nagyobb költőnek tartja s halála után magasztaló hangon emlékezik meg érdemeiről. Ő a legnagyobb magyar költő: írja róla később Kazinczy Ferencnek. Mikor a Tudományos Gyüjteményben megjelenik Kölcsey Ferenc Csokonai-bírálata, elhúnyt barátja védelmére episztolát küld be a folyóirat szerkesztőségének.)

1800. — Nagybajomi házát a franciák ellen fölkelő somogyi nemesség egyik hadbavonuló csapata teljesen kirabolja. (Az insurgensek rablása nagy kárt okoz neki. Nemsokára családi viszálykodásai támadnak. 1808-ban második feleségét is elhagyja.)

1812. — Nagybajomból a zalamegyei Petrikeresztúr faluba költözik. (A környékbeli nemesasszonyok és nemeskisasszonyok társaságában itt kelti életre Göcseji Helikonát. Ennek a műkedvelő női verselői körnek ő a középpontja.)

1817. — Résztvesz gróf Festetich György keszthelyi helikoni ünnepségein. (Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel és Dukai Takács Judit mellett ő a negyedik megtisztelt író. A felolvasásokban, eszmecserékben és emlékfa-ültetésekben elökelő szerepe van.)

1818. — Harmadik házassága. (Nevelt leányát, Kazinczy Klárát, egy református pap gyermekét, veszi nőül. Petrikeresztúrból visszaköltözik Nagybajomba. Már únja a parasztokkal való bajlódást, cselédei rendbentartását, a vármegyei és egyházmegyei dolgokat.)

1820. — Január 28-án meghal Nagybajomban. Utolsó betegségében Kazinczy Klára nagy szeretettel ápolja. (Halála nem kelt érdemeihez méltó részvétet az országban. Régi barátai már nagyobbára elhaltak, vidéki elszigeteltségében nem nagyon szerezhetett újabb ismeretségeket, Kazinczy Ferenc és köre kicsinyléssel szemlélte népies irányát. Amilyen kitartóan írta hozzá egykor leveleit a széphalmi mester, olyan hidegen és gúnyosan nyilatkozott róla későbbi éveiben. A mellőzött költő még azt az örömet sem érte meg, hogy átvehette volna a Marczibányi-intézet 1820. évi pályadíját. Ezt a jutalmat özvegye kapta meg.)

1928. — Pálóczi Horváth Ádám és Obernyik Károly együttes emléktáblájának leleplezése a kömlődi református lelkészlakon. (Itt született mind a két író, mindkettőnek atyja itt volt református lelkipásztor.)

A «füredi poéta» — más néven «magyar Orfeusz» vagy «magyar Árion» — tehetségét a XVIII. században nagyon méltányolták, de a későbbi kor irodalomtörténeti közfelfogásába Toldy Ferenc ítélete ment át: Horváth Ádám mint eposzíró távol áll minden művészettől, mint lírikus némely dalában eltalálta a népdal formáját. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint a költő Hunniása laza történet, kidolgozásából hiányzik a költői emelkedettség, hatását kétségkívül csak lelkesítő tárgyának köszönhette. Még kevesebbet ér Rudolfiása. Néhány parasztdalában a népies ritmust és hangot szerencsésen vitte be müköltészetünkbe. Ő ismerte fel először a magyar versidomnak némely jellemző tulajdonságát, így a középmegszakításokat, továbbá az értelem átvitelének tilalmát egyik sorból a másikba. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Badics Ferenc szerint Pálóczi Horváth lírai költeményei változatos tartalmúak, de sok bennük a száraz elmélkedés, a szerző képzelete alant szárnyal, kifejezései nyersek. Költői értékre csak azok a versei emelkednek, melyekben hazafias tüze vagy fájdalma némileg elragadja. Vallásos költeményei az újabbkori protestáns egyházi énekköltészet legjobbjai közé tartoznak; nem mind egyenlő értékűek, de valamennyit mély buzgóság hatja át. (Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Horváth János szerint a füredi poéta igazi énekes verselő;

sajnos, költői tehetsége nem áll arányban énekszeretetével; a dallam csak versalakot jelentett neki, nem egyszersmind valódi dalihletet. Dalt, olyan értelemben, amint e szót ma használjuk, alig írt. Akad azért igazi dalkoncepciója is, mely néhány spontán fordulattal fejezi ki a pillanat lírai szeszélyét, csak az az egy baja van, hogy a sűrű belső rím túlságosan széttördeli s nem egyszer erőltetetté vagy szószaporítóvá teszi a kifejezést. (A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927.)

Kiadások. — Hunniás vagy Magyar Hunyadi azaz ama híres magyar vezér Hunyadi János életének egy része, melyet Virgilius Éneise formájába öntve négysorú magyar strófákkal leírt Horváth Ádám. Győr, 1787. (Hogy miért nevezte hőskölteményét Hunniásnak és miért nem Hunyadiásznak, ezen a kérdésen már kortársai is gondolkodtak. A kötetet előbeszéd vezeti be. Dicsőíti benne hősét s megvallja, hogy eposzában az Aeneist utánozta. «Ami már a verseknek formáját illeti, azon sokat tanakodtam magamban, ha vajjon a deák heroicum carmennel a négy-é vagy a kétsorú strófák egyeznek meg jobban? De amint közönségesen szokott lenni, hogy kiki a maga fazeka mellé szit, én is a négysorút találtam jobbnak.» Ugyanis a négyesrímű strófák a magyar nyelvnek nem közönséges voltát mutatják. Nagyobbra is szabhatta volna eposzát, de nem tette, mert jobb a kevés szépecske, mint a sok rútacska. «Ha akárkinek is kedve volna kitoldani, iktathat még belé a hatodik könyv előtt is két könyvet és utána is kettőt, mégis talál elég írni valót.» Mint majd minden eposzíró, ő is a múzsához folyamodik: «Múzsám, míg némelyek idegent dícsérnek, Hirdesd te dolgait egy magyar vezérnek, Ki oly szomjúzója volt a török vérnek, Hogy nagy indulati országokat érnek».) — Holmi, külömb-külömbféle dolgokról írt külömb-külömbféle versek, melyeket maga régibb és újabb írásaiból összeszedett Horváth Ádám. Pest, 1788. (Költeményeinek első gyüjteménye.) — A lélek halhatatlansága felől való gondolatok. Pápa, 1788. (Bölcselő költemény elhúnyt atyja emlékére.) — A magyar asszonyok prókátora a Budán összegyült rendekhez. Pest, 1790. (Röpirat a nők állampolgári jogainak kiterjesztése érdekében. A szerző meglepően haladó szellemű. Ha az állam élén királynő is állhat, miért ne alkalmaznók a nőket a közigazgatásban?) — A férfiak felelete az asszonyokhoz. Pest, 1790. («Arra a javallásra, hogy jó volna

az asszonyokat is a közönséges gyülekezetekbe bébocsátani.» A szerzőt a magyar nőmozgalom történetében emlékezetes hely illeti meg.) — Legrövidebb nyári éjtszaka. Pozsony, 1791. (Tanító költemény az égitestekről.) — Psychologia azaz a lélekről való tudomány. Pest, 1791. (Filozófiai olvasmányainak és elmélkedéseinek összefoglalása.) — Holmi. Második darab. Győr, 1792. (Versgyüjteményének folytatása.) — Holmi. Harmadik darab. Pest, 1792. (Költeményein kivül Fogoly Hunyadi című szomorújátéka.) — A tétényi leány Mátyás királynál. Pest, 1816. (Vígjáték.) — A magyar, Magóg patriarkától fogva I. István királyig. Pest, 1817. (A magyarság őstörténete.) — Magyarországnak belső ismerete vagy egy kis rövid statisztika. Veszprém, 1817. (Az iskolák számára készítette.) — Rudolphias azaz a Habsburgi I. Rudolf császár viselt dolgainak egy része. Bécs, 1817. (Rímes időmértékes sorokban írt eposz: «Angyalim, ti a tenyésző napkeletnek isteni, Akik észt is tudtok, élő lelket is teremteni: Légyetek segédim égi lángba hozni lelkemet, Töltsetek meg elmebéli szent erővel engemet».)

Pálóczi Horváth Ádámnak számos kézirata maradt. (Címeik egybeállítása Szinnyei József írói lexikonában: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Budapest, 1896.) Legnevezetesebb közöttük énekgyüjteménye. Ez az énekeskönyv a maga egészében mai napig kiadatlan, de anyagából a magyar népköltési gyüjtemények szerkesztői bőven merítettek. (Erdélyi János, Thaly Kálmán, Gyulai Pál.) A magyar zenetörténet szempontjából is nagyjelentőségü kézirat 366 régi magyar világi dallamot őrzött meg, ezek közül 43 melódiát Horváth Ádám a maga szerzésének vallott. Dunántúli és debreceni nóták, kuruckori és száz évvel későbbi énekek vegyesen vannak gyüjteményében. (Néhány ma is jól ismert darabja: Hajh Rákóczi, Bercsényi három sora; Őszi harmat után néhány sora; Patyolat a kuruc; Telekes bocskor, gyöngyös kapca; Amott kerekedik egy fekete felhő; Megérem még azt az időt; Nem anyától lettél, rózsafán termettél; Gyere be, rózsám, gyere be; Ez a pohár bujdosik.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Kálmán Farkas: Éneklőkar. Budapest, 1880. — Gerecze Péter: Pálóczi Horváth Ádám.

Figyelő. 1883. évf. — Csernátoni Gyula: Didaktikánk a mult század végén. U. o. 1883. évf. — Illéssy János: P. Horváth Ádám Hunniása. U. o. 1886. évf. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Garda Samu: Horváth Ádám életrajza. Nagyenyed, 1890. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Budapest, 1896. — Vende Ernő: Horváth Ádám Hunniása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1896. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Dér István: Pálóczi Horváth Ádám Hunniása. Temesvári áll. gimnázium értesítője. 1899. — Binder Jenő: Pálóczi Horváth Ádám énekgyüjteményének egy eddig ismeretlen kézirata. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. évf. — Herrmann Antal: Horváth Ádám énekeinek kéziratai. U. o. 1903. évf. — Péterffy Béla: A Hunyadiak a magyar drámairodalomban. Temesvári áll. gimnázium értesítője. 1903.— Badics Ferenc: Horváth Ádám és Gvadányi József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Galamb Sándor: A magyar népdal hatása müköltészetünkre Pálóczi Horváth Ádámtól Petőfiig. Budapest, 1907. — Sztankó Béla: Pálóczi Horváth Ádám dallamai. Magyar Zenetudomány. 1907. évf. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Erdélyi Pál: Horváth Ádám gyüjteménye. Erdélyi Múzeum. 1908. évf. — Seprődi János: A magyar népdal zenei fejlődése. U. o. 1908. évf. — Császár Elemér: Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban. Budapest, 1909. — Kubáss Margit: Pálóczi Horváth Ádám és a nyelvújitás. Budapest, 1910. — Nagy Sámuel: Adalékok a Hunniás forrásaihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. évf. — Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Császár Elemér: A magyar regény története.

Budapest, 1922. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Szabolcsi Bence: Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekének töredékes kézirata. Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. évf. — Székely Károly: Pálóczi Horváth Ádám nézetei a nyelvművelésről. Pécs, 1929. — Mészöly Gedeon: Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. Népünk És Nyelvünk. 1930. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A NÉPKÖLTÉSZET.

A KÉZIRATOS énekgyüjtemények népies jellegű dalaiban a sok latin-görög mitológiai vonatkozás szembetűnően mutatja, hogy a névtelen énekszerzők a latin iskolák padjai közül kerültek ki. Az érzelmek megvallása és a gondolatok kapcsolása, a nyelv kifejezéskincse és a verselés fordulatai általában olyanok, mint az előbbi században. Az együttlét boldogságát, a búcsúzás fájdalmát, a szerelmi ostrom reménytelenségét, az imádott nő csalfaságát és a kölcsönös kiábrándulást a régi virágénekek nyelvén öntötték rímekbe az ismeretlen verselők. Egyikmásik költeményből nemcsak az érzelem hevessége sugárzik elő, hanem a szerelem gyöngédsége is. A régies nyelv elég jól hat, csak a verselés és rímelés örökös zökkenései bántók. A ritmusérzék még fejletlen, a szókincs latin szókkal terhelt. Helyenkint már refrénnel is találkozunk, számos példa akad a mesterkedő verselésre. A szeszélyesen kombinált strófák és játékos rímelések mellett a kompozíció gyönge. Ezek a naturalista költők inkább csak egyes részletekben tudtak ügyeskedni.

A szerelmi dalokon kívül vannak a kéziratos gyüjteményekben katonaénekek, toborzónóták, diákrigmusok, bordalfélék, tréfás versek, dévaj gúnyolódások és bölcselkedő költemények. A mókázó strófák során az énekszer-

zők épen úgy nem idegenkedtek a borsos kifejezésektől, mint ahogyan a szerelmi dalok szerzői sem titkolták forró vágyakodásukat kedvesük testi bírására.

A kéziratos daloskönyvek közül érdemes a kiemelésre a *Szíveket újító bokréta.* Énekeit 1770 táján írogatta össze egy erdélyi ifjú. Szövegükön sok helyütt feltűnő Amade László lírájának hatása. A magyar népköltészet és népzene értékes darabjait őrizték meg a *Sárospataki nóták* és a *Dávidné soltári* néven ismert daloskönyvek. Az előbbit 1787 és 1792 között, az utóbbit az 1790-es évek elején másolták és kótázták a sárospataki református kollégiumban. A népies jellegű versek mellett bőven találhatók mind a két kéziratban nem népies eredetű világi énekek, szerelmi dalok, tréfás nóták és dallamok is.

A magyar népköltészet legrégibb nyomtatott forrása: a *Váci énekes gyüjtemény.* Első kötete 1799-ben, második kötete 1801-ben jelent meg. Az eredeti magyar népköltési darabok félig népi származású verses szövegekkel keverednek ebben is. A szövegek mellett nincs kóta; ez elég baj, mert a dallam állandóbb eleme a népdalnak, mint a szöveg. Az utóbbi folytonosan változik, morzsolódik, bővül; azelőbbi megtartja állandóságát. Ez az úttörő kiadás állandósította a puszta szövegközlést. A XIX. századi népdalgyüjtemények mellőzték a dallamokat, egyedül a szövegeket hozták, olykor több változatból állítottak össze egy-egy verset.

A betyárromantika már ebben a században is megvolt. Az alföldi pusztaságokon élő szilajpásztorok mindenre elszánt lovasemberek voltak, gazdáik barmait sok

veszedelem között őrizték, életük a kezdetlegesebb művelődéstől távol folyt le. A pásztorok egy része kész haramia volt, a pusztai lovasok másik csoportja a katonaszökevényekből és az igazságszolgáltatás elől menekülő virtusos legényekből verődött össze, megfékezésük a vármegyei és városi hatóságoknak sok gondot okozott. A pandúrok elől menekülő betyárokban a nép a maga hőseit tisztelte, tőle semmit sem rabolhatott a haramia, a szegénylegények vakmerősége bámulattal töltötte el a jobbágyokat. A betyárnóták szövegei és dallamai már ebben a században elterjedtek. Az első nagyhírű szegénylegénynek, az 1790-es években haramiáskodó Angyal Bandinak, vakmerő útonállásairól még félszázad mulva is regélt és dalolt a nép. A betyár nemcsak a jobbágyság eszményi barátja és az élet számkivetettjeinek költői mezbe burkolt alakja lett, hanem halálmegvető cselekedeteivel a XIX. században eljutott a ponyvafüzetek hősei közé is.

Amint nem gondoltak a betyárnóták följegyzésére, épen olyan keveset törődtek a népmesék írásba-foglalásával. Csak a század utolsó emberöltőjéből marad néhány többé-kevésbé hiteles rövid meseszöveg. Legmegbízhatóbb közülük a Csokonai Vitéz Mihály Tempefőijében olvasható kis mese. (1793.)

Nem mondhatni, hogy egyáltalában senki sem gondolt a népies prózai szövegek egybegyüjtésének fontosságára. A pozsonyi Magyar Hírmondó egyik 1781. évi novemberi száma már felhívta olvasóinak figyelmét arra, hogy: «Méltó s igen hasznos dolgot tenne, ha valaki a

históriás vagy akár mesés énekeket, sőt akármely régi meséket Magyarországon is összeszedné s együvé kinyomtattatná». A felhívás hatástalanul hangzott el, mint ahogyan néhány évvel később Révai Miklós is hiába szólalt fel ugyanott a régi magyar nyelvi és irodalmi maradványok országos egybegyüjtése érdekében.

A műköltészet és népköltészet s a műzene és népzene között mutatkozó szakadék áthidalása körül a protestáns kollégiumok diákjai szereztek jelentősebb érdemeket. Az iskolai törvények szigorúan tiltották ugyan a szerelmi dalok és táncnóták éneklését, de azért a kollégiumok mégis csak helyet adtak a világi éneknek. Egyrészt az iskolai ünnepélyek és hivatalos köszöntések, másrészt a diákság falusi kiszállásai módot nyujtottak arra, hogy az énekkar ne csupán egyházi szellemű énekléssel foglalkozzék, hanem a világi dalkultúrát is ápolja. Az énekkar vezetői nem egyszer komponisták is voltak; ha pedig nem értettek a zeneszerzéshez, valamelyik népdal melódiáját alkalmazták az új alkalmi szöveghez; a vizsgálatokra és egyéb iskolai ünnepélyekre egybesereglő közönség ugyanis megkívánta, hogy necsak ismert énekekkel gyönyörködtessék, hanem a régi szövegek és dallamok helyébe új zeneszámokat is illesszenek. Ilyenkor a legjobb zenei tehetségű diák vagy maga szerzett eredeti éneket vagy tetszetős formában módosította és négyszólamúvá alakította az egyszólamú népdalt. Voltaképen a népdalok jó része is úgy keletkezett, hogy a diákságukat végző, híresebb nótás nemesúrfiak és teológusok — a falu földesurai, papjai, tanítói, jegyzői — otthon is folytatták dal-

szerző mesterségüket, dallamaik átszálltak a nép ajkára, a falu legényei és leányai a maguk természetes tehetsége szerint javítgattak szövegeiken.

Az 1790-es évektől kezdve jelentős fordulat áll be a magyar zene történetében. Addig az egyházi ének és a népdal korlátlanul uralkodott, ettől kezdve a német műdalok is rohamosan kezdenek terjedni országszerte. Magyar komponista még alig van, a zeneértők német dallamok átvételével és utánzásával segítenek a magyar műdaltermés szegénységén. Az úttörő magyar színészek különösen érzik a magyar műzene hiányát s örülnek, ha karmestereik vagy műkedvelő barátaik bármi módon gondoskodnak énekes játékaik zeneszámairól. A németes ízlésű szövegek és dallamok alapjában véve nem zavarják a magyar nemesség és parasztság naturalista nótaszerzőit, de teljesen mégsem mellőzhető tényezők a magyar népköltészet és népzene további fejlődésének tudományos kutatásában.

A kéziratos daloskönyvek szövegeinek teljes kiadása fölötte fontos volna a régi magyar költészet fejlődésének ismeretére. Csak akkor tájékozódhatunk biztossággal, ha a kiadatlan anyag nyomtatásban is előttünk áll. A gondosan átvizsgált versekből ismert és ismeretlen költők nevei fognak előtünni; megtudjuk majd, milyen volt a kor népies ízlése, verselő képessége, kifejező tehetsége; mik voltak a legkedveltebb témák és műfajok; hogyan áll az eredetiség és az idegen forrásokból való kölcsönzés kérdése.

A nem-vallásos tartalmú XVIII. századi verses kódexek közül nevezetesebbek a következő énekeskönyvek. — Radványi verseskönyvek. (XVIII. század.) — Szakmári Ötves János jegyzőkönyve. (XVIII. század.) — Illyés Bálint kézirata. (XVIII. század.) — Bocskor-daloskönyv. (1700–1739.) — Militares cantiones. (1707.) — Thesaurus

Hungaricus. (1710.) — Réthei-kódex. (1729.) — Hegedüs-kódex. (1740.) — Halasi kézirat. (1745.) — Sólymosi József daloskönyve. (1750 körül.) — Adorján Imre verseskönyve. (1750 körül.) — Amade-kódexek. (1750-től kezdve.) — Szolga Mihály diáriuma. (1760.) — Szíveket újító bokréta. (1770.) — Kreskay Imre verseskönyve. (1788.) — Csaplovics-könyvtár daloskönyvei. (XVIII. század második fele.) — Sárospataki dalgyüjtemények. (XVIII. század második fele.) — Lóskay-kódex. (XVIII. század második fele.)

A vallásos énekeket tartalmazó XVIII. századi irott könyvek közül említhetők. — A Gaster-féle III. számú szombatos kézirat 1707-ből. (Gaster Mózes angolországi rabbi könyvtárában talált szombatos kézirat; az I. számú kódex a böződújfalui székely szombatosok egyik imádságos könyvét, a II. számú kódex a szombatosok ószövetségi fordításának részleteit őrizte meg.) — Lacházai passionalis. (1716.) — Pál-féle énekeskönyv. (1720.) — Jézus Krisztus kinszenvedése. (1725.) — Nagyhéti énekeskönyv. (1726.) — Szombatosok énekeskönyve. (1740.) — Örmény-magyar énekeskönyv. (1763.) — Árkosi János-kódex. (XVIII. század második fele.)

Kiadások. — Énekes gyüjtemény. Két darab. Vác, 1799. és 1801. (Két részletkiadása: 1803. és 1823.) — Kanyaró Ferenc: Virág-énekek a XVII. és XVIII. századból. Erdélyi Múzeum. 1892. évf. (Szövegközlés egy XVIII. századi kéziratos daloskönyvből, melyet egy Solymosi János nevü másoló irt össze.) — Bernáth Lajos: Magyar népmesék a XVIII. századból. Ethnographia. 1902. évf. (Egy prózában irt magyar népmese töredéke Virág Pál debreceni diák jegyzőkönyvéből 1797 tájáról.) — Kanyaró Ferenc: Tréfás versek és gúnyénekek a régi magyar népies költészetből. U. o. 1903. évf. (Verses szövegek a XVIII. századból.) — Harsányi István és Hodossy Béla: Két XVIII. századi dalgyüjtemény sárospataki kézirata. Ethnographia. 1913–1914. évf. (A Sárospataki Nóták és a Dávidné Soltári ismertetése szövegközléssel és magyarázatokkal.) — Versényi György: Szíveket újító bokréta. Budapest, 1914. (Régi Magyar Könyvtár. Szerk. Heinrich Gusztáv.) — Gulyás József: A sárospataki kéziratos népmese-gyüjtemény. Sárospatak, 1917. (Nyolc magyar népmese 1789-ből. Szilcz István szabolcsmegyei földbirtokos följegyzése. Talán németből való fordítás mind a nyolc népmese.) — Harsányi István és Gulyás József:

Csokonai Vitéz Mihály összes művei. III. köt. Budapest, 1922. (A költő a magyar nép ajkáról lejegyzett egyik népmeséjét beleszőtte 1793-ból való szindarabjába, a Tempefőibe.) — Relkovics Davorka: Ismeretlen népballada 1760-ból. Ethnographia. 1929. évf. (Egy gyöngyösvidéki népballada német fordítása Hormayr József Archivjának 1826. évf.-ban.) — Gálos Rezső: Pannonhalmi énekeskönyv. Győr, 1930. (A Győri Szemle Könyvtára.) — Szabó Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe. Erdélyi Múzeum. 1931. évf. (A kézirat ismertetése.)

Irodalom. — Az imént említett kiadások magyarázatain kívül Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903–1904. évf. — Sebestyén Gyula: A magyar népköltészet és gyűjtői. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. II. köt. 3. kiad. Budapest, 1907. — Kacsóh Pongrác: A pataki énekeskódex. Magyar Figyelő. 1911. évf. — Thúry Zsigmond: A szombatos kódexek bibliografiája. Mezőtúri ref. gimnázium értesítője. 1912. — Marmorstein Artur: Szombatos kódexek. Magyar Könyvszemle. 1913. évf. — Sebestyén Gyula: A váci énekes gyüjtemény. Ethnographia. 1913. évf. — Harsányi István: Szíveket újító bokréta. U. o. 1915. évf. — Sebestyén Gyula: A váci énekes gyüjtemény 1799-iki első darabjának egyik irodalmi forrása. U. o. 1916. évf. — Harsányi István és Gulyás József: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Győrffy István: Nagykunsági krónika. Karcag, 1922. — Harsányi István: A legelső magyar népmesegyüjteményt Sárospatakon őrzik. Sárospataki Hírlap. 1923. évf. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Győrffy István: A szilajpásztorok. Karcag, 1928. — Szabó Attila: Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. évf. — Dömötör Sándor: A betyárromantika. Ethnographia. 1930. évf. — Szabolcsi Bence: A 18. század magyar kollégiumi zenéje. Budapest, 1930. — Szabó Attila: A Várfalvi Fodor-énekeskönyv és két éneke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1931. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A DEÁKOS KÖLTÉSZET
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A deákos irány úttörői.
Baróti Szabó Dávid.
Révai Miklós.
Rájnis József.
A prozódiai harc.
Virág Benedek.
A leoninisták.

A DEÁKOS IRÁNY ÚTTÖRŐI.

A MAGYAR költők az 1760-as évekig az ősi nemzeti versidomot használták. A hagyományos nemzeti verselés főként abban különbözik a görög-latin verseléstől, hogy az előbbi rímes, az utóbbi rímtelen; továbbá, hogy az óklasszikus versformáknak szoros időmértékük van, míg a magyar versformák jóval szabadabbak. Az óklasszikus verselésre már a XVI. és XVII. században is találunk példákat, de ezek a próbálkozások inkább csak egyes vallásos írók alkalmi játékai voltak; a jelesebb költők nem törődtek az antik mértékű verseléssel; a szórványosan jelentkező rímtelen időmértékes kísérletezések nyomán nem támadt semmi irodalmi mozgalom.

Sylvester János disztichonaitól kezdve az 1760-as évekig több mint félszáz olyan verselő-próbáról tudunk, melyekben a szerzők az antik prozódia szabályai szerint iparkodtak kifejezést adni gondolataiknak. Túlnyomó részben hexametereket és pentametereket róttak egybe, csak elvétve kísérleteztek sapphói strófákkal vagy anakreoni jambusokkal. E kísérletezők közül megemlíthetjük Magyari István, Pázmány Péter, Szenczi Molnár Albert és Apáczai Csere János nevét. A XVIII. században két buzgó híve volt az antik mértékű verselésnek: MOLNÁR JÁNOS jézustársasági atya, utóbb szepesi kanonok, első tudományos

munkájában adta közre hexametereit és pentametereit (*A régi jeles épületekről*, 1760); KALMÁR GYÖRGY, a világlátott nyelvtudós, szintén egyik tudományos munkáját díszítette hatodfélezer hexameterével. (*Prodromus*, 1770.) A jóigyekezetű tudósok hiába serkentették kortársaikat a római versmérték rendszeresebb követésére, buzdításaik csak szűk körben hatottak. Az igazi siker a deákos iskola első három tagjának — az óklasszikus triásznak — fellépéséhez fűződik.

Bessenyei György fellépése idején az óklasszikus triász tagjai — Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Rájnis József — már javában faragták római verssoraikat, de eleinte sem egymás munkálkodásáról nem tudtak, sem arról, hogy milyen sok úttörő előzte meg őket. A költői szereplés vágya a fölfedezés dicsőségével egyesült lelkükben. Mindegyikük azt hitte, hogy ő fogja igazán magára vonni a figyelmet az új verstechnikával; mindegyikük örvendett annak láttára, milyen jól gördülnek az antik szabású magyar versek.

A magyar költőknek ez a deákos irányú csoportja a katolikus papság köréből került ki. E lelkes férfiak előtt a nemzeti ügy erősítésének célja szentebb volt mindennél; örömmel keresték a protestánsok barátságát is; szívesen szövetkeztek velük irodalmi tervek megvalósítására. A hagyományos magyar verseléstől és a nyugateurópai rímes időmértékes versformáktól egyaránt idegenkedtek; a görög-latin prozódia szabályait gondosan követték; kifejezésekért, képekért, hasonlatokért a római poétákhoz s a latinul író jezsuita és piarista költőkhöz fordultak. Munkás-

ságuk gyümölcsözően hatott a magyar költészet fejlődésére. Bár egyikük sem volt megáldva különösebb költői tehetséggel, a verselés újsága, a stílus fejlesztése, a nyelv hajlítása és egyes alig ismert műfajok művelése tekintetében olyan sikerük volt, hogy érdemeik méltó módon sorakoznak a magyaros, franciás és németes irány eredményeihez.

Kiadások. — Molnár János: A régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760. (A szerző életéről és munkáiról: a folyóiratokat ismertető részben.) — Kalmár György: Prodromus idiomatis scythico–mogorico–hunno–avarici sive adparatus criticus ad linguam hungaricam. Pozsony, 1770. (A szerző életéről és munkáiról: a latinnyelvű irodalomról szóló részben.) — Császár Elemér: Deákos költők. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában. Szemelvények Molnár János és Kalmár György deák szabású magyar verseiből, továbbá mutatványok a XVI–XVIII. századi verselők rímtelen időmértékes soraiból. Szentkirályi Sámuel református lelkipásztor 1730-ban Ovidius nyomán ezt a sikerült disztichont szőtte egyik halotti prédikációjába Az Édes Hazáról: «Nem tudom én minemű édesség vonja az embert, Hogy született földjét el ne felejtse soha». Birsi Ferenc katolikus pap 1764-ből való hexametereiben szintén akadnak sikerült sorok; a verselő magasztaló kifejezésekkel üdvözli Magyarország hercegprímását, aki: «Fénylik válogatott sok szép erkölcsivel együtt».)

Irodalom. — A görög-latin versformákat követő magyar verselés történetével először Rájnis József foglalkozott: A magyar Helikonra vezérlő kalauz. Pozsony, 1781. (A szerző még csak kilenc olyan magyar verselőről tudott, akik őelőtte antik mértékekben írtak.) — Virág Benedek: Magyar poéták, kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig. Pest, 1804. (A címben jelzett időkorra nézve 19 verselőről számolt be.) — Toldy Ferenc: Összegyüjtött munkái. VII. köt. Budapest, 1873. (Az óklasszikai triász föllépéséig 30 deákos mértékű magyar verselőről szól.) — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. (Az óklasszikus verselés meghonosodásának

rendszeres története s 1732-ig 36 deákos verselő kísérleteinek egybeállítása.) — Pécsi Ödön: Molnár János élete és művei. Szeged, 1896. — Kanyaró Ferenc: Az első magyar disztichon. Erdélyi Múzeum. 1899. évf. — Császár Elemér: A deákos iskola. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. — Szalkay Alfonz: A deákos iskola úttörői. Esztergom, 1905. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Császár Elemér: Deákos költők. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Harsányi István: Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BARÓTI SZABÓ DÁVID.

A DEÁKOS iskola fellépése az 1777. évre esik: ekkor nyomatta ki a klasszikus triász egyik serény tagja, BARÓTI SZABÓ DÁVID jézustársasági tanár, *Új mértékre vett verseit*. A versgyüjtemény nagy feltűnést keltett. A költészet barátai dícsérettel emlegették, hogy az addig ismeretlen lírikus milyen sikeresen utánozta a római klaszszikusok poétai stílusát.

A versgyüjtemény előszava költői programmot adott, prozódiai bevezetése verstechnikai útmutatásokkal szolgált; az előszó és verstani bevezetés után következett a három részből álló költeménysorozat: az első részt a hexameterekben, a második részt a disztichonokban, a harmadik részt a lírai versformákban írt versek foglalták el. A felosztás tehát külsőségeken alapult s nem tekintett a műfaji összetartozásra vagy az időrendi egymásutánra. Ha a mai olvasó unalmasnak, sőt helyenkint gyermekesnek találja is ezeket a költeményeket, annál jobban gyönyörködtek bennük az egykorúak. A bemutatkozó kötetet a szerző több más versgyüjteménye követte. Ezekből a többé-kevésbé költői érzékű könyvekből az akkori latin tanultságú katolikus középosztály gondolatvilága vonzó módon tükröződik.

Isten és a vallás minden emberi cselekedet irányító középpontja. Búsul a szegény jezsuita, hogy rendjét eltörülték: «Mostoha sorsomnak mérges fúlánkjai most is Gyötrenek, ah, méltó szánakodásra fejem». Mennykő csapott reánk az égből, könny áztatja arcom, fájdalmaim tengere nem csillapodik. Érces egek, miért nem lágyultok meg? Áldott Nap, mikor oszlatod el bús fellegeimet? Egek lámpásai, csillagok, miért nem küldtök édes álmot szememre? Nincs nappalom, nincs éjjelem, kesergek asszony-módra, pedig tudom, hogy nem teszem jól. Nézd, minő zúgással döngeti a pőröly az üllőt s mégsem tesz kárt benne; az igazi gyémánt sem hajt semmi verésre; erős leszek én is. «Tűzzel próbálják az aranyt, balesettel az embert.» Most válik el: ki vagy, mi vagy? *(Panaszos indulat,* 1773.)

Eltörülték az anyaszentegyház erős bástyáit, a jezsuitákat, mintha bálványozók, zenebonás emberek, legnagyobb latrok lettek volna. Fejet hajtottak, szegények, a parancs szörnyű szavára, ámbár a borzalmas csapás átjárta lelküket. Nem hallatszott szájukból jaj, panasz, zúgolódás; áldozati juhok gyanánt tűrték vesztüket. S mi következett romlásuk után? Bódult pártütés, rablás, gyilkolás országol mindenütt; a vér a trónusokig hatol; nincs senki, aki szót emelne Isten és a királyok ügyében. Egyedül ti maradtatok, Szent Ignác fiai, változatlanok ezekben a pogány időkben. Úgy álltok, miként a magas kőszál; rendületlen lélekkel nézitek a csapkodó mennykövek záporát. «Mondj reájuk, mondj világ, ha tudsz valami bűnt. Csendesen nyugodjatok, halomba

vágott bajnokok; Még eljövend az a nap, hogy felkeltek!» *(A jésuitákról.)*

Itt ülök pislogó mécsem szomorú fényénél, megvonom magam a kemence mellett, kezembe veszem heverő tollamat, hazám állapotján futtatom eszemet. S múzsám imígy kezdi vezetni kezemet: Boldogtalan ország! Mikor fogsz pihenni? Ha külső ellenség gyilkolná testedet, jobban szenvedhetnéd a gyászt, mint most, mikor fiaid igyekeznek hóhéraid lenni. Gonosztevők nyeldesik a jakobinus maszlagot, eltelve a részegítő újsággal, a képzelt szabadság ámító színével, az egyenlőség tündéres örvével. El akarják nyomni a szentséges hitet, ki akarják túrni Istent az egekből, ki akarják vetni a királyokat országló székeikből. Nevetik a poklot, gúnyolják az ember lelkének halhatatlanságát, feslettségükben torkig leledzenek: vak baglyok, s mégis ők akarnak világosságot gyujtani. Ó megveszett fattyak, franciák éhes zsoldosai, latroknak esküdt cinkosai, rettentő mélységbe taszítjátok megszeplősített hazámat. Ébredj fel, ó haza, töröld ki e világból gyilkos emésztőidet, pusztítsd ki a gonosz könyveket, minden rosszaság mételyes forrásait. *(Pyber Benedek úrhoz.)*

Oda az erkölcs, oda a tudomány, hazánk minden reménye elfonnyadt. Jámborok csúfolása, fülverő káromlás, merő istentelenség mindenütt. Tejes-szájú deákocskák, ó fájdalom, nyilván csacsogják: a lélek elmúlik, a pokol mese, a mennyben nincsen örök jutalom. Mindenki leveti a szent igát, kineveti a józan tanácsolót, nyakrafőre rohan egyik veszélyből a másikba. Hullassuk köny-

nyeinket, mert mit remélhetünk az ilyen szerencsétlen fiaktól? Ó szegény atyák, anyák! Mivé lettek jövendőbeli gyámolítóitok? Megcsalatkozott király, megcsalatkozott haza, mit vártok ezektől az elvetemedett fajzatoktól? Kitől fél az, aki nem fél Istenétől? Jöjjetek, siessetek, a kisdedeket talán még meg lehet menteni. Vezér kell ide, bölcs férfiú, diktátor a kormányon. De mit is beszélek! «Még megköveznek a szabadságon kapók.» *(A megromlott erkölcsről.)*

Igen: felfordult a világ! Hatalmas Isten, milyen átkozott időket érünk! Megveszett az egész föld, tövéből kifordult. Nincs igazság az emberek közt. A szegényeket, özvegyeket, árvákat elnyomják a hatalmasok; újra ragadozás, csalás, hitszegés uralkodik mindenütt; a paráznaság főpolcra lépett, szemérmüket elvetett leányok tenyésznek, házasságtörések botránkoztatják a világot. «Hány parasztlegény fia lett s lesz ez úttal úrfi! Hány nemes fia lett szolga s béres.» Jaj, Sodoma ez, a konkolyban szemenkint látszik a búza, nincs ezer között egy jó. Elhagytak, Isten, tégedet; oltáraid elpusztultak, szent törvényeidet összetapodták, papjaidat szétverték; nem kellenek már a világnak a te szolgáid, nem kellenek nevednek és törvényednek hirdetői. «Más vallást koholt az esztelenség: már csak a természetet vagy az észt imádják a bolond bölcselkedők.» Irgalmas Isten! Mi gyönyörűséged lesz, ha vétkeinkért eltörlöd a világot? *(Felfordult világ.)*

Úrfiak, milyen nemesúrfiak! Megszületik az úrfi, tündér hiúság hordozza karján, puhultság a nevelője. Lehe-

tetlenség kedvét eltalálni, minden gondja a cicomázás. Nézd csak belisztezett tornyos haját, szagos kenőcsét, háromszögű kalapját; kedvetlenül dörmög, útálja a dolmányt, nem kell neki a nadrágszíj. Be szép vagy, bugyogós magyarom! Mars daliái nem ilyenek, de nem is akar az úrfi katona lenni, hazánk nagyjai között kíván ő helyet nyerni magának. Tollal akarja vezetni az ország dolgát. Tollal? «A tollhoz tudomány is kell, őkelme fejében A nagy üresség nél nincsen eleddig egyéb.» Nem szereti a könyveket, únja a tanulást, ezer mentsége van, ha fedded. Intsd meg a szüleit, mit mondanak? Nem kell hajtani a gyereket, gyönge a szegény! Nem baj, ha rossz deák; fényes nemzetsége van, majd előbbre megy tanulás nélkül is; rontsa magát a nemtelen, szegény gyerek; a mi fiúnknak elég, ha németül és franciául tud. Milyen bölcs mentegetések! Mégis, ha nem tolod előre az úrfit, pórul jársz, ezernyi panasz gyűl reád. Teljék be hát a dicső ifjú a világi hivalkodással. Jól tudja ő, mi a dolga: «Bál, szem-, fül-legelés, tánc, kártya, komédia, játék». *(Egynémely úrfiról.)*

A kisasszony nem tud fonni, nem tud főzni, nem tud varrni. Hogyan illenék ez a munka ilyen finom kézhez! A kisasszony nem gondol a majorral, konyhával, éléstárral. Ez nem való előkelő dámához! Azért ne ijedj meg, ha leánykérőbe mégy, van a kisasszonyban elég dísz, halljad csak. Tíz óráig hever s mikor felocsudik; tejeskávé után kiált («Kész vagy-e, Panna, vele?»); kilép a pelyhéből, kendőzi magát; előtte a sok bóbita, gyöngy, pántlika, csipke, kenet. Tükrében délig mustrálja személyét, az utcán fel és alá sétál udvarlóival. Várja a szerencséjét, várhatja

is: «friss táncos, bőven költő, jó francia-német». *(Egynémely kisasszonyról.)*

«Mely, magas ágnak szegezett fejeddel, Mint király állasz vala társaid közt, Tégedet látlak, gyönyörű diófa, Földre terítve?» Testes derekadat már csak kicsiny kéreg köti tövéhez, ágaid csüggnek, leveleid kivesznek, nedveid elhagynak, gyümölcseid földre hullanak. Ez hát a jutalmad, hogy annyi szélvészen diadalt arattál, hogy sokaknak hűvös árnyékoddal hasznot hajtottál, hogy annyi embernek kerested kedvét gyümölcseiddel. Mondsza, ki bántott? Ah, minek kérdem! Szemembe tűnnek gyilkosaid: önmagadban van titkos elejtőd; íme, gyökeredet, egész belsődet kirágták a gonosz férgek s a kievett oduban hangyaboly nyüzsög. Szerencsétlen fa! — hazánkat, szelíd ég, szűz virágjában tehetős karoddal tartsd meg örökké! *(Egy ledőlt diófához.)*

Virrad-e már vagy alkonyodik? Mi van még hátra? Már régen lehánytuk régi magyar öltözetünket, amelyre csodálkozva tekintett a világ, lehánytuk vele régi magyar szívünket is, más bőrt vettünk fel atyáink csúfságára. Mint vérünk árulói eluntuk felséges nyelvünket. Kiben forr még a hajdani vér? Vajjon az idegenből vett hölgyek ereiben? Jaj, mennyire elkorcsosodtunk, de igaz a szó: «Nem szülnek sólyomfiakat soha gyáva galambok». Így rohanunk a magunk vesztébe. Más jeles nemzet is járt már így, nem fegyverek ölték meg, nem járvány sorvasztotta el őket, nem hősiességgel pusztultak el. Vajjon számunkra is itt van-e már az alkony? Nem, nem a végső alkonyodás kora ez, hanem a virradat szellője lengedez.

Ime: «Összevetett vállal, szívvel fölkeltek az írók, A tudományt magyar ajkra veszik, terjednek az ékes Elméknek szüleményi folyó s versbéli beszédben». Nézd Orczyt, Telekit, Gvadányit, Barcsait, Horváthot, Bárótzit, Péczelit, Molnárt, Kreskayt, Bessenyeit, Görögöt, Virágot, Révait, Rájnist, Dugonicsot, Verseghyt és másokat. S titeket ifjúság példái: Bacsányi, Kazinczy. Jertek, Ráday Gedeon, az áldott öreg, látni akar mindnyájatokat. Már virrad; és bár odakünt mennydörög a hadak istene, itt bent a múzsák kötik a koszorút; a határon a magyar kard aprítja a törököt, itthon a magyar toll emeli drága vitézeink nyelvét. Fölvirradt, örüljünk! *(Ráday Gedeon úrhoz.)*

Szürkületre hajlik az idő, három magyar összekerül, a Parnasszus hegyére vágyik mind a három. Az egyiknek fején a fehér szín feketével váltakozik, a másik kettő ifjabb, hármuk testében egy szív és egy lélek él, beszélgetnek a tudomány és a magyar nyelv dolgairól. Könnycseppet ejt az öreg s így szól a másik kettőhöz: Vajha százat számlálhatnék hozzátok hasonlót — Bacsányi, Kazinczy — hazám gyermekeiből. Milyen fényre verődtek már más népek, milyen tömérdek sok könyvekkel bővelkednek, milyen hatalmasak az íróik; a mi nyelvünk meg úgy van, mint a parlagodó szőlő, nem teremheti meg a gyümölcsét. Kéz a kézbe, legyen ez a nap a társaságkötés napja, álljunk ki a síkra vitézi módon országunkért. Vedd, nemzetem, égő áldozatul akaratunkat; múzsa, pecsételd meg szerződésünket. Isten csak addig nyujtsa meg életem, míg meglátom az úttörést, azután elmegyek örömmel. Összekötött lelkek, munkára szaporán! Ti fia-

talok többre mehettek, de én is megteszem a magamét, vékony erekből származik a testes folyam, a fák első kezdete kis mag volt. Ragadjunk tollat, terjesszük írásainkat hazánk elé, higyjétek el, lángot fog vetni ez a szikrácska. Példánkon más írótollak is munkára hevülnek, segítségükkel kivesszük nyelvünket a parlagodásból, előre a szent munkához! *(Társaságkötés.)*

Itt van az öregség. Hányszor fogadtam, ó lantom, hogy örökre leveszem rólad kezemet! Hányszor kértelek: hagyj el engem, keress lakóhelyet másutt! Hányszor mondtam, hogy többé rád sem nézek! Úgy van, de fogadásomból mi lett? Te sem búcsúzol tőlem, én sem hagylak el téged; te tőlem, én tőled nem válhatunk el. Haraggal beszélek rólad s legott megbánom szavamat; utána megesküszöl te is, hogy holtomiglan megmaradsz velem. Mi von bennünket egymáshoz? Miért gyötörjük egymást? Értelek: hogyne volna kinszenvedés neked, mikor kezembe veszlek tégedet, csak rángatom húrjaidat, vén korom már nem segíthet szebb hangokra. *(A lanthoz.)* «Örökre tedd le sípodat, Öreg Szabó menj haza: Akaszd fogasra lantodat, Elunta már a haza». *(Soros jambus.)*

Baróti Szabó Dávid egyik-másik ódájában és elégiájában fel-fellobban az igazi költő kifejező ereje. Legtöbbet ártott költészete általános megbecsülésének latinos szórendje. Római mesterei példájára sűrün használt olyan szófűzéseket, melyeknek hallásán szinte elrémül a jobb nyelvérzékű magyar ember. Később tisztult az ízlése, elfordult a latin mondattantól, közeledett az élet nyelvéhez.

Termékeny lírikus volt, főként az alkalmi költésze-

tet művelte szívós kitartással. Üdvözlő, örvendező, dícsőítő és gyászoló énekein kívül számos epigrammát, episztolát, heroidot, idillt és leíró költeményt írt.

Legterjedelmesebb verses munkájában, *A komáromi földindulásról* (1777) szóló elbeszélő költeményében az 1763. évi borzalmas földrengést énekelte meg. A törökök védője és a Hold istenasszonya, Cinthia, a víz-tűz-szél szövetségében — Neptunus, Vulcanus, Aeolus társaságában — rátör Komáromra, hogy bosszút állon török népe vereségei miatt. Kő kövön nem marad, elpusztul a város. «Nem volt ily zokogás, ily gyötrelem, amikor éjjel A görögök tűzzel, vassal Trójára rohantak.»

Ez a kis eposz derék őse a hexameteres magyar hőskölteményeknek. Sorai gördülékenyek, kifejezései magvasak, inverziói merészek. Nyelve már közel áll Pázmándi Horvát Endre epikus nyelvéhez; nem csoda, ha Vörösmarty Mihályra erősen hatott.

De hatott Baróti Szabó Dávid a lírikusokra is. Az antik versmértékű magyar poéták között Berzsenyi Dániel föllépéséig ő a legkülönb tehetség. A legtöbb spontán líraiság őbenne van, költői kifejezések megvillantásában ő a leggazdagabb.

Mióta Kazinczy Ferenc kesernyés megjegyzéseket tett leveleiben Baróti Szabó Dávid költeményeire, azóta az ellenségesen hangolt irodalomtörténeti közvélemény emberöltőkön át kevés jót mondott az úttörő deákos költő munkásságának értékéről. Kazinczy Ferenc az óklasszikus triász három tagja közül egyedül Révai Miklóst tartotta poétának, míg Szabó Dávidról és Rájnis Józsefről az volt a véleménye, hogy «irtóztató mázolók». (1817-ben írt levele Szemere Pálhoz: Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy János akadémiai kiadása. XV. köt. 183. lap.

A széphalmi mester nem tudta megbocsátani a virti remetének, hogy nem az ő barátságát kereste, hanem Bacsányi Jánossal barátkozott.) — Toldy Ferenc sem nyilatkozott lelkesedéssel az Új Versek szerzőjéről, költeményeinek nagy részét verstani és nyelvi gyakorlatoknak ítélte; azt azonban kiemelte, hogy pályáján érezhetően fejlődött, az állandó tanulás és elfogulatlan önművelés kedvezően hatott munkásságára. Szerinte az óklasszikus triász három tagja közül legkevesebb költői tehetséggel Rájnis József rendelkezett, legtöbbel Révai Miklós: az utóbbi édességet adott a költői dikciónak, Szabó Dávid gazdagságot. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Jóval melegebben írt Szabó Dávid munkásságáról Arany János. Költői tehetségét elismerte, nyelvét tanulmányozásra méltónak ítélte. (Arany János: Szabó Dávid. Koszorú. 1864. évf. Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879.) — A triász három tagjának írói rangsorozása dolgában továbbra is megoszlottak a vélemények. Bánóczi József Rájnis Józsefnek ítélte az elsőséget. (Révai Miklós élete és munkái. Budapest, 1879.) — Beöthy Zsolt szerint Révai Miklós ízlés és verselés dolgában is túltesz Szabó Dávidon, míg Rájnis Józsefet igazában nem számíthatjuk költőink közé, ő az új iránynak inkább csak harcosa és elméletírója. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Négyesy László szerint Szabó Dávid verseléséből meglehetősen hiányzik a numerus, de nyelvében van bizonyos klasszikai szín, némi zamatos újság, melyet a forma hozott felszínre s melyet egy-egy jelzővel, egy-egy tömött szólással, szép kifejezéssel, merész inverzióval ér el. A magyar költői stílust sok újszerű elemmel gazdagította. (A deákosok Virág Benedekig. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Horváth János szerint Baróti Szabó Dávid a stílus romantikusai közé tartozik, csakúgy, mint Berzsenyi Dániel és Vörösmarty Mihály. Stílusa a silány tartalmat gazdag nyelvi pompába öltözteti. Ez a stílus mesterkélt, nem törekszik a gondolat szabatos kifejezésére, nyelvanyagot azonban teremt. (Forradalom után. Magyar Figyelő. 1912. évf.) — Császár Elemér szerint a három szerzetestanár közül Baróti Szabó Dávid indult a legmélyebb völgyből a Parnassus hegyére, viszont az ő költői pályája mutat legnagyobb emelkedést. Nyelve színes, fordulatos, változatos, szinonimákban és díszítő jelzőkben gazdag; a XVIII. század végén egyike a legjellemzőbb költői

dikcióknak. Legnagyobb érdeme és költészetének legértékesebb eleme a magyar költői stílusra tett nagy hatása. Az óklasszikus triász tagjai közül az ő költészete maradt legtovább eleme az élő irodalomnak; hatását nyomon kísérhetni a lírában Berzsenyi Dánielig, az epikában Pázmándi Horvát Endréig és Vörösmarty Mihályig. (Deákos költők. Budapest, 1914.)

Baróti Szabó Dávid (szül. 1739. április 10. Barót, Háromszék megye; megh. 1819. november 22. Virt, Komárom megye) jézustársasági tanár, utóbb világi pap. Iskoláit a jezsuiták székelyudvarhelyi gimnáziumában végezte. Mint tizennyolc éves ifjú belépett a Jézustársaságba s ettől kezdve sok helyen tanult és tanított. Besztercebányán 1773-ban egyik tanártársa arra kérte, próbáljon római mértékű magyar verseket írni, hogy láthassák, vajjon a magyar hexameterek és lírai versformák a görög-latin hangzathoz hasonlítanak-e inkább vagy a némethez? Szabó Dávid eszmét és mértéket kért társától, versbe kapott s anélkül, hogy valamikor magyar időmértékes verset látott volna, sikeres próbákat tett az új nemben. Ugyanezen esztendőben oszlatta fel Mária Terézia a Jézus-társaságot. Szabó Dávid esztergomi főegyházmegyei pap lett s Komáromba került a szónoklattan tanárának. A közeli Virten, hova tanítványa, Pyber Benedek földbirtokos, gyakran meghívta, sok boldog órát töltött. Itt vette hírét annak, hogy a Győrben lakó Rájnis József szintén foglalkozik klasszikus méretű magyar versek írásával: felajánlotta neki szövetségét s azt a tervét, hogy közösen lépjenek a nyilvánosság elé; de egykori jezsuita-társa tagadóan felelt, mert jóval különb poétának tartotta magát. Alig került Szabó Dávid Kassára, 1777-ben kinyomatta új mértékre vett verseit s ezzel az elsőség érdemét a maga részére szerezte meg. Huszonkét évig tanárkodott a kassai királyi akadémián. Itt alapította meg Kazinczy Ferenc és Bacsányi János társaságában, 1787 őszén, a kassai magyar társaságot. Hatvan esztendős korában ment nyugalomba évi hatszáz forint nyugdíjjal. Kedves tanítványának és jótevőjének, Pyber Benedeknek, kérésére a komárommegyei Virtre költözött, még húsz éven keresztül élt itt, a derék nemes-család gondjai alatt. Virten halt meg nyolcvan éves korában.

Adatok Baróti Szabó Dávid életéhez:

1739. — Baróti Szabó Dávid születésének éve. Április 10-én

születik a székelyföldi Barót faluban. (Szülei nemes származású székelyek; atyja Szabó György gazdálkodó, anyja Beke Erzsébet; testvérei megmaradnak földmüves-foglalkozásukban.)

1757–1772. — Befejezi tanulmányait a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumban, fölveszik a Jézus-társaság tagjai közé. Kétévi próbaidejét a trencséni jezsuita rendházban tölti, azután a szakolcai jezsuita kollégiumban tanul, Székesfehérvárt a gimnázium első osztályát tanítja, Nagyszombatban a filozófiai tanfolyam hallgatója, Kolozsvárt gimnáziumi tanár, Egerben a poétikai osztály professora, Kassán teológiai tanulmányait végzi, Nagyváradon a rendház történetírója és a gimnázium tanára, Besztercebányán harmadik próbaévét tölti.)

1773. — A besztercebányai jezsuita rendházban megpróbálkozik antik mértékü magyar vers irásával. Harmincnégy éves. Ebben az évben oszlatja fel Mária Terézia királynő a Jézus-társaságot. (A csapás akkor éri a rendet, mikor szellemi és anyagi virágzásának tetőpontján áll. A királynő nem segithet kedvelt papjain, mert XVI. Kelemen pápa minden államban megszünteti a jezsuiták müködését. A rend tagjai világi papokká lesznek, iskoláikat és vagyonukat átadják a királyi katolikus vallás- és tanulmányi alapnak.)

1774. — Szabó Dávid mint az esztergomi főegyházmegye papja tanári alkalmazást nyer az esztergomi hercegprímástól a komáromi gimnáziumban. (Egyik tanítványának, Pyber Benedeknek, atyja gazdag földbirtokos a szomszédos Virten; Szabó Dávid benső barátságot köt a müvelt nemesi ház tagjaival; ha elvégzi papi és tanári teendőit, ide kocsizik ki Komáromból s boldog napokat tölt a vidám földbirtokoscsalád körében. Virtet többször megénekli és igazi otthonának tartja: «Itt lakik a nevetés, a víg öröm, élet, egészség».)

1777. — A komáromi gimnázium a bencéseké lesz, Szabó Dávid Kassára megy át tanárnak, itt adja közre első magyarnyelvü verses kötetét. Harmincnyolc éves. (Vérző szivvel búcsúzik el virti barátaitól s azontúl is körükben tölti vakációit. Kassán huszonkét évig tanít: irodalmi munkásságának ez a legvirágzóbb korszaka. Délelőttönkint és délutánonkint egy-két órában diákjait oktatja a retorikai osztály számára előirt tanulmányokra, szabad idejében otthon dolgozgat. Az egykori jezsuita rendház egyik szobájában lakik, innen vívja irodalmi harcait Rájnis József ellen, itt szövetkezik Bacsányi Jánossal és Kazinczy

Ferenccel 1787-ben a kassai Magyar Museum megindítására. Bacsányi János haláláig benső barátja marad, de Kazinczy Ferenc eltávolodik tőle, mert nem tudja elviselni ellenfelével kötött barátságát.)

1799. — Nyugalomba vonul. I. Ferenc király kormánya évi hatszáz forint nyugdíjat ad részére. Kassáról Virtre költözik, a Pyber-család örömmel fogadja a maga körébe. (Boldogan él, buzgón dolgozik, leveleket vált régi barátaival. Egykori tanítványa külön kis házat építtet számára, ellátja mindennel, gyermekei és azok pajtásai vidámmá teszik Szabó Dávid napjait. Az 1890-es években Kassán még élt egy öreg úr, aki gyermekkorában sokszor megfordult társaival együtt a Vergiliust buzgón fordítgató költő szobájában. A nyájas aggastyán szívesen beszélgetett apró látogatóival.)

1819. — Halála Virten november 22-én. (A Pyber-család temetteti el. Sírköve ma is ott áll Virt temetőjében, egy dombon, a Duna mellett.)

Kiadások. — Uj mértékre vett külömb verseknek három könyvei, melyeket szerzett esztergom-megyebéli pap, erdélyi baróti Szabó Dávid, mostan a kassai főiskolában az ékesen-szólás királyi professora. Kassa, 1777. (Magasztaló hangon ismertette a kötetet Rát Mátyás a pozsonyi Magyar Hírmondó 1780. évf.-ban. Levélben többen üdvözölték a költőt, így Kazinczy Ferenc, ez időtájt a sárospataki református főiskola tanulója. A tizennyolc éves ifjú elragadtatással merült a csodás hexameterek olvasásába s boldog volt, mikor Szabó Dávid válaszra méltatta levelét. Egyeseknek nem tetszett az Új Versek sok merész szóelhelyezése. Nehezen érthető inverziói miatt nyelvrontással vádolták a költőt. Különösen Révai Miklós és Rájnis József vetették szemére, hogy annyiszor vét a természetes magyar szórend ellen s annyira elszórja egymástól az összetartozó mondatrészeket. Néhány kirívóbb példa: «Bün minden kárát mondani tudja ki meg?» Vagy: «Észre de vette midőn Szolimán a kapca magyarnál, Hogy szoros és menedék nincs helye semmi sehol».) — Paraszti majorság. Két kötet. Pozsony és Kassa, 1779–1780. (Vanière Jakab francia jezsuita tanár latin tanító költeményének hexameteres fordítása. Ennek a verses gazdaságtannak a külföldön számos kiadása és fordítása forgott közkézen. A magyarok közt három katolikus papi átdolgozója is akadt körülbelül egyazon időben: Baróti Szabó Dávid, Illei János, Miháltz István. A mezőgazdaság

jobban érdekelte a kortársakat, mint az eszményi líra; Szabó Dávid Paraszti Majorsága második kiadásban is megjelent: Kassa, 1794.) — Kisded szótár, mely a ritkább magyar szókat az abc rendi szerént emlékeztető versekben előadja. Kassa, 1784. (Tájszók és elavult szók gyüjteménye hexameterekben. Második bővített kiadása már rendszeres szótári munka: Kassa, 1792.) — Verskoszorú, melyet az új mértékre vett s idővel megegyengetett és később készült verseiből kötött. Három kötet. Kassa, 1786. (Első verses kötetének javított és bővített kiadása. Friz András spanyol jezsuitának a szigeti ostromról szóló latinnyelvű iskolai drámáját itt adta közre hexameteres magyar fordításban.) — Ki nyertes a hangmérséklésben? Kassa, 1787. (Válasz Rájnis József 1781. évi támadására. Ez a munkája már 1783-ban elkészült, de nem volt pénze kinyomtatására. Rájnis József felelete 1789-ben jelent meg. Ebben többek közt azzal vádolja kassai ellenfelét, hogy félt közreadni válaszát, azért késlekedett annyi ideig; csak mikor az ő súlyos betegségéről értesült, akkor jelentkezett a nyilvánosság előtt. De csalatkozott a híres ellenség! Meggyógyult a kőszegi poéta s jóllehet erőtlen a teste, de erős a lelke.) — Költeményes munkái. Két kötet. Kassa, 1789. (Itt adta közre hexameteres Miltonfordítását az Elveszett Paradicsom egyik latin átdolgozása nyomán. A latin szöveg szerzője: Neumann Bertrand kegyesrendi tanár. Bessenyei Sándor néhány évvel később franciából és prózában fordította Miltont, de Szabó Dávid munkája sikerültebb.) — Megjobbított s bővített költeményes munkái. Három kötet. Komárom, 1802. (A költő legjobban a hexametert és a disztichont kedvelte, szívesen próbálkozott a sapphói strófával, több alkalommal irt asklepiadesi és alkaiosi szakokban; utóbb a rímes versektől sem idegenkedett, de párosrímű tizenkettőseit inkább csak barátaihoz intézett leveleiben használta. Egyesek a költőt ebben az időben már divatját mult poétának tartották s főleg régimódú köszöntős lantpengetéséért kicsinyelték. Kazinczy Ferenc, a «Gelegenheits-Gedicht»-ek üldözője, főként azért únt rá Szabó Dávid költeményeire, mert «szenvedhetetlennek» látszott előtte a sok névnapi és egyéb poéma.) — Virgilius Énéisse. I. köt. Bécs, 1810. II. köt. Pest, 1813.) Az egész Aeneis és tíz ekloga verses fordítása. Jeles munka. Bacsányi János, az aggastyán hű barátja, a tizenkét ének kéziratos szövegét gondosan összevetette a latin eredetivel, a hibákat őszintén

megjelölte, több helyütt maga is javítgatott a fordításon. Hosszú ideig ez volt az egyetlen magyar fordítás, mely a római epikust az eredetihez méltó hangon szólaltatta meg.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények verses munkáiból.) — Horváth Balázs kiadása: Baróti Szabó Dávid. Kassai premontrei gimnázium értesítője. 1888. (Kiadatlan költeményeinek közrebocsátása.) — Zlinszky Aladár kiadása: Szemelvények a magyar nemzeti líra köréből. Budapest, 1893. (Három Szabó-vers magyarázatokkal.) — Toncs Gusztáv kiadása: Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből. Budapest, 1904. (Öt Szabó-vers magyarázatokkal. — Császár Elemér kiadása: Deákos költők. Budapest, 1914. (Válogatott verses munkáinak gyüjteménye A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Greguss Ágost: Baróti Szabó Dávid. Pesti Napló. 1854. évf. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Csernátoni Gyula: A magyar ódaköltés története. Figyelő. 1882. évf. — Oláh Béla: Baróti Szabó Dávid. U. o. 1883. évf. — Radó Antal: A magyar műfordítás története. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. — Váczy János: A klaszszikus iskola triásza. Figyelő. 1886. évf. — Horváth Balázs: Baróti Szabó Dávid. Kassai premontrei gimnázium értesítője. 1888. — Kovács Lajos: Baróti Szabó Dávid és nyelvújító törekvései. Miskolci polgári iskola értesítője. 1890. és 1891. — Négyesy László: Baróti Szabó Dávid leszármazása. Fgyetemes Philologiai Közlöny. 1890. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Szücs István: Vergilius hatása idillköltészetünkre. Nyitrai kat. gimnázium értesítője. 1902. — Szélyes Dénes: Baróti Szabó Dávid. Brassói kat. gimnázium értesítője. 1903. — Császár Elemér: A deákos iskola. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. — Négyesy László: A deákosok. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Karenovics József: Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben. Budapest, 1905. —

Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben. Kolozsvár, 1908. — Klemm Antal: Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból Budapest, 1908. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklaszszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Császár Elemér: Deákos költők. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Lahmann György: Mária királynő alakja a magyar irodalomban. Pécs, 1927. — Waldapfel József: Egy Ledölt Diófához. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — Zlinszky Aladár: Allegória-e a Ledölt Diófa? U. o. 1929. évf. — Csengery János: Vergilius a magyar költészetben. U. o. 1931. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

RÉVAI MIKLÓS.

Baróti Szabó Dávid verses kötetének kibocsátása után egy évvel lépett fel Révai Miklós, a második klasszicista. *Magyar alagyá*ival (1778) és *Elegyes versei*vel (1787) egyaránt figyelmet keltett. Antik versformájú költeményei között sok az iskolás józansággal megírt alkalmi vers, de néhány formásabb költeményét bensőbb poétai ihlettség keltette életre. Ahol a maga sorsüldözött voltáról panaszkodik, ott különösen közvetlen.

Úgy van, ezer nyomorúság üldöz, veszedelem és irígység tör rám. Öldöklő búslakodásban fogy el éltem; ó kíméld magadat, lelkem, ne ázz a sírástól arcom, még élnem kell embertársaimért. Serkenj, bátorodj, hogy méltó dolgokat űzhess; vigyázz, hogy erőt ne vegyen rajtad a keserűség. Légy olyan, mint az oroszlán, majd eltakarodik előled a rajtad ütő ellenséges sereg. «Itt illik kimutatni, mikor megtámad az inség, Hogy benned nagy szív, hogy nemes elme lakik.» Majd ad még Isten jobb napokat, majd eloszlanak a ködök, majd szebbé derül inséged fellege. *(Magát bátorító nagy szív.)*

Hazájának igaz fia, a nemzeti viselet tüzes harcosa, a nyelv hűséges őre. «Ébred-e már nyelvét többre becsülni hazánk?» Örvendve fordulok feléd, Baróti Szabó Dávid,

mert magyar nyelven énekelsz. Vajjon kérded-e ki vagyok? Révai vagyok, Molnár János tanítványa, az ő Jeles Épületeinek versei gerjesztették munkára tüzemet. Nem a te versed után indultam, nem láttam azokat, de munkád megbecsülöm, áldjon meg az Isten kedvvel, erővel, egészséggel. «Kössön drága hazánk víg népe fejedre borostyánt, Én is azokkal eme tiszteletedre jövök.» Verselésem szabályai nem egyeznek meg a te verseidnek törvényeivel; nem baj, a nyelv járása különbözik, én is mást látok a nyelvben, te is; engedjünk egymásnak. Neked is bizonyára megvan okod arra, amit te szabsz; sok dolognak meg én adom majd az okát; ha nem egyezünk is, tekintsünk a görögökre: hadd szeresse a mi hazánk is minden nyelvjárását. Hogy hol támad majd Attika hazánkban — melyik nyelvjárás válik irodalmi nyelvvé — kíváncsian várom s örömmel adózom neki magam is. *(Baróti Szabó Dávid úrnak.)*

Révai Miklós nem volt olyan termékeny poéta, mint Baróti Szabó Dávid, tárgyköre is jóval szűkebb, de a kifejezések változatosságában nem egyszer sikeresen versenyzett pályatársával. Tiszta magyarsággal írt, szabatosan verselt. Míg a magyaros és franciás iskola tagjai legtöbbször nem tudnak megszabadulni a bőbeszédűségtől és akarva-akaratlanul lapokon keresztül áradoznak, ő tömörségével lep meg.

Antikmértékű dalain, elégiáin és ódáin kívül rímes szerelmi énekeket is írt, hogy kedveskedjék a női olvasóknak, akik sehogysem tudtak megbarátkozni a deákos verseléssel.

Révai Miklós (szül. 1750. február 24. Nagyszentmiklós, Torontál megye; megh. 1807. április 1. Pest) kegyesrendi tanár, utóbb világi pap. Atyja, egy földhözragadt falusi csizmadia, büszkén emlegette nemesi származását, de annyit sem tudott keresni, hogy fiát fölnevelje. A szegény gyermek szeretet nélkül, nyomorúságban nőtt föl. Iskolába későn került. Előbb Csanádon tanult, azután bejutott a piaristák szegedi gimnáziumába, húsz esztendős volt, mire elvégezte az akkor még hatosztályos középiskolát. Belépett a piarista ujoncnövendékek közé. Élete egy ideig olyan volt, mint többi szerzetestársáé. Ment oda, ahova küldték; végezte azt a feladatot, amit épen reá bíztak; tanult és tanított. Nyughatatlan természete sok bajba sodorta, nem tudott egy helyben maradni, a kolostori élet egyre jobban terhére vált. Összetüzött elöljáróival, torzsalkodott társaival. Be-beállott nevelőnek egyes előkelő családokhoz, megpróbálkozott könyvek kiadásával, még ujságírónak is felcsapott. Bécsben az udvari könyvtár gyüjteményeit búvárolta át, Pozsonyban a Magyar Hirmondót szerkesztette, Győrben sajtó alá rendezte Faludi, Orczy és Barcsai munkáit. Inséges esztendőket élt át, paptársai előtt rossz hírbe került. Sorsa csak 1787-ben fordult jobbra, ekkor a győri ipariskolához megválasztották rajzoktatónak. A győri püspök pártját fogta, a római szentszék engedélyével fölvette egyházmegyéjének világi papjai közé, de a nagy nyelvtudós itt sem tudott összeférni környezetével, ismét megkezdte vándorlásait. 1802-ben a magyar nyelv és irodalom tanára lett a pesti egyetemen. Betegsége egyre kínozta, szegénysége sok keserü órát szerzett neki, ellenségeivel keményen hadakozott. Ötvenhét éves korában halt meg Budán.

Adatok Révai Miklós életéhez:

1750. — Révai Miklós születésének éve. Február 24-én születik a bánsági Nagyszentmiklóson. (Atyja Révai Mátyás felvidéki származású csizmadia; anyja Palásti Anna. A család jobbágy eredetü: ignobilis azaz nem-nemes; az akkori szóval élve: nemtelen. A nagy nyelvtudós sokat kutatott állitólagos nemessége után, de sikertelenül. Szülőfalujában magyarok, németek, szerbek és oláhok vegyesen laktak; ő maga azonban nem itt, hanem egy marosvidéki nagy faluban, Csanádon, töltötte gyermekéveit. A csanádi plébános rokona volt anyjának, nagy nyomorúságában egy időre hozzámenekült az éhező csizmadia-család.)

1763. — Révai Miklóst a csanádi plébános beiratja a szegedi kegyesrendi gimnáziumba. (A fiú csak későn kerül iskolába, előbb a csizmadiamesterségre fogják; nagy jótétemény számára, hogy csizmadia-inasból diák lehet. A piaristák nemcsak tanítják, hanem eltartásáról is gondoskodnak. Elsősorban az ő jóságuknak köszönhető, hogy elvégezheti az akkori latin iskola hat osztályát.)

1769. — Piarista szerzetesnövendéknek jelentkezik Kecskeméten. (Keresztnevét fölcseréli szerzetesi nevével: Révai Mátyásból Révai Miklós lesz. Mint ujoncnövendéket a kétévi próbaidő alatt több irányban képezik: hittant és erkölcstant tanul, vallásos meggyőződését lelki gyakorlatokkal erősítik, megismerkedik a kegyes tanítórend szabályaival, latinra és görögre tanítják, ismételtetik vele a gimnáziumi tantárgyakat, előkészítik a tanári pályára. A magyaros szellem erős a piaristák között, bár a rendet, igen sok felvidéki tagja miatt, tót szerzet néven emlegetik az országban.)

1771. — Ez év őszén a tatai piarista iskolában és a hozzácsatolt ifjúsági nevelőintézetben megkezdi tanítói és nevelői működését. (Konviktusi felügyelői munkája terhes mesterség, nem foglalkozhatik eléggé tanulmányaival, betegeskedni kezd.)

1772. — Rendfőnöke Veszprémbe küldi gimnáziumi tanárnak. (Buzgón versel latinul és magyarul, gyakorolja magát a rajzolásban, tanulmányozza az építészetet.)

1773. — Az ősszel kezdődő új iskolai évet Nagykárolyban tölti. Itt nem tanár, hanem tanuló: ebben a tanévben és a következőben elvégzi a kétéves filozófiai tanfolyamot. (A harmadik évben ismét gimnáziumi tanár. Nagykárolyi évei alatt már feltűnik rossz természete; nemcsak társaival, hanem házfőnökével is surlódik; nincs benne semmi a szerzetesi szerénységből, ezért pályatársai haragszanak rá. Fáj nekik, hogy társuk, tudásában elbizakodva, lenézi a gyöngébb tehetségüeket; szemére lobbantják, hogy valamikor, mikor a csizmadia-töke mellett ült, nem volt ilyen fennhéjázó. Vitázó modora egyre sértőbb, indulatossága visszatetsző, hangossága kellemetlen. Házfőnöke más rendházba helyezteti magát s inkább elmegy Nagykárolyból, csakhogy ne legyen kénytelen egy födél alatt lakni vele.)

1776. — A teológia tanulására Nyitrára rendelik. (Egyévi tanulása után az a szerencse éri, hogy nagykárolyi pártfogója, gróf Károlyi

Antal, saját költségén Bécsbe küldi az építészet tanulmányozására. Írásaiban lelkes örömmel magasztalja a grófot, kiküldetését szerzetesrendjének megjutalmazása gyanánt fogja fel, tanulásával hazájának óhajt használni. Megismerkedik a bécsi magyar írókkal, szorgalmasan forgatja a tudományos könyveket.)

1778. — Bécsből Nagyváradra megy. Megjelenik magyar verseinek első gyüjteménye. Június havában Nagyváradon pappá szentelik. (Verses kötetével belép a magyar költők sorába. Huszonnyolc éves. Néhány ismerőse tudomásul veszi költői működését, egyébként ebben az időben még alig van némi visszhangja egy-egy szépirodalmi munka megjelenésének. Hírlap és folyóirat nincs, a könyveket nagyobbára ingyen küldözik szét az írók, a nyomdaköltséget tehetős pártfogóik fizetik ki. Révai Miklós mecénása gróf Károlyi Antal volt, ugyanő neveztette ki házi költőjét a nagyváradi nemzeti iskolához. A verses kötet az ő bőkezüen adakozó személyének ajánlva jelent meg grófi nemzetségének székhelyén, Nagykárolyban.)

1778–1781. — Révai Miklós nagyváradi évei. Egy ideig nemzeti iskolai rajztanító, majd a filozófia rendkívüli tanára a királyi akadémián. (Tankönyveket ir az elemi iskolák számára, hittanra tanítja a népiskolák tanulóit, misézik az ifjúságnak. Néptanítóból gróf Károlyi Antal segítségével lesz akadémiai tanár, de hirtelen megúnja gondtalan életét, minden megokolás nélkül lemond állásáról. Elfogja a vándorösztön, nekimegy a világnak.)

1781–1783. — Bécsben nevelő a gróf Pálffy-családnál, szabad idejében a könyvtárakat bujja; összevész a gróffal, mert az arisztokraták a nevelőt többnek tartják ugyan a cselédnél, de nem tekintik úriembernek; Sopronban a gróf Viczay-családnál vállal nevelőséget, otthagyja ezt az állását is; Grácban elvállalja az egyik Batthyány gróf fiának nevelését, ebből a szolgálatból csakhamar kilép; annyira eladósodik, hogy még kéziratait és kölcsönkért könyveit is Grácban kell hagynia zálogban. Nincs más menedéke: ujságíró lesz Pozsonyban. (Az egyházi körök megütközéssel veszik tudomásul, hogy 1783 végén elvállalta a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztését, de nem bántják, mert hazafias célokat tüz maga elé, másrészt II. József császár szabadgondolkodó szelleme behatol minden társadalmi körbe s elég erős védelmet nyujt a konzervativ közfelfogással szemben.)

1784. — Az év első felében pozsonyi hírlapíró. Összevész kiadójával, új állást keres. Győrbe megy Rájnis Józsefhez, ez házitanítói megbizatást szerez számára egy tehetős földbirtokosnál. (Mint szerkesztő igen elevenen dolgozik, elejétől végig ő írja a Magyar Hírmondó minden számát. Úgy érzi, hogy az egész nemzethez szól, hiszen ez az egyetlen magyarnyelvű ujság az országban. Lapjára kétszázan fizetnek elő: ez a szám mindennél többet mond. Lemondása után kétségbeejtő helyzetbe kerül, mindenfelé írja a pénzért könyörgő leveleket, csak arra nem gondol, ami a legtermészetesebb volna: a szerzetesrendjébe való visszatérésre. Igen rossz a híre; az adósságokkal küzdő, állásairól folytonosan lemondó, civakodó férfiútól mindenki fél; jozefinista nyilatkozatai elidegenítik tőle az egyházi embereket. Mindezek ellenére valami csodálatos optimizmussal néz jövője elé, vérmes reményekkel fog újabb és újabb irodalmi vállalkozásokba, csalódásai nem csökkentik ritka önbizalmát. Mint győri nevelő öt vásott gyermekkel vesződik, ugyanakkor sajtó alá rendezi Faludi Ferenc költeményeit, tudós társaság szervezéséről álmodozik.)

1787. — Megjelenik magyar verseinek második gyüjteménye. Harminchét éves. Ez év májusában sorsa jobbra fordul: megkezdi tanítói működését a győri rajziskolában. (II. József császár parancsára a magyar királyi helytartótanács elrendelte, hogy a nagyobb városok állítsanak rajztanfolyamot a mesterlegények és inasok számára; Győr városa is megnyitotta ezt az iskolát s vezetését Révai Miklósra bízta. Az immár külső megjelenésében is lerongyolódott piarista végre jó helyzetbe jut, a város lakást és évi háromszáz forint fizetést ad számára, ezért nemcsak a rajziskolát vezeti, hanem a város iskolájában mértant, építészetet, géptant és földrajzot is tanít. Az iskolát az iparosifjúság nem nagyon látogatja, de a jelentkezők szép eredményt érnek el. A nagytudományú rajzmesternek erős a gyakorlati érzéke, éveken keresztül buzgón tanítja az asztalos, ács, bognár, lakatos, szíjgyártó, takács, fazekas, kőműves-inasokat.)

1788. — Győrből széleskörü levelezést folytat minden olyan magyar íróval, akivel még nem tüzött össze. Különös bizalommal fordul báró Orczy Lőrinchez. (A báró több alkalomml pénzt küld részére s ezzel megszabadítja adósságainak egy részétől. A mecénásához intézett levelek tele vannak a hála túlzó megnyilvánulásaival:

«Csókolom ezerszer kezeit, hogy oly kegyesen szívére veszi ügyemet. Örökre lekötelezett adósa vagyok Nagyságodnak, parancsoljon velem, még csak szempillantásaira is fogok hallgatni.» A konzervatív gondolkodású nagyúr bizonyára nem nagy örömmel olvasta szabadszájú nyilatkozatait a katolikus klérusról. Olyan gorombán szidja paptársait, hogy leveleinek olvasásakor álmélkodik a késői olvasó. Még az egyházellenes császári rendeleteknek és a radikális sajtóreformoknak is örvend: «Isten áldja meg a bécsi cenzurát, hogy a szegény üldöztetett íróknak ily kegyesen adott fegyvert ezek ellen a felkenetett vitézek — a papok — ellen, kik csaknem eretnekké, istentagadóvá tették az embert».)

1789. — Irodalmi terveinek támogatása céljából barátságot köt a komáromi Mindenes Gyüjtemény szerkesztőjével, Péczeli Józseffel. (A kor gyorsan barátkozó természetére jellemző ismerkedő levele fennmaradt. Azzal kezdi sorait, hogy alkalma volt látni a komáromi folyóirat első darabját s öröme telt benne. «Én is oly magyar lévén, ki szívből óhajtja mind nyelvünk előmenetét, mind pedig szegény népünk megvilágosodását, gondolhatod, mi igen kívánom azt is, hogy erre a végre szolgáló munkátoknak szerencsésebb folyamatja légyen, mint az én igyekezetemnek volt.» Keményen szidalmazza a Mindenes Gyüjtemény irigy támadóját, Szacsvai Sándort, a «bécsi garázda fickót»; csodálja Péczeli Józsefék béketűrését; megemlíti, hogy mi a támadás oka: «A koncát félti az a rágalmazó eb». Azután így folytatja: «Én oly szegény voltam még eddig, hogy munkáidra szert nem tehettem. Nincs is még egyebem tőled a Meséken kívül. Hogy megnyerhessem egyéb munkáidat is, ihol én kedveskedem az én Gyüjteményemnek kibocsátott darabjaival, hogy viszont tőled a tieidet megkaphassam, valamiket eddig kiadtál. Hogyan tetszik néked ez a csere? Elég az hozzá, hogy én munkáid nélkül nem akarok továbbá lenni, más módom pedig megszerzésükre nincsen... Megengedj ily pusztán író módomnak. Én igen egyenes szívü vagyok, kivált ott, ahol tudom vagy legalább nem ok nélkül gondolhatom, hogy a különös udvariasságnak gonddal és kinnal előkerestetett cikornyás voltát nem szeretik. Nem türöm az erőszakoskodást, valamint gondolkozásomban, úgy beszédemben sem. Frissen légy tudós társaiddal együtt, kiket mind egyig tisztelek, Győrött 5-ik júniusban 1789».)

1790. — Únja győri foglalkozását, menekülni szeretne tanítói állásából, haragszik mindenkire, főként paptársaira. (Kétségbeesetten folyamodik a református vallású gróf Teleki Sámuelhez valami kis hivatalért: «Mitévő leszek most! Vissza kell mennem a kalastromba, a kétségbeesésnek falai közé, ahol ifjúságomnak legszebb virágját elfonnyasztotta a szabadabb elméken kegyetlenkedő hatalom. Ó bár mind töből felhányattatnának ezek a széplelkeket elölő hóhér tömlöcök, ezek a setétség várai». Az igazság az, hogy pályát tévesztett, nem született papnak s ezért egyházát okolta. Elöljárói nagylelkűen viselkedtek vele szemben, nem üldözték paphoz nem illő magatartásáért, nem bántották följebbvalóit sértő nyilatkozataiért, de azt sem tehették, hogy országosan ismert izgágaságát egyházi javadalommal jutalmazzák. Nem vonta senki kétségbe, hogy fényes elméjü tudós, csak azt kivánták tőle, hogy normális emberként viselkedjék.)

1794. — A győri püspöknél kieszközli a győri egyházmegye papjai közé való felvételét s megnyeri a pápai engedélyt a piarista rendből való elbocsátására. (Világi papsága megütközést kelt, mert igaz, hogy már tizenhét év óta kivül él szerzetestársainak rendházain, de mégis csak beesküdött a kegyestanítórendbe s nincs különösebb oka, hogy elhagyja szerzetét. Ezt a lépését nagyravágyásából magyarázzák. Az állami hatóságoknak sem tetszik, hogy egyes szerzetesek megúnják szerény helyzetüket s a nagyobb előmenetelt ígérő világi papságra törekednek, ezért megszigorítják és a király beleegyezéséhez kötik az átlépés megengedését.)

1795. — Utolsó győri éve. Összevész mindenkivel: a várossal, igazgatójával, tanítótársaival. Lemond állásáról. Kóborlásai újból megkezdődnek, ismét nyomorba jut. (Állásért és támogatásért könyörgő leveleiben kegyetlenül szid mindenkit, magával azonban nagyon meg van elégedve. Azzal merik vádolni, panaszolja, hogy «nincsen igazi vallásosságom, sem kellő erkölcsi jellemem. Mert kóborgó ember vagyok és állhatatlan a hivatásomban, a piaristákat elhagytam. Verseim izgatók, gúnyolják az osztrákokat, mint a szolgaság és monarchia jármába szokottakat. Mit tegyek? Hol kérjek segítséget? Vigasztalom magamat azon megnyugtató öntudatommal, hogy jól cselekedtem. Lelkiismeretem bizonyára semmi oly súlyos váddal nem terhel. Imádom Istenemet lélekben és igazságban. Teljesítem a jó pap kötelességeit. Hazafi vagyok,

még buzgóbb is, mint kellene. Hű vagyok a királyhoz, senkit sem bántok, türöm a méltatlanságokat».)

1796–1801. — Hányatott élete. Megfordul az ország számos városában, jár Bécsben, tanít az esztergomi és komáromi gimnáziumokban, Sopronban kosztos diákokat tart, időnkint pártfogóinál vonja meg magát. A kormány némi nyugdíjat utal ki részére a királyi katolikus alapból. (Olykor egy-egy gazdagabb ismerősét sikerül adakozásra bírnia, máskor magánleckéket ad, így könnyít sorsán. Ha nyugodtabb helyzetbe jut, csakhamar gondoskodik arról, hogy felforduljon körülötte a világ. Esztergomi tanársága idején ellentmondást nem türő erőszakosságával olyan botrányt csap a tanári testületben, hogy a budai helytartótanácsnak kell rendet csinálnia közte és a vele szemben álló Kultsár István között. Meg akarta javítani az esztergomi erkölcsöket, de balkezes személye még azt is elrontotta, ami rendben volt.)

1802. — Vályi András halála után a pesti egyetemen megkapja a magyar nyelv tanszékét. Katedrájába augusztus 16-án iktatják be, első előadását november 8-án tartja meg. (Az egyetem Dugonics Andrást szerette volna látni a magyar tanszéken, mások Czinke Ferencet pártolták, de a budai helytartótanács és a bécsi kancellária a híres nyelvtudós kinevezését hozta javaslatba I. Ferenc királynál. Ez nagy erkölcsi elégtétel volt számára, mert ezúttal nem folyamodott az egyetemi tanárság elnyeréséért, míg régebben ez volt vágyainak netovábbja s még a numizmatikai tanszékre is pályázott. Latinnyelvű beköszöntő előadásának sokszor emlegetett kijelentése: «Nem tudunk magyarul. Mert úgy beszélni magyarul, mint a legtöbben közönségesen beszélnek, nem érdemli meg a tudás nevezetet».)

1803. — Az Antiquitates és a Grammatica első kötetének megjelenése. (A két nagyjelentőségű kötetet egyházi és világi mecénásai segítségével adja ki. Tudományos munkásságából meg akar vagyonosodni, de a valóság csakhamar felébreszti álmaiból. Könyveit dícsérik, de nem vásárolják; tanításainak Verseghy Ferenc személyében hatalmas ellenzője támad. Az egyetemen sincs meg a kellő hatása. A mindenféle nemzetiségű egyetemi tanárok megvetik a magyar katedrát, a magyar nyelvi és irodalmi órák hallgatása nem kötelező az ifjúságra, a hallgatók száma fölötte csekély. A képtelen helyzet javítására azt kéri a helytartótanácstól, hogy tárgyát helyezzék át a

filozófiai karból a jogi karba s tegyék minden ifjú számára kötelező tantárggyá. Most úgy áll a helyzet, írja, hogy egy diplomás ember kikerülhet az életbe anélkül, hogy akár a gimnáziumban, akár az egyetemen csak egy magyar órát is hallgatott volna. A filozófiai kar túl van zsúfolva rendes és rendkívüli tárgyakkal, a jogon több ideje van az ifjúságnak, hogy némi tájékozást szerezzen a magyar nyelvtanban, stilisztikában és olvasmányi anyagban. Kérelme visszhang nélkül hangzik el: a magyar nyelv és irodalom megmarad a senkire sem kötelező rendkívüli tárgyak sorában.)

1804. — Egyre fáradtabban küzd az élet gondjaival. (Életének utolsó öt évében írt levelei tele vannak keserves panaszokkal. «Ami zsidó, örmény, rác és német pénzfosztó, vérszopó uzsora és fösvénység lehet a magyar világon, annak lángja mind itt vagyon Pesten. Mindennek az ára éktelen nagy. Még csak a kenyérből is alig lakhatik jól a szegény ember. A fának egy öle 15 forint volt, 1 a hazahozatása, 1 a vágatása és azonfelül a borravaló annyi, hogy megfulladást kívántam a gonosz embereknek. Hallatlan dolog! Hat öl fám 104 azaz száznégy forintomba telt.» Ez időtájt hatszáz forint az évi fizetése. Ha jól akar lakni, kénytelen falura menni egy-egy pap-ismerőséhez. «Jobbízüen esnék már, hivatalom mellett, amelytől meg nem akarnék válni, a bizonyos falatocska a tömöttebb erszénykéből. A mostani nem elég a pesti zsidók telhetetlenségöknek. A pogányok már a véremet szívják s a bőrömet nyúzzák. Vidéken olykor jól megtömnek, mint a hízni való ludat. Már féltettem magamat, hogy visszajöttömben elkapnak a pesti zsidók jó húsomért. De szerencsére hideglelés jött reám s csakhamar megapadtam.» Leveleit olykor a címzett költségére adja fel, mert nincs pénze postára. körülöttem, írja egyik jótevőjéhez, a szomorúság borong «ebben a vérszopó, telhetetlen, rác, görög és zsidó városban. A télen kőszénre szorultam. Ártott gyenge egészségemnek, csakugyan fát kellett mégis vennem és mi égbekiáltó pogány áron! Ha jobb kenyeret akarok enni, cipócskámnak az ára fél forint; s ha jobb borocskát akarok inni, annak is fél forint az iccéje. Nem tudom, mi íze lehet a borjúhúsnak, oly régen nem ettem már belőle».)

1805. — Álnév alatt közreadott vitairatában goromba személyeskedéssel támadja Verseghy Ferencet. (A könyve címében szerzőként

szereplő Világosvári Miklósfi János maga Révai Miklós. Saját munkásságát nem valami túlságos szerénységgel ekképen jellemzi: «Révait támasztotta az isteni Gondviselés a szörnyü fertelembe dült szegény nyelvünknek felsegéltetésére. Bátor szívvel, dolog-győzéssel, sok tapasztalással, belátó nagy ésszel s a jót a rossztól megválasztó józan ítélettel jeleskedik halhatatlan tanítónk, győzhetetlen vezérünk».)

1806. — Horvát István társaságában továbbfolytatja gyalázkodó nyelvészeti harcát Verseghy Ferenc ellen. (Álneve alá rejtőzve lelkesen magasztalja önmagát, a «mennyei tanítású» egyetemi mestert: «kit nyomós ideig tartson a kegyelmes Isten jó egészségben, boldog állapotban, hazánk nagyjainak kedvökben, hogy nyelvünk titkait, felséges tulajdonságait, igaz eredeti épségét, amint kezdette, oly szerencsésen minden részeiben teljesen megmutathassa».)

1807. — Halála Pesten, április 1-én. Bár nőtlen ember és egyetemi tanár, nyomorúságban él halála napjáig. (A francia háborúk súlyos megpróbáltatásokat zúditanak mindazokra, akiknek nincsen földbirtokuk. A nemesség és a parasztság kevésbé érzi az idők terhét, a városi polgároknak is megvan a maguk kis gazdasága, de a hivatalnokok és tanárok insége kétségbeejtő. Révai Miklóst régi jó barátja, Mártonfi József erdélyi püspök, támogatja ritka áldozatkészséggel; a nagy nyelvtudós legutolsó leveleinek egyike ehhez a nagylelkü főpaphoz szól. Halálos betegen írja hozzá, 1807 januárjában, érzékeny sorait: «Kegyelmes, nagyméltóságú, főtiszteletü püspök úr! Kegyes uram, jótévőm, pártfogóm! Vettem leveledet kedves ajándékoddal. Vettem s olvastam sürü könnyhullatásim között. Sírtam, édes Mártonfim, sírtam azonközben is beteges ágyamban; sírok most is, ezen levelemet írtomban. Felkeltem erőlködve is, hogy el ne késsem válaszommal. Édes Mártonfim, meg nem feledkeztél rólam, bátor nem is jelentettem magamat. Eszedbe jutottam, szegény barátod. Vigasztalsz, segítesz, ápolgatsz. Édes Mártonfim, a pesti pogány fösvénység elnyeli 800 forint fizetésemet és még más 800 forintot is meghúz rajtam, akárhol vegyem, adóssággal, koldulással, béresmunkával. Fáradozásimban nem segít a király, nem segít a haza. Az egészségem is teljességgel megbomlott. El kell vesznem a zsidó földön. Nyugodalomra és halálra kéredzem: talán meghagyják 600 forint penziócskámat. Ezzel hozzátok kívánkozom. Kérlek, engedj valahol helyecskét valamelyik jószágodon;

rendelj valami segedelmecskét élelmem és melegedésem könnyebbségére; hagyjad, hogy csendesen húnyhassam bé szemeimet a te állhatatos barátságodnak édes oltalma alatt. Már nem élhetek soká. Meg ne vesd kérésemet. Haldokló barátod esedezik». A szegény megtört embert néhány hó mulva eltemették. A Hazai Tudósítások egyik áprilisi híre szerint: «Ezen hónapnak első napján délután két óra tájban holt meg tisztelendő Révai Miklós úr, a magyar nyelvnek és literaturának a pesti főoskolában királyi tanítója. Hideg tetemei tegnap az egész tanulóifjúságtól és tanitó uraktól, valamint a nemes vármegye főtisztjeitől és más uraságoktól kisértetve eltemettettek».)

1831. — Megindul a Magyar Tudós Társaság működése: az akadémiai tagok Révai Miklós nyelvtudományi tanításait fogadják el alapul a magyar nyelv és nemzeti tudomány felvirágoztatását célzó munkásságukban. (Toldy Ferenc szerint: «Azon nyers empirizmusból és ziláltságból, melybe Verseghy felülkerekedése süllyesztette volt nyelvészetünket s mely minden nyelvtudományt sajátkép megszüntetett, azt végre is az Akadémia emelte ki. Ugyanis, nem minden küzdés nélkül a Verseghy követőivel s a nyelvtani indifferentizmussal sikerült a nyelvtudományi osztály többségének a Révai rendszerét elfogadtatni az Akadémiával». A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. II. köt. 3. kiad. Pest, 1873.)

1864. — Felépül a Magyar Tudományos Akadémia palotája: Révai Miklós szobrát a palota homlokzatára helyezik. (A dunaparti homlokzat második emeleti két sarkán Newton és Rafael szobra áll, a Ferenc József-téri homlokzaton Galileié és Révaié, az Akadémia-utcai homlokzaton Descartesé és Leibnitzé. Révai szobra Izsó Miklós alkotása, a többi szobor berlini szobrászok műve.)

1879. — A Magyar Tudományos Akadémia közrebocsátja Bánóczi József akadémiai pályadíjjal kitüntetett Révai-életrajzát. (A százaranyas pályadíjat Horváth Mihály és Fraknói Vilmos bocsátották az Akadémia rendelkezésére, Toldy Ferenc belefogott az életrajz megírásába, de halála megakasztotta munkáját. Bánóczi József Révai-életrajzának kiegészítésére a Figyelő évfolyamaiban és négy kötetre való különlenyomatban Csaplár Benedek adott közre adatokban gazdag Révai-monografiát: 1881–1889.)

1893. — A nagyszentmiklósi Révai-emlék felállítása. (A dombor-

művű arcképpel ellátott gránitoszlop Holló Barnabás alkotása. Költségeit Csaplár Benedek és a délvidéki tanítók adták össze.)

1896. — A Magyar Tudományos Akadémia nagygyülése elrendeli Révai Miklós arcképének kifüggesztését az egyik akadémiai teremben. (Az olajfestésü mellkép másolat Donát Jánosnak a Történelmi Képcsarnokban megőrzött eredetije után.)

Kiadások. — A magyar alagyáknak első könyvek. Nagykároly, 1778. (Ezt megelőzően már több üdvözlő költeménye jelent meg. Az előkelő urakat dicsőitő lantverseket az ünnepelt férfiak nyomatták ki a maguk költségén.) — Révai Miklós elegyes versei és néhány apróbb kötetlen irásai. Pozsony, 1787. (Utóbb is még több apró verses füzet és hírlapban közölt alkalmi vers pártfogóinak tiszteletére.) — Más irók munkáinak közrebocsátásában igen buzgó volt. (Faludi Ferenc, Orczy Lőrinc, Barcsai Ábrahám, Bessenyei György.) — Sokat fáradt egy magyar tudós társaság felállítása ügyében. (Akadémiai programmja: Planum erigendae Eruditae Soc. Hung. alterum elaboratius. Bécs, 1790. Akadémiai névsora: Candidati erigendae Eruditae Soc. Hung. Győr, 1791.) — Nyelvészeti munkássága a XIX. század első évtizedében bontakozott ki, mélytudományú könyvei latin nyelvüek, csak személyeskedő vitairatait irta magyar nyelven és adta közre álnéven. (Világosvári Miklósfi János: Verseghy magyarsága. Pest, 1805. Kardos Adorján: Verseghy mocskolódásai. Pest, 1806.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények verses munkáiból.) — Csaplár Benedek kiadása: Révai Miklós kéziratban hátrahagyott egyházi beszédei. Budapest, 1887. (A Jó Pásztor folyóirat melléklete gyanánt.) — Récsey Viktor kiadása: Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. Budapest, 1898. (Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közleményekből.) — Toncs Gusztáv kiadása: Szemelvények a magyar klaszszikus iskola költőiből. Budapest, 1904. (Öt Révai-vers magyarázatokkal.) — Biás István közlése: Révai levelei Teleki Sámuel grófhoz. Akadémiai Értesítő. 1907. évf. — Császár Elemér kiadása: Deákos költők. Budapest, 1914. (Válogatott verses munkáinak gyüjteménye a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Guzmics Izidor: Révai Miklós pályája. Tudományos Gyüjtemény. 1830. évf. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom

története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái. Budapest, 1879. — Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Négy kötet. Budapest, 1881–1899. — Csernátoni Gyula: A magyar ódaköltés története. Figyelő. 1882. évf. — Radó Antal: A magyar műfordítás története. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. — Váczy János: A klasszikus iskola triásza. U. o. 1886. évf. — Széchy Károly: A Pannoniai Ének. Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Császár Elemér: A deákos iskola. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. — Négyesy László: A deákosok. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Budapest, 1906. — Pálos Ede: Révai és a rajziskola. Győri áll. reáliskola értesítője. 1907. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és új-klasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — U. az: Deákos költők. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Pukánszky Béla: Herder hazánkban. Budapest, 1918. — Travnik Jenő: Révai iskolája. Győri áll. reáliskola értesítője. 1923. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Dézsi Lajos: Régi magyar prospektus. Könyvbarátok Lapja. 1928. évf. — Schwartz Elemér: Humbolt Vilmos Révai Miklósról. Magyar Nyelv. 1928. évf. — Bedy Vince: A győri nemzeti rajziskola története. Győri Szemle. 1930. évf.

RÁJNIS JÓZSEF.

Baróti Szabó Dávid fellépése után négy évvel adta ki első verses kötetét — *A magyar Helikonra vezérlő kalaúzt* (1781) — a deákos iskola harmadik tagja: Kőszegi Rájnis József. Jóval előbb kezdett verselni görög-latin versformákban, mint két másik társa, de olyan mereven ragaszkodott a Horatius-féle kilencévi próbaidő szabályához, hogy inkább elüttette magát az elsőségtől, mégsem adta sajtó alá kéziratban heverő költeményeit. Egyébként az elsőség kérdése inkább csak önáltatás volt, mert Molnár János jézustársasági atya már 1760-ban feltűnést keltő példát adott az antik mértékű magyar verselésre.

Rájnis József gondolatköre hasonló Baróti Szabó Dávidéhoz és Révai Miklóséhoz. Aggasztja a magyarság sorsa, lelkesíti a nemzet jövője, örvend, hogy II. József halála után messze idegenből újból hazaérkezett a magyar szent korona. Ezt a nagy változást Isten különös jóságának tulajdonítja: «Ébredj fel immár, nyisd szemedet, magyar! A menny urának nagy csuda-dolgait Bámulva lásd és a hazádon Szánakodó különös kegyelmét». Már haldoklott a törvény, már elpártolt a szerencse nemzetünktől, mikor Isten kegyelme visszaadta szent koronánkat s vele megérkezett aranyszabadságunk is. Hazánk-

ban fényes hatalma van a királynak, de azért tetszése nem törvény, mert a törvényt a haza rendjei vele együtt szabják. Nem is kell a hatalmat sem egy emberre, sem néhány előkelőre, sem a buta népre bízni; szabja meg a törvényt a nemesség egyetértése a koronás királlyal. Csakhogy, jaj, rosszul gondolkodott a magyar, idegenné vált szelleme, az egész haza földjén elterjedt a szívében, nyelvében, ruhájában elkorcsosodott új magyarok fajtája. Végső órád közeledett már, megnyomorított magyar, ekkor szánt meg gondviselő Istened, visszaadta régi szabadságodat, visszahozta hazánkba koronánkat. *(A magyarokhoz.)*

Dícséri az uralkodóház tagjait, megénekli egy-két tekintélyes jóemberét, szót emel a papság magyaros öltözködése mellett, siratja a jezsuitákat, felhívja a figyelmet a veszedelmes írókra: «Ők mézbe-mártott tollal igézgetik A veszni indult emberi szíveket». Maga Pluto zúdítja a szerencsétlen emberiségre az új eszmék hirdetőit, de meg is lesz bérük e jeles férfiaknak. «Magamra s a tűz-tóra is esküszöm» kiált fel a pokol kárörvendő királya: meg fogják érezni hatalmamat, nevessék bár most hitetlen lélekkel a túlvilágot. *(Az ártalmas könyvírókról.)*

Bár Rájnis József írt néhány magyaros versformájú költeményt is, verses kötetében szembeszállt a rímes verselés művelőivel. Felhívta a tanultabb magyar írókat, különböztessék meg magukat a tudatlan tömegtől, vessék el a hagyományos rímelést, fogadják szeretetükbe az új prozódiát. Nem mind jó az, ami régi; nem mind

rossz az, ami új. Hogy a magyar nyelv mennyire alkalmas a római mértékre, azt különböző versformájú lírai költemények írásával igazolta. Költeményes példái bemutatták az óklasszikus verselésnek csaknem valamennyi fajtáját. Elég ügyesen verselt. Néhány alkalmi költeménye, buzdító és feddő verse, ódája és epigrammája tüzes hazaszeretetről tanuskodott, de arról is, hogy erősen hajlott a gúnyolódás felé. Könyvét nem verses darabjai tették fontossá a magyar irodalom történetében, hanem a verstani fejtegetéseihez fűződő tollharcok.

Rájnis József (szül. 1741. június 4. Kőszeg; megh. 1812. szeptember 23. Keszthely) jézustársasági tanár, utóbb világi pap. Dunántúli német család gyermeke volt, ő maga lelkes magyar lett. Tizenhat éves koráig szülővárosában nevelkedett. Attól az időtől, hogy felvették a jezsuita-rendbe, megkezdődött vándorélete. Tanult és tanított Bécsben, Leobenben, Esztergomban, Kassán, Pozsonyban, Győrben, Nagyszombatban, Székesfehérvárott. Megszerezte a bölcselet és a hittudományok doktorságát. Mikor rendjét 1773-ban feloszlatták, Győrött telepedett meg, innen csak harminchárom évi tanári és hitszónoki működés után távozott el. Nem tudott megélni évi háromszáz bankóforint nyugdíjából, ezért a csornai premontrei rendnél vállalt tanári alkalmazást. Élete utolján gróf Festetich György keszthelyi gazdasági intézetében foglalatoskodott, mint tanulmányi felügyelő. Keszthelyen halt meg hetvenegy éves korában.

Adatok Rájnis József életéhez:

1741. — Kőszegi Rájnis József születésének éve. Június 4-én születik Kőszegen, Vas megyében. (Atyja Reinisch József német polgár, anyja német polgárasszony; a kőszegi jezsuiták gimnáziumába való beadásáig csak németül beszél, a gimnáziumban latin nyelven tanul; már serdülő ifjú, mikor megismerkedik a magyar nyelvvel. Kiejtésén mindvégig megérzik a német eredet, de érzelmeiben rajongó hazafi, írásaiban tiszta magyar.)

1757. — Belép a jezsuiták rendjébe. A kétévi próbaidőt Bécs-

ben tölti. (Környezete idegen, az érintkezés nyelve latin, de ő már tud magyarul.)

1760. — Mint stájerországi leobeni jezsuita-papnövendék disztichonokban fordítja magyarra az olasz Sannazaro egyik latinnyelvű epigrammáját. (Csak egy társa tud magyarul az egész rendházban, ennek megmutatja versét, az epigramma olyan jól lejt, mint a deák szöveg. Ekkor tizenkilenc éves. Büszke nemzeti önérzettel tekint a vele együtt tanuló német ifjakra.)

1761. — Esztergomba rendelik gimnáziumi tanárnak. Gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érseket latinnyelvű költeményben magasztalja. (A hexameteres dicsőítő vers a prímás költségén még ebben az évben megjelenik Budán. A következő két évben a buzgó tanárból szorgalmas tanuló lesz: a jezsuiták kassai akadémiáján a filozófiai tanfolyamot végzi.)

1763. — Áthelyezik a pozsonyi jezsuita iskolába. (Közeledik az országgyűlés ideje s a jezsuita rendtartomány elöljárósága olyan embert akar tanítónak Pozsonyban, aki kitünöen tud magyarul. Igazgatója Faludi Ferenc.)

1764–1771. — Három éven keresztül győri gimnáziumi tanár, utána négy évig a hittudományokat tanulja a nagyszombati egyetemen. (Áldozópappá szentelik és teológiai doktorrá avatják.)

1773. — Mária Terézia királynő a pápai rendelet alapján feloszlatja a Jézus-társaságot. Ez időtájt Rájnis József a szatmári rendházban él, most világi pappá lesz, Győrbe megy, ott éldegél évtizedeken keresztül csekély nyugdíjából. (Antik mértékü magyar verseinek gyüjteménye már 1773-ban készen van, de kéziratát még pihenteti s a következő évben büszkén utasítja el Baróti Szabó Dávidnak azt a felhívását, hogy együtt lépjenek a világ elé költeményeikkel.)

1781. — Megjelenik magyarnyelvű verses kötete, megindul a prozódiai harc. Nemcsak írótársaival zördül össze, hanem viszálykodásba keveredik a győri lakossággal s magára vonja egyházi hatósága neheztelését is. (A papok és a világiak egyformán rosszul vélekednek róla: szertelen indulatú, bosszúálló, kötekedő, hóbortos, dölyfös embernek ismerik. A jézustársasági nevelés nem sok nyomot hagyott lelkén. Engesztelhetetlenül haragszik Baróti Szabó Dávidra, mert megelőzte költői fellépésében; gyülöli Bacsányi Jánost, mert a prozódiai harcban

ellene foglalt állást; meghurcolja Rát Mátyást, mert a pozsonyi Magyar Hírmondóban néhány szerény észrevételt mert tenni verses kötetére. Csak a vele sok tekintetben hasonló természetű Révai Miklóssal és Fabchich Józseffel nem vész össze. Kárt okoz a papi állás megbecsülésének is; fennhéjázásában nem fogadja a győri katolikusok «Dícsértessék a Jézus Krisztus»-át. A katolikusok tisztességgel köszönnek minden egyházi férfiúnak, ő azonban azt tartja, hogy nem köteles viszonozni az üdvözlést, hiszen ilyen módon minden alsóbbrendü ember megparancsolhatja neki, hogy válaszoljon a köszönésre. Ebből apró botrányok támadnak; a megsértett hívők különböző megjegyzéseket tesznek a barátságtalan papra: «Ez vak! Ez süket! Ennek madár van a kalapja alatt!» A győri püspök kérdőre vonja bántó magatartásáért, megfeddi azért is, hogy ledobta magáról az előírt katolikus papi öltönyt és Fabchich Józseffel együtt magyar ruhát vett fel. Ellenségei egyre szaporodnak, megfosztják apró mellékjövedelmeitől, nyomorúságos nyugdíjából tengeti életét. Insége nem csökkenti forró hazaszeretetét. Jelmondata: «Első édes hazám és csak azután következem én».)

1806. — Győrből a zalamegyei Türjére költözik. A csornai premontrei rend meghívja türjei rendházába, hogy a premontrei papnövendékeket előkészítse a tanári pályára. (Két év mulva tanítványaival együtt a keszthelyi rendházba megy, majd a bencések zalaapáti kolostorában próbál szerencsét.)

1809. — Gróf Festetich György kinevezi igazgatónak keszthelyi gazdasági iskolájába. Sorsa jobbra fordul. (A gróf olyan nagy távolságban van tőle, hogy nem tüzhet vele össze; öregszik is már, kevésbé harcias. A mezőgazdaság iránt nagyon érdeklődik, vizsgálja a növényeket, fűvészkedik a környéken. Leforditja Vergilius gazdaságra tanító költeményét.)

1812. — Halála Keszthelyen szeptember 23-án. (A keszthelyi plébániatemplomban temetik el.)

Kiadások. — A magyar Helikonra vezérlő kalauz azaz a magyar vers-szerzésnek példái és reguláí. Pozsony, 1781. (Az antik mértékü verseléshez korán hozzákezdett. Mint jézustársasági papnövendék 1760-ban a stájerországi Leobenben végezte tanulmányait, ekkor gondolt arra, hogy rímtelen időmértékes magyar verset készítsen. Hazafias büszke-

ségétől tüzelve meg akarta mutatni, mire képes a magyar nyelv. Utóbb behatóan kezdte vizsgálni a latin prozódiának a magyar nyelvre alkalmazható szabályait, megpróbálkozott eredeti versek írásával, kezdett bizakodni költői tehetségében, büszke volt elsőségére. Képzelhetni bosszúságát, mikor hírét vette Baróti Szabó Dávid föllépésének. Némiképen megvigasztalta az a hite, hogy verses könyvével homályt vet majd vetélytársa dicsőségére s honfitársait teljesen megnyeri az antik irány számára.) — Magyar Virgilius. Első darab. Máró Virgilius Publiusnak eklogái azaz válogatott pásztori versei. Pozsony, 1789. (Ehhez a fordításához csatolta Baróti Szabó Dávid és Bacsányi János ellen irányuló támadó feleletét.) — Magyar Virgilius. Második darab. Máró Virgilius Publiusnak Georgikonja azaz gazdaságra tanító versei. Pest, 1814. (Halála után Kondé József Benedek adta ki fordítását.) — Ezenkívül még több alkalmi költeménye és vitázó röpirata magyar és latin nyelven. Az örvendező és gyászoló vers neki is kedves műfaja volt. (Kéziratai közül említhető Bacsányi Jánost támadó epés dolgozata: Apuléjus Tüköre; továbbá Helikoni Kalauzának javított és bővített átdolgozása: a Magyar Parnassus.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények verses munkáiból.) — Toncs Gusztáv kiadása: Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből. Budapest, 1904. (Három Rájnis-vers magyarázatokkal.) — Császár Elemér kiadása: Deákos költők. Budapest, 1914. (Válogatott verses munkáinak gyüjteménye a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. 2. kiad. Budapest, 1876. — Csernátoni Gyula: A magyar ódaköltés története. Figyelő. 1882. évf. — Radó Antal: A magyar műfordítás története. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. — Hénap Tamás: Kőszegi Rájnis József. Veszprém, 1884. — Váczy János: A klasszikus iskola triásza. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1886. évf. — Veszprémi Vilmos: Rájnis és kora. Budapest, 1889. — Ágh Lajos: Kőszegi Rájnis József élete és munkái. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Szücs István: Vergilius hatása idillköltészetünkre. Nyitrai kat. gimnázium

értesítője. 1902. — Császár Elemér: A deákos iskola. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. — Négyesy László: A deákosok. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Budapest, 1906. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Császár Elemér: Deákos költők. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Csengery János: Vergilius a magyar költészetben. Irodalomtörténeti Közlemények. 1931. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A PROZÓDIAI HARC.

Az óklasszikus triásznak mind a három tagja elmagyarázta olvasóinak az új poézis verstani irányelveit. Külön-külön megállapított verstani tételeik alapjában véve megegyeztek egymással, mert a latin prozódia szabályait meglehetősen símán alkalmazhatták a magyar nyelvre; csak egyes részletkérdések eldöntése maradt függőben. A vitás tételek körül heves vita tört ki, mert mindegyik úttörő meg volt győződve a maga megföllebezhetetlen igazságáról és nem tartotta helyesnek másik két társa hangmérését. A támadások éle elsősorban Baróti Szabó Dávid ellen irányult. A kassai poéta székely szülőföldjének tájszólásában verselt s latin klasszikusainak példájára összevissza hányta a magyar szórendet, ezért Rájnis József, a győri poéta, 1781-ben megjelent verses kötetében rendreutasította. Kitört a prozódiai harc; ebben a két vitázó félen kívül mások is résztvettek. Baróti Szabó Dávidot Bacsányi János védelmezte, Rájnis József mellett Révai Miklós kardoskodott. A heveshangú tollharc csakhamar kíméletlen személyeskedéssé fajult, erre annál kevésbé volt szükség, mivel a fontosabb verstani szabályokban megegyeztek a vitázó felek. Annyi haszna volt a pörlekedésnek, hogy a támadások és védelmek szélesebb körben is érdeklődést keltettek az irodalom ügye iránt s

a többé-kevésbé nyers eszmecserék kapcsán megoldották a magyar poétika több függő kérdését. Hasonló élénk irodalmi vita Pázmány Péter óta nem kötötte le a magyar írók figyelmét.

A támadást Rájnis József indította meg. A harcias jézustársasági tanár nem feledte, hogy rendtársa később kezdett az antik mértékű verseléshez s mégis megelőzte a föllépésben. Mikor 1781-ben kiadta A magyar Helikonra vezérlő kalauzát, nem tudta megállni, hogy szóvá ne tegye Baróti Szabó Dávid nyelvi botlásait és prozódiai vétségeit. Nevet nem említett ugyan, de gúnyos célzásait mindenki megértette. Szabó Dávid hat esztendő mulva válaszolt. Azt vitatta, hogy az időmértékes verselésben egyedül a kiejtés a döntő, dícsérte a székely nép romlatlan ősi nyelvét, kétségbevonta Rájnis József nyelvérzékének helyességét és bíráskodásának jogosultságát, mert német anyanyelvű paptársa könyvekből tanulta a magyar beszédet. (Ki nyertes a hangmérséklésben? Kassa, 1787.) A sértést a magyarságára büszke Rájnis József nem hagyhatta szó nélkül. Vergilius-fordításához csatolt mentőírásában ingerülten felelt. Azt bizonyítgatta, hogy Szabó Dávid sem nem poéta, sem nem igaz magyar, gondolatait szóról-szóra deákból fordítja, a magyar szórendet oktalanul latinná teszi. Felhívta továbbá a figyelmet arra, hogy a parasztok között tanult köznapi nyelvet könyvek olvasásával kell tökéletesíteni. (Magyar Virgilius. I. köt. Pozsony, 1789. Ehhez csatolva: A magyar Virgiliushoz tartozó sisakos, paizsos, kardos mentőírás.) Kíméletlen személyeskedése nagy feltűnést keltett. Kortársai kezdtek félni tollától. Szabó Dávid nem is válaszolt neki, helyette Bacsányi János vette föl a harcot. Volt oka a beavatkozásra. Az addig lefolyt vita során Rájnis József kifogásolta, hogy Bacsányi János és Kazinczy Ferenc a kassai Magyar Museum megindításakor Szabó Dávidot is beszólították társaságukba, egyúttal megtámadta Bacsányi János műfordítói elveit is. Míg Bacsányi János az alaki és tartalmi hűség mellett foglalt állást, Rájnis József a szabadabb fordítás jogosultságát vitatta. Bacsányi János komoly hangon intette támadóját az izgágaság kerülésére, megrótta modortalansága és önhittsége miatt, kimutatta tévedéseit, védte a méltatlanul gyalázott Szabó Dávidot. (Milton s a fordítás mestersége ügyében. Magyar Museum.

1789. évf.) Rájnis Józsefnek rosszul esett, hogy egy fiatal író fanyaron nyilatkozik verseiről, sőt leckéztetni meri. Haragos viszonválaszban öntötte ki haragját, de ez a felelete kéziratban maradt. (Apuléjus tüköre, melyben a kassai Proteusnak képét és annak sokféle csúfos tüneséit láthatni.) Ezzel véget ért a hosszú prozódiai pör.

Irodalom. — A prozódiai harc történetéről Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnis József életírói sorra megemlékeznek. — Váczy János: A klasszikus iskola triásza. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1886. évf. — Balassa József: A prozódiai harc. U. o. 1886. évf. — Négyesy László: A magyar verselmélet kritikai története. Budapest, 1888. — U. az: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Császár Elemér: A deákos iskola. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. — U. az: Deákos költők. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.)

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

VIRÁG BENEDEK.

Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnis József antik mértékű versei után különösen Virág Benedek szerzett nagy megbecsülést a rímtelen időmértékes költeményeknek. Az 1780-as évek vége felé tűnt fel, görög-latin formájú ódái mellett rímes verseket is írt, de csakhamar szívvel-lélekkel a római prozódiájú költészet művelésére adta magát. Mestere Horatius volt. Nem vált a halhatatlan lírikus szolgai utánzójává, lantján kora legjobbjainak lelke szólalt meg. A magyarság énekese, a nemzet tanácsadója, az igazság harcosa óhajtott lenni; s hogy független költő maradhasson, szívesen vállalta a papi pályán való mellőzés keserűségeit és a szegénység igáját.

Magyar dalt zengj, lantom — sóhajtott fel — magyar a te hazád, nem Görögország. Cifra bokrétát ne remélj zengésedért, nem magyar földön terem a borostyán vagy ha ki is kél, sok időre nő fel. A nemes virtus a halhatatlanságot keresi, temploma magas hegy tetején áll, útja tele van tövissel. Ott emelkedik a templom a szirt magasán, zúgó szelek ostromolják, tüzes villám ropogó haragja döngeti falait. A puhaság megijed a halhatatlanság kínos örvényének megjárásától, de az elszánt lélek megindul a hívó szóra. *(Lantomhoz.)*

Ó szent igazság, mennyire üldöznek téged; jer, födözd fel mennyei képedet azok előtt, akik fölkelnek koronás fejed ellen s buta fegyverekkel ostromolják trónusodat. Bátorodjunk, hadd érezze a kaján, hogy hiába tépdesi a borostyánágakat. «A nagyra termett, bátor az ég szakad S bús csattogással mennyközi hullanak, A nagyra termett istenének Féli s imádja dicső hatalmát.» *(Bátorítás.)*

Vezérszólama a hazafias lelkesítés. Nemzet, büszke magyar, miért akarsz elpuhulni? Vitéz szcythák vére, miért öltözöl idegen ruhába? Minap még büszkén vontad magadra nemzeti öltözetedet, ma már oda van lelkesedésed, játék volt hazafias elszántságod. Ó hát soha nem jobbulunk meg? «Vesszetek el, mostoha fajzatok!» *(Változás.)*

Fogjunk össze, magyarok, álljunk a nemzet szent ügye mellé. «Ó te magyarlelkű, koszorúk fia, drága Gvadányi!» Üdvözöllek s arra kérlek: vess szemet hazád sorsára, segítsd erőtlen gyermekeit. Ne országot pusztító karddal hadakozz, hanem ragadd meg tolladat. Emlékeztessük nemzetünket a multra, párducos Árpád népére, az ősök vas keménységére. Ha magyarnak akarsz tartatni, ó magyar, dicsőült elődeid példáját kövesd! *(Gróf Gvadányi József magyar lovasgenerálisnak.)* Ime Baróti Szabó Dávid nemzeti verset énekel; hallom, barátom, tárogatód szavát, tűzbe hozod szívemet; ó magyar hazánk szerencsés bárdja, nemzetünk díszére termett Ossziánunk, mennyei hangzatú poétánk te! Olyan az éneked, mint mikor a nehéz felhő halálos mennyköveket lövel s az ég villáma elveri a veszedelmes álmot az elpuhultság karjai közt nyugvó

emberek szeméből. Repülj el tőlünk gyászt okozó gonosz álom, repülj el messze, ne is jöjj vissza soha nemzetünkre; te pedig, múzsám, köss koszorút szeretett Szabómnak. *(Baróti Szabó Dávidhoz.)*

Virág Benedek hűségesen tolmácsolta a magyarság hangulatát s majd az egész nemzethez szólott komoly intésekkel, majd egy-egy kiváló férfiút buzdított a hazafias erényekre. A magyarérzelmű mágnásokról hasonló rokonérzéssel emlékezett meg, mint derék írótársairól. Üldözte az önzést és kislelkűséget, szót emelt a nemzeti nyelv és magyar viselet mellett, lelkesített a közjóért való fáradhatatlan munkára. Ódáiban sorra felvonulnak az akkori idők nevezetes írói, a királyi család néhány tagja, egy-két tekintélyes főúr, vitéz katonatiszt, magasabbrangú tisztviselő, előkelő földbirtokos, hazafias pap és irodalompártoló szerzetes.

A hazafias ódákon kívül szép példákat nyujtott a bölcselő ódára is. Nemes hevületéért, fenkölt gondolataiért, költői dikciójáért «mennyeihangú poétá»-nak nevezték. Bizonyos, hogy ma már, Berzsenyi Dániel ódái után, nehezebb megérteni hatását. Aki manapság azt állítja, hogy képeinek nincs meglepő újsága, hogy gondolatainak nincs merész röpte, hogy nyelvének nincs ragyogása: igazat állít. De ha megítélésében történeti alapra helyezkedünk, el kell ismernünk érdemeit. Méltányolni kell a költőt, ki az akkori nyelven úgy tudott verselni, hogy költeményeiben a lazaságnak, strófáiban az erőltetettségnek nyoma is alig akad.

Ódáin kívül számos episztolát, szatirát, epigrammát

és fabulát írt. Ezek a költeményei jóval kisebb értékűek ódáinál. Episztoláit barátaihoz és jótevőihez intézte: írókhoz, tanárokhoz, papokhoz, földbirtokosokhoz. Magánviszonyairól és kedélye állapotáról írt bennük. Ez is a fő bajuk. Tartalmuk nem általános érdekű, előadásuk igen gyakran prózai: hexameteres nyájaskodások és köznapi dolgok megverselései inkább, semmint igazi költői levelek. Ez az ítélet, természetesen, episztoláinak nem minden darabjára vonatkozik. Néhány verses levele igazán lendületes. Magasztalja bennük a hazaszeretetet, a nemzetért hozott áldozatokat, az erényt, a jó hírnevet. Gondolkodásán meglátszik Horatius hatása. Horatius példájára művelte a szatirát is, de kevés sikerrel. Szatiráiban kevés az ízlés és ötletesség. Különös kedvvel gúnyolta azokat a költőket, kik a rímelésben látták a költészet lényegét. Az epigrammában Martialis nyomán haladt. Egész sor epigrammát írt, de ezek közül alig egy-kettő sikerült. Még legjobbak azok az epigrammái, melyekben félredobta az iróniát. Fabuláinak főforrása Phaedrus volt. Rímtelen hatos jambusai szárazon sorakoznak egymás mellé.

Kortársai előtt méltán megérdemelt csodálatot aratott Horatius összes munkáinak verses fordításával. Horatius költeményeit alakilag és tartalmilag egyaránt híven fordította. Az episztolák és szatirák közepesek voltak ugyan, de az ódák minden várakozást felülhaladtak. Az ódákat olyan nagy gonddal fordította magyarra, hogy munkájára büszke volt az egész magyar iróvilág. Horatius fordítása ebben az időben vakmerő vállalkozásnak látszott s Virág Benedeknek negyedszázév fáradságába került, míg be tudta

fejezni munkáját. Ma is csodálhatni, milyen eredményesen küzdött meg a legnehezebb strófákkal, milyen tömören és mégis milyen világosan tolmácsolta eredetijét. Fordítása folyékony, magyaros, hű és mégsem szolgai.

A nemzeti léleknek ez a tüzes ébresztője nemcsak a költészet terén aratott sikereket. Mint történetíró is kimagaslott az akkori hisztorikusok közül. Összefoglaló munkájában, a *Magyar századok*ban, a legrégibb időktől a mohácsi csata koráig vezette le a magyar nemzet történetét. Stílusa egyszerű volt és mégis hatásos: a római prózán kiművelt történetírónak gondosan kimért magyar beszéde. Tacitust választotta mesterének. Épen olyan tömören és részrehajlatlanul iparkodott írni, mint a római klasszikus. Tollát rendíthetetlen igazságérzet és hazafias szellem vezette. Mint ódáiban, itt is az igaz erkölcs és a megalkuvást nem tűrő nemzeti becsület őre.

A mai kor gyermeke kedvetlenül lapozgatja Virág Benedek poétai munkáit s nem tudja megérteni, mi dícsérni való lehet ezekben az avult darabokban. Pedig Virág Benedek munkáin régente nemzedékek lelkesedtek. Verseit áhítattal tanulmányozták az ifjabb költők, műfordításai követőket vonzottak, munkássága díszt adott a deákos iskolának. A fejlődés egymásutánjában fontos helyet töltött be, de már Toldy Ferencnek meg kellett tennie azt az észrevételt, hogy az olvasók, akik a jelenkor álláspontjából szokták a mult idők kitűnőbb szellemeit megítélni, nem méltányolják Virág Benedeket érdemeihez képest, holott ő egy azok közül, kik szédítő mélységből emelték a Helikon magaslatára az egykor földön csúszó magyar Múzsát. «Mennyire más volt a kor, melyben Virág fellépett és hatott s mely hatalmas és elragadó volt ez az ő hatása.» (Virág Benedek poétai munkái. Harmadik kiadás Toldy Ferenc által. Pest, 1863.) Toldy Ferenc mindig hálásan emlékezett vissza a «szent öregre», mert nem feledhette el, hogy atyai

jóbarátja milyen nemes szeretettel ébresztgette, ifjú éveiben, zsenge erőit. Véleménye szerint Virág Benedek nemcsak legügyesebb kezelője a külső formának deákos irányú kortársai között, hanem egyszersmind legtisztább kifejezője annak a szellemnek, mely a klasszikus régiséget örök mintává és szabályadóvá teszi. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint a klasszikus triász csak a külső formával gondolt s nem érezteté a klasszicizmus szellemét, míg Virág Benedekben a klasszikus szellem jelentékeny költői tehetséggel nyilatkozott meg. Lelkesedésének melege, gondolatainak nemes tisztasága, kifejezéseinek egyszerű ereje méltán hatották meg az akkori közönséget. Érzéke a fenséges iránt új hangot vitt a költészetbe, mely akkor szónoki áradozással és vizenyős lapossággal volt tele. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Virág Benedek sorait, írja Bodnár Zsigmond, nemes és lemondó, nyugodt és hazafias szív diktálta. A költő emléke mindig szent marad, bár ma már alig ismerjük költeményeit, tartalmuk elmosódott. Még életében olyan erő lépett fel a klasszicizmus terén, mint Berzsenyi Dániel, aki minden deákos elődjét messze túlhaladta s a magyar-római idealizmus első poétája lett. (A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893.) — Virág Benedek, úgymond Ferenczi Zoltán, szokatlan hatást gyakorolt kortársaira, kivált Csokonaira, Berzsenyire és Vörösmartyra, ezek mellett a jelentéktelenebb költők százaira. Az óklasszikus iránynak hatalmas lendületet adott, a holt antik versalakokba új eszméket, életet és érzést öntött. Nemcsak azzal készítette elő Berzsenyi ódaköltészetét, hogy legyőzte a görög-latin versforma nehézségeit, hanem azzal is, hogy a hazafias érzelmeket hősi magaslatra, a hősiességet a fenséges körébe emelte. (A régi magyar költészet. Remekírók Képes Könyvtára. II. köt. Budapest. 1904.) — Az óklasszikus irány, írja Négyesy László, első kísérletező és verstechnikai jellegű korszakából Virág Benedekkel lépett át egy tartalmilag is jelentős korszakba, mely az óklasszicizmusnak nemcsak formáját, hanem lelkét is meg akarta hódítani. Lendülete valóban ódai, de fenségi elemét nem a képzelet varázsa vagy a költői szemlélet gazdagsága adja meg, hanem az erkölcsi felfogás rendíthetetlen szilárdsága és a hazafias érzés kitörése. Hangja inkább éles és kemény, semmint hatalmas és gazdag változatú; nyelve tömött, hatha-

tós, egyszerű kifejezésű; verselésében semmi nyoma a deákos triász latinosságainak. (A deákosok Virág Benedekig. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

VIRÁG BENEDEK (szül. 1754. Dióskál, Zala megye; megh. 1830. január 23. Buda) pálosrendi tanár, utóbb világi pap. Ifjúságáról keveset tudunk. Jobbágycsaládból származott, iskoláit a nagykanizsai és pécsi katolikus gimnáziumokban végezte, huszonegy éves korában belépett a pálosrendi szerzetesek közé. Pécsett volt teológus. Pécsről 1780-ban Székesfehérvárra került, itt tizenhárom évig tanította a latin nyelvet a pálosok gimnáziumában. Mikor szerzetét II. József császár 1786-ban feloszlatta, a székesfehérvári egyházmegye világi papjai közé lépett, de gimnáziumi tanári állásában továbbra is megmaradt. Hazafias versei egyes lapokra nyomva jártak kézről-kézre s buzdító, korholó, kesergő hangjukkal jelentékeny hatást tettek. Írótársai közül Ányos Pállal, Baróti Szabó Dáviddal, Bacsányi Jánossal és Kazinczy Ferenccel lépett szorosabb baráti viszonyba. A szabad irodalmi pályára vágyakozva hagyta oda Székesfehérvárt 1797-ben; egyházi elöljárói előtt a város egészségtelen fekvését és egyre súlyosbodó betegségét hozta fel távozásának megokolására; püspöke jóindulattal foglalkozott ügyével s föl-mentette tanári pályájától. Pestre költözött, onnan átment az olcsóbb és csendesebb Budára. A katolikus vallásalapból, mint eltörült szerzetesrend tagja, háromszáz papírforint évi nyugdíjat kapott; ebből a csekély összegből tengődött. Nyomorúságban élt, de örvendett függetlenségének. Annyit dolgozhatott, amennyit akart s nem függött elöljárói rendelkezésétől. Utóbb a francia háborúk következtében beálló drágaság inségessé tette életét; a szegény, sanyargó pap egy budai viskóban éldegélt, itt keresték fel ifjabb barátai: Vitkovics Mihály, Horvát István, Szemere Pál, Kölcsey Ferenc, Helmeczy Mihály, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Toldy Ferenc. A kezdő írók bemutatták előtte hódolatukat; ha pedig a vidéki poéták, mint Csokonai Vitéz Mihály vagy Berzsenyi Dániel, felrándultak Pestre és Budára, olykor-olykor meglátogatták a jó öreget. Később még rosszabbra fordult sorsa. Szobájának egész bútorzata egy fenyőfanyoszolyából, könyvespolcból, asztalból és három szalmaszékből állott. E rideg tanyán nagy lelki békével éldegélt, pedig nem egyszer még téli fütő fája

sem volt; vastag ruhákba burkolódzva, félig dermedten írta munkáit. Fővárosi és vidéki barátai különböző ürügyeket kerestek, hogy segíthessék. Kazinczy Ferenc, bár maga is örökös anyagi zavarokkal küzdött, drága borokat és pénzt küldött neki; Horvát István könyvekkel látta el; pesti tisztelői és falusi paptársai eleséget meg bort lopkodtak éléskamrájába; irodalompártoló földbirtokosok kifizették munkáinak nyomdai költségeit, a példányokat neki engedték át eladás végett, még tiszteletdíjat is küldtek részére. Így folyt Virág Benedek remeteélete évről-évre. Napközben dolgozgatott, alkonyat felé kisétált a dunai hid felé. Néha átrándult Pestre Karacs Ferenc vagy Kultsár István házába. Írótársai elhalmozták a gyöngédség minden jelével s a Vitkovics Mihályéknál tartott irodalmi estéken szeretettel vették körül. Azután lassankint elköltöztek a kortársak, a vidám összejöveteleknek vége szakadt, Virág Benedek mind jobban magára maradt. Hirtelen halállal mult ki hetvenhat éves korában. Az elhagyatott aggastyánt éjnek idején szélütés érte s meghalt anélkül, hogy bárki segítségére siethetett volna. Egy jótékony úrinőnek, Ürményi József országbíró özvegyének, költségén temették el a krisztinavárosi temetőben. Sírja fölé hü tanítványa, Reseta János egyetemi tanár, állíttatott vörös márványkeresztet.

Adatok Virág Benedek életéhez:

1754. — Virág Benedek születésének éve. Szülőhelye a zalamegyei Dióskál falu. (Születésének évét és helyét régebben rosszul tudták. A puritánlelkü szerzetes nem szívesen beszélt élete történetéről s a kérdezősködőket így utasította el: «Születtem, szerettem hazámat s dolgoztam érte. Ez az én életem története. Tegyetek ti is így, tanitsátok utódaitokat s ha azok is ezt teszik, akkor Magyarország boldog lesz». Annak sem örült, ha költészetét dicsérték vagy ha írtak róla. «Azt mégsem szeretem — olvassuk egyik Kazinczy Ferenchez intézett levelében — hogy annyiszor koptatják nevemet, elhallgatván sok jeles embereket. Ne vesztegesd te is a tömjént.» Toldy Ferenc tekintélye alapján az 1752. év szerepelt születése időpontjaként s a somogymegyei Nagybajom születése helye gyanánt. A helyesebb adatokat Szalay Gyula kutatta fel s adta közre a Figyelő 1888. évfolyamában. A költő szegény parasztemberek gyermeke volt, igazi nevén Virág Ádám Ignác, szerzetesi nevén Benedek.)

1775. — Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után Pesten

belép a pálosok rendjébe. Egy évet a pesti pálos rendházban tölt, innen Pécsre küldik a hittudományok hallgatására. (Mint pécsi teológus levelezni kezd Ányos Pállal. Rendtársa két évvel idősebb nála, a nagyszombati egyetemen tanul, örül barátságának s párosrímü alexandrinusok írására buzdítja Benedeket. Mindketten megegyeznek abban, hogy a magyar költészet művelése az elhanyagolt nemzeti nyelv erősítését jelenti.)

1780. — Rendfőnöke a székesfehérvári pálosrendi gimnáziumba küldi tanárnak. (Együtt működik Ányos Pállal, együtt szomorkodnak II. József császár újításai miatt. Levél útján megismerkedik több magyar íróval, versei kéziratban terjednek. Öt évig a grammatikai osztályokban tanít, tizenkét évig a poézis tanára. Tanítványai közül később Egyed Antal, Horvát István, Pyrker László és Reseta Antal futottak meg érdemes pályát.)

1797. — Gyöngélkedésére való tekintettel a székesfehérvári püspök fölmenti tanári állásától s megengedi, hogy Pestre költözzék. A következő évben átmegy Budára. (Mint kiérdemesült gimnáziumi professzor szánalmasan csekély nyugdíjból él, később nyomorba jut, mert évi háromszáz papírforintjából a háborús inség miatt alig tud valamit vásárolni. Hajnalonkint a tabáni plébániatemplomban misézik a munkába sietö német napszámosoknak, napközben írogat, esténkint fölsétál a Gellérthegyre vagy kiül a Duna partjára. Ha valamelyik író vagy vidéki pap meglátogatja, boldog. Néha a hajóhidon átballag Pestre, hogy körültekintsen ismerősei körében.)

1810. — Szeptember ötödikén éjjel Buda égése. A Rácfürdőtől a kapucinusok templomáig az egész Duna mentét elhamvasztja a tűzvész. Lángok martaléka lesz a költő lakása is. (Mindene elhamvad, mások kegyelméből él heteken keresztül. Rövid időre Kultsár Istvánhoz megy át a pesti oldalra, azután fehérmegyei paptársai adnak neki szállást a falusi plébániákon. Végre nagyon szerényen újból berendezkedik egy budai kis ház emeletén.)

1830. — Halála Budán január 23-án. (Hajnalban takarítóasszonya félholtan találja, az orvosi segítség már elkésett. Január 25-én temetik, nagy sokaság kíséri utolsó útjára. A Hazai Tudósítások, a Tudományos Gyüjtemény és a többi lap benső részvéttel emlékezik meg elhúnytáról.)

1835. — Szobrának leleplezése a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Halála után egy bizottság gyüjtést indít s Ferenczi Istvánt megbízza azzal, hogy készítse el a költő szobrát. A szobor leleplezését szeptember 14-én egybekötik a Magyar Tudós Társaság hatodik nagygyülésével. Guzmics Izidor beszédet mond, Döbrentei Gábor a szobrászművész tehetségét méltatja, gróf Teleki József akadémiai elnök félrevonja a leplet az emlékműről. A magyar költők között elsőnek Virág Benedek kap szobrot.)

1863. — Megjelenik összegyüjtött költeményeinek Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett kiadása. (Ezzel egyidejüen közreadja Toldy Ferenc a Magyar Századokat is.)

1880. — Emlékünnep Budapesten halálának félszázados fordulója alkalmából. (A székesfehérvári püspök ugyanabban a tabáni templomban mond misét, ahol a költő annak idején naponta misézett, megjelennek a kormány és a főváros kiküldöttei, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagjai. A közönség soraiban ott van egy őszhajú nyugalmazott tanító, ez gyermekkorában sokat ministrált a költőnek. A mise után az egybegyültek felvonulnak az apród-utcai Ajkay-féle házhoz: Virág Benedek egykori lakásához. Itt továbbfolyik az ünnepség, leleplezik a ház falába elhelyezett emléktáblát. Kimennek a temetőbe, a sírnál kegyelettel áldoznak a magyar Horatius halhatatlan emlékének.)

1930. — Dióskál faluban emléktáblát helyeznek el szülőházának falára. (Az emléktábla költségeit a költő zalamegyei tisztelői adták össze.)

Kiadások. — Virág Benedek 1789-ben lépett fel a kassai Magyar Museumban, írt azután néhány más folyóiratba és hírlapba is, alkalmi költeményei külön lapokra, úgynevezett röpívekre, nyomva járták be az országot. (A Székes Fejérvármegyebéli nemességhez, mikor a magyar korona őrizésére Budára menne, Ének a hazafiakhoz, Magyar óda.) — Költeményeinek első gyüjteménye: Virág Benedek poétai munkái. Pest, 1799. (A kötet nagy hatást keltett, de a szegényes irodalmi viszonyokra jellemző, hogy második bővített kiadása csak huszonhárom év mulva jelenhetett meg: Pest, 1822.) — Horatius poétikája. Pest, 1801. (A római költő tanító költeményének fordítása prózában. Bevezetése szót emel az óklasszikus versformák mellett s megtámadja a rimes

verselést.) — Magyar poéták, kik római mértékre írtak 1540–1780. Pest, 1804. (Adalékok a magyarnyelvű rímtelen időmértékes verselés történetéhez. Tizenkilenc magyar költő antikmértékű versei Sylvester Jánostól Gyöngyössi Jánosig.) — Magyar századok. Buda, 1808. (A magyar nemzet története a IX–XIII. században. Új kiadása: 1811.) — Poemák. Buda, 1811. (Eredeti költeményei mellett verses Horatius-fordítások. Ettől kezdve magyar Horatiusa időről időre részenkint jelenik meg.) — Magyar századok. Buda, 1816. (A magyar nemzet története 1301-től 1437-ig.) — Hunyadi László. Tragédia három játékban. Buda, 1817. (Bessenyei György Hunyadi-drámájának átírása jambusokba.) — Horatius ódái. Buda, 1824. (A Horatius-sorozat befejezése. Az 1870-es évektől kezdve több kiadása jelent meg, mert a gimnáziumi tanulók segédkönyvül használták latin szövegük mellé.) — Ezenkívül több kisebb-nagyobb kötete és füzete. (Cicero két munkájának fordítása, elmélkedések Fleury Claudius egyházi históriája nyomán, II. Endre magyar király aranybullájának fordítása és magyarázata, Telegdi Miklós négy prédikációjának kiadása, észrevételek a magyar verstanról.) — Belefogott egy hexameteres hőskölteménybe is, de csak a bevezető verssorokat írta meg. Eposzában Árpád honfoglalását akarta megénekelni, mint kortársai közül Ráday Gedeon, Bacsányi János és Csokonai Vitéz Mihály. (A huszonnégy soros töredéket Szalay Gyula tette közzé a Figyelő 1888. évf.-ban.) — Toldy Ferenc kiadása: Virág Benedek Magyar Századai. Öt kötet. Pest, 1862–1863. (A magyar nemzet története a legrégibb időktől a mohácsi csatáig. Az ötödik kötetben elöször látott napvilágot a Zsigmond király halálától II. Lajos király haláláig terjedő rész.) — Toldy Ferenc kiadása: Virág Benedek poétai munkái. Pest, 1863. (Összegyüjtött költeményeinek 3. kiadása. Ez az első teljesebb Virág-kiadás.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények.) — Zlinszky Aladár kiadása: Virág Benedek válogatott költeményei. Budapest, év nélkül. (Magyar Könyvtár.) — U. az: Szemelvények a magyar nemzeti líra köréből. Budapest, 1893. (Jeles Írók Iskolai Tára.) — Toncs Gusztáv kiadása: Szemelvények a magyar klasszikus iskola költöiből. Budapest, 1904. (Nyolc Virág-vers magyarázatokkal.) — Császár Elemér kiadása: Deákos költők. Budapest, 1914. (Válogatott verses munkáinak gyüjteménye a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: Handbuch der ungrischen Poesie. I. köt. Pest és Bécs, 1828. — U. az: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. Budapest, 1876. — Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Zsilinszky Mihály: Virág Benedek mint történetiró. Századok. 1880. évf. — Ács Egyed: Virág Benedek mint költő és történetiró. Pécsi kat. gimnázium értesítője. 1881. — Bélay Jenő: Virág Benedek irodalmi munkássága. Figyelő. 1881. évf. — Csernátoni Gyula: A magyar ódaköltés története. U. o. 1882. évf. — Radó Antal: A magyar műfordítás története. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. — Szalay Gyula: Virág Benedek élete és művei. Figyelő. 1888. évf. — Vermes Imre: Virág Benedek élete. Pozsony, 1888. — Fejér Andor: Horatius hatásának nyomai a magyar klasszikus kor költészetében. Bajai ciszterci gimnázium értesítője. 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Végh Endre: Virág Benedek és költészete. Kaposvári áll. gimnázium értesítője. 1893. — Szeremley Barna: Virág és Horatius. Kisújszállási ref. gimnázium értesítője. 1895. — Kende János: Horatius és Virág. Budapest, 1898. — Garzó Béla: Virág Benedek élete és irodalmi működése. Kecskemét, 1900. — Lauschmann Gyula: Virág és Ányos viszonya Székesfehérvárhoz. Székesfehérvár, 1905. — Négyesy László: A deákosak Virág Benedekig. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Pickel Ferenc: A magyar ódai költészet fejlődése. Nagykanizsa, 1908. — Alszeghy Zsolt: Virág Benedek költészete. Katolikus Szemle. 1910. évf. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és ujklasszikai iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Budapest, 1914. — Bitay Árpád: Virág Benedek és a román irodalomtörténet. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1925. évf. — Lakatos Dénes: Virág Benedek megválása a tanári széktől. Irodalomtörténet. 1926. évf.

A LEONINISTÁK.

Az egyre erősödő óklasszikus költői iránynak elég korán támadt oldalhajtása. Felvirágzott a leoninizmus: a rímes hexameterek és pentameterek divata. Ezen a téren Gyöngyössi János volt az úttörő. A tordai poéta azoknak a kedvét kereste, akik szerették a deákos verselést, de húzódoztak a rímtelen költeményektől. Buzgón ontotta görög-római mértékben készített rímes verseit, 1790 táján már országosan ismert neve volt. Különösen Sárospatak és Debrecen református tanulói előtt állott nagy költő hírében; az innen kikerülő ifjak leginkább az ő költészetét tartották követésre érdemesnek. Néhány költeményében van is némi kedvesség. Helyenkint ügyesen és elevenen ír.

Nagyobb költői tehetség lakott Édes Gergelyben. Lantja állandóan pengett. Enyelgései, nyájaskodásai, keservei, iramatai és danái hosszú sorát nyujtják a többékevésbé sikerült alkalmi poémáknak, ódáknak, elégiáknak, epigrammáknak. Valósággal elhíresült egyforma magánhangzókból álló rímeléseivel. Rendkívül könnyen verselt, csakhogy verseinek tömegén már első pillanatra feltűnik az önkritika hiánya. Egyébiránt vele is úgy vagyunk, mint Gyöngyössi Jánossal. Ha kikacsingat is a mesterkedés verses sorai közül, írt olykor-olykor költői érzékre valló sóhajokat és kedveskedéseket is.

A leoninizmus nagy zajt keltett, de az ellenhatás sem maradt el. A leoninisták ellen többen síkra szálltak, mert nem szenvedhették a hexameter és pentameter versközépi és versvégi összehangzását. Hiába védekeztek a támadottak, hiába erősítgették, hogy a pompásan pattogó verselés a magyar nyelv hajlíthatóságának egyik legszebb diadala: az előkelőbb írói közvélemény ítélete előtt meg kellett hátrálniok. A deákos mesterkedés néhány évtized leforgása alatt nyom nélkül elenyészett.

Lelkes olvasók a XVIII. század vége felé a legkiválóbb magyar költők egyikének kiáltották ki Gyöngyössi Jánost, de a nevesebb írók nem szívelhették a hexameteres «koccantgatásokat és csettentgetéseket». Mételynek tartották a leoninizmust, kiirtására többen vállalkoztak, így Ráday Gedeon, Baróti Szabó Dávid, Péczeli József, Verseghy Ferenc, Virág Benedek. Különösen Kazinczy Ferenc küzdött az új irány ellen, bár kénytelen volt megvallani, hogy Gyöngyössi János részben elismerést érdemel, mert a nyügös békóban könnyedén dolgozik. Megjegyezte azonban, hogy még a legjobb kádenciás hexameterek is olyan szoborra emlékeztetnek, melynek arcára piros ajkat és fekete szemöldököt festettek a rossz ízlésű emberek. Később, mikor erdélyi útja alkalmával meglátogatta a szerény falusi prédikátort, valamivel szelídebb hangon szólt a magyar leoninisták elöljárójáról, de magát az irányt holtáig nem szünt meg kárhoztatni. A leoninisták lassankint egészen háttérbe szorultak s még Édes Gergely is inkább csak titokban kesergett mestere kicsinylése és az utókor hálátlansága miatt: «Gyöngyösim, érdemlett koszorúd mi nagyon letöremlett, Mely vala szép ragyogó, gyöngyöket összefogó. Énekeid gyengék? No de mind azok akkori zsengék, Amikor a magyar ég hajnala pisloga még». (Gyöngyössi János aláztatására holta után.) — Toldy Ferenc végképen megbélyegezte Gyöngyössi Jánost: «Ma már megfoghatatlannak látszik, hogy ez a lelketlen leoninista annyi csodálót, annyi követőt találhatott s ezek közt eleinte még Csokonait is. Hiába aposztrofálta őt maga a szelíd lelkű, de kényes ízlésű Ráday: vég nélkül öntötte ő csengő-pengő disztichonait és ódáit s munkái rövid időn két kiadásban nyelettek el.

De örvendjünk, hogy ez irány nyom nélkül kienyészett. Az irodalomtörténész azonban nagy elterjedtségénél fogva említés nélkül nem hagyhatja». (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.)

Leoninista költök:

Édes Gergely (szül. 1763. január 24. Madar, Komárom megye; megh. 1847. október 20. Tiszatarján, Borsod megye) református lelkipásztor. Sárospatakon és Debrecenben tanult s mint kálvinista prédikátor sokfelé megfordult. Nem tudott jobban jövedelmező helyhez jutni, a legszegényebb dunántúli egyházközségek alkalmazták. Özönével öntötte verseit, közben nélkülözött és koplalt. Késő öregségében fia, Édes Albert borsodmegyei református pap, vette magához. — Édes Gergely enyelgései avagy időt töltő tréfás versei. Pozsony, 1793. (Második javított és bővített kiadása: Vác, 1803.) — Édes Gergely iramatai és danái. Vác, 1803. — Édes Gergely keservei és nyájaskodásai. Vác, 1803. — Mint minden e korban élő író, Édes Gergely is csak egy részét tudta kinyomatni munkáinak. Halála idején már csak kevesen ismerték költeményeit, bár késő aggságáig buzgón verselt. Egyik népdalát megőrizte a magyar nép. (A petri gulyás.)

Gyöngyössi János (szül. 1741. november 4. Kraszna, Szilágy megye; megh. 1818. március 15. Újtorda) református lelkipásztor. Tanulmányait a kolozsvári helvét hitvallású kollégiumban végezte, tanult a leideni egyetemen is, hazajövet megválasztották az újtordai kálvinista gyülekezet prédikátorává. Itt lelkészkedett haláláig. — Gyöngyössi Jánosnak magyar versei, melyeket külömb-külömbféle alkalmatosságokra készített. Bécs, 1790. (Ezt a verses kötetet Szacsvai Sándor bécsi magyar lapszerkesztő nyomatta ki a maga költségén.) — Gyöngyössi János magyar versei, melyeket külömb-külömbféle alkalmatosságokra készített és végre egyben is szedett. Két kötet. Pest, 1802–1803. (Az első gyüjtemény javított és bővített kiadása.) — Azonkívül több kisebb alkalmi kiadvány: menyegzői vers, sirató ének, gyászbeszéd. (Kazinczy Ferenc nagy zajt csapott írásaiban a szegény «tordai vén lantos» körül. Még epigrammát is írt a «fertelmes tordai poéta» csúfságára: «Vén kántor, könyvpenészű táncos, parókás poéta, Iszonyodom s futok». Szerinte: Ahol a poézisnek ez a szerencsétlen neme, a leoninizmus, kedvességben áll, ott az esztézisnek hajnalló sugarát sem lehet még látni; a görög és római mértékre vett versekben szen-

vedhetetlen a gyermeki pattogtatás; nem hiába erednek a leoninusok a legostobább évszázadokból és a legostobább emberek kezéből; ő a maga részéről inkább kész akármelyik barbár gondolkodású teológus munkáját végigolvasni, semmint Gyöngyössi János valamelyik poémáját, pedig ez a magyar verselő felette szerencsés a szerencsétlen műfajban.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — Abafi Lajos: Gyöngyössi Jánosról. Figyelő. 1881. évf. — U. az: Édes Gergely. U. o. 1884. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Lehr Vilmos: A leoninus. Budapest, 1892. — U. az: Gyöngyössi János. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1892. évf. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Vári Emil: A mesterkedőkről. Kisvárdai áll. gimnázium értesítője. 1913.

A FRANCIÁS KÖLTÉSZET
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

Franciás költők Bécsben.
Franciás költők Magyarországon.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FRANCIÁS KÖLTŐK BÉCSBEN.

Bessenyei György az 1770-es évektől kezdve új szellemet ültetett át irodalmunkba. Franciás irányának több lelkes követője támadt, a testőrírók és barátaik megismertették honfitársaikkal a világirodalom néhány értékes alkotását, segítették a jobb ízlés terjedését, fejlesztették a költői nyelvet. A hagyományos gondolatkörében megkövesedni látszó nemzeti irodalmat modern eszmékkel termékenyítették meg. Ihletőjük a francia szellem volt, vezércsillaguk a megújhodás, bálványuk Voltaire. Legnagyobb kedvvel az újklasszicizmus bölcselő költészetét, episztoláját és drámáját utánozták, de az elbeszélő próza csinosítása körül is szereztek érdemeket.

A bécsi testőrírók között, Bessenyei György mellett, Barcsai Ábrahám verselt legbuzgóbban. Barcsai Ábrahám szerény tehetségű poéta, de felvilágosodott gondolkodó és lelkes magyar. Verses leveleiben és elmélkedő költeményeiben rokonszenves őszinteséggel számol be érzelmeiről, gondolatairól, élményeiről; elmondja, hogy az élet csak füst, álom, hiúság; a világ boldogságot igér, keserűséget ad; a tudomány, dicsőség, méltóság, kincs mind hiábavaló; még a barátságban van a legtöbb öröm. Lelkében megvan a nemzetfenntartó ma-

gyar nemes önérzete, de a fejedelmekben rabszolgatartó kényurakat lát, csakúgy, mint francia mesterei. Gyanakodva szemléli a bécsi udvart s büszke arra, hogy testőrtársai a német város zajában sem korcsosodtak el, hanem jóra fordították ifjúságuk aranyesztendeit s földerítették a szebb jövő hajnalát. A fejedelmi családból származó férfiú egyik korai művelője volt a magyar költői levélnek. Sok poétai erő nem fedezhető fel episztoláiban, de naturalista bölcselkedése a maga korában becsült lírikussá tette. Leíró költeményeiben józan nyugalommal festette a természet jelenségeit. Mint általában a franciás irányú írói csoport, verselésében ő is a párosrímű tizenkettős híve.

Barcsai Ábrahám (szül. 1742. február 2. Piski, Hunyad megye; megh. 1806. március 3. Csóra, Alsófehér megye) az erdélyi Barcsaiak fejedelmi családjának ivadéka volt. Tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban végezte, 1761 őszén Hunyad megye felküldte a bécsi magyar gárdisták közé. Vele egyidőben ment fel Bécsbe Báróczi Sándor is, míg a Bessenyei-testvérek csak néhány évvel később jutottak a magyar királyi testőrségbe. 1767-ben kapitányi ranggal átlépett az egyik dragonyos ezredbe, itthon és Ausztriában sokfelé állomásozott, résztvett II. József török háborújában, ezredesi ranggal vonult nyugalomba. Ekkor már katolikus volt; elődei hitéről Bessenyei Györggyel egy esztendőben, 1779-ben, tért át a katolikus vallásra. Nyugalomba vonulása után marosmenti jószágain, az alsófehérmegyei Csórán és a hunyadmegyei Solymoson, gazdálkodott. Oláh jobbágyai nagyon szerették, mert jól bánt velük. Halála után özvegye, gróf Bethlen Zsuzsánna, díszes emlékművet emelt csórai sírja fölé, de munkáinak közrebocsátásától vonakodott. Kazinczy Ferenc rá akarta bírni az özvegyet a hátrahagyott kéziratok kinyomtatására, de gróf Bethlen Zsuzsánna sajnálta a kiadás költségeit. Az írótársaitól «elegáns poétá»-nak nevezett előkelő erdélyi úr Bessenyei Györggyel és Báróczi

Sándorral s különösen Orczy Lőrinccel és Ányos Pállal állt szoros baráti viszonyban. — Első verse Báróczi Sándor Marmontel-fordítása előtt jelent meg: Erkölcsi mesék. Bécs, 1775. — Újabb verseit a testőrírók gyüjteményes kötete hozta: Bessenyei György társasága. Bécs, 1777. — Összegyüjtött verseit Orczy Lőrinc költeményeivel együtt Révai Miklós adta ki: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony, 1789. (Ebben a kötetben a 63—148. lapig terjedő rész Barcsai Ábrahámé, a többi Orczy Lőrincé.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Közli Barcsai Ábrahám hét költeményét.)

Irodalom. — Döbrentei Gábor: Barcsai Ábrahám. Erdélyi Múzeum. 1814. évf. — Toldy Ferenc: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Zombory Izidor János: Barcsai Ábrahám élete és költészete. Budapest, 1895. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Baros Gyula: Barcsai és Báróczi. Sajókaza, 1905. — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Franciások itthon. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Baros Gyula: Adatok Barcsai Ábrahám levelezéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. — Kristóf György: Adatok Barcsai Ábrahám életéhez. Erdélyi Múzeum. 1911. évf. — Lampérth Géza: Bessenyei társasága a gárdában. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Kristóf György: Barcsai és Orczy. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — U. az: Barcsai Ábrahám költészete. Irodalomtörténet. 1915. évf. — Császár Elemér: Barcsai Ábrahám. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Rácz Lajos: Rousseau és Magyarország. Debreceni Szemle. 1927. évf. — Müller Gyula: A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. Budapest, 1930.

FRANCIÁS KÖLTŐK MAGYARORSZÁGON.

A HAZAI FÖLDÖN dolgozó magyar írók közül PÉCZELI JÓZSEF volt a franciás irány legszorgalmasabb munkása.

Henriás-fordítását (1786) gyönyörködve olvasták kortársai. Nem ragaszkodott szorosan Voltaire híres hőskölteményének szövegéhez, hanem kisebb-nagyobb változtatásokat tett rajta, szóval a hűséges fordítás helyett inkább átdolgozást nyujtott. Még attól sem riadt vissza, hogy eredeti képeket és új hasonlatokat tűzzön szövegébe. Ez a műfordítói szabadosság ma már semmiképen sem volna helyeselhető, de abban az időben jogosultnak látszott.

Kár, hogy ennek a jól verselő írónak nem volt tehetsége eredeti munkák alkotására. *Meséi*ben (1788) is kevés az eredetiség. Félszáz verses meséje közül a legtöbb Lafontaine történeteinek magyaros ízű átdolgozása, a többi Aesopus-, Phaedrus- és Gellert-utánzat. Átdolgozásaiban többnyire gondolatról-gondolatra követte külföldi forrásait; ezt helyesen is tette, mert ahol maga akart új elemeket belevinni meséibe, ott alaposan elnyujtotta szövegét. Hosszadalmas erkölcsi intelmei különösen ártottak fabulái és parabolái kerekdedségének. Érdeme voltaképen folyamatos stílusában és gördülékeny verse-

lésében merült ki. A franciás iskola kedvelt versnemét, a párosrímű tizenkettőst, dallamosabbá tette. Verstechnikája elismerésre késztette kortársait.

A franciás irány hívei közül gróf FEKETE JÁNOS haláláig hűségesen hirdette Voltaire eszméit. Eredeti költeményei jobbára kortársaihoz intézett alkalmi versek. A szerelemről, barátságról, vallásról, hazáról elmélkedett bennük. Párosrímű tizenkettősökben fordította Voltaire, Ariosto, Rabener, Blumauer és Ovidius néhány munkáját.

Gróf TELEKI JÓZSEF szintén a francia írók hatása alatt írta verses munkáit, de világnézete homlokegyenest másmilyen volt, mint Voltaire híveié. Buzgó kálvinizmusát írásaiban sem tagadta meg. Testvérhúga halálára írt elégiája áhítatos gondolatokban bővelkedő bölcselő költemény, kortársai elismerő hangon beszéltek róla, az előkelő szerzőt elnevezték magy Boileaunak.

A családi költészet művelője volt gróf TELEKI LÁSZLÓ is. Nemcsak atyjáról emlékezett meg fiúi hálaadással, hanem többi rokonát is megsiratta érzékenyhangú bölcselő költeményeiben. A verses búcsúztatók műfaját hagyományosan művelték a Telekiek. Gróf Fekete János azt állította egyik versében, hogy Teleki László rímes gyászbeszédeit a családi szokás szüli, nem a fájdalom; de a megsértett főrangú költő visszautasította Fekete János bíráskodását s verses válaszában felháborodva emlékezett meg támadója vallástalanságáról.

Az 1790-es években háttérbe szorult a franciás irány. Bessenyei György és társai visszavonultak a nyilvánosság

elől, az új nemzedék már nem rajongott annyira Franciaországért. A Martinovics-féle összeesküvés vérbefojtása után nem volt tanácsos rokonszenvet mutatni a romboló forradalom nemzete iránt; az ifjabb írók a római hagyományok és a német kultúra sáncai mögé vonultak.

Lírikusok és epikusok:

Fekete János gróf (1741–1803) lovasgenerális, nagybirtokos. Életéről: a politikai irodalomról szóló fejezetben. — Kazinczy Ferenc följegyezte róla a következőket: «Egyike azon házaknak, hol a diéta alatt legtöbb örömmel élék, a generális gróf Fekete Jánosé vala. Nagyon elmés, nagyon eleven és lelkes ember és széles olvasású. Erkölcsiben, gondolkozásiban, módjaiban félig francia, félig török. Atyja, az ország bírája, gondos nevelést ada neki, de ily lélekkel bírni nem könnyű; nem oda mennek, ahova vinni akarják, hanem ahova menni önmagoknak tetszik. Fekete francia nyelven írt verseit két átalag tokajival küldé Voltairenak. Az öreg patriarcha megköszöné a két ajándékot s amint maga mondá nekem Fekete, francia dévajsággal azt veté mellé, hogy bora jobb, mint verse. Mások másként, amint gyanítom, mivel nem hiszik, hogy oly társaságokban élt embernek, mint Voltaire vala, ajándékot gorombasággal lehessen megköszönni. Én, autographok gyüjtője s másolója, égék látni a Voltaire levelét, de a generális azt Fóton tartotta, kétórányira Pesttől, Vác felé. Ki akara vinni magával, de midőn ideje neki volt, én nem meheték, amikor én mehettem volna, őt tartóztaták dolgai». (Pályám emlékezete.) — Sajátságos esete volt a grófnak Kis Jánossal. Elkérte tőle Wieland Muzarionának magyar fordítását s új rímekkel látta el az egész munkát. «A nem könnyű változtatás — írja Kis János — abban állott, hogy a hangzó betükön végződött kettős rímekre felváltva mindenütt mássalhangzó betükkel végződőket következtetett; ezáltal a francia és más nyelvekbeli hím- és nő-rímeket akarván utánozni. Azonban a fordítás úgy nyomatott ki, mint azt én magam készítettem.» (Kis János superintendens emlékezései életéből.) — Fekete János írói munkálkodásának hosszú időn át még az emléke is kiveszett irodalmunk történetéből, pedig kortársai sürün emlegették s olyan barátai voltak, mint Bessenyei György, Báróczi

Sándor, Barcsai Ábrahám, Orczy Lőrinc, Gvadányi József, Péczeli József, Pálóczi Horváth Ádám, Kis János és mások. Kazinczy Ferenc nem sokat tartott tehetségéről, de Schedius Lajos kiemelte ragyogó képességeit, Aranka György és Mátyási József versben dicsőítették. — Francianyelvű költeményeinek gyüjteménye: Mes rapsodies. Két kötet. Genf, 1781. — Kéziratban maradt magyarnyelvű költeményeinek gyüjteményét a M. T. Akadémia kézirattára őrzi.

Kovács Ferenc (megh. 1819. február 9. Dég, Veszprém megye) veszprémmegyei mérnök és földbirtokos, Kovács Pál orvos és iró atyja. — A pulpitus. Egy mulatságos vitézi költemény. Győr, 1789. (Boileau víg eposzának verses fordítása.) — Az 1790-es évek elején kilenc színmű-fordítása volt kéziratban, ezek közül többet sikerrel játszottak a régi magyar színészek. (A Hadi Történetek cimű bécsi magyar hirlap 1791-ben közölte e fordítások jegyzékét azzal a jószándékkal, hátha akad «valamely uraság» a kéziratok nyomtatási költségeinek kifizetésére. A hazafias felszólítás visszhang nélkül hangzott el: nem jelentkezett sem mecénás, sem könyvkiadó.)

Péczeli József (szül. 1750. Putnok, Gömör megye; megh. 1792. december 4. Komárom) református lelkipásztor. Nemes eredetű papi családból származott, a debreceni református kollégiumban végezte gimnáziumi és teológiai tanulmányait, a németországi, svájci és hollandiai egyetemeken kitünő sikerrel állta meg helyét, tanárai fényes bizonyítványokkal bocsátották haza. A német, francia és angol nyelven kivül latinul, görögül, zsidóul és arabul is tökéletesen megtanult. A komáromi református eklézsia megválasztotta első prédikátorává, itt egész kis tudós kört szervezett maga körül: Illei János, Fábián Juliánna, Mindszenty Sámuel és Szekér Joákim voltak a társai. Célul a magyar nyelv és irodalom megerősítését tüzték ki, a helyi nyomdát elhalmozták munkával, egymás között eszmecserét folytattak. Működésük alapszabályok nélkül folyt, a véletlen szerencse hozta őket össze, a hazafias lelkesedés táplálta kitartásukat. Péczeli József még folyóiratot is szerkesztett és adott ki: a Mindenes Gyüjteményt. Ez az irodalmi vállalat az ország más vidékein dolgozó irók figyelmét is reá irányította a Komáromi Tudós Társaságra. A folyóirat kiadása sok pénzbe került, de azért az ügybuzgó szerkesztő húsz aranyat ajánlott fel egy eredeti magyar történeti szomorújáték megjutalmazására. Ezt azért kell kiemelni,

mert az akkori szegényes viszonyok között egy pályatétel kiírása a legritkább esetek közé tartozott. A komáromi jutalomdíj kitűzését egyedül Görög Demeter és Kerekes Sámuel bécsi lapszerkesztők nyelvtani jutalomtétele előzte meg. A bécsi pályázat sikerrel járt, a komáromi pályázat meddő maradt. A sok munka hamar megőrölte Péczeli József szervezetét. Korai halála mindenfelé mély részvétet keltett. Hogy mennyire megbecsülték már életében, mutatja többek között az is, hogy egy alkalommal II. Lipót király sajátkezűen írt levéllel tisztelte meg, mikor nagyhatású írói tevékenységéről értesült. Az országos hírű komáromi lelkipásztor fia, ifjabb Péczeli József, szintén neves férfiú volt. Édesatyja halála után édesanyjával, Varjas Katalinnal, ennek szülőhelyére, Debrecenbe, költözött, iskoláit kiváló eredménnyel végezte s mint a debreceni református főiskola tanára újabb fényt hozott a Péczeli-névre. — Idősb Péczeli József írói pályája még egy évtizedre sem terjed, annál inkább csodálható nem mindennapi termékenysége. — Zayr. Tragédia, mely francia versekből ugyanannyi számú s lábú versekbe foglaltatott Péczeli József által. Győr, 1784. (Első munkáját gróf Teleki Józsefnek ajánlotta. Verses Voltaire-fordítása feltűnést keltett, a pozsonyi Magyar Hírmondó melegen írt róla, kortársai örömmel olvasták szövegét. A magyar nyelv akkori fejlettségi fokán a szerző párosrímű tizenkettős versformájával bajosan lehetett volna értelmesebb fordítást adni. Hűség dolgában már nem így áll a helyzet. A fordító sűrűn javítgatott Voltaire kifejezésein.) — Henriás azaz Negyedik Henrik franc király életének némely része, mely franc versekből ugyanannyi számú s lábú versekbe foglaltatott Péczeli József által. Győr, 1786. (Ajánlva báró Podmaniczky István főispánnak. Ezen a Voltaire-fordításán két évig dolgozott a szerző; nagy idő, tekintve gyors munkakészségét. Első Voltaire-próbájánál is folyamatosabb fordítás; természetesen nem szabad kifejezéseit és rímelését a későbbi magyar verstechnika fejlettségével mérni. Az egykorú kritika ezt a könyvet is hazafias örömmel üdvözölte. A pozsonyi Magyar Hírmondó szerint: «Hogy a fordítás által a könyv semmit sem vesztett a maga szépségéből, arra sohase kell egyéb próba, hanem csak ez, hogy: azt ama nagynevezetű s tudományú Péczeli József úr, a komáromi ref. eklézsiának egyik érdemes lelki tanítója fordította». A szöveg második kiadása számos változtatással és újabb magyarázó jegyzettel jelent meg: Győr,

1792.) — Young éjtszakái és egyéb munkái. Két kötet. Győr, 1787. (Ajánlva báró Orczy Lőrincnek, a két Ráday Gedeonnak, továbbá több elökelő úrnak és vigasztalhatatlan szivü, istenfélő özvegyasszonynak. A fordító nem az angol eredetit használta, hanem Letourneur francia átdolgozását. Mivel még nem állott rendelkezésére a nyelvújítás szókincse és kifejezéskészlete, az idegen szöveggel nagy küzdelmet folytatott. Munkájának újabb kiadásai: 1795, 1815.) — Haszonnal mulattató mesék, melyeket rész szerint Ésoposból vett, rész szerint maga csinált s az olvasásban gyönyörködő ifjaknak kedvekért könnyen érthető versekbe foglalt Péczeli József komáromi ref. prédikátor. Győr, 1788. (Ajánlva gróf Pálffy Károly kancellárnak. Ötvenöt verses mese, terjedelmes prózai bevezetéssel. Bár kortársai ezt a könyvét is szerették, a maga idejében nem jelent meg új kiadása.) — Szomorújátékok, melyek franciából fordittattak Péczeli József komáromi református prédikátor által. Komárom, 1789. (Ajánlva gróf Hadik András tábornagynak. Tartalma: Voltaire két tragédiájának, a Meropenak és Tancrédnak, fordítása prózában.) — Ama jószivü s embereket szerető II. Józsefnek febr. 20. történt szomorú halálát kesergő versek, melyeket mindjárt e gyászos hírnek megérkezésekor, úgymint febr. 24. napján, készitett. Komárom, 1790. (A protestáns hívő hálája elnyomta a magyar hazafi keserüségét. Az elhúnyt császárban, a türelmi rendelet kibocsátójában, a nagy lélek földi elmúlását siratja. Hasonló alattvalói hódolattal bocsátott közre több más alkalmi költeményt is; így a magyar korona hazahozatalának örömére, II. Lipót király koronázására, Sándor Lipót ercherceg-palatinus pestmegyei főispáni beiktatására, I. Ferenc király koronázó ünnepére. Olyan jól tudott franciául, hogy a magyar szöveg mellé mindjárt a francia verses fordítást is hozzácsatolta.) — Hervey sirhalmai és elmélkedései. Pozsony, 1790. (Ajánlva néhai boldog emlékezetü apósa, Varjas János debreceni tanár, emlékének: «a halálban is meg nem szünő háládatosságnak élő oszlopául». Az angol szerző búsongó munkáját, Young kesergéseinek utánzatát, Letourneur francia fordítása nyomán ültette át könnyen folyó prózában.) — Alzir vagy az amerikánusok. Komárom, 1790. (Voltaire tragédiájának fordítása prózában. Ezt a munkáját herceg Kaunitz Vencel osztrák miniszternek ajánlotta.) — Erkölcsi prédikációk. Két kötet. Győr. 1790. (Francia szövegekből átdolgozott egyházi szónoklatok. Folytatását fia, ifjabb Péczeli

József, adta ki két kötetben: Debrecen, 1831–1833. Templomi beszédeinek gyüjteményén kívül még több teológiai vonatkozású munkát fordított magyarra. E részben angol, részben francia forrásokból eredő papi dolgozatok a maguk új gondolatkörével és kifejezéseivel termékenyitő módon hatottak a magyar református egyházi irodalomra.) — Takáts Sándor kiadása: Péczeli József meséi. Budapest, 1887. (A Haszonnal Mulattató Mesék új kiadása életrajzzal és magyarázatokkal.)

Péczeli Józsefről az egykorúak nem győztek elég magasztalással szólni. Gvadányi József azt állította, hogy szebben folyó, tökéletesebb magyarságot, mint amilyen a magyar Henriásban olvasható, nem lehet kívánni. Ráday Gedeon szerint a magyar Henriás fölülhaladta a német és latin fordításokat. Orczy Lőrinc úgy látta, hogy a magyar Henriásban annyi tűz van, mint a franciában. Egyedül Kazinczy Ferencnek nem volt jó véleménye Péczeli József stílusáról: víz-ízűnek mondta azt, melyben nincsen semmi íz és illat. Elismerte, hogy kortársai között Péczeli József ragyogott legnagyobb fényben, de sok dicsérni valót nem talált «képzelhetetlen sietéssel irkált könyveiben». Szerinte Péczeli Józsefnek dolgozása csak mázolás volt. De hozzátette: «Még akkor a mázolás nem nézeték mázolásnak s ez a mázolás olvasásra csalogatá az oly olvasókat, akiknél a jó dolgozás lett volna mázolás». — Toldy Ferenc szerint Péczeli József jeleskedett a kellemes elbeszélő modorú mesékben s a francia klasszikus költészetnek több remekét könnyüséggel és csinnal ültette át magyarra. «Az angol tanköltészet néhány jelesb művét is francia úton vettük, melyek közül Young Éjtszakái Péczelitől érdemeltetnek kiemeltetni, ki mindazt, mi e müben fenséges és megilletö van, akkori nyelvünk erejéig visszaadta, s bár prózában, de mely a költői prózának egyik első s nem szerencsétlen kísérlete.» (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint Bessenyei György visszavonulása után Péczeli József lett a franciás iskola fejévé s egyben ő az, aki a franciás irányt be is zárja. Fordításai közül különösen Young Éjtszakái érdemelnek említést. Meséi sokáig általános becsben állottak. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.)

Szilágyi Sámuel (szül. 1719. február 19. Debrecen; megh. 1785. Puszta-Kovácsi, Bihar megye) református lelkipásztor. Nemesi szárma-

zású kálvinista papi család sarja, debreceni tanár, szatmári prédikátor, 1766-tól kezdve a tiszántúli református egyházkerület püspöke. — Voltér úrnak Henriása. Magyar versekben francia nyelvből fordittatott. Pozsony, 1789. (Előbb kezdett fordításába, mint Péczeli József, de munkáját csak halála után adta ki fia. Míg Péczeli József eredeti képeket és új hasonlatokat toldozgatott szövegébe, Szilágyi Sámuel úgyszólván sorról-sorra fordított. Az előbbinek versei dallamosabbak, az utóbbinak párosrímű tizenkettősei hivebbek.)

Teleki Ádám gróf (szül. 1740.; megh. 1792. április 20.) erdélyi nagybirtokos, dobokai főispán, a császári és királyi felség aranykulcsos híve. — Emlékeztető oszlop neje, Wesselényi Mária bárónő halálára. Kolozsvár, 1773. (Gyászoló költemény korán elhúnyt hitvestársa emlékére.) — Cid. Szomorújáték, melyet hajdan Corneille Péter francia nyelven készített, mostan pedig magyar versekbe foglalt gróf Teleki Ádám. Kolozsvár, 1773. (Előszavában rendreutasítja azokat, akik a magyar nyelvet lenézik s a nemzeti irodalmat semmibe sem veszik. Csodálja, hogy nincs magyar színészet s alig akad néhány magyar-nyelvű színdarab. Fordítását azért bocsátja közre, mert kedvet akar ébreszteni másokban is hasonló munkára. A magyar Cid megjelenése nem volt hatástalan. Bessenyei György magasztaló hangon szólt róla 1779. évi Holmijában, dicsérte természetes nyelvét, felhívta a figyelmet példájának követésére.)

Teleki József gróf (szül. 1738. december 21. Huszt, Máramaros megye; megh. 1796. szeptember 1. Pest) koronaőr, belső titkos tanácsos. A XVIII. században a széki gróf Teleki-család több ágra oszlott. A család első nagynevű tagja és a ma élő Telekiek közös őse Apafi Mihály erdélyi fejedelem minisztere, Teleki Mihály volt (meghalt a Thököly Imre ellen vívott 1690. évi zernyesti csatában); a grófi rangot ő nyerte I. Lipót német-római császártól és magyar királytól; fiainak is a császár adományozta 1697-ben a római szent birodalmi grófságot. A család ismertebb írótagjai a XVIII. században: Teleki Ádám, Teleki József, Teleki László, Teleki Sámuel. A reformátusok jóval többen voltak a családban, mint a katolikusok, s igen buzgó kálvinista hívők voltak. Gróf Teleki József, mint serdülő ifjú, három évig Bod Péter irányítása mellett tanult Magyarigenben, utóbb külföldi egyetemeket látogatott, 1782-ben Ugocsamegye főispánja lett, 1792-ben belső titkos

tanácsos, 1795-ben a magyar szent korona őre. A francia felvilágosodás eszméinek magyar barátjai haragudtak konzervatív felfogásáért. Kazinczy Ferenc följegyzése szerint: «Szidta a jakobinusokat s az Égalitét és perszíflirozta azokat, akik a nemest paraszttá vagy pedig a parasztot nemessé tenni akarnák; és — hiszed-e ezt olvasó? — azon örült, hogy ő megvágathatja a maga jobbágyait, de nem az ő jobbágya ötet. Rettenetes tudós volt ez a Graf und Christ». Bessenyei Györgyöt is deista nézetei miatt tartotta alkalmatlannak a református egyházi életben való részvételre s ebben kétségtelenül igaza volt, mert szkeptikus lélekkel bajos a hitbuzgalmat őszintén szolgálni. Református hitfelei jogainak épségben tartásán Mária Terézia királynő uralkodása alatt éberen őrködött; a II. József halálát követő országgyülésen is szívósan védte a protestánsok ügyét; az 1791. évi református zsinaton ő elnökölt. Magyar, latin és francia munkái igazi vallásos lélekre vallanak. Kitünően írt franciául, a nyugatról érkező szellemi áramlatokat alaposan ismerte, a forradalmi gondolatok ellen állhatatosan küzdött. — Essai sur la Foiblesse des Esprits-Forts. Amsterdam. 1762. (Vallásvédő könyv. Az enciklopédisták ellen harcoló külföldi protestáns teológusok méltánylással fogadták. Dicsérte a kereszténység erkölcsi értékét, jó érveket hozott fel a vallás védelmére, kálvinizmusa csak itt-ott tette elfogulttá a katolicizmus ellen.) — Atyafiúi barátságnak oszlopa, melyet néhai római szent birodalmi gróf széki Teleki Eszter asszonynak, méltóságos gróf torockószentgyörgyi Toroczkai Zsigmond úr kedves életepárjának, emlékezetére emelni kívánt tőle elválásán holtig kesergő testvérbátyja. Kolozsvár, 1779. (Párosrímű tizenkettősökben írt terjedelmes költeménye olyasforma elmélkedés, mint Bessenyei György számos tanítóverse: a költői szépségeket az eszmékben való gazdagság pótolja benne.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények verses munkáiból.) — Bogner Mihály közlése: Teleki József gróf verse a tolerantiáról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. (Tanító költemény a vallási türelemről és II. József császár halhatatlan érdemeiről.)

Teleki László gróf (szül. 1764. szeptember 2. Szirák, Nógrád megye; megh. 1821. március 24. Pest) földbirtokos, az erdélyi királyi tábla bírája, utóbb a magyarországi hétszemélyes tábla bírája, a dunamelléki református egyházkerület főgondnoka. Atyja: I. Teleki József

koronaör, belső titkos tanácsos. Fiai: II. Teleki József, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke; és II. Teleki László, a politikus és drámaíró. — Buzgó fiúi tiszteletnek s szeretetnek emlékezetköve, melyet az 1796. esztendőben megholt igen kedves édesatyjának, néhai gróf széki Teleki József úrnak, tiszteletére fiúi érzékeny háládatosságból felemelni kívánt. Pest, 1797. (Költemény.) — Néhai római szent birodalmi gróf széki Teleki Ádám úr áldott hamvainak emlékezetükre. Pest, 1798. (Költemény.) — Néhai gróf széki Teleki Mária sírhalma. Pest, 1801. (Költemény.) — Verses munkái közül még talán az a kiadatlan költeménye ér legtöbbet, amelyben égi látomását írja le. Engedékeny vallásos felfogására mutat, hogy képzelt mennyországa kapuin belül Sokrates az apostolokkal, Kálvin Servetussal békésen társalog. — Külföldi minták nyomán drámai munkákat írt Senecáról, Tell Vilmosról, Hunyadi Lászlóról, Péter magyar királyról. Mind a négy szomorújátékának stílusán érezhető Bessenyei György drámai stílusának hatása, annak ellenére, hogy prózában írott drámák. Nyomtatásban nem jelentek meg. — Gróf Teleki László érdemei a Magyar Tudományos Akadémia eszméjének megérlelése körül feledhetetlenek. Az akadémiai könyvtár alapját az ő harmincezer kötetes könyvhagyatéka vetette meg. Hatásos munkában sürgette a magyar nyelv kimüvelésére szolgáló intézmények felállítását, követelte a tudósok megbecsülését, vizsgálta a magyar nyelv multját, jelenét és jövőjét: A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései. Pest, 1806. (Hazafias izgatásai példaadó módon hatottak kortársaira.)

Irodalom. — Bajza József: A Telekiek tudományos hatása. Összegyüjtött munkái. III. köt. Pest, 1862. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Pest, 1876. — Barbarics Róbert: Péczeli mint meseíró. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1881. évf. — Szilágyi István: Gróf Teleki József verseiből. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Budapest, 1881. — Szász Károly: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Budapest, 1882. — Radó Antal: A magyar műfordítás története 1772–1831. Budapest, 1883. — Takáts Sándor: Péczeli József meséi. Budapest, 1887. — Major Károly: A magyar ezópi meseírás története. Budapest, 1887. — Szinnyei József: Magyar

írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Vende Ernő: A Henriások. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Voinovich Géza: Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága. Irodalomtörténeti Közlemények. 1899. évf. — Gulyás Pál: Péczeli József élete és jellemzése. Budapest, 1902. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Morvay Győző: Galántai gróf Fekete János. Budapest, 1903. — Lauschmann Gyula: Kreskay Imre pálos költő. Katholikus Szemle. 1905. évf. — Csűry Bálint: Teleki József mint nyelvész. Magyar Nyelvőr. 1909. évf. — Kálmán Sámuel: A magyar fabula története. Budapest, 1910. — Rácz Lajos: Gróf Teleki József és Rousseau. Budapesti Szemle. 1912. évf. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Császár Elemér: Kovács Ferenc irodalmi hagyatéka. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Ember Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. U. o. 1918. évf. — Krassó Jolán: Galántai gróf Fekete János magyar munkái. Budapest, 1919. — Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. Budapest, 1920. — Imre Sándor: Gróf Teleki László Tanácsadása a nevelésről. Protestáns Szemle. 1925. évf. — Baranyai Zoltán: Francia eredetű szépprózа-fordításaink a XVIII. században. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Krusché Emil: Gróf Teleki József élete és művei. Budapest, 1928. — Mészöly Gedeon: Id. gróf Teleki József házassága. Napkelet. 1928. évf. — Bogner Mihály: Teleki József gróf verse a tolerantiáról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — Fuhrmann Kamilla: Gróf Teleki József és a magyar-francia kapcsolatok. Budapest, 1929.

A NÉMETES KÖLTÉSZET
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

A német költészet utánzása.
Ányos Pál.
Dayka Gábor.
Szentjóbi Szabó László.
Verseghy Ferenc.
Bacsányi János.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A NÉMET KÖLTÉSZET UTÁNZÁSA.

A XVIII. SZÁZADI magyar költők közül a németes irány hívei tűzték ki a legmagasabb művészi célokat, a magyar költészet fejlődése nekik köszönhet legtöbbet. Lírájuk a német líra után igazodott, számbavehető epikájuk nem volt. A franciás törekvéseket az 1780-as évektől kezdve hamarosan kiszorították, a magyarosok és deákosok rovására egyre nagyobb népszerűséget szereztek. A gondolatok eszményiségére, a forma csinosságára, a kifejezések választékosságára nagy gondjuk volt, a művészi ízlést érzékeny kritikával próbálták egyesíteni, a nyugateurópai verselést ők honosították meg irodalmunkban.

A német irodalom hatása alatt álló költők közül gróf RÁDAY GEDEON volt a legidősebb. A rímes időmértékes verselés művelésére ő hívta fel a figyelmet. Már az 1730-as években foglalkozott versek írásával, de a nyilvánosság előtt csak akkor lépett fel, mikor a nála félszázaddal ifjabb írók már javában dolgoztak. Legelőször hetvennégy éves korában látott egyet-mást kinyomatva kézirataiból, addig nem közölt semmit nyomtatásban. Ekkor sem önálló kötetben adta ki költeményeit, hanem hírlapokban és folyóiratokban 1787-től kezdve. Jelentősége nem irodalmi munkálkodásában gyökerezik,

hanem az új nemzedékre tett jótékony hatásában. Mértékes-rímes költeményei — néhány dal, epigramma, tanítóköltemény és mese — nem egyebek verselési gyakorlatoknál. Keveset írt, fejlett ritmusérzékkel nem dicsekedhetett, egy-egy zökkenő legjobban kidolgozott apróságaiban is akad. Sajátságos kedvtelése volt, hogy idegen költők egy-egy költeményét kétszer-háromszor is lefordította más-más versformában. A Szigeti Vesze-delem hexameteres átdolgozásának csak elöljáró verseivel készült el, de jelentős érdeme, hogy Zrínyi Miklós költői kiválóságára figyelmessé tette kortársait. Ez nagy felfedezés volt abban az időben, mikor a magyar írók kivétel nélkül Gyöngyösi Istvánt tartották a nemzet első poétájának.

Ráday Gedeonnal körülbelül egy időben ébresztett figyelmet a rímes időmértékes verselés iránt Földi János. Nyelvtudós és természetbúvár volt, de a magyar verselmélet kérdéseivel is szívesen foglalkozott. Mint költő Ráday Gedeonhoz hasonlítható. Kevés eredeti költeményt írt, ezek is inkább verselési gyakorlatok. Kifejezést adott szerelmének és bánatának, közreadott néhány üdvözlő verset, halotti búcsúztatót, találós mesét, rejtett szót. Görög, latin és német költők nyomán készült műfordításai elég jó verstechnikusnak mutatják. Meglehetősen fejlett ritmusérzékkel dolgozott, ügyesen használta a rímes jambusokat, trocheusokat és anapestusokat. Mint verselméletíró 1787-ben lépett fel a Magyar Musában. Jól ismerte a német esztétikusokat, tanításaik felhasználásával értekezett a rímes időmértékes verselés szépsé-

geiről. Hogy a nyugateurópai mértékes rímes verselés ügyét lelkesen védelmezte a nyilvánosság előtt, ez kétségtelenül nagy érdeme. Ebben a tekintetben fellépése talán még Ráday Gedeonnál is nagyobb hatást tett a németes irányú magyar írókra.

A magyar költészetnek német szellemmel való megtelése annál feltűnőbb, mert II. József császár koráig meglehetősen laza volt a kapcsolat a magyar és német költészet között. A régebbi magyar poéták keveset érdeklődtek a német költők iránt, az 1780-as évektől kezdve azonban a német irodalomnak olyan előretörése következett, hogy ez a hatás csakhamar háttérbe szorította a többi idegen beszűrődést.

Költőink az 1780-as évektől kezdve versben és prózában egyaránt serényen fordították a német írókat. Blumauer, Boie, Bürger, Denis, Gellert, Gleim, Hagedorn, Hölty, Jacobi, Kleist, Klopstock, Rabener, Stolberg, Uz, Wieland költeményei mellett megpróbálkoztak más német költők verseinek átültetésével is. Különös kedvvel fordultak az érzelmes lírikusokhoz, az anakreoni poétákhoz és a tréfás poézis művelőihez. A szabad átdolgozások, újraköltések, magyarítások és utánzások száma nagy volt. Jórészt német fordítások közvetítésével ismerte meg a magyar olvasóközönség a francia, olasz és angol irodalom remekeit is.

Toldy Ferenc vitte bele irodalomtörténetírásunkba azt a tanítást, hogy Földi János volt a kezdője és alapítója a népies-magyaros iskola egyik külön csoportjának: a Debreceni Körnek. Ez a költői csoport — Földi János, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály társasága —

a népies elemet összekötötte a versforma tisztaságával, mind az időmértéket, mind a rímelést tekintve. (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.) Toldy Ferenc nézete helyreigazításra szorul. Körről itt nem lehet szó sem térben, sem időben, sem formában, sem tartalomban. Az ilyen írói alcsoport alakítása épen olyan fölösleges, mint amilyen szükségtelen a németes írók iskolája mellett külön csoportba foglalni az úgynevezett válogatókat vagy egyeztetőket. (Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti imertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) A válogatók vagy egyeztetők maguk a németes írók.

Ráday Gedeon (szül. 1713. október 1. Ludány, Nógrád megye; megh. 1792. augusztus 6. Pécel, Pest megye) ősi nemes családból származó földbirtokos. Atyja, Ráday Pál, a jónevű református vallásos költő, gondosan nevelte. Az elökelő ifjú az Odera mellett fekvő Frankfurt egyetemén fejezte be tanulmányait, hazatérve gazdálkodással és olvasgatással töltötte idejét. Neje, Szentpéteri Katalin, erősen sarkalta, hogy családi vagyonát növelje. Tekintélyben is egyre jobban emelkedett. Mária Terézia országgyülésein követe volt Pest megyének, II. Józseftől bárói rangot kapott, II. Lipóttól grófi méltóságot. Péceli kastélya tele volt könyvekkel. Híres könyvtárában össze akarta gyüjteni a magyar irodalom minden termékét s ez a törekvése összeköttetésbe hozta számos magyar íróval. Sokat levelezett velük, munkára serkentette őket, könyveket kölcsönzött nekik. Tudományos müveltségét tanultabb kortársai nagyrabecsülték, csak fia bosszankodott irodalmi barátkozásai miatt s az öreg gróf halála után megsemmisitette összes kéziratait. Pedig Ráday Gedeon eléggé kimélte a grófi ház becsületét attól, hogy a nyilvánosság előtt ne keveredjék az írók közé. Ha valamit közreadott munkáiból, álnév alá iparkodott rejtözni. Száz éven keresztül nem is gyüjtötte össze verseit senki, csak az irodalomtörténeti olvasókönyvek szerkesztői adtak belőle szemelvényeket. — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Tíz verse.) — Váczy János kiadása: Kazinczy Ferenc levelezése. I–II. köt. Budapest, 1890–1891. (Levelei a kor irodalmi gondolkodásának fontos forrásai. Az írók nagy tisztelettel közeledtek hozzá s Kazinczy Ferenc az ő úttörő nyugateurópai verselésének tiszteletére nevezte el a rímes időmértékes verselést «Ráday-nemnek.») — Váczy

János kiadása: Gróf Ráday Gedeon összes művei. Budapest, 1892. (Prózai és verses munkáinak gyüjteménye az Olcsó Könyvtárban.)

Földi János (szül. 1755. december 21. Nagyszalonta; megh. 1801. április 6. Hajdúhadház) orvos. Nemesi származású, református iparos-család gyermeke volt. Mivel szülei korán elhúnytak, nyomorúsággal küzdve nőtt fel a debreceni református kollégiumban. Hogy tanulmányainak folytatására pénzt gyüjthessen, időnkint falusi tanítóságot vállalt. Már huszonkilenc éves volt, mikor beiratkozhatott a pesti egyetemre orvosnövendéknek. Pesten megismerkedett Ráday Gedeonnal s az ő útján több neves iróval. Mikor orvosi szigorlatait befejezte és szatmári orvos lett (1789), továbbra is megőrizte irodalmi érdeklődését. Sürün levelezett Kazinczy Ferenccel, buzgón dolgozott az akkori folyóiratokba, egyre gyüjtötte az anyagot nyelvtudományi és természettudományi munkáihoz. Mikor elnyerte a Hajdúkerület orvosi állását (1791), Hadházra költözött, innen bő alkalma nyílt arra, hogy érintkezzék a debreceni tudósokkal. Családi élete boldogtalan volt. Gyermekei anyai felügyelet nélkül nőttek fel, őt magát betegség sorvasztotta, míg végül eltemették a hadházi temető akácai alá. Neve nemcsak a szépirók között volt jóhangzású, hanem a nyelvészek és természettudósok között is. A Debreceni Grammatika nem egyéb, mint az ő kéziratos magyar nyelvtanának átdolgozása; a Debreceni Füvészkönyv anyagának egy része szintén tőle ered; nagy szolgálatokat tett a magyar állattani irodalom fejlődésének is. — Rövid kritika és rajzolat a magyar füvésztudományról. Bécs, 1793. (A magyar növények neveinek összegyüjtése, megrostálása, osztályozása.) — Természeti história a Linné systemája szerint. Első csomó. Az állatok országa. Pozsony, 1801. (A legjelesebb külföldi szakmunkák nyomán irt rendszeres állattan.) — Magyar Füvészkönyv. Debrecen, 1807. (Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály munkája, de alapvetésében Földi Jánosnak is része volt.) — Mixich Lajos kiadása: Földi János költeményei. Budapest, 1910. (Régi Magyar Könyvtár. A költő halála után több mint egy évszázad telt el, míg megjelenhettek összegyüjtött versei.) — Gulyás Károly kiadása: Földi János magyar grammatikája. Budapest, 1912. (Régi Magyar Könyvtár. E kéziratban maradt magyar nyelvtanon alapult a Debreceni Grammatika.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Váczy János: id. Ráday-kiadás. Budapest, 1892. — Rupp Kornél: A Ráday-könyvtár. Magyar Könyvszemle. 1897. évf. — Suhajda Lajos: Földi János. Selmecbányai ev. liceum értesítője. 1900. és 1901. — Mixich Lajos: Földi János. Budapest, 1905. — Kardos Albert: Debrecen írói és irodalmi élete. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Mixich Lajos: id. Földi-kiadás. Budapest, 1910. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Gulyás Károly: id. Földi-kiadás. Budapest, 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Ember Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Radó Antal: A magyar rím. Budapest, 1921. — Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Budapest, 1930. — Farkas Gyula: A magyar romantika. Budapest, 1930.

ÁNYOS PÁL.

A NÉMETES irány egyik kiemelkedő költői tehetsége, ÁNYOS PÁL pálosrendi szerzetes, Bessenyei György baráti köréhez csatlakozott, de ezen a személyi kapcsolaton túl igazi németes szellemű lírikus volt. Világfájdalmas lelkének ez az irány felelt meg legjobban. Az élettel kibékülni nem tudó érzelmeknek és a halállal gyötrődő gondolatoknak mély búsongással adott kifejezést, képzeletét sírhalmok népesítették be, szinte gyönyörűséget talált fájdalmában. Az elégiai hang végigvonul egész költészetén. Buzgón olvasgatta a göttingai Hainbund íróit, Hölty és Miller verseiből hangulatot és motívumokat kölcsönzött, szentimentális-melanchólikus líráján felfelbukkan érzelgő német mestereinek hatása. Költészetét ma már nem élvezzük, elavultnak találjuk, hamar kifáradunk olvasásában, de volt idő, mikor ez a líra magával ragadta az érzelmes lelkeket.

A magára maradt hűséges szerelmes ott zokog elhúnyt kedvese sírján: «Im, koporsód ajtajánál áll hív szeretőd, De látom, hogy bé van zárva setét temetőd». Ah, a kegyetlen párkák elrejtették a sírba boldogságomat; vajha elenyészhetnék én is kedvesemmel együtt! Ó halál, mit kegyetlenkedsz a szíveken, mit mutatod hatalmadat a gyenge ágakon, mi örömed van a virágszálak

elhervasztásában? Nem jön felelet kérdéseimre, elhúnyt kedvesem válasz nélkül hagyja szavaimat, holott régente együtt örültünk, együtt sírtunk. Nyugodj békességben, áldott lélek; tudom, ha nem szólsz is, lelked megőrzi képemet; aminthogy én is gyászban őrzöm emlékedet, ameddig csak piheg bennem a lélek. *(Egy hív szívnek keserve kedvese sírjánál.)*

A költő kimegy a temetőbe, ott mondja el panaszait a halavány holdnak: «Szomorú csillagzat, mely bús sugárokkal Játszol a csendesen csergő patakokkal, Csak te vagy még ébren boldogtalanokkal, Kiknek szívek vérzik s küszködik bajokkal». Látom a temető keresztjeit, bágyadt szél mozgatja a ciprusleveleket, egy fehér árnyék kel föl suhogva sírjából, ez is olyan szerencsétlen lehetett, mint amilyen boldogtalan én vagyok: Ó, bár felém jönne, nem félnék tőle! Jaj, eltűnt az árnyék, ez is elfut előlem, talán észrevette hulló könnyeimet. Mikor üt a boldog óra, amely kiszólít sok gyötrelemből s porrá változtatja szerencsétlen testemet? «Talán majd valaki jő sírom szélére S akasztván egy darab fátyolt keresztjére, Reá emlékezik barátja szívére, Egy könnyet gördítvén hideg tetemére.» *(Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál).*

Hazafias költeményei közül híressé vált II. József ellen intézett politikai támadása: *A kalapos király*. Míg a protestánsok hálával gondoltak a türelmi rendelet kibocsátójára, a katolikusok nem bocsátották meg egyházpolitikai rendelkezéseit. Ányos Pál mint katolikus pap és mint magyar nemes olyan merész hangon támadta meg a császárt, hogy kéziratát az 1867. évi kiegyezés koráig ki sem

lehetett nyomatni. Izgatott hangon panaszolta II. József hálátlanságát a magyarokkal szemben, keserűséggel támadt személyének: «Még sem szűnsz, kegyetlen, szívünket gázolni? Nem elég még a könny, még többnek kell folyni? Hah, képtelen fajzás! Véred gyalázatja! Gyilkosa népednek, nem pediglen atyja!» Ez hát a hála hűségünkért! Ez a jutalom sokszor ömlő vérünkért! Ezért szánakoztak ősz atyáink királyi anyádon a pozsonyi várban! «Ó szegény atyáink, be nem gondoltátok, Hogy ezzel veszett el virágzó hazátok.» Megmentettük a Habsburgházat, megőriztük trónján a nyöszörgő csecsemőt, most megfizet a nemzetnek: háromszázezer zsoldossal tiportatja el a magyar szabadságot. Nem katolikus ember ül a trónon, hanem eretnek; nem ragyog fején Szent István koronája, nem becsüli törvényeinket, nincs hite, nincs kereszténysége; Luther és Kálvin követőivel lépett barátságba, szabad gyakorlatot engedett a «hibás» vallásoknak, a juhokat és farkasokat egyforma szemmel nézi. Ó hová jutsz, magyar, e rabló körmében? — A költőből kitör a hazája ősi alkotmányát féltő magyar földesúr elkeseredése és a katolikus vallás előjogaihoz ragaszkodó szerzetes panasza.

Élete végén egyre jobban kereste a vallás vigaszát s mindinkább belemerült az egyházi költészet művelésébe. Katolikus énekei magyarosabbak, élénkebbek és dallamosabbak, mint a koráig megjelent egyházi énekek. Különösen feltűnő, a régiekhez képest, versformáinak gazdagsága, a sorainak különböző hosszúságában és rímeinek elhelyezésében megnyilvánuló változatosság.

Ányos Pál alapvető életrajzát és méltatását már Bacsányi János megírta. (Ányos Pál munkái. Bécs, 1798.) — A régiek nagyon gyönyörködtek a korán elhúnyt költő irodalmi hagyatékában. Kölcsey Ferenc méltánylással emlékezett meg róla, mikor átpillantotta a magyar költészet fejlődését: «Azon kornak gyermekei közül bizonyosan Ányos az, ki leginkább saját tüzében látszik olvadni s kinek érzése a nemzetiséggel s fantáziája a hon képeivel leginkább rokon. Soraiból egy szeliden bús s a hazához hevülettel vonzódó léleknek harmóniája hangzik felénk; énekbe ömlő szentimentalizmusát a honszerelem érzelmei által vezeti». (Nemzeti hagyományok. Élet És Literatura. 1826. évf.) — Toldy Ferenc szerint: «Ányos Pál egyike a legköltőibb kebleknek, mik magyar nyelven zengették érzelmeiket. Lelke csupa hév és óhajtás. Érzékeny szíve a barátságért és hazáért lángolt s mintha kora halálát előérezné, a földi lét mulandósága egyik fő tárgya borongó elmélkedéseinek. Ritkábban dalba foglalja, különösen vallásos, érzéseit; többnyire mégis a francia iskola kedvelt formáiban, az episztolában és elégiában, enged szabad folyást merengéseinek. Ez az ábrándos bú, az eleven, képes nyelv s verseinek széphangzása sokáig egyikévé tették öt a legkedveltebb magyar költöknek». (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint Ányos Pál episztolái és elégiái először szólaltatják meg költészetünkben az élettel kibékíthetetlen bánatot: a világfájdalmat. A fájdalomba egészen belemerül, fő tárgya a mulandóság. Bár bánatának igazságáról meg tud győzni s hangulatával olykor meghat, egyhangúságával fáraszt, gondolatokban nem bővelkedik, a színezőbb és elevenebb költői kifejezés csak ritkán jelenik meg nála. Mint költő a franciás iskolába tartozik; ide csatolják öt nemcsak irodalmi és baráti összeköttetései a bécsi testőrökkel, hanem borongó érzéseinek szélesen, egészen ez irány modorában kivitt rajzai is. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Császár Elemér szerint az irodalmi felújulás első igazi költője, elégiái alapján, Ányos Pál. Minden kortársánál szubjektívebb lírikus, minden szava lelkéről pattan le, minden érzéséről meg tud győzni. Kalapos Királya, bár eszméi nem járnak elég mélyen és érzelemvilága korlátolt, XVIII. századi magyarságunk egyik legjelentékenyebb költői megnyilatkozása. (Ányos Pál. Budapest, 1912.)

Ányos Pál (szül. 1756. december 28. Esztergár, Veszprém megye;

megh. 1784. szeptember 5. Veszprém) pálosrendi tanár. Régi magyar nemesi családból származott, tizenhat éves korában belépett a fehérbarátok szerzetébe, a nagyszombati egyetemen 1776-ban avatták a bölcsészeti tudományok doktorává. Ez időtájt már buzgón verselt, olvasgatta Gyöngyösi István munkáit, lelkesedett a római klasszikusokért. Tanárának, Dugonics Andrásnak, példáján kívül erősen hatott rá Barcsai Ábrahám, aki mint dragonyoskapitány Nagyszombatban állomásozott ezredével. Ez az ismeretség Ányos Pált a franciások baráti körébe vonta. Megismerkedett Bessenyei György és Báróczi Sándor munkáival, levelezni kezdett több neves íróval. Mikor Mária Terézia a nagyszombati egyetemet Budára helyezte, neve már ismeretes volt az akkori költők között. Teológiai tanulmányainak befejezése után pappá szentelték s 1781 őszén a nyitramegyei felsőelefánti pálos kolostorba küldték hogy szerzetesi hivatásában megerősödjék. Itt töltötte életének legpanaszosabb napjait. A szigorú életrend terhére volt, a magány elkeserítette, szerelmének emlékei egyre jobban gyötörték. Belátta, hogy nincs hivatása a papi pályához, de most már nem változtathatott helyzetén. Kétségbeesése némiképen enyhült, mikor 1782 őszén a székesfehérvári pálos gimnáziumba rendelték tanárnak. Itt működött kedves barátjával, Virág Benedekkel együtt, két esztendőn keresztül, míg végre áldozata lett gyógyíthatatlan betegségének. Huszonnyolc éves korában halt meg.

Adatok Ányos Pál életéhez:

1756. — Fajszi és vámosi Ányos Pál születésének éve. December 28-án születik a bakonyvidéki Esztergár faluban, Zirc közelében. (Atyja Ányos Ferenc veszprémmegyei földbirtokos-nemesúr; anyja Rötth Klára, a fehérmegyei alispán leánya; testvérei közül egyedül ő megy papi pályára.)

1772. — Október havában belép a pálos rendbe. (Iskoláit Komáromban, Győrben, Veszprémben és Pápán végezte; a pápai katolikus gimnáziumban annyira megszerette pálos-tanárait, hogy ennek a szerzetesrendnek kötelékébe kívánkozott, bár a cisterciek anyamonostora szülőhelyének közvetlen közelében feküdt. A fehérruhájú, szakállas paulinus szerzetesek jól bántak az ifjúsággal, anyagi jólétük mellett a szellemiekben is erősek voltak. Tagjaik legnagyobb része a katolikus középnemesség hitbuzgó tagjaiból került ki, magyar hazafiságuk külö-

nösen kedveltté tette őket. Ányos Pál a hontmegyei márianosztrai kolostorba megy noviciusnak; egy év mulva Pápára küldik, hogy megkezdje a filozófiai tanfolyamot; innen kerül a nagyszombati egyetemre 1774 őszén. Tanárai között van Dugonics András, Katona István, Szerdahelyi György.)

1777. — Mint hittudományi hallgató az egyetemmel együtt Nagyszombatból Budára költözik. (Vakációit szüleinek esztergári házában tölti, de egyebütt is megfordul rokonsága körében. Buda vonzó város számára, mozgási szabadsága elég nagy, a hajóhidon átjár a pesti oldalra. A pesti pálos rendházban Kreskay Imre a könyvtáros. Ez a nevezetes kolostor a mai egyetemi templom mellett épült, ott, ahol jelenleg a központi papnevelőintézet háza áll.)

1780. — Ez év elején áldozópappá szentelik. Egész családja ott van első miséjén. Utána még folytatja teológiai tanulmányait a budai egyetemen. (Már érzi, hogy nem született papnak, de sorsán nem segíthet. Budai és pesti világi barátjainak szabad élete, irodalmi összeköttetései és szerelmi lángja egyformán elidegenítik a szerzetesi élettől. Elöljárói figyelik s a következő évben áthelyezik a felvidéki felsőelefánti pálos rendházba. Itt sincs egészen elzárva a világtól, néhány földbirtokoscsalád szívesen látja, a nyitrai templomban hatásosan prédikál, de képzelete Buda és Pest körül csapong.)

1782. — A felsőelefánti kolostorból a székesfehérvári rendházba helyezik át, a pálos gimnáziumban reá bízzák az első grammatikai osztály tanítását. (Ebben az iskolai évben nemcsak mint tanár, hanem mint hitszónok is buzgón működik. Hangulata egyre nyomottabb. Gyötrelmes betegségének súlya egyre nagyobb teherrel nehezedik lelkére. Ifjúkori botlásaiért jámbor élettel vezekel.)

1784. — Szeptember 5-én meghal Veszprémben. (Betegségének utolsó heteiben két vigasztalója: székesfehérvári tanítványa, a tizenkét éves Pyrker László és barátja, a Veszprémbe gyakran bekocsizó Pálóczi Horváth Ádám. Szeptember 6-án temetik el a ferencrendiek veszprémi templomába, a szentély alatt fekvő sírboltba, két franciskánus barát földi maradványai mellé.)

1798. — Megjelenik költeményeinek első gyüjteményes kiadása. (A verses kötet közrebocsátásának érdeme Bacsányi Jánosé és Péteri Takáts Józsefé; az előbbi a kiadás szellemi részéről, az utóbbi a

nyomtatás költségeiről gondoskodott; költészetükben mindketten sokat tanultak a korán elhúnyt lírikustól. Hatott Ányos Pál más költőkre is, többen bensőségesen ápolták emlékét, így Virág Benedek, Verseghy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Döbrentei Gábor, Dukai Takách Judit.)

1902. — A veszprémi piaristák emléktáblával jelölik meg egykori tanítványuk nyugvóhelyét az ottani ferencrendi templom homlokzatán. (Három évvel később a székesfehérvári ciszterci rendházra — az egykori pálos kolostorra — is rákerül a költő ottani tanárságát megörökítő emléktábla.)

Kiadások. — Ányos Pálnak mindössze néhány alkalmi munkája jelent meg életében. (Költemény Rácz Sámuel egyetemi tanárhoz, ennek egyik 1778-ban kiadott magyar orvosi könyvében; üdvözlő sorok Mészáros Ignác földbirtokoshoz, a Kártigám egyik kiadása előtt; örvendező versek a budai egyetem 1780. évi országos ünnepére, külön füzetben.) — Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a magyar keresztény katolika anyaszentegyház isteni szolgálatjára. Pest, 1785. (Halála után kiadott katolikus egyházi énekgyüjtemény. Az énekek egy része ismeretlen szerzőjű, másik részét az akkori katolikus papköltők írták: Ányos Pál, Kreskay Imre, Verseghy Ferenc, Virág Benedek. Egyházi jóváhagyással jelent meg, a hívők szívesen használták.) — Ányos Pál munkái. Bécs, 1798. (A tizennégy év előtt elhúnyt költő maga állította egybe verseinek kéziratos gyüjteményét, ezt az írói hagyatékot Bacsányi János rendezte sajtó alá, a régiek mellé újabb költeményeket gyüjtött, közreadta a kötetben a költő arcképét, megírta életrajzát és munkásságának méltatását.) — Abafi Lajos kiadása: Ányos Pál versei. Budapest, 1875. (Ányos Pál életrajzával megjelent második kiadás.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények Ányos Pál költeményeiből.) — Császár Elemér kiadása: Ányos Pál versei. Budapest, 1907. (Harmadik kiadás a Régi Magyar Könyvtárban.)

Irodalom. — Bacsányi János: Ányos Pál munkái. Bécs, 1798. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ballagi Aladár: A magyar kir. testőrség története. Pest, 1872. — Koltai Virgil: Ányos Pál élete és költészete. Budapest, 1882. — Endrődi Sándor: Ányos Pál. Pozsony, 1883. — Szinnyei

József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Gellért Jenő: Ányos Pál. Budapesti IV. ker. községi reáliskola értesítője. 1895. — Sulyok Károly: Ányos Pál élete. Katholikus Szemle. 1901. évf. — Czapáry László: Ányos és Virág hazafisága. Székesfehérvári ciszterci gimnázium értesítője. 1906. — Horváth Dezső: Ányos Pál. Budapest, 1906. — Kelemen Béla: Ányos Pál. Székesfehérvár, 1906. — Széchy Károly: Kisebb tanulmányok. Budapest, 1907. — Császár Elemér: Ányos Pál. Budapest, 1912. — Dávid László: Az elégia mestere. Lévai kegyesrendi gimnázium értesítője. 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Gulyás József: Ányos néhány költeményének valószínű forrásáról. Sárospataki Hírlap. 1923. évf. — Gulyás Pál: Magyar irodalmi lexikon. I. köt. Budapest, 1925-től. — Horváth Konstantin: Ki írta az Im Arcunkra Borulunk mise-éneket? Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Szerb Antal: Magyar preromantika. Minerva. 1929. évf.

DAYKA GÁBOR.

A BÁNATOS sejtelmek és mély lelki fájdalom költőjét, DAYKA GÁBORT, nem képzelt szenvedések és kigondolt gyötrelmek sanyargatták. Keserűsége igaz forrásból fakadt. Életében sok csapás érte, a lírájából kicsendülő búslakodó hang megragadta írótársait. Kiérezték panaszai igazságát, meghatottan nézték lelke vergődését. A költőnek megvolt az az adománya, hogy vívódásainak átéltségét el tudta hitetni és át tudta éreztetni olvasóival. Keveset írt, de annál nagyobb gonddal dolgozott. A franciások áradozását, a magyarosok póriasságát és a deákosok óklasszikus modorosságát egyaránt kiküszöbölte lírájából. Költeményei az alaknak és a tartalomnak szoros összhangját mutatják. Strófáit finom formaérzékkel alkotta meg, búsongó vallomásait hangulatosan szedte rímekbe.

Néhány érzelmes dala könnyeket csalt érzékenyebb kortársai szemébe: «Homályos bánat dúlja lelkemet, Talán újulnak régi szenvedésim, Talán tündér előre-érzésim Rémítnek s új lest hány a Végezet». Sírnék, de szívemből csak elfojtott sóhajtások emelkednek, ajkamon néma jajgatások váltogatják egymást, így öl meg a titkos bú. Végzetem! Örömet már nem várok, csak emésztő bánatom enyhüléséért esengek vagy legyen már egyszer vége életemnek. *(Titkos bú.)*

Leírja egy viharos éjszaka borzalmait. A természet haragjának hasonló színezéssel készült rajza után hasztalan kutatunk a XVIII. század magyar irodalmában. Az égi jelenségek tombolása megdöbbenti a felizgatott képzeletet, érezzük az ijedt szív sebes dobogását. «A barna felleg szárnyain az éj A földre borzasztó árnyékot hint, A hold csillámló fénye beborul, Homályba süllyednek csillagjaink.» A természet haragja dühöng az éjszakában s a költő megdöbbenve nézi az ég haragját. «A záporral terhes köd megszakad S özönbe fojtja a természetet.» Nézd, mint csattogtatja mennyköveit a zordon ég, mint hasítják a pusztító tüzek a kősziklás bérceket, mint halványul el az ember arca az öldöklő villámok fényénél. «Tovább-tovább, kérlelhetetlen ég, Forgasd fel a rémült természetet, S szegezd rám életoltó nyíladat! De, jaj, megszűnt a gyilkos fergeteg, A hold előjön a homály mögül, A csillagok halvány fényt hintenek, Az ég derül, rémítő éjszaka! Ah, holnap ismét hajnalom hasad!» *(A rettenetes éj.)*

Az alkalmi költeményeket kiemeli az érdektelen személyi vonatkozások szürkeségéből. Meghal egyik atyai jóbarátjának felesége, az elköltözöttet gyászos énekben siratja. Hulljanak a könnyek, mert gyászos a sírhalom, zokog a megtört férj, jajgatnak az árvák. Hiába nyujtod hitvestársad után karjaidat, lelkem jobb fele, csak port ölelsz. «Ó sírj szerelmed áldott hamvain, Ha kifakad enyhülést lél a kín, S midőn egy percig édes könnyed árja, A bú előtt sebes szíved bezárja: Említsd, hogy kedvesed már partot ért, Mi evezünk a tenger mély öblében,

S pályát futunk a siralom völgyében, Kit a Mindenható elönkbe mért.» *(Bárdosy Jánosné halálára.)*

S a szerelem? «Ti boldogító érezések! Ti kínos édes nyögdelések! Te néma együtt-mulatás! Ti egybeforrt ölelkezések! Te édes elragadtatás!» Elmultatok ti is, vége már mindennek, örömnapunk örök homályba tűnt. Elillant szerelmünk bája, nyugalmamat elvetted, kedvesem. Mikor üt ismét boldogságom órája? Mikor kapom vissza kincsemet? Mikor fordul jóra végzetem? *(Esdeklés.)*

Dayka Gábornak a fájdalom költészetében Ányos Pál volt az előde. Míg a pálosrendi szerzetes többnyire bőbeszédűen és egyazon hangon mondta el panaszait, az ungvári költő határt szabott kesergéseinek s nem ismételte annyira önmagát. A nyelvújítás előtt álló nehézkes nyelvvel sokat kellett küzködnie, annál meglepőbb, milyen sikerült részletek vannak költeményeiben. Párosrímű tizenkettősei épen olyan símán ömlöttek, mint görög-római módon írt strófái, mégis a legnehezebbet, a mértékes-rímes versformákat, kedvelte leginkább. Költői pályájának kezdetén sokat tanult a római klasszikusoktól; Horatius, Vergilius, Ovidius és Catullus olvasásának emlékei fel-felbukkannak verseiben. A modern irodalmak közül a német hatott reá erősebben; különösen Hölty rokonirányú lírája ragadta meg érdeklődését. Irányának és olvasottságának fejlődésére legtöbbet Kazinczy Ferenc tett: felhívta figyelmét a jelesebb külföldi lírikusokra, megkedveltette vele a mértékes-rímes verselést. 1792 táján, mikor költői termelésének virágjában volt, már a nyugateurópai versformákat művelte. Ha lírájából helyenkint kiütközik is a

szentimentális német költők hatása, amit írt, az nem volt puszta utánérzés, hanem egy mély költői kedély megnyilatkozása. Sajátságos, hogy szerelmi élete alig ihlette líráját. Csak németes Anakreon-utánzataiban akad néhány udvarló vallomás, afféle általánosságban mozgó, átfutó szerelmi hang. Annál melegebb bús bölcselkedése. Világnézete a földi életből és a túlvilági ígéretekből egyaránt kiábrándult emberé, csalódott lelkének már csak a temető némasága ígér megnyugvást. A zárt kompozíció iránt feltűnően erős az érzéke. Ez különös érdem abban a korban, amikor költőinknek még olyan kevéssé fejlett érzékük volt a művészi lírai forma követelményei iránt.

Kazinczy Ferenc mindenkor lelkesedéssel szólt korán elhúnyt barátjáról, megírta életrajzát, közrebocsátotta verseit. Nemcsak ő nyilatkozott magasztaló hangon Dayka Gábor költői kitűnőségéről, hanem Csokonai Vitéz Mihály és Kölcsey Ferenc is. (Kazinczy Ferenc levelezésének akadémiai kiadása.) — Bajza József szintén a nagy költők közé sorolta a széphalmi mester kedveltjét. (Dayka Gábor. Kritikai Lapok. 1834. Újból: Összegyüjtött munkáiban. Pest, 1861–1863.) — Toldy Ferenc szerint Dayka Gábor néhány sóvárgó éneke költészetünknek soha el nem avulható gyöngye. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint a költőnek az elégián kívül a szatirára is volt tehetsége; nyelve választékos s nem kis érdeme: jelzőinek és képeinek újsága. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Váczy János szerint Dayka egyénibb abban a korban minden költőtársánál, mélabús hangjának változatos színe és fokozata van, az elégiai szemlélődéstől a kétségbeesés határáig emelkedik, szenvedései megható igazsággal szólalnak meg költeményeiben. (Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

Dayka Gábor (szül. 1769. március 21. Miskolc; megh. 1796. október 20. Ungvár) nemesi eredetü iparoscsaládból származott. Inséggel

küzdő özvegy édesanyja nagy nélkülözések árán nevelte a papi pályára; a szegény ifjú boldog volt, mikor sikerült bejutnia az egri egyházmegye papnevelőintézetébe. Innen mindjárt Pestre küldték a központi szemináriumba. (1787.) Társai között különösen nyelvtehetségével tünt ki. Verseket írt görög, latin, olasz és német nyelven, megtanult héberül és franciául, értette az angolt, beszélte a tótot. A kispapok körében irodalmi kört szervezett, a nem magyarajkú papnövendékek számára magyarosító előadásokat tartott. Attól az időtől kezdve, hogy az egri szemináriumba visszahelyezték, egyik baj a másik után érte. Mikor mint fölszentelés előtt álló negyedéves teológus a szerviták egri templomában szentbeszédet tartott, Szaicz Leó szervitarendi atya megjelent prédikációján, hatvan eretnek-tételt szedett össze beszédéből s protestáns szellemü fejtegetései miatt bevádolta az egri püspök előtt. Dayka Gábor szigorú feddésben részesült s mivel állításait nem akarta visszavonni, el kellett hagynia a szemináriumot. (1791.) A helytartótanács a következő évben kinevezte tanárnak a lőcsei királyi katolikus gimnáziumhoz. Megnősült, de feleségét rosszul választotta, családi élete boldogtalan volt. Negyedfélévi lőcsei tanársága alatt csak Kazinczy Ferenc látogatásai vidították fel, egyébiránt testileg-lelkileg összeroskadt. Hogy sorsán enyhítsenek, áthelyezték az ungvári királyi katolikus gimnáziumhoz. Régi mellbaja egyre jobban kínozta, csakhamar ágynak dőlt. Alig egyévi ungvári tanárkodás után huszonnyolc éves korában húnyt el.

Adatok Dayka Gábor életéhez:

1769. — Ujhelyi Dayka Gábor születésének éve. Március 21-én születik Miskolcon. (Atyja, Dayka István szabómester, nemesi családból származik, korán meghal; özvegy anyja féligmeddig cselédsorba kerül, szakácsnő lesz; testvérbátyja beáll katonának s hősi halált hal II. József török háborújában.)

1782. — A minoriták miskolci algimnáziumában befejezi négyosztályos grammatikai tanulmányait. Ez év őszén a humaniórák tanulására fölveszik az egri ciszterci gimnázium tanulói közé. Kitűnő eszü, jóerkölcsü diák. (Ciszterci tanárai az egri rendházban ingyenes ellátást adnak részére. Buzgón tanulja a poétika és retorika egy-egy évét.)

1784. — Egerből a filozófiai tanfolyam hallgatására Kassára megy. Itt is a legjobb tanulók egyike. (Mellbetegsége félelmesen kínozza,

időnkint ágyba dönti. A filozófia két esztendejét három év alatt végzi betegsége miatt.)

1787. — Kispap lesz Egerben. Kitűnő tehetségére való tekintettel püspöke Pestre küldi, hogy itt hallgassa a hittudományokat. A központi szemináriumban feltűnést kelt nyelvtehetségével. (Olaszul egy hónap alatt tanul meg egy kezeügyébe kerülő nyelvtanból. Bosszankodik, hogy a dalmáciai papnövendékek olasz társalgását nem érti meg, észrevétlenül figyeli beszédüket s egyszer csak ő is megszólal olaszul a tengermelléki horvát-dalmát kispapok bámulatára. Nem olyan folyékonyan, de szabályosabban beszél, mint szlávos olaszságú társai. Kedves bánásmódja a magyarok barátaivá teszi a német, tót, román és horvát papnövendékeket. Mind jóeszü ifjú, szívesen és eredményesen tanulnak magyarul. A szeminárium igazgatója német származása ellenére is lelkes magyar, kispapjai számára megrendeli a magyar lapokat és magyar könyveket.)

1790. — II. József császár halála után a pesti központi papnevelőintézet feloszlik, Dayka Gábor visszamegy Egerbe negyedéves teológusnak. Itt nem a pesti jozefinista szellemben folyik a kispapok nevelése, hanem igazi katolikus világfelfogást kívánnak az egyház jövendő miséspapjaitól. Örülnek a kimagaslóbb tehetségnek, de a mélységes hitet is megkívánják. A nagytehetségü ifjú egyre jobban érzi, hogy nem született papnak. (Vívódik a kilépés gondolatával, de ez nehéz dolog; az egyház éveken keresztül neveltette, költött reá s most pironkodva kellene odaállnia elöljárói elé azzal, hogy nem akar pap lenni. Négy éven keresztül hiába fáradt; most válasszon új pályát? S ha kilép, mi lehet belőle? Senkije sincs, egy fillér nélkül áll a nagy világban.)

1791. — Szaicz Leó szervitarendi szerzetes följelenti az egri püspöknél, hogy templomi próbaszónoklatán eretnek tételeket hirdetett. Dayka Gábor elhagyja az egri szemináriumot. (Már előbb többszöri bizalmas feddésben részesült, a korholás makaccsá tette s mikor egyházi szónoklatáért gróf Esterházy Károly egri püspök megpirongatta, ellenszegült a magábaszállást követelő főpásztori parancsnak. Így lépett ki társai közül még fölszentelése előtt. Szerencsére egyik régi iskolatársa, Bodnár Antal lőcsei királyi katolikus gimnáziumi tanár, vendégül látta szállásán s felhívta figyelmét arra, hogy folyamodjék a lőcsei

gimnázium betöltésre váró magyar tanszékéért. Kérvényét a budai magyar királyi helytartótanács kedvezően intézi el.)

1792. — Ez év elejétől kezdve a lőcsei királyi katolikus gimnáziumban a magyar nyelv tanára. Német és tót tanítványait szép sikerrel tanítja. Igazgatója szereti, a város polgárai megbecsülik. Augusztus havában nőül veszi az egyik városi hivatalnok leányát, Reich Zsuzsánnát. Házassága szerencsétlen. (Mint tanár, betegeskedése ellenére is lelkesen munkálkodik. A bécsi Magyar Kurir szerkesztőjéhez, Szacsvai Sándorhoz, írt levelében örömmel említi, milyen eredményesen vizsgáztak szepesi tanítványai a magyar nyelvből. «Gyönyörűséggel hallgatjuk vala a németek s tótok szájából a magyar nyelvet s elfutottuk gondolatainkkal azon aranyidőket, hol az egész haza, a hozzá tartozandó tartományokkal együtt, más nemzetek dicső példája szerint ugyanazon egy virágzó nyelven fog írhatni s beszélhetni! Azon jeles ifjaknak nevei, kik feleletükkel ekkor teljes kedvességet találtak, ím a következendők... Iktasd be neveiket Kurirodba, kedves barátom, hogy ezeknek dicséretes példái másokat is hasonló szorgalmatosságra gerjesszenek. Öntözzük a dicséret harmatjával e gyenge plántákat, hogy belőlük a jövendő világnak oszlopokat nevelhessünk. A lőcsei ifjúság magyar Daykája.» A tüzes magyarérzésű költő a legboldogtalanabb férj. Hiába óvják jóakarói, még idejében, házasságától, akarva-akaratlan megesküszik Reich Zsuzsánnával. Neje mint asszony sem enged leánykori hírhedt kacérságából, a költő minden órája mérgezett, csak emészti magát, rendetlen életet él, búsul és sorvad.)

1793. — Október havában előlép: kinevezik az első gimnáziumi osztály tanárává. (A magyar nyelv külön alkalmazott tanára kevesebb fizetést kap, mint a többi tanár, mert a magyar csak rendkívüli tárgy, míg a latin tanárok a maguk osztályában az összes rendes tárgyakat tanítják. A költő azontúl mint rendes osztálytanár évi négyszáz forint fizetést húz a katolikus vallásalapból. Tisztességes összeg, ha tekintetbe vesszük az akkori idők olcsóságát. Ez időtájt egy kényelmes emeleti lakás évi bére Lőcsén harminc forint. A francia háborúkkal járó inség később megváltoztatja a kedvező megélhetési viszonyokat.)

1795. — Lőcséről saját kérésére áthelyezik az ungvári királyi katolikus gimnáziumhoz. Betegsége miatt csak a naptári év végén foglalhatja el állását. (Július elején érkezik Lőcsére az ungvári retorikai

osztály tanszékére hirdetett pályázat, a költő beküldi folyamodását a kassai tankerületi főigazgatóhoz, ez továbbterjeszti a kérelmet a budai királyi helytartótanácshoz. A hideg lőcsei éghajlat egyre jobban súlyosbította a költő tüdőbaját, de felesége miatt is szeretett volna más helyre költözni. Betegen költözködik át Ungvárra s a következő hónapokban csak a legnagyobb erőfeszítéssel tud eleget tenni iskolai munkájának.)

1796. — Sorvadása miatt kénytelen szabadságot kérni, Kassán gyógyíttatja magát, ősszel teljesen összetörve megy vissza Ungvárra. Kénytelen lemondani állásáról. Október 20-án meghal. Özvegye visszamegy Lőcsére. (A költő eladósodva hal meg, özvegyét állandóan zaklatják a hitelezők, férjének rövid szolgálata miatt nem kap nyugdíjat, a kassai főigazgatónak nagy erőfeszítésébe kerül, hogy a helytartótanácsnál négyszázötven forint végkielégítést eszközöljön ki a lőcsei hozzátartozóinál élő asszony számára. Ennek az összegnek kiutalásához még I. Ferenc király hozzájárulása is szükséges. Reich Zsuzsánna nem marad Lőcsén, német színésznő lesz, később egy gazdag pozsonyi zsidó kereskedő fogadja fel gyermekei mellé.)

1801. — Kazinczy Ferenc kiszabadul börtönéből s megdöbbenve hallja, hogy kedves barátja meghalt. Virág Benedek megküldi számára az elhúnyt költő verses munkáinak kéziratos gyüjteményét. Ezt az irodalmi hagyatékot maga Dayka Gábor juttatta el annak idején kiadás végett a magyar Horatiusnak. (Kazinczy Ferenc 1790-ben ismerte meg Dayka Gábort, meglátogatta őt a pesti szemináriumban, később Lőcsén is föl-fölkereste s benső barátsággal nyilatkozott mind vonzó egyéniségéről, mind költői tehetségéről. Korán elköltözött kedveltje emlékének irodalmi megörökítéséért fáradhatatlanul dolgozott éveken keresztül.)

1805. — A bécsi Magyar Kurirban Kazinczy Ferenc arra kéri Dayka Gábor ismerőseit, hogy küldjék meg neki a kiváló lírikus kéziratait. («Elsőbb poétája hazánkban nálánál igenis vagyon, de édesebb, de szeretetre még méltóbb, az ugyan egy sincs; s Virág és Kis gyönyörködve fognák őtet magokkal egy rendben ülni látni.» Mivel ki akarja nyomatni költeményeit, szüksége volna szétszórt verseire, mert a haza csak így kaphat tökéletes munkát. «Tanulótársai pedig s tanítványai igen kedves szolgálatot tennének nékem, ha

biografiai tudósítások által segéllenék elé igyekezetemet.» Felszólítása elég gyönge visszhangot támaszt, csak Bodnár Antal tanár örvendezteti meg értékes életrajzi adatokkal s mindössze néhányan juttatnak el hozzá Dayka-kéziratokat.)

1813. — Kazinczy Ferenc buzgóságából megjelenik Dayka Gábor költeményeinek első gyüjteménye. (A hazai könyvnyomtatás történetében nem érdektelen szakasz, hogy ez időtájt még az irodalmi vezéreknek is mennyit kell küzdeniök egyes pesti könyvnyomtatók és könyvárusok lelkiismeretlenségével, míg nagynehezen közre tudnak adni egy-egy drágán megfizetett kötetet. A nyomtatás költségeire egy fehérmegyei földbirtokos ötszáz forintot küld, azonkívül a széphalmi vezér barátai közel háromszáz előfizetőt toboroznak össze a kibocsátott íveken.)

1864. — Az ungvári királyi katolikus gimnázium tanárai kutatni kezdik a költő sírhelyét. Senki sem akad rá. Dayka Gábor emléke teljesen kiveszett az ungvári lakosság köztudatából. (Egyelőre hatástalan az emlékének megörökítését célzó hírlapi mozgalom is. A társadalom részvétét a tanulóifjúság kegyelete pótolja a gimnázium Dayka-önképzőkörében.)

1909. — A költő ungvári szobrának felavatása országos ünnepély keretében. (A gimnázium parkjában felállított szobor Szamovolszky Ödön alkotása.)

Kiadások. — Dayka Gábor csak néhány költeményét nyomatta ki az egykorú hírlapokban és folyóiratokban 1787-től kezdve. (Magyar Musa, Magyar Kurir, Hadi Történetek, Magyar Museum, Orpheus.) — Irodalmi hagyatékát először Kazinczy Ferenc rendezte sajtó alá: Ujhelyi Dayka Gábor versei. Összeszedte s kiadta barátja Kazinczy Ferenc. Pest, 1813. (Ajánlva Virág Benedeknek, Kis Jánosnak és Berzsenyi Dánielnek. A Trattner Mátyás könyvárusnál megjelent kötet nyomtatására Helmeczy Mihály ügyelt fel. Kazinczy Ferenc a Dayka-versek gyüjteményéhez hozzácsatolta a maga Poétai Berkét, ezt Horvát Istvánnak, Szemere Pálnak és Vitkovics Mihálynak ajánlotta. A kötetben közreadott Dayka-életrajza az írók között élénk mozgolódást keltett, mert az életrajz kapcsán erélyesen nekitámadt a nyelvújítás ellenségeinek s Dayka Gáborban a neológia barátját magasztalta.) — Toldy Ferenc kiadása: Dayka versei. Buda, 1833. (A költemények második

javított és bővített kiadása.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények.) — Gyulai Pál kiadása: Dayka Gábor költeményei. Budapest, 1878. (A második kiadás szövegének lenyomata az Olcsó Könyvtárban.) — Abafi Lajos kiadása: Dayka Gábor költeményei. Budapest, 1880. (Negyedik kiadás a Nemzeti Könyvtárban.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Bergmann Ágost: Hölty és Dayka. Figyelő. 1877. évf. — Erdélyi Pál: Dayka Gábor költészete. Figyelő. 1887. évf. — Kölln Gyula: Dayka Gábor jellemrajza. Szilágysomlyó, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Budapest, 1893. — Czeizel János: Dayka Gábor mint a magyar nyelv és irodalom tanára. Magyar Paedagogia. 1902. évf. — U. az: Dayka Gábor lőcsei tartózkodása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf. — Váczy János: Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Vécsey János: Dayka Gábor élete és költészete. Borsod-Miskolci Közművelődési Egyesület Évkönyve. 1906. — Mazuch Ede: Dayka Gábor. A Gyöngyösi Irodalmi Társaság évkönyve. II. köt. 1912. — U. az: Dayka Gábor ungvári tanársága. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Balogh Ányos: Ujhelyi Dayka Gábor. Kassa. 1913. — Gálos Rezső: Dayka Gábor költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István föllépéséig. Budapest, 1917. — Kastner Jenő: Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1923. évf.

SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ.

A KORÁN elhúnyt költőre a korabeli német lírikusok erősen hatottak. SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ ábrándozva olvasgatta a Musenalmanachokat; Brückner, Gellert, Hölty, Jacobi, Miller, Overbeck, Voss lírájáért rokon lélekkel lelkesedett; német mesterei szellemét magába olvasztotta, költeményeiben az ő stílusuk szerint búsult és sóhajtozott. A reggel és az este, a tavasz és a hold, az élet örömei és a halál gondolata, szerelmi élményei és gyermekkori emlékei egyaránt elérzékenyítették. Elégedetlen volt emberi sorsával, belenyugodott az elmúlás gondolatába. Lelkét megragadták a természet szépségei, ellágyulását szentimentális dalokba öntötte. Írt néhány alkalmi verset, magasztaló költeményt, győzelmi éneket, harci indulót; megsiratta a szabad eszmék harcosait; elmélkedett a szeretetről, reménységről, boldogságról.

Kedves virágai a rózsák: «Piros rózsa-boltozatok, Légyen sírom alattatok, Ha elérem halálom; Hullott rózsák levelével, Nyugtassa porom békével Ama jóttevő Álom». Ami öröm volt életemben, nektek köszönhetem, rózsák, nektek és árnyékotoknak. Most is, mikor már életem vége felé közeledem, örömem telik látástokban. Sírhalmomon ti legyetek ott, kedves rózsáim; ott akarok pihenni árnyékotok nyugalmában; ez végső akaratom. *(A sírhalom.)*

Költészetében itt-ott népies-magyaros hang csendül fel. Egyik eleven versében a szüreti hangulatnak meglepő közvetlenséggel s a maga korában szokatlanul játszi humorral ad kifejezést. «Pásztor, moss kádat, a szedők készek, Én részemről a puttonos lészek, Annak adj dézsát, kosarat ennek, Itt ma dolgozni szükség mindennek.» Rajta, legények, ma szüretelünk, egyértelemmel fogjatok munkához! Érdemelje meg ki-ki a napszámát. Álljon mindenki a szőlősorok elé, félig máris megtelt a kád szőlőszemmel. Jót ígér a szőlő, sok bort szűrhetünk; a must ragadós, részegedhetünk. «Lám, hogy bészedtük mind a kilenc sort: Nagy bajjal kapánk egy fél-cseber bort.» *(A nagy szüret Telegden.)*

Az együgyű parasztról szóló költeménye szintén feltűnik jóízű humorával és népies hangjával. Ezt a mesét a külföldi vándor anekdótatárgyak közül kölcsönözte, de feldolgozása egészen magyaros. Érdeme annál nagyobb, mert rövidebb elbeszélő költeményekkel ebben az időben csak elvétve találkozunk; ez a műfaj még fölötte nehéz volt az akkori magyar költőknek. «Amott a hegynek oldalába', Egy kis mezei falucskába', Egy földes-uraság lakozott, Ki levélre várakozott, S hogy megkapja az izenetet, A postára küld egy követet.» A követ Palkó, a paraszt; a földesúr jó áldomást ígér neki, csak hozza meg hamar azt az írást. «Sokat tesz egy icce bor ára, A paraszt is fut a postára.» Csakhogy Palkó még nem ismeri a postát, nem tudja, hogy ott szabott ára van minden levélnek; azt hiszi, hogy alkudni lehet a postamesterrel s bosszankodik, mikor két levélért nyolc krajcárt kell fizetnte. Valami hasznot akar

vesztesége mellé, két levelet lop a postáról, örül a német rászedésének s dicsekszik ügyességével urának. Az úr kacag s kérdezi tőle: Mi lesz ebből a dologból, Palkó? «Ez mind a kettő a más levele, De, kend, azután mit csinál vele?» Uram — válaszol Pál bátya — nem megy ez egyik sem kárba. Van egy katona-öcsém Fehérvárba, erővel vitte el két esztendővel azelőtt egy verbunkós: «Jó lesz néki az egyik levél, S megizenem, hogy az úr is él». *(Az együgyű paraszt.)*

Szentjóbi Szabó László nemzeti tárgyú történeti dráma írásával is megpróbálkozott. *Mátyás király* (1792) című érzékenyjátékában az épen akkor trónralépő I. Ferenc király udvarának okulására három felvonásba foglalta Hunyadi Mátyás trónrajutásának történetét. Meg akarta rajzolni a király eszményképét, be akarta mutatni a nemzet törvénytiszteletét, színre akarta hozni a régi világ magyar urait. Színdarabjának csak történeti jelentősége van, esztétikai értéke nincs. Mesealkotó fantáziájának hiányát hazafias szónoki hanggal igyekezett pótolni. Mint többi drámaszerző kortársa, ő is prózában írt.

Prózai munkáinak stílusa szembetűnően folyékony és jó magyar zamatú. Ezek a művei túlnyomó részben fordítások vagy az idegen eredetihez meglehetősen híven ragaszkodó átdolgozások. A külföldi írók közül Gessner s főképen Rousseau hatott prózájára. *A kívánság* című idilljében az Émile szebb részleteit részint lefordította, részint egybeszerkesztette. Német hatás alatt írt idilljei közül kiemelkedik gondolatritmusokban bővelkedő, érzékenyhangú monológja: *A panasz*. Hogy valóban hivatásos

prózaíró volt, mutatja *Első Mária magyar királynak élete* (1792) című töredéke, a magyar történeti regény egyik korai próbája. Megmaradt bevezető része hangulatosan festi Nagy Lajos király és Mária királynő korát.

Toldy Ferenc rámutatott arra, hogy Szentjóbi Szabó László a németek nyomán indult s ha nem is eléggé dallamos mindig, bizonyos kecsesség nem hiányzik dalaiból, érzékenysége naiv szeszéllyel vegyül. «Klasszicitásra emelkedve azonban messze túlhaladták őt Kazinczy Ferenc és Dayka Gábor.» (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Szindarabjáról Gyulai Pál azt írja, hogy nyelve nem drámai ugyan, de ízléses, hangzatos, szónokiasan emelkedett. Összeütközés alig van a darabban, az is hamar elsimul. Alakjai nem elevenek, korrajza sem jellemzetes, de azért Dugonics András drámáit mind a jellemrajzban, mind az elevenségben, mind a korfestésben felülhaladja. (Bevezetése az Olcsó Könyvtár Mátyás Király-kiadásához. Budapest, 1882.) — Beöthy Zsolt megemlíti a költőről, hogy «néhány csinos daláról ismeretes, melyeket mértékre nem vett ugyan, de azért elég dallamosan alkotott meg». (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bayer József szerint a Mátyás Király legfőbb érdeme a hang lelkes közvetlensége, bizonyos frissesség, egyöntetűség az egészben. Szoros értelemben nem is dráma, csak párbeszédes történet, egyik út-egyengetője a «haza-puffogtatásnak». Magán hordja a fejlődés kezdetlegességeit; félig iskolai dráma, félig színpadi mű. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — A költő pályájával először Hajnóczy Iván foglalkozott behatóbban; munkája új adatokban és önálló megfigyelésekben bővelkedő tanulmány. (Szentjóbi Szabó László élete-munkái. Budapest, 1905.) — Váczy János a költő néhány versét előadási formájukra és hangjukra szinte páratlanoknak ítélte az akkori irodalomban. (Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Részletes életrajz és méltatás olvasható Gálos Rezső kritikai kiadásában. A kiadás közrebocsátója kiemelte, hogy a német irodalom hatása mellett Szabó László költészetének jellemző vonása a népies árnyalat és a franciás modern eszmevilág. A népiességet nem a régebbi magyar irodalomból

tanulta a költő, hanem német mestereitől. (Szentjóbi Szabó László költeményei. Budapest, 1911.)

Szentjóbi Szabó László (szül. 1767. június 22. Ottomány, Bihar megye; megh. 1795. október 6. Kufstein, Tirol) szegénysorsú református nemesi családból származott. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte, elemi iskolai tanítói állást vállalt Nagyváradon, utóbb gimnáziumi tanári kinevezést nyert Nagybányára. (1789.) Mikor II. József császár halála után a tanulmányi alapból fenntartott intézetek visszanyerték katolikus jellegüket, mint református vallású tanárt elbocsátották katedrájáról. Beiratkozott joghallgatónak a pesti egyetemre s jogi tanulmányainak befejezése után a közigazgatási pályára lépett. (1794.) Aljegyző és főispáni titkár volt Bihar megyében. Szerencsétlenségére Martinovics Ignác társaságába került, 1794 decemberében elfogták, halálra ítélték, utóbb Kufstein várbörtönébe szállították. Itt halt meg fogságának első évében, huszonnyolc esztendős korában.

Adatok Szentjóbi Szabó László életéhez:

1767. — Szentjóbi Szabó László születésének éve. Június 22-én születik az érmelléki hegyek alján, Ottomány faluban. (Családi körülményeiről és ifjúságáról keveset tudunk. Atyja szegény ember, nemességén kívül nincs egyebe.)

1783. — Befejezi gimnáziumi tanulmányait a debreceni református kollégiumban, beiratkozik a filozófiai tanfolyamra. (Bennlakó tanuló, a papi pályára készül, felölti a tógát. Nagynevű tanárai: Hatvani István, a fizikus; Sinai Miklós, a történettudós.)

1786. — Ez év őszétől kezdve néptanító az egyik nagyváradi iskolában. Mint latinul, németül és franciául tudó művelt nemesifjút az előkelőbb családok is szívesen látják. (Megnyeri a gróf Teleki-család és a gróf Haller-család több tekintélyes tagjának pártfogását, költeményeket szerez tiszteletükre, bizalmuk birtokában jobb jövő elé néz. Levelezni kezd Szacsvai Sándorral, ennek bécsi Magyar Musája hozza első versét 1787-ben.)

1789. — II. József császár kormánya kinevezi tanárnak a nagybányai gimnáziumba. (Addig a minoritarendi szerzeteseké volt a gimnázium, de a szerzetesrendek feloszlatása és a germanizálás megindulása után új emberekkel töltik meg a latin iskolákat. A tanári pályára

jelentkezők tudását Pozsonyban és Budán megvizsgálják s aki tud latinul és németül s a tisztességes ember benyomását kelti, azt kinevezik tanárnak. Az új tanárokat sem a katolikusok, sem a hazafiak nem nézik jó szemmel; az előbbiek fájlalják iskoláik elvételét, az utóbbiak germanizátorokat látnak a császári professzorokban. A költő Nagybányán a retorikai osztályt tanítja, fizetése évi négyszázötven forint, igen jó díjazás abban az időben.)

1790. — Elveszti tanári állását, Nagyváradról Budára megy. (A katolikus alapokból fenntartott iskolákban II. József halála után nem alkalmaznak protestáns tanárt, távoznia kell Szabó Lászlónak is. Érzelmes költeményben siratja II. Józsefet. A budai országgyülésen számos ismeretséget köt, érintkezik az első magyar színtársulat tagjaival, jogot hallgat a pesti egyetemen.)

1794. — Hazatér Biharba, a vármegyei választásokon tisztviselőségre pályázik, de nem választják meg. Pártfogója, gróf Teleki Sámuel főispán, kinevezi tiszteletbeli aljegyzőnek, utóbb főispáni titkárnak. Fel-felrándul Pestre, barátságot köt Martinovics Ignác társaságának vezető tagjaival, december havában elfogják. (Az elfogatások már júliusban megkezdődnek, ő azonban reménykedik, hogy nem vall rá senki, olyan csekély a szerepe a mozgalomban. Mindössze annyi a vétke, hogy tudott az összeesküvésről s a titkos terveket nem jelentette fel; viszont enyhítő körülmény, hogy I. Ferenc király koronázásának örömére színdarabot írt s így alattvalói hűségének jeles tanujelét adta.)

1795. — Május havában halálra ítélik, augusztusban útnak indítják Kufstein felé, itt hal meg október havában. (Lelki szenvedései mellett gyötrelmes testi kínjai vannak, még cellája falai közül is kihallatszik jajgatása. Ezek a siralmak teszik álmatlanná legjobb barátjának, Bacsányi Jánosnak, éjszakáit. A rabok temetőjében temetik el, hagyatékát árverésen dobálják szét, sírja nyomtalanul eltünik.)

1865. — Halála után hetven esztendővel Toldy Ferenc felújítja emlékét azzal, hogy közrebocsátja költeményeinek gyüjteményét. (Nem ez az első Szabó-kiadás, de hatásában ez a legjelentősebb.)

1881. — A budapesti Nemzeti Színházban színre hozzák Mátyás Királyát. (Az előadásnak nincs sikere, csak a napi sajtó ír róla kegyelettel.)

Kiadások. — Szentjóbi Szabó László költeményes munkái. Pest, 1791. (Második kiadása: Debrecen, 1820. Harmadik kiadása: Pest, 1840.) — Mátyás király vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma. Nemzeti érzékenyjáték három felvonásban. Buda, 1792. (A régi színészek gyakran játszották. Német fordítása: Buda, 1792.) — Toldy Ferenc kiadása: Szentjóbi Szabó László költői munkái. Pest, 1865. (Negyedik kiadás.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények költeményeiből.) — Gyulai Pál kiadása: Szentjóbi Szabó László: Mátyás király. Budapest, 1882. (A színmű harmadik kiadása az Olcsó Könyvtárban. Újból: 1897.) — Gálos Rezső kiadása: Szentjóbi Szabó László költeményei. Budapest, 1911. (Ötödik kiadás. A Mátyás Királyon kívül egész irodalmi hagyatékát felöleli.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Gyulai Pál: id. Szabó-kiadás. Budapest, 1882. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Vozári Gyula: Mátyás király a magyar költészetben. Munkácsi áll. gimnázium értesítője. 1894. — Gyalui Farkas: Szentjóbi Szabó László emlékezete. Erdélyi Múzeum. 1895. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Bognár Teofil: A mesék vándorlásának történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Fürst Aladár: Gessner hatása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. évf. — Zlinszky Aladár: Mátyás király. U. o. 1900. évf. — Hajnóczy Iván: Szentjóbi Szabó László élete-munkái. Budapest, 1905. — Váczy János: Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Gálos Rezső: Adatok Szentjóbi Szabó László munkáihoz. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Budapest, 1909. — Gálos Rezső: id. Szabó-kiadás. Budapest, 1911. — Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest,

1913. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Fraknói Vilmos: Martinovics élete. Budapest, 1921. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Lahman György: Mária királynő alakja a magyar irodalomban. Pécs, 1927. — Rácz Lajos: Rousseau és Magyarország. Debreceni Szemle. 1927. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VERSEGHY FERENC.

Második József uralkodásának vége felé a magyar költők egyik kis csoportja hadat üzent a hagyományos magyar verselésnek s a rímes időmértékes ritmus jogosultságát és szükségességét iparkodott igazolni. Verseghy Ferencet nyugateurópai formájú költeményei és idegen olvasmányokon alapuló verselméleti fejtegetései kora egyik legképzettebb ritmikusának mutatják. A német esztétikusok tanításai után igazodó költő megtámadta a régimódi magyar verselést s ügyes érvelésssel bizonyítgatta, hogy az igazi poéta mértékre szedi költeményeit.

A szerelem énekese volt. Lágyhangú, epedő verseit sokan kedvelték. «Amott a hegynek zöld tövén Egy domb ül a völgy kezdetén S ezen parányi kis tanyám, Jer, nézd meg, Klárikám.» Tanyám mellett kis patak csobog, bárányok játszanak mellette, kicsi hely, de nekünk elég lesz. A ház előtt tölgy gallyazik, az ágakon madár dalol, közelünkben gyümölcsfák és rózsabokrok. Egy fülemüle sírdogál a patak mellett, dalait felfogja a szirt. Úr vagyok ezen a helyen, jól telnek napjaim; mihelyt az alkony ágyba vet, az álom rám nevet. Itt éltem eddig magányosan, most meg akarom osztani veled kis tanyámat. «Ha megvizsgálod, kedvesem, Tudom, megtetszik rejtekem, Csak

nő híjával van tanyám: Jer, térj be, Klárikám.» *(Klárikámhoz.)*

Lilla távolabb áll a költő szívétől, de azért a poéta részvéttel nézi a leány bánatát: az alkonyi szél enyelegve repdes, a rózsalevél megrezzen csókjára, csak Lilla sírdogál az ér mellett. Úgy fut előlem az édes öröm — panaszolja a leányka — mint ahogy a patak vize zúg tovább; elhagyatva kesergek: «Megszegte az álnok, megszegte hitét, Phyllisnek eladta örökre kezét.» Zokogva omlik a dombra. Leányka, miért búsulsz a csalfa után? Nem férfi az, aki megszegte szavát. *(Lilla.)*

Verseghy Ferenc lírájában van ízlés és csinosság, de eredeti ötlet kevés. Aki olvasta a XVIII. század második felének német költőit, az körülbelül az ő líráját is ismeri. Költeményeinek egyik csoportjában elzárkózott ugyan a német hatástól, de itt sem önálló, hanem Anakreon és Horatius követője.

Elbeszélő költeményei gyöngék. Hosszadalmasságuk, hétköznapi hangjuk és alsóbbrendű tréfálkozásuk rosszul hat. Sokat emlegetett, de csak kevesektől olvasott költői elbeszélése, a *Rikóti Mátyás,* szatirikus és esztétikai célt szolgál. Hőse, egy féleszű falusi kántor, nagy költőnek tartja magát, a község előkelőségeivel tudományos vitákba bocsátkozik, másokat dölyfösen lenéz, hivatalával nem gondol; sok ugratás után ráúnnak hóbortjaira, költőnek koronázzák és nyugalomba menesztik. A terjedelmes verses elbeszélés éle a kontár versfaragók ellen irányul s tele van a francia racionalista gondolkodókból merített eszmékkel. Nem kellemes olvasmány. Négyesrímű

tizenkettősei egyhangúan döcögnek, a játszi humornak nyoma sincs benne, hangja olyan alantas, hogy nem lehet csodálni, ha már az egykorú írók félredobták. *Szentesiné*nek egy hamarosan megvigasztalódó özvegyasszony a hőse. Meséje Voltaire Zadig című regényéből került ki, csakhogy a francia prózai szöveg a magyar verses átdolgozásban nagyon terjengős lett és erősen ellaposodott.

A németes irányú költők között Verseghy Ferenc kísérletezett legbátrabban a prózai elbeszéléssel. Regényei fogságából való kiszabadulása után jelentek meg. *Szarvas Gergely*ben (1805) változatos eseményeket fűzött egy életrajz fonalára, *Külneki Gilmétá*ban (1808) Aranypataki György hűségét rajzolta, *A természetes ember*ben (1808) Kaczaifalvi László sorsát beszélte el, *Vak Béla*ban (1812) a történelemből merítette regényes históriáját, *Almarik*ban (1813) egy erdélyi herceget választott hősének. Ha maga gondolta volna ki meséit vagy ha a máshonnan kölcsönzött meseanyagot többé-kevésbé önállóan dolgozta volna fel, az irodalomtörténetnek behatóbban kellene foglalkoznia regényírásával; de Verseghy Ferenc nem eredeti szerző, hanem fordító és módosító. Ha megtetszett neki valamelyik divatos német regény és ha talált olyan könyvkiadót, aki elvállalta a regény magyarosításának kinyomtatását, sebtében hozzálátott a munkához, eredetijének szövegét némi javítgatással átírta magyar nyelvre s kéziratát, a tulajdonképeni szerző megnevezése nélkül, eladta a könyvárusnak. Fordításra kiválasztott regényei nem vallanak jó ízlésre; stílusuk sem olyan, hogy Kazinczy Ferenc választékos

prózája után elismerésre késztethették volna az erősebb kritikájú olvasókat.

Toldy Ferenc a költő érdemei közé sorozza, hogy értekezéseiben a nyelv dallamos hullámzását tudományos megokolással sürgette, dalaiban pedig annak szépségét Ráday Gedeonnál és Földi Jánosnál mélyebben éreztette. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Hasonló Beöthy Zsolt véleménye is: nagyobb hatással először Verseghy Ferenc hirdette a versek dallamosságának szükségességét, kisebb költeményeit könnyedén, zengzetes nyelven, kedves gondolatokkal írta. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Mint már Toldy Ferenc a maga nagyértékű költészettörténetében, Császár Elemér is rámutatott arra, hogy Verseghy Ferencnek nem volt teremtő képzelete, idegen gondolatokra szorult, a kölcsönzött körvonalakat a saját kiegészítő és alakító fantáziájának színeivel töltötte ki. Lírai költeményeinek versformájával lényegesen hatott kortársaira, a nyugateurópai mértékű verselés hódító hadjáratában az ő neve jelzi az első győzelmet, verses munkái tartalmához többnyire megtalálja a megfelelő hangot is. A tárgy és a kompozíció általában idegen forrásokon alapul költészetében, de a szavakba öntés és a versforma az ő érdeme. Poéta-kortársai közül senki sem mérkőzhetett vele formaérzékben, verselő virtuozitásban. (Verseghy Ferenc élete és művei. Budapest, 1903.) — Váczy János szerint Verseghy Ferencnek egyik legfőbb érdeme, hogy verstani fejtegetései és költeményei igen sokat hatottak a magyar ritmus fejlődésére. Néhány dalán csín és gyöngéd érzelmesség ömlik el, hazafias ódái kevésbé sikerültek, szatirái terjengősek s mintegy burkoltan mutatják a gúnyos célzatot. Irodalmi munkásságában nevezetes jelenség, hogy kitünő érzéke volt a nemzet olvasókedvének fokozása iránt. A nagy közönség számára írt regényeiben értékesebb prózai elbeszéléseket adott a magyar olvasók kezébe, mint Dugonics András s ezzel a tevékenységével mintegy utat készített Kisfaludy Károly pályájának. (Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

Verseghy Ferenc (szül. 1757. április 3. Szolnok; megh. 1822. december 15. Buda) egyszerű család gyermeke volt. Atyja, egy szolnoki

kincstári kishivatalnok, korán elhalt; anyja újból férjhez ment; ő maga alig kilenc éves korában elkerült szülővárosából. Pesten a piaristáknál, Egerben a jezsuitáknál tanult, azután pálosrendi szerzetes lett. Teológiai tanulmányainak befejezése után áldozópappá szentelték s Pestre küldték egyházi szónoknak. II. József császár 1786. évi rendelete eltörölte a pálosrendet, a kolostorok vagyonát a vallásalaphoz csatolták, a rend tagjait nyugdíjazták vagy lelkészi és tanári hivatalokra alkalmazták. Verseghy Ferencnek fölötte csekély évi nyugdíj jutott. Mint magánember Budán telepedett meg s teljesen irodalmi munkásságának élt. Széltében ismerték nevét, midőn életének nagy katasztrófája bekövetkezett: a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétele miatt 1794 decemberében elfogták és halálra ítélték. Ő is olvasta és terjesztette a forradalmi kátét, ezenkívül magyarra fordította a Marseillaiset. Súlyosbította helyzetét, hogy egyházi elöljárói épen az előző évben dorgálták meg egyik munkájáért, a Millot-féle szabadszellemű világtörténet lefordításáért. Örvendenie kellett, hogy kikerülte a hóhér bárdját. Kufstein, Grác és Brünn pincéiben közel kilencesztendei börtönt szenvedett, míg végre 1803 őszén szabadon bocsátották. Özvegy anyja budai házában vonta meg magát, szegény sorsban éldegélt haláláig. Anyagi gondjai erősen nyomták, gyanús multja miatt nem kapott megfelelő hivatalt; ezért mindenfajta szellemi munkát elvállalt, csakhogy kereshessen. Nyelvi órákat adott, az egyetemi nyomda kiadványait korrigálta, iskolakönyveket szerkesztett, de keserves kenyérkeresete mellett sem ment el a kedve az irodalom és tudomány művelésétől. Alig került ki börtönéből, máris heves tollharcba bonyolódott Révai Miklós körével: 1806-ban már teljes volt a szakadás a két tudós között. A heves nyelvészháború figyelmet ébresztett országszerte, íróink a helyesírás kérdéseiben kétfelé sorakoztak, a jottista Révaiánusok s az ypszilonista Verseghyánusok küzdelme Révai Miklós javára dőlt el. Révai Miklós ugyan nem érte meg a szenvedélyes vita végét, de hívei, elsősorban Horvát István és Kazinczy Ferenc, a Verseghy-ellenes elvek táborába egyesítették kortársaik nagy részét. A győztes párt nem ismerte el Verseghy Ferenc tudását, tekintélyét megtépdeste, elégtételt sohasem szolgáltatott neki. A megélhetésért küzdő, öreg tudós elkeseredetten szemlélte támadóit. Elhagyatva, szinte észrevétlenül halt meg Budán hatvanöt éves korában.

Adatok Verseghy Ferenc életéhez:

1757. — Verseghy Ferenc születésének éve. Április 3-án születik Szolnokon. (Atyja Verseghy János sótiszt a szolnoki sóhivatalban; anyja Schaibl Erzsébet. A pestmegyei eredetű jász család nemesi származásúnak tartja magát, de neve nincs meg a XVIII. századi nemesi összeírásokban sem atyai, sem anyai ágon.)

1766. — Ez év őszén a pesti kegyesrendi gimnázium tanulója lesz. (Egyszerű sorsból származó édesanyja hamar özvegységre jut, egyetlen fiából papot akar nevelni, a kilencéves gyermeket fölviszi Pestre. Verseghy Ferenc csakhamar elszakad szülővárosától. Özvegy édesanyja férjhez megy az egri püspök egyik számtartójához, Szolnokról Egerbe költözik, ide viszik Pestről a fiút is, itt tanul tovább a jezsuiták gimnáziumában.)

1771. — Befejezi gimnáziumi tanulmányait. Fölveszik kispapnak az egri szemináriumba. (Elvégzi a két filozófiai osztályt, azután teológus lesz. Néhány évig buzgón tanul, majd kilép a szemináriumból, megpróbálkozik a világi élettel. 1778 tavaszán pálosrendi szerzetesnövendék lesz. Próbaévét a hontmegyei márianosztrai pálos kolostorban tölti, teológiai tanulmányainak befejezése céljából a budai egyetemre küldik.)

1781. — Mint teológiát végzett pálos papnövendéket Esztergomban áldozópappá szentelik. (Elöljárósága megengedi, hogy a következő években a budai egyetemen kiegészíthesse filozófiai és teológiai tanulmányait.)

1784. — A pesti pálos kolostorban lakik, a pálosok templomában prédikál. (A templomot és a kolostort a következő évben a Budáról Pestre költöző egyetem kapja meg, a tizenöt pálosrendi szerzetes átmegy a domonkosrendi szerzetesek rendházába. Most a dominikánus templomban tartja egyházi beszédeit. Versenyez rendtársával, Alexovics Vazullal. Ez katolikus hűséggel prédikál, míg Verseghy Ferenc a francia forradalom eszmekörével kacérkodik beszédeiben.)

1786. — II. József császár feloszlatja a pálos rendet. Verseghy Ferencnek világi pappá kell lennie. Helyzete annál nehezebb, mert nyugdíja nagyon kevés, egyházi felsőbbsége megbotránkozva tárgyalja világi viselkedését. (A pesti pálos rendházban báró Orczy László március 20-án hirdeti ki a szerzetesek előtt a lesujtó hatású császári rendeletet: «Mivel az összes pálos kolostorokban, amint a pálos generális maga

bevallja, a szerzetesi fegyelem teljesen felbomlott és mivel a szerzetet többé fenntartani egyáltalán sem nem szükséges, sem nem tanácsos, a fennálló szabályok szerint minden haladék nélkül föl kell oszlatni, vagyonát a vallásalaphoz kell csatolni, a rend tanult, tehetséges tagjait lelkészi és tanítói hivatalokra kell alkalmazni, a többi penzióba küldendő». Verseghy Ferencnek ekkor már rossz híre van az egyházi körökben, szabados irányú jozefinistának tartják, megbotránkoznak egy volt apáca iránt tanusított gyöngéd érzelmein. Az esztergomi hercegprímás haragszik egyházellenes irányáért, a városban széltében tárgyalják szerelmi viszonyát. Távoznia kell Pestről. Budán telepszik meg, nyomorúságos nyugdíjából éldegél. Örvend, hogy bejut tábori lelkésznek az egyik Óbuda mellett táborozó ezredbe. Eléggé független állás, dolga nagyon kevés, kedvére írhat és olvashat.)

1788. — A budai hadtestparancsnokság tábori főpapja maga mellé veszi titkárnak, a törökök ellen harcoló császári csapatokkal levonul a Száva vidékére, a tábori élet veszedelmes betegségbe dönti, visszatér a fővárosba. (Meg kell válnia a katonai szolgálattól, egy ideig édesanyjánál lábadozik Egerben, majd Budán és Pesten gyógyíttatja magát.)

1789. — Szerény lakást bérel Budán, magához veszi özvegy édesanyját, háromszáz forint évi nyugdíját fordítói munkák vállalásával gyarapítja. (A vízivárosi Medve-utcában lakik, megismerkedik a fővárosi könyvnyomtatókkal és könyvkereskedőkkel, ezektől olykor megbízást kap egy-egy kapósabbnak igérkező külföldi könyv fordítására. A kassai Magyar Museumnak ő a korrektora, a folyóiratot Pesten nyomják, Bacsányi János reábízza a kiszedett ívek sajtóhibáinak kijavítását.)

1792. — Meghal a budai cenzor, folyamodik állásáért. Ebből nagy bonyodalom támad. (Mivel magyarul, németül, franciául, tótul és latinul egyformán jól beszél, azonkívül más nyelveken is ért, örülne a cenzori hivatal elnyerésének, annál is inkább, mert a lelkipásztorkodáshoz és tanársághoz nincsen semmi kedve. Feledi azonban, hogy szabados gondolkodásáért már régóta figyelik. Az egyházi férfiak felháborodva hallják, hogy cenzor akar lenni; az esztergomi hercegprímás mind a budai magyar királyi helytartótanácsnál, mind a bécsi magyar királyi kancelláriánál tiltakozik kinevezése ellen; tekintélyes hittudósok kimutatják, hogy Millot-fordítását katolikus paphoz méltat-

lan szövegekkel toldotta meg. Paptársai véleménye az, hogy nem állami hivatalt, hanem szigorú büntetést érdemel; Millot-fordítását el kell kobozni, mert munkáját volteriánus szellemben végezte; nem hisz a vallás isteni eredetében, a lélek halhatatlanságában, a túlvilági életben, a csodák lehetőségében, a Szentírás igazságában.)

1793. — A királyi és egyházi vizsgálat eredményeképen istentelen magatartásáért három hónapi papi fogsággal sujtják. Büntetését a nagyszombati szemináriumban tölti ki. (Az esztergomi hercegprímás bizalmas utasítására szelíden bánnak vele, de a kispapokkal kell étkeznie s állandó lelkigyakorlatokkal fegyelmezik. Egy jólelkü kanonok téritgeti s örvend a megtévedt pap jobb útra térésének. A hercegprímás örömmel küldi fel jelentését Bécsbe I. Ferenc királyhoz, hogy a nagyszombati fogoly teljes javulást fogadott s egyházával kibékülve tért haza Budára.)

1794. — Belép Martinovics Ignác titkos társaságába, december 10-én elfogják. (Éjjel viszik el a katonák, a várhegyen álló ferencrendi kolostor egyik cellájába zárják, lábára vasat vernek. Magára maradt jámbor édesanyja kétségbeesetten hallja a budai polgároktól, hogy papfia összeesküvést szött hazaáruló társaival a trón és az oltár ellen.)

1795. — Bírái halálra itélik, I. Ferenc király megkegyelmez életének, augusztus 10-én útbaindítják Kufstein felé. (Fogságában teljesen összetörik, sirdogál, szent énekeket énekel. A királyi ügyész rámutat megbizhatatlanságára és hálátlanságára: alig egy éve bocsátott meg neki a király és a hercegprímás s most újból itt van főbenjáró bünökkel terhelve. A halálos ítélet kihirdetése után remegve irja meg kegyelemért esedező kérvényét a királyhoz: «A hal a vizen kivül meghal, a pap a klastromon kivül elvész. Amíg pap voltam, föllebbvalóim panasza nélkül éltem a klastromban; mikor innen kizavartak, oly emberek társaságába kerültem, akiket nem ismertem; gyönyörködtem a szokatlan szabadságban és észrevétlenül tőrbe kerültem, melyben bizonyára elvesziteném életemet, ha felséged a halál torkából kiragadva alkalmat nem nyujt életemnek jóvátételére». A királyi kegyelem boldoggá teszi, börtönében elbúcsúzhatik édesanyjától is. Bécsen át erős katonai kisérettel társaival együtt a tiroli várba viszik. Mindegyik fogoly külön cellát kap. Bilincset vernek valamennyijüknek kezére, lábára.)

1796. — Győzelmes francia csapatok közelednek Kufstein felé,

a rabokat négylovas szekerekre rakják s a gráci várba küldik. A következő évben továbbszállítják őket a Brünn mellett fekvő spielbergi katonai börtönbe. Verseghy Ferenc szorgalmasan olvasgat és tanul cellájában, mindennap várja kiszabadulását, így múlnak a hetek, hónapok, évek. Az összeesküvés mindegyik életben maradt tagja otthon van már, csak ő ül rabságában.)

1803. — Augusztus 28-án kiszabadul börtönéből. (Nyolc évig és nyolc hónapig raboskodott. Elaggott édesanyja több ízben folyamodott a királyhoz kegyelemért, míg végül I. Ferenc hozzájárult ahhoz a kancelláriai javaslathoz, hogy a foglyot szabadon bocsássák. Nem maga a szegény özvegyasszony írta a kérvényeket a királyhoz, mert sokkal egyszerűbb nő volt, hogysem szaladozni tudott volna fia érdekében, hanem jó emberek segítettek szívének fájdalmán, azok esengtek őhelyette. A spielbergi várparancsnok nyomatékosan figyelmezteti foglyát, hogy a jövőben tisztességes viselkedésével mutassa meg háláját a király jóságáért; a kancelláriától bizalmas figyelmeztetés megy Budára József nádorhoz, hogy figyeltesse a kegyelmet nyert rab jövő magatartását. A költő és nyelvtudós Brünnben postakocsira ül s Bécsen és Pozsonyon át megérkezik Budára. Szomorúan tapasztalja, hogy míg ő távol volt, hiszékeny édesanyját szélhámos csalók alaposan kiforgatták kis vagyonából; viszont örül annak, hogy egykori szerzetestársa, Virág Benedek, szeretettel öleli magához s egy régi német színész-barátja is készséggel siet segítségére. A nemesek és polgárok félnek a vele való érintkezéstől, de egy-két írótársa melegen üdvözli levelében. Börtönéből teljesen megújult lélekkel kerül ki, lehangoltan gondol régi szabadgondolkodására, hitbuzgó katolikussá lesz. Könyörgésére az esztergomi érsekség folyamodást intéz a római szentszékhez és I. Ferenc királyhoz, hogy jogosítsák fel újra egyházi hivatásának teljesítésére. A pápa és a király megengedik, hogy misézhessék, de minden más papi funkciótól, különösen a hívők lelkének gondozásától, szigorúan eltiltják. Súlyos megalázás ez a világ előtt, de még így is nagy kegyelem. Anyja kétszáz forint évi nyugdíjat kap az egri érsektől, ebből a csekély összegből élnek szörnyű nyomorúságban. Német színész-barátja látja el viseltes ruhákkal, lakásukban alig van bútor, könyvek közelébe csak úgy jut, hogy eljár Kiss István könyvkereskedő boltjába s ott fájdalmas vágyakodással nézegeti a könyvek címlapjait. Valóságos megváltás számára,

mikor a budai helytartótanács előterjesztésére a király újra kiutaltatja háromszázötven forint évi nyugdíját.)

1804. — Nagy öröm éri: József nádor főudvarmestere, gróf Szapáry János, megbízza leányának tanításával. (Hogy a grófi család miért választotta őt, a minden vonatkozásban gyanús papot, erre a megtisztelő feladatra: rejtély.)

1805. — Megjelenik Tiszta Magyarsága. Ez a könyve ádáz tudományos vitába és személyi harcba keveri Révai Miklóssal és Horvát Istvánnal. (A személyi sértegetéseket Révai Miklós kezdi meg az Elaboratior Grammatica második kötetében. Addig csak tudományát kicsinyelte, most már erkölcseiről is durván nyilatkozik. Ezek után teljes erővel megindul Révai Miklós és Horvát István visszataszító személyi gyalázkodása álnéven közreadott röpirataikban.)

1806. — Abban a kitüntetésben részesül, hogy József nádor tőle tanul magyarul. Nyelvmesteri ügyességét a nádori palotában fölötte méltányolják. (A budai várban és gróf Szapáry János családjában előkelő ismeretségeket szerez. Marczibányi István, a dúsgazdag mecénás, különösen kedveli. Ő is megragad minden alkalmat, hogy nagylelkű pártfogóit alkalmi költeményeivel és könyveinek ajánló soraival dicsőítse.)

1807. — Révai Miklós halála után szeretné elnyerni a pesti egyetem magyar nyelvi tanszékét, de a multak tapasztalatain okulva nem mer pályázni. (A katedrát Czinke Ferenc kapja meg.)

1808. — I. Ferenc király a budai cenzort javadalmas egyházi állásba nevezi ki, hivatala megüresedik, Verseghy Ferenc folyamodik a cenzorságért. (A József nádor elnöklete alatt álló budai magyar királyi helytartótanács és az I. Ferenc királyt közvetlenül tájékoztató bécsi magyar királyi kancellária több éven keresztül tárgyalja az ügyet, míg végre megtörténik a döntés. A király felháborodva hallja, hogy a főherceg-nádor és a budai helytartótanács tagjai az egykori összeesküvőt terjesztették fel első helyen a cenzori állásra; megleckézteti könnyelmű eljárásáért a legfőbb magyarországi kormányhatóságot; a cenzori állásra mást nevez ki.)

1814. — A budai helytartótanács megbízza iskolai magyar nyelvkönyvek szerkesztésével. (Az egyetemi nyomdának már több esztendő óta szellemi tanácsadója, számos régebbi könyvet újból sajtó

alá rendez, szorgalmasan korrigálja a szedők munkáját, másként nem is tudna megélni a francia háborúkat követő szörnyű drágaságban és a papírpénz teljes romlásával járó keserves inségben. A könyvkiadóktól mindenféle munkát elvállal a kalendáriumoktól kezdve a népszerű állatorvosi könyvek átdolgozásáig. József nádor segítségével módjában van belevinni az iskolákba nyelvészeti álláspontját, a helytartótanács hozzájárul helyesírási felfogásához, nyelvtani rendszere megkapja a hivatalos jóváhagyást. Csak írótársait nem tudja megnyerni elveinek. Elkeseredett ellenfelének, Kazinczy Ferencnek, olyan nagy a tekintélye az írói körökben, hogy mellőzést és kicsinylést tapasztal mindenütt. Révai Miklós másik párthíve, Horvát István muzeumi őr és egyetemi tanár, a tudósok között kelti rossz hírét. Néhány régebbi ismerősétől eltekintve minden összeköttetése megszakad az irodalom és tudomány jeleseivel.)

1815. — Anyjának halála után egy szerény budai család fogadja körébe: a nádor egyik inasának házanépe. Velük együtt megveszi régi lakóhelyét, a vízivárosi házat, lassankint visszavonul minden tudományos villongástól, csendesen éli öregsége napjait. (Öreg korára teljesen megelevenedik lelkében serdülő ifjúságának hitbuzgalma. Meleg szeretettel fordul katolikus paptársaihoz, baráti viszonyba lép a veszprémi káptalan tudós tagjaival, óvja bizalmasait a kálvinisták szellemi törekvéseitől. Még a nyelvújító mozgalmakban is vallásfelekezeti harcot lát: a neológus református írók erőszakos küzdelmét az ortológus atolikusok ellen.)

1822. — December 15-én meghal Budán. (A vele együtt lakó német család tagjai ekkor már újból a nádor szolgálatában vannak, betegségében egy jólelkű öreg német asszony ápolja s az egyetemi nyomda gondnoka, Sághy Ferenc, látogatja napról-napra. Halála előtt néhány héttel mélyen elkeseredik, mert a Pannonia című német ujságban heves támadás jelenik meg ellene J. F. Sch. tollából. A sértőhangú cikk szerzője: a tizenhétéves Toldy Ferenc. Mikor december 17-én eltemetik az aggastyánt, csak Toldy Ferenc, Bajza József és Sághy Ferenc jelenik meg a szegényes gyászmenetben, a többi fővárosi író és tudós távol marad. Néhány szegény budai német halad az írótársaitól elhagyott nyelvtudós koporsója mögött. A gyülölet erősebb a halálnál.)

1865. — Toldy Ferenc elégtételt ad a megbántott férfiú szellemének: kiadja Verseghy Ferenc költeményeinek gyüjteményét. (Pályájának beható méltatásáig még hosszú idő telik el, de Császár Elemér Verseghy-életrajzával ez is elérkezik 1903-ban.)

Kiadások. — Verseghy Ferenc mint költő a magyar Henriásról szóló versével lépett a nyilvánosság elé a bécsi Magyar Musa 1787. évfolyamában. (V. F. jelzésű alkalmi költeményében Voltairet és Péczeli Józsefet, a lángelméjü eposzirót és fordítóját dicsőítette. Ettől kezdve Szacsvai Sándor lapjában, a kassai Magyar Museumban és a komáromi Mindenes Gyüjteményben több verses és prózai dolgozata jelent meg.) — A világnak közönséges története. Írta francia nyelven abbás Millot. Két kötet. Buda, 1790–1791. (Az ókori keleti népek és a görögök történetének fordítása.) — Mi a poézis és ki az igaz poéta? Buda, 1793. (Poétikai kompendium. Megtámadja benne a mértékre nem szedett rímes verseket, védi az időmértékes verselést. Mestere Sulzer német esztétikus. Itt adta közre, folyamatos prózában, Horatius Ars Poeticájának első magyar fordítását.) — Rikóti Mátyás. Egy nyájas költemény, mellyel a híres magyar versszerzőnek pompás koszorúzása négysorú ritmusokban előadatik. Pest, 1804. (Kazinczy Ferenc azt állította, hogy ennél a furcsa tanító-elbeszélő versezetnél ízetlenebb könyv sohasem került a kezébe.) — Nagynevezetü és nagytekintetü Kolomposi Szarvas Gergely úrnak, mostoha ükömről kedves urambátyámnak, víg élete. Két kötet. Pest, 1805. (Német eredeti nyomán magyarosított regény.) — Magyar Aglája avagy kellemetesen mulató nyájaskodások különféle versnemekben. Pest, 1806. (A költemények mellett számos kóta. A dalok szövegeit és dallamait a müveltebb nemesházakban szívesen énekelték. Akkoriban még nem volt magyar müzene, a dalkedvelők örültek a német melódiáknak. Verseghy Ferenc sem vállalkozott eredeti kompoziciók alkotására, hanem Mozart, Haydn, Steffan és más német zeneszerzők dallamait kapcsolta lírai szövegeihez.) — A magyar hárfásnak részint Aglájából vett, részint újonnan szerzett énekei fortepianóra. Két szakasz. Pest, 1807. (Német dallamokhoz alkalmazott magyar dalszövegek gyüjteménye. A szövegek is német müdalok visszhangjai.) — Báró Külneki Gilméta kisasszony és Aranypataki György. Pest, 1808. (Eredetije egy franciából fordított német regény: a Montolieu-Unger-féle Karoline von Lichtfeld. Forrását Dobóczki Pál nyomozta ki.) — Gróf Kaczaifalvi

László avagy a természetes ember. Pest, 1808. (Eredetije a német A. H. Lafontaine egyik regénye: Der Naturmensch. Forrását György Lajos nyomozta ki.) — Vak Béla, a magyarok királya. Pest, 1812. (Ismeretlen német szerző nyomán készült fordítás. Forrását Császár Elemér nyomozta ki.) — Almarik erdélyi herceg avagy a szebeni erdő. Pest, 1813. (Ismeretlen német szerző nyomán készült fordítás. Forrását Császár Elemér nyomozta ki.) — Ezenkívül számos kisebb-nagyobb füzete és könyve a XIX. század első negyedében. (Nyelvtudományi munkák, német drámák fordításai: tárgyalásuk a megfelelő fejezetek során.) — Poétai munkáink javát Toldy Ferenc szedte össze: Verseghy Ferenc költeményei. Pest, 1865. (Ez a kései kiadás is mutatja, milyen kevéssé érdeklődtek költeményei iránt hosszú időn keresztül.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények.) — Császár Elemér és Madarász Flóris kiadása: Verseghy Ferenc kisebb költeményei. Budapest, 1910. (Régi Magyar Könyvtár.) — Császár Elemér kiadása: A természetes ember. Budapest, 1911. (Franklin-Társulat Magyar Regényírói.) — Horváth Konstantin kiadása: Verseghy Ferenc néhány ismeretlen verse. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. (Az egyikben megénekli a pesti piacot, a Margit-szigetet és az örök béke reményét.) — Horváth Konstantin kiadása: Verseghy Ferenc egy ismeretlen verses regénye. U. o. 1930. évf. (A zirci apátság kézirattárában őrzött hexameteres elbeszélő költeménynek csak az eleje maradt fenn, ez a töredék elég terjedelmes.) — Horváth Konstantin kiadása: Verseghy egy ismeretlen bölcselmi költeménye. U. o. 1930. évf. (Hexameteres töredék az irgalmasságról.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Heinrich Gusztáv: Az ephesusi matrona a magyar irodalomban. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1878. évf. — Radnai Rezső: Esztétikai törekvések Magyarországon 1772–1817. Budapest, 1889. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Császár Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei. Budapest, 1903. — Váczy János: Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Császár Elemér: Verseghy regényfordításai. Egye-

temes Philologiai Közlöny. 1912. évf. — Dobóczki Pál: Verseghy Külneki Gilmétájának forrása. U. o. 1912. évf. — U. az: Verseghy Rikóti Mátyásának egy kései hatása. U. o. 1912. évf. — Gálos Rezső: Verseghy forrásaihoz. U. o. 1912. évf. — György Lajos: Verseghy Ferenc Természetes Emberének forrásai. U. o. 1912. évf. — Prohászka János: Verseghy Rikóti Mátyása. Magyar Nyelvőr. 1912. évf. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Budapest, 1912. — Gálos Rezső: Verseghy Klárikához című költeményének forrása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Budapest, 1914. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — U. az: Verseghy Ferenc három költeményének forrása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf. — Alszeghy Zsolt: Verseghy forrásaihoz. U. o. 1917. évf. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Ember Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Pukánszky Béla: Herder hazánkban. Budapest, 1918. — Radó Antal: A magyar rím. Budapest, 1921. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Major Ervin: Újabb adatok Verseghy költői és zeneszerzői működéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1924. évf. — U. az: Verseghy mint dal- és zeneszerző. U. o. 1925. évf. — Horváth Konstantin: Verseghy Ferenc néhány ismeretlen költeménye. U. o. 1925. évf. — Timár Kálmán: Verseghy utolsó versének forrása. U. o. 1925. évf. — Horváth Konstantin: Ki írta az Im Arcunkra Borulunk mise-éneket? U. o. 1926. évf. — U. az: Verseghy Ferenc prédikációi. U. o. 1928. évf. — Major Ervin: Adalék Verseghy költeményeinek forrásaihoz. U. o. 1931. évf.

BACSÁNYI JÁNOS.

A NÉMETES irányú írók közül 1790 táján a kassai Magyar Museum szerkesztője, BACSÁNYI JÁNOS, emelkedett vezető szerepre. Mint lírikus és mint esztétikus egyaránt magára vonta a figyelmet. Alkalmi költeményei nem vallanak ugyan feltűnőbb tehetségre, de már barátaihoz intézett verses leveleiben költői hangon szólal meg, politikai költeményei pedig új hangot ütnek meg a magyar lírában. Lelkesedett a francia forradalom hőseiért, fenyegető hangon kelt ki a népeiket elnyomó fejedelmek ellen, üdvözölte a párisi nagy eseményeket, hirdette az idők megújhodásának hajnalát. Hasonló szenvedélyes hangot mindezideig nem hallott a régi világrenddel elégedett nemesi és papi társadalom. A kufsteini börtön lelohasztotta a költő forradalmi lángját. Megírta elégiáit; az óda fenségével s a himnusz áhítatával festette rabsága kínos egyhangúságát; megkapó strófákban emlékezett meg szerencsétlen költőtársának, a vele együtt rabságba hurcolt Szentjóbi Szabó Lászlónak, utolsó napjairól. Azontúl mint lírikus nem fejlődött tovább. Hazájától elszakítva, inkább csak időtöltésből írta bölcselkedő költeményeit.

«Nemzetek, országok, kik rút kelepcében Nyögtök a rabságnak kínos kötelében; S gyászos koporsóba döntő vas igátok Nyakatokról eddig le nem rázhattátok; Ti is,

kiknek vérét a természet kéri, Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri: Jertek s hogy sorsotok előre nézzétek, Vigyázó szemetek Párisra vessétek.» Ezzel a két strófával indul útnak 1789-ben a magyar forradalmi líra. Míg báró Orczy Lőrinc, gróf Gvadányi József és legtöbb írótársuk megdöbbenve tekint Franciaország felé, a kassai költő az emberiség új korszakának hajnalhasadását ünnepli a francia forradalomban. *(A franciaországi változásokra.)*

Vidulj, gyászos elme: megújul a világ; éledjetek örök gyászba merült szívek: reményetek napja földerül. Íme, sorra dőlnek a babona oltárai, az annyi századon keresztül vérrel áradó bálványok. Az ész, érdem, törvény, egyenlőség, szabadság veszi át az uralmat; megrendül az egész föld kereksége; a letapodott emberiség csontjaiból épült trónusok reszketnek. Milyen rémülten tekint körül a vérre sóvárgó koronás gyilkos! Csak egy intésükbe került az imént százezrek halála, egyetlen szavukra városok omlottak össze, most végre feltűnik előttük közelgő sorsuk. A franciák ott állnak az emberiség elnyomott örök jogai mellett: «Ama dicső nemzet fölkelt ím egészen, Mely a két világnak megváltója lészen, S melynek már láncoktól szabad vitéz karja: Mutatja, mit tehet egy nép, ha — akarja!» *(A látó.)*

Ott vergődik Kufstein várában a rab, a másik cellából Szentjóbi Szabó László jajszava hallatszik. «Ki nyög, melyik boldogtalan Kiált megint e bú helyén? Ki háborít fel untalan Magánosságom éjjelén? Hallom, hallom keservedet, Te vagy lelkemnek egy fele! Érzem minden gyötrelmedet, Érzem s szívem reped bele!» De ó, hozzád nem

juthatok, csak a kőfalak felelnek kiáltásomra, őrzőim könyörtelenek. Nem láthatlak téged s te nem láthatod barátodat. Nagy ég, küldj reményt a boldogtalan szenvedőnek vagy váltsd meg őt gyötrelmeitől örök elmúlás: «Bocsásd el, ó Halál, szegényt!» *(Gyötrődés.)*

Itt ülök börtönömben. Elmém veszélyes andalgásiból magamba tértem, hull a könnyem, letérdelek s némán imádva tisztelem — Isten — mennyei felségedet, leborulva csodálom megfoghatatlan akaratodat. Érzem, hogy nem tudom ésszel fölérni: miért szenved a jámbor erkölcs, miért győz a gonoszság? Lánctól törődött két kezem hozzád emelem, nedves homályban halálra vált bús képemmel reád tekintek, keservem tengerének mélyéből feléd száll szavam: Uram, tekints le reám, atyai kegyelmed fényéből bocsásd fejemre egyetlen sugaradat! «Ne hagyj el engem, Ó én teremtőm, én atyám, oltalmazóm, Én egy Uram, Egy Istenem!» *(A szenvedő.)*

Vigasztalóm, kegyes Hold, könnyeim árja között várlak börtönömben. «Jer már, jer egyszer, csillagos ég dicső Fénnyel mosolygó asszonya, jersze már! Fájdalmim érzékeny tanuja Verd el az éj szomorú homályát!» Itt vergődöm, hazámtól távol, vad havasok között, felhőkig érő durva fogház rejtekében; kegyes Hold, csak te tudod szívem keservét, egyedül te nézel szánakozva reám, panaszaimat csak te hallgatod meg. Álomba merülve pihen a világ, elszenderedtek boldogtalan társaim, csak én vagyok ébren; a bujdosó szél búsongva szállong börtönöm körül s az égen te végzed pályafutásodat, szelíd Hold. Sorsom kínos terhe alatt vergődöm társaimmal együtt;

milyen Isten haragja, milyen vak eset vert össze bennünket ebben a börtönben? Tűrj, vérző szívem, tűrj, halhatatlan lélek, majd csak elérsz földi pályád végéhez, majd csak megszán az Ég s kiszólít «e hazug és csapodár világból». *(Tűnődés.)*

A hivatott költő hivatott esztétikus is volt. A magyar széptudományi és kritikai elmélkedésnek ebben az úttörő korszakában a kassai Magyar Museum szerkesztésével és több értékes prózai dolgozatának közrebocsátásával jelentékeny szolgálatot tett az esztétikai gondolkodás fejlesztésének. Az első magyar folyóiratban megjelent *Bevezetése* (1788) komoly és lelkes szerkesztői programm. Visszatekintett benne a magyar nemzet multjára s megállapította, hogy az örökös külső és belső háborúskodás miatt mennyire elmaradt nálunk az irodalom és tudomány fejlődése. A latin nyelv uralma korlátlan volt, holott a nyugati művelt nemzetek a maguk nyelvének és költészetének megbecsülésével jutottak a kultúra magasabb fokára. Szükség volna arra, hogy tudós társaság alakuljon; addig is a folyóiratok vannak hivatva a szellemi és nyelvi hiányok pótlására.

A fordításról (1788) szóló értekezése a műfordítás elméletének első rendszeres összefoglalása a magyar irodalomban. A művészi fordítás elveit Gatterer német tudós szabályai nyomán állította össze s abban állapodott meg, hogy a fordítói hűség nélkülözhetetlen az igazi fordításban. Ez a követelménye figyelmet keltett, mert a magyar fordítók mindezideig tetszésük szerint módosították eredetijük szövegét. Ettől kezdve mindazok, akik művészibb

fordításra törekedtek, szemük előtt tartották Bacsányi János figyelmeztetését: a fordítónak a «gondolatokban, a gondolatoknak rendjében, a szókban, a szóknak összealkotásában mindenütt az eredeti írást kell követni, a könyvszerzőt épen úgy kell neki ezen a nyelven beszéltetni, amiként beszél vala, ha maga benne írt volna».

Osszián ból Bacsányi János fordított először néhány részletet magyarra. Szemelvényei Harold és Denis német fordításai alapján készültek; hajlékony prózája hatásosan tájékoztatta a Magyar Museum olvasóit a gael szöveg elégikus hangulatáról és borongó fenségéről. (1788—1792.)

Fordítói elmélete és gyakorlata nem maradt észrevétel nélkül. Rájnis József támadást intézett mind ellene, mind Baróti Szabó Dávidnak a Magyar Museumban megjelent Milton-fordítása ellen, azt állítván, hogy a hű fordítás «rabi fordítás», az igazán jeles fordítás a szabad átdolgozás. Bacsányi János tartalmas védőiratban mondott ellent támadója tételeinek. *Milton s a fordítás mestersége ügyében* (1789) közreadott védőirata szabatosan meghatározta, miben különbözik a fordítás a szabad átdolgozástól és az utánzástól. Kortársai, Rájnis Józseffel szemben, neki adtak igazat. A Magyar Museumban megjelent prózai dolgozatai közül még *Bessenyei György* (1788) és *Bárótzi Sándor* (1791) munkásságát méltató fejtegetései vonják magukra a figyelmet: mind a két íróról magasztaló hangon szólt.

Klasszikus sorokkal jellemezte Bacsányi János egyéniségét és költészetét Toldy Ferenc: «Bacsányi János neve is megérdemli, hogy tisztelettel neveztessék. A ridegségig élesen kibélyegzett jellem volt

mint ember, mint író, mint költő. Dacára felsőséget követelő, büszke, visszataszító egyéniségének, melyért nem szerette senki s mely sokakat igazságtalanná tett irányában: itt az idő, hogy legalább a történelem szolgáltasson neki igazságot... Politikai költő volt, első nálunk, a szó szoros értelmében s nemcsak hazafiúi, mint annyi más; költőisége nem a szavakban, hanem a gondolat erejében, emelkedettségében, az érzület nemességében s az érzés mélységében van. Forrón óhajtotta ő is a magyar nemzet politikai feltámadását, nemzetisége virágzását, de álláspontja nemcsak a magyar nemesé volt, mint az ő korában minden hazafié. Valamint látkörének a Lajta nem vetett határt, úgy az ő politikai vallása is az egész emberiséget s elsősorban a kiváltságtalan emberiséget foglalta le. Mélyen érezte a népek és a nép bajait; hímezetlen nyiltsággal s bátor erővel adott érzésének kifejezést». (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Bacsányi János, úgymond Beöthy Zsolt, egyike azoknak, akik tehetségük, tudományuk és buzgalmuk folytán vezérlő szerepre voltak hivatva irodalmunkban, de hatalmaskodó jelleme és szerencsétlen életviszonyai miatt korán leszorult a szellemi küzdőtérről. Legnagyobb hatást esztétikai fejtegetései tették, mint költő főként politikai verseiről emlékezetes. «A francia forradalom eszméi által teljesen meghódíttatva maga is egészen forradalmár; rajong nemcsak nemzetének, hanem általában a népeknek szabadságáért; a nemességtől szilaj fenyegetéssel fordul el s szenvedélyes lelke szélső irányzatának olykor nemcsak erővel teljes, hanem vad hangokon ad kifejezést. Ő már nemcsak filozófus, mint Bessenyei, hanem politikai agitátor. Kufsteini elégiáiban a mély és igaz keserv költői erővel nyilatkozik; ezek e kor irodalmi maradványainak legszebbjei közé tartoznak.» (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Epikai és drámai műve nincs, írja Szinnyei Ferenc, tehát csak a lirikusokkal hasonlíthatjuk össze. Mint költő egyike a kiválóbbaknak, a nagyobb egyéniségekig nem ér ugyan fel, de a kisebbek mindegyikével versenyez, Kazinczy Ferencet határozottan felülmúlja a lírában. A haza sorsával sokat foglalkozik, a szerelem hangja csak halkan és hidegen csendül meg lantján, elmélkedő költeményei tartalmasak. A derültebb hangulatok hiányoznak költészetéből, komorsága egyik főoka annak, hogy lírája általában nem ragadja magával az olvasót. Legkiválóbb forradalmi verseiben

és kufsteini elégiáiban; amazokban igazi tűz és erő, emezekben mélyen megindító bánat és fájdalom nyilatkozik; a költő lelkéből igazi érzés szól hozzánk s megragad bennünket. A magyar nyelv és irodalom ügyéért folytatott harcban, a fordítás helyes elveinek megállapításában, a kritika jogosultságának hangoztatásában, több magyar író méltatásában, Ányos és Faludi kiadásában, Osszián legelső ismertetésében és fordításában s néhány gyönyörű költemény írásában szerzett érdemeit el kell ismernünk. Mint ember a legérdekesebb egyéniségek egyike. Törhetetlen szorgalmú, nagyon erős önérzetű, nyilt és heves; nincs benne semmi nyájasság és előzékenység; föllépése merész és parancsoló. Csak kevés emberrel tud gyöngéd lenni, az emberek ridegnek és büszkének ismerik. Későbbi epés modorát a sok szenvedéstől még ingerlékenyebbé vált idegrendszere magyarázza. (Bacsányi János. Budapest, 1904.) — Váczy János szerint Bacsányi esztétikai dolgozatai XVIII. századi irodalmunk java terméséhez tartoznak, a legszélesebb körű tudományról, legmélyebb elmélkedő képességről s oly finom érzékről tanuskodnak, amilyent Kazinczynál is alig találunk fogsága előtt. Költészetében a hazafiság mély érzelme uralkodik; akár ódát, akár elégiát ír, igaz és közvetlen, bár elmélkedő részeit nem mindig tud a áthatni az érzés melege; legkevésbé sikerültek heroidjei, amelyek képzelt helyzetből eredő bánatot zengenek. Fogságában írt elégiái több helyen az óda fenségéig és a himnusz áhítatáig szárnyalnak. A demokrácia eszményeit ritka erővel énekli meg. (Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

Bacsányi János (szül. 1763. május 9. Tapolca, Zala megye; megh. 1845. május 12. Linz, Ausztria) dunántúli katolikus polgárcsalád gyermeke volt. Tanulmányait a keszthelyi, veszprémi, soproni és pesti gimnáziumokban, a jogot a pesti egyetemen végezte. Mivel nem volt nemes-származású, báró Orczy Lőrinc, kinek fiát tanította, csak nagy utánjárással tudott neki hivatalt szerezni a kassai királyi kamaránál. (1787.) Kassán megismerkedett Kazinczy Ferenccel és Baróti Szabó Dáviddal; ez az ismeretség vetette meg alapját, 1787 őszén, a Kassai Magyar Társaságnak: Bacsányi, Kazinczy és Szabó irodalmi szövetségének. A következő év nyarán folyóiratot indítottak: a kassai Magyar Museumot. Vállalatuk nem tudott megerősödni, öt év alatt

mindössze nyolc füzet jelent meg a folyóiratból (1788–1792), nem sokkal utóbb Bacsányi János elvesztette állását. (1793.) A nyitrai főispán alkalmazta magántitkárául, de a következő év őszén, mint a Martinovics-féle összeesküvés állítólagos részesét, pörbe fogták s önvédelmében elárult veszélyes elveiért börtönre ítélték. Kufsteinből 1796 nyarán szabadult ki. Itthon szóba sem álltak vele, Bécsbe ment, egy kincstári hivatalban évek hosszú során át dolgozott mint napidíjas. 1805-ben udvari fogalmazó lett, ugyanakkor nőül vette Baumberg Gabriellát, a fenköltlelkü német költőnőt. Nejével boldog családi életet élt, míg a napoleoni háborúk meg nem zavarták nyugalmát. Mikor Napoleon 1809-ben bevonult Bécsbe, olyan szolgálatokat tett a franciáknak, hogy nem maradhatott tovább az osztrák fővárosban: ő nézte át ugyanis a magyar nemességhez intézett francia kiáltvány magyar fordítását. A franciák elvonulása után Párisba költözött, itt azonban hiába várt hivatalra, Napoleon mindössze kétezer frank évi nyugdíjat rendelt számára. A császár bukása után a szent szövetség katonái elhurcolták Párisból, a spielbergi várba zárták s csak hosszas vizsgálati fogság után mentették fel, azután nejével együtt Linzbe internálták. (1816.) Itt élt haláláig az osztrák hatóság felügyelete alatt, hű neje és néhány német barátja társaságában. Francia évdíját újból visszanyerte, de Linzet nem volt szabad elhagynia. Életének ezen az utolsó állomáshelyén közel harminc esztendőt töltött, számüzetésének szomorú helyéről nem tudott elszabadulni. Régi barátai elhúnytak, az új nemzedék nem érdeklődött iránta, itthon csak halála után két esztendővel tudták meg, hogy már nem él. Nyolcvankét éves korában húnyt el.

Adatok Bacsányi János életéhez:

1763. — Bacsányi János születésének éve. Május 9-én születik a zalamegyei Tapolcán. (Atyja Bacsányi György varga, anyja Mészáros Katalin. Hét testvére van, de két nővérén kívül valamennyi korán elhal. Az egyszerü iparos-család büszke magyar eredetére. Azt is mesélgetik magukról, hogy voltaképen pozsonymegyei származású nemesek, de ezt az állításukat nem tudják igazolni.)

1783. — A piaristák pesti iskolájában a filozófiai tanfolyamot végzi. (Tanárai között van Benyák Bernát és Horányi Elek. Órák adásával tartja fenn magát, egyik iskolatársát tanítja szállás és élelem fejében.)

1785. — A pesti egyetemen jogot végez. (Báró Orczy Lőrinc házába kerül, jogásztársa a báró fia, vele együtt tanul. Az előkelő család nagylelkűségének jele, hogy befogadja körébe a nem-nemes ifjút. A tehetséges jogász nem akar pap lenni, bár jól tudja, hogy vármegyei alkalmazást nem kaphat, szabad pályán alig boldogulhat, legföljebb tanár vagy tanító lehet, esetleg a királyi felség adhat számára valami kis hivatalt.)

1787. — Báró Orczy Lőrinc megkéri vejét, báró Vécsey Miklós királyi kamarai adminisztrátort, hogy alkalmazza végzett jogász-pártfogoltját a kassai pénzügyi hivatalban. Bacsányi János Pestről Kassára megy, egy ideig gyakornoki teendőket végez, utóbb irnokká lép elő. (II. József szabadelvű uralkodása idején néhány polgári sarjadéknak és jobbágyfiúnak sikerül elhelyezkedni szerény kincstári alkalmazásban, mert megfelelő főrangú protekciójuk és kellő nyelvismeretük van, mint ahogyan Bocsányi János is négy nyelven beszél: magyarul, németül, franciául és latinul.)

1788. — Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid társaságában megindítja az első magyar folyóiratot: a kassai Magyar Museumot. (Folyóiratukkal közös táborba egyesítik a különböző költői irányok munkásait, gondot fordítanak az ízlés fejlesztésére, eredeti szépirodalmi dolgozatokat és jó fordításokat hoznak. Munkatársaik: Barcsai Ábrahám, Báróczi Sándor, Dayka Gábor, Földi János, Gvadányi József, Kreskay Imre, Pálóczi Horváth Ádám, Ráday Gedeon, Sándor István, Simai Kristóf, Szentjóbi Szabó László, Virág Benedek és mások. Kazinczy Ferenc, jóllehet ő volt a folyóirat megalapításának kezdeményezője, visszavonul a szerkesztéstől; a második füzettől kezdve Bacsányi János már maga végzi a szerkesztői munkát. Nemcsak a hazafiasabb főuraktól kér anyagi segítséget, hanem munkatársait is felszólítja, hogy járuljanak hozzá a nyomtatás költségeinek kifizetéséhez. Évekig tartó lelkesítése és könyörgése nem hozza meg az óhajtott eredményt. 1791-ben lehangoltan írja: «Még mind ez ideig nem találkozott a gazdagabb uraságok között, aki egynehány száz forinttal előmozdítani kívánta volna igyekezetünket, holott, fájdalom, a bandériumok cifraságaira negyven-ötven ezreket sem szántak adni».)

1793. — Elveszti hivatalát, távozik Kassáról. (Érdes modorú ember, büszke föllépésű, túlzottan önérzetes. Nem tudja elviselni, hogy

a nemesek és papok mereven éreztetik vele rangjuk kiváltságait. A szellem kiválósága nevében egyenlőnek érzi magát velük. Kazinczy Ferenc meggyülöli, annyira erőszakos természetű. Baja támad hivatalfőnökével, báró Vécsey Miklóssal is; az előkelő urat kihívja párbajra; de a báró egy olyan emberrel, aki nem származott nemesi családból, méltatlannak tartja a becsületügyi tárgyalást. Szabadulni akar tőle s erre az alkalom hamar kínálkozik. Egy sárosmegyei földesúr följelenti a költőt a verseiben felbukkanó veszedelmes nyilatkozatokért, különösen A Franciaországi Változásokra írt költeményéért, a budai királyi helytartótanács és a bécsi királyi kancellária megindítja a vizsgálatot, a kassai cenzor bevádolja a papságot támadó kéziratáért, a vizsgálat vége a hivatalából való elbocsátás. Lázadót látnak benne, állami alkalmazásban nem tűrik meg. Örvendenie kell, hogy gróf Forgách Miklós, a szabadelvű nyitrai főispán, maga mellé fogadja titkárának.)

1794. — Szeptember havában fogságba kerül. Azzal gyanúsítják, hogy Martinovics Ignác titkos társaságának tagja. (Nyitrán értesül arról, hogy Bécsben keresik; mindjárt Budára siet, itt önként jelentkezik Sándor főherceg-nádornál; a fenség megnyugtatja, hogy nem lesz semmi baja; éjjel elfogják vendéglői szállásán; Bécsbe viszik, kihallgatják, majd visszaszállítják az egyik budai kaszárnyába. Meghurcoltatását Martinovics Ignác lelketlenségének köszönheti. A szászvári apát annak idején felajánlotta neki a forradalmi szervezkedés egyik igazgatói tisztjét, de ő nem tárgyalt a gyanús emberrel; most az apát az ő nevét is megemlítette a többi összeesküvő személyének felsorolása közben.)

1795. — A főherceg-nádor elnöklete alatt tanácskozó hétszemélyes tábla egyévi börtönre ítéli. Budáról Kufsteinbe szállítják. (A királyi tábla megállapítja ártatlanságát s már boldogan reményli, hogy kilenchónapi vizsgálati fogsága után szabadlábra helyezik, de a hétszemélyes tábla kiszabja rá az egyévi börtönt. Németh János nemesúr, a Martinovics-pör királyi ügyésze, olyan alávaló módon sértegette és annyira agyarkodott ellene, hogy brutális igazságtalansága ellen maguk a bírák tiltakoztak, ennek ellenére is elítélték, mert túlságosan öntudatos reformátort láttak benne. Erről a szomorú esetről később, második nagy politikai pöre alkalmával, a következőket mondta jegyzőkönyvbe az osztrák vizsgálóbizottság előtt: «Az itt előadottak főokát teszik annak, hogy a magas bíróságok igazságérzetébe, pártatlanságába s a törvények

védelmébe helyezett addigi rendíthetetlen bizalmam egész életemre megingott. Ezt az őszinte vallomást teszem itt Isten és a tisztelt bizottság előtt, nemcsak azért, mert határozott óhajtásom, hogy őfelsége — I. Ferenc császár és király — megtudja a valót, hanem azért is, mert a tisztelt bizottság részéről felszólítást nyertem a teljes igazság megvilágítására. S teszem ezt azért is, mert az igazmondás jellememben fekszik s a valót csak ott hallgatom el, ahol azt egy magasabb szent kötelesség parancsolja; erről azonban jelen esetben nem lehet szó».)

1796. — Kiszabadul kufsteini börtönéből, Bécsbe megy, napidíjas állást kap a bankóhivatalnál. (Hazájába nem térhet vissza, annyira félnek itt a Martinovics-pör áldozataitól, a nemesek és papok egyformán gyülölik őket. Birtoka nincs, nem tud megélni, hálás a negyvenöt krajcár ausztriai napidíjért is. A csekély összegből a drága városban nyomorúságosan tengeti életét. Elöljárói meg vannak elégedve szorgalmával, később fölemelik fizetését, sajnálkozva látják, hogy a kitünő képzettségü férfiú másoló munkával kénytelen tölteni napjait.)

1805. — Nőül veszi Baumberg Gabriellát. (Negyvenkét éves, neje három évvel fiatalabb. A költő ekkor már tisztes állású császári és királyi udvari fogalmazó évi hétszáz forint fizetéssel; neje a bécsi szalonok ünnepelt irónője. Gabriella előkelő helyzetü szülei nem örültek leányuk szerelmének, de az irónő állhatatosan ragaszkodott a költőhöz. Német és francia nyelven folytatott levelezésük bepillantást enged lelkük mély szeretetébe. A bécsiek Sapphójáról kortársai mindvégig tisztelettel emlékeztek meg: «Gabriella kedves teremtés volt — olvassuk az egyik osztrák emlékiratban — kiválóan müvelt lélekkel, erős költői tehetséggel. Bájos a társalgásban, kitünő érzéke volt minden szép és nemes iránt. Finom ízlése híres volt s pompásan értett ahhoz, hogy a természettől sok kellemmel felruházott lényét ízléses öltözködésével emelje. Volt idő, mikor a bécsieket elsősorban az érdekelte, hogy miképen volt Baumberg kisasszony öltözködve a Redout-bálokon... Csendesen, még attól a világtól is elfeledve, mely öt egykor bámulta, aludt ki ez a kedves csillag az osztrák költészet egén. Az egyedüli boldogító tudat, melyben a baráti részvét megnyugodhatik, az, hogy ő boldognak érezte magát oly férj oldalán, kinek szerelme kárpótolta öt az élet szenvedéseiért».)

1809. — A franciák megszállják és féléven keresztül elfoglalva

tartják Bécset. Végzetes fordulópont a költő életében. Akaratán kívül a franciák közé sodródik s mikor ezek kivonulnak az osztrák fővárosból, nem mer tovább Bécsben maradni. Napoleon polgári személyzetével együtt Münchenen keresztül Párisba megy. (Balsorsa ott kezdődött, hogy kufsteini fogsága idején barátságot kötött a szintén ott raboskodó Maret francia politikussal, később Bassano hercegével; Napoleonnak ez a bizalmasa és államtitkára 1809-ben fölfedezte és magához vonta őt Bécsben. A franciáknak szükségük volt magyar emberekre, a megriadt bécsi magyarok egymásra tolták a rájuk kényszerített bizalmi szolgálatot, még legkevésbé Bacsányi János féltette állását, azt azonban érezte, hogy menekülnie kell az osztrák megtorlás elől. Helyzetéről Gabriellát állandóan tudósította s kifejezést adott annak a meggyőződésének, hogy menekülése nem árulás, hanem a már egyszer keservesen tapasztalt joggyilkos ágtól való félelem. Visszaemlékezik régi szenvedéseire és hazájának tisztességes gondolkodású fiaira: «Ezren és ezren tudják ott, hogy a legégbekiáltóbb igazságtalanságok és üldöztetések után, melyek más civilizált államban lehetetlenek volnának, annyira mentek velem szemben, hogy bírói úton akartak megölni. S miután ez törvényes bíróság útján nem volt lehetséges, egyik országból a másikba vasra verve hurcoltak s huszonegy hónapig hagytak fogságban nyomorogni s még azután is mint az államra veszélyes gonosztevővel bántak velem. A legutóbbi idők különleges viszonyai között nem tehettem mást, minthogy önfenntartásomra gondolva távozzam abból az államból, ahol huszonkétévi hű szolgálatom után nemcsak hogy nem részesültem elismerésben és méltánylásban munkásságomért, hanem igazságra és személyem biztonságára sem számíthattam többé:» írja Gabriellának.)

1810. — Párisban kitüntető módon bánnak vele, bevezetik a legelőkelőbb körökbe, de élete fenntartásáról nem gondoskodnak. Egyedüli öröme Gabriellával folytatott levelezése. (A hontalanság fájdalma keservesen gyötri. Mikor Metternich osztrák külügyminiszter Párisban jár, kihallgatásra jelentkezik nála, tisztázni óhajtja magát előtte ellenségei rágalmaival szemben, nem ugyan azért, mintha vissza akarna térni kivándorlásából, hanem becsülete érdekében. Metternich barátságosan tárgyal vele s ezt hálásan említi Gabriellához intézett tudósításai között. Arra kéri nejét, hogy a külügyminiszter segítségével jöjjön ki hozzá

Párisba; pénze nincs ugyan, de majd csak megélnek valahogy; valószínüleg mihamar tisztességes állást kap majd a francia kormánytól. Gabriellát a rendörség kémei állandóan figyelik Bécsben, I. Ferenc császárnak jelentést tesznek minden lépéséről, a szegény nő sokat szenved a nyomozó hatóságok zaklatásai miatt, de azért minden helyen hősiesen védi ura becsületét. Egy alkalommal kihallgatásra megy Metternich külügyminiszterhez, ez, párisi útjára visszaemlékezve, jólelkűen fogadja s a következőket mondja neki: «Beszéltem az ön férjével. Ő a legszomorúbb viszonyok között tengődik, mert az emigránsokat mindenütt igen kevésre becsülik. Ő minden támogatás nélkül él ott s habár, mint ön jól tudja, Maret barátja neki, mégis kételkedem, hogy általa valaha alkalmazáshoz fog jutni. Én sajnálom öt, de ennek ő maga az oka. Ő azok közé az emberek közé tartozik, akik semmiféle helyzetbe nem tudnak beleilleszkedni s akik élénk képzelődő tehetségükkel sok minden olyanra ragadtatják magukat, ami végeredményben szerencsétlenségüket okozza. Ilyen fejek számára egy külön birodalmat kellene teremteni». Gabriella: «Így hát én vagyok az egyedüli szerencsés lény, ki vele ki tud jönni. Én ismerem öt alaposan. Ő a legnemesebb férfi s házasságunk egyike volt a legboldogabbaknak». Metternich: «Ez inkább az ön érdeme, mint az övé». Metternich közbenjárására I. Ferenc megadja az engedélyt Gabriella távozására. A hű feleség boldogan írja férjének: «Most már elhagyhatom szülővárosomat s követhetlek oda, ahova sorsom hív. Mert ahol te vagy, ott lesz jövőre az én hazám».)

1811. — Gabriella Párisban. Nem sokkal megérkezése után a költő kétezer frank évi nyugdíjat kap Napoleon császártól irodalmi érdemeinek elismeréséül. (A nyugdíjat Maret bassanói herceg eszközli ki, bár egy alkalommal vele szemben is súlyosan tapintatlan a költő.)

1814. — Háromévi együttlét után Gabriella visszaköltözik Bécsbe. A régi benső szeretettel válnak el egymástól, levelezésük újból megkezdődik. (Azért hagyja el Párist, hogy az osztrák császári udvarban kegyelmet eszközöljön ki férje számára. Fáradozása sikertelen. A költő arra kéri, jöjjön ki újból Franciaországba, vonuljanak el egy kis faluba, éljék le ott életüket csendesen.)

1815. — A Párist megszálló osztrák csapatok egyik különítménye augusztus havában elfogja a költőt, bilincsbe verve viszik kaszárnyájukba, közönséges gonosztevő gyanánt bánnak vele. Brünnbe

küldik, a spielbergi várban vallatják. Gabriella kétségbeesetten szaladozik érdekében s mindent megtesz sorsa enyhítésére. (Az elfogatás közvetlen okául azt hozzák fel a katonai hatóságok, hogy a költő, a párisi osztrák kémek jelentése szerint, egy kávéház közönsége előtt lázító beszédeket tartott Ausztria ellen s szidta Ferenc császárt. E vád ellen a költő tiltakozik: nyilvános helyen sohasem politizált, valaki talán rosszakaró módon elferditette szavait. Spielbergi fogságában elég jól bánnak vele; a fogházigazgató kieszközli, hogy bort, sört és burnótot is adhasson részére; neje külön élelmiszerekkel, ruházattal, pénzzel és olvasmányokkal látja el. A fogoly magyar verses köteteket szeretne olvasni s Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Virág Benedek és Kisfaludy Sándor költeményeinek megszerzését kéri Gabriellától. «Tudd meg egyúttal, hogy a három utóbbi költő életben van-e még? Az öreg Szabóra nézve már régebben azt a hírt kaptam, hogy már meghalt.»)

1816. — Neje igazi egetvívó asszonyszív. Fáradhatatlanul jár-kel, eseng, folyamodik ügyében. A brünni vizsgálóbizottság lelkiismeretesen s amellett jóakaróan végzi feladatát. (A franciáknak a magyarokhoz intézett 1809. évi csábító kiáltványáról a következőket vallja: a kész magyar fordítást elébe tették, a szöveget az osztrák hatóságok írásos engedélye alapján vizsgálta át, mindössze néhány stiláris javítást tett benne. Franciaországba azért vándorolt ki, mert félt ellenségei bosszúálló dühétől. Nem tagadja, hogy Franciaországot második hazájának tekintette, viszont mindent megtett arra nézve, hogy régi hazája kormányánál és az osztrák császár őfelségénél igazolja magát kényszerű elhatározásáért. Az a vád, hogy az osztrák hadsereg párisi bevonulása után rossz hangulatot igyekezett támasztani a francia közvéleményben, alaptalan koholmány és becstelen cselszövény. A vizsgálóbizottság az adatok mérlegelése, minden idevonatkozó irat felülvizsgálása és számos szembesítés után elég kedvezően vélekedett a vádlottról s fölterjesztésében megjegyezte, hogy a tudós férfiú jellemének a parancsoló természet az alapja, erkölcsi felfogását zsinórmértékül veszi mások erkölcsösségének megállapításánál, saját véleményéről úgy beszél, mint egy diktátor: «Heves vélemény-nyilvánításai, merész gondolatai, gyakran nyers és szerénytelen nyilatkozatai sok ellenséget szerezhettek neki, kik ellen gyakran hangosan felemeli szavát. De meggyökerezett gonosz embernek s az államra veszélyes egyénnek alulírott vizsgálóbizottság ezen

megtévedt embert lélektani megfigyelések s a feleségével folytatott levelezései alapján nem tarthatja». A brünni vizsgálóbizottság szakvéleménye után a bécsi rendőrminiszter előterjesztése következett a császári felséghez: bár a vádlott jogilag nem bűnös, korlátlan szabadsága nem adható vissza, hanem tapintatos módon kell ártalmatlanná tenni az államra nézve; az állam érdeke nem engedi meg, hogy visszatérhessen hazájába vagy Bécsbe, valami más helyre kellene számüzni. «Bátor vagyok tehát felségednek — tette meg előterjesztését a rendőrminiszter — alázatos hódolattal Linz városát javaslatba hozni, ahol én őt a tartományi főnök s a rendőrigazgató legszigorúbb őrizete és megfigyelése alá fogom helyeztetni. Ha felséged ezen legalázatosabb javaslatomat elfogadni kegyeskednék, még felmerül az a kérdés, miként kellene Bacsányiról gondoskodni. Ő tudvalevőleg vagyontalan ember s a mai viszonyok között nincs módjában, hogy kenyerét tisztességes úton megszerezhesse... Bacsányi neje az ismert költőnő, Baumberg Gabriella, ki leánya egy tiszteletreméltó hivatalnoknak, ki felséged hü szolgálatában halt meg. E nő, mint Bacsányinak szerencsétlen hitvestársa, méltó felséged szánalmára. Nevezett, mint költőnő, már gyakran kiérdemelte felséged kegyét. Ő egy nemeslelkü asszony, ki mintaképe a hüséges hitvestársnak s ki, mint eddig is, ezután is meg fogja osztani sorsát férjével. Ha felséged atyai jósága kegyes volna Bacsányi nejének évi négyszáz forint nyugdijat adományozni, ezen a módon a házaspár fontos szükségleteiről egyelőre gondoskodva volna.» Ferenc császár elfogadja a javaslatot, a költő augusztus havában kiszabadul, Linzbe internálják. «Nagyhangú» föllépése nem tetszik az ottani rendőrigazgatónak, hivatalos jelentése felbosszantja a bécsi rendőrminisztert: Bacsányi — irja — jobban tenné, ha hencegő magaviselete helyett becsületes munka után nézne; arcátlanság tőle, ha úgy állitja fel a kérdést, hogy őt az osztrák állam eltartani tartozik mindaddig, mig meg nem kapja francia nyugdíját; nem ártatlan ember, örüljön, hogy megszabadult a veszélytől. Később egyre jobban elmérgesedik a helyzet: «Bacsányi — irja a bőszült rendőrminiszter a felsőausztriai tartományi főnöknek — egy tolakodó s elkényeztetett koldus, ki maga épúgy, mint neje, mások nyakán akar élősködni s ezt kényelmesebbnek találja, minthogy maga dolgozzék». A tartományi főnök belátóbb ember; sajnálja a linzi szállodában adósságokból élő házaspárt; attól is fél, hogy a nyomor és

kétségbeesés öngyilkosságra, lopásra vagy csalásra fogja kényszeríteni a költőt. Sok iratváltás után Ferenc császár végre kiutal magánpénztárából évi ötszáz forint kegydíjat Baumberg Gabriella számára.)

1817. — A költő megkapja a francia királyi kormánytól évi kétezer frankos nyugdíját. Azontúl rendezettebb anyagi viszonyok között él. (A francia királyi nyugdíj kiutalása után az osztrák császári kegydíjat megvonják Gabriellától. A bécsi rendőrminiszter különböző rosszindulatú intézkedésekkel állandóan bosszantja a házaspárt, de a linzi kormányhatóságok jobbindulatúak. A kémek jelentései szerint Bacsányiék kezdenek megszabadulni adósságaiktól, visszavonultan élnek, levelezésük szükkörű.)

1821. — Linzből nem távozhatik, de azért újból fellép mint magyar író. Pesten megjelenik a nyelvújítást bíráló füzete. Kazinczy Ferenc és barátai bosszankodnak kritikájáért. (Kevés a jó embere, az új nemzedékből nem ismer senkit, a régiek közül már sokan meghaltak, egyelőre még a bátrabbak is félnek a vele való levelezéstől. Kisfaludy Sándorhoz negyedszázados barátság fűzi, de az előkelő nemesurat felsőbb helyről arra intik, hogy ne érintkezzék vele. Kazinczy Ferenc gúnyos hangon nyilatkozik róla leveleiben. A linzi számüzöttnek éreznie kell, hogy politikai szempontból gyanús számüzöttnek tartják s irodalmi dolgokban is ártani igyekeznek neki. Mégis visszavágyik hazájába régi kérlelhetetlen ellenségei és ifjú sértegetői közé.)

1827. — Pesten megjelenik költeményeinek első gyüjteménye. Hatvannégy éves. A verses kötetet Kazinczy Ferenc és köre kicsinylően fogadja. (Még költői hivatottságát is kétségbe vonják. Úgy beszélnek róla, mint egy régen letünt korszak fölösleges irójáról. Éreznie kell, hogy az idősebb irodalmi vezérekkel szövetkező új nemzedék könyörtelenül félretolja útjából. Vannak azért, akik szívesen olvassák; egyesek puhatolódznak, nem lehetne-e a kormánynál kieszközölni hazabocsátását; de ehhez legalább is az országgyülés fellépése vagy az uralkodó különös kegyelme volna szükséges.)

1835. — Újból kísérletet tesz, hogy verses munkáinak második kiadásával kedvezőbb véleményre hangolja magyarországi ellenségeit. Hetvenkét éves. Ismét visszautasítják. (Személyének meggyülöltetése Kazinczy Ferenc szomorú hagyatéka. A széphalmi vezér sohasem tudta neki megbocsátani, hogy annak idején igaztalan erőszakossággal elvette

töle a kassai Magyar Museum szerkesztését; haragudott rá összeférhetetlen természete miatt is. A Kritikai Lapok 1836. évfolyamában Toldy Ferenc kíméletlen bírálata legjobban mutatja kortársai ellenérzését.)

1839. — Gabriella halála. Az agg költő összetört lélekkel siratja. (Az 1830-as esztendőkben már annyira javult a házaspár társadalmi helyzete Linzben, hogy a felsőausztriai helytartó meghívta estélyeire mindkettőjüket, a felügyeletükkel megbízott linzi rendőrfőnök pedig ismeretséget kötött velük. Benső barátjuk volt Hafner József, egy tehetséges fiatal linzi szobrász. Gabriella halála után ő viselt gondot az aggastyánra, hagyatékát ő őrizte meg, írásai az ő közvetítésével jutottak a Magyar Tudományos Akadémia birtokába.)

1843. — A Magyar Tudományos Akadémia megválasztja levelező tagjának. Nyolcvan esztendős. (Ennél az elkésett választásnál semmi sem mutatja jobban a tudományos és irodalmi körök méltánytalan magatartását a XVIII. századi úttörők legutolsó itt maradt tagjával szemben. Megválasztását Toldy Ferenc vitte keresztül, hogy kiengesztelje a kritikáival annyira megbántott költőt. «A büszke férfiú — panaszolta később a magyar irodalomtörténetírás atyja — visszautasította jobbomat, midőn nyolcvanadik évi ünneplésére akadémiai megtiszteltetését keresztülvittem.» Ajánlását többek között a következők írták alá: Bugát Pál, Czuczor Gergely, Fáy András, Horváth Mihály, Szontagh Gusztáv, Vörösmarty Mihály. Ez év őszén a pozsonyi országgyűlés egyik kémje érdekes jelentést küldött a bécsi legfőbb rendőrhatósághoz: Beöthy Ödön ellenzéki politikus meg akarja látogatni Ausztriában Bacsányi nevű honfitársát, a Martinovics-féle összeesküvésből ismert linzi számüzöttet: «Bacsányi — írja a besúgó — már túl van a nyolcvanadik éven, de, mint mondják, még mindig tüzeslelkű hazafi, ki hazája fejlődését és viszonyait állandóan figyelemmel kíséri. Az itteni hazafiak épen azért annál melegebben érdeklődnek iránta s Beöthy személyesen akarja őt megismerni. Mint állítják, Bacsányi a francia udvartól nyugdíjat húz». Az való, hogy az agg költő haláláig járatta Linzbe a jelentékenyebb magyar folyóiratokat és hírlapokat s ezek révén jól ismerte hazája helyzetét.)

1845. — Május 12-én meghal Linzben. Gabriella mellé temetik. Hazájában senki sem sejti, hogy már nincsen az élők sorában. (Az utolsó magyar ember, aki kezet szorított vele, Erdélyi János volt. A később oly

neves kritikus 1844 májusában utazása közben meglátogatta s egy óráig időzött lakásán. Az esetről a linzi rendőrség azonnal értesítette a bécsi legfőbb rendőri hatóságot, bizalmas nyomozás indult meg a látogatás okának kipuhatolására, Bacsányi János levelezésének ellenőrzését megszigorították, Erdélyi Jánost titokban rendőri felügyelet alá helyezték. A boldogtalan költő igazán csak a sírban találta meg nyugalmát. Sírját Hafner József vette gondjaiba, halála után fia ügyelt a költőpár nyugvóhelyére, ennek elhúnytával gondozatlanul maradt a linzi sír.)

1847. — Toldy Ferenc külföldön utazik, Linzben találkozni szeretne Bacsányi Jánossal, ekkor tudja meg elhúnytát. (Halálának híre részvétet kelt, Toldy Ferenc még ebben az évben emlékbeszédet mond róla az Akadémiában: «Teszem ezt nem pusztán hivatalos kötelességből, hanem szívem ösztönéből is, hogy azzal irántam legalább árnyékát békéltessem ki».)

1865. — Toldy Ferenc buzgalmából megjelenik munkáinak gyüjteményes kiadása. (A kötet elöszavában Toldy Ferenc visszapillant a két évtizeddel azelőtt elhúnyt költő pályájára, megemlíti linzi elszigeteltségét és számüzetéséből folytatott irodalmi harcait: «Hosszas távollét után a hazától máskép talált mindent, mint ahogy hagyta vagy képzelte volt: más irányt, más mértéket, más embereket s a kor élén azt a férfiút — Kazinczyt — kivel s ki mellett kezdte nagyobb tevékenységét, kit oly korán és annyira elidegenített magától, hogy a legengesztelékenyebb ember csak övele nem bírt őszintén kiengesztelődni. Azon pontra, melyen Kazinczyt találta, nem tudta, nem akarta ezt követni; felkeresve a Kazinczy ellenesei által, ezekhez csatlakozott s részt veendő ezek hadjáratában irta kiáltványát az új iskola ellen, melynek egykor segített alapjait lerakni. Elkésett. Egykor minden sora figyelemmel fogadtatott: most a számüzött szava, mint egy elmult század szózata, egy régi sírból hangzott át az új és friss életű jelenbe. Sajnálták. Elpendült.»)

1896. — A Magyar Tudományos Akadémia nagygyülése elrendeli Bacsányi János arcképének kifüggesztését az egyik akadémiai teremben. (Az olajfestésü mellkép másolat Füger Henriknek a Történelmi Képcsarnokban megőrzött eredetije után.)

1904. — Horánszky Lajos Bacsányi-emlékek után kutat Linzben: a költőről ott már senki sem tud. («A dunaparti kies városkában azt sem tudja jóformán senki, hogy Baumberg Gabriella, a régi Bécs Sapphója

is ott porlik hű élettársa mellett a kis linzi temetőben. A ház, ahol Bacsányi meghalt, megvan még a Landstrassén, de fogalma sincs ott senkinek arról, hogy a magyar költő valaha ott lakott. Szeptember hóban látogatást tettem a sírnál s azt erősen pusztuló állapotban találtam. Habár a sírt a Magyar Tudományos Akadémia megváltotta, annak gondozására intézkedés nem történt.» Bacsányi János és kora. Budapest, 1907.)

1931. — A költő tapolcai szülőházát emléktáblával jelölik meg. (Az idegenek kezére jutott régi portán elül egy földszintes lakóház áll; hátul, az udvar és a kert végében, közvetlenül a tapolcai tó partján, egy törpe viskó. Egyesek szerint az utóbbiban, mások szerint a felső lakóházban született a költő.)

Kiadások. — Bacsányi János mint pesti egyetemi hallgató bocsátotta közre első munkáját: A magyaroknak vitézsége régiek példáival megvilágosítva. Pest, 1785. (A latin szöveg nyomán készült átdolgozást báró Orczy Lőrinc nyomatta ki a maga költségén. A magyar hősiesség példáinak felsorolásával az ifjúság nemzeti önérzetének megerősítését célozta az átdolgozó. Latin eredetije névtelenül jelent meg: Nagyszombat, 1745.) — Az írók figyelmét a kassai Magyar Museumban közreadott prózai és verses munkáival vonta először magára. (1788–1792.) Itt vitatkozott Rájnis József ellen a műfordítás alapelveiről, itt ismertette Bessenyei György és Báróczi Sándor munkáit, itt közölt részleteket Osszián-fordításából. — Külföldi számüzetése idején is élénk érdeklődéssel kísérte a magyar irodalmi életet. Mikor a Kazinczy-ellenes dunántúli írók, Kisfaludy Sándor és társai, a maguk pártjára vonták, nyilvánosan megtámadta a nyelvújítókat: A magyar tudósokhoz. Pest, 1821. (Magasztaló hangon szól Gyöngyösi Istvánról és Faludi Ferencről, epésen leckézteti az új költőket és a nyelvújítókat.) — A nyelvújítók úgy torolták meg támadását, hogy költeményeinek első gyüjteményéről kicsinylő hangon írtak. Ez a gyüjtemény: Bacsányi János versei. Buda, 1827. (A kötet a költő barátjának, Juranics László tolnamegyei plébánosnak, költségén jelent meg. A 130 lapos könyv kinyomtatásáért négyszáz pengőforintot kért a nyomda.) — Bővített kiadása: Bacsányi János poétai munkái. Buda, 1835. (A költő arcképével és következő ajánlásával: «Főtiszteletű Juranics László pécsi kanonok úrnak, több vármegyék táblabirájának, mint legrégibb szíves jóbarátjá-

nak küldi s ajánlja a szerző». A kötetet nem vásárolják, még az írók sem érdeklődnek utána, Toldy Ferenc kemény hangon szól róla a Kritikai Lapokban. Ezt az elbánást haláláig nem bocsátja meg a linzi számüzött.) — Húsz évvel halála után jelent meg munkáinak első teljesebb kiadása: Bacsányi János költeményei válogatott prózai irásaival egyetemben. Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1865. (A megbántott költő emlékét a magyar irodalomtörténet atyja ismételten felújította. Ebbe a kötetbe megírta életrajzát. Ifjúkori méltánytalan magatartásáért és igazságtalan kritizálgatásáért ugyanolyan elégtételt adott, mint Kölcsey Ferenc, a maga kegyeletes emlékbeszédében, Berzsenyi Dánielnek.) — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények a költő verseiből.) — Szinnyei Ferenc kiadása: Bacsányi János. Budapest, 1904. (Életrajzának függelékéül kiadatlan prózai és verses munkáinak közlése.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — U. az: Összegyüjtött munkái. Nyolc kötet. Pest, 1868–1874. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Thaly Kálmán: Bacsányi sírja és emlékezete Linzben. Figyelő. 1877. évf. — Bayer Ferenc: Bacsányi János. Sopron, 1878. — Radó Antal: A magyar müfordítás története. Budapest, 1883. — Heinrich Gusztáv: A müfordítás elméletéhez. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 19. köt. Budapest, 1884. — Bérczy Jenő: Bacsányi János. Kaposvár, 1886. — Széchy Károly: Magyar költő idegen földön. Erdélyi Múzem-Egylet Kiadványai. Kolozsvár, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Bodiu Mihály: Bacsányi János. Losonc, 1894. — Cserney József: A müfordítás kérdésének története a magyar irodalomban. Kalocsa, 1902. — Szinnyei Ferenc: Bacsányi János. Budapest, 1904. — Váczy János: Az egyeztető irány. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Molnár János: Bacsányi János levelei Ráday Gedeonhoz. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf. — Horánszky Lajos: Bacsányi János és kora. Budapest, 1907. — Suszter Oszkár: Bacsányi János. Zalaegerszegi áll. gimnázium értesítője. 1908. — Kocsis Vince: Orczy Lőrinc költészetének hatása Bacsányi Jánosra. Kalazantinum. 1911. évf. — Viszota Gyula:

Bacsányi János akadémiai tagsága. Akadémiai Értesítő. 1911. évf. — Berde Mária: Bacsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete. Kolozsvár, 1912. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Bellaagh Aladár: Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — U. az: Bacsányi János. Budapesti Szemle. 1913. évf. — Schuy Gilbert: Bacsányi János és I. Napoleon 1809-iki proklamációja a magyarokhoz. Budapest, 1914. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Pukánszky Béla: Herder hazánkban. Budapest, 1918. — Fraknói Vilmos: Martinovics élete. Budapest, 1921.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A REGÉNYIRODALOM
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Francia elbeszélő munkák fordításai.
Német elbeszélő munkák fordításai.
Dugonics András.
Kármán József.

FRANCIA ELBESZÉLŐ MUNKÁK FORDÍTÁSAI.

Mária Terézia királynő korában a francia királyi udvar varázsától mámoros európai uralkodók mindenfelé pártfogásukba vették a francia nyelvet, francia irodalmat, francia szokásokat. A bécsi udvar a franciás szellem egyik tűzhelyévé vált, a magyar mágnáscsaládok itt ismerték meg az előkelő formákat, az idekerült magyar nemesurak és katonatisztek innen irányították hazájuk felé az új áramlatot. A franciás műveltség egyre jelentékenyebb erővel kezdett gyökeret verni Magyarországon.

Hogy a tanultabb olvasók az 1750-es évektől kezdve szívesen forgatták a francia elbeszélő munkákat, ezt Fénelon és Marmontel regényeinek fordításai is bizonyítják. Az idegen nyelveken nem tudó magyarok ekkor ismerkedtek meg az államregény műfajával. Fénelon politikai regényét, a *Telemakus*t, Mária Terézia királynő uralkodása idején ketten is lefordították. Gróf Haller László erdélyi földbirtokos fordítása (1755) nagy igyekezetre valló munka, de meglátszik rajta, hogy a fordítónak igen nagy nehézségébe került csak valamennyire is megközelíteni Fénelon elegáns prózáját. Zoltán József erdélyi orvos fordítása (1783) még ennyire sem sikerült.

A magyar prózai elbeszélő stílus ebben a korszakban még meglehetősen fejletlen volt, a fordítók a francia szöveg finomabb árnyalatait nem tudták visszaadni, a könnyebb kifejezésekben is körülírásokra kényszerültek, prózájukat túlterhelték nehézkes szerkezetű mondatokkal. Mindez elmondható Marmontel politikai tanítóregényének, a *Belisarius*nak, két fordítójáról: Zalányi Péter erdélyi református lelkipásztorról (1773) és Báró Daniel István erdélyi földbirtokosról (1776) is. Fordításaik világosan mutatták, milyen égető szükség volt már a magyar stílus reformjára és a nyelvújításra.

A francia irodalom barátai közül mint fordító és mint stílusreformátor Bessenyei György bécsi testőrtársa, Báróczi Sándor tűnt ki. Faludi Ferenc után ő az első elismerést érdemlő prózai fordító. Első munkája Calprenède nagyterjedelmű francia regényének, a *Kasszándrá*nak, kivonatos fordítása. (1774.) A heroikus regényben rendkívüli események játszódnak le, a hercegek és hercegkisasszonyok csodás kalandokon mennek át, a lovagias tettek és szerelmi vallomások egymást érik. A hősök és hősnők tele vannak eleganciával és bókokkal, a legkétségbeejtőbb helyzetekben is hosszasan és finomkodva beszélnek, a frázisok és bombasztok egymást érik. Épen ez a mesterkélt stílus juttatta nehéz helyzetbe Báróczi Sándort. Az eredeti szöveg nagy szókincse és gazdag kifejezéskészlete tolmácsolhatatlannak látszott; egy-egy franciás fordulat szinte áthághatatlan akadályokat gördített a fordító elé. Mivel pedig Báróczi Sándor nemcsak megérttetni, hanem gyönyörködtetni is

akart, tizenöt esztendejébe került, míg végre elkészült kéziratával. Második fordítása, Marmontel *Erkölcsi meséi*nek könyve (1775), már könnyebben ment. Itt nem áradozó szónoklatokat kellett fordítania, hanem élénkebb előadású, érzelmes hangú francia szöveget. Ez a fordítása tökéletesebb az előbbinél. Hasonló kellemességű elbeszélő stílus eladdig nem mutatkozott a magyar irodalomban. Báróczi Sándor mint szóújító óvatos volt, annál szabadabban mozgott a magyar nyelv természetével nem ellenkező franciás mondatszerkezetek átültetésében. Az akkori magyar nyelv szóanyagát és idegen mesterei szóláskészletét olyan stílusérzékkel használta, hogy ez a tehetsége érdemes helyet követel számára a régi magyar fordítók sorában.

A magyar királyi testőrségben szolgáló nemesifjak, Bessenyei György és Báróczi Sándor példájára, szorgalmasan dolgoztak. Nem az írói dicsőség lebegett szemük előtt, hanem hazájuk művelődésének és nyelvük pallérozásának előmozdítása. Különösen a francia remekírók fordításával iparkodtak lelket verni a magyar irodalomba, de olykor elővették az angol irodalom néhány híresebb termékét is. Az angol szerzőket francia fordítások nyomán ültették át magyarra. Ezek a lelkes katonatisztek — Bessenyei Sándor, Czirjék Mihály, Harsányi Sámuel, Báró Naláczi József — többnyire hivatottság nélkül fogtak munkához s azt a külföldi munkát fordították, amelyik épen kezük ügyébe esett. Az újításra várakozó nyelvvel nehezen boldogultak. A kifejezésekkel való keserves küszködés rányomta bélyegét a legtöbb fordításra.

A bécsi gárdisták példáját itthon többen is követték, néhány évtized leforgása alatt számos külföldi elbeszélő és drámai munka jelent meg magyar nyelven. A franciás irányú írók között legjobban PÉCZELI JÓZSEF tűnt fel fordításaival. Hogy milyen hajlékony nyelvű stiliszta volt, azt *Young éjtszakái*val (1787) mutatta meg. Még nem állott rendelkezésére a nyelvújítás szókincse és kifejezéskészlete, nagy küzdelmet kellett folytatnia az idegen szöveggel, prózája még sem vált költőietlenné. Hogy mennyire hajlítható az ormótlannak tartott magyar beszéd, ezt *Hervey sírhalmai*nak (1790) lendületes átdolgozásával is igazolta. Mint általában a franciás irány prózaírói, ő sem írt eredeti szépirodalmi munkát, de legalább helyes stílusérzékkel fordított.

Az egykorúak a franciás irányú prózai fordítók közül Báróczi Sándort becsülték legtöbbre. (Ányos Pál, Bacsányi János, Barcsai Ábrahám, Orczy Lőrinc, Révai Miklós.) Stiláris érdemeit különösen Kazinczy Ferenc hirdette. A lelkes olvasó hálájával tekintett fordításaira, mesterének vallotta őt, egyaránt magasztalta mint embert és mint írót. Sárospataki diáksága idején, tizennyolc éves korában, került kezébe Marmontel-fordítása, ettől kezdve Báróczi Sándor nyomdokain iparkodott haladni. (1777.) Félszázad mulva is boldog örömmel emlékezett vissza a Marmontel-könyv hatására. «Ma is bírom a könyvet; — írja a Pályám Emlékezetében — még rajta van ifjú esztendeim örömének kedves emléke; még ismerem a helyeket, ahol édes szólása csodálgatásaiban fel-felsikoltozám. Ő vala örök olvasásom ezentúl s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel.» (Tudományos Gyüjtemény. 1828. évf.) Bácsmegyey Leveleit «A Bárótzi Tisztelőinek» ajánlotta azzal a vallomással: «Hogy írtam és írok: Bárótzi míve». (1789.) Mikor időnkint meg-megfordult Bécsben, mindig tisztelgett öreg írótársánál; otthon pedig naponkint rárápillantott dolgozószobája falán függő arcképére. A Marmontel-fordítás

vele volt tiroli börtönében, magával vitte a könyvet munkácsi rabságába is. Még ötven éves korában is így írt Bécsbe mesterének: «Gyermeki korom óta Te valál példányom, melyet követni igyekeztem. A hiúság soha engem annyira el nem szédíthetett, hogy magamat Mesteremmel összehasonlítani merészeljem». (1808.) A gyüjteményes Báróczi-kiadás az ő hálás ügybuzgalmának köszönhető. (1813–1814.)

Elbeszélő munkák fordítói és átdolgozói:

Aranka György (szül. 1737. szeptember 15. Szék, Doboka megye; megh. 1817. március 11. Marosvásárhely) református székely nemes, a marosvásárhelyi királyi tábla bírája. Stílusának gyöngeségére jellemző, hogy idegenből átültetett szépirodalmi könyveit még az 1790-es évek jóakaró olvasói is fanyarul fogadták, bár Kazinczy Ferenc iparkodott mellettük hangulatot kelteni leveleiben. Alkalmi költészete is kritikán alul állt. Egyébként sokat fáradt az erdélyi szellemi élet fellendítése érdekében, az irodalmi vezér hírnevére vágyott, de még szükebb környezetét sem tudta meggyőzni írói hivatottságáról. Egyesek gúnyos versekkel csipkedték. (Bethlen Elek gróf: «Aranka pediglen erőlködik vala, Aranka pediglen poéta nem vala»; Teleki József gróf: «Bezzeg amely szépen, ha olyan jól szólnál, Akkor nem Aranka, hanem Arany volnál».) — A budai basa. Bécs, 1791. (Francia történeti regény fordítása.) — Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése. Kolozsvár, 1790. (A magyar és az angol alkotmány fejlődésének rokonságáról. A szerző egyike legelső anglofil politikusainknak.) — Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez. Kolozsvár, 1791. (A röpirat nyomán megalakult Erdélyi Magyar Nyelvmüvelő Társaság tagjai két részre oszlottak: tudósokra és jótevő tagokra. A tagok munkálataiból egy kötet meg is jelent: A Magyar Nyelvmüvelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben, 1796.) — Scriptores rerum Transilvanicarum. Két kötet. Szeben, 1797–1800. (A magát kiváló történettudósnak valló férfiú bejárta Erdélyt, számos kortörténeti kéziratot szedett össze s a tőle szervezett Erdélyi Kéziratkiadó Társaság költségén bocsátotta közre gyüjteményének egy részét.) — Aranka György apró munkái. Marosvásárhely, 1805. (Filozófiai fejtegetések. A szerző komolyan hitte, hogy a bölcseletben még Kantot is sikerült felülmulnia.)

Báróczi Sándor (szül. 1735. április 11. Ispánlaka, Alsófehér megye; megh. 1809. december 24. Bécs) bécsi gárdista. Erdélyi református nemesi családból származott, tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban végezte, a nagyszebeni kormányszéknél gyakornokoskodott, innen esküdt fel a magyar királyi testőrség zászlaja alá. Alsófehér megye küldte Bécsbe 1761-ben Mária Terézia gárdistái közé. Negyvenkilenc esztendőt töltött az osztrák fővárosban, anélkül, hogy csak egyszer is látta volna még Erdélyt. Hosszú katonai szolgálata után ezredesi ranggal vált meg a gárdától, mint nyugalmazott katonatiszt vegyészeti kísérletekkel töltötte idejét. Szenvedélyes alchimista volt, magába zárkózott, kedvetlen agglegény. Csunya külseje, anyagi bajai, atyjával való összezördülése borússá tették kedélyét. Az élet örömei helyett a könyvekben és az aranycsinálás titkainak kutatásában keresett szórakozást. Mikor Kisfaludy Sándor, mint testőr, parancsnoksága alatt szolgált Bécsben, távolról sem látta alakját olyan eszményinek, mint Kazinczy Ferenc. «Báróczi, midőn én Bécsbe kerültem, oly csodálatos, az ifjúságot kerülő és leszóló, testére és lelkére nézve kellemetlen ember, fösvény, öreg alchimista volt, hogy társaságát minden ember kerülte». Vele a dunántúli költő «hármat sem szólott a szolgálaton kívül». Annál szívesebben társalgott és levelezett az öreg katona Kazinczy Ferenccel. — Első fordítása: Kasszándra. Hét kötet. Bécs, 1774. (Calprenède regényének fordítása franciából. Második kiadása: Pest, 1793–1794. Harmadik kiadása: Pest, 1813–1814. Az utóbbi kiadást Kazinczy Ferenc rendezte sajtó alá.) — Erkölcsi mesék. Bécs, 1775. (Marmontel hat novellájának fordítása franciából. Új kiadásai: 1785, 1814.) — Erkölcsi levelek. Bécs, 1775. (Dusch szentimentális elbeszéléseinek fordítása németből. Új kiadásai: 1786, 1814.) — Bessenyei György társasága. Bécs, 1777. (Ebben egy verses levele barátaihoz intézve.) — A védelmeztetett magyar nyelv. Bécs, 1790. (Hazafias felszólalás a magyar nyelv jogaiért. Egyetlen eredeti prózai munkája.) — A mostani Adeptus vagyis a szabadkőmívesek valóságos titka. Bécs, 1810. (Fordítás franciából. Egy aranycsináló élményeinek története.) — Amália történetei. Bécs, 1810. (Fordítás németből. Érzelmes családi regény.) — Báróczi minden munkái. Nyolc kötet. Pest, 1813–1814. (Kazinczy Ferenc gyüjteményes kiadása a négy évvel azelőtt elhúnyt fordító arcképével és életrajzával. Tartalma: Kasszándra, Erkölcsi mesék, Erkölcsi levelek.)

Bessenyei Sándor (megh. 1809. február 24. Kelinc-sziget, Szabolcs megye) bécsi gárdista, Bessenyei György testvérbátyja. Kapitányi ranggal lépett át a hadseregbe, részt vett II. József császár török háborújában, végül hazament szabolcsmegyei birtokára. Itthon a Tisza egyik kis szigetén fejezte be Milton prózai fordítását. Francia szöveg után dolgozott, eredetijének költői szépségeiből nem hozott át semmit, fordítását mégis szerették. — Elveszett paradicsom Milton által. A visszanyert paradicsom. Két kötet. Kassa, 1796. (Az Elveszett Paradicsomot Dupré francia fordításából, A Visszanyert Paradicsomot Mareuil francia fordításából ültette át. Munkájának újabb kiadásai: 1817, 1866, 1874.)

Czirjék Mihály (1753–1798) bécsi gárdista, utóbb császári és királyi kapitány. Tanulmányait a sárospataki református kollégiumban végezte, a magyar királyi testőrségbe Szatmár megye ajánlatára vették fel. A lelkes testőr 1784-ben, Barcsai őrnagy és Báróczi kapitány nevében, szerető lélekkel fordult a nála hat esztendővel ifjabb Kazinczy Ferenchez: arra kérte, jöjjön közéjük Bécsbe, mert a gárdisták szívesen olvasták kéziratos Gessner-fordítását. Később a testőrségből a sorhadhoz lépett át, II. József török háborújában és I. Ferenc francia háborúiban vitézül harcolt, súlyos sebeket kapott. — Érzékeny levelek. Bécs, 1785. (Colardeau, Dorat és Blin De Sainmore népszerű heroidái franciából.)

Daniel István báró (megh. 1772) erdélyi földbirtokos, Mária Terézia királynő hadseregének tisztje. Előkelő székely családból származott, fiatalon húnyt el. — Marmontel-fordítása halála után négy esztendővel jelent meg: Belisarius, mely Marmontel uram által kiadatott, azután pedig magyarra fordittatott. Kolozsvár, 1776. (Az eredeti regény: Bélisaire. 1766.)

Gerő György (szül. 1732. augusztus 12. Szekszárd; megh. 1768. augusztus 28. Ungvár) jézustársasági tanár. — Keresztény Herkulesnek Bullioni Godofrednek hadi munkái. Két kötet. Kassa, 1768. (Regényes történet az első kereszteshadjárat korából. A magyar fordító latin szöveg nyomán dolgozott.)

Haller László gróf (1717–1751) erdélyi földbirtokos, Máramaros megye főispánja, a Hármas História szerzőjének dédunokája. Fénelon-fordításának kéziratát halála után négy évvel nyomatta ki Barkóczy Ferenc egri püspök: Telemakus bujdosásának történetei,

melyet francia nyelven írt Féneloni Saligniák Ferenc, magyarra fordított gróf Haller László, most pedig magyar hazánk fő, közép és alacsony rendeinek örömére, kedves és bölcs mulatságára kinyomtattatott Szalai Barkóczi Ferenc. Kassa, 1755. (Az eredeti regény: Télémaque. 1699. Haller László fordítása két évtized alatt még három kiadást ért: 1758, 1770, 1775. Csak ezután jelent meg Zoltán József Telemakusa.)

Harsányi Sámuel (megh. 1814) bécsi gárdista, utóbb az erdélyi főkormányszék tisztviselője és az erdélyi királyi tábla bírája. — Érzékeny mesék. Sopron, 1794. (Három novella. D'Arnaud után franciából.)

Naláczi József báró (1748–1822) bécsi gárdista. Mikor a magyar királyi testőrségben szolgált, Báróczi Sándor irodalmi munkásságra buzdította; ettől az időtől kezdve kitartóan fordítgatott. Bécsből hazatérve az erdélyi főkormányszék tagja lett, zarándmegyei főispán, a nagyenyedi református kollégium főgondnoka. Jószágait a Hóra-lázadáshoz csatlakozó oláh parasztok 1784-ben kegyetlenül elpusztították. — Eufémia vagy a vallás győzedelme. Szomorú darab. Pozsony, 1783. (D'Arnaud után franciából.) — A szerencsétlen szerelmesek avagy gróf Comens. Szomorú darab. Pozsony, 1793. (D'Arnaud után franciából.) — Young éjjelei avagy siralmi, melyet franciából fordított. Nagyszeben, 1801. (Az európai hírű angol költőnek a halálról és a halhatatlanságról írt elmélkedéseit magyar nyelven már 1787-ben közrebocsátotta Péczeli József. A francia fordítás szövege nyomán dolgozott ő is.)

Névtelen fordító: Cyrus nyugodalma avagy Cyrusnak történetei és élete az ő tizenhat esztendős korától fogva életének negyvenedik esztendejéig. Kolozsvár, 1778. (Az erdélyi franciás irány egyik gyönge terméke. Oktató célú regény a perzsa királyról. Az eredeti francia regény szerzője ismeretlen.)

Péczeli József pályájáról: a róla szóló fejezetben. — Young éjtszakái és egyéb munkái. Két kötet. Győr, 1787. (Latourneur francia átdolgozása után. Újabb kiadásai: 1795, 1815.) — Hervey sírhalmai és elmélkedései. Pozsony, 1790. (Francia szöveg után. A búsongó munka Young kesergéseinek utánzata. A magyar szöveg szabad átdolgozás, csakúgy, mint a Young-könyv.)

Zalányi Péter torda-aranyosmegyei felvinci református lelkipásztor. — Marmontel-fordítása: Belisarius, mely a francia nyelv művelésére rendeltetett társaság egyik tagja Marmontel uram által azon nyelven kiadatott, mostan pedig magyarra fordította Z. P. Kolozsvár, 1773. (Ezt a Marmontel-kötetet Báróczi Sándor, Kónyi János és báró Daniel István Marmontel-fordításai követték. Művészi hatásra törekvő magyar Marmontelt bocsátott közre Kazinczy Ferenc 1808-ban).

Zoltán József (szül. 1712. Kolozsvár; megh. 1763. Kolozsvár) orvos. Szülővárosának református kollégiumában s az utrechti és leydeni egyetemeken végezte tanulmányait. Egyideig Alsófehér megyében, később szülővárosában működött. — Fénelon-fordítása halála után húsz esztendővel jelent meg: Telemakusnak, az Ulisses fiának, bujdosásai. Kolozsvár, 1783. (A fordítás körülbelül egy időben készült Haller Lászlóéval, de az utóbbinak már negyedik kiadása forgott közkézen, mikor végre Zoltán József munkája is megjelenhetett. Ekkor már, az újulni kezdő magyar stílus korszakában, nehézkesnek találták szövegét.) — Másik munkája: Bidpai és Lokman indiai históriái és költött beszédei. Kolozsvár, 1783. (A Pancsatantrának ez a fordítása két évvel később jelent meg, mint Báji Patay Sámuel magyar Pancsatantrája. A szöveg első része Zoltán József munkája, a többi a cegei névtelené. Ez a névtelen fordító valószínüleg gróf Wass Sámuel volt.) — Zoltán Józsefet az erdélyiek nevében halálakor Incze Mihály, a kolozsvári gyülekezet első papja, siratta el s búcsúztató beszédét nyomtatásban is közrebocsátotta: Hazáját híven és serényen gyógyító szerelmes orvos néhai medicinae doctor Zoltán József uram, kinek meghidegedett tetemei felett a kolozsvári ref. ecclesiának templomában együgyü halotti prédikációval utolsó tisztességet tett. Kolozsvár, 1763.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872. — Radó Antal: A magyar műfordítás története. Budapest, 1883. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. köt. Budapest, 1888. — Lázár Béla: Zoltán József. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1887. évf. — Petrik Géza: Magyarország biblio-

grafiája. 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888–1897. — Zimányi József: Báróczi Védelmeztetett Magyar Nyelve. Ungvári kir. kat. gimnázium értesítője. 1889. — Weszely Ödön: Marmontel és négy magyar író. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. Két kötet. Budapest, 1897. — Horváth János: Báróczi Sándor. Budapesti Szemle. 1901. évf. — Gulyás Pál: Id. Péczeli József élete és jellemzése. Budapest, 1902. — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. — Baros Gyula: Barcsai és Báróczi. Sajókaza, 1905. — U. az: Bessenyei Sándor szerelme. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. — Burger Artur: Báróczi Sándor pályája. Székelyudvarhely, 1906. — Széchy Károly: Bessenyei és társai. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Fógel Sándor: Adatok az idegenszerűségek történetéhez. Báróczi meg Kazinczy. Miskolc, 1911. — Dézsi Lajos: A cegei névtelen. Békefi-emlékkönyv. Budapest, 1912. — Lampérth Géza: Bessenyei és társasága a gárdában. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Trócsányi Zoltán: Bidpai és Lokman magyar fordítója. Irodalomtörténet. 1914. évf. — Ferenczi Zoltán: Bessenyei Sándor Milton-fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — György Lajos: Adatok regényirodalmunk történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. évf. — Bayer Alice: Marmontel hatása Magyarországon. Budapest, 1916. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Baranyai Zoltán: A francia nyelv és müveltség Magyarországon. XVIII. század. Budapest, 1920. — U. az: Első Montesquieu-fordításaink. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1920. évf. — Ferenczi Zoltán: A Cyrus Nyugodalma című francia regény magyar fordítása. Magyar Könyvszemle. 1920–1921. évf. — Baranyai Zoltán: Le Bacha de Bude. Lausanne, 1922. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek. Minerva. 1922. évf. — Baranyai Zoltán: Francia eredetű szépprózа-fordításaink a XVIII. században. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Kornis Gyula:

A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Perényi József: Aranka György és Kazinczy Ferenc. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1927. évf. — Trostler József: Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. Magyar Nyelvőr. 1927. évf. — Szathmáry László: Magyar alkémisták. Budapest, 1928. — György Lajos: Báróczi Sándor Amália című regényének forrása. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. évf. — Darkó Jenő: Antik eredetű hatások a magyar szépprózai stílus kialakulására. Budapesti Szemle. 1930. évf. — Staud Géza: Az orientalizmus a magyar romantikában. Budapest, 1931.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

NÉMET ELBESZÉLŐ MUNKÁK FORDÍTÁSAI.

A MAGYAR nemesség és papság II. József császár koráig nem sokat törődött a német nyelvvel és irodalommal, a magyarországi és erdélyi iskolákban a latinon kívül nem tanítottak más nyelvet, egyedül a városi polgárság és a főrangú családok egy része olvasott németül. Mikor Mária Terézia királynő 1767-ben, gödöllői látogatása idején, Ráday Gedeonné Fáy Zsuzsánnát németül szólította meg, az előkelő hölgy tolmácsra szorult, mert nem tudott németül. A sárospataki református főiskolában az 1770-es évekig nem akadt németül értő nemesifjú. A magyar anyanyelvű nemesemberek és papok megelégedtek deák tudásukkal, a legegyszerűbb német szövegeken sem tudtak eligazodni, világismeretüket latin könyvekből merítették. Nagy szolgálat volt részükre, hogy egyes németül beszélő honfitársaik megismertették őket — fordításaik révén — a német irodalom néhány népszerűbb könyvével.

A XVIII. századi magyar szépírók az 1770-es évekig latin, francia, olasz munkákat olvasgattak, ezekből merítettek okulást, ezeket fordították. Az 1770-es évektől kezdve már a német irodalomnak is erős a szerepe a magyar szellem megtermékenyítésében. A németből való fordítások, átdolgozások, magyarosítások, nemzetiesítések, utánzások száma a XVIII. század végéig egyre növekszik. Még

a francia, olasz, spanyol, angol és dán munkákról is túlnyomó részben a németség közvetítésével vesznek tudomást.

A protestáns olvasók nagyon szerették Bod Péter erdélyi lelkipásztor anekdótáskönyvét: a *Szent Hiláriust.* (1760.) A gyönyörködtetésre és okulásra szánt könyv több száz kérdés kapcsán vidám meséket, elmés történeteket és erkölcstanító példákat mondott el a furcsa helyzetekbe kerülő férfiakról és asszonyokról, a vallásról, bűnről, büntetésről, gazdagságról, szegénységről, betegségről, halálról, örökkévalóságról. Ez a német forrásból eredő gyüjtemény a magyar anekdóta-irodalom fejlődését hathatósan segítette.

Az idegen elbeszélő munkák magyar megszólaltatói közül tartós sikert ért el Mészáros Ignác uradalmi jogtanácsos. Németből fordított regényében, a *Kártigám*ban (1772), egy erényes hajadon történetét olvassuk. Kártigám, egy török basa leánya, Buda visszavétele után Párisba kerül, a keresztségben Krisztina nevet nyer, XIV. Lajos grófi méltóságra emeli, Sándor herceg megkéri kezét, de egybekelésüknek számos akadály áll útjába, míg végre eljutnak a boldog házasság révébe: ekkor derül ki, hogy Kártigám-Krisztina tulajdonképen nem is török leány, hanem egy csatában elesett magyar nemesember gyermeke. A valószínűtlen kalandokkal zsúfolt könyvben megvan a heroikus regények minden jellemvonása. Mészáros Ignác meglehetősen híven fordította eredetijét, iparkodott a gáláns beszéd síma tolmácsolására, idegen szókat nem használt. A sok áradozó beszélgetés, dagályos udvarlás, cicomás leírás tet-

szett a magyar olvasóknak. Évtizedekig mohón olvasták a török kisasszony érzékeny történetét, az elbeszélés szövegébe szőtt szomorú énekeket széltében dalolta a fiatalság.

Német munkák nyomán készült átdolgozásaival jelentékeny olvasóközönségre tett szert Kónyi János őrmester. Gessner idilljeit és Marmontel novelláit ő ismertette meg először németül nem tudó kortársaival. Legsikerültebb könyvében, *A mindenkor nevető Demokritus*ban (1782), külföldi anekdótákat gyüjtött össze, de az idegenből vett meseanyagot ügyesen dolgozta át olvasói számára. A magyar mesék hangján szólalt meg, naiv tréfálkozással írt, élcei könnyen perdültek. Sok példabeszédet és gyökeres magyar szólást vegyített történeteibe. Humorában a nép a maga emberére ismert. Egyéb átdolgozásaiban is népies észjárással és magyaros fordulatokkal dolgozta át a kapósabb külföldi népkönyveket s ha ízlése fogyatékos volt is, munkáival meglehetősen emelte a ponyvák irodalmának színvonalát. A könyvárusok szívesen nyomtatták ki könyveit, mert bennük a nyugateurópai regényvilág néhány népszerű termékei tetszetős mesemondással jelentek meg a csekélyebb műveltségű közönség előtt. *Ártatlan mulatság avagy Florenc és Lion vitézek története* (1785) című elbeszélő munkája egy francia lovagregény német szövegének fordítása. A benne foglalt kalandok az ártatlan asszony mondája köré csoportosulnak, a szerelem és a vitézség nagy szerepet játszik apjain, a csodálatos fordulatok a tündérmese határvonalait érintik. A középkori francia Octavianus-regénynek ez a német közvetítéssel ideérkező változata a magyar nép kedves olvasmánya lett. Száz esztendeig olvasták, bár

egyes névtelen átdolgozók és ügyesebb könyvnyomtatók még azontúl is jól kerestek eladásával.

Az első német író, aki erősebben hatott a magyar irodalomra, Gellert volt. Míg Gottsched inkább csak a drámaíró Bessenyeit ihlette, Gellert felé már többen fordultak, prózai és verses munkáit az 1770-es évektől kezdve szívesen fordítgatták, erkölcstanító szellemét magukévá tették. Egyik elbeszélő munkájának TORDAI SÁMUEL erdélyi református lelkipásztor buzgóságából már 1772-ben megjelent a fordítása: *A svéciai grófné.* Ugyanezt a regényt hat esztendő mulva *G. nevezetű svédi grófné* címmel SÁNDOR ISTVÁN nyitramegyei földbirtokos is lefordította. (1778.) Míg ez a félig családi, félig kalandos regény a Richardson-féle angol irányzat terméke volt, GYŐRFFY JÓZSEF veszprémi ügyvéd *Klimius Miklós*a (1783) az irányregény műfaját, GELEI JÓZSEF bécsi magyar ujságíró *Ifjabbik Robinzona* (1787) a robinzonádok regénytípusát mutatta be a magyar olvasóknak.

Mária Terézia királynő uralkodásának utolsó évtizedétől és II. József trónralépésétől kezdve a német irodalom egyre nagyobb erővel hatott a magyar irodalomra. Az elbeszélő munkák közrebocsátói serényen utánozták a német írókat: az érdemeseket és a fércmunkásokat egyaránt. BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID pozsonyi lapszerkesztő *Szigvárt*-jával (1787) az érzelgő regény is megjelent a magyar irodalomban. Miller német író Werther-utánzatának ez a magyar fordítása nemcsak a szentimentális regényfajta megérkezése miatt nevezetes, hanem azért is, mert a könyvet a fordító mértéktelen szóújításai hírhedt munkává

tették. 1774-ben került az olvasók kezébe Goethe Werthere, az európai hírű alkotás mindenfelé nagy hatást keltett, a német szentimentalizmusnak ezt a vezető regényét a könnyfakasztó szépirodalmi munkák egész sora követte. Nálunk is felütötte fejét a Werther-láz, de a magyar fordítók nem a mesterművet ültették át, hanem a Werther-utánzatokhoz fordultak. Barczafalvi Szabó Dávid még azzal is gyöngítette Szigvártja hatását, hogy a szeszélyesen képzett és meg sem érthető új szavak egész tömegét halmozta fel magyar Miller-könyvében.

Barczafalvi Szabó Dávid fordítása nem keltett ugyan nagyobb méltánylást, mert mohó nyelvújításával elijesztette az olvasókat; annál egyöntetűbb elismeréssel fogadták Kazinczy Ferenc két könyvét: *Gessner idylliumit* (1788) és *Bácsmegyey leveleit.* (1789.) Az előbbi megkedveltette, az utóbbi népszerűvé tette irodalmunkban a szentimentalizmust. Kazinczy Ferencnek Gessner, a svájci német író, igazi eszményképe volt, másfél évtizeden keresztül foglalkozott fordításával s csak meg-megújuló átdolgozások után adta közre munkáját. Gessner pásztortörténeteinek ez a magyar megszólaltatása igazi gondos prózai fordítás, hangulata méltó az eredetihez, az érzelmességet és édeskésséget tetszetősen tükrözi, mondatai csiszoltak és ritmusosak. Kayser német író nyomán készült regénye, a *Bácsmegyey levelei,* már nem fordítás, hanem magyarosítás és nemzetiesítés; az átdolgozó elfogadta az eredeti szöveg meséjét, de a személyek nevét magyarrá tette, a történetet Magyarországba helyezte át. Átdolgozása olyan jól sikerült, hogy írótársai lelkesedéssel üdvözölték.

Amint az 1790-es években hirtelen föllendült a színpadi irodalom, úgy kezdett gyarapodni — fordításokban és átdolgozásokban — az elbeszélő irodalom is. Ezeknek a németből átültetett anekdótáknak, meséknek, novelláknak és regényeknek voltaképen csak témakörük érdemel figyelmet: megtudjuk belőlük, milyen külföldi munkák iránt érdeklődtek az akkori magyar írók és milyen szórakoztató könyveket forgatott a magyar közönség.

Különösen szerették Andrád Sámuel két kötetbe gyüjtött *Anekdótáit*. (1790.) Az ókori, középkori és újkori tréfás eseteknek ebben a gazdag gyüjteményében az író mindenekelőtt Nicolai Frigyes berlini könyvkereskedő Vade Mecum című értékes példatárát használta fel, de bőven merített más könyvekből is. Számos anekdótatípusnak ő az első följegyzője irodalmunkban. A nemzetközi adomák egész sokaságával gazdagította a magyar szellemet, tréfás kis történeteit jóízű székelységgel mondta el, német forrásainak használatát alig lehet észrevenni stílusán. Humoros eseteiből a magyar anekdótakincs igen sokat magába olvasztott és tett nemzetivé.

A külföldi mesekincs terjesztésében jelentékeny szerepük volt a kalendáriumok szépirodalmi toldalékainak. A kalendáriumok szerkesztői a német naptárokból és anekdótás könyvekből fordították le komoly és tréfás apróságaikat, ezek során számos francia és olasz vándortárgy is megjelent magyar átdolgozásban, az irodalmi mesék és adomák közül nem egy népmesévé és népies adomává vált vagy legalább is közreműködött a népies fantázia élesztésében. A naptárkészítők Kónyi János könyveiből

és egyéb magyar nyelven megjelent históriákból is szívesen merítettek. Ezek a nyomtatott szövegek és a papoktól hallott prédikációs történetek táplálták legjobban a diákok szépirodalmi érdeklődését.

Elbeszélő munkák fordítói és átdolgozói:

ANDRÁD SÁMUEL (szül. 1751. Ikefalva, Háromszék megye; megh. 1807. augusztus 31. Sepsiszentgyörgy) bécsi orvos. Nemes származású református székely ifjú volt, orvosi tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, egy ideig Bécsben gyógyított, később visszatért szülőföldjére. — Könyvei közül említést érdemel anekdótagyüjteménye: Elmés és mulatságos rövid anekdóták, melyeket iminnen-amonnan válogatva egybegyüjtött és magyar nyelven kiadott Andrád Sámuel. Két kötet. Bécs, 1789—1790. (A német források nyomán készült gyüjteményt ezer példányban nyomtatták. Sok tréfás történetet közvetített a külföld irodalmából a magyar anekdótakincsbe. Hétszáznál több anekdóta van benne.)

BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID (megh. 1828. március 20. Sárospatak) a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője. A zemplénmegyei Bodrogkeresztúron született, Sárospatakon járt iskolába, német egyetemeken tanult. Református papnak készült, közben két ízben is szerkesztette a Magyar Hírmondót: 1784-ben és 1786-ban. A sárospataki református kollégiumban 1792-ben foglalta el a matematika és fizika tanszékét, utóbb a kollégium rektorává választották, 1805-ben vonult nyugalomba. Hetvenöt éves korában halt meg. Híres nyelvújító volt, szenvedélyesen gyártotta az új szavakat, tantárgyait magyarul adta elő hallgatóságának. — Érthetetlen új szavakkal teleszött regényfordítása: Szigvárt klastromi története. Két darab. Pozsony, 1787. (Miller János eredeti munkája: Siegwart. Eine Klostergeschichte. 1776. A regényt Barczafalvi Szabó Dáviddal körülbelül egyidőben Kazinczy Ferenc is átdolgozta magyar nyelvre, de ez a magyarosítása — Szegvári — nem jelent meg s kézirata is megsemmisült.)

BOD PÉTER magyarigeni református lelkipásztor. Pályájáról: a közérdekü irók között. — Szent Hilárius avagy szivet vidámító, elmét élesítő rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok. Nagyszeben, 1760. (Újabb kiadásai: 1768, 1789 és egy évnélküli lenyomat. Az

anekdótáknak ez a részben valláserkölcsi, részben oktató, részben mulattató célú gyüjteménye félezernél több kérdésre adja meg a feleletet. Például: Ki volt az, aki egyedül megölte a világnak egynegyedrészét? Felelet: Kain. Más kérdés: Kik azok az emberek, akik csak ünnepnapon pöknek a földre? Felelet: Az ásó, kapáló, cséplő munkásemberek egyéb napokon a markukba köpnek, de ünnepnapokon a földre.)

Gelei József (szül. 1754. december 6. Alacska, Borsod megye; megh. 1838. március 1. Miskolc) sárospataki református főiskolai tanár. Pályája elején Szacsvai Sándor mellett a bécsi Magyar Kurir szerkesztőségében dolgozott, sárospataki tanárságát megelőzően a jászberényi és a kiskunhalasi latin iskolák tanára volt, agg korában még megérte azt az örömet, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választották. — Ifjabbik Robinzon. Íródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos maguk mulatságukra J. H. Kampe úr által. Fordítódott németből magyarra. Pozsony, 1787. (Campe Joachim Henrik száznál több kiadást érő Defoe-utánzata: Robinson, der Jüngere. 1779. A magyar fordítást Gyarmathi Sámuel nyelvtudós a maga neve alatt újból kinyomatta: Ifjabbik Robinzon. Kolozsvár, 1794.) — Hallónak boldog estvéje. Pozsony, 1788. (Sintenis Keresztély Frigyes német írónak utopisztikus elbeszélő munkája: Hallos glücklicher Abend. 1783.)

Győrffy József veszprémi ügyvéd. — Mint buzgó református, hitvitázó munkát írt a katolikusok ellen (Napraforgó virág. 1791), de ennél a könyvénél nevezetesebb Holberg-fordítása: Klimius Miklósnak föld alatt való útja, melyben a földnek új tudománya és az ötödik birodalomnak históriája adatik elöl. Pozsony, 1783. (A társadalmi döreségek ellen irányuló fantasztikus regény megjelenését a II. József uralkodása idején meghonosodott szabadabb szellem tette lehetővé.)

Kazinczy Ferenc pályájáról a következő kötetben. — A XVIII. század végéig megjelent prózai elbeszélő kötetei: Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. Kassa, 1776. (Bessenyei György német nyelvű novellájának fordítása sárospataki diáksága idején, tizenhét éves korában.) — Gessner idylliumi. Kassa, 1788. (Gessnert először Kónyi János mutatta be a magyar olvasóközönségnek, fordítása gyöngén sikerült: Ábel Kain által lett halála. Pest, 1775.) — Bácsmegyeynek összeszedett levelei. Kassa, 1789. (Kayser Albert

Kristóf névtelenül megjelent regénye: Adolfs gesammelte Briefe. Leipzig, 1778.) — Herdernek paramythionjai. Széphalom. 1793. (Ez a Bécsben nyomtatott kötet hozta Lessing meséit is Aszalai János fordításában.) — Heinrich Gusztáv kiadása: Bácsmegyeinek gyötrelmei. Budapest, 1878. (Az 1814. évi átdolgozás szövegének új lenyomata az Olcsó Könyvtárban.)

Kónyi János életéről keveset tudunk. Őrmester volt az egyik császári és királyi gyalogezredben: «a nemes magyar hazának együgyü hadi szolgája». Neve akkor tünt elő a homályból, mikor könyveit már mindenfelé vásárolták. A szegény katona nehéz szolgálata miatt csak éjjel dolgozhatott, de elöljárói még igy is eleget kellemetlenkedtek neki irodalmi munkássága miatt. Ezredével megfordult Budán (1773–1775), Prágában, Szigetvárt, Eszéken. Tizenkétévi szolgálat után, 1785 táján, hagyta ott a katonaságot. Kortársai, az úri rendből származó magyar írók, nem vették semmibe, egyesek gúnyt üztek írói munkásságából. Még a francia filozófusok tanitványa, Bessenyei György is, gúnyos megjegyzéseket tett a «hadi szolgára». Philosophus cimü vígjátékában úgy mutatta be a jóigyekezetü strázsamestert, mint esetlen füzfapoétát. Jól jegyezte meg erre a furcsa eljárásra Bacsányi János: «Megérdemelte volna ám az a fáradhatatlan és jóigyekezetü iró is, hogy legalább a neve megkiméltessék». — A könyvnyomtatókkal jó barátságban álló altiszt két évtized alatt tizenhat könyvet bocsátott közre; ezek közül kiemelhetők: Várta-mulatság avagy Sarmant királynak és Florinda kisasszonynak tündéres és ritka történeti. Pozsony, 1774. (D'Aulnoy grófnő egyik francia tündérmeséjének német átdolgozása után. Közvetlen forrása: a Cabinet Der Feen cimü német mesegyüjtemény. A fordító Budáról keltezte előszavát. Magát a «Mars zászlója alatt vitézkedőknek egyik hü tagja» névvel diszesiti.) — Ábel Kain által lett halála. Pest, 1775. (Gessner Salamon prózai elbeszélése után németből. Gessnert ez a fordítás vezeti be a magyar irodalomba. A fordító «hadi szolgának» nevezi magát.) — Díszes erkölcsökre tanitó beszédek. Pest, 1775. (Marmontel három francia novellájának fordítása németből. Ez az első magyar Marmontel-könyv. Szövege egyidejüen más cimlappal is megjelent: Unalmas időkre szabható mulató óra. Pest, év nélkül.) — Gellert professornak erkölcsös meséi és előbeszélései. Pécs, 1776. (Utána mások is kedvet kaptak a tanulságos mesék és

elbeszélések fordítására, így Ráday Gedeon, Kovács Ferenc, Péczeli József, Ráday Gedeon, Szüts István.) — Magyar hadi román avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várában tett vitéz dolgai. Pest, 1779. (A Zrínyiász átdolgozása rímes krónikává.) — Gróf Valtron avagy a szubordináció. Pest, 1782. (Möller eredeti német katonadrámája: Der Graf von Walltron oder die Subordination. 1776.) — A mindenkor nevető Demokritus avagy okos leleményű furcsa történetek, melyeket a bánatjukat felejteni kívánó jámborok kedvekért szedegetett össze. Két kötet. Buda, 1782. (A fordítás kiadója, özvegy Landerer Katalin nyomdász, jó vásárt csinált a kézirat kinyomtatásával. A könyvből az évszázad végéig több új kiadás kelt el.) — Ártatlan mulatság avagy Florenc és Lion vitézeknek, amint is Marcebilla török kisasszonynak ritka példájú története. Buda, 1785. (A német szövegen alapuló lovagregényfordítás a Landerer-cég költségén jelent meg. Vidéki könyvnyomtatóműhelyekben többször kinyomtatták még a XIX. század második felében is.) — Elmefuttatások avagy Bellebellének és Kárpillónak tündéres történetei. Buda, 1792. (D'Aulnoy grófnő francia tündérmeséinek német átdolgozása után. Közvetlen forrása: a Cabinet Der Feen című német mesegyüjtemény. A francia eredetű tündérmesék a magyar népköltészetbe is belekerültek.)

Mészáros Ignác (szül. 1721. Bodóbár, Pozsony megye; megh. 1800. november 21. Buda) ügyvéd és földbirtokos. Életéről keveset tudunk: csallóközi születésű nemesember volt, Pozsonyban és Győrben járt iskolába, jogot végzett, a gróf Batthyány-család uradalmait gondozta, egy időben gróf Batthyány József kalocsai érsek titkára volt, később budai magányában visszavonulva élt. — Népszerű heroikus regénye: Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett Kártigám nevű török kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti. Pozsony, 1772. (Új kiadásai: 1778, 1780, 1795, 1880. A német regény szerzője, bizonyos Menander, francia minta után dolgozott; munkája a német irodalom szempontjából teljesen értéktelen: Der schönen Türkin wundersame Geschichte. 1723. A magyar fordítás nagy hírére Kazinczy Ferenc többször megemlékezett s amennyire dicsérte Báróczi Sándor fordítói tehetségét, olyan lenézően vélekedett a Kártigámról. «Megjelenék Kártigám, az egész világ azt olvasta s filozófiát tanuló ifjaink ebben lelék örömüket. Nem volt szebben írt magyar

könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon :» írja Pályám Emlékezetében. Ő maga azonban nem tudott élvezetet találni a regény stílusában. Azt tartotta róla, hogy az «a fesz és pöf cifráitól dagadt». A magyar olvasóktól «faldosva-faldosott nyomorult munkát» megvetette. (Levele Szemere Pálhoz: 1817.) — Mészáros Ignác még egy regényt fordított németből: Montier asszonynak a maga leányával közlött tanulságos, igen jeles és mindenféle úri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmatos levelei. Pest, 1793. (Beaumont francia regényének német átdolgozása után.) — Közhasznú levelezőkönyve: Minden esetekre elkészült magyar szekretárius. Pest, 1793. (Minták «örvendetes és szomorú, bajos és peres s különb-különb más környülállásokban és alkalmakban naponkint előkerülő levelek írására».) — Heinrich Gusztáv kiadása: Mészáros Ignác: Kártigám. 5. kiadás. Budapest, 1880. (Az Olcsó Könyvtárban. Heinrich Gusztáv szerint Mészáros Ignác nyelve sokszor darabos, néha ízetlen, itt-ott idegenszerű, de általában mégis szép eredménnyel dicsekedhetik: a magyar prózai elbeszélő stílust tetemesen fejlesztette.)

Sándor István nyitramegyei földbirtokos, érdemes emlékű bibliografus. Életéről és tudományos munkásságáról: a közérdekű írók között. — Pályája elején közrebocsátott Gellert-fordítása: G. nevezetű svédi grófnénak rendes történeti. Pozsony és Kassa, 1778. (Gyöngébben sikerült Tordai Sámuel kísérleténél. Bessenyei György elítélően szól róla Holmijában. A regény mellett ott van a német író Das Band című pásztorjátékának fordítása is: Juhászi játék. A könyv elején a fordító a Szlav. S. I. névjelzést használja: Szlavnicai Sándor István.) — Jelki Andrásnak, egy született magyarnak, történetei. Aki minekutána sok szerencsétlen eseteken, raboskodáson és vademberek között életének különféle veszedelmein általment volna, végtére Bataviában nevezetes tisztségekre hágott. Győr, 1791. (Német eredetije névtelenül jelent meg: Geschichte des Herrn Andreas Jelky. Bécs, 1779. A bajai szabólegény, utóbb holland katonatiszt, kalandos élettörténetét Hevesi Lajos feldolgozásában ma is olvassa az ifjúság. Sándor István munkája inkább csak vázlat.)

Szentjóbi Szabó László biharmegyei aljegyző. Pályájáról: a németes irányú költők között. — Történeti regényének csak bevezető része maradt meg: Első Mária magyar királynak élete. Magyar Museum.

1792. évf. (A német minta követésére való töredék korrajza nem rossz, de meséje épen hogy megindul azzal, hogy bemutatja Máriát, Zsigmondot és Cillei Borbálát.)

Tordai Sámuel (szül. 1731. augusztus 12. Szilágynagyfalu; megh. 1801. július 12 Kolozsvár) református lelkipásztor, dobokamegyei kálvinista pap, utóbb a kolozsvári helvét hitvallású gyülekezet prédikátora. — Az 1760-as évektől kezdve több prédikációja jelent meg nyomtatásban, halotti búcsúztató beszédein kívül gyászoló verseket is írt s néhány valláserkölcsi munkát fordított németből. — Gellert-fordítását névtelenül adta közre: A svéciai grófné G.-né asszony élete. Kolozsvár, 1772. (Gellert eredeti munkája: Leben der schwedischen Gräfin von G. 1746.)

Részint ismert nevű, részint ismeretlen külföldi szerzők nyomán készültek a következő németből való fordítások és átdolgozások. — Szívet sebhető s elmét gyönyörködtetéssel tanító római mesékben tett próba, mely német nyelvből a második kiadás szerint közöltetik a nemes magyar hazával. Pozsony, 1786. (Korn Kristóf három elbeszélése Mándy Sámuel szatmármegyei földbirtokos fordításában.) — Szerelem példája azaz szerencsés florenciai vagyis Della-Valle olasz grófnak magától egybeszedett történeti, melyeket a magyar ifjúságnak kedvéért hazafiainak gyönyörködtető mulatságára németből magyarra fordított Kép Géza László. Vác, 1787. (Regényes életrajz.) — Báró Trenk Fridrik emlékezetre méltó életének históriája. Irattatott magától. Bécs, 1788. (Regényes életrajz. Fordítója Ungi Pál, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője.) — Gróf Pontisznak avagy a tulajdon fia által megöletett atyának szomorú története. Pozsony és Kassa, 1788. (Korn Kristóf regénye B. M. J. fordításában.) — Erkölcsi iskola azaz huszonnégy nyájas históriák. Kassa, 1790. (Rost német író nyomán készült elbeszélések. Fordítója Farkas Antal bécsi gárdista, utóbb a kassai kerületi tartományi biztosa.) — Herfort és Klárika. Valami az érzékeny szíveknek kedvekért. Két kötet. Pest, 1792–1793. (Az ismeretlen szerzőjű német regény Szüts István somogymegyei evangélikus lelkipásztor fordításában jelent meg.) — Mária vagy a nemes gondolkodású parasztleány. Egy igen szomorú történet. Kolozsvár, 1794. (Angol eredetiből német szöveg segítségével készült fordítás. Fordítója Bölöni Sámuel, a Bécsben székelő erdélyi

udvari kancellária alkalmazottja és a bécsi Teréziánum magyar nyelvtanára.) — Oly feleség milyen ritkán találtatik. Veszprém, 1794. (Az érzelmes családi história fordítója a székesfehérvári Zarvotzay János.) — Törpe Péter. Pozsony és Kassa, 1796. (Spiess német író vérszomjas kísérleties történetének, a Petermännchennek, átültetése. Fordítója ismeretlen.) — Róbert Péternek, egy született anglusnak, élete és különös története. Pozsony és Pest, 1797. (Szentiványi László uradalmi számvevő fordítása.) — Jetta, szép tündérasszony. Kassa, 1798. (Gleich német író egyik rémes históriája nyomán. Fordítója ismeretlen.) — Az erkölcsös feleség. Bécs, 1798. (A föntebb már említett érzelmes házasságbéli történet fordítója Nemeskéri Kis Imre debreceni kincstári hivatalnok.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Haraszti Gyula: Szent Hilárius. Figyelő. 1878. évf. — Heinrich Gusztáv: id. Mészáros-kiadás. Budapest, 1880. — Jakab Elek: Andrád Sámuel, mint író és fordító. Figyelő. 1881. évf. — U. az: Még néhány adat Andrád Sámuelről. U. o. 1883. évf. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. Két kötet. Budapest, 1886—1888. — Illéssy János: Eposz-e Kónyi Zrinyiásza? Figyelő. 1887. évf. — Simonyi Zsigmond: A nyelvújítás történetéhez. Budapest, 1888. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája. 1712—1860. Négy kötet. Budapest, 1888—1897. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Weszely Ödön: Marmontel és négy magyar író. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. évf. — U. az: Kazinczy Gessner-fordítása. U. o. 1891. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Lázár Béla: Siegwart. Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. évf. — Sámuel Aladár: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest, 1899. — Turzó Ferenc: Robinzon és a mi Robinzon-irodalmunk. Nyitrai kegyesrendi gimnázium értesítője. 1899. — Fürst Aladár: Gessner Salamon hazánkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. évf. — Grünn Albert: Gróf Széchenyi Ferenc és Kónyi János. Magyar Könyvszemle. 1902. évf. — Bayer József: Az első magyarnyelvű színielőadás a fővárosban és Gróf Valtron. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. évf. — Hajnóczy Iván: Szentjóbi Szabó

László élete-munkái. Budapest, 1905. — Balogh István: Andrád Sámuelről. Sepsiszentgyörgy, 1907. — Gárdonyi Zseni: A magyar szentimentális regény főbb példányai. Budapest, 1907. — Simai Ödön: Kónyi János újításai. Magyar Nyelv. 1907. évf. — Dohány József: Werther-hatások a magyar irodalomban. Nagyvárad, 1909. — Hepner Antal: Az első pesti magyar előadáshoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Gálos Rezső: Szentjóbi Szabó László költeményei. Budapest, 1911. — Harsányi István: Adatok Barczafalvi Szabó Dávid életéhez és irodalmi működéséhez. Magyar Nyelv. 1911. évf. — György Lajos: Kónyi és D'Aulnoy. Kolozsvár, 1911. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — György Lajos: Egy fejezet regényirodalmunk történetéből. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — U. az: Octavianus. Irodalomtörténeti Közlemények. 1914. évf. — Harsányi István: Kazinczy Ferenc és a Kártigám. Irodalomtörténet. 1914. évf. — György Lajos: Adatok regényirodalmunk történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. évf. — Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra. Magyar Nyelv. 1915. évf. — Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I. köt. Budapest, 1915. — Bayer Alice: Marmontel hatása Magyarországon. Budapest, 1916. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Ember Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Pukánszky Béla: Herder hazánkban. Budapest, 1918. — Binder Jenő: Magyar adalékok. Ethnographia. 1919. évf. — Baranyai Zoltán: Le Bacha de Bude. Lausanne, 1922. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Baranyai Zoltán: Francia eredetű szépprózа-fordításaink a XVIII. században. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Trostler József: Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. Magyar Nyelvőr. 1927. évf. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Csüry Bálint: Bod Péter Szent Hiláriusának forrása. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1928. évf. — György Lajos: Die Übersetzungen deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur. 1772—1836. Ungarische Jahrbücher. 1928. évf. — U. az: Poggio- és Arlotto-elemek a magyar anekdóta-irodalomban, Budapesti Szemle. 1929. évf. — U. az: Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdótái. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötven éves jubi-

leumára. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929. — György Lajos: Az első magyarra fordított angol regény. Erdélyi Múzeum. 1930. évf. — Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése. I. köt. Budapest, 1930. — Staud Géza: Az orientalizmus a magyar romantikában. Budapest, 1931.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

DUGONICS ANDRÁS.

Míg a franciás írók arra törekedtek, hogy nyelvük választékos legyen és stílusuk megközelítse a francia próza előkelőségét; míg a németes írók az ízléses kifejező módot keresték és át akarták ültetni irodalmunkba a külföld nevezetesebb szépirodalmi termékeit: a magyaros írók nemzeti szellemükkel és népies előadásukkal tűntek ki. Leghíresebb prózaírójuk Dugonics András volt. Regényeiben és szomorújátékaiban évtizedeken át gyönyörködött az olvasó és színházlátogató közönség.

Dugonics András elbeszélő költeményekkel lépett fel. *Trója veszedelmé*ben (1774) Trója elfoglalásának históriáját, *Ulissesnek történetei*ben (1780) Odysseus kalandjait szedte versekbe. Ott Homeros és Vergilius, itt Homeros, Ovidius és Higinus volt a forrása. Népies hangzású Zrínyi-strófáiban nyoma sincs a költői lendületnek, pedig ugyancsak iparkodott utánozni példaképét, Gyöngyösi Istvánt. Annyi igaz, hogy a verset prózával elegyítve zamatos magyarsággal szólaltatja meg.

Első regényét, az *Etelká*t, 1788-ban bocsátotta közre. A terjedelmes történeti regény meséje a magyar honfoglalás korába vezet. Árpád fejedelem felosztja vezérei között a meghódított országot és nagy ünnepségeket rendez; ekkor ismerkedik meg Gyula vezér gyönyörű leánya,

Etelka, a karjeli földről érkező daliás magyar ifjúval, Etelével. Etelka és Etele egymásba szeretnek, de csak nehéz megpróbáltatások után lehetnek egymáséi. Különösen Róka, a tót eredetű fejedelmi tanácsos, gördít útjukba akadályokat; Árpád halála után azonban kiderül álnoksága s bűneiért halállal lakol. Most tűnik ki, hogy Etelka tulajdonképen a honfoglaló Árpád leánya; kiviláglik az is, hogy Etele szintén fejedelmi vér. Etele párviadalban leszúrja szerelmi versenytársát, a bolgár Zalánfit, azután lakodalmat ül az ifjú pár.

A regény előszava meggyőzően tanuskodik az író öntudatos hazafiságáról, történeti tanulmányairól, népies irányáról. «Leírtam — úgymond — régi magyarainknak vitézségjöket, bátorságjokat, nagyobb lelköket. Előadtam fejedelmeinknek szertartásokat, népeikhez szeretetöket, ellenségjeik ellen hadimesterségjöket. Mindezeket nem ujjamból szoptam, hanem ama napkeleti bölcs császárnak, Leónak, írásiból vöttem. Ez jól ösmerte az akkori magyarokat. Élt is segítségjökkel a bolgárok ellen. Ha magyar lött volna, jobban a magyarokat meg nem dícsérhette volna. Köszönjük meg jó szívét, szorgalmatosságát. Császár volt; pedig keresztény és istenfélő és bölcs. Bizonyosan nem hazudott.» Bölcs Leó császár feljegyzései mellett — írja — jó hasznát vette «Béla királyunknak nevetlen írnokjának» és egyéb történeti munkáknak. Tiszta és igaz magyarsággal akart írni. A napkeleti eredetű magyarok szívesebben élnek példabeszédekkel, mint a napnyugati nemzetek, ezért közmondásokat vegyített mesemondásába, hogy a magyar nyelvnek ezek a gyöngyei

ne vesszenek el. «Ami pedig szívemet illeti, talpig kitetszhetem írásaimból. Eleve is azzal dicsekszem, hogy igaz magyar vagyok és hazámat fölötte szeretem. Hogy benne születtem, sohase szégyenlem. Adná az Isten, hogy ő se szégyenlené neveltetésemet.»

Nem mindennapi, hogy a szláv származású író menynyire haragszik a tótokra. Árpád halála után egy alkalommal Zoltán fejedelem álruhát ölt, elmegy az egyik szegedi kocsmába, ott meglepő dolgokat lát. «Tele volt a fogadó sok gyülevész tótokkal. Ezek magok kopár tartományokból minden esztendőben éhel-holtan le szoktak tántorogni ezen térnek termékeny földjeire vagy kaszálásnak vagy aratásnak kedviért.» Az aratás idején egybesereglő tót legények bal kezében kasza villog, jobbjában ital van; isznak szakadatlanul nappal is, éjjel is; eszüket már egészen elveszi a bor meg a pálinka. «Ittanak mindegyre, valamint a gödények. Nem is nyelték a nedvet, hanem csak csúsztatták. Reggel kezdék a boriszákok, este nem végzék. Kivilágos kivirradtig töltöttek az ecetes ágyra.» Amint Zoltán fejedelem a fogadó egyik szögletéből figyelő szemmel körültekint, látja, hogy egy undok külsejű ember lábatlankodik a zajongó részegek között: «Róka volt, az istentelen titkos». Ez a «hóhér-falatja» észrevette Budán, hogy csalafintaságának nyomára jöttek, ezért szűrbe öltözött, Szegedre menekült s elvegyült a tótok közé. «Betologatta kucsmája alá ormótlan szamár füleit. A többi között csak maga találkozott, ki versenyt nem ivott a garázdákkal. Eme varasbéka ábrázatú, midőn egyszer a többi tótokkal anyanyelvén szólott, a fejedelemtől meg-

ismertetett.» A fejedelem mindjárt elszalad a szegedi várba, onnan katonákat hoz, körülveszi a fogadót, megtámadja a duhaj bandát. Róka nagyon buzdítja fajtestvéreit az ellenállásra, de ijedt pajtásai az asztalok alá bújnak s magányosan hagyják «Rókát, ama velőtlen koponyát». A megkínzástól félő fejedelmi tanácsos hirtelen bicskát ránt, torkába és ágyékába szurkál: «így ebtartotta testén sok sebeket és igen veszedelmeseket ejtett». Súlyosan megsebesülve hurcolják a kocsmából a szegedi várba. «Ez volt tehát a szegedi fenyítő várnak első martalékja és utána következendő gazembereknek szapora gyökere».

Hát amikor Etele és Zalánfi megvívnak egymással Etelkáért! Mintha a régi ponyvák lovaghistóriáinak bősz alakjai rontanának egymásra. Zalánfi észreveszi, hogy Etelka nyájasan beszélget Etelével, vad haraggal támad vetélytársának: «Mi dolgod eme másénál, tekergő esti bagoly? Mi közöd eme kisasszonnyal, sehonnyából került? Tátva-nyitva az ajtó. Coki kutya, a koncról!» Etele éktelenül kimeredett szeme szikrát hány: «Csakugyan kimutattad bolgár-kutya-természetedet! Turkálsz a böcsületes emberben, mint a jóllakott disznó a makkban. De mi köze egy bolgárnak eme született magyar kisasszonnyal? Mi köze egy országból kifittyentett koldusnak ezen országló szűzzel? Ezen Árpádnak magzatjával, ezen Zoltánnak testvérével?» Zalánfi kimondhatatlanul felháborodik, kardot ránt s keresztül is hasítaná Etele koponyáját, ha a vitéz ifjú, testének gyors elhajlásával, el nem kerüli az első csapást. Úgy küzdenek, mint az oroszlánok.

«A kardoknak kegyetlen villámjaira eliszonyodott Etelka és egyet sikojtott. Azután hogy segítség jőjjön, teljes erejéből kiáltván, nem bírhatta tovább, ellankadott, az ágyra esett, kiterítette kezeit és végtére elájult.» Tovább folyik a párbaj, közben pihenőt tartanak a leventék, majd újból egymásnak esnek. Zalánfi csalóka módon hozzávág a magyar bajnokhoz. «Ekkor Etele, emennek vad embertelenségét és nem bajvívóhoz illő álnokságát átkozván, összeszedte minden erejét és úgy nekivágott Zalánfinak, hogy süvegén körösztül erős koponyáját rútul meghasítaná és végtére az osztály padlatjára szerencsésen leteritené.»

A regény hősnője nem közönséges leány. A regényíró szerint a magyar nő eszményképe, a mai bíráló szerint a szegedvidéki paraszthajadon és valamelyik német érzelgő regényhősnő keveréke. Külseje és jellemvonásai: «Bátor ugrálással futkosott a virgonc vér minden ereiben. Megelőzte a hulló havaknak fehérségét a gyenge testet béfödöző hártya, orcáját nem más pirossággal fölváltván, hanem melyeket a fehér liliomok között tapasztalunk, midőn a pünkösdi piros rózsákkal összevegyesednek . . . Tréfás volt a beszédben minden szeméremmel. Gyakori a társaságokban, de soha nem unalmas. Bátor még a rettentő vezérek előtt is, a vakmerőségnek minden jele nélkül . . . A napfényhez hasonló tiszta erkölcsei miatt szerették-e inkább avagy tisztelték okoskodó szűztársai, épen nem tudhatnád. Mennél tovább társalkodott valakivel, annál inkább nem közönségesebbnek, hanem sokkal méltóságosabbnak tetszett . . . Készebb volt meghalni és így

minden gyönyörűségeitől megválni, mint édesatyját szófogadatlansága miatt megszomorítani vagy őtet csak megszomorodottnak gondolni». Meglepő, hogy ez a minden testi-lelki szép tulajdonsággal ékes kisasszony milyen hirtelenkezű: egy alkalommal mérgében arculüti a magyarok fejedelmét, Zoltánt. «Etelkának egész teste felborzadott. Azután szívében oly irgalmatlan küszködéseket szenvedett, hogy hirtelen indulatival épen nem bírhatván, pofonvágná Zoltánt, pedig amint csak tőle telhetett, elég markosan. Ezen tette után elhalványodott. Végtére Hanzárnak (a fejedelem nejének) ölébe leesett. Erősen befogta két kezeivel orcáját, és fejét Hanzárnak kebelébe dugdosta, ezt súgván: Rejtsd el akárhová szerencsétlen személyemet. Úgy dömöcskölte magát Hanzárnak kebelébe, hogy ez, minden ellenkező erejéből kifogyván, szinte hanyattdőlne a szőnyegen.»

A tüzes hajadon nagyon ájulós természetű. Még komikusabb, hogy a véres csatákban edzett pogány magyarok is mennyire ájuldoznak. Megtörténik, hogy egyszerre hárman alélnak el: Etelka; atyja, Gyula; és szerelmese, Etele. A szerelmes párt a dajka rázza fel ájulásából, azután kerül a sor Gyulára, a marcona vezérre: «El ne hadd magadat, nagylelkű vezér! Isten úgy tartson, magam is szégyenlem, bajtárs uram, hogy ki ennek előtte az ellenségnek egész seregétől meg nem ijedtél, most egy hitvány Rókának a bokorból felugrálásával úgy annyira megrettentél. Hol hagytad katonaszivedet? Jusson eszedbe, Gyula, hogy vitéz vagy, az is pedig magyar. Három ízben megverted a bolgárokat, ne félj egy élhetetlen tóttól».

Ez a Dugonics-stílus. A «eredeti román» megalapította a matematikus-tanár regényírói hírnevét, egyremásra kapta a dicsőítő leveleket az ország minden részéből; még a reformátusok is fennen dícsérték szép magyarságát és «találmányos elméjét»; a rendtársuk sikerére büszke piaristák pedig annyira föllelkesültek, hogy a munkát a Szentírás után a legszebb magyar könyvnek kiáltották ki. Mai ízléssel mérve ezt a regényt, az olvasó alig tudja elképzelni, mi okozhatta az egykorúak gyönyörűségét; bizonyára nem más, mint az olvasóközönség hasonló ízlése, gondolkodása, érzelemvilága. A szerző ábrándozásai eleven erővel hatottak a nemesség és papság fantáziájának fölkeltésére, a nemzeti mesék után epedő sokaság kiegészítette képzeletével a regény fogyatékosságait, a szívek-lelkek izzása széppé varázsolta a nem-szépet. Mert ebben a jóakaratú munkában minden gyönge. A meseszövés unalmas, a jellemfestés kezdetleges, a korrajz elhibázott. Nemcsak lélektani képtelenségekkel van tele a regény, hanem példátlan anachronizmusokkal is. Szerzőjében nincs költői ízlés és történeti érzék. Ahogyan Árpád fejedelmet festi, az egyenesen bosszantó: Árpád a regényben gyönge szellemi képességű aggastyán, csak halálos ágyán kezd bölcs tanácsokat osztogatni. Ilyenek a többi hősök is: érzelmesek és erőszakosak, együgyűek és ravaszok, oroszlánerejűek és tehetetlen bábok, amint a szerző hangulata hozza. De a kor esztétikai műveltsége még csekély volt ahhoz, hogy fennakadjon a mese gyermekességén, a kompozíció egyenetlenségén, a lélektan gyarlóságán, a helyzetek ízléstelenségén, a korrajz komikusságán,

a párbeszédek faragatlanságán. A közönség csak azt érezte, hogy itt a magyar szellem erősítéséről és a nemzeti mult dicsőítéséről van szó.

*Etelká*ját II. József császár erőszakos rendeleteinek hatása alatt 1786-ban írta a szerző, de két esztendeig kellett várakoznia, míg végre meg tudta rá kapni a cenzori imprimaturt. Az óvatos budai cenzor nem merte engedélyezni a kinyomatást, mert észrevette, hogy a regény II. József kormányrendszere ellen irányul; Dugonics András végre is kénytelen volt személyes érintkezésbe lépni vele s akkor — a bosszús szerző följegyzése szerint — «ezen kicsapott jezsuitának kifakadott bögye és azt mondotta, hogy néki ugyan a könyv nagyon tetszene, de mivel a mostani császárunknak igazgatása úgy le volna benne festve, hogy azt, ki szemes volna, elégképen által láthatná, ő a könyvet nem merné jóváhagyni, mert őtet a császár kenyerétől megfosztaná. Kért osztán nagy esedezéssel, hogy Bécsbe küldeném. Ott nem félnének úgy, mivel több könyveknek kinyomtatására szabadságot adtatanak, melyeket Magyarországban ki nem mertek volna nyomtattatni». Visszavette kéziratát, rábízta egyik rendtársára, Horányi Elekre, ez Bécsbe utazott s az ottani cenzorok egyikétől három nap alatt megnyerte az imprimaturt. Így jelent meg a regény 1788-ban. Az első kiadás ezer példánya egy év alatt elfogyott, hallatlan siker abban az időben. A közönség ujjongott. Alig győzték megfelelő magasztaló kifejezésekkel tömjénezni az első eredeti magyar «román» szépségeit. Az úri leányok Etelkát választották eszményképül, az úri asszonyok Etelka névre ke-

reszteltették újszülött leánygyermekeiket, csak a becsületükben megsértett tótok «morogtak».

Az író teleszőtte könyvét a magyarság magasztalásával s kicsinylő célzásokat tett II. József császár németesítő rendszerére. Az álnok Róka alakját a császár két belső emberéről, gróf Lacyról és gróf Niczkyről, mintázta. A nyilvánosság előtt természetesen nem vallotta be kormányellenes politikai célzatosságát, inkább arra utalt előszavában, hogy regénye Etelka eszményi alakját és a régi magyarok vitézségét óhajtja bemutatni az olvasók előtt. A középkor szellemének nyoma sincs regénye lapjain, az író még a történeti adatokkal sem törődött, mesélgetése elejétől végig költött história, a honfoglalás korának egyetlen mozzanatát se szőtte bele munkájába, azzal sem törődött, hogy súlyosan megsérti a történeti köztudatot, mikor a nemzeti kegyelettel homlokegyenest ellenkező dolgokat beszél el Árpád fejedelemről. A honfoglaló vezér — amint említettük — igazi léha alak ebben a regényben; a szerzőt csak szándéktalansága menti; a dolog magyarázata nem lehet más, mint az a bizonyosság, hogy a szerző valami eddig ismeretlen külföldi regényt dolgozott át magyar nyelvre s forrásának gyarló meséjét nem tudta tapintatosan átalakítani.

Dugonics Andrásnak Barclay János volt a kedves regényírója. A skót származású francia pap latin regényét, az *Argenist* (1621), még a XVIII. században is szívesen olvasták, a magyar szerző utánzást érdemlő mintát látott politikai erkölcsrajzában, megtanulta belőle az elbeszélés és társalgás több közönségesebb fogását.

Barclay követését nem titkolta, igazi közvetlen forrásának megnevezéséről azonban megfeledkezett. Az *Etelka* meséje nem eredeti kigondolása Dugonics Andrásnak, hanem szembetűnő átvétel, csakúgy, mint ahogyan idegen szövegek nyomán készült valamennyi többi elbeszélő és drámai munkája is. Korrajzi szörnyűségeinek ez a kritikátlan átültetés a magyarázata. Kezébe került egy német heroikus regény, ezt a népies kifejezések egész tömegével magyarosította, személyeit a magyar multba helyezte, az idegen tájat hazai színtérrel cserélte fel, így adta nemzetiesítését az olvasók elé. Barclay regényéből megtanulta a politikai célzások alkalmazását, a maga magyar lelkéből bőséggel ontotta a hazafias nyilatkozatokat.

Hasonló népies zamattal senki sem írt kortársai közül. Valamennyi regényét jellemzi a póriasság tobzódása. Fejlődés nem mutatkozott írói pályáján: hibái és erényei mindvégig ugyanazok. *Az arany perecek*ben (1790) egy erdélyi történetet beszélt el Barcsai Ákos fejedelem korából. Minden népiessége mellett is sok germanizmus található a regényben; alkalmasint valamelyik népszerűbb német könyv magyarosítása. Egyik alakja, Náthán zsidó, a kor antiszemita felfogásának megjelenítője: Náthán lázasan hajszolja a pénzt, mindig a hasznon töri fejét, ravasz és csaló; mikor a fejedelem megbünteti huncutságaiért, mindenki örül bűnhődésének. *A szerecsenek*ben (1798) a Chariklia meseanyagát használta fel az író. Regénye meglehetősen ízléstelen Heliodoros-átdolgozás. Forrásul nem Gyöngyösi István Charikliáját, hanem Heliodoros regényének egyik latin kiadását hasz-

nálta. A latin szöveghez meglehetősen ragaszkodott, de az eredeti regény szépségeit nem tudta éreztetni. Klaszszikus hősei úgy beszélnek, mintha alföldi parasztlegények és tanyai parasztleányok volnának. A *Jólánká*ban (1803) első regényének folytatását írta meg. Főhőse, Etelka és Etele leánya, sok viszontagságon megy át, míg végre révbe jut s a szerző befejezheti hosszú mesemondását. Ez a legterjedelmesebb regénye. Valószínűleg néhány német regényből fércelte össze régebbi nemzetiesítő módja szerint. A regényben bemutatott pogány magyar világ minden más, csak nem magyar. Korrajza, meseszövése, jellemfestése ponyvastílusú. Elbeszélő szövegét színdarabba való dialógusok közbeszövésével tarkította, helyenkint pedig Faludi Ferenctől és egyebünnen kölcsönzött versekkel cifrázta. Szentimentális és moralizáló, nyersbeszédű és hosszadalmas. A finn-magyar rokonság mellett ebben a művében még buzgóbban emelt szót, mint az Etelkában; hősei épen olyan otthonosan mozognak az északi testvérnépek között, mint a Duna, Tisza és Maros vidékén. *Cserei*ben (1808) Voltairenek Zadig című szatirikus regényét magyarosította. Mivel franciául nem tudott, a szellemes francia regényt német fordításban olvasta s magyar átdolgozásában az eredeti munka szépségeit teljesen megsemmisítette. Magyarosítása tele van komikus anachronizmusokkal és csodálatos naivságokkal. Ez is szerelmi történet: Cserei küzdelmeinek leírása. Cserei szerelmes egy fejedelemkisasszonyba, de Taksony magyar vezér haragja elől Arábiába kell menekülnie, ott sok hányatáson megy keresztül,

végre hazakerül és hosszas szenvedések után feleségül veszi kisasszonyát. Ennek a regénynek sincs esztétikai értéke, aminthogy Dugonics Andrást nem is lehet esztétikai szempontok szerint értékelni. Pályájának csak történeti jelentősége van. Munkássága egyik láncszeme a magyar elbeszélő irodalom fejlődésének; ő maga hálát érdemlő apostola a magyar nyelvnek és a nemzeti szellemnek.

Nemcsak regényeivel, hanem színműveivel is erősen hatott korára. Bessenyei György és a nyomában fellépő drámaírók még csak az olvasóközönség számára dolgoztak, de az *Etelka* szerzőjének már megvolt az az öröme, hogy darabjait a színpadon is láthatta. 1790-ben megalakult az első magyar világi színtársulat s ezzel a magyar drámairodalom és a nemzeti színészet fejlődésére új kor virradt. Az iskolai drámák helyét elfoglalta az irodalmi dráma, az iskolai színpadot felváltotta a világi játékszín. Mivel az első színészeknek változatos műsorra volt szükségük, a magyar írók sietve fordították le és dolgozták át a divatos külföldi darabokat. Dugonics András is lelkesen támogatta a nemzeti színpadot. *Toldi Miklós*ában (1794) egy érzelgő német színdarabot szabott magyar rámára: Christmann drámaíró fércművét, a Der Statthalter von Corfu című szomorújátékot. Ez a Toldi-dráma egészen idegen szellemű. Főhőse csak névleg magyar. Nem a mondák hatalmas Toldi Miklósa jelenik meg előttünk, hanem a mondák hősének torzképe: a gyámoltalan német legény ellenségeinek cselvetéseivel szemben csak sír és sopánkodik. Az eredeti szomorújáték is gyönge tákolmány, de a magyar átdol-

gozás még alacsonyabb színvonalú. Legföljebb körmönfont magyarságát dícsérhetni.

Dugonics András drámairói módszere az volt, hogy elővett egy német színdarabot, a hősök nevét megmagyarosította, az események idejét a magyar középkorba helyezte, azután kurtítva-bővítve lefordította és talpraesett mondásokkal cifrázta a szöveget. *Etelka Karjelben* (1794) című színművének forrása még ismeretlen, de bizonyos, hogy ez is magyarosítás; valószínűleg egy olyan német színdarab átdolgozása, amelyre Shakespeare erősen hatott. Az Etelkáról szóló regény folytatását olvassuk benne párbeszédes alakban, csakhogy a színhely nem Magyarország, hanem a finn-lapp rokonnépek északi birodalma. Az író nem tudott mesét kitalálni, mindig szüksége volt valamilyen forrásra. *Kun László* (1795) című szomorújátéka Bertuch Frigyes drámaíró Elfrida-drámája nyomán készült. Sem hű fordítást, sem gyökeres átdolgozást nem adott benne, csak épen arra törekedett, hogy magyar világot fessen. Korrajza a legfelszínesebb, nyelve pórias magyarságú. A meglehetősen terjengő párbeszédeket itt is, mint Toldi-drámájában, elbeszélő részekkel és szerepmagyarázatokkal szakította félbe. *Bátori Máriá*ja (1795) szintén tele van a történeti érzék és a költői ízlés hiányosságának kiáltó bizonyítékaival. Ez is német szöveg nyomán készült; forrása Soden Gyula drámaíró Inez De Castro-tragédiája. Eredetijét jelenetről-jelenetre követte, de dialógusai bőbeszédűbbek és laposabbak. Hogy átdolgozása eredeti magyar munkának lássék, szövegébe magyar vonatkozásokat szőtt, a hősök nevét

megmagyarosította, az idegen mesét Kálmán király korába helyezte.

Két regénye drámai formában is megjelent. Az *Etelká*ból Soós Márton orvostanhallgató, *Az arany perecek*ből Endrődy János kegyesrendi tanár készített színjátékot, mindjárt az első magyar világi színtársulat megalakulása után. Az átdolgozásokat sikerrel játszották, nyomtatásban is megjelent mind a két színdarab. Soós Márton dramatizálásának címe: *A megszomorított ártatlanság avagy az ártatlan Etelka méltatlan szenvedése* (1793); Endrődy Jánosé: *Macskási Julianna.* (1792.) Az utóbbi még a szabadságharc előtt is kedvelt műsor-darabja volt a vidéki színészetnek.

Dugonics András írói arcképe sok tekintetben ellentmondó vonások keveréke. Munkáiban a gyökeres magyarság nyelvújító erőszakossággal, a romlatlan népiesség latin és német szófüzéssel, az egyszerű alföldi beszéd csürt-csavart körülírásokkal cifrázva jelent meg. («Még akkor se tudta magát eltévelyedettnek lenni, Kinek szent széke eleibe nem sokára menendek, Édes testvéremet szemlélni látszattattam, Nagyobb méltóságra mintegy ugrani is látandjátok, Elfáradtanak és meggyengültenek a látást végbevivő eszközök.») Az idegen szavaknak nagy ellensége, az új szavaknak, magyaros mondásoknak, szokatlan jelzőknek, eredeti hasonlatoknak lelkes barátja volt. Beleolvasztotta nyelvébe a szegedi ö-ző nyelvjárás minden jellemző vonását, belevitte munkáiba lokálpatriotizmusának rajongó megnyilvánulásait. Bárhova került is pályáján, mindenütt Szegeden és környékén élt. A Tisza vizéért való lelkesedése olyan, mint Petőfi Sándoré. Megáll a legmagyarabb folyó partján, hálát ad a Gondviselésnek a magyarság megtartásáért, ábrándozva gondol az elmult századokra. Ez a folyó magyarrá teszi a partján lakókat, kiüzi vérükből az idegenséget, meggyógyítja a betegeket. «Ó be áldott ennek a szöke folyónak nagyhatalmú vize! Most immár valóság, hogy magát igazi magyarnak senki se mondhatja addig, míg a Tisza vizéből

nem iszik, főképen pedig azon a helyen, ahol a Maros vizének összefolyásával legüdvösségesebbnek tartatik.»

A kortársaitól sokrabecsült elbeszélő és színműíró nagy lelki gyönyörűséggel látta, hogy különösen *Etelká*jával mekkora hatást tett. A szigorúbb bírálat hangja inkább csak bizalmas körben és csupán a műveltebb ízlésű írók között csendült fel. Kazinczy Ferenc nagyon lenézően nyilatkozott az országoshírű regényről; legízetlenebb galantériát, legalacsonyabb popularitást és gyermeki affektációt látott benne; pedig egyébként szerette a szerzőt. Különösen bosszankodott a sok hányaveti magyarkodáson és a nemzeti felsőbbségnek ok nélkül való emlegetésén. A regényt egy sorba állította az Árgirus-féle ponyvatermékekkel. (Levele Ráday Gedeonhoz 1788-ból. Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy János kiadása. I. köt. Budapest, 1890. 191. l.) — Toldy Ferenc szerint Dugonics András a nemzeti szellem egyik leghatalmasabb ébresztője a magyar irodalomban. Kevés írónak sikerült a hazafias önérzetet hozzá hasonló mértékben fölkelteni. Mivel azonban szerzetesi hivatásában a világot és az emberi szívet nem ismerte saját tapasztalásából, történetei és jellemei lélektani valóság nélkül szükölködtek. Nem volt sem történeti érzéke, sem tehetsége a tiszta szép megalkotásához. Izlésében műveletlen, kifejezéseiben közönséges, söt alszerű volt. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Ugyanez Beöthy Zsolt felfogása is: a népszerű író legfőbb érdeme a nemzeti szellem erősítése. Lelkesedett és lelkesített a nemzeti multon és hagyományokon, bár az igazi történeti felfogásnak hijával volt. Szerkezetei csűrt-csavartak és egyenetlenek; s ámbár képzelete elég találékony, de lélektana gyarló, ízlése műveletlen. Körmönfont nyelvében annyira tősgyökeres és népies akart lenni, hogy keresetté, valószerűtlenné, póriassá lett. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond az alföldi magyarság elmaradt műveltségének megnyilvánulását szemlélte Dugonics András mesélgetésében, gondolkodásában, beszédében. Mikor a németek között Goethe és Schiller örökbecsű remekekkel gyönyörködtették a müértőket, akkor nálunk egy általánosan tisztelt egyetemi tanár az Etelka-regénnyel és a Toldi-drámával lép elő és országos sikert arat. A minden áron magyarosítani akaró magvetők korlátoltságának és a nemzeti eszme erős jelent-

kezésének tulajdonítható gyülölete és megvetése a hazában lakó nemzetiségek iránt, holott a beolvasztó szándék sikeréhez inkább a magasabb müveltség lett volna a megfelelő eszköz. Az iró igen gyatra képet nyujt munkáiban a régebbi magyarokról, lélektani fejtegetése pedig «oly silány, hogy még a szerző papi állásával sem magyarázhatjuk ki magunknak.» (A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893.) — Drámáiról Bayer József többek között a következőket mondja. Valamint történeti regényei álmagyar regények, akként ma már botránkoztató drámái is kiáltóan ellentétesek azzal a korral, amelybe a szerző elhelyezte kölcsönzött meséiket. Csinált egypár előadható szindarabot, de pusztán csak azért, mert hízelgett bennük a kor szellemének. Történeti felfogása csupa külsőség és puszta név, bár ő maga meg volt győződve, hogy hitelesen feltámasztotta a régi kort. Szövegeihez csatolt tudományos jegyzetei a tárgyába való beleélés hitét gyökereztették meg benne. Drámái ma már úgy hatnak ránk, mint a középkori színpad díszletei, melyekre ráírták, hogy ez «egy erdő», ez meg «egy királyi lak», és a többit a közönség a saját ízlése szerint képzelte hozzá. Meséit külsőségek fűzik az elmult századokhoz, a korrajz teljesen hamis, nyelve azonban mindig magyaros és közmondásoktól duzzadó. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — Az Etelka, úgymond Császár Elemér, nem eredeti regény és nem igazi regény, bár a magyarságnak még így is összehasonlíthatatlanul több köze van hozzá, mint a Kártigámokhoz és a Kasszándrákhoz. Ez az első magyar regény, mely hazai földön, magyar emberek között pörög le s ezzel megindítja a műfaj magyarrá válását, másrészt felvilágositja íróinkat arról, hogy a magyar történet milyen alkalmas kerete az elbeszélő munkáknak. Ettől a fejlődéstörténeti jelentőségtől eltekintve, a művészi értékek teljes hiánya meggátol bennünket abban, hogy Dugonics Andrással kezdjük a magyar regényirodalom fejlődésének rajzát. Az Etelkával nem született meg a magyar regény. Lazán komponált, közönséges intrikákkal bonyolított érzelgős história ez, tele a heroikus regények elkoptatott indítékaival: a véletlenséggel, a gyermekcserével, az ártatlanok szenvedésével, a szerelem sóhajtozásaival, a hősiség vitézkedéseivel, a zsarnok apával, a feketelelkü intrikussal. A mese komikus ellentétben áll az előadással. A másodrangú német szentimentális regények papiros-hősei tősgyökeres, túlságosan zamatos,

szinte zsirosan népies nyelven, sallangos, sujtásos magyarsággal társalognak. Ez a nyers és durva nyelv még népies tárgyú elbeszélésből is kirína, még ott is keresettnek éreznők, annál inkább stilustalan és disszonáns ilyen nyelven beszéltetni Árpádot és udvarát. Az első regény fogyatkozásai fokozottabb mértékben tünnek elő a többi regényből. Dugonics Andrásnak legnagyobb fogyatkozása a költői képzelet hiánya s ezt későbbi regényei egész mélységében feltárják. (A magyar regény története. Budapest, 1922.)

Az irodalomtudományi kutatás elég későn vette észre, hogy az emberöltőkön keresztül teljesen eredetinek tartott iró idegen szövegek nyomán dolgozta ki munkáit. — Három szomorújátékának német forrásait Heinrich Gusztáv kutatta fel és vetette egybe magyar átdolgozásaikkal. (Dugonics Bátori Máriája. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. évf.; Dugonics András: Kun László. Budapest, 1885.; Dugonics Toldi-drámája. Pótkötetek az Egyetemes Philologiai Közlönyhöz. II. köt. Budapest, 1890.) — Cserei eredetére Horváth János hívta fel a figyelmet. (Dugonics Csereijének forrása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf.)

Dugonics András (szül. 1740. október 18. Szeged; megh. 1818. július 25. Szeged) kegyesrendi szerzetes, egyetemi tanár. Nagyatyja a XVIII. század elején költözött Dalmáciából Szegedre, szerb volt még az atyja is, de Dugonics Andrást már magyarnak nevelték. A szegedi kegyesrendi gimnáziumban eltöltött hat esztendő után, 1756-ban, belépett a piarista rendbe, Privigyén kétévi próbaidőn volt, letette az egyszerű fogadalmat; Nyitrára, majd Nagykárolyba, innen pedig Szegedre rendelték tanárnak. A szegedi gimnázium színházában már ekkor színre került egy magyarnyelvű vígjátéka, de ennek a darabnak sem címét, sem tartalmát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy feltünést keltett. Szülővárosából Nyitrára került, itt három év alatt kitünő sikerrel tanulta a teológiai tudományokat. 1765-ben áldozópappá szentelték s a váci gimnáziumba helyezték tanárnak. Tanított még Medgyesen és Nyitrán, 1774-ben a nagyszombati egyetemre került az elemi mennyiségtudomány tanárának. Mikor Mária Terézia a nagyszombati egyetemet 1777-ben Budára helyezte, ő is Budára költözött s egyetemi tanár maradt 1808-ig. Irodalmi munkásságának java termése erre a korszakra esik. Mint tanár egyike volt a legbuzgóbbaknak, mint tudós

egyike a legmagyarabbaknak. A matematikai tudományok magyar műnyelvének ő vetette meg az alapját. Meg akarta mutatni, hogy míg a német és francia matematikusok nem tudnak latin műkifejezések nélkül dolgozni, a magyar számtantanító nem szorul idegen szókra. Megalkuvást nem tűrő, nyakas hazafisága vezette minden tettében. Lelkesen pártolta a magyar színészeket, buzgalommal mélyedt a nemzet őstörténetének búvárlásába, szeretettel fordult a magyar köznép felé. A parasztokban a romlatlan régi nyelv leghívebb őrzőit becsülte. Nyugalomba vonulása után szülővárosába költözött s rokonai között töltötte napjait. Hetvennyolc éves korában halt meg. A szegediek nemcsak életében vették körül szeretettel, hanem holta után is bensőségesen ápolták emlékét.

Adatok Dugonics András életéhez:

1700 körül. — A törökök kiverése után a borzalmasan elpusztult Szeged városába magyar, német, tót, szerb, horvát, dalmát és másfajú beköltözők településnek. Az Adriai tenger partvidékéről behúzódó délszláv dalmátok között van Dugonics András nagyatyja is. (Szegeden annyi a katolikus dalmát, hogy a kedvükért a piaristák a belvárosi templomban szerbül prédikálnak. A katolikus dalmátok és horvátok nem ragaszkodnak annyira nemzetiségükhöz, mint a velük egy nyelvet beszélő görögkeleti szerbek, de még 1739-ben is külön dalmát iskolát állítanak gyermekeik számára. A Dugonics-család is csak akkor kezd magyarosodni, mikor a szerzetesíró atyja, idősebb Dugonics András, 1739-ben feleségül veszi az egyik szegedi magyar polgár leányát, Imre Katalint.)

1740. — Dugonics András születésének éve. Október 18-án születik Szegeden. (Atyja jól beszél magyarul, de azért civis dalmata és nem civis hungarus. Polgártársai megbecsülik, beválasztják a városi elöljáróságba, tanácsnok lesz, utóbb városi kapitány. A Tisza egyik áradása idején éberségével megmenti a várost az árvíztől. Földjén, lábas jószágán, malmain kívül két háza van Szegeden. Kereskedik, gazdálkodik, állatot tenyészt. Elsőszülött fiát, Andrást, és ennek öccsét, Ádámot, a magyar iskolába adja, utóbb a német iskolába járatja, hogy gyermekei necsak a szerb nyelvet beszéljék, hanem a város másik két nyelvét is.)

1750. — Dugonics András megkezdi gimnáziumi tanulmányait a kegyesrendi szerzetesek latin iskolájában. (A szegedi piarista gimná-

zium népes iskola, négyszáz tanulója van. Az iskolai munka kettős célja: a latin nyelv és a vallástan minél alaposabb megtanítása. A tanulók színjátékai is ennek a kettős célnak szolgálatában állanak.)

1756. — A gimnázium hat osztályának elvégzése után Dugonics András kegyesrendi szerzetesnövendék lesz. Maga a szegedi piarista házfőnök viszi kocsiján a Felvidékre. A nyitramegyei privigyei rendházban október 17-én öltöztetik be noviciusnak. (A próbaidő két évig tart. Az ujoncnövendékek megismerkednek hivatásukkal, hozzászoknak a szerzetesi élethez, megtanulják rendjük történetét, ájtatoskodnak és tanulnak. A két esztendőt az egyszerű fogadalom letétele fejezi be. Utána tanítani megy a szerzetesnövendék.)

1758. — Tanár a nyitrai piarista gimnázium egyik osztályában. Tizennyolc éves. (Szaktanítás még emberöltőkön keresztül nincs egyetlen hazai iskolában sem. Minden osztályban egy tanár tanít valamennyi tárgyat. Igaz, hogy a latinon és hittanon kívül nagyon mellékes a többi tárgy.)

1759. — A filozófiai tanfolyam tanulója a nagykárolyi piarista rendházban. (Két éven keresztül tanulja a bölcseleti és mennyiségtani tudományokat. Gyakorolja a vitatkozást és a szónoklást. Mindezt latinul.)

1761. — Nagy öröm éri: október havában szülővárosába rendelik tanárnak. Öt év óta nem látta szüleit. Huszonegy éves. (Nem írja meg haza, hogy áthelyezték Szegedre; néhány rendtársa kíséretében meglepetésszerüen állít be a szülői házba; édesanyja hirtelenében meg sem ismeri, annyira megnőtt és megváltozott; csak azután tör ki örömkönnyekben. A szegediek örülnek, hogy városuk szülötte tanítja fiaikat; ő pedig rajta van, hogy példás buzgalmával és feddhetetlen életével becsületet szerezzen nevének.)

1762. — A nyitrai piarista rendházba megy hittudományi hallgatónak. (Három évig hallgatja a teológiát, de közben nagy bánat éri: meghal édesanyja. Temetésére nem mehet el, Nyitra annyira távol van Szegedtől.)

1765. — Május havában a nyitrai püspök áldozópappá szenteli. Első miséjét Szegeden mondja. A templomban a kegyestanítórend főnöke magyar egyházi beszédet tart, az egyik kegyesrendi tanár németül beszél a hívekhez, egy öreg piarista szerbül szónokol. A Sze-

geden eltöltött boldog napok után az új miséspap a váci piarista gimnázium tanára lesz. Tanítványait nagy kedvvel oktatja. Itt tanít ebben az időben Pállya István is. Sikerült iskolai drámákat adatnak elő tanítványaikkal.)

1766. — A piarista rend elöljárósága áthelyezi Erdélybe a medgyesi gimnáziumhoz. Itt három évig tanítja a poétákat és a rétorokat. (Erdélyi évei kedvezően hatnak irodalmi hajlamaira. Sokat olvas, gyüjti az anyagot munkái megírásához, történeti levegőben él. Három erdélyi évének letelte után két esztendeig újból Vácon tanít.)

1771. — Nyitrán a filozófiai tanfolyam tanára. Kitüntető megbízás. Különösen a matematikai tárgyakat adja elő vonzó világossággal. (Három évig marad Nyitrán. Vele együtt munkálkodik a piarista rendházban: Benyák Bernát, Koppi Károly, Pállya István.)

1774. — Közreadja Trója Veszedelmét. Ugyanekkor rendfőnöke felszólítja: pályázzék a nagyszombati egyetem egyik tanári székéért. A pályázat sikerül, kinevezik egyetemi tanárnak az elemi matematika tanszékére. Nyitráról Nagyszombatba költözik. (Mivel Mária Terézia királynő a pápai rendelet szerint a Jézus-Társaságot 1773-ban feloszlatta, az állami kormányzatnak új egyetemi tanárokról kellett gondoskodnia. A világi pappá lett jezsuiták tudósabb csoportját továbbra is alkalmazták, a kevésbé alkalmasak helyére friss erőket kerestek, az így megüresedett katedrákat versenyvizsgálat útján töltötték be. Erre a vizsgálatra 77 pályázó jelentkezett: 26 világi pap, 26 ferencrendi szerzetes, 17 kegyesrendi szerzetes, 5 pálosrendi szerzetes és 3 világi ember. Dugonics András a fizikai tanszéket szerette volna elnyerni, de az addigi jezsuita fizikatanár olyan érdemes férfiú volt, hogy pályázat nélkül megkapta régi katedráját, mint ahogyan megmaradtak az egyetemen az olyan volt-jezsuita tudósok is, mint Katona István és Szerdahelyi György. Ilyen előzmények után pályázott Dugonics András matematikustanárnak. A vizsgázókat közös terembe gyüjtötték, kiadtak számukra egy közös tételt, azonkívül minden pályázó külön feladatot is kapott. A királyi bizottság tagjai október 15-én hirdették ki a versenyvizsga eredményét, Dugonics András legjobban dolgozott társai között, az elemi mennyiségtan katedráját ő nyerte el. Mint egyetemi tanár a nagyszombati jezsuita rendház harmadik emeletén kapott lakást, a kollégiumban még ott búsultak az exjezsuiták,

keserűséggel néztek a jövevényekre, betolakodóknak tartották őket. A piaristákkal való régebbi feszült viszonyuk még rosszabb lett, de együttesen már nem szólhattak, csak személyükben érezték megalázottságuk fájdalmát. Az egyetemi karok kebelében csakhamar kialakult a volt jezsuiták és az új paptanárok pártja; azontúl minden tanszék megüresedésénél folyt a néma harc a két csoport jelöltjeiért. Az írásbeli vizsgálat csak egyik része volt egy-egy tudós pályázó sikerének, a másik döntő mozzanat attól függött, hogy a nyilt és titkos erők melyik pályázó érdekében tudnak minél hatalmasabb udvari befolyást mozgósítani. Dugonics András a jezsuiták ellenfeleivel tartott, azért ezek is megragadtak minden alkalmat, hogy csökkentsék tekintélyét.)

1777. — Az egyetemmel együtt Nagyszombatból Budára költözik. Örül a változásnak, mert közelebb van Szegedhez. (Vakációit szülővárosában tölti, bár több napba és éjjelbe kerül, míg lekocsizhat Szegedre. Amilyen örömmel emlegetik egyetemi tanárságát rendtársai, olyan szeretettel és tisztelettel veszi körül személyét minden földije. «A város büszkén nézett rám s megköszönték nekem, hogy kedves szülővárosomnak dicsőséget szereztem:» olvassuk följegyzései között. A szünidőt öccse házában és pusztáján tölti. Szeged vidékén mindenütt magyar szót hall, míg Budán német a világ, az egyetemen latin a tanítás nyelve.)

1780. — Meghal atyja. Surlódás a család hátramaradt tagjai között. (Az öreg Dugonics jóval kisebb örökséget hagyott első házasságából származó két fiának, Andrásnak és Ádámnak, mint második feleségének és ebből a házasságából való leányainak. Végső intézkedését azzal okolta meg, hogy fiai fölnevelésére sokat kellett költenie, ezek tehát már megkapták a maguk részét.)

1784. — II. József császár az egyetemet a budai várpalotából a pesti pálosrendi kolostor épületébe helyezi át. Dugonics András is átköltözik budai magánszállásáról a pesti piarista rendházba. (A császár német nyelvrendeletének nem engedelmeskedik. Bár jól tud németül, magyar és latin nyelven tanít, diákjai azonban nem árulkodnak. Idegenből ideküldött tanárok lepik el a pesti egyetemet. A németül nem beszélő magyar professzorokat nyugalomba küldik.)

1788. — Az egyetem rektori méltóságát viseli. Megjelenik Etelkája.

A regényt az olvasók elragadó munkának találják, a szerző hazafias lelkesedése tapsot arat. (Idegen úriemberek írnak köszönőleveleket vidékről a tisztelendő professzor úrnak, a kálvinisták is szeretettel üdvözlik. «Adnák az egek, hogy az egész magyarság csak egy Dugonics-familia volna!» kiált fel Barczafalvi Szabó Dávid, a református tanár. A rajongás lázának lecsillapodása után némi megszólás sem maradhat el. Főképen az Etel*ka* elnevezést találják helytelennek az Etel*ke* helyett. «Az Etel*ka* szép kis magyar könyvecs*ka*:» tréfálkozott a bécsi Magyar Kurir. A szokatlan nevet a szerző maga alkotta s talán az olyan népies szóképzés után igazodott, mint a Terka.)

1791. — Szeretne magyar nemességet nyerni; nem nagy kívánság; Európa egyik országában sem él olyan sok nemes, az ország lakosságának számához viszonyítva, mint Magyarországon; egész falvak vannak parasztsorban élő, tudatlan nemesekkel; a pesti egyetem tudós rektorától nem szerénytelenség, ha nemesember akar lenni. Mégsem sikerül forró óhajtása. Hiába hivatkozik köztiszteletben álló pályájára, hiába sorolja fel atyja érdemeit, hiába szaladozik testvéröccse, Dugonics Ádám is, a nemesség ügyében. Évekig tartó küzdelmük meddő. (Szeged városa külön ajánlólevelet ad a két testvérnek s ebben melegen méltatja a Dugonics-család kiválóságát; Dugonics Ádám, ez időtájt a szegediek polgármestere, Bécsbe is fölmegy a nemeslevél kieszközlése végett s 1792-ben magánál I. Ferenc királynál esedezik egyik kihallgatáson a nemességért; a dolog mégsem megy; nincs mellettük megfelelő súlyú kijáró. Meg kell elégedniök az egyik császári és királyi tanácsosnak a szegedi hivatalos ajánlólevél elolvasása után tett kijelentésével: «Ilyen érdemek nemcsak nemességet, hanem báróságot, grófságot is megérdemelnének, sőt valami jószágnak ajándékát is».)

1792. — Az első magyar színtársulat megkezdi színműveinek előadását. (Először az Arany Perecek dramatizálása kerül színre Endrődy János piarista tanár átdolgozásában. A bécsi Magyar Hirmondó pesti színházi tudósítója szerint: «Június 18-án nem fordított, hanem eredeti darabot játszott a társaság, melynek címe Arany Perecek. Ez egy költött történet, melyet tisztelendő Dugonics András professor úr, nyelvünknek szíves gyarapítója, készített; a játszó színre pedig pesti professor Endrődy János alkalmazta. Ezen eredeti darabhoz a scénák és ruhák újonnan készültek, melyek 600 forintba kerültek a színháznak».)

1794. — Csokonai Vitéz Mihály felgyalogol Pestre, hogy kifejezhesse előtte tiszteletét. Dugonics András örömmel öleli keblére a lelkes ifjút. (Kazinczy Ferenccel már öt évvel azelőtt találkozott. Személyéről a nagy nyelvújító szeretettel emlékezett meg s többek között a következőket írta róla egyik levelében: «Dugonics ősz ember, de ideje előtt. Haja és színe igen szőke lehetett. Nyájas és egyenes, de nem durva. Ha bántják, haragszik». Csokonai Vitéz Mihályban az első találkozás még jobban megerősítette az Etelka szerzője iránt érzett tiszteletet. Utóbb ismételten meglátogatta nagytekintélyű barátját s dicsőítő költeményt szerzett tiszteletére.)

1798. — Fizetésének fölemelését kéri a kincstártól, mert a francia háborúkkal járó nagy drágaságban alig tud megélni. Kérelmének teljesítését az egyetemi tanács melegen ajánlja, de I. Ferenc király kormánya nem járul hozzá illetményeinek megjavításához. (Egyetemi tanári működését a budai helytartótanács, a bécsi kancellária és a volt jezsuiták hatása alatt álló hivatalos körök gyanús szemmel nézik. Túlságosan nagy magyarnak tartják, szókimondó természete miatt sokan nehéztelnek rá, egyesek azt vetik szemére, hogy nem tűri a fegyelmet. A helytartótanács egy alkalommal azt nyomozza, nem betegeskedik-e sokat, alkalmas-e még a tanításra? Máskor azért vonják kérdőre, hogy miért használja a saját könyvét, mikor az egyetemi tanítás céljaira egészen más latin kézikönyvet írt elő az állami kormányzat. Ezzel szemben az egyetemi tanácsnak az a véleménye, hogy a matematika tanára mindig a legpontosabban teljesítette a kötelességét. Magában a filozófiai karban kissé más a helyzet; Dugonics András itt erős harcot vív egyes új tanszékek betöltése miatt a volt jezsuitákkal és azok jelöltjeivel. Tiltakozik az ellen, hogy ő szabadkőműves vagy jakobinus szellemű, mint egyes rágalmazói híresztelik; sajnos, két mágnásnak kellett őt megvédenie, úgymond, bizonyos rosszakaratú papi gyanúsítások ellen. A volt jezsuitáknak azt ajánlja, hogy ne a szenvedélyeket szítsák, hanem éljenek békében, amint azt Krisztus parancsolta.)

1801. — Meghal Vályi András, a magyar nyelv és irodalom tanára a pesti egyetemen; Dugonics András folyamodik tanszékéért; versengés indul meg közte és Révai Miklós között. Mindkét küzdő félnek erős protektorai vannak, míg végül I. Ferenc király a következő évben Révai Miklóst nevezi ki a magyar tanszékre. (Az egyetemi

ifjúság magyarrá való nevelésében Dugonics Andrásnak kétségtelenül nagyok az érdemei. Míg az egyetemi tanárok túlnyomó nagy része a magyar nyelvet alkalmatlannak tartotta a tudományok művelésére, ő nemzeti önérzettel telitette meg tanítványai lelkét. Virág Benedek panaszosan említi Kazinczy Ferenchez írt egyik 1803. évi levelében Schedius Lajos német szellemét, azután így folytatja: «Annál többel tartozunk Dugonicsnak! Ha ezt nem adta volna a Gondviselés universitásunknak, oda lett volna a magyar ifjúság, pedig csakugyan vannak jóeszű ifjaink». A lánglelkű piarista nemzeti hatásához csak Horvát Istváné hasonlítható a régi pesti egyetemen. A legnagyobb egyetemi teremben háromszáz ifjút tanít napi két órán át, patriarkálisan tegezi tanítványait, a törekvőbbekkel sétákat tesz a budai hegyekben, a szegénysorsúaknak színházat fizet.)

1808. — Betegeskedik, öreg már, nyugalmazását kéri. Hazaköltözik testvéröccséhez Szegedre. Hatvannyolc éves, ebből negyvenöt esztendőt tanításban töltött. (Folyamodásában panaszosan említi, hogy egész pályáján keresztül milyen mostohán bántak vele a királyi hatóságok, mellőzték még ebben az évben is, holott valamenyi tanártársának fölemelték a fizetését. Az egyetemi tanács meleghangú kísérő irattal terjeszti fel a búsongó írást a helytartótanácshoz: a folyamodó profeszszor az egyetemnek harmincnégy éven át büszkesége volt, könyveivel a hazai irodalomnak dicsőséget szerzett, eddigi csekély nyolcszáz forint évi fizetését nyugalomba vonulása után is megérdemli, érdemeiért külön jutalomra tarthat számot. A helytartótanács megadja a teljes nyugdíjat, de ezen felül semmit sem, még az elismerő szavakat is megtagadja a kiérdemesült tanártól.)

1814. — Mindaddig boldogan él Szegeden, míg meg nem hal testvéröccse, Dugonics Ádám polgármester. Halála után viszálykodás támad a család tagjai között. (Az elhúnyt polgármester fia magáévá akarja tenni szerzetes-nagybátyja vagyonát, ez ellen Dugonics András védekezik, unokaöccse pörrel támadja meg. A család többi tagja a hálátlan fiatalember ellen foglal állást, még nőtestvére is az öreg szerzetest pártolja, házában az aggastyán gondos ápolásra talál.)

1818. — Július 25-én, hetvennyolc éves korában, meghal Szegeden. Temetésére kivonul a város polgársága és diáksága, az egyházi szertartást a piarista házfőnök végzi. Egyesek arra gondolnak, hogy

emlékművet kellene emelni sírja fölé. (Bár a gyüjtés több helyen megindul, közel három évtized telik el, míg végre a piaristák el tudják helyezni sírjára a vörös márványlapot.)

1876. — Szülővárosában felállítják szobrát. (Az Izsó Miklós terve szerint készült szobor Huszár Adolf alkotása. A költségeket legnagyobb részben Szeged népe adja össze. Ugyanakkor emléktáblát helyeznek szülőházára s közrebocsátják a Dugonics-albumot.)

1892. — Emlékének ápolására és a délvidéki magyar tudomány és irodalom segítésére megalakul Szegeden a Dugonics-Társaság. (Szervezője és első elnöke Lázár György szegedi polgármester; néhány nevesebb tagja az alapítás évében: Mikszáth Kálmán, Pósa Lajos, Sebők Zsigmond, Szávay Gyula.)

Kiadások. — Trója veszedelme, melyet régi vers-szerzőknek írásiból egybeszedett és versekbe foglalt Dugonics András kegyes oskolabéli szerzetes-pap. Pozsony, 1774. (A kötet Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász költségén jelent meg. Közrebocsátásakor a szerző harmincnégy éves volt s rendjének nyitrai iskolájában a filozófiát tanította.) — Andreae Dugonicii Argonauticorum sive de vellere aureo libri XXIV. Pozsony és Kassa, 1778. (Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász költségén. Tartalma: az argonauták történetének feldolgozása latin prózában. A szerző latinnyelvű munkái közül csak ez az egy jelent meg nyomtatásban.) — Ulissesnek, ama híres és nevezetes görög királynak, csudálatos történetei, melyeket a magyar versekben gyönyörködőknek kedvekért már ennek előtte versekbe foglalt s most újonan megjobbítván kibocsátott Dugonics András kegyes oskolabéli szerzetes-pap. Pest, 1780. (Royer Ferenc Antal pesti nyomdász költségén.) — A tudákosságnak két könyvei, melyekben foglaltatik a betűvetés és a földmérés. Pest, 1784. (Magyarnyelvű algebra és geometria a szerző arcképével. Pesten 1798-ban megjelent második bővített kiadásához még két másik könyv járult: az egyik a háromszögelésekről, a másik a csúcsos szelésekről szólt. Az úttörő munka nagy lelkesedést keltett íróink között, mert a tudós szerző megteremtette benne a matematika magyar műszavait és mükifejezéseit. Válaszul II. József császár germanizáló rendeleteire, meg akarta mutatni munkájában, hogy a német nyelv sohasem oly alkalmatos a tanulmányoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv. Molnár János

apát és Hannulik János kegyesrendi szerzetes versekben dicsöítették a magyar Euklidest.) — Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben. Irta Dugonics András kegyes oskolabéli szerzetes-pap, a józan s egyszersmind a természeti tudományoknak oktatója, a pesti tanulmányoknak királyi mindenségében a tudákosságnak királyi tanítója, a tanultaknak egyik tagja, a jeles természeti karnak öregbike. Két kötet. Pozsony és Kassa, 1788. (Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász költségén. A nyomdász-könyvkiadó tiszteletdij gyanánt nyolcvan ingyenpéldányt adott a szerzőnek, viszont a szerző hetven forintot fizetett a kiadónak, hogy képeket is mellékeljen a regényhez. Ezer példányban készült a regény, példányát két rajnai forintért árulta a kiadó. Újabb kiadásai: 1791. és 1805.) — Az arany perecek. Szomorú történet öt szakaszokban. Pozsony és Pest, 1790. (Landerer János Mihály költségén. A regény jelentős sikert aratott, mert első kiadásának kétezer példánya tíz év alatt teljesen elkelt. Újabb kiadása: 1800.) — A gyapjas vitézek. Két kötet. Pozsony és Pest, 1794. (Az argonautákról szóló latin história magyar átdolgozása.) — Jeles történetek, melyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott. Két kötet. Pest, 1794–1795. (Tartalma négy szomorújáték: Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Kun László, Bátori Mária.) — Gyöngyösi István költeményes maradványai. Pozsony és Pest, 1796. (Az első gyüjteményes Gyöngyösi-kiadás és az első nagyobb Gyöngyösi-életrajz.) — A szerecsenek. Két kötet. Pozsony és Pest, 1798. (A görög regény népies átdolgozása. «Újabb életre hozta Dugonics András királyi oktató.» A második kötet elején olvasható Csokonai Vitéz Mihálynak a szerzőhöz intézett magasztaló verse: Dugonics oszlopa.) — Római történetek. Pozsony és Pest, 1800. (Ókori latin történeti szövegek magyar átírásai.) — Etelkából kiválogatott remekje a helyes magyarságnak. Pozsony, 1800. (A kiválogató: Etrekarcsai Georch Illés fiatal ügyvéd, a későbbi híres jogtudós és a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.) — A magyaroknak uradalmaik, mind a régi, mind a mostani időben. Pozsony és Pest, 1801. (Történeti és földrajzi adatok és ábrándok.) — Jólánka, Etelkának leánya. Két kötet. Pozsony és Pest, 1803. (Terjedelmes regény: 1568 lap. A szerző régi kiadójának, Landerer János Mihály nyomdásznak, költségén jelent meg.) — Szittyai történetek. Két kötet. Pozsony és Pest,

1806–1808. (A magyarok históriája a legrégibb időktől Árpád vezér haláláig. A szerző nagyolvasottságú, de ítélete nincs, a valóságot képzelt dolgokkal keveri, fantáziájának szabad röptöt enged. Délibábos szófejtései olyanok, mint később Horvát Istvánéi. Magyarázata szerint például Finnország annyi mint Finomország, Lapország annyi mint Láporság; a Balti-öböl a balta formájáról kapta nevét, Riga városát a rigóról nevezték el.) — Cserei. Egy honvári herceg. Szeged, 1808. (Utolsó regénye. Közre bocsátásakor ötvennyolc éves volt. Ebben az esztendőben vonult nyugalomba s ment Szegedre pesti egyetemi tanszékéről.) — Radnai történetek. Szeged, 1810. (A híres aradmegyei búcsújáróhelyhez fűződő csodákról.) — Nevezetes hadi-vezérek. Pest, 1817. (Plutarchos és Cornelius Nepos válogatott életrajzainak magyar átdolgozása.) — Magyar példabeszédek és jeles mondások. Két kötet. Szeged, 1820. (Negyvenévi gyüjtés eredménye: tízezernél több közmondás és számos szólásmagyarázat. A szerző halála után jelent meg. Karácsonyi Ince kegyesrendi tanár rendezte sajtó alá s közreadta benne nagynevű szerzetestársa rövid életrajzát is.) — Endrődi Sándor kiadása: Bátori Mária. Budapest, 1881. (A szomorújáték második kiadása Abafi Lajos Nemzeti Könyvtárában. Először Dugonics András Jeles Történeteiben jelent meg: Pest, 1794–1795.) — Ifj. Szinnyei József kiadása: Dugonics András följegyzései. Budapest, 1883. (A kéziratban maradt jegyzetek első kiadása az Olcsó Könyvtárban. A szerző érdekesen fejtegeti bennük legnépszerűbb regényének politikai célzásait és országos hatását, szól a II. József uralkodása végén bekövetkező hazafias fellángolásról, adatokat nyujt családja történetéhez, följegyzi Martinovics Ignác összeesküvésének rövid históriáját.) — Hahn Adolf kiadása: Tárházi. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. (A kéziratban maradt magyarnyelvű iskolai dráma első kiadása. A szerző a Holberg-féle dán Tyboe Jakab német átdolgozása nyomán készítette vígjátékát, még pedig 1770-ben Gyöngyösi címmel magyarul, ugyanekkor Opimius címmel latinul s csak harmadik átdolgozásában, 1789-ben, keresztelte el Tárházinak. Átdolgozása tősgyökeres magyarságú.) — Heinrich Gusztáv kiadása: Kun László. Budapest, 1885. (A szomorújáték második kiadása az Olcsó Könyvtárban. Először Dugonics András Jeles Történeteiben jelent meg: Pest, 1794–1795. Eredetijére Heinrich Gusztáv mutatott rá Bertuch szomorújátékában: Elfride. Ein Trauerspiel in drei Aufzügen.

Weimar, 1775.) — Heinrich Gusztáv kiadása: Bátori Mária. Budapest, 1887. (A szomorújáték harmadik kiadása az Olcsó Könyvtárban. Eredetijére Heinrich Gusztáv mutatott rá Soden tragédiájában: Inez de Castro. München, 1784.) — Heinrich Gusztáv kiadása: Toldi Miklós. Budapest, 1894. (A szomorújáték második kiadása az Olcsó Könyvtárban. Először Dugonics András Jeles Történeteiben jelent meg: Pest, 1794–1795. Eredetijére Heinrich Gusztáv mutatott rá Christmann ármánydarabjában: Der Statthalter von Corfu. Ein Trauerspiel in drei Aufzügen. Mannheim, 1782.) — Bellaagh Aladár kiadása: Az arany perecek. Budapest, 1898. (A regény harmadik kiadása a Régi Magyar Könyvtárban.) — Prónai Antal kiadása: Etelka Karjelben. Pozsony, 1904. (A szomorújáték második kiadása a Stampfel-féle Magyar Irodalmi Segédkönyvek sorozatában. Először Dugonics András Jeles Történeteiben jelent meg: Pest, 1794–1795. Szindarabjai közül talán még ez a legsikerültebb. Ma még ismeretlen német forrására Shakespeare munkái közül három is hatott: a Téli rege, Vihar, Cymbeline.) — Prónai Antal kiadása: Etelka. Budapest, 1906. (A regény szemelvényes kiadása a Szent István Társulat Irodalomtörténeti Olvasmányok című vállalatában.) — Perényi József kiadása: Dugonics András Trinummusa. Veszprém, 1911. (A szerző Plautus nyomán készítette ezt a kéziratban maradt latinnyelvű iskolai drámáját. A szindarabot a váci piarista diákok 1770-ben sikerrel játszották Migazzi Kristóf bécsi bíbornokérsek, római szent birodalmi herceg, váci püspöki helytartó előtt.) — Lugosi Döme kiadása: Dugonics András szegedi monográfiája. Szeged, 1929. (A szülővárosát rajongással szerető nagyszombati egyetemi tanár kéziratban maradt jegyzetei Szeged régi történetére vonatkozóan.)

Irodalom. — A már említett kiadásokon kívül a következő tanulmányok. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Farkas Antal és Nagy Sándor: Dugonics-album. Szeged, 1876. — Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre. Budapesti Szemle. 1880. évf. — Endrődi Sándor: Dugonics életrajza. Figyelő. 1880. évf. — Heinrich Gusztáv: Dugonics Bátori Máriája. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. évf. — Endrődi Sándor: Dugonics András. Pozsony, 1883. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest,

1883. — Zlinszky Aladár: Heliodoros a magyar irodalomban. Budapest, 1887. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Heinrich Gusztáv: Dugonics Toldi-drámája. Pótkötetek az Egyetemes Philologiai Közlönyhöz. II. köt. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. III. köt. Budapest, 1893. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Budapest, 1893. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Prónai Antal: Dugonics András életrajza. Szeged, 1903. — Perényi József: Dugonics András színművei. Sátoraljaújhelyi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1903. — U. az: Dugonics András Tudákossága. U. o. 1904. — Simai Ödön: Dugonics András mint nyelvújító. Budapest, 1904. — Bartha György: Szeged Dugonics munkáiban. Szeged, 1905. — Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái. II. köt. Budapest, 1905. — Endrődi Sándor: Dugonics András. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Horváth János: Dugonics Csereijének forrása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. — Berthóty Ilona: Dugonics és Barclay. Budapest, 1909. — Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. — — Tolnai Vilmos: A szólásokról. Magyar Nyelv. 1910. évf. — Perényi József: Dugonics András Trinummusa. Veszprémi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1911. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Lukinich Imre: Barclay Argenisének magyar fordításaihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1912. évf. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Ruzsonyi Béla: Dugonics Etelkájáról. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra. Magyar Nyelv. 1915. évf. — Császár Elemér: Shakespeare hatása a magyar költészetre. Budapest, 1917. — Király György: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Rajka László: Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár, 1917. — Balanyi György: Dugonics emlékezete. A Dugonics-Társaság Dugonics-emlékfüzete. Szeged, 1918. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Rakodczay Pál: Dugonics mint tanár. Irodalomtörténeti Közlemények. 1924. évf. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú

szépirodalom. Budapest, 1927. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. — Szerb Antal: Magyar preromantika. Minerva. 1929. évf. — Székely Károly: Dugonics közmondás-gyüjteményének előszava. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KÁRMÁN JÓZSEF.

A XVIII. SZÁZADI magyar elbeszélő próza stílusának fejlődésében az 1790-es évekig Faludi Ferenc, Báróczi Sándor, Péczeli József és Kazinczy Ferenc a legérdemesebb nevek. Nekik volt a legjobb érzékük a stiláris finomságok iránt, az ő fordításaik hatottak legelevenebben kortársaik prózájának csiszolására. A század utolsó évtizedében új stilisztatehetség tűnt fel: KÁRMÁN JÓZSEF.

Ez a hirtelen felbukkanó és gyorsan elmúló író a *Fanni hagyományai*val (1794) állított emléket nevének. A gondosan kidolgozott novellában Fanninak, a szomorú életű leánykának, naplóját és leveleit olvassuk. Fanni olthatatlan lángra gyullad egy fiatalember iránt, az ifjú viszonozza érzelmeit, de boldogságuknak hamar végeszakad, mert Fanni keményszívű atyja elszakítja a szerelmeseket egymástól. A leány hervad, betegség kínozza, lázrohamok gyötrik. A világ azt hiszi róla, hogy elbukott; ez a gonosz vád végképen leveri lábáról. Már nem törődik az élettel, nyugodtan várja elmúlását, utolsó óráiban is hűséggel gondol szerelmesére.

Az író a mélabús mese igazságát azzal iparkodik valószerűbbé tenni, hogy a novella bevezető sorait az elhúnyt leány szerelmesének ajkára adja: a kesergő ifjú köszönetet mond Fanni írásainak kinyomatásáért s magasz-

taló hangon újítja fel megboldogult eszményképe emlékét. Az angyali jóságú leány — írja — a szenvedések iskolájában nőtt fel, édesatyja kegyetlen zsarnok volt, mostohaanyja a maga gyermekeinek szolgálójává tette. «Soha jó szót nem hallott ő, aki mindennek jó szót adott.» A gyötrelmek szomorúvá tették, boldogtalan sorsáról mégsem panaszkodott, csak néha folytak titkos könnyei. «Ezt a kedves lelket hozta elémbe egy szerencsés történet, tizenhatodik esztendejében. Ő és én egyszerre éreztük a szeretetnek boldog felindulását. Hogy is ne örült volna ez a szánakodásra méltó kedves lélek azon, hogy van még teremtés a nap alatt, aki őtet szereti?» A boldogság órái hamar elröppentek, csak egy vigasztalta még a szegény üldözöttet: utolsó óráiban ott volt mellette szerelmese is. «Néha énreám nézett nedves szemekkel és csak énértem kívánt volna még élni. Így égett teste és tekintete vígságot mutatott. Mosolygott, mikor a halál közelgetett; mosolygott, mikor meghalt az én karjaim között.»

A mese fölötte vékony vázát természetleírások és búsongó gondolatok töltik ki. A kert egyik rejtekhelyén ül a leányka s megkezdi naplójegyzeteit asztalkájánál: «Ide lopom ki magamat oly sok vasárnap délutánján és korán reggelen, mikor senki sem lát, senki sem bánt. Itt olvasok orozva; itt írok, itt sírok orozva». Kedves menedékhelyem homályában édes az ábrándozás, hallom a zümmögő méhecskéket, nem félek fulánkjuktól. Mérgesebb annál az emberek bántása. «Itt távol vagyok tőlük. Azért, ó azért oly igen jó itt.»

Veres lángot vetve tűnik le a nap, ráborul a tájra az esteli szürkület, suhog a szél a fák levelei között. A bokrok minden szögletéből csodálatos árnyékok ballagnak elő, a teli hold magasan függ a levegőben. «Ott a hold felett, dicsőült anyám, ott vagy te; egyetlen leányodat itt hagytad az emberek keménységének. Nézz le reám, kísérj mindenütt, légy őrzőangyalom. Ha békétlenkedik ez a szív, nyugtasd meg. De ha lehet, anyám, édes anyám, végy fel hamar magadhoz.»

Ilyen bánatos helyzetképekkel indul meg a napló. A sóhajok és könnyek árja mellett lassankint feltűnik egy özvegy úrinő alakja. Falu végén szegényes kunyhóban éldegél az özvegy és két gyermeke. Fanni szeretettel közeledik hozzájuk, csakhamar benső barátságába fogadja az elhagyott családot. Megtudja, hogy a lenézett özvegy az elhúnyt báró L. neje, feltárja lelkét új barátnőjének, vele együtt zokog sorsuk megpróbáltatásain. Otthon még ebbe a kis örömébe is epét öntenek; szemére vetik, hogy koldusok társaságát keresi s nem a családjához méltó környezetben forog. Már viszik is a bálba, vele együtt mennek mostohatestvérei, ott van mostohaanyja is.

A tánc mozgása vidámmá teszi, könnyedén lejt a zene hangjaira, nevetve ül le pihenni. «De — ó látás, amely minden inaimon, mint láng keresztülcsapott; látás, amely életem minden pontjait betöltötte... Egy ifjú — ó milyen ifjú! — háttal az ablakhoz támaszkodott, két karját összekapcsolta és gondolatokba merült. Tévelygett tekintetem, mindenfelé nézett, tántorgott és újra hatalmasan, minden erőn felül, visszarántódott hozzá, a hasonlíthatatlanhoz.

Orcám veres tűzzel égett és szívem rettenetesen vert.» Az ifjú odalép, táncolni kezdenek, szerelmük fellángol.

T-ai Józsi, a kapitány fia, érdemes Fanni szerelmére. Mikor a bál után megjelenik szerelmese otthonában, még a rideg családatyát is megnyeri okos beszélgetésével. Fanni később vendégségbe megy egyik barátnőjéhez, sokszor találkozik szerelmesével s báró L. özvegyéhez intézett leveleiben őszintén beszámol forró vonzalmuk minden mozzanatáról. Megírja azt is, hogyan kezdi ki tisztességét a gonosz nyelvek irígy mendemondája. Atyja bőszülten lép föl ellene, nem hisz az ifjú tiszta szerelmében, nem tetszik neki a vagyontalan udvarló: «Ingyenélő, kóborló, se kenyere, se háza. Azt se tudja az ember, micsoda, kicsoda? Hol fekszik a jószága?» A válás szörnyű napjai után megvetés, szidalom és gúny fogadja a leányt. «Sírass engem, szerelmes barátném — írja báró L. özvegyének — az én örömeim eltemettettek».

Utolsó leveléből megalázott életének egyik kegyetlen esete sír ki. Hozzátartozói beviszik a szomszéd városkába, ott sorra járják a nemesházakat, az egyikben épen nagy vendégség van. Mikor két nemesleánnyal beszélget, a leányok anyja bosszúsan rohan közébük, gyermekeit elkergeti mellőle, mert félti tőle családja jó hírnevét. Nincs, aki védje Fannit, mostohaanyja szidja-átkozza: «Itt a haszna ismeretségednek, gaz leány! Egész házam csúfjára vagy. Szegény ártatlan testvéreidnek is szerencséjüket összerontod. Lásd, szaladnak előled az emberek. Bujj el, szemtelen, bujj el! Ne is mutasd magad többé az emberek előtt». Fanni a maga bűntelenségének tudatában nem

akarja túlélni ezt a szégyent, gyönge testi erejét végképen megtöri az igazságtalanul szenvedett gyalázat. «Mint erkölcstelent, úgy mutassanak-e engem az anyák leányaiknak, engem, aki a jobb nevelés példája voltam?»

Mindennapi fohászkodása: bár ne érné meg a holnapot! Érzi, közeledik a halál órája. «Szárazak szemeim, mint a mező aszály idején. Orcám sárga, mint az érett kalász. Érlelődöm én is a betakarításra. Lehullott testem, mint a megszedett szőlőtő. Közel van a lemetszés ideje. Legyen meg a te akaratod.» Utoljára teszi naplójára sorvadó kezét, lepecsételve hagyja szerelmesének könnyektől áztatott írásait, végső soraiban is arra gondol, akiért annyit szenvedett. «Azzal a gondolattal szállok le csendességem boltjába, hogy hív voltál. És ha az nem volnál, én megbocsátok. Ott, ahová én megyek, nincs haragtartás! Ott majd összetalálkozunk és ott majd bátran szerethetünk.»

Ez a novella egyik nevezetes terméke a magyar szentimentális regényirodalomnak. Abból a fajtából való, amelyikből Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvárt*ja és Kazinczy Ferenc *Bácsmegyey*je. A szentimentálizmus Magyarországon is megtalálta a maga híveit, itt is akadtak gyötrődő lelkek, nálunk is sírtak a lágykedélyű olvasók. A Fanni-novella tele van érzelgő elemekkel. Fanni örökösen mereng, panaszkodik, zokog, boldogságért sóvárgó szívére a legcsekélyebb inger is fokozott mértékben hat, a természet szépségei és a maga helyzetének elgondolása sóhajokat és könnyeket váltanak ki lelkéből. Kedvese szintén betegesen érzelgő itjú. Mikor ez a boldogtalan szerelmes

felolvassa a bánatos leánynak Gessner egyik idilljét, szava reszketni kezd, szemében könny csillog; tovább olvas, de akadozik; ismét elolvas egy mondatot, azután zsebkendőjéhez kap, megtörli nedves szemét, zokogásba tör ki; majd lóra pattan, erős nyargalással kivágtat a kapun; Fanni közel van az ájuláshoz, keservesen sír, azután magához tér; tovább olvassa Gessnert és újra zokog; künn rettenetesen süvölt a szél, fagyos eső zuhog alá a magasból.

A gyöngédlelkű leány titkos hervadását meleg színezéssel festette meg az író. Novellája lélektani boncolás tekintetében kiemelkedik az akkori elbeszélő művek közül. Csak az a baj, hogy a fínom elemzés, a megindító feldolgozás s egyáltalában az egész történet kigondolása nem az író érdeme. Kármán József német minta után dolgozott s olyan szorosan tartotta magát eredeti példaképéhez, hogy lélekrajzának kevés az eredetisége. Goethe világhírű regényének, a Werthernek, egyes részeit szinte szószerint lefordította. Ezeket a Goethe-átvételeket, a tárgyban, mesében, jellemekben és hangulatban megnyilvánuló Werther-hatást már sorra kimutatták. A sokat emlegetett magyar novella jelentősége tulajdonképen stílusában rejlik. Kármán József a maga korában mestere volt a kellemesen hangzó mondatoknak, ritka választékossággal írt, stílusát meglepő hajlékonysággal alkalmazta elbeszélésének hangulatához.

Novelláját a szerkesztésében megjelenő Uránia lapjain tette közzé. E folyóirat három kötetében a szépirodalmi és ismeretterjesztő közlemények egész sora jelent meg, névtelenül, ismeretlen írók tollából.

Az Uránia olvasóihoz intézett előszóból megtudjuk, mennyire fontosak a nemzet művelődésének elmélyítésére a «folytatott írások» azaz a folyóiratok. Mert nincsen ugrás a természetben. Nem lehet a vak egyszerre élesen látó, nem lehet bölcs a tudatlan. A folyóiratok édes formában hozzák le a bölcsességet az égből.

*A nemzet csinosodásá*ban azok ellen a magyar írók ellen száll síkra a cikkíró, akik hízelgésekkel kényeztetik a nemzetet. Hangosan dicsérik tudományos előhaladásunkat, holott tudatlanság honol minden tájon. A mi klímánk ellensége a tudományoknak. Még azokat is valami kimagyarázhatatlan lelki aléltság fogja el, akik külföldi főiskolákból térnek haza ősi mezejükre. A könyvtár helyett vadászfegyverek, a tudományok helyett vadkergetés, a gondolkodás helyett agarászat. A magyar ember elzárkózva él sivár portáján, nem tudja, mi történik a nagy világban, egyiptomi sötétség uralkodik mindenütt, a tehetségek halva feküsznek. Nálunk nincs tudomány. Az irodalmi tevékenység versek készítésében merül ki; ez sem rossz utoljára, de ha mindig csak játszunk, ha örökké a virágok után kapdosunk, sohasem neveljük nagyra nemzetünket. Foglalkozzunk továbbra is a költészettel, de ne csak ezt műveljük: írjunk eredeti tudományos munkákat, mert nem a fordítások fogják nemzetünket a kiváló népek sorába emelni. Ne vitatkozzunk örökösen a grammatika és nyelvújítás kérdéseiről; a nyelv még nem tudomány, csak kulcsa a tudományoknak; nem kell új szókat faragni, hanem az idegen nyelvek szavait kell felhasználni. Ha majd kifejlik a magyar nyelv, ha majd a tudomány terén

önálló alkotásokkal büszkélkedhetünk, akkor talán tudomást vesz rólunk a külföld is. «De ki lesz hazánkfiai közül, aki rávegye magát arra, hogy a tudományoknak életét és egész erejét felszentelje, ha arra reá sem látszatik ügyelni a haza.» Az értekezés szerzője lehangoló képet fest a XVIII. századi Magyarország szellemi állapotáról, hazáját a tehetséges emberek sírjának nevezi s nagy körültekintéssel kutatja az okokat, hogy miért nincs tudományos élet és nemzeti műveltség Magyarországon.

A módi című szatirikus rajz egy előkelő divathölgy házatájának bemutatása. A férj nagy fáradsággal keresi a pénzt, az asszony könnyelműen elkölti. Ez a divatbáb nem törődik semmivel, csak lustálkodik, sétál, cicomázza magát. Magyar könyvet nem olvas, csak franciát, olykor németet. Lenézi a falusi nemeskisasszonyokat, mert ezek az együgyű leányok olyanok, mint a konyhai szolgálók, sem nem festik, sem nem illatosítják testüket. A boldogtalan férj síránkozva szól barátjához: «Hol az az ártatlan leányka, akit én feleségemben imádtam? Elenyészett. Van-e egy mozdulás, egy szó, egy tekintet régi formájából most benne? Eltörlötte azt a nagy világ. Szemtelen magaviselése, melyet ő szabad magatartásnak gondol, beszédje eltűrhetetlen, esztelen és azt ő elmésségnek nevezi. Erőltetett minden öltözete s viselete. Ó, ismerd meg ebben a szeles dámában azt a természet szerint való leánykát. Ó, szarvval úgy megáldott az én édes feleségem engem, hogyha az én időmet az ágak szerint ítélnék, mint a szarvasét, már elértem volna Matuzsálem idejét. Itt jobbítást várni bolondság és tovább szenvedni, mondd meg

miért? Maholnap bankrottá leszek miatta, a fájdalom megöl és a kétségbeesés arra visz, hogy golyóbist kergetek keresztül koponyámon és vége a komédiának».

*Egy új házas levelei*ben egy boldog ifjú férj három levele kerül az olvasó elé. Házassági idill: a jó feleség dicsérete.

A fejveszteség sajátságos keveréke a történeti regénynek és a történeti drámának. Az elbeszélő részek párbeszédekkel váltakoznak benne. Egy középkori magyar várúr szemet vet egy jómódú nemesember egyetlen leányára, Fruzinára, csakhogy a szép nemeskisasszonynak már van választottja, ez a levente épen most tér haza Hunyadi János csatáiból. Az erőszakos nagyúr el akarja rabolni a leányt, vitézi mérkőzést hirdet várában, a lovagjátékra meghívja Fruzináékat is. Itt megszakad a töredék, az érzékeny vitézi história folytatásának nyoma vész, maga a bevezetés nem sok jót igér. Talán még archaizáló stílusa ér legtöbbet.

Az Uránia három kötete három ív híján ezer oldalt foglalt magába. A nyolcadrét alakú köteteket Vácon nyomtatták 1794-ben. Közleményeinek nagy része alatt nincs meg a szerző vagy fordító neve, másik része alatt ilyen jelzések állanak: Kn., P-r., Prof. Schedius Lajos, G. i., I...i. Hogy kicsoda a két utóbbi, nincs kiderítve; az első kettő: Kármán József és Pajor Gáspár. Valószínű, hogy a folyóirat cikkei javarészt németből készült fordítások és átdolgozások. Névtelenül jelentek meg az olyan nagyobb dolgozatok is, mint: Az Uránia olvasóihoz, A nemzet csinosodása, A módi, Egy új házas levelei, A fejveszteség. Az ismeretlen szerzőjű közleményeket Toldy Ferenc 1843. évi Kármán-kiadása Kármán József javára foglalta le, ezt az álláspontot a későbbi irodalomtörténetírók sorra elfogadták, így emelkedett a hagyományos föltevés történeti bizonyossággá. — Bodnár Zsigmond

már kifejezést adott nyugtalanságának a szerzőség kérdésében (Uránia. Kármán és Pajor. Budapest, 1880.); Szabó Ferenc rámutatott arra, hogy mai napig sem tudjuk, mit írt Kármán József (A Fanni Hagyományai. Budapest, 1904.); Pintér Jenő akként nyilatkozott, hogy az ismeretlen szerzőjű közleményekben tulajdonképen nem Kármán József munkáival, hanem az Uránia Névtelenjeinek dolgozataival állunk szemben. (A magyar irodalom történetének kézikönyve. I. köt. Budapest, 1921.) — Ezt a felfogást Szinnyei Ferenc részletesen cáfolta. Mivel külső bizonyítékok nincsenek Kármán József szerzőségének igazolására, a nyelv és stílus sajátságainak egybevetésével mutatott rá arra, hogy a Fanni Hagyományain és számos kisebb cikken kívül a következők tekinthetők Kármán József eredeti munkáinak vagy szabad átdolgozásainak: Az Uránia olvasóihoz, A nemzet csinosodása, A módi, Egy új házas levelei, A fejveszteség. A szerkesztő az Uránia három kötetét nagyobbára maga írta tele, a jelentősebb müveknek ő a szerzője s így az Uránia Névtelenjei kifejezés törlendő irodalomtörténetírásunkból. (Kármán József és az Uránia Névtelenjei. Budapest, 1924.)

Kármán József a maga korában nem keltett figyelmet tehetségével. Az akkori írók, egymással váltott leveleikben, számbavettek minden igyekvő írót, de róla alig beszéltek. Az Uránia megjelenése után Kazinczy Ferenc mindössze annyit írt Kis Jánosnak (1794), hogy az új folyóiratban csalódott: «Urániának első darabját láttad. Az nem érdemli az Uránia nevét. Azonban tisztelem a szándékot és igyekezni fogok rajta, hogy többet nyujtson Kármán, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető barátjai lesznek». (Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy János akadémiai kiadása. II. köt. 384. l.) — Pánczél Dániel bécsi hírlapja két ízben közölt kritikát az Uránia közleményeiről. A névtelen bíráló szerint a Fanni egy kevéssé hidegen hagyja az olvasók szívét s épen nem mondható remek munkának; a Fejveszteség helyes hazai történet; a Nemzet Csinosodása nagy részében helyes elmélkedés, bár egyes állításai vitathatók. A folyóirat rossz magyarságán a recenzens szerint többen megütköztek. Hemzsegnek benne a germanizmusok. «Igaz hazafiúi hajlandósággal kérjük az érdemes írókat, hogy munkájuknak, mely nemzetünkre nézve ezer jó gyümölcsöknek termője lehet, folytatásán és tökéletesítésén azon buzgósággal, mellyel azt kezdték, törekedjenek.» (Magyar Merkurius. 1795. évf. májusi és júliusi melléklet.)

Kármán József fölfedezője tulajdonképen Toldy Ferenc volt: ő szedte össze életrajzi adatait, ő írta meg első méltatását, ő adta először közre munkáit. Az irodalomtörténeti tárcairók éveken keresztül Toldy Ferenc adatait és nézeteit ismételgették. A komolyabb kutatók figyelmét főleg három kérdés foglalkoztatta: vajjon eredeti munka-e Kármán József novellája; ha igen, akkor milyen viszonyban áll Fanni személye és története Markovics grófné személyével és történetével; végül, hogy igazán olyan nagybecsü-e ez a novella, mint amilyennek egyes irodalomtörténetírók hirdették. Toldy Ferenc eleinte fordításnak gondolta Fanni Hagyományait, de kétségei utóbb, amint örömmel írta, meghátráltak egy kortanu bizonyítása előtt. Ki volt ez a kortanu: nem tudhatni. A novella eredetére nézve úgy vélekedett, hogy Fanni valóban élt, Kármán József kedvese volt s mert szülei gátolták szerelmét, ennek korai áldozata lett. E rejtélyes személyiségü leány írásait dolgozta át az író. A szerzés érdeme Fannié, de az átsimitás munkája Kármán József feldolgozó erejét dicséri. Kettőjük műve irodalmunk egyik örök dísze és fénye. A novellát az érzés mélysége és a belső valóság megragadó ereje egyetlenné teszik a maga nemében. (Toldy Ferenc 1843. évi Kármán-kiadása; A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Toldy Ferenc 1843. évi Kármán-kiadása óta Fanni mint írónő szerepelt a magyar irodalom történetében mindaddig, mig Gyulai Pál kétségbe nem vonta szerzőségét. Gyulai Pál meggyőzően fejtegette, hogy Kármán József szerzőségében lehetetlen kételkednünk. Szerkesztés, pótlás, javítgatás nem adhat ilyen egyöntetü stilust; föl sem tehető, hogy egy fiatal leány, akármilyen mélyérzelmü és müvelt is, a szenvedések rohamai között ilyen müvésziesen dolgozzék; igy csak az emlékek benyomása alatt lehet irni, mikor már enyhül a fájdalom s a költő szabadon alakíthat. Hogy a novellát nő-szerző alkotásának hitték, ez legszebb dicsérete Kármán József tehetségének. Az író ebben a novellában igaz történetet beszélt el, mintegy újraélte szerelmi multját s örök emléket emelt kedvesének. (Gyulai Pál bevezetése az Olcsó Könyvtár Kármán-kiadásában: Fanni Hagyományai. Budapest, 1875.) — Gyulai Pál nézete csakhamar általánosan elfogadott véleménnyé lett. Hasonló szempontból tárgyalta Kármán József pályafutását Halász Ignác, de ő már olyan magasztalásokkal halmozta el a Fanni Hagyományait, hogy

dicsérő esztétizálása nyomán bárki azt hihette: íme egy magyar novella, mely fölülhaladja Goethe Wertherét. (Kármán József. Budapest, 1878.) — A köztudatba kezdett belegyökerezni az a hiedelem, hogy Kármán József novellája világirodalmi remek. Az ellenhatás nem maradt el. Bodnár Zsigmond kétségbevonta az addigi értékelések tárgyilagosságát s be akarta bizonyítani, hogy a híressé vált novellistából hiányzik minden valamirevaló írói jó tulajdonság. Úgy vélekedett, hogy a Fanni fordítás, de ha véletlenül eredeti volna is, akkor sem lehetne egyébnek tekinteni középszerű Werther-másolatnál. (Uránia. Kármán és Pajor. Budapest, 1880.) — A régi álláspont védelmére Beöthy Zsolt emelt szót. Szerinte a magyar műpróza Kármán Józsefnél találta meg a leghelyesebb utat. Míg Kazinczy Ferenc nemcsak megtürte, hanem kereste is az idegen fordulatokat és magyartalan kifejezéseket, Kármán József a magyar nyelv szelleméhez ragaszkodva alkotta meg egyszerű, kifejező, jellemző prózáját. Kis regénye olyan lélektani biztossággal és művészi egyszerűséggel van megalkotva és elbeszélve, minőre eladdig nem volt példa irodalmunkban. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. Kármán József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Ezekkel a Kármán Józsefre nézve fölötte kedvező értékelésekkel irodalomtörténetírásunk elintézettnek vette azt a vitás ügyet, hogy a Fanni értékes munka-e? A részletkutatások során azonban nyilvánvaló lett, hogy a régebbi dicséreteken módosítani kell. Főként Szabó Ferenc Fanni-tanulmánya hívta fel több elhanyagolt szempontra a figyelmet, többek között arra, hogy a mai napig sincs bebizonyítva, mit írt az Urániába Kármán József és mit írtak munkatársai. Toldy Ferenc az Uránia névtelen cikkeit a maga Kármán-kiadásában találomra válogatta ki, ezért kiadása tudományos szempontból épen olyan megbízhatatlan, mint a többi Kármán-kiadás. Ami a Fanni Hagyományait illeti, ez a munka Szabó Ferenc egybevetései nyomán meglehetősen szoros Werther-utánzatnak bizonyult. (A Fanni Hagyományai. Budapest, 1904.) — A magyar novella Heinrich Gusztáv véleménye szerint rendkívül hű utánzata Goethe Werther-regényének. A jellemzés és mese feltűnően egybevág; a motiválás, bonyolítás és megoldás ugyanolyan módszerű és ugyanolyan

sorrendű. A tárgy feldolgozása annyira utánzás, hogy a történet semmiesetre sem alapulhat átélt eseményen; Fanni nem élt soha és nem lehetett az író kedvese. Mindazonáltal nem mindennapi tehetség kellett ahhoz, hogy Kármán József ezt a művet a maga korában olyan stílusban írta meg, hogy még ma is élvezetes olvasmány. (Bevezető tanulmány a Franklin-Társulat Magyar Remekíróiban: Kármán József és Berzsenyi Dániel. Budapest, 1906.) — Császár Elemér szerint a Fanni kétségkívül beletartozik a wertheriádák sorozatába, de azért nem szolgai utánzása a német regénynek. Egyik alakja, a zsarnok természetű apa, tipikus XVIII. századi magyar: a nőtől nem szerelmet kíván, hanem sérény kezet, jókedvet, engedelmességet, alázatosságot. Természetfestő részletei bájosak, enyhe tónusú tájképei a természetérzéknek jóformán első művészi megnyilvánulásai XVIII. századi irodalmunkban. Legnagyobb érdeme a lelkirajz biztossága és finomsága. Előadása oly művészi, hogy párját hiába keressük nemcsak a megelőző századok szépprózai irodalmában, hanem még a következő félszázadban is. Vannak fogyatkozásai: meséje sovány, férfihőse elmosódott alak, részleteiben több az átvétel, mint amennyit ma megengedünk; de így is marad elég értéke. Az író nemcsak a maga korának dolgozott, hanem az utókor számára is. (A magyar regény története. Budapest, 1922.)

Kármán József (szül. 1769. március 14. Losonc; megh. 1795. június 3. Losonc) református papi családból származott. Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, a jogot a pesti és a bécsi egyetemen. Pesten nagy lelki válságon ment keresztül. Mohón szítta magába a felvilágosodás eszméit, megismerkedett a divatos német írók műveivel, társaságokba járt, barátkozott, szerelmeskedett. Bécsben beleszeretett gróf Markovics Miklós nejébe, a könnyelmű asszony viszonozta érzelmeit, viszonyuk csak akkor bomlott fel, mikor a grófnénak távollevő férje után kellett utaznia. Az ügyvédi oklevél megszerzése után Kármán József 1791 őszén Pesten telepedett meg. Bizalmas összeköttetésbe lépett néhány arisztokrata családdal, részt vett a Kelemen László nevéhez fűződő első magyar színtársulat szervezésében. 1794 elején Schedius Lajos egyetemi tanár és Pajor Gáspár orvosnövendék közreműködésével megindította negyedévi folyóiratát: az Urániát. A nyomtatás és szétküldés költségeit Beleznay Miklósné és

egy meg nem nevezett pártfogó fedezték. Mindössze 142 előfizető jelentkezett az egész országból, a folyóirat nem vert gyökeret s három kötet kibocsátása után, 1795 tavaszán, megszünt. Kármán József a negyedik kötet szerkesztése közben Pestről eltávozott, Losoncra vonult vissza, itt halt meg huszonhat éves korában.

Adatok Kármán József életéhez:

1769. — Kármán József születésének éve. Március 14-én születik Losoncon, Nógrád megyében. (Atyja, a losonci születésű idősebb Kármán József, kora legtanultabb református lelkipásztorainak egyike, több vallásos irányú könyvet ir, élete vége felé egyházkerülete szuperintendenssé választja. Anyja Szalay Klára.)

1785. — A tizenhat éves ifjú a pesti egyetemre megy jogot hallgatni. (II. József szabadelvű rendeleteinek megjelenése után a protestánsok már nem vonakodnak az egyetlen magyar egyetem látogatásától, bár a reformátusoknak a tanitás német nyelve nagy nehézséget okoz. Néhány tanár, a császár utasitásai ellenére, továbbra is latinul ad elő, Dugonics András meg egyenesen magyarul fejtegeti a matematika nehezebb részeit. A losonci kálvinista pap fia tud németül s kielégitő eredménnyel végzi a jogot.)

1788. — Bécsbe megy, beiratkozik az egyetemre, alkalmazást kap egy ügyvédi irodában. (Nemcsak német tudásának tökéletesítése végett megy Bécsbe, a jogra, hanem jövője érdekében is. II. József császár idejében bajos volt állami hivatalt elnyerni annak, aki legalább egy évet nem töltött a bécsi egyetemen. Mellékfoglalkozására rászorult, mert atyja nem támogathatta eléggé. Principálisa szolgálatában Bécs környékén többször végzett ügyvédbojtári teendőket.)

1789. — Benső barátsága és szerelmi levelezése gróf Markovics Miklósné Öffner Mária Annával. (Markovics Miklós, a dalmáciai származású, horvát anyanyelvű gróf, kalandos életet élt, a montenegróiak élén a törökök ellen harcolt, utóbb velencei hajókon szolgált, éveken keresztül az orosz hajóhad tisztje volt, Mária Terézia uralkodásának végén az osztrák uralom szolgálatába állt; feleségét, egy császári katona leányát, 1780-ban vette nőül, de keveset törődött vele; miközben katonai tervei egészen lefoglalták és a délszlávok szervezésével foglalkozott, neje Budán és Bécsújhelyt nyomorban élt anyjával és két gyermekével. Markovics Miklósnak minden könnyelműsége ellenére is

nem mindennapi embernek kellett lennie, mert II. József császár ezerholdas földbirtokot ajándékozott számára a Délvidéken. Miközben a gróf bánsági birtokának berendezésével foglalkozott, Öffner Mária Anna fiatalemberekkel szórakozott, igaz, hogy pénztelensége és kölcsönkérései is erősen rákényszerítették könnyelmű ismeretségek szövésére. Udvarlói közül Kármán József komolyan vette viszonyukat, németnyelvű levelezésük lángoló szerelemről tanuskodik, a húsz éves ügyvédjelölt feleségül is vette volna a nála öt-hat esztendővel idősebb asszonyt, ha könnyebb lett volna a válás s nem fenyegette volna őket a marcona férj bosszúja. A gyöngéd viszony 1789 nyarán bomlott fel, a gróf leparancsolta nejét torontálmegyei jószágukra, a magára maradt udvarló megszerezte az ügyvédi oklevelet.)

1791. — Ez év őszén ügyvéd lesz Pesten. Részt vesz az itteni csekélyszámú magyarság társadalmi életében, segíti az első magyar színtársulat törekvéseit. (Szalonéletről beszélni ebben a korban mosolyt keltő tájékozatlanság volna, akadt azonban néhány, vendégeket kedvelő főrangú ház, ezekben meg lehetett vitatni a politikai és társadalmi kérdéseket. Schedius Lajos akkori neves egyetemi tanártól Toldy Ferenc később azt az értesítést kapta, hogy Kármán József Pest Alkibiadese volt s ifjúkori bűneinek esett áldozatul; mindenesetre vígan élt, sokan kedvelték, bécsi csiszoltsága előnyére szolgált. Gróf Beleznay Miklós tábornok özvegyének, báró Podmaniczky Máriának, estélyein többször megfordult. A művelt mágnásasszony szívesen látta maga körül a tanultabb férfiakat; lehet, hogy az ő köréből indult ki az az eszme, hogy Pestet a magyar irodalom középpontjává kell tenni s a magyar hölgyek kezébe magyar folyóiratot kell adni.)

1792. — Fölveszik a szabadkőművesek pesti páholyába. (A páholy hivatalos nyelve a német és latin. Kármán József is német nyelven kéri fölvételét. Felfogása szerint a szabadkőművesség a nemeslelkű emberek tiszteletreméltó köre, hitvallása a testveri szeretet, ezt eddig sehol sem találta meg, ezért kívánkozik a Hét Csillag páholyba. Pesten ez időtájt ez az egy páholy állt fenn; a szabadkőműves-munkát egy nyugalmazott ezredes vezette, tagjai közt számos távolabb fekvő vármegye nemesura munkálkodott. A kormány nem tekintett jószemmel a félig-meddig titkos társaságra, de egyelőre türte fennállását.)

1794. — Megindítja az Urániát. (Két kiadótársa közül Schedius Lajos a pesti egyetemen az esztétikát adta elő, Pajor Gáspárt 1795 végén avatták orvosdoktorrá. Mind a hárman körülbelül egyidősek. Folyóiratuk elején ajánlósorokat helyeztek el: «Méltóságos generális Beleznayné, született báró Podmaniczky Mária asszony önagyságának, kinek helyes ízlését felemelt munkában becsüli az ismerő; nagy szívét sok felsegélt érdem hálaadóan tiszteli; házát, a tiszta vidámság hajlékát, a csinos társalkodás piacát a hazafi nemes kérkedéssel mutatja és örömmel keresi. Az idegen, ha szíve egyenes, méltó hálaadással, ha melle elfogult, pirulva hágy el, mert talált a nemzetnél, melyet büszke megvetéssel vadnak vélt, udvari csinosságot és szabad társalkodást, kezet fogva pallérozott erkölccsel, melyből még koronás vendégei is kegyelmes megelégedéssel tértek meg. Ki a vallást valóban, de helyesen, az embert közönségesen, a hazát szívből szereti és akit szeret a vallás, tisztel a haza: ezen főnemesség egy díszének, egy valóban főasszonyságnak, tisztelettel benyujtják munkájokat a kiadók».)

1795. — Atyja meghal, hazamegy Losoncra, itt hal meg június 3-án, két héttel Martinovics Ignác kivégzése után. (Elhúnytának közelebbi idejét nehéz volt földeríteni, mert a losonci református anyakönyv régebbi kötetei 1849-ben, mikor az oroszok fölperzselték a várost, megsemmisültek. Baráth Ferencnek 1884-ben az író egyik Losoncon élő elaggott unokahugától sikerült megtudnia a helyes időpontot. Az a levél, melyet Baráth Ferenc a nyolcvankét éves özvegy úrinőtől, Kármán József nőtestvérének leányától, kapott, regényes részletekkel is át volt szőve; így például, miként kesergett az író a Martinovics-összeesküvés áldozatainak lefejezésén; hogyan rendelkezett ládikába zárt kéziratairól; halála után hogyan kutatták írásait; hogyan érkezett meg a főherceg-nádor titkos megbizottja; hogyan toppant be az a titokzatos úr, aki nagyon siratta az elhunytat s minden irományát magával vitte. E naiv családi regéknek alig van valami komoly alapja. Céljuk az, hogy valami nagy dolgot sejtessenek az író halálával kapcsolatosan. Nem szándékos hazugságok, csak a rokoni fantázia termékei.)

1843. — Halála után majd félszázad mulva Toldy Ferenc közrebocsátja munkáinak első kiadását s megírja rövid életrajzát. (Kármán Józsefről ettől az időponttól kezdve vesz tudomást irodalomtörténet-

írásunk. Most megy át a köztudatba, milyen érdemei vannak az elfeledett írónak. Ő indítványozta 1793-ban — Toldy Ferenc tanítása szerint — Schedius Lajos egyik estélyén Pestnek irodalmi középponttá tételét, mert amíg Pest nem ragadja meg a kormányt, addig a tájszólások nem fognak beleolvadni egy egységes könyvnyelvbe s az elszórt vidéki irányok nem teremtik meg az országos irodalmat. Ő indította meg az Urániát, tollából ered irodalmunk első lélektani regénye, a rejtélyes eredetű Fanni Hagyományai. Széplelkű, szerencsétlen hősnője élő személy volt, Kármán miatt halt meg, az író az ő hátrahagyott naplójából és leveleiből állította össze regényét, arányos egésszé kerekítve ki a szakadozott szövegeket és átsímítva a nyelvet. Kármán a kor íróitól elszigetelten dolgozott, nem tartozott egy iskolához sem, önálló magyar irodalmat akart. Ha életben marad — úgymond Toldy Ferenc — kétségtelenül összekoccan Kazinczy Ferenccel s irodalmunk nyert volna az ellentétek surlódásából.)

1895. — A losonci Kármán-ünnepélyek az író halálának évszázados fordulója alkalmából. (Ebben az évben és a következőkben kegyeletes összejöveteleket tartanak, felállítják a losonci Kármán-emlékszobrot, az író szülőházát emléktáblával jelölik meg, a református temetőben díszes sírkövet állítanak sírjára. A leleplezéseken a fővárosi tudományos és irodalmi társaságok kiküldöttjei is ott vannak.)

Kiadások. — Kármán József valamennyi munkája az Urániában jelent meg. (Három kötet. Vác, 1794. Nyomtatták Gottlieb Antal szabadalmazott cs. kir. s püspöki könyvnyomtató műhelyében. Az I. kötetben: Ajánlás, Az Uránia olvasóihoz, Előfizetők névsora, Schedius Lajos elmélkedése a vallásról, Pajor Gáspár természetrajzi és néprajzi cikkei, továbbá ismeretterjesztő közlemények, mesék, epigrammák, Egy új házas levelei. A fejveszteség. A II. kötetben: Fanni hagyományai, A módi, mesék, különfélék. A III. kötetben: Fanni hagyományai, A nemzet csinosodása, mesék, különfélék. A szerkesztő a folyóirat munkatársainak neveit elrejtette olvasói érdeklődése elől. Csokonai Vitéz Mihály hét versét is névtelenül közölte.) — Toldy Ferenc kiadása: Kármán József írásai és Fanni Hagyományai. Pest, 1843. (A Nemzeti Könyvtár egyik kötete. Mivel Kármán József sem önálló kötetet nem adott ki, sem más folyóiratba nem dolgozott, sem irodalmi jelentőségű kézirata nem maradt, Toldy Ferenc az Uránia köte-

teiből gyüjtötte össze irásait. Bizonyára az akkor még élő Schedius Lajostól is tudakozódott a Kármán-hagyatékra nézve. A Kn. jelzésü darabokon kivül a névtelen közlemények egy részét is fölvette a közel félszázad előtt elhúnyt szerző munkái közé.) — Székely József kiadása: Kármán és M. grófné levelei. Pest, 1860. (Kármán József és Markovics Miklósné németnyelvü szerelmes leveleinek magyar fordítása. A fordító Toldy Ferenc segítségével jutott az eredeti levelekhez. A hetvennyolc levél közül csak negyvenhármat közölt, mert nem akarta az iró személyét kisebbíteni. Később Abafi Lajos kihagyások nélkül közölte az egész levelezést a maga teljes Kármán-kiadásában.) — Zilahy Károly kiadása: Hölgyek lantja. Pest, 1865. (Fanni szövegének harmadik megjelenése.) — Gyulai Pál kiadása: Fanni hagyományai. Budapest, 1875. (Negyedik kiadás az Olcsó Könyvtárban.) — Abafi Lajos kiadása: Kármán József művei. Két kötet. Budapest, 1880. (A második teljes Kármán-kiadás, egyben a Fanni ötödik kiadása. Míg Toldy Ferenc válogatott az Uránia névtelen közleményei között, Abafi Lajos az ismeretlen szerzőjü darabokat mind Kármán József nevére könyvelte el. Ezt az álláspontot irodalomtörténetirásunk egyértelmüen elfogadta.) — Szilágyi István kiadása: Kármán József kiadatlan müve. Figyelő. 1882. évf. (Az Uránia névtelen közleményei között több gyönge rímes epigramma jelent meg. Ezeket Kármán József kísérleteinek véli a szaktudomány. A Szilágyi Istvántól közölt rövid költemény kétségtelenül Kármán-vers. Az iró Rácz Sámuel pesti egyetemi orvostanárt magasztalta benne párosrímü tizenkettősökben.) — Radó Antal kiadása: Fanni hagyományai. Budapest, év nélkül. (Hatodik kiadás a Magyar Könyvtárban.) — Heinrich Gusztáv kiadása: Kármán József és Berzsenyi Dániel. Budapest, 1906. (A Fanni hetedik kiadása a Franklin-Társulat Magyar Remekíróiban.) — Bárdos József kiadása: Fanni hagyományai. Budapest, 1922. (Magyarázatos kiadás a Magyar Jövő Toldy-Könyvtárában.) — Azonkívül több új lenyomat és kivonatos közlés. — Fannit 1816-ban szerb nyelvre fordította és kinyomatta Vitkovics Mihály, anélkül azonban, hogy a novella fordításvoltát megemlítette volna. (Spomen Milica azaz Milica Emlékezete.) — A német fordítás a Reclam-féle Universal Bibliothek füzetei között jelent meg Rózsa Mórtól. (Fannys Nachlass.)

Irodalom. — A már említett kiadásokon kívül a következő tanulmányok. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Toldy Ferenc összegyüjtött munkái. VI. köt. Pest, 1872. — Bodnár Zsigmond: Az Uránia. Petőfi-Társaság Lapja. 1878. évf. — Beöthy Zsolt: Fanni védelme. Nemzeti Hírlap. 1878. évf. — Halász Ignác: Kármán József. Budapest, 1878. — Haraszti Gyula: Kármán József. Figyelő. 1878. évf. — Bodnár Zsigmond: Uránia. Kármán és Pajor. Budapest, 1880. — Weidinger József: Kármán magyar nyelve. Magyar Nyelvőr. 1880. évf. — Heinrich Gusztáv: Fanni Hagyományainak eredetéről. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. 16. köt. Budapest, 1881. — Szilágyi István: Kármán József kiadatlan müve. Figyelő. 1882. évf. — Baráth Ferenc: Kármán József halála s annak körülményei. Vasárnapi Ujság. 1884. évf. — Prém József: Kármán József és Faludi Ferenc. Pozsony, 1885. — Radnai Rezső: Esztétikai törekvések Magyarországon. 1772–1817. Budapest, 1889. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Werner Adolf Vilmos: Goethe és Kármán. Szombathely, 1890. — Baráth Ferenc: Irodalmi dolgozatok. Budapest, 1895. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. V. köt. Budapest, 1897. — Hajnal Dávid: Kármán József mint nyelvmívelő. Budapest, 1899. — Szabó Ferenc: A Fanni Hagyományai. Budapest, 1904. — Beöthy Zsolt: Kármán József. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Gárdonyi Zseni: A magyar szentimentális regény főbb képviselői. Budapest, 1907. — Bakóczi Károly: Kármán és Fannija. Székelyudvarhelyi ref. kollégium értesítője. 1909. — Fehér Sámuel: Fanni Hagyományai és a Nouvelle Héloise. Pécs, 1909. — Gál Józsa: Kármán stílusáról. Rákosliget, év nélkül. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Fest Sándor: Pope és a magyar költők. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1916. évf. — Kéky Lajos: A széplélek irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Ember Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. —

Szinnyei Ferenc: Kármán József és az Uránia Névtelenjei. Budapest, 1924. — Tolnai Vilmos: Miért szünt meg Kármán József Urániája? Irodalomtörténet. 1925. évf. — Rácz Lajos: Rousseau és Magyarország. Debreceni Szemle. 1927. évf. — Szerb Antal: Magyar preromantika. Minerva. 1929. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A DRÁMAIRODALOM
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Katolikus misztérium-játékok.
Jezsuita iskolai drámák.
Piarista iskolai drámák.
Pálos iskolai drámák.
Ferences iskolai drámák.
A többi szerzetesrend iskolai drámája.
Protestáns iskolai drámák.
A világi dráma.

KATOLIKUS MISZTÉRIUMJÁTÉKOK.

A SZÉKELYFÖLD katolikus középpontjában és messze földön híres búcsújáró helyén, Csíksomlyón, húsvét hetében évről-évre eljátszották a ferences diákok tanáraik misztériumdrámáit. Ezek a vallásos szindarabok nem iskolai drámák voltak, hanem a középkori misztériumjátékok felújításai. Krisztus kínszenvedésének történetéhez utóbb több más bibliai részlet is járult, olykor apróbb moralitások tarkázták a Szentírás párbeszédekbe öntött jeleneteit. A mai ember már nem tudja élvezni ezeket a laposan megverselt nagypénteki színjátékokat, de a régiek szívesen meghallgatták a bibliai személyek igéit, mert a diákok párbeszéde nemcsak komédia volt, hanem istenfélelemre serkentő cselekedet is.

A Mária Terézia királynő korában előadott közel félszáz darab közül vegyük az 1751-re szóló misztériumjátékot. Ebben a passióban maga az Úristen nyitja meg a jelenetek sorát, elmondja a zsidók előtt a tízparancsolatot, versben beszél ő is, Mózes is. Most közbeavatkozik a szerző, a ferencrendi szerzetestanár, rímekbe szedi a zsidók történetét Mózestől Josiásig; azután átengedi a szót Josiásnak, Jeremiásnak, Nabukodonozornak, Dánielnek; ezek beszélgetéséből nyilvánvaló, hogy a romlott zsidókon nem lehet segíteni; megölik ezek magát a Meg-

váltót is. Krisztus utolsó napjainak bemutatásában bővebbé válik a szöveg; föllép Kaifás, Júdás, Pilátus, Péter; eszmét cserélnek egymással és más személyekkel; végül a Kálvária hegyére hurcolják az Üdvözítőt. A büntetés nem késik. Mikor Titus megtudja, hogy a zsidók milyen irgalmatlanul bántak az ártatlan Jézussal, bosszút áll a kegyetlen népen: «Akik éhség miatt s döggel meg nem halnak, Avagy fegyverinktől épségben maradnak, Akasztófán adjuk ebédül hollóknak». Befejezésül a Nemesis és a Sinagoga siránkoznak a zsidók sorsán.

Míg a csíksomlyói székely misztériumok kéziratban maradtak, JUHÁSZ MÁTÉ jászsági minoritarendi szerzetes nyomtatásban is közrebocsátotta Krisztus kínszenvedéséről írt vallásos játékát. (1761.) Misztériuma mind a nyelv és verselés, mind a stílus és szerkezet dolgában nagyon hasonlít a csíksomlyói passiójátékokhoz. Négyesrímű tizenkettősökben minden költői lendület nélkül dolgozta fel az Ószövetség és az Újszövetség néhány tanulságos helyét. Párhuzamos történetei eléggé erőszakolt kapcsolatúak. Dávid és Góliát harca az Úr Jézus küzdelmének jelképe; József esete Júdás árulásának felel meg; hasonló egyeztetések: Sámson története és az Üdvözítő tragédiája, az első emberpár elcsábítása és az apostolok menekülése, Zsuzsánna megvádolása és Jézus pörbe fogása, Neháb erőszakoskodása és a zsidók lármája Pilátus előtt, Kain története és Krisztus keresztrefeszítése. A hét szakaszból álló misztériumdrámát verses prológus előzi meg, ebben a szerző tájékoztatja olvasóit műve tartalmáról s felhívja a hívők figyelmét a Megváltó halálának tanulságaira:

«Ezeket hát tőlünk, amidőn látjátok, Tréfás mulatságnak, kérünk, ne tartsátok, Hanem mindezekkel arra célozzatok, Mintha itt a Krisztust szenvedni látnátok».

A CSÍKSOMLYÓI NAGYPÉNTEKI MISZTÉRIUMOK szerzői: Albert Atanáz, Bocskor Ádám, Bocskor Pál, Csató Gábor, Csedő László, Csergő Chrysogonus, Csergő Lőrinc, Domokos Kázmér, Ferenczi Bonavita, Fodor Ambrus, Győrfi Zsigmond, Hideg Berardus, Kajcsa Joákim, Keresztes Vazul, Kézdi Gratianus, Kuna László, Madár József, Petres Zsigmond, Péterfi Márton, Sánta Péter, Szabó Ágoston, Szász Bonaventura, Tóth Sebestyén ferencrendi szerzetesek. Ezek a buzgó székely barátok tanították 1741-től 1774-ig a csíksomlyói katolikus gimnázium felső osztályait; az ő kötelességük volt, hogy minden évben megírják a nagypénteki passiót a székely búcsújárók számára s ezzel a lelkipásztori munkájukkal bünbánatra gerjesszék a népet. Misztériumdrámáikat diákjaik annál könnyebben eljátszották, mert az iskolai színdarabok előadásában már megvolt a gyakorlatuk. A baj ott kezdődött, hogy nem minden ferencrendi szerzetestanár volt alkalmas színdarab írására, de a Csíksomlyóra sereglő nép így is nagy lelki épüléssel hallgatta a jámbor párbeszédeket. Ekként újultak meg a középkori misztériumok és moralitások a Székelyföld katolikus középpontjában.

JUHÁSZ MÁTÉ (szül. 1696. Jászapáti; meg. 1776. Nagypeleske, Szatmár megye) minoritarendi áldozópap, tanár és házfőnök. Egy időben a nagybányai minorita kolostorban élt. Károlyi Sándor gróf halálakor, 1744-ben, hatásos búcsúztató verset szerzett, ez a siratója költeménye több más verses munkájával együtt nyomtatásban is megjelent: Szép ájtatos külömb-külömbféle magyar versek, melyeket más több szerzetes foglalatossági között egykor és máskor irogatott, most pedig némely közönséges házi orvosságokkal együtt nemes és privilegiumos Jász-Apáti városának istenes költségével kinyomtattatott Juhász Máté. Kolozsvár, 1761. (A gyüjtemény első két részében vannak a szerző vallásos versei, harmadik részében misztériumdrámája, negyedik részében gróf Károlyi Sándor halálára irt búcsúztató költeménye, ötödik részében orvosi tanácsadásai. Az ötödik részt a szerző neve nélkül később ismét kinyomtatták: Kolozsvár, 1785. A harmadik

részt a külön fennmaradt kéziratból, mint ismeretlen író művét, Éble Gábor adta ki újból: Gróf Károlyi Sándor temetése alkalmával elmondott búcsúztató versek. Budapest, 1888.)

Kiadások. — Juhász Máté misztériumdrámája: A Krisztusnak érettünk való kínszenvedéséről és némely példáiról, melyek előre árnyékozták és jelentették jövendőbéli kínszenvedését és ártatlan halálra menését s megölettetését. Megjelent a szerzőnek következő című verses könyvében: Szép ájtatos külömb-külömbféle magyar versek. Kolozsvár, 1761. (A kötet a szerző szülőhelyének, Jászapáti városának, költségén jelent meg.) — Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Kiadta Fülöp Árpád. Budapest, 1897. (A Régi Magyar Könyvtárban közzétett négy verses passió évszáma: 1751, 1752, 1759, 1766.) — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (Részlet Juhász Máté vallásos játékából. A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Fülöp Árpád: Csíksomlyói misztériumok. Csíksomlyói kat. gimnázium értesítője. 1892. — Heinrich Gusztáv: Juhász Máté misztériuma. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1893. évf. — Nagy Iván: Juhász Máté. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története I. köt. Budapest, 1897. — Fülöp Árpád: id. kiadás. Budapest, 1897. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. V. köt. Budapest, 1897. — Lukinich Imre: Adalék színműirodalmunk történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1906. évf. — Ernyey József: A házi különös orvosságok szerzői és forrásai. Ethnographia. 1908. évf. — Alszeghy Zsolt: id. kiadás. Budapest, 1914.

JEZSUITA ISKOLAI DRÁMÁK.

A JÉZUS-TÁRSASÁG gimnáziumaiban az 1750-es évektől kezdve a latinnyelvű színielőadások mellett helyet kaptak a magyarnyelvű színdarabok is.

A magyar nyelven író jézustársasági atyák között ILLEI JÁNOS volt a legjobb drámairói tehetség. Szomorújátékai ugyan még igazi jezsuita drámák — hasonló tragédiákat százával készítettek a XVI., XVII. és XVIII. századi külföldi szerzetes-tanárok — de bohózatában már magyar a levegő.

Első szomorújátéka: a *Ptolomaeus*. Hat játszó személy lép fel benne: öt férfi és egy férfi-álruhában szereplő nő, Arzinoe királyné. A bátor asszony Antigonus név alatt jelenik meg, hogy bosszút álljon Ptolomaeus macedoniai királyon; Ptolomaeus megfosztotta őt trónjától, gyermekeit is megölette; ezért Arzinoe-Antigonus tőrbe csalja a kegyetlen uralkodót, Ptolomaeus hóhér kezére jut. Ezt a mesét Justinus történeti munkája nyomán dolgozta fel a szerző. Hősei elég frissességgel felelgetnek egymásnak, de tragikus hangulatot sehogy sem tudnak ébreszteni. Kérlelhetetlenül agyarkodnak egymás ellen, átkozódásokkal és fenyegetődzésekkel ijesztgetik környezetüket. A morális célzat: mindenki járjon az igaz úton, mert a bűnös nem menekülhet Isten büntetése elől.

Erkölcsi tanulságot hirdetett Illei János másik szomorújátéka is: *Salamon király Lászlónak foglya.* A szerző a következő néhány sorban tájékoztatta olvasóit szomorújátékának tartalmáról: «Salamon király Lászlóval tartott hosszú és halálos ellenkezéseinek végét akarván egyszer szakasztani, arra egyezik véle, hogy a mosonyi mező lenne békélő s jussok iránt való alkuhelyük, aminthogy a feltett napra s órára ugyancsak oda is jelennek mind a ketten, de Salamon, a csalárd, egyszersmind hálót is terít Lászlónak, hogy azonnal fogságba ejthesse, ha a békességnek elébe adandó okain meg nem nyugszik. Megsajdítja a veszedelmet László és Salamont saját hálójába keríti, megfogja, Visegrádba küldi.» A hét «kimenetelre» azaz jelenetre osztott színdarabban hat «beszélgető személy» van, a cselekvény egy helyen és egy napon történik, a szent király alakja eszményítve lép az olvasó elé. Szent László történetét kedvelték a jezsuita drámairók, mert tetteiben hatásosan tudták bemutatni a hős magyar királynak és a szentéletű középkori lovagnak jellemvonásait. Salamon király alakja szintén megfelelt az erkölcsjavító katolikus iskolai dráma szerzőinek. A két király küzdelmeinek történetét a krónikák és legendák nyomán szedték párbeszédekbe, kidomborítva mindenütt, hogyan vall kudarcot az istenes fejedelemmel szemben a fondorkodó ellenkirály. Illei János nemcsak az elevenebb párbeszédeket szövő jezsuita drámairók közé tartozik, hanem Metastasiónak is figyelmes tanítványa. Forrása, Bonfinius históriája, kevés meseanyagot nyujtott, ezért az egyszerű történeti helyzetképet jól megírt dialógusokban szélesítette ki.

Tehetséges bohózatíró volt. *Tornyos Péter*ében egy fukar vén ember megúnja unalmas életét, mulatozásra vágyik, összezsugorgatott pénzén bált akar rendezni. A prológus szerint: «Tornyos Péter bált indít, Reá költi mindenit, Nem sajnálja, csak tessék Az uraknak a játék». Az öreg zsugori istenigazában ki akarja élvezni az életet, épen jókor érkezik portájára Ventifax, a szélhámos diák. Ventifax szövetkezik az úrhatnám fösvény szolgájával, közös erővel falhoz állítják Tornyos Pétert. A vén tökéletlen még azt is elhiszi, hogy Ventifax deákos emberré teheti és megtaníthatja a boszorkánymesterségre. Így jutnak aranyai a kóbor tanuló kezébe, ráadásul a fogadós emberei meg is verik, mert Ventifax ruhát cserél vele s ekként menekül az előzően már becsapott fogadós ütlegei elől. Tornyos Péter csaknem felköti magát bánatában: «Bánom, hogy deákot láttam És a könyvbe belévágtam, Oda vagyon az erszényem, Erszényemmel vendégségem. Hej dínom-dánom, Míg élek is bánom Deákságom.»

Ha a bohózat komikuma alsóbbrendű is, a jóízű párbeszédek nem hiányoznak belőle. Mikor Ventifax megismerkedik Tornyos Péterrel, ez csodálkozik, hogy a diák ismeri őt: «S hogyan, honnan esmérne uram engemet?» «Hogyne esmérném? Mikor az egész városban egyebet nem hallok, hanem hogy Tornyos Péter uram egy született világi gavallér.» A hiú öreg mindjárt meghívja vendégségbe a furfangos diákot s ennek nem sokat kell fáradoznia, hogy ezermesterségét elhitesse az együgyű polgáremberrel. Itt a bűvös könyv, meg lehet belőle tanulni mindent. «Jaj, már biz én se deákul, se olvasni nem tudok

ily nagy kamasz könyvből.» «Erre is helyben megtanítom. Mondja csak utánam, csak rajta, semmit se féljen: A, b, ab». Tornyos Péter: «A, b, bab». Ventifax: «B, e, be». Tornyos Péter: «B, e, eb». Ventifax: «Helyesen!» Tornyos Péter: «Ejnye, be könnyű! Uram, még a fejem se fáj bele! S hát már én ezzel ugyancsak deákos ember vagyok, ugyé?» Ventifax: «Annak is pedig a lángja». Így megy a tanítás tovább, az öreg házigazda latin szókat kezd vegyíteni beszédébe s hogyne adná oda arannyal megtöltött erszényét a minden hájjal megkent csalónak.

Ezt a háromfelvonásos farsangi játékot a cselekmény bonyolításában mutatkozó frissesség és zamatos magyarságú dialógusai sikerült iskolai színdarabbá teszik. Jelenetei keresetlen vidámságukkal hatnak. Egyébiránt meséjének vázlata megtalálható Molière Bourgeois Gentilhomme-jában. Ebben a francia vígjátékíró a magasabb körök után kapaszkodó, gazdag polgár típusát teszi nevetségessé. Hogy Illei János közvetlenül Molière darabját vette-e mintájának vagy más átdolgozást használt, bizonytalan. Valószínű, hogy nem közvetlenül Molièreből merített. Főforrása mellett kimutatható még bohózata néhány részletén Holberg dán író Don Ranudójának hatása.

Az első magyarnyelvű jezsuita iskolai drámát Kunics Ferenc nyomatta ki: Szedeciás. Kassa, 1753. (A bibliai tárgyú szomorújáték Giovanni Granelli jezsuita tanár olasznyelvű iskolai színműve nyomán készült fordítás.) — Ezzel egyidőben játszották Faludi Ferenc két fordítását: Constantinust és Caesart. (Az előbbinek megvan a nyomtatott programmja 1754-ből s szövege is megjelent 1786-ban, az utóbbinak egyetlen kéziratát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Mindkettő olasz szöveg után készült.) — A drámairásban a jezsuiták mes-

terei az olaszok voltak. Főként Mária Terézia királynő udvari poétáját, Metastasiót, kedvelték, mert az európai hírű olasz író színművei valláserkölcsi szempontból fölötte jók voltak az ifjúság nevelésére. Melodrámái, oratóriumai és egyéb párbeszédes munkái közül a XVIII. század második felében számos darabját dolgozták át magyarra. (Heros Sinensis, Cirus, Themistokles, Regulus, Titus, Scipio, Mauritius, Izsák, Krisztus kínszenvedése. Az átdolgozók: Illei János és Kereskényi Ádám jezsuiták, Gánóczy Antal nagyváradi kanonok, Kreskay Imre pálosrendi szerzetes.)

Molière-t a jezsuiták ismertették meg a magyar közönséggel. Nagyváradi tanítványaik 1759-ban előadták egyik vígjátékának magyar fordítását, ugyanezt a farsangi játékot játszotta el 1769-ben az egri jezsuita gimnázium diáksága is. A kéziratban maradt darab, a Fenhéjázó, nagyon szabad átdolgozás: igazi diákos szellemű népies magyarosítás. A Bourgeois Gentilhomme ismeretlen átdolgozója különös gondot fordított a női személyek kizárására és a szerelmi motívumok kiirtására; ebben az általános jezsuita szokást követte. A Bourgeois Gentilhomme vígjátéki elemei másodszor Illei János Tornyos Péterében tűnnek fel; a női szereplőket ő is mellőzte, a feleséget és a szolgálóleányt férfiszeméllyel helyettesítette.

Jezsuita színműírók:

Baróti Szabó Dávid jézustársasági áldozópap. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. — Zrínyi Szigetvárnál című hexameteres szomorújátékát Friz András jezsuita tanár latinnyelvű iskolai drámájából fordította. Első kiadása 1786. évi költeményes kötetében jelent meg: Verskoszorú. Három kötet. Kassa, 1786.

Faludi Ferenc jézustársasági áldozópap. Két iskolai drámájáról: az életét és munkáit tárgyaló részben. — A Constantinus Porphyrogenitus szövegét Révai Miklós adta ki: Faludi Ferenc költeményes maradványai. Két kötet. Győr, 1786–1787. — A Caesar szövegét Gálos Rezső: Caesar Aegyptus földjén Alexandriában. Győr, 1931.

Illei János (szül. 1725. január 3. Komárom; megh. 1794. január 24. Komárom) jézustársasági áldozópap. Pályájának főbb állomásai: Trencsén, Gyöngyös, Besztercebánya, Székelyudvarhely, Kolozsvár, Buda, Győr, Nagyszombat, Kassa. Különféle tantárgyakat tanított, igazgatói és házfőnöki teendőket végzett, buzgó egyházi szónok volt. Rendjének

feloszlatása után mint világi pap és gimnáziumi tanár Budán működött, később visszavonult szülővárosába. Tizennégy évet töltött itt csendes munkában. Mikor Péczeli József az 1780-as években megalakította a maga komáromi körét, ő is jó lélekkel csatlakozott a református írókhoz. Semmi sem mutatja jobban az idők változását, mint ez a Baróti Szabó Dávid és Kazinczy Ferenc társulásához hasonlítható eset: íme a jezsuita már szíveli a protestánsokat s a kálvinista meg tud férni a jezsuitákkal. Az evangélikus szellemi törekvések buzgó támasza, Kis János is tisztelgett Illei János előtt, mikor 1792-ben ellátogatott Komáromba. A közbecsülésben álló pap hatvankilenc éves korában halt meg.— Három szomorújátéka: Salamon, Ptolomaeus és Titus. Kassa, 1767. (Az első kettőt maga szerzette, a harmadikat Metastasióból fordította.) — Tornyos Péter. Komárom és Pozsony, 1789. (Ezt a farsangi játékát már régebben írta, de költségek híján csak ötvennégy éves korában nyomatta ki.) — Egyéb munkái: latinnyelvű vallásos fejtegetések, magyarnyelvű cikkek a komáromi Mindenes Gyüjteményben, Boethius elmélkedéseinek magyar fordítása. Az utóbbi Kassán 1766-ban s újból ugyanott 1773-ban jelent meg.

Kereskényi Ádám (szül. 1713. Komárom; megh. 1777. Kolozsvár) jézustársasági áldozópap. Esztergom, Nagyszombat, Pozsony, Buda, Győr, Bécs, Kőszeg, Kassa, Gyulafehérvár jezsuita iskoláiban tanított; egyházi szónok és házfőnök volt több helyen; Kassán és Kolozsvárt a rendi nyomdát igazgatta. — Mauritius császár. Szomorújáték, melyet magyar nyelvre fordított. Kassa, 1767. (Metastasio-fordítás. Már előzően több jezsuita iskolában sikerrel játszották.)— Cyrus. Szomorújáték, melyet magyar nyelvre fordított. Kassa, 1767. (Metastasio-fordítás. A nagyszombati egyetemi hallgatók az 1750-es években többször is eljátszották az egyetem színházában.)

Kozma Ferenc (szül. 1728. Nagymagyar, Pozsony megye; megh. 1806. Lovasberény, Fehér megye) jézustársasági áldozópap. Székesfehérvár, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Pozsony, Kassa jezsuita iskoláiban tanított; egyházi szónok volt Nagyszombatban és Budán; a rend feloszlatása után világi pappá lett. — Jekoniás. Szomorú szabású víg kimenetelü játék, melyet egynémely Jézus-társaságbéli tanítómester szerzett és előállatott. Győr, 1754. (A név nélkül megjelent iskolai dráma színszerüségével vonja magára a figyelmet.)

Kunics Ferenc (szül. 1697. augusztus 8. Németciklény, Vas megye; megh. 1763. október 26. Sopron) jézustársasági áldozópap. Tanári és papi éveinek legjavát Nagyszombatban, Kassán, Budán és Egerben töltötte. Latin nyelven több egyházi, történeti és jogi vonatkozású munkát bocsátott közre. — Szedeciás. Keserves játék, melyet magyar nyelven szerzett. Kassa, 1753. (A szónoki hangú Granelli-fordítást még kinyomtatása előtt több helyen játszották a jezsuita gimnáziumok diákjai.)

Kiadások. — Révai Miklós kiadása: Faludi Ferenc költeményes maradványi. Két kötet. Győr, 1786–1787. (A Constantinus első nyomtatott szövege.) — Toldy Ferenc kiadása: Faludi Ferenc minden munkái. Pest, 1853. (A Constantinus szövege.) — Czapáry László kiadása: Heros Sinensis. Székesfehérvári kat. gimnázium értesítője. 1893. (Egy jezsuita Metastasio-fordítás szövege.) — Gragger Róbert kiadása: Molière első nyomai a magyar irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1909. évf. (A Fenhéjázó szövege.) — Alszeghy Zsolt kiadása: Illei János: Tornyos Péter. Budapest, 1914. (A bohózat szövege a Régi Magyar Könyvtárban.) — Alszeghy Zsolt kiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (Illei János Ptolomaeusának szövege A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — U. az: Egy ismeretlen magyar dráma a mult századból. Figyelő. 1876. évf. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Nagy Sándor: Hazai tanodai drámák. Budapest, 1884. — Tóth Sándor: Szedeciás. Figyelő. 1885. évf. — Bayer József: A nemzeti játékszín története. Két kötet. Budapest, 1887. — Lázár Béla: Tanulmányok a jezsuita-drámák köréből. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891–1892. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Török Konstant: Faludi Ferenc. Egri kat. gimnázium értesítője. 1891. — Czapáry László: Misztérium- és iskoladráma. U. o. 1892. — U. az: Heros Sinensis. Székesfehérvári kat. gimnázium értesítője. 1893. — Bunyitay Vince: Drámai s operai előadások Nagyváradon a mult században. A Biharmegyei Történelmi Egylet jelentése. Nagyvárad, 1893. — Ilyefalvi Vitéz Aladár: Faludi Ferenc élete és költé-

szete. Budapest, 1894. — Takáts Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Budapest, 1895. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Imre Sándor: Irodalmi tanulmányok. II. köt. Budapest, 1897. — Naményi. Lajos: A váradi színészet története. Nagyvárad, 1898. — Hollósy Béla: Faludi Ferenc élete és költészete. Nagykárolyi kat. gimnázium értesítője. 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Két kötet. Budapest, 1899–1902. — Takáts Sándor: Iskolai drámák. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Gragger Róbert: Illei János Tornyos Péterének forrásai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. évf. — Alszeghy Zsolt: Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, 1908. — Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. Két kötet. Budapest, 1909. — Gragger Róbert: Molière első nyomai a magyar irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1909. évf. — Bittenbinder Miklós: Adalékok a magyar színmű történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Alszeghy Zsolt: id. Illei-kiadás. Budapest, 1914. — U. az: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Keller Imre: Faludi Ferenc Caesarja. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra. Magyar Nyelv. 1915. évf. — Weitzner Leó: Az első magyar Molière-fordítások. Budapest, 1917. — Zambra Alajos: Metastasio és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919. évf. — Vasshegyi Margit: A magyar Molière-fordítások. Budapest, 1926. — Jablonkay Gábor: Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban. Kalocsai kat. gimnázium értesítője. 1927.

PIARISTA ISKOLAI DRÁMÁK.

Mint általában a szerzetestanárok színdarabjai, népiesek voltak a piaristák iskolai drámái is.

A piarista drámaírók közül Pállya István buzgón forgatta a Gottsched-féle Deutsche Schaubühne köteteit s ebből a közkézen forgó német színműtárból az 1760-as években több mesét vett át. *Ravaszi és Szerencsés* című vígjátékának forrása Holberg németre fordított darabja a Bramarbas; *Pazarlay és Szükmarkosy* című vígjátékát két németnyelvű darab nyomán rótta egybe: Destouches és Gottschedné egy-egy vígjátéka nyomán. Átdolgozásai olyan gyökeres magyarságúak, hogy idegen eredetüket nem könnyű észrevenni. Pállya István szinte szórta a magyaros mondásokat. Népies stílusban írt, lelkes hangon tanította olvasóit a hazaszeretetre. Az iskolai színpadra nem illő szerelmet mellőzte vígjátékaiban, de azért női szereplők nélkül is jól tudta mulattatni közönségét. Ez a közönség csiszolatlan ízlésű volt, örvendett az alantas komikumnak. Az iskolai színpadon durva mondások és parasztos élcek hangzottak el, de ezen nem botránkozott meg senki. Ettől a szabadszájúságtól az erkölcstelenség rejtett mérge messze esett.

Pállya István hősei között már feltűnik a külföldet különbnek tartó, idegenmajmoló magyar úr ellenszenves

alakja. A haszontalan Pazarlaynak semmi sem jó, ami magyar; még francia lakája is szemtelenkedik a magyarokkal; többek között ezt mondja gazdájának: «Mit tudna ez a paraszt, goromba, semmirekellő, alávaló magyar nemzet becsületesen megcsinálni?» A fajtáját megvető magyar úr és az arcátlan idegen szolga jól megértik egymást; a régi magyar erkölcsök védője, Magyari uram, felháborodva kiált fel: «Pazarlay uram! Kegyelmed ezeket elhallgatja? Mikor ilyen gaz csőcselék-ember, akinek tudja a tatár, honnét vagyon keze, lába, feje; aki ha Magyarországba nem jött volna, már régen éhen döglött volna; mikor az ilyen ország-világ-futó-lótó gazember egész országunkat és nemzetünket gyalázza: kegyelmed a házánál elszenvedheti?» Az önérzetes, józan magyar nemesnek fáj a nagyurak franciáskodása: «A mi eleink sohasem tudtak franciául, mégis volt mind pénzük, mind becsületük; azoknak unokái a külső nemzetek között megtanulják ugyan a francia nyelvet, de amellett a külső nemzetek pompáit is fölkapják és így, amit elei fáradságos munkával, véres verejtékkel kerestek és magyarosan gyüjtöttek, azt azután franciásan elköltik, elpazarolják». *(Pazarlay és Szükmarkosy.)*

Másik vígjátékában egy városi szenátorság betöltéséért folyik a küzdelem. Ketten szeretnék elnyerni a tanácsbéli tisztséget: a volt katona, ez vitézi cselekedeteit hányja-veti; és az iskolamester, ez tudományával kérkedik. A volt katona hazug és gyáva, az iskolamester önhitt és tudatlan; dicsekednek és felsülnek mind a ketten; a fortélyos Ravaszi kifog rajtuk és Szerencsésnek szerzi

meg a szenátorságot. A magyar vonatkozások, nemzeti serkentések, erkölcsjavító társadalmi oktatások ezen az iskolai színjátékon is áthúzódnak. A darab két szolgaalakja tipikus magyar legény; van bennük humor, furfang, leleményesség; több a józan eszük, mint gazdáiknak: a nevetséges Háry Jánosnak és a kiállhatatlan iskolamesternek. A túlzó alaktorzítások, naiv csúfolódások, nemzetvédő kijelentések csak fokozták a hatást a magyarlelkű nézőközönségben; bizonyára tapsra keltek, mikor felhangzott a színpadon János szolga zsörtölődése, hogy a nemzetüktől elfajult magyarok még leveleik címzésében is a francia mintát követik: «Azt gondolják némelyek, hogy mindjárt a tüzes, láncos, mennydörgős ménkű üti meg a kezüket, ha a francia helyett magyar szót írnának». *(Ravaszi és Szerencsés.)*

Simai Kristófnak hat vígjátéka maradt. A hat közül egyik sem eredeti, hanem sajátságos középfaj az önálló alkotás és a puszta fordítás között. *Mesterséges ravaszság*a (1775) és *Váratlan vendége* (1788) Plautus római komédiaírónak Mostellaria című vígjátékával és Holbergnek dánból németre fordított tréfás darabjával, az Abracadabrával van összefüggésben. A magyar szerző ott a leggyöngébb, ahol eredeti akar lenni, ellenben legbiztosabb dolgában akkor, ha idegen szövegre támaszkodhatik. Néhány népies mellékalakja nem vall ügyetlen kézre. Az idegen mesét magyar köntösbe öltözteti, a szereplők neveit megmagyarosítja, a dialógusokba magyar vonatkozásokat csúsztat. Legelső darabjára Plautus és Holberg mellett Molière is hatott Les Fourberies De Scapin című bohózatával. Való-

színű, hogy a hatás nem közvetlen. A magyar piarista bizonyára olyan latin vagy német vígjátékot használt forrás gyanánt, melyben a plautusi és molièrei motívumokat már egybedolgozta a szerző. *Gyapai Mártona* (1792) Molière Sganarelleje alapján, *Zsugorija* (1792) Molière L'Avareja nyomán készült. Igazságtalanság volna a magyar átdolgozást bármi tekintetben is összehasonlítani a francia eredetivel. Simai Kristóf prózája magán viseli a nyelvújítást megelőző kor minden érdességét s csak mint a romlatlan népies magyarság egyik forrása jöhet tekintetbe. Hemzsegnek benne az eredeti kifejezések, ritka közmondások, cifra hasonlatok. Komikuma vaskos. *Házi orvosság*ában (1793) is szembeszökő a tréfálkozás póriassága. A házsártos asszony megfékezésére sikerrel alkalmazott gyógyító orvosság: a lábszíj és az ütleg. Ezt a vígjátékát Weisse Krisztián német színdarabja után írta.

Legnevezetesebb színdarabja: *Igazházi.* (1790.) Ez sem eredeti munka, hanem Brühl Frigyes német színműíró Bürgermeisterének meglehetősen hű átdolgozása. Igazházi polgármester mint atya és mint tisztviselő egyaránt szigorú férfiú, de ha jónak látja, kegyes is tud lenni. Mikor nyomára jön, hogy Fegyverneki hadnagy szerelmes leányába, Ágotába, sőt meg is akarja szöktetni, kegyeibe fogadja az itjú párt. Ugyanekkor megkerül rég eltűnt fivére is, aki után sokat bánkódott. Az első magyar színjátszó társaság ezzel a «mulatságos játékkal» kezdte meg előadásait az ország fővárosában 1790 október 25-én. Hogy Simai Kristóf hogyan jutott ehhez a kitűntetéshez, ma sem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy darabját nagy hatás-

sal játszották, bár nem mondható sikerült alkotásnak: afféle divatos érzékenyjáték volt, hasonló polgári drámákat bőségesen termeltek az akkori német színpadi szerzők. A magyar piarista tanár munkája nem követi szorosan a német eredetit, de nem is tér el sokban tőle. Meséje a magyar személynevek ellenére is a németországi városi életet tükrözi, nyelve azonban gyökeresen magyar. Simai Kristóf idegenkedett a nyelvújítók fínomkodó és sokak előtt érthetetlen stílusától, annál jobban értette a módját, hogyan kell a falusi közönség szája íze szerint beszélni. Pályájának irodalomtörténeti jelentősége főként abban rejlik, hogy az iskolai színpad és a világi színház között ő volt az első közvetítő. Darabjait mind a két helyen egyszerre játszották, mind a két helyen egyforma hatással.

A mai ember szemével nézve legérdekesebb a darabban a polgárság és katonaság viszonyának s a nemes és nem-nemesember között tátongó rangkülönbségnek tárgyalása. Mikor Igazházi megtudja, hogy leánya, Ágota, meg akart szökni Fegyverneki hadnaggyal, gyöngéden megfeddi; ez pirulva vallja meg, hogy helytelenül gondolkodott; de mire nem viszi az embert a szerelem? «Mind jól van az, leányom, mind. De oly egy hadi tiszt, mint Fegyverneki, meggondolhatta volna, hogy egy ily jó atyát, aki gyermekét szereti, és oly egy férfiút, kit tisztelnie kellett volna, egyetlenegy leányától megfosztani, azt megkedvetleníteni, leányának pedig szerencséjét és szíve nyugodalmát oly álnokul kockára vetni, nem kis állapot légyen. Fontold meg magad is, leányom: vajjon cselekedheti-e

azt egy olyas férfiú, kinek tökéletes igaz szíve és szeretete vagyon?» A leány védi szerelmesét: «De gondolja meg azt is, uram-atyám, hogy cselekedhetett-e különben egy atyával, kiről oly hír futamodott, hogy sem a nemességet, sem a katonarendet nem szenvedheti, sőt elégtelennek állítja, hogy egy szegény nemesember a leányát és azzal nyerendő jószágát bírhassa». A polgármesternek később heves jelenete van a hadnaggyal, de leánya boldogságáért elnyomja polgári büszkeségét. «Hogy nemes vérből vette légyen származását hadnagy uram, jól tudom; meg is ismérem, hogy illendő minden tisztelettel kelletik viseltetnem úri személyéhez; az én őseim pedig, kiktől eredetemet vettem, e nemes városnak érdemesebb tanácsbeli személyei valának és talán ezekről maradt reánk amaz előítélet, hogy határinkon belül most sem örömest engedjük az elsőséget a nemességnek.» Fegyverneki: «Nem kétlem, ez az oka, hogy az urak még a leányaikat sem örömest adják a nemesembernek». Igazházi: «Nem is lehet különben; mivel ezek nem annyira a feleséget, mintsem a gazdagságot keresik, melyet ha egyszer kezük közé csavarithattak, azonnal vége minden atyafiságnak; megvetnek, megútálnak bennünket és ez a nyereségünk a nemesekkel!» Az eszmecsere végén elérzékenyül mind a két fél, a polgármester beleegyezik a házasságba, a hadnagy megöleli leendő apósát: «Ó megbecsülhetetlen drága lélek! Megcsökkenik elmém, nyelvem egészen megnémul! Azt sem tudom, mit szóljak! Megvallom, érdemetlennek ismérem magamat, nem is tudom, mint feleljek meg szíves jóakaratjának. De parancsoljon vélem; ha miben lehet,

akaratjától függök az úrnak és kész vagyok mindenekre, csak tudjam miben teljesíteni szándékát».

A piaristák a jezsuiták példájára eleinte csak latin darabokat adattak elő tanítványaikkal. A városi polgárság mindenütt méltányolta drámairói buzgóságukat. Pest város tanácsa 1719-ben a mesteremberek egész seregét állította munkába, hogy a kegyesrendi gimnázium számára díszes színpadot emeljenek, Szeged városa meg 1735-ben avatott fel színpadot a népszerű tanítórend használatára. Ahol Kalazanci Szent József szerzetesfiai tanítottak, oda az iskolai színielőadások alkalmával beseregleti a környékbeli nemesség, megjelent a város minden számottevő polgára, egyik-másik helyen még a parasztnép is összecsődült a komédia hírére. A XVIII. század közepén a piarista tanárok hozzáfogtak a magyarnyelvű színjátékok írásához. Céljuk az volt, hogy tanítványaik a nemzeti nyelven előadott darabokból épen úgy megkedvelik a magyar társalgást, mint a deák drámákból a latint. A budapesti magyarnyelvű szini előadások sorozata a kegyesrendi szerzetesek pesti színpadán kezdődik. A piaristák drámairodalmi hatás dolgában messze felülmulták a jezsuitákat; az iskolai dráma az ő munkásságukkal jutott legközvetlenebb kapcsolatba a magyar világi drámával és színészettel; az első magyar világi színjátszó társaság piarista tanár darabjával mutatkozott be a fővárosi közönség előtt 1790-ben: Simai Kristóf Igazházijával.

A piaristák a maguk idegenből nemzetiesített darabjaiban elsősorban vígjátékírók s csak másodsorban érzékenyjátékok azaz középfajú színművek szerzői. A tüzes magyar hazafiakban bővelkedő szerzetesrend színműírói legszívesebben a németnyelvű drámairodalmat használták forrásul. Míg a jezsuiták inkább a latin és olasz jézustársasági iskolai színjátékokból merítettek, a piarista érdeklődés Gottsched vállalata, a Deutsche Schaubühne, felé fordult. A nagyhatású színmütárban főként Holbergnek dánból németre fordított színdarabjai vonták magukra a figyelmet. Dugonics András, Pállya István és Simai Kristóf két kézzel merített vígjátékaiból. A Holberg-Gottsched-féle dán-német irodalmi áramlat hatása mellett a németség közvetítésével egyéb idegen szellemi megtermékenyítés is feltünik. Az 1760-as években meginduló piarista kölcsönző-mód átterjed az 1790-es évek világi színpadára: a német drámai stílus teljes mértékben uralkodó lesz. Az átvételt és utánzást

csak a színtér megmagyarosítása és a társalgás öntudatos magyarsága enyhíti.

Piarista színműírók:

Benyák Bernát (szül. 1745. december 6. Komárom; megh. 1829. március 1. Selmecbánya) kegyesrendi áldozópap. Pályájának főbb állomásai: Nyitra, Pest, Székesfehérvár, Vác, Debrecen, Trencsén, Selmecbánya. Pesti tanár korában, 1777-ben, a filozófiát magyar nyelven tanította; ez a vállalkozása nemcsak nehéz tudományos feladat volt, hanem az egész országban feltűnést keltő hazafias cselekedet is. A magyarságára büszke, nagyműveltségű szerzetes minden állomáshelyén lelkesen ápolta a nemzeti öntudatot. Magyar és latin munkáinak nagy része kéziratban maradt. Nem jelentek meg nyomtatásban iskolai drámái sem. Az utóbbiak közül kiemelhető Joas című színjátéka, ebben az ószövetségi Szentírás egyik részletét, Joas királyfi és Athalia asszony történetét, szedte párbeszédekbe. Racine hasonló tárgyú drámai művével, az Athalie-vel, nincsen szorosabb kapcsolata, de azért valószínű, hogy a klaszszikus francia színdarab valamelyik német vagy latin átdolgozása megfordult a piarista szerző kezén.

Bolla Márton (szül. 1751. április 14. Sümeg, Zala megye; megh. 1831. november 7. Pest) kegyesrendi áldozópap. Pályájának főbb állomásai: Kolozsvár, Vác, Pest. Szerzetestársai 1809-ben a magyar kegyes tanítórend főnökévé választották. Neves történetíró volt. Iskolai drámái kéziratban maradtak.

Dugonics András kegyesrendi áldozópap. Drámáiról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben.

Pállya István (szül. 1740. szeptember 10. Léva; megh. 1802. április 6. Pest) kegyesrendi szerzetes. Pályájának főbb állomásai: Nagykároly, Debrecen, Veszprém, Nyitra, Kolozsvár, Vác, Sopron, Pest. Neves egyházi szónok, lelkiismeretes tanár, kitűnő iskolaigazgató volt. Mikor szerzetestársai 1796-ban főnökükké választották, néhány év alatt új életre keltette a piarista rendet, helyreállította a kolostorok fegyelmét, visszavitte az iskolákba a régi jó szellemet. Halála megrendítő volt. Hivatalos látogatásai során Nagykároly felé kocsizott, a megvadult lovak összetörték kocsiját, halálos sérüléseibe belepusztult. — Iskolai drámái kéziratban maradtak, bár az 1760-as évektől kezdve ismételten előadták őket a kegyesrendi gimnáziumokban.

Simai Kristóf (szül. 1742. november 8. Komárom; megh. 1833. augusztus 12. Selmecbánya) kegyesrendi szerzetes. Pályájának főbb állomásai: Nagykanizsa, Nyitra, Kecskemét, Kalocsa, Debrecen, Pest, Kassa, Bécs, Körmöcbánya, Selmecbánya. Mint gyermekifjú a komáromi jezsuita gimnáziumban több iskolai drámát látott s korán megpróbálkozott ifjúsági színdarabok írásával. Életének három nagy eseménye volt: Kelemen László úttörő színészei 1790 őszén az ő érzékenyjátékával kezdték meg Budán és Pesten színielőadásaikat; I. Ferenc király 1826-ban, ötvenévi buzgó tanári működése jutalmául, arany érdempénzzel tüntette ki; végül mint kilencvenéves aggastyán résztvett a Magyar Tudományos Akadémia 1832. évi nagygyűlésén. Ifjúkorában még II. Rákóczi Ferenc öreg kurucaival beszélgetett, vénségében akadémiai tagtársa volt Toldy Ferencnek, aki ismerte őt, 1836-ban gyászbeszédet mondott róla s még a kiegyezés kora után is szeretettel újította meg emlékét. — Mesterséges ravaszság. Vigságos játék, mely a mulatságokban gyönyörködőknek kedvekért szereztetett és kibocsáttatott. Pest, 1775. — Váratlan vendég. Vigságos játék három felvonásban. Kassa, 1788. — Igazházi, egy kegyes jó atya. Mulatságos játék öt felvonásban. Kassa, 1790. — Gyapai Márton, feleségféltő gyáva lélek. Mulatságos játék három felvonásban. Buda, 1792. — Zsugori, telhetetlen fösvény ember. Vígjáték öt felvonásban. Pest, 1792. — Házi orvosság. Vígjáték három felvonásban. Pest, 1793.

Kiadások. — Erdélyi Károly kiadása: Simai Kristóf: Igazházi. Budapest, 1888. (Az Olcsó Könyvtárban. Az érdemes emlékű darabot a magyar színészet fennállásának száz éves fordulója alkalmából a budapesti Nemzeti Színház művészei újra eljátszották: 1890. október 24-én.) — Horváth Cyrill kiadása: Adalékok Pállya István műveihez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1904. évf. (Ravaszy És Szerencsés szövege hiteles kézirat alapján.) — Kovács Dezső kiadása: Pállya István Pazarlay És Szükmarkosy című iskolai drámája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf. (A vígjáték szövege hiteles kézirat alapján.) — Bittenbinder Miklós kiadása: Holberg: Erasmus Montanusa. U. o. 1919. évf. (Egy magyarnyelvű Holberg-átdolgozás szövege. Az ismeretlen átdolgozó valószínűleg kegyesrendi tanár.) — Alszeghy Zsolt kiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig.

Budapest, 1914. (Simai Kristóf Mesterséges Ravaszságának szövege a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.) — Perényi József kiadása: Benyák Bernát: Joas. Piarista iskolai dráma 1770-ből. Budapest, 1931. (A budapesti kegyesrendi gimnázium tanulóinak buzgalmából közreadott szöveg a Magyar Irodalmi Ritkaságokban.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Négy kötet. Budapest, 1881–1889. — Erdélyi Károly: Simai Kristóf Igazházija. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. évf. — Bayer József: A nemzeti játékszín története. Két kötet. Budapest, 1887. — Lázár Béla: Simai Kristóf és a Házi Orvosság. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1888. évf. — Kapás Aurél: Simai Kristóf élete és munkái. Privigyei kegyesrendi gimnázium értesítője. 1888. — U. az: Simai Zsugori c. munkájáról. Pozsonyszentgyörgyi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1889. — U. az: Simai Mesterséges Ravaszsága. Sátoraljaújhelyi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1890. — Hahn Adolf: A Fösvény első magyar átdolgozása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. évf. — Csaplár Benedek: Simai Kristóf, pályája kezdetén. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Budapest, 1891. — Duda János: Endrődy Jánosról. Budapest, 1892. — Ernyei István: Simai Kristóf élete és munkái. Nagybecskereki kegyesrendi gimnázium értesítője. 1892. — U. az: Simai Kristóf Gyapai Mártonjának eredetije. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1893. évf. — Takáts Sándor: Pállya István élete. Budapest, 1894. — U. az: A budapesti piarista kollégium története. Budapest, 1895. — Czeczkó Antal: Simai Váratlan Vendége és Mesterséges Ravaszsága. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1895. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. Két kötet. Budapest, 1897. — U. az: Molière L'Avarejának első magyarosítói. Irodalomtörténeti Közlemények. 1897. évf. — Bodnár Virgil: Simai Kristóf. Budapest, 1898. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — U. az: Adalékok Pállya István műveihez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1904. évf. — Takáts Sándor: Iskolai drámák. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Kovács Dezső:

Pállya István Pazarlay És Szükmarkosy című iskolai drámája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907 évf. — Prónai Antal: A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. Budapesti kegyesrendi gimnázium értesitője. 1907. — Alszeghy Zsolt: Illei János élete és irói működése. Nagyszombat, 1908. — Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. — Gragger Róbert: Molière első nyomai a magyar irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1909. évf. — Bittenbinder Miklós: Adalékok a magyar színmű történetéhez. U. o. 1910. évf. — U. az: Holberg: Erasmus Montanusa. U. o. 1910. évf. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Fleischmann Gyula: A cigány a magyar irodalomban. Budapest, 1912. — Prónai Antal: Az iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében. Békefi-emlékkönyv. Budapest, 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Harsányi István: Régi magyar színlapok. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Prónai Antal és Császár Elemér: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. előadott drámák jegyzéke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Kisparti János: A váci Theresianum története. Vác, 1922. — Vasshegyi Margit: A magyar Molière-fordítások. Budapest, 1926. — Lugosi Döme: A piaristák szegedi drámajátékai. Szeged, 1930. — U. az: A piaristák szegedi drámajátékainak színlapjai. Szeged, 1930.

PÁLOS ISKOLAI DRÁMÁK.

A PÁLOSRENDI szerzetesek iskolai drámájának legrégibb nyomai 1760 tájára vezetnek vissza. Négy magyarnyelvű színdarabjuk jutott korunkra.

A *Pál* című szomorújátékban a pálosrend alapítójának a kísértésekkel szemben vívott diadalmas küzdelmeit olvassuk; *József* az ismert bibliai történet dramatizálása; *Bakhus* mitológiai tárgyú farsangi játék; *Kocsonya Mihály házassága* a hétszilvafás nemesek megtréfálása.

Az utóbbi a legsikerültebb XVIII. századi magyar színdaraboknak egyike. Kocsonya Mihály, az ágról szakadt falusi nemes, háztűznézőbe indul s bevetődik nemes Berbencze Peti házába. Az öreg nemes megörül jöttének, mert csúnya vén leányát sehogy sem tudja férjhez adni, most itt a jó alkalom. Kocsonya Mihály feleségül veszi a Berbencze-leányt, hazaviszi, próbára teszi hűségét. Azt hazudja feleségének, hogy gyilkosságot követett el; az asszony hallgatást igér, de alig megy el hazulról ura, mindjárt megosztja titkát a szomszédasszonnyal; ennek biztatására följelentést tesz a bírónál. Kiderül a titok: Kocsonya uram egy gazdátlan borjút ölt meg, ez volt gyilkossága. Nemsokára meghal Kocsonyáné, még pedig szomorú halállal, iszákosságának lesz az áldozata. Apja, anyja, ura keservesen siratják, a kántor harsány hangon

búcsúztatja, egyszerre csak kijózanodik holtrészegségéből az asszony s hozzátartozóinak legnagyobb rémületére fölemelkedik fekvőhelyéről. A szerencsétlen férj nem tud megszabadulni tőle.

Különösen ügyes az utolsó felvonás néhány fordulata. Mikor a feleség belehal részegeskedésébe, fellép a színpadon a férj és felsóhajt: «Ejnye, teremtuccse, de pórul jártam! Tegnap reggel hét órakor feleségem a pintes korsóba halt. Be boldogtalan ember vagyok én! Soha bizony többet nem házasodom, ha egy hónapig özvegy maradok is». Megjelenik az elhúnyt asszony apja, anyja, a szomorú esetről még nem tudnak semmit, de látják, hogy valami nagy baj van a háznál. Az apa családi háborúságra gondol s szóvá teszi veje rongyos voltát. «Veszem észre, édes fiam, a kend ruháján, hogy bizony nem igen gyengén ölelgetik kentek egymást.» «Miért:» mondja a férj. «Hiszen a guta üsse meg — kiált fel az öreg Berbencze — kilenc macska egy egeret meg nem fogna a kend dolmányában.» Csakhamar kiderül a gyászeset: «Jaj, pogány — sivalkodik az anyós — ha megölted az én egyetlen egy gyönyörűséges Dianámot!» «Ölte biz a pintes korsó. Miért nem szóltak kentek, hogy olyan bornemissza természetű. Soha bizony nem engedtem volna, hogy vélem versre igyék.» Jön a kántor, felhangzik verses búcsúztatója: «Pogány halál, mit csináltál, ilyen rútul félrerúgtál, Kórót, csalánt, csipkebokrot talán már nem találtál, Hogy ily gyönge szép virágszált kegyetlen lekaszáltál, Ily illatos piros rózsát, magadnak föláldoztál». Egymást váltogatják a bohókás strófák, egyszer csak ledobja koporsója fedelét az

asszony és felkiált: «Csak egy csepp pálinkát sem találok, Hol vagy, édes uram? Segítsd száraz torkomat». A férj gyanakodva kérdi: «Jaj, édes feleségem, vajjon te vagy-é vagy csak tüntető árnyékod». «Én vagyok, szívem, én! Hozd csak el a pintes korsót, majd megmutatom, hogy én vagyok.» Elkeseredetten jajdul fel Kocsonya: «Soha nem hiszem, hogy az ördögök visszaeresztettek volna, míg meg nem tapogatom a hátadat, mert én azt hallottam, hogy a léleknek se csontja, se teste nincsen». «Bízvást, édes uram — feleli Kocsonyáné — csak azután öntözd meg szegény száraz torkomat.» Az új életet parázs verekedés nyitja meg.

A mókás darab eleven bohózatírói tehetségről tanuskodik. Ismeretlen szerzője merész iróniával szól a korabeli kurtanemesekről. Ezek a kisbirtokos nemesurak iszákosak és rongyosak, de egymást gondosan kikérdezik nemesi kutyabőrük régiségéről, büszkén emlegetik ősi eredetüket, feleségeikkel azonban «apró marhákat» kerestetnek hajukban. Nem ellenszenvesek, csak mosolyt keltők. Mindenesetre nem kis bátorság kellett ahhoz, hogy az iskolák színpadán ilyen darabot előadhattak. A pálos bohózatíró elmésen torzította hősei alakját. Ötletes ember volt, pompás megfigyelő. Népies humora, gyökeres magyarsága, jóízű párbeszédei egyformán méltók a dícséretre. Komikuma az alsóbb fajtából való, de ez a vaskos komikum teljesen megfelelt a kor csiszolatlan ízlésének. Maga a feldolgozás inkább életképszerű. Három felvonását laza szálak fűzik egybe, meséjében nincsen egység. Annál hatásosabbak egyes jelenetei. S ha némely pórias

kifejezését nem is lehetne a mai színpadokon ismételni, azért ez a színdarab mégis az első érdemes őse a magyar bohózatnak.

A négy pálos játék kéziratban maradt, de annak idején mind a négyet előadták a pálosrendi szerzetesek gimnáziumaiban. Gyüjteményes kéziratukat Táncz Menyhért pálos tanár másolta 1766-ban és 1767-ben. A négy magyarnyelvü darabon kivül egy latinnyelvü színjátékot is felvett gyüjteményébe: Omnia vincit amor, Polydorus et Cassandra. Ennek a török korban játszó komolyhangú iskolai drámának felvonásai közé helyezte el a Kocsonya Mihály Házasságát. Ez az ismeretlen szerzőjü pálos bohózat intermedium azaz «közjáték» volt. A tragédiás hangulatú főjáték elérzékenyitette a közönséget, a komédiás tréfájú közjáték nevetésre ingerelte a nézőket. A latin drámában az önfeláldozó hitvestársi szeretet hangjai szólaltak meg, a magyar bohózatban a haszontalan házastársak izgága életét tették nevetségessé. — A Bakhus cimü farsangi játék névtelen szerzője az olympusi istenek emberi gyarlóságaival mulattatta nézőközönségét. A civakodó, részegeskedő istenek környezetében elég sok a durva tréfa, zabolátlan beszéd, trágár szó. A színmüiró az akkori társalgás nyers kifejezéseit utánozta. — A Pál: jámbor történet. Ismeretlen szerzője Remete Szent Pál életének fölemelő mozzanatait az iskolás gyermekek értelmének megfelelően foglalta párbeszédekbe. Kéziratának megjegyzése szerint a darabot «az Első Remete Szent Pál szerzetesfiainak gondviselése alatt nevelkedő és tanuló tekéntetes, főnemes, nemzetes ifjúság tisztelendő páter Péntek Istvánnak, úgymint a harmadik és negyedik oskoláknak professorának, munkájával s kormányzásával» el is játszotta nemes Pápa városában. — A József sorra veszi a tisztaéletü ifjú eladatását, egyiptomi életét, Putifár feleségével történt esetét, bebörtönözését, álomfejtését és szerencséjét. «Csináltatott mulatságképen F. Táncz Menyhérttől, Első Remete Szent Pál szerzetesfiától.» — A négy magyar és egy latin színjáték kéziratos gyüjteményét a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára őrzi.

Táncz Menyhért (szül. 1743. február 19. Pápa; megh. 1800. október 7. Pest) pálosrendi áldozópap, a Józsefről szóló színjáték szerzője, egy ideig rendjének pápai gimnáziumában tanított, Pécsett teológiai

tanár volt, később a pesti pálosok kolostorába került. Pesten élt akkor is, mikor II. József császár 1786-ban feloszlatta a magyarországi pálos szerzetesházakat. Az eltörült rend tagjai levetették szerzetesruhájukat, átléptek a világi papok sorába, az állás nélkül szükölködőknek nyugdíjat adott az állam. Táncz Menyhért eleinte 190 forint, utóbb 300 forint évi nyugdíjat kapott. Haláláig Pesten élt.

Kiadások. — Bayer József kiadása: Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból. Budapest, 1897. (Kocsonya Mihály Házassága és a Bakhus szövege a Régi Magyar Könyvtárban.) — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (Kocsonya Mihály szövege a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Váli Béla: Magyar népszínmű a XVIII. századból. Figyelő. 1884. évf. (A pálos iskolai drámák kéziratos gyüjteményére ez a közlemény hívta fel először a figyelmet.) — Mócs Szaniszló: Kézirati pálos iskoladrámák az Akadémia könyvtárában. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891. évf. (Míg Váli Béla föltevése szerint a négy színművet Péntek István és Borss Dániel pálos tanárok írták, Mócs Szaniszló Billisics Márton és Szabadhegyi Mihály pálos tanárok személyében kereste az ismeretlen szerzőket.) — Bayer József: id. kiadás. Budapest, 1897. (Csak a József című bibliai játékról tudjuk minden kétséget kizáróan, hogy szerzője: Táncz Menyhért pálos tanár.) — Császár Elemér: Adatok Táncz Menyhért életéről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1901. évf. (Szerzetesi pályájának mozzanatai.) — U. az: Kik írták a pálos drámákat? Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. évf. (Mócs Szaniszlónak a darabok szerzőségére vonatkozó félreértéséről.) — Alszeghy Zsolt: id. kiadás. Budapest, 1914. (A pálos bohózatok jellemzése.) — Timár Kálmán: Adatok Táncz Menyhért életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — U. az: Táncz Menyhért származása. U. o. 1930. évf.

FERENCES ISKOLAI DRÁMÁK.

A csíksomlyói ferencrendi gimnázium szerzetestanárai a XVIII. század második felében a búcsújáróknak szánt misztériumdrámákon kívül számos iskolai színjátékot is írtak. Negyvenegy színdarabjuk maradt fenn kéziratban: bibliai színjátékok, történeti darabok, vallásos és köznapi történetek.

Ezek közül a vontatott meséjű párbeszédes munkák közül Szentes Reginald *Rusticus imperansa* (1780) emelkedik ki legjobban. Ez a csíksomlyói bohózat voltaképen Masenius egyik latin vígjátékának magyarítása, de egyben olyan népies prózájú átdolgozás, hogy megérdemli az említést. Tárgya a külföldön nagyon népszerű volt: a durva kovácsot részegségében a király udvarába viszik, itt a király parancsára az egész udvar felség gyanánt tiszteli; az iszákos mesterember hamar beletalálja magát uraságába, ekkor leitatják és kidobják; ébredésekor azt sem tudja, hol a feje. «Ó én boldogtalan — sóhajt fel a kovács — már látom, hogy csak álmomban játszottam a királysággal. Nemde én valék ezen a helyen király azon királyi köntösben, azon udvarnokokkal? Ó mint megcsalatik az ember. Amit nappal soha elmémen sem forgattam, azzal játszódtam álmomban.» A király parancsából szolgája hatalmába kerül, mert pünkösdi királysága előtt

kegyetlen ember volt és kínozta környezetét; most viszont vele szemben nem ismer irgalmat szolgája. «A malomba őröllek meg — förmed rá a bosszúálló szolga — hogy sütőkemencébe alkalmatos kenyér lehess; minden tagodat, csontodat megrontatom. Hát pityeregsz? Lódulj, hitvány szolga, hogy kiszabjam ma, mit dolgozzál. Mezítelen fővel hallgasd urad, gazdádnak parancsolatját. Most hamar a csizmámat úgy kifényesítsd, hogy a napnál is fényesebb légyen.» Vége a régi szabad életnek. «Inkább akarnék ezerszer meghalni, hogysem így élni:» sóhajt fel a kovács.

Az erdélyi iskolák tovább ragaszkodtak az ifjúsági színjátszás divatához, mint a magyarországiak. Magyarországon a kormány a XVIII. század végén eltiltotta az iskolai előadásokat, de Csíksomlyón még 1821-ben is folyt a színjátszás. Némelyik darabban félszáznál több diák szerepelt. Az előadásokat vagy a szabadban vagy az emeletes iskolaépület földszintjén vagy a deszkából épült színházi épületben tartották. A nép messze földről egybesereglett az előadásokra s hálából terményeivel kedveskedett a ferencrendi szerzeteseknek és tanítványaiknak. Máskor a diákok keltek útra s bemutatták színdarabjaikat a Székelyföld nagyobb községeiben. A későbbi magyar vándorszínészeknek ezek a vidékre kiszálló katolikus diákok az ősei; velük együtt az úttörők és elődök sorába kell iktatnunk a nagyenyedi kollégium hasonló becsvágyú református diákjait is. Az élelmes székely ifjak nemcsak a színész dicsőségére és az utazás kalandjaira vágyakodtak, hanem még sokkal inkább a jólelkű falusi nép adományaira.

A csíksomlyói iskolai drámák írói: Balthazár Tima, Borbély Absolon, Ferenczi Vitus, Fülöp Fábián, Kézdi Grácián, Szentes Reginald ferencrendi atyák. A ferencesek nemcsak Csíksomlyón, hanem marosvidéki mikházi iskolájukban, továbbá a bajai, gyöngyösi, szombathelyi, zombori gimnáziumokban is eljátszattak tanítványaikkal egy-egy iskolai drámát vagy a nép számára készült misztériumot.

Kiadások. — Szlávik Ferenc kiadása: Egy csíksomlyói iskolai dráma. Csíksomlyói kat. gimnázium értesítője. 1906. — Ugyanő később három tréfás játékot közölt: Három közjáték. Erdélyi Múzeum. 1912. évf. — Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferenc kiadásában négy színjáték: Csíksomlyói iskoladrámák. Budapest, 1913. (Régi Magyar Könyvtár.) — Alszeghy Zsolt kiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (Szentes Reginald Rusticus Imperansának szövege a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

Irodalom. — Bándi Vazul: A csíksomlyói róm. kat. főgimnázium története. Csíkszereda, 1896. — Szlávik Ferenc: Kéziratos iskolai drámák. Csíksomlyói kat. gimnázium értesítője. 1907. — Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferenc: id. kiadás. Budapest, 1913. — Alszeghy Zsolt: id. kiadás. Budapest, 1914. — Timár Kálmán: Egy mikházi ferences misztérium. Irodalomtörténet. 1929. évf.

A TÖBBI SZERZETESREND ISKOLAI DRÁMÁJA.

Az iskolai drámairás munkájából Szent Ferenc minorita szerzetesfiai is kivették a részüket. A Kézdivásárhely mellett fekvő Kanta falu gimnáziumának minoritarendi tanárai az 1750-es évektől kezdve magyarnyelvű színdarabot adattak elő tanítványaikkal a diákság és a szülők okulására. Meséiket részint a Szentírásból és a szentek életéből, részint a görög-római világból és az újabb korból, részint a mindennapi életből merítették. Nehézkes tollú drámaírók voltak, hosszadalmas párbeszédeket róttak egymás mellé, a prózát és verset felváltva használták.

A Szent Benedek-rend tagjai a XVIII. század második felében fogtak hozzá a katolikus középiskolai tanuló-ifjúság nyilvános tanításához, addig csak a maguk rendi növendékeit oktatták s mindössze a pozsonymegyei modori bencés latin iskolában neveltek néhány osztályra való világi diákságot. Tanító-szerzetesrenddé való átalakulásuk épen olyan későn történt, mint a ciszterciek és a premontreiek szerzetéé. Mikor Mária Terézia királynő feloszlatta a Jézus-társaságot, 1773-tól kezdve a bencések számára is megnyílt az iskolaügyi munkásság tere. Első tanári korszakuk rossz előjelek között indult meg, mert

II. József császár 1786-ban bezáratta a szentbenedekrendi kolostorokat, a bencések világi papokká lettek, rendjüket csak I. Ferenc király állította vissza 1802-ben. Addig azonban, míg birtokukban volt a modori latin iskola és a Mária Terézia királynőtől számukra átengedett komáromi jezsuita gimnázium, a XVIII. században is buzgón tanítottak s az iskolai drámát is szívesen művelték.

Az 1770-es évektől kezdve Modorban is, Komáromban is több iskolai drámát játszottak magyar nyelven a bencés diákok. A közönség önkéntes adományait hálásan fogadták, előadásaik jövedelmét a szegények segítésére fordították. Mikor a komáromi benedekrendi gimnázium 1786-ban királyi katolikus gimnáziummá alakult, az iskolai színjátszás hagyománya akkor is megmaradt. 1792-ben farsang három napján különösen sikerült komédiával mulattatták a magyar, német és tót deákok az érdeklődőket, amint erről a bécsi Magyar Hirmondó örömmel tudósította az ország olvasóközönségét. Egy öreg fösvény volt a vígjáték hőse: valószínűleg Simai Kristóf egyik darabját adták elő a komáromi diákok.

A kézdivásárhelyi minoritarendi szerzetestanárok egy külön erre a célra rendelt könyvbe írták be iskolai színjátékaikat. Ebben a kódexben huszonkét drámájuk maradt az utókorra. (1752–1779.) A kézdivásárhelyi iskolai drámák szerzői: Ágotha Demeter, Bende László, Jancsó Ferenc, Kertsó Cirjék, Kovács Boldizsár, Miklósi Ambrus, Priznek Rókus, Schenauer György, Szabó Konrád és több névtelen székely minorita miséspap.

Kiadások. — Szabó Dániel kiadása: Két minorita iskolai dráma. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. (Két kézdivásárhelyi vígjáték szövege.)

Irodalom. — Kovács Bernardin: Kéziratos iskolai drámák a XVIII. századból. Kézdivásárhelyi kat. gimnázium értesítője. 1906. — A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. V. köt. Budapest, 1907. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Timár Kálmán: A bencés iskoladráma. Irodalomtörténet. 1929. évf.

PROTESTÁNS ISKOLAI DRÁMÁK.

A XVIII.' SZÁZADBAN virágzó iskolai színjátékot a katolikus gimnáziumok szerzetes-tanárai művelték. A protestáns iskolai drámák csak az 1770-es évektől kezdve bukkannak fel nagyobb számban.

Ezek az iskolai színművek az ókori klasszikusok elbeszéléseit párbeszédes feldolgozásban mutatták be az érdeklődő közönségnek, a szülők azonban jobban mulattak a közbeiktatott hétköznapi történeteken: a szerzetesiskolákban is népszerű apró bohózatokon. A zamatos magyar nyelv és a népies humor különös érdeme a protestáns iskolai drámáknak. Tele vannak tréfás elemekkel, vastag kétértelműséggel, a kényes kérdések kézzelfogható magyarázatával. Sok bennük a mosdatlanság, annak ellenére, hogy szerzőik tanárok, előadóik diákok voltak.

Mint a szerzetes-tanárok drámairói hagyatékában, itt is nagyon egyformák a diákoknak és szülőknek szóló iskolai színdarabok. Némi becsvágyra vall SZÁSZI JÁNOS losonci református tanárnak Didó szomorú történetéről 1792 körül írt és előadott verses érzékenyjátéka. A prológus üdvözli a nézőközönséget s elmondja, hogy Kartágó gyönyörű dámája, Didó, beleszeretett Eneásba. «Ez a nagy szerelem mégis utoljára A szegény dámának mint forrott torkára, Hogy talált magában maga gyilkosára, Nem hajt-

ván Eneas semmit dámájára:» ezt akarja ábrázolni a játék, ezért kér figyelmet az iskola. A személyek közül Didó elsőnek lép fel s hexameterekben szól húgához: «Nánika kincsem, öcsém, jaj, mennyire félek aludni, Mert micsodás idegen vendég jöve újra mihozzánk!» Vendégünk ábrázatja sokat mutató, termete deli, szíve bátor; ha özvegyi fogadásom nem kötelezne, hozzá mennék feleségül; soha senkit sem szerettem meg annyira, mint Trója vezérét. Nánika rímes hexameterekben és pentameterekben vigasztalja nénjét, helyesli a házasságot, szerencsés jövőt jósol a frigynek: «Ő leszen oltalmad, majd fényleni fog birodalmad, Általa nem lesz irigy és nem emészti mirigy». A jelenetet Juno és Venus párbeszéde folytatja négyesrímű tizenkettősökben és rímes sapphói strófákban; a két istennő azon tanácskozik, hogyan egyengessék Didó szerelmének sikerét. Távozásuk után belép a Hír, bemutatkozik a közönség előtt s elmondja, hogy: «Egy furcsa gavallér jött a minapába Trójából Kartágó híres városába, Kinek nincsen párja egész Lybiába, Belé is szeretett Didó valójába». A Hír kimegy, új személyek jönnek a színre, Jupiter is megjelenik s parancsot ad Mercuriusnak: öltsd fel szárnyas strimflidet, nyargalj Eneas generálishoz, parancsold meg neki, hogy ne henyéljen tovább Didó mellett, hanem «lóduljon» Róma felé. Eneas megszeppenve hallja Jupiter parancsát: mennie kell az «olaszokhoz». Hiába kérleli Didó, nem hajt szavára, egy ideig vitézeivel kártyázik, azután hajóra ülteti kíséretét. A mellőzött királyné elkeseredetten beszélget Nánikával, nem talál örömet az életben, hosszasan búcsúzik környezetétől,

végül agyonlövi magát. Az epilógus összefoglalja a történet tanulságait s megköszöni a nézőközönség türelmét: «Magatokat hozzánk, hogy megaláztátok, Köszönjük s maradunk mindég hív szolgátok».

A protestáns iskolai drámákat többnyire négyesrímű tizenkettősökben írták, de akad köztük prózai és hexameteres szövegű is. Szerzőik közül néhányat név szerint ismerünk. Szatmári Paksi Sámuel 1773 táján a sárospataki református kollégiumban tanított (Phaedrának szomorú története, Pandorának históriája); Szigeti Mihály dialógusait 1777-ben deklamálták a marosvásárhelyi református diákok (Komédia és tragédia); Nagy György az 1780-as években írta drámáit a marosvásárhelyi helvét hitvallás ifjúság okulására. (Konok kereskedők, Legények intése); Garas István sárospataki preceptor Lukianos-átdolgozását 1786-ban adták elő a sárospataki református kollégium tanulói (Embert útáló Timonnak istóriája); Láczai József sárospataki tanító 1788-ban verses moralitást készített (Lapsus Protoplastae); Szászi János losonci református tanár az 1790-es években játszatta el darabjait tanítványaival (Didó szomorú története, Turnus szomorú története, Naso számkivetése); Császári Lósi Pál kecskeméti református tanár darabját az egyik lakodalomban adták elő 1804-ben (Három pusztabéli juhászok beszélgetése); Ákáb István sárospataki református diák iskolai drámáját 1806-ban nyomtatta ki egyik pártfogója. (Éneás és Didó története.)

Kiadások. — Az irodalomtörténeti szempontból figyelemre méltóbb református iskolai színműveket Bernáth Lajos gyüjtötte össze és adta ki: Protestáns iskoladrámák. Budapest, 1903. (Tizennégy színdarab a Régi Magyar Könyvtárban.) — Szilády Áron: Egy sárospataki iskolai dráma. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf. (Láczai József egyik színdarabjának kiadása.) — Szász Béla: 1794-iki iskoladráma a marosvásárhelyi kollégiumban. U. o. 1905. évf. (Egy marosvásárhelyi színdarab.) — Gerencsér István: Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. Budapest, 1909. (Két marosvásárhelyi színdarab.) — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (Szászi János egyik színdarabjának kiadása a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.) — Harsányi István: Három isme-

retlen sárospataki iskolai vígjáték. Irodalomtörténeti Közlemények. 1914. évf. (Három sárospataki színdarab.)

Irodalom. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Bernáth Lajos: Protestáns iskoladrámák. Irodalomtörténeti Közlemények. 1899. évf. — U. az: A protestáns iskoladrámákról. Budapest, 1902. — U. az: id. drámakiadás. Budapest, 1903. — Gerencsér István: Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. Budapest, 1909. — Molnár János: Garas István Embert Utáló Timonja. Irodalomtörténeti Közlemények. 1909. évf. — Harsányi István: Sárospataki iskolai drámák. Sárospataki Hírlap. 1921. évf. — Salánki József: Ábécés vers és iskoladráma. Debreceni Szemle. 1929. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A VILÁGI DRÁMA.

A XVIII. SZÁZADI magyar iskolai dráma a bibliai színjátékban és a történeti szomorújátékban csak kezdetleges kísérleteket mutathatott fel, de a népies bohózat terén már néhány figyelmet érdemlő darabot is termelt. Az iskolai színjátszás ebben az időben jórészt a világi színészet pótlására szolgált, a közönség fölötte élvezte a magyarnyelvű színdarabokat s türelmetlenül várt egy-egy diák-előadásra. A színészkedő tanulók megszerettették szüleikkel és rokonságukkal a színpadot, ezzel sikeresen egyengették a komoly drámaírás útját s derekasan segítették az 1790-ben megalakult első magyar világi színtársulat törekvéseit.

Az iskolai drámák mellett az 1770-es és 1780-as években felbukkant a Bessenyei György által meghonosított könyvdráma. Az úttörő testőríró egyrészt a francia klasszikus drámaírók tanítványa, másrészt a Gottsched szelleméhez kapcsolódó német színműírás követője volt. Tudta, hogy szomorújátékai nem kerülhetnek előadásra, ezért elsősorban olvasásra szánta tragédiáit. Példájára mások is megpróbálkoztak azzal, hogy műveltebb kortársaikat hozzászoktassák a nehéz műfaj olvasásához.

Bessenyei György drámairói munkássága körülbelül két évtizeddel előzte meg az első magyar színészek út-

törő kezdését. Mellette — Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében és II. József császársága idején — többen jelentkeztek német és francia szövegeken alapuló drámai fordításokkal és átdolgozásokkal; így Kovásznai Sándor, Kónyi János, báró Naláczi József, Osvald Zsigmond, Péczeli József, Révai Miklós, Simai Kristóf, gróf Teleki Ádám, gróf Teleki László, Zechenter Antal. Eredeti színdarabot senki sem írt. A drámai műfaj iránt érdeklődő szerzők megelégedtek azzal, hogy egyelőre csak a nyelvet pallérozzák. A könyvdrámáknak ebben a műkedvelő-korszakában csak Péczeli József tudta többé-kevésbé leküzdeni a stiláris nehézségeket; egyébiránt még nehezen hajlott a próza nyelve is, nem is szólva az itt-ott megkísérelt verselés gyöngeségéről.

Kelemen László színigazgatói vállalkozása fellendítette a drámairodalmi érdeklődést. Az első magyar színtársulattól (1790—1796) Budán és Pesten előadott külföldi színdarabok nevesebb magyar fordítói és átdolgozói: Bárány Péter, Endrődy János, Egerváry Ignác, Fejér György, Gindl József, Hatvani István, Ihászi Imre, Kármán József, Koréh Zsigmond, báró Lakos János, Kazinczy Ferenc, Kovács Ferenc, Mérey Sándor, báró Rudnyánszky Karolina, Sághy Ferenc, gróf Teleki László, Verseghy Ferenc, Vida László és mások; különösen maguk a színészek: Ernyi Mihály, Kelemen László, Láng Ádám, Moór Anna, Sehy Ferenc, Soós Márton, Szerelemhegyi András, Szomor Máté. A többé-kevésbé eredeti magyar darabok szerzői: Csokonai Vitéz Mihály, Dugonics András, Pálóczi Horváth Ádám, Simai Kristóf, Szentjóbi Szabó László. Az 1790-es évek

íróinak buzgalma tekintélyes magyar műsort teremtett; sajnos, a húsz tagból sem álló színészcsapatot 1796-ban feloszlatta a nyomor és a fegyelmetlenség. Buda és Pest lakossága csak tizenegy év mulva, 1807-ben, látott ismét magyar színészeket.

Mikor a Budán és Pesten játszó első magyar színtársulat példájára Kolozsvárt 1792-ben megalakult a második magyar színtársulat s nem tudott annyi magyarnyelvű színművet összeszedni, amennyire szüksége volt, több erdélyi nemesúr a színészek segítségére sietett. Kiválogatták és lefordították — olykor egészen magyar köntösbe öltöztették — a német színtársulatok legkedveltebb darabjait. A fordítók és átdolgozók közül leginkább Barcsai László, Boér Sándor és Kocsi Patkó János nevét említhetjük.

A XVIII. század drámairodalma — ha eltekintünk az iskolai színjátékoktól — alig alkotott néhány figyelmet érdemlő eredeti színdarabot. Voltaképen csak Bessenyei György, Dugonics András, Pálóczi Horváth Ádám, Simai Kristóf és Szentjóbi Szabó László neve jöhet szóba, a többi színműíró munkája még ennyire sem eredeti, stílusuk a forrásul vett külföldi érzékenyjáték vagy vígjáték szövegéhez tapad. Fordítói és átdolgozói munkásságuk mégis nagyjelentőségű. Az idegen írókból számos jó darabot ültettek át a magyarba, hajlékonyabbá tették a párbeszédek nyelvét, műsort teremtettek a kezdő magyar színészet számára. A magyarosításokban halvány körvonalakkal már mind feltűnnek az 1800 után következő évtizedek színműirodalmának jellegzetes alakjai s részben

témái is. A hangulatot és a stílust a XVIII. század utolsó évtizedének színpadi irodalma viszi át a XIX. század első negyedének drámairodalmába.

A 1790-es évek magyar színpadi műsorának kialakítására és a magyar színműirodalom fejlődésére a bécsi, pozsonyi, budai, pesti és erdélyi német szintársulatok voltak legnagyobb hatással. A német színészek is, a német nézők is sokkal többen voltak a magyar úttöröknél, kulturáltabbak és gazdagabbak is voltak, hátuk mögött állt Ausztria egész németsége és hivatalos hatalma; érthető, ha előnyös helyzetükkel és régibb gyakorlatukkal messze megelőzték a magukban küszködő szegény magyar komédiásokat. A magyaroknak máról holnapra kellett előteremteniök mindent, ezért akaratukon kívül is a németek utánzására kényszerültek. Drámai műsorukat hozzájuk igazították, hogy ezzel se maradjanak el a nehéz versenyben.

A külföldi színműírók közül mind a pesti, mind a kolozsvári közönség Kotzebue darabjait kedvelte legjobban. A játszók és a nézők valóságos Kotzebue-kultuszt üztek. A bécsi magyar ujságok vetekedve magasztalták a divatos német drámaírót s ez a lelkesedés még Kisfaludy Károly korában sem lohadt. Az első magyar szintársulat 1796-ig tizenegy Kotzebue-darabot mutatott be Budán és Pesten, ezekből a fordításokból nyomtatásban is megjelent néhány; egy-egy hatásosabbnak igérkező érzékenyjátékot és vígjátékot többen is lefordítottak. Az első erősebb külföldi színműirodalmi hatás Kotzebue nevéhez fűződött Magyarországon.

Az első magyarnyelvű Molière-darab 1759-ben bukkan fel a nagyváradi jezsuiták iskolai színpadán, egy évtized mulva az egri jezsuiták tanítványai is megismétlik előadását: Fenhéjázó és a maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága, melyet az egri díszes ifjúság az ugyanott lakó nemesség előtt játszott hazájának nyelvén, más országoknak dicséretes szokását ebben követni akarván 1769. esztendőben. A Bourgeois Gentilhomme iskolai átalakításának magyar szerzője ismeretlen, kézirata két példányban is fennmaradt, de szövegét nem nyomtatták ki. Ettől kezdve Molière vígjátékait egyre többen dolgozták át magyarra, így Simai Kristóf, Illei János, Kibédi Sámuel, Szomor Máté és két ismeretlen nevü református főiskolai tanuló.

A XVIII. század végéig jórészt francia szövegek nyomán a következő Molière-darabok készültek el: Az úrhatnám polgár, A kénytelen házasság, A botcsinálta doktor, A fösvény, Scapin furfangjai, Sganarelle, Amfitrion.

Shakespeare nevét először Bessenyei György említette (1777), munkásságára Szerdahelyi György latin könyvei hívták fel a figyelmet (1778-tól), első fordítója Kazinczy Ferenc volt. (1790.) A XVIII. század végéig német szövegek nyomán már elkészült Hamlet, Macbeth, Othello fordítása, a Makrancos Hölgy átdolgozása, Lear Király nemzetiesítése. Hamletet és Othellót a kolozsvári színészek 1794-ben, Othellót a pesti színészek 1795-ben játszották először. Ezzel megindult a magyar Shakespeare-előadásoknak szinte beláthatatlan sora.

Kedvelt idegen szerzők voltak: a német Brandes, Brühl, Gebler, Hafner, Lessing, Möller, Schikaneder, Schiller, Schröder, Soden, Spiess, ifjabb Stephanie, Weisse, Ziegler; a dán Holberg; az olasz Goldoni. Egyik-másik fordító megelégedett az idegen szöveg betű szerint végzett tolmácsolásával, mások átdolgozták a külföldi darabokat, ismét mások magyarosítottak és nemzetiesítettek: a mese színhelyét Magyarországba helyezték, a személyeknek magyar neveket adtak, a párbeszédeket népies kifejezésekkel tarkították, egyes jeleneteket összevontak vagy kibővítettek. Ezek a magyarosítások és nemzetiesítések főként ott váltottak ki zajos hatást, ahol az átdolgozók a magyar ember erényeit dicsőítették.

Színművek fordítói, átdolgozói, írói:

Barcsai László erdélyi földbirtokos. — Színműfordításai az Erdélyi Játékos Gyüjtemény darabjai között jelentek meg nyomtatásban. — Fayel. Szomorújáték. Kolozsvár, 1793. (Németből.) — A gyermeki szeretetnek ereje. Érzékenyjáték. Kolozsvár, 1793. (Schröder után.) — A jártas-költes völegény. Vígjáték. Kolozsvár, 1793. (Németből.) — A tolvajok. Szomorújáték. Kolozsvár, 1793. (Schiller után.)

Bárány Péter (megh. 1829. július 10. Újarad) egyetemi hallgató, utóbb uradalmi tiszttartó. — Az első magyar színtársulat számára ifjú korában készített színműfordításai kéziratban maradtak, csak a legnépszerűbb jelent meg nyomtatásban: A talált gyermek. Vígjáték. Pest, 1792. (Brühl után. Endrődy János Magyar Játékszínének ez az első darabja. 1792. évi első előadásától kezdve félszázadon keresztül megmaradt a vándorszíntársulatok műsorán.)

Bessenyei György bécsi gárdista, tiszántúli földbirtokos. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló részben. — Színművei közül csak egy került a nemzeti színpadra: A philosophus. Pest, 1777. (Első előadása Budán 1792 június 4-én.)

Boér Sándor erdélyi földbirtokos. — Színmű-átdolgozásai az Erdélyi Játékos Gyüjtemény darabjai között jelentek meg. — A formenterai remete. Érzékenyjáték. Kolozsvár, 1793. (Kotzebue után.) — Ki légyen ő? Vigjáték. Kolozsvár, 1793. (Schröder után.) — Negyedik László. Szomorújáték. Kolozsvár, 1793. (Német szöveg nyomán készült magyar átöltöztetés. Hőse Kun László.) — Elfrida vagyis a szépség áldozatjai. Szomorújáték. Kolozsvár, 1793. (Bertuch után. Ugyanennek a német szerzőnek Elfridejét használta fel Dugonics András a maga Bertuch-átdolgozásában: Kun Lászlóban.) — Az obester vagy a hivség jutalma. Érzékenyjáték. Kolozsvár, 1794. (Németből.) — Lefordította német szöveg közvetítésével Shakespeare Othellóját is, de ez a munkája kéziratban maradt. (Első kolozsvári előadása 1794-ben.)

Csokonai Vitéz Mihály debreceni költő. Pályájáról: a következő kötetben. — A pesti magyar színészeknek 1793-ban tizenhat komédiát ajánlott fel, de első színészeink nem törődtek fordítói ügybuzgalmával. Hiába írt nekik ismételten, leveleit válasz nélkül hagyták. (Debrecenből 1793 május 10-ről keltezett levele szerint: «Ötödik levelem ez a felküldendő 16 Comoediákról. Egyre se jött válasz, pedig mindenikben igen kértem az urakat».) — Eredeti színművei csak később jelentek meg nyomtatásban. (A méla Tempefői, szatirai játék, készült 1793-ban; Gerson du Malhereux, vigjáték, 1795; Az özvegy Karnyóné, bohózat, 1799.)

Dugonics András kegyesrendi szerzetes. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. — Színműveinek gyüjteménye: Jeles történetek. Két kötet. Pest, 1794–1795. (Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Kun László, Bátori Mária.)

Egerváry Ignác (szül. 1751. március 12. Zalaegerszeg; megh. 1809. április 26. Pest) kegyesrendi szerzetes. Pályájának főbb állomásai: Kecskemét, Nagykároly, Nyitra, Szeged, Pest. — Artaxerxes. Szomorújáték három felvonásban. Metastasio Péter után olaszból. Magyar Játékszín. IV. köt. Pest, 1793.

Endrődy János (szül. 1756. szeptember 26. Érd, Fehér megye; megh. 1824. február 27. Kalocsa.) kegyesrendi szerzetes. Pályájának főbb

állomásai: Kecskemét, Kalocsa, Kolozsvár, Nyitra, Eger, Nagykanizsa, Kassa, Temesvár, Pest, Nagykároly, Szeged. Az első magyar világi szintársulat működésének idején Pesten tanított, 1793-ban tábori pap lett, ezredével Németországba vonult, a franciákkal vívott harcok zajában is olvasgatott és jegyezgetett. A háború befejeztével megvált a katonai szolgálattól, visszatért rendjébe s mint nevelő, tanár, igazgató, házfőnök, plébános folytatta pedagógiai és lelkipásztori tevékenységét. — Az arany perecek. Játék öt felvonásban. Pest, 1792. (Dugonics András történeti regénye nyomán. Először 1792-ben játszották Budán. Az átdolgozás olyan jól sikerült, hogy a dráma Macskási Julianna néven félszázadon keresztül kedvelt műsordarabja volt a régi magyar színpadnak.) — A magyar játékszín. Négy kötet. Pest, 1792–1793. (Az akkori kor népszerűbb színdarabjainak gyüjteménye.) — Endrődy Jánosnak, báró Mészáros lovasezredje tábori papjának, a francia háborúban írt költeményes munkái három könyvekben. Pest, 1801. (Három évvel azelőtt Pesten kiadott verses kötetének bővített kiadása.)

Ernyi Mihály, az első magyar szintársulat tagja, később vándorszínész. Mint színidirektor 1807-ben Pestre vezette társulatát; ez volt a második magyar szintársulat a fővárosban. A színészek éveken keresztül játszottak a pesti közönség előtt, Ernyi Mihály azonban báró Wesselényi Miklós felszólítására visszatért Kolozsvárra. 1820 körül halt meg. — Legalább negyven színdarabot fordított és dolgozott át németből magyarra, ezeket kéziratos másolatokban használták a régi színésztruppok.

Fejér György (szül. 1766. április 23. Keszthely; megh. 1851. július 2. Pest) katolikus világi pap, nagytudományú történetíró. Pozsonyi papnövendék korában több színművet dolgozott át magyar nyelvre. Kispap-társaival együtt rajta volt, hogy a színészeti törekvések számára kevező hangulatot teremtsen. A pozsonyi papnevelőintézet tagjai, a szerzetesiskolák diákjainak példájára, maguk is rendeztek színielőadásokat. — A tisztségre vágyódók. Vígjáték. Pozsony, 1790. (Holberg-átdolgozás nyomán készült iskolai dráma.) — A nevelők. Nézőjáték. Pozsony, 1790. (Német szöveg nyomán. Ez az átdolgozás is a pozsonyi fiatal papság támogatásával került sajtó alá.) — Az öreg fösvény Zsugori. Vígjáték. Pozsony, 1790. (A pozsonyi papnövendékek ezt a Plautus-átdolgozást is előadták. A vígjáték előbeszéde

buzditja a világiakat a nemzeti színpad megteremtésére s felajánlja a pozsonyi kispapság irodalmi segitségét: «Vajha csak legcsekélyebb okok lehetnénk a magyar játékoknak és játéknéző színeknek megkedveltetésére».)

Gindl József zalamegyei származású pálosrendi szerzetes, később világi pap. Szerzetének eltörlése után Budán, majd Pozsonyban élt. Színműátdolgozásait az 1790-es években többször játszották az első magyar színészek. — Nyomtatásban is megjelent: A nemes hazugság. Nézőjáték. Pest, 1793. (Kotzebue-fordítás.) — Telemak és Kalypso vagyis futással győzettetik a szerelem. Énekesjáték. Vác, 1795. («Feneloni Salignac Ferencnek nevezetes iratmányából kölcsönzött érzékeny énekes színjáték két felvonásban. A muzsikát pediglen Fegyverneki Vida László úrnak költségére Reimann Antal készítette.»)

Hatvani István (megh. 1816. április 29. Nagyvárad) helytartótanácsi irodatiszt, nemes Szabolcs és Bihar vármegyék táblabirája, később nagyváradi iskolafelügyelő. A debreceni református főiskola hírességének, az ördöngős hírű Hatvani professzornak, fia volt, de nem maradt meg ősei hitén, hanem sok lelki tusakodás után áttért a katolikus vallásra. — Klementina avagy a testamentom. Egy öt felhúzásokba levő dráma. Pest, 1790. (Gebler után németből.) — Theatrumra alkalmaztatott s válogatva összeszedetett munkák. Pest, 1793. (Holberg után: Az arábiai por, vígjáték; Hunnius után: A süketnéma, vígjáték; mindkettő igen sikerült magyarosítás. A Holberg-átdolgozásban Benjamin házaló az üzletért élő-haló zsidó kereskedő tipikus alakja, egyike a magyar színműirodalom legkoraibb zsidó alakjainak, zsidós magyarsággal beszél.)

Ihászi Imre (szül. 1771.; megh. 1842. szeptember 20. Sopron) dunántúli földbirtokos. — Németből átdolgozott színműveit az 1790-es évektől kezdve elég gyakran játszották a szerző kézirataiból és azok másolataiból. Némelyik színműve, címéből ítélve, eredeti munkának látszik, de ezek is külföldi eredetűek. (Mohácsi veszedelem, szomorújáték; Túri György, az aranysarkantyús vitéz, vitézi játék; Egervári Balázs, egy magyar generális, érzékenyjáték.)

Kazinczy Ferenc felsőtiszavidéki földbirtokos. Pályájáról: a következő kötetben. — Az első magyar színtársulat sokat köszönhetett erkölcsi támogatásának, amellett egész sor idegen színdarabot

fordított le a magyar színpad segítésére. Ezek nagyobb része egyelőre kéziratban maradt. (Lessing: Miss Sara Sampson, Emilia Galotti; Goethe: Testvérek, Clavigo; Schiller: Don Carlos; Shakespeare: Macbeth; Metastasio: Themistokles; Molière: Kénytelen házasság, Botcsinálta doktor.) — Nyomtatásban: Hamlet. Szomorújáték. Kassa, 1790. (Külföldi Játékszínének első darabja. A magyar fordítás a Schröder-féle német prózai Shakespeare-átdolgozás nyomán készült. Kolozsvárt 1794-ben, Pesten 1810-ben játszották először.) — Lanassza. Szomorújáték. Pest, 1793. (Endrődy János Magyar Játékszínének IV. kötetében. Lemierre után németből. Első előadása 1793-ban.) — Sztella. Dráma. Pozsony, 1794. (Goethe után. Első előadása 1795-ben.)

Kármán József pesti ügyvéd, az Uránia szerkesztője. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. — Az Uránia 1794. évfolyamában megjelent színműkísérlete: A fejveszteség, egy hazai dramatizált történet. (Bizonyára német szöveg nyomán készült magyarosítás. Csak bevezető része maradt fenn. Nem lehet tudni, minek készült: történeti novellának-e vagy történeti drámának. Az író elbeszélő részeket szőtt párbeszédeibe.) — Kéziratban készen álló ötfelvonásos szomorújátéka: Mária, magyarok királynéja. (Elveszett. Az első magyar színtársulat tagjai talán előadták.)

Kelemen László, az első magyar színtársulat igazgatója. Pályájáról: a magyar színészet történetéről szóló fejezetben. — Számos fordítása és átdolgozása közül nyomtatásban is megjelent: A gazdaasszony avagy megfizet az öreg harang. Vígjáték. Pest, 1792. (Stephanie után németből. Első előadása 1792-ben.) — Csapó Péter vagy a kincsások. Vígjáték. Pest, 1792. (Stephanie után németből. Első előadása 1792-ben.) — Kéziratban maradt és elveszett Shakespeare-fordítása: Othelló, a velencei szerecseny. (Bizonyára a Schröder-féle német átdolgozást használta. Első előadása 1795-ben volt. A kolozsvári színészek már 1794-ben eljátszották a tragédiát Boér Sándor fordításában. Ő is a német szövegből dolgozott.)

Kocsi Patkó János (szül. 1771. augusztus 15. Debrecske, Bihar megye; megh. 1842. február 14. Kolozsvár), a kolozsvári magyar színtársulat tagja. Tanulmányait az ottani református kollégiumban végezte, olvasott ember volt, tehetséges drámai színész, 1794-től 1808-ig a színtársulat igazgatója. — Nagyszámú színműátdolgozása kéziratban

maradt, bár Kolozsvárt, Pesten és az ország számos városában sikerrel játszották magyarosításait. (A havasi juhászleány, énekesjáték, először Debrecenben 1799-ben; A virtus gyakran szenved, érzékenyjáték, először Debrecenben 1799-ben; Béla futása, operaszöveg, először Kolozsvárt 1822-ben. Az utóbbi különösen híres darab volt, zenéje tette azzá, ennek szerzője Ruzitska József katonai karmester volt. A libretto Kotzebue német színműíró Bela's Flucht című szindarabja nyomán készült, a partitúra eredeti. Ennek alapján a magyar zenetörténet a Béla futását tartja az első magyar operának. A bemutató előadást maga a zeneszerző vezényelte Kolozsvárt 1822. december 26-án.)

Korèh Zsigmond (megh. 1793. március 9. Bécs) nagyenyedi református diák, utóbb bécsi festőművész. — Mind a Hadi Történetek, mind a Magyar Kurir szerkesztői nagy elismeréssel írtak Kotzebue-fordításáról: Az embergyülölés és a megbánás. Vígsággal és szomorúsággal elegyített játék öt felvonásban. Bécs, 1790. (Nemcsak az 1790-es években, hanem még az 1840-es években is sokszor előadták. A Magyar Kurir 1790. évfolyamának megjegyzése szerint a bécsi közönség rajongott a német érzékenyjátékért: «Minden nézők, ifjak, öregek a könnyhullásig megilletődnek rajta; aki egyszer látta vagy olvasta, másodszor még inkább kívánja».) — Nemes hazugság. Nézőjáték egy felvonásban. Bécs, 1792. (Kotzebue-fordítás: az előbbi darab folytatása megnyugtatóbb befejezéssel.) — Magyarra fordította Shakespeare Makrancos Hölgyének Schink német színműíró által készített szabad átdolgozását is, de ez a fordítás kéziratban maradt. (A régi magyar színpadnak a Hamlet mellett a Makrancos Hölgy volt a legtöbbször játszott shakespearei darabja.)

Kovásznai Sándor (szül. 1730. február 12. Fintaháza, Maros-Torda megye; megh. 1792. március 8. Marosvásárhely), a marosvásárhelyi református főiskolában a görög-latin irodalom és a történelem tanára. Latin költeményein és szónoki beszédein kívül magyar nyelven is számos alkalmi verset írt. — Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból fordíttatott magyarra. Kolozsvár, 1782. (A Mostellaria és az Andria.)

Kónyi János őrmester. Pályájáról: az elbeszélők között. — Első könyve egy ismeretlen szerzőjü német énekesjáték fordítása volt versekben: Orpheus és Eurydice. Némely különös muzsikákkal és énekek-

kel gyönyörködtető játék, melyet az ujságokban gyönyörködő magyar ifjúságnak kedveért németből saját nyelvébe általtett Kónyi János, a nemes hazának együgyü hadi szolgája. Pest, 1774. (Több hasonló témájú külföldi operaszöveg ismeretes.) — Möller Ferdinánd német iró után készült drámafordítása: Gróf Valtron avagy a szubordináció. Egy szomorújáték öt részekben foglaltatva. Magyarra fordította Kónyi János strázsamester. Pest, 1782. (Ez volt az első magyarnyelvü szindarab, melyet hivatásos színészek adtak elő Magyarországon. A budai német szintársulat igazgatói, Mayer János és Dittelmayer Teréz, játszották el a fővárosi közönség előtt 1784 november 14-én, tehát hat esztendővel az első magyar világi szintársulat működésének megindulása előtt. Félszázadon keresztül kedvelt darabja maradt a fővárosi és különösen a vidéki magyar színházlátogatóknak.)

Lakos János báró (szül. 1776. Ajka, Veszprém megye; megh. 1843. június 28. Eszék) magasrangú katonatiszt. A soproni evangélikus liceum magyar társaságában kapott kedvet az irodalom müvelésére, hadi pályáján vitézül harcolt a francia háborúkban, nemességet nyert, bárói rangra emelték, bekerült a tábornokok sorába, végül eszéki várparancsnok lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1832-ben tiszteleti tagjai közé választotta. — Hunyadi Lászlóról irt szomorújátéka és Szegfalvy Ágnes cimü érzékenyjátéka kéziratban maradt. (Az utóbbi Kotzebue-fordítás, az előbbi is idegen minta nyomán készült; az első magyar szintársulat az 1790-es években mindkettőt eljátszotta.)

Láng Ádám (szül. 1772. július 28. Jászóújfalu, Abaúj megye; megh. 1847. március 22. Pest) az első magyar szintársulat tagja. Mint a régi színészek általában mindenféle szerepet játszott és operákban is fellépett, mégis szalondarabokban társalgó színésznek volt a legjobb. A pesti szini társaság szétoszlása után a kolozsvári színészekhez ment át, évtizedeken keresztül vándorkomédiás volt, a pesti Magyar Színház megnyitásakor pénzbeszedő-ellenőrnek alkalmazták, ekkor már a kisebb szerepekből is kikopott. Mikor 1842-ben megülték a magyar nemzeti színészet félszázados jubileumát, ezzel együtt Láng Ádámot is ünnepelték ötven esztendőre terjedő színészi pályájáért. (A nemzeti színészet kezdőpontját azért nem tették 1790-re, mert a budai és pesti megnyitás után a további játék félbenmaradt s az előadások rendes

sorozata csak két évvel utóbb indult meg.) A sokat nélkülöző agg színész a Rókus-kórházban húnyt el. Ekkor már csak kevesen tudták, hogy a régi szintársulatokat milyen sok darabbal látta el. Fordításai kéziratos másolatokban mindenütt ott forogtak a vándorszínészek kezén, nyomtatásban csak néhány jelent meg belőlük 1820 körül. Száztizenkét színdarabot fordított és huszonhetet dolgozott át. Az utóbbiak mint eredeti munkái szerepeltek a színészi köztudatban, de valójában csak magyarosítások voltak németből. (Árgirus és Tündér Ilona, Genovéva, Gróf Benyovszky Móric, Mátyás deák, A cigányok.)

Mérey Sándor (1779–1748) dunántúli földbirtokos, császári és királyi kamarás, aranysarkantyús vitéz, belső titkos tanácsos, egy időben Somogy megye főispánja. — Félig-meddig még gyermekifjú volt, mikor színműfordításait az első magyar szintársulat előadásra elfogadta. Ezek közül a kéziratban maradt drámai munkák közül egyik-másik eredetinek tünik fel, de ez csak látszat, valójában mindegyik idegen munka átdolgozása. (Az 1794-ben előadott Tongor vagy Komárom állapotja a VIII. században című vitézi szinjáték Weisse német iró III. Richárdjának magyarosítása; az 1795-ben eljátszott Szabolcs vezér szomorújáték Shakespeare Lear királyának nemzeti ruhába öltöztetése.)

Moór Anna (szül. 1773.; megh. 1841. május 27. Vörösvár, Pest megye) az első magyar szintársulat tagja. Már a megnyitó előadáson, Simai Kristóf Igazházijában is, zajos tapsok közt játszott; mint drámai hősnőnek sok sikere volt; utóbb, a Sehy Ferenc színésztől irányított ripacs-ármánykodások miatt, távozott Kelemen László szintársulatából s visszavonult a szini pályától. Ezt annál inkább meg kellett tennie, mert férjhez ment Rehák József pesti ügyvédhez, társadalmi helyzetét tehát nem egyeztethette össze az akkor annyira lenézett komédiázással. Később férjével együtt a budavidéki Vörösvár községbe költözött, itt a postát kezelték és gazdálkodtak, családi házuk ma is áll. — A tehetséges müvésznő átdolgozásait és dramatizálásait jó sikerrel adták. (Színre alkalmazta Dugonics András több munkáját.)

Naláczi József báró (1748–1822) bécsi gárdista, utóbb zarándmegyei főispán. — Eufémia vagy a vallás győzedelme. Szomorú darab. Pozsony, 1783. (D'Arnaud után franciából.) — A szerencsétlen szerelmesek avagy gróf Comens. Szomorú darab. Pozsony, 1793. (D'Arnaud után franciából.)

Osvald Zsigmond (szül. 1748.; megh. 1825. augusztus 3.) veszprémmegyei földbirtokos, vármegyei főügyész, pápai ügyvéd. — Gróf Essex. Szomorújáték. Pozsony, 1785. («Banksnak angliai nyelven lett kiadása szerint német nyelvből fordíttatott Pápán.» Az első magyar színtársulat 1793-ban eljátszotta.) — Sófia avagy az igazságos fejedelem. Mesejáték. Győr, 1786. («Készíttetett német nyelven Möller Henrik Ferdinánd által, most pedig magyarra fordíttatott Pápán.» Az első magyar színtársulat ezt a színművet is előadta 1794-ben.)

Pálóczi Horváth Ádám dunántúli földbirtokos. Pályája: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. — Drámai munkái közül még a XVIII. században készült: Fogoly Hunyadi. (Megjelent Holmi című versgyüjteményének III. kötetében. Pest, 1792.)

Péczeli József református lelkipásztor. Pályájáról: a franciás költők között. — Drámafordításai közül kiemelkedik: Zayr. Tragédia, mely francia versekből ugyanannyi számú s lábú versekbe foglaltatott Péczeli József által. Győr, 1784. (Voltaire-fordítás párosrímü tizenkettősökben. Természetes nyelve és folyamatos verselése szembetünő. Az egykorúak nagy örömmel fogadták. A pozsonyi Magyar Hirmondó szerint: «Ó vajha eleitől fogva született nyelvünknek sok ilyen oszlopai találtattak volna!» Ha érdemes emlékü is a Zayr a magyar műfordítás történetében, hatása pusztán irodalmi volt, a nemzeti színészet nem vette fel müsorába.)

Révai Miklós kegyesrendi szerzetes. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. — Lefordította Sonnenfels osztrák írónak Mária Terézia születésnapjára irt kis szinjátékát: Az áldozat. Pásztorjáték egy nyilásban. (Elegyes versek. Pozsony, 1787.) — Később Kotzebuet fordította, de egyik kéziratát sem adta közre nyomtatásban.

Sághy Ferenc egyetemi irnok, utóbb az egyetemi nyomda igazgatója. — Postakocsisok avagy a menyasszony nélkül való lakodalom. Vigjáték. Pest, 1793. (Endrődy János Magyar Játékszinében. Schikaneder német eredetijének magyaros átdolgozása. «Sok deák szamarat láttam én életemben, ellenben sok okos embert, aki egy szót sem tudott deákul:» mondja benne a postamester.) — A régi színtársulatok még több más átdolgozását is játszották, de ezek kéziratban maradtak.

Sehy Ferenc (megh. 1799. Nagyvárad) az első magyar színtársulat tagja. Ügyes színész volt, de aljas fickó. Kelemen László úttörő vállalkozásának tönkretételében oroszlánrésze volt. Mikor a pesti magyar színészet megszünt, átment a kolozsvári színtársulathoz s az erdélyi színészekkel több magyar városban megfordult. Kocsmai verekedésben ütötték agyon. Halálát a közvélemény a végzet megtorlásának tekintette azért, mert ő juttatta vérpadra, titkos besugásával, a Martinovics-összesküvés részeseit. — Németből átdolgozott darabjait az 1790-es évektől kezdve többször játszották a régi magyar színtársulatok. (Spanyolok Peruban, Muszka katona.)

Simai Kristóf kegyesrendi szerzetes. Pályájáról: a piarista iskolai drámákat tárgyaló fejezetben. — A világi színpad számára dolgozó magyar szerzők sorát ő nyitja meg Brühl-átdolgozásával: Igazházi, egy kegyes jó atya. Mulatságos játék öt felvonásban. Kassa, 1790. (Első előadása Budán 1790 október 25-én.)

Soós Márton erdélyi származású pesti orvosnövendék, később dési orvos. Tevékeny tagja volt az első magyar színtársulatnak. — Magyar Penelopé avagy az állhatatos szeretet példája. Vígjáték. Pest, 1791. (Cselszövénnyel kezdődő és házassággal végződő társadalmi színművét a maga költségén nyomatta ki, hogy ezzel is szolgálatot tegyen a magyar nyelv dicsőségének és segítse a pestvárosi tanácstól annyira lenézett magyar színészet ügyét.) — A megszomorított ártatlanság avagy az ártatlan Etelka méltatlan szenvedése. Szomorújáték. (Megjelent Endrődy János Magyar Játékszínének II. kötetében. Pest, 1793. Dugonics András kegyesrendi tanár Etelka című regénye nyomán készült. A régi magyar színtársulatok sikerrel játszották.)

Szalkay Antal (szül. 1753. Buda; megh. 1804. augusztus 19. Buda) nemes származású katonatiszt, Sándor Lipót főherceg-nádor magántitkára. — Mint író Blumauer travesztált Aeneisének verses fordításával lépett fel: Virgilius Éneássa. Bécs, 1792. — A régi magyar színpad egyik leghatásosabb énekesjátékának németből való magyarosítása az ő nevéhez fűződik: Pikkó herceg és Jutka Perzsi. Szomorú vígopera két felvonásban. Német nyelvből magyarra alkalmaztatott S. A. úr által. Pest, 1793. (Eredeti német librettóját Hafner után Perinet dolgozta át énekesjátékká. A népszerű színdarab címe: Prinz Schnudi und Prinzessin Evakathel. A magyar átdolgozás szövege Szalkay Antal

munkája; zenéjét Chudi József pozsonyi muzsikus, az első magyar színtársulat egyik karmestere, állította egybe. Ez a legrégibb magyarnyelvü opera. Megjegyzendő, hogy a magyar szöveget régebben nem Szalkay Antalnak, hanem Szerelemhegyi Andrásnak tulajdonították. Még ma is megvan az első előadás színlapja: «Buda. Ma hétfőn, pünkösd havának 6-ik napján, 1793. eszt. a Nemzeti Játszó Társaság által a híd mellett lévő nyári játékszínben az abonnementnak félretételével fog előadódni Pikkó Hertzeg És Jutka Perzsi. Új szomorú vígopera két felvonásokban. Német nyelvből magyarra alkalmaztatott tek. S. A. úr által. A muzsikát újonnan szerzette Chudi úr. A játszó személyek: Gömbötz tatár khám: Váradi úr, Jutka Perzsi a leánya: Termetzky leányasszony, Pikkó kalmuk hertzeg: Láng úr, stb.» Az énekesjáték végén Jutka Perzsi öngyilkos lesz s boldogtalan szerelmese, Pikkó herceg, ezzel a nótával követi a sírba: «Én gyilkosa Gömböcnek S a szép Jutka Perzsinek: Mind a kettőt én öltem, Setét sírba temettem».)

Szentjóbi Szabó László biharmegyei aljegyző. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. — Pásztorjátéka: A pántlika. (Verses Gellert-fordítás. Megjelent a következő kötetben: Szentjóbi Szabó László költeményes munkái. Pest, 1791.) — Történeti drámája: Mátyás király vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma. Buda, 1792. (Valószínüleg német eredeti nyomán készült nemzetiesítés. A prózában irt színdarabot a régi magyar színtársulatok a fővárosban és a vidéken sikerrel játszották.)

Szerelemhegyi András, az első magyar színtársulat tagja. Bár német származású volt s pályája elején Bécsben színészkedett, nyelve és szíve szerint is lelkes magyarrá vált. Nevét Liebenbergerből Szerelemhegyire magyarosította, a nemzeti eszme szolgálatáért szívesen nyomorgott, a magyarnyelvű énekesjáték megteremtésében nem csekély érdemeket szerzett. — A magukkal elhitetett filozófusok. Énekesjáték két felvonásban. Pest, 1793. (Németből átdolgozott vígopera. Stephanie-szöveg. Első előadása 1793-ban.) — A lantosok vagyis a víg nyomorúság. Énekesjáték három felvonásban. Pest, 1793. (Németből átdolgozott vigopera. Schikaneder-szöveg. Első előadása 1793-ban.) — A jótevő zarándok vagyis a csörgő sapka. Énekesjáték három felvonásban. Pest, 1795. (Németből átdolgozott vígopera Schikaneder

szövege és Henneberg zenéje után. Még évtizedek mulva is sikerrel játszották.)

Szomor Máté, az első magyar szintársulat tagja. — Hatásos magyarosítása: Ki-ki saját háza előtt seperjen. Vígjáték. Pest, 1793. (Endrődy János Magyar Játékszínében. Schneider után németből. Nemcsak az 1790-es években játszották zajos tapsok között, hanem félszázaddal később is. Az átdolgozó az idegen alakokat komikus magyar típusokká tette. Különösen népszerű figura volt csavaros eszű prókátora és tót patvaristája.) — Kéziratban maradt Molière-fordítása 1794-ből: Amfitrion. (A kéziratot a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte meg. A szerző az első olyan magyar Molière-fordító, aki nem pusztán prózában tolmácsolja eredetijét, hanem a vígjáték egy részét már versben fordítja. A magyar szöveg elég hiven követi a franciát.)

Verseghy Ferenc pálosrendi szerzetes. Pályájáról: az életét és munkáit tárgyaló fejezetben. Fordításaival lelkesen támogatta az első magyar szintársulat működését. — A szerelem gyermeke. Nézőjáték. Buda, 1792. («Kotzebue Augustus úr után az originális kiadás után.» Megjelent a Budai Magyar Theatrum című színműtárban. Első előadása 1792-ben.) — A lebilincsezett Prometheus. Tragédia. Buda, 1792. (Aischylos-fordítás. Megjelent a Budai Magyar Theatrumban.) — A formenterai remete. Énekesjáték. Pest, 1793. (Kotzebue-fordítás. Megjelent Endrődy János Magyar Játékszínében. Első előadása 1793-ban.) — Kilenc áriát fordított Mozart Varázsfuvolájának Schikaneder által írt szövegkönyvéből. — Kéziratban még több átdolgozás és dramatizálás. (Szécsi Mária vitézi játék.)

Vida László (szül. 1770. május 16. Törtel, Pest megye; megh. 1831. december 6. Törtel) pestmegyei nemesúr, gazdag földbirtokos. A nemzeti színészetet bőkezűen támogatta, a pesti magyar szintársulat 1809-től kezdve két éven keresztül az ő anyagi segítségével működött, később is szívesen pártolta az örökös inséggel küzdő magyar komédiásokat. Neje színésznő volt s így meglehetősen elszigetelődött a pestmegyei úri családoktól. Visszavonulva élt törteli jószágán. Az írók és hazafiak megbecsülték; Szemere Pál 1810-ben irodalomtörténeti emlékű verses levelet írt tiszteletére. — Kéziratban maradt színművei: Lauzus és Lidia. Vitézi színjáték. (Első előadása: 1794.) — Berénd vagy a hitetlenség maga magát megbosszulja. Vitézi szomorújáték.

(Első előadása: 1794.) — Erőszak és szerelem áldozatja vagy leánykák vigyázva szeressetek, hogy meg ne bánjátok. Szomorújáték. (Első előadása: 1808.) — A haza szeretete vagy a nagy Hunyadi Nándorfejérvárban. Érzékenyjáték. (Első előadása: 1809.) — Perseus és Andromeda. Énekesjáték. (Első előadása: 1810.) — Nyomtatásban megjelent: Az első hajós. Énekesjáték. Geszner után szabadon. Pacha Gáspár muzsikájával. Pest, 1809. (Mint előbb említett szindarabjait, ezt is eljátszották a pesti színészek.)

Zechenter Antal budai származású nemes, az ausztriai fő hadi tanács tisztje Prágában. Bessenyei Györggyel egyidejüen dolgozott a magyar drámairodalom felvirágoztatásán. Ágis szerzője sokra becsülte fáradozásait, de itthoni olvasói elégedetlenek voltak fordításainak gyönge nyelvével. — Geklen Adeliada. Szomorújáték. Bécs, 1772. (Voltaire-fordítás prózában.) — Fedra és Hypolitus. Szomorújáték. Pozsony, 1775. (Euripides-fordítás prózában. Munkája elején megemlékezik arról, hogy a magyar drámairók nem számíthatnak arra, hogy színműveiket előadhassák, pusztán csak olvasóközönségük van. «De talán azt mondja valaki: minek írni tragédiákat, ha sehol sem játszattatnak? Bár ezen kérdést ne tehetnénk hazánkban, mert addig míg valami igaz hazafiúnak kegyelméből magyar theatrum fel nem állíttatik, soha a nyelv tökéletes nem lészen.») — A hitető Mahomet avagy a fanaticismus. Szomorújáték. Pozsony, 1779. (Voltaire-fordítás prózában. A fordítást az Olaszországban időző fordító helyett Bessenyei György adta ki, javított is a szövegen s előszavában elismerően nyilatkozott Zechenter Antal hazafias lelkesedéséről.) — Horatziusok és Kuriatziusok. Szomorújáték. Pozsony, 1781. (Corneille után.) — Mithridates. Szomorújáték. Pozsony, 1781. (Ezt a fordítást a pozsonyi Magyar Hírmondó dicsérettel említette: «Vagynak már alkalmas számmal külömb-külömbféle játékmesék magyar nyelven».) — A magyar Anakreon, melyet egyenesen görög nyelvből fordított. Prága, 1785. (A buzgó fordító Prágában élt, elszigetelve magyar honfitársaitól; irodalmi munkássága már ezért is méltó a kegyeletes megemlékezésre. Német anyanyelvű ember volt, de hazájához és magyarságához szenvedélyesen ragaszkodott. Fordításainak egy része kéziratban maradt.)

Az említetteken kívül még számos jóakaratú színpadi fordító és átdolgozó szerepel az 1790-es években: Aranka György marosvásár-

helyi királyi táblabíró (Falbaire: Újmódi gonosztevő vagy a gályarab, érzékenyjáték); Aszalai János sárospataki tanító (Holberg: Politikus csizmadia, vigjáték); Baranyi László debreceni városi tanácsos (Mulatságos beszélgetés, bohózat, német szöveg nyomán); báró Bálintit János erdélyi földbirtokos (Cronegk: Kodrus, szomorújáték, még 1784-ben); Berzeviczy Pál budai helytartósági tanácsos (Metastasio: Alcides a választúton, verses játék); gróf Bethlen Elek erdélyi főkormányszéki tanácsos (Halálfő, érzékenyjáték, német szöveg nyomán); gróf Bethlen Imre alsófehérmegyei főispán (Ayrenhoff: A posta-cúg, vigjáték); Csépán István dunántúli földbirtokos (Werthes: Zrini Miklós, szomorújáték); Darvas János pestmegyei földbirtokos (Schiller: A tolvajok, szomorújáték); Demeter János kecskeméti városi tanácsos (Bessenyei-átdolgozása: Buda és Attila, szomorújáték); Ernyi Franciska pesti színésznő (Schröder: Az új emberi nem, vigjáték); Kazinczy Miklós biharmegyei földbirtokos (Gebler: Az Osmondok vagy a két helytartó, dráma); Károly Ferenc (Soden: Gróf Baranyi, érzékenyjáték); Kibédi Sámuel (Molière: Scapin csalárdságai, vigjáték); Kornéli József (Holberg: A szegény kevély, vigjáték); Kovács Ferenc veszprémi mérnök (Brandes: Csalárd szín, vigjáték); Krammer Boldizsár (Calderon-Stephanie: Az udvarbíró és a katonák, színjáték); Kún Szabó Sándor (Weisse: Romeó és Júlia, színmű, még 1786-ban); Lehner András pesti polgár (Ziegler: Vashalmi Jerte, vitézi játék); Liptai Mária pesti színésznő (Bretzner: A tékozló, érzékenyjáték); Mátyási József grófi titkár (Goldoni: A gavallér és a dáma, vigjáték); ifjabb gróf Ráday Gedeon belső titkos tanácsos (Gebler: Klementina, dráma); Ráth Pál pesti színész (Lessing: Katonaszerencse, vigjáték); báró Rudnyánszky Karolina főrangú hölgy, a pesti magyar színtársulat támogatója (Metastasio: A puszta sziget, színjáték); Sebestyén László nógrádmegyei földbirtokos (Kotzebue: Az asszonyi jacobita club, vigjáték); Seelmann Károly gyulafehérvári városi tanácsos (Gebler: A miniszter, érzékenyjáték; a buzgó, de elég gyönge fordító nyolc drámai kéziratát nyomatta ki Kolozsvárt az 1790-években; fordításai nemcsak az erdélyi nézők, hanem a pesti közönség előtt is színre kerültek); Szrógh Sámuel miskolci ügyvéd (Cronegk: Kodrus, szomorújáték); gróf Teleki Ádám földbirtokos (Corneille: Cid, szomorújáték); gróf Teleki László földbirtokos (tragédia Hunyadi Lászlóról); Ungváry János okleveles

mérnök (Weidmann: A kolduló deák, vígjáték); Vitéz Imre királyi iskolafelügyelő (Goethe: Clavigo, színjáték); báró Wesselényi Zsuzsánna erdélyi úrnő (Falbaire: Gályarab avagy jutalma a fiúi vagy magzati szeretetnek, felindító játék, még 1785-ben); Zsitvay Ferenc (Kratter: A szerencsétlen alkancellár, szomorújáték).

Kiadások. — Endrődy János színműtára: A magyar játékszín. Négy kötet. Pest, 1792–1793. (Ez az első magyar színműgyüjtemény. Tartalma: fordítások Kotzebue, Metastasio, Molière, Schikaneder, Weisse és mások után. A fordítók: Bárány Péter, Egerváry Ignác, Kazinczy Ferenc, Kazinczy Miklós, Sághy Ferenc, Simai Kristóf, Soós Márton, báró Rudnyánszky Karolina, Verseghy Ferenc és még többen. A színművek száma tizennégy. A szerkesztő nemcsak a színpadi előadások támogatását célozta vállalatával, hanem a magyar nyelv művelését, az irodalmi ismeretek terjesztését és a városi színielőadásoktól elszigetelt vidéki olvasók mulattatását is. Négy kötete megvolt minden vándorszínésztársulatnál, egyes darabjait még a szabadságharc korában is játszották.) — Verseghy Ferenc színműtára: Budai magyar theatrum, melyben válogatottabb néző, víg és szomorú játékok olvastatnak. Buda, 1792. (Csak egy kötete jelent meg három drámai munkával: Verseghy Ferenc Aischylost és Kotzebuet fordította, Szentjóbi Szabó László közreadta Mátyás királyról írt színjátékát. A sorozat csakúgy megakadt, mint Endrődy Jánosé, mert a közönség nem vásárolta eléggé s a további nyomtatásra nem volt pénz.) — Az erdélyi fordítók színműtára: Erdélyi játékos gyüjtemény. Négy kötet. Kolozsvár, 1793. (Míg Endrődy János vállalata a pesti magyar színpad támogatására készült, ez a drámasorozat a kolozsvári nemzeti színészet javát célozta. A közrebocsátott tizenegy színművet Barcsai László és Kövesdi Boér Sándor erdélyi nemesurak fordították németből. Ők voltak egyúttal a gyüjtemény kiadói is. A színműtár mind az eredeti színjátékok kiválasztása, mind szövegük fordítása dolgában jóval gyöngébb Endrődy János sorozatánál.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Radó Antal: A magyar műfordítás története 1772–1831. Budapest, 1881. — Bayer József: A nemzeti játékszín története. Két kötet. Budapest, 1887. — Váli Béla: A magyar színészet története. Budapest, 1887. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája. 1712–

1860. Budapest, 1888–1897. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. Két kötet. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Voinovich Géza: Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága. Irodalomtörténeti Közlemények. 1899. évf. — Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. — Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. Két kötet. 1909. — U. az: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. Budapest, 1912. — Dobóczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. Budapest, 1912. — Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. — Zolnai Béla: Kelemen László Tsapó Péteréről. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Kádár Jolán: A budai és pesti színészet története 1812-ig. Budapest, 1914. — Antalffy Gizella: Lessing a magyar színpadon. Budapest, 1916. — Perényi József: Gróf Bethlen Imre színműve. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf. — Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. — Vasshegyi Margit: Magyar Molière-fordítások. Budapest, 1926. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Gálos Rezső: Adatok a német költészet hatásához a XVIII. században. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. — György Lajos: Genovéva. U. o. 1929. évf. — Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Budapest, 1930. — Waldapfel József: Láng Ádám Genovéva-drámája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. — Szabady Béla: Iskoladrámák a győri papnevelőintézetben. Győri Szemle. 1930. — Staud Géza: Az orientalizmus a magyar romantikában. Budapest, 1931.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A XVIII. SZÁZAD LATIN IRODALMA.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A vallásos és bölcselő irodalom.
A költészet.
A történetírás.
Czvittinger Dávid.
Az irodalomtörténet és kritika.
A nyelvtudomány.
A politikai irodalom.
A hírlapirodalom.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A VALLÁSOS ÉS BÖLCSELŐ IRODALOM.

A XVIII. SZÁZAD latinnyelvű irodalma elsősorban a hittudomány és a történetírás szolgálatában állott, de a többi tudománynak is annyi művelője akadt, hogy ezt a századot méltán nevezték a magyarországi deák irodalom aranykorának.

A latin nyelv uralma Magyarországon jóval tovább tartott, mint a többi európai államokban. Nyugaton már régen a maga anyanyelvén írt minden nemzet, mikor a latin még mindig a közélet nyelve volt a Duna-Tisza tájain és Erdélyben. A papság és a nemesség egyaránt védte a maga megszokott latinságát, a gimnáziumokban és az egyetemen latinul tanítottak, a hivatalokban és a bíróságokon latinul folyt a tárgyalás, a tekintélyt az ünnepi hangú deák fogalmazás és a cicerói ékesszólás biztosította. A XVIII. században a latin nyelv nemzeti nyelv volt.

A tudományoknak magyar nyelven való művelése sok akadályba ütközött. Ha tudósaink magyarul adták ki vizsgálódásaik eredményét, munkájukból alig kelt el néhány példány, míg latinnyelvű könyveiket a külföldiek is megvásárolták. Latinul ebben az időben minden művelt ember értett; magyar könyvek olvasásához kevésnek volt kedve. Az ékes és szabatos deák előadás mellett a nyelvújításra várakozó nehézkes magyar stílus túlságosan

nehéznek látszott minden elvontabb tudományos tárgyalásra. Ezért a latinul író tudósok száma csak lassan apadt; egy részük inkább a német nyelvet használta, semmint magyarul írjon.

Jellemző ennek a korszaknak deákos világára, hogy született magyar emberek is könnyebben és szívesebben fogalmaztak latinul, mint magyar nyelven. Ez egyrészt az iskolák hatása volt, másrészt a folytonos gyakorlat következménye. A magyarban még valamennyire egységes helyesírás és nagyjában kötelező irodalmi nyelv sem volt; a nemzet nyelvén dolgozók inkább csak ösztön szerint ejtették ki és írták le mondataikat; míg a latinban ilyen nehézségekkel nem kellett bajlódni, nem is szólva arról, hogy kifejező képességben milyen magas fokon állt a deák stílus.

A vallásos irodalom a XVIII. században szakszerű hittudomány volt, fejlődése inkább csak a teológusokat érdekelheti. A királyi kormány elfojtotta a hitvitákat s annyira őrködött az ország belső nyugalmán, hogy még a főpapsággal is szembeszállt, ha írásban akart küzdeni a protestánsok ellen. «Bíró Márton veszprémi püspök — mondja Bod Péter — írt egy könyvet deák nyelven az eretnekekről, melyet nevezett Enchiridionnak és ajánlott a dicsőségesen uralkodó királyi felségnek, Mária Theréziának. Nyomt. Győrben 1750-ik eszt. 4. R. Méltónak ítélte ezt a királyi felség, hogy az exemplárok beszedetvén, eltöröltessék, mint botránkozást és háborúságot okozható könyv. Szól ebben az hitnek szükséges voltáról, az hittől-szakadtakról, a királyok-császárok hitről való rendeléseikről,

dekrétumaikról. Hord elő egynéhány királyi parancsolatokat a magyarországi protestánsok ellen és azt akarja elhitetni, hogy a király azokat nem tartozik elszenvedni a maga országában.» (Magyar Athenas, 1766.) Ha ilyen szigorúan jártak el egy megyéspüspök ellen, elképzelhető, mennyire szorongatták a protestánsokat.

Az 1770-es évek elejétől kezdve néhány alaposan képzett katolikus hittudós szembefordult az európai szabadgondolkodókkal, mert attól félt, hogy a materialista irány Magyarországon is gyökeret ver. Különösen Csapodi Lajos nagyszombati egyetemi tanár, Molnár János kanonok és Zsivics Mátyás pesti egyetemi tanár küzdöttek erősen könyveikben az ateisták, deisták, indifferentisták, jozefinisták, racionalisták, illuminátusok, szkeptikusok, antiklerikálisok, szabadkőművesek és forradalmárok ellen. Hitvédő tevékenységüket mélyreható filozófiai iskolázottság jellemezte, pontról-pontra cáfolták a külföldi felvilágosultak állításait, rámutattak az egyház tekintélyesebb védelmezőinek érveire. Fejtegetéseiknek a papság körében megvolt a maga visszhangja, érveiket az iskolákban és a szószékeken egyaránt felhasználták, a vallásos irodalom magyarnyelvű népszerűsítői szintén jó hasznát látták könyveiknek.

Hittudósok és bölcselők:

Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspök. Életéről és munkáiról: a magyarnyelvű vallásos irodalmat tárgyaló fejezetben. — Enchiridion. Győr, 1750. (Elkobzott mű.)

Csapodi Lajos (1729–1801) jézustársasági áldozópap, a nagyszombati egyetem hittudományi karán az ágazatos hittan tanára, 1777-től kezdve veszprémi kanonok, élete utolsó éveiben címzetes püspök.

— De religione revelata. Nagyszombat, 1771. (A katolikus vallás védelme a francia szabadgondolkodók ellen.) — De Deo et divinis eius attributis. Nagyszombat, 1772. (Isten létéről és tulajdonságairól írt hitvédő könyv a felvilágosultak cáfolására.)

Molnár János (1728–1804) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár, utóbb a budai királyi katolikus gimnázium igazgatója, majd szepesi kanonok. Életéről és munkáiról: a hírlapokat és folyóiratokat tárgyaló fejezetben. — Hitvédő könyve: De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis. Pozsony és Kassa, 1776. (A modern könyveket kritikával kell olvasnunk, nem úgy, hogy elveszítsük hitünket s elforduljunk az igazságtól. Az olvasók megtévesztését célzó francia és angol filozófusok ellen széleskörű olvasottsággal küzd a szerző.)

Zsivics Mátyás pesti egyetemi teológiai tanár. — Fő munkája: De dogmatibus orthodoxae religionis. Tíz kötet. Pest, 1789–1794. (A vallásellenes tanítások ellen harcoló dogmatikát az Ephemerides Budenses című szabadszellemű hírlap 1790 októberében megcsípkedte; a szerző cáfolatot írt a névtelen bíráló ellen; a lap ezt 1791 januárjában közölte s néhány hónappal utóbb közreadta az ellenségeskedő recenzens feleletét is.)

A XVIII. században még mindig gyakori a teológiai és filozófiai alapvetésű polihisztor-típus. Erős emlékezőtehetségű, szélesebb érdeklődésű papok egyformán értettek a tudomány minden ágához. Az ismeretkörök könnyű áttekinthetősége még nem kívánta meg a tudományos specializálódást. Országoshírű polihisztor volt Hatvani István (1718–1786) debreceni tanár, a magyar kálvinisták egyik híressége. Mint általában e század tudósai, ő is a teológia és filozófia alapzatáról indult ki; élete tanulságos emléke e kor protestáns tanulói és tanári pályájának; ez az életsors a régi református és evangélikus egyházi és tudományos életsors emberi közelségébe visz. Míg a katolikusok szellemi vezetőit zavartalan programm szerint nevelte az egyház a papi hivatásra, a protestáns diákok nagyobbára kalandos küszködéssel jutottak el lelkipásztori vagy tanári állomásukig. A kollégiumi bizonytalanság más volt, mint a szemináriumi nyugalom. A hitbuzgalom minden keresztény nevelőintézetben egyformán áthatotta ugyan az ifjú lelkeket, de a protestánsok az élet viszontagságai közben ser-

dültek fel, míg a katolikusokat a világ bajaitól megkímélve oktatták filozófiai és teológiai tanulmányaikra. Hatvani István egy felvidéki iparos fia volt; nemesi származású, de földhözragadtan szegény. Tanulmányait szülővárosának, Rimaszombatnak, helvét hitvallású latin iskolájában kezdte; az iskolában az akkori pedagógiai felfogásnak megfelelő módon kegyetlenül ütötték-verték, sikeres tanításához annál kevesebbet értettek; végül a tizenhat éves ifjú átment a losonci református latin iskolába. Losoncon jó mestere akadt, de diáktársai állandóan bántalmazták tudásáért és szorgalmáért; nem kerülhette el az ütlegeléseket akkor sem, mikor igazgatótanára megtette elemi iskolai tanítónak. Társai gyülölködése elől nem tudott menekülni, új iskola után nézett, Losoncról az Alföld lakatlan pusztaságain keresztül télvíz idején Kecskemétre gyalogolt. Itt is első diák lett, irígy társai itt is üldözték szorgalma és előmenetele miatt. Hogy némi pénzt gyüjtsön, Komáromba ment tanítónak; egy évvel később, húsz esztendős korában, felvételi vizsgálatra jelentkezett a debreceni kollégium professzorai előtt. Bár kitünő sikerrel vizsgázott, Debrecenben annyi diák volt, hogy jelentkezése évében nem vették fel, ezért újra beállt a losonci iskola diákjai közé, majd nevelőséget vállalt a nógrádmegyei alispán fia mellett. Csak huszonhárom éves korában, 1741-ben, léphetett a debreceni tógátus diákok közé, hogy elvégezhesse teológiai tanulmányait. Tanárai különféle tisztségeket bíztak rá, magántanítással is szépen keresett, a figyelem különösen akkor fordult feléje, mikor megnyerte az egyik debreceni polgár pályadíját arra a tételre vonatkozóan, hogy miért álmosodnak el a hivők a templomban? A tétel tudományos módszerü megoldásáért három császári aranyat, egy öltözetre való jó szövetet és egy pár cipőt kapott jutalmul. Tanulmányának elvégzése után lovat vett és külföldi egyetemekre indult. Debrecen város tanácsa a tanári kar ajánlatára harminc forintot szavazott meg számára, megajándékozta lószerszámmal is, a debreceni református egyházközség ötven forintot juttatott neki, a kollégiumi iskolaszék huszonöt forinttal támogatta, a losonci reformátusok tizenkét körmöci aranyat küldtek részére, két kálvinista vármegye is hozzájárult némi összeggel útiköltségéhez, Ráday Gedeontól négy körmöci aranyat kapott, több más helvét hitvallású földbirtokos szintén megnyitotta erszényét: így indult nyugat felé, 1745 őszén, huszonhét éves korában.

Ötszáz rajnai forintot vitt magával, ez elég volt kétévi külföldi ellátására. Pozsonyban hosszabb ideig kellett várakoznia, míg a magyar királyi helytartótanácsnál ki tudta könyörögni útlevelét; azután neki indult a Rajna felé s egy hónapig tartó folytonos gyaloglás, hajózás után Bécsen, Linzen, Passaun, Regensburgon, Augsburgon és Schaffhausenon keresztül 1746 májusában megérkezett Bázelbe. Latin ajánlólevelei megkönnyitették helyzetét német hittestvérei körében. A bázeli egyetemen megszerezte mind a hittudományi, mind az orvostudományi doktorátust, felavatták papnak, feleskették doktornak, jóllehet szigorú vizsgálatokkal kellett számot adnia tudásáról. Kiállotta a szigorlatokat, nyilvánosan vitázott, próbaszónoklatokat mondott, bemutatta a református szertartásokban való jártasságát, mint orvosjelölt boncolt és kórházi rendelést végzett. Két év alatt kitanulta a bázeli professzorok minden tudományát, két latinnyelvű disszertációja nyomtatásban is tanuskodott jeles képzettségéről, de azért tudásszomjúsága továbbhajtotta. Elhajózott Hollandiába, beiratkozott a leydeni egyetemre, egyforma kedvvel tanulta a nyelveket, matematikát, természettudományokat, szorgalmasan dolgozott az egyetem csillagvizsgáló intézetében. A hollandusok egyetemi katedrához akarták juttatni, de ő elhárította magától ezt a kitüntetést, mert hálás szivvel gondolt hazájára, nem feledkezett meg a debreceni reformátusok áldozatkészségéről, szégyelte volna, ha cserbenhagyja azokat, akik felnevelték. «Jobban szerette — irja később magáról — gyászos helyzetben levő egyházát és a csekély jövedelmű tanári hivatalt hazájában, mint Hollandia virágzó szabadságát és dúsgazdag tanári fizetését.» 1748 őszén, harminc éves korában, tengerre szállt s Hamburgon, Berlinen, Boroszlón, Bécsen át szerencsésen megérkezett Debrecenbe, hogy elfoglalja a református főiskola filozófiai és matematikai katedráját. Harminckét évig oktatta a kollégium ifjúságát a bölcselet és jog tételeire, mérnöki tudományokra, számtanra, mértanra, csillagászatra, orvosi fiziológiára, leíró természetrajzra, földrajzra és egyéb hasznos ismeretekre. Magyarországon ő tanitott először kémiát, a debreceni kollégiumban ő mutatott be először fizikai kísérleteket; korongos villanygépe ma is megvan a református gimnázium fizikai szertárában. Csillagászati észleletei a külföldi tudósok körében feltünést keltettek, megfigyeléseit az egyik latinnyelvű svájci tudományos folyóirat készséggel közölte,

helyet adtak kitünő szakismeretekről tanuskodó cikkeinek más idegen folyóiratok is. Első izben ő határozta meg a tudomány szabályai szerint Debrecen földrajzi fekvését. Kollégiumi tisztségein kívül arra is időt kellett szakítania, hogy istentiszteletet végezzen és prédikáljon a debreceni templomokban. Orvosi gyakorlatát kitartóan folytatta, ebből jelentékeny vagyont szerzett; az ifjúságot és a szegény embereket ingyen gyógyította. A tehetős familiák messze földről kérték tanácsait és sok ajándékot küldtek számára szerencsés rendeléseiért. Kitünő gazda volt, családi életében sem csalódott; sajátságos, hogy épen ebből a józanéletü, reális érzékü, hitbuzgó férfiúból lett később — az utókor képzeletében — a debreceni kollégiumi mondák magyar Fausztja, a tudós professzor Hatvani ördöngössé változtatott alakja. Sírjáról megfeledkeztek, életéhez egyre bővülő misztikus históriákat kapcsoltak. A szépirodalomban és a ponyván, a köztudatban és a diákfantáziában bübájos varázslóvá változott, ördögökkel cimboráló hatalmának emberfeletti cselekedeteket tulajdonított a hiedelem. Emlékét a szépírók sokszor felújították, alakja különösen Arany János és Jókai Mór tollán jelent meg költői erővel. A tiszántúli református egyház belső küzdelmeiben Hatvani István a nemesurakkal szemben a papok pártjához csatlakozott, teológus-társaival együtt vissza akarta szorítani a világi hívek intézkedő akaratát, ezért élete végén ellentétbe került a kálvinista földbirtokosokkal. Ezeknek az volt az álláspontjuk, hogy a papság az ő áldozatkészségükből él, tehát nem foglalhat el olyan különleges hatalmi helyzetet a helvét hitvallású egyház kormányzásában, mint a katolikus hierarchia a pápista hívők között; a viszálykodás odáig ment, hogy a debreceni református főiskola számára a világi urak állapították meg az új tantervet; annyiban igazuk volt, hogy ők is teológiai müveltségü férfiak voltak s a maguk tapasztalatából tudták a kollégiumi nevelés hiányait. (Sinai Miklós például húsz évig tanította a történelmet, anélkül, hogy be tudta volna fejezni anyagát.) A világiaknak az egyház és az iskola belső ügyeibe való beleszólását Hatvani István kárhozatos dolognak tartotta, sértett lélekkel vonult nyugalomba s keserü szívvel irta meg búcsúzó sorait a református főgondnokhoz.

Irodalom. — Horányi Elek: Memoria Hungarorum. Három kötet. Bécs, 1775–1777. — Versényi György: Az esztétika hazánkban. Pest, 1874. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–

1772. Budapest, 1876. — Radnai Rezső: Esztétikai törekvések Magyarországon 1772–1817. Budapest, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. V. kötet. Budapest, 1907. VI. köt. Budapest, 1916. — Jánosi Béla: Szerdahelyi György esztétikája. Budapest, 1914. — Elek Oszkár: Shakespeare a magyar irodalmi köztudatban. Magyar Shakespeare-tár. XI. köt. Budapest, 1919. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1925. évf. — Kühár Flóris: Nemes Gáspár dömölki apát hittudományi művei. Pannonhalmi Szemle. 1928. évf. — Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen és Budapest, 1928. — Alszeghy Zsolt: Adalékok a magyarországi iskoláskönyvek történetéhez. Magyar Középiskola. 1930. évf. — Brunner Emőd: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Pannonhalma, 1930. — Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei. I. köt. Debrecen, 1931.

A KÖLTÉSZET.

Soha Magyarországon annyi latin költeményt nem írtak, mint a XVIII. században. A latin verselés Pozsonytól Brassóig, Pécstől Lőcséig mindenfelé divatozott. Nemcsak a katolikus papok és a protestáns lelkipásztorok, hanem az egyházi köröktől távolabb álló világi emberek is sűrűn próbálkoztak a deák költészettel. A királyi család dicsősége, a püspöki és főispáni beiktatások és elhalálozások, a magasrangú tisztviselők életében és a mágnáscsaládok körében előforduló örvendetes események mindig megzendítették a deákos poéták lantját. Egymásután jelentek meg a lírai örömfüzérek és gyászhangok, a menynyeiekhez fohászkodó templomi énekek és a földi hatalmasságok kedvét kereső carmenek, ódák, elégiák, epigrammák, salutatiók, panegyrisek, chronostichonok és idyllionok. Epikai költeményt kevesebbet írtak. Lelkes szerzetes-tanárok, elsősorban a jezsuiták, latin versekbe szedték históriai kézikönyveik tartalmát s hexametereket kovácsoltak a kiválóbb magyar hősök tetteiről. Az igazi alkotó művészet hiányzott munkáikból, de költői stílusuk figyelmet érdemel.

Egész kis költői kört alkottak a nagyszombati egyetem jézustársasági tanárai. — Schetz Péter költeménybe foglalta, hogyan változtatják az olimpusi istenek hegyekké

folyókká, városokká a magyar földön küzdő regebeli hősöket. *(Metamorphosis Hungariae,* 1716.) — Tolvay Imre a XVII. századi magyar hősök nevezetesebb vitézi tetteit mondta el hexameterekben Pethő Gergely krónikája alapján. *(Laureatum in heroibus Hungariae saeculum,* 1718.) — Árvai György megverselte Hunyadi János diadalait Bonfinius históriája nyomán. Hét harci képet állított össze a törökverő hős dicsőítésére. *(Columen,* 1724.) — Kazy Ferenc eposzt írt Attiláról, hogy megmutassa a külföldi íróknak, milyen kiváló férfiak voltak a magyarok ősei. Forrása Bonfinius históriája volt. Történeti adatait átszőtte óklasszikus vonatkozásokkal. Az olimpusi istenek sűrűn szerepelnek eposzában. Bőven merített Ovidiusból, utánozta Vergilius Aeneisét. *(Hunnias,* 1731.) — Adányi András versekbe foglalta Magyarország történetét a teremtéstől a magyarok honfoglalásáig. A görög-latin isteneknek ő is előkelő helyet juttatott. Vergiliust és Ovidiust buzgón utánozta. A magyar-hún mondák sajátságosan keveredtek költeményében az óklasszikus mondákkal. *(Fastorum Hungariae pars I. et II.,* 1742.) — Sajgó Ignác az 1566. évi szigetvári harcot foglaltatta eposzba tanítványaival, a nagyszombati egyetem hallgatóival. A buzgó tanulók Istvánffy Miklós históriáját használták forrásul. Óklasszikus hitregei vonatkozások ebben is akadnak. *(Nicolaus Zrinyius,* 1751.) — Babai Ferenc a magyar királyok és nádorok életének legfőbb eseményeit írta meg rövid verses jellemzésekben. *(Ungariae reges,* 1773. *Ungariae palatini,* 1775.) — A jezsuita epikusok képzelete, stílusa, nyelve, verselése az ókori Róma elbeszélő költőihez

tapadt. Elbeszélésüket át meg átszőtték az antik hitregék sallangjaival. A pogány isteneknek a keresztény világba való belevonása legkevésbé sem zavarta őket. Csak kevés olyan elbeszélő költemény maradt, melyekben a római mitológia némikép háttérbe szorult. Ilyenek voltak Timon Sámuel históriai hátterű elégiái és heroidái és Fodor Mihály történeti jellemképei. Az előbbiekben Salamon király, Imre herceg és Izabella királyné az érdemesebb hősök, az utóbbiakban Salamon király mellett Buda hún fejedelem és Szent István. — Ennek a jezsuita költészetnek szelleméről és stílusáról magyar nyelven Baróti Szabó Dávid költeményei nyujtanak legközvetlenebb tájékozást. Ezekben friss erővel mutatkozik be a XVIII. századi katolikus papi poézis valamennyi műfaja.

A kegyesrendi tanárok között kitűnt verselő ügyességével Halápi Konstantin. Alkalmi költeményeiből, ódáiból, elégiáiból, epigrammáiból, enigmáiból, oktató és leíró verseiből nem hiányzott a költői kedély, de mégis leginkább kifogástalan verstechnikája keltett csodálatot kortársaiban. — Fiala Jakab megénekelte Szeged keletkezésének történetét. Hexameteres hőskölteményének hősei részben az olimpusi istenek, részben a szittyák. Az istenek civódása következtében a szittyák vándorútra kelnek, elfoglalják Pannóniát és megalapítják Szegedet. Ebben a *Szegedis*ben (1735) már szerepel az istenkardja és a csodaszarvas regéje. A mese elgondolása, a mitológiai alakok szerepeltetése, az antik gépezet és az allegóriai vonatkozások az ókori római epika hatását tükrözi. — Benyák Bernát klasszikus latinságát és verselő tehetségét is

megbecsülték az egykorúak. — Valamennyi piarista poétatársát messze túlszárnyalta lírai költeményeivel Hannulik János. Országos hírű férfiú volt. Baróti Szabó Dávid hexameterekben dicsőítette, mint «fő vers-szerzőt» és Magyarország Horatiusát.

A világi költők sorában különösen jó neve volt gróf Lázár János erdélyi földbirtokosnak. Számos üdvözlő és gyászoló éneket, oktató és tréfálkozó verset, epigrammát és költői levelet írt. Kortársai Erdély Janus Pannoniusának nevezték. Bod Péter többek között a következőket írta róla: «Mindenféle tudományokban vagyon majd mások felett való tökéletessége, de igen nevezetes a versírásban, úgy hogy méltán mondathatik Janus Dacicusnak vagy Magyar Apollónak». (Magyar Athenas, 1766.)

A latin költészet iránt megnyilvánuló érdeklődést mutatja gróf Teleki Sámuel értékes Janus Pannonius-kiadása. A nagytudományú grófot külföldi tanulmányútja idején az utrechti református egyetem egyik tanára buzdította a hírneves költő szétszórt írásainak egybegyüjtésére és közrebocsátására. «Valamit azért — olvassuk a grófról a Magyar Athenasban — a hollandiai és franciaországi bibliotékákban, úgyszintén Olaszországban találhatott nyomtatásban és írásban, hasonlóképen a bécsi igen nevezetes könyvesházban, maga vagy jóakarói által azokat egybeszedte erre a célra szükséges megválasztással. Hátra vagyon már, hogy légyen csendessége és elegendő ideje, hogy bocsáthassa világra. Melyet az Isten, mikor megenged, akkoron fog újabban az a nagy bölcs poéta e világra születni a tudós embereknek nagy örö-

mökre.» Bod Péter híradása és óhajtása csak tizennyolc év mulva vált valóra, de akkor, 1784-ben, méltán lepte meg a világot a középkori Magyarország hírneves latin költőjének gyüjteményes kiadása.

Az iskolai színjátszás divata a szerzetesek iskoláiban virágzóvá tette a latinnyelvű drámairást. A jézustársasági és kegyesrendi tanárok egyformán meg akarták erősíteni tanítványaik hitét és nyelvtudását iskolai színdarabjaikkal. A XVIII. század derekán az ókori és középkori hősök mellett egyre gyakrabban szerepeltek a magyar királyok és vitézek is. Felléptek többek között ezekben a katolikus világnézetű nacionalista drámákban: Buda hún király, az udvari cselszövények áldozata; Szent István király, a katolikus vallás terjesztője; I. Béla király, a pogány magyarok ellensége; Szent László király, a kunok ellen hadakozó diadalmas vezér, a váradi püspökség alapítója; Salamon király, a trónját vesztett, megtérő fejedelem; Imre és Endre, akik a magyar szent koronáért versengnek; Kemény Simon, a vezéréért magát feláldozó vitéz; Cillei Ulrik, a Hunyadiak üldözője; Esterházy György, a dicsőséges hadvezér; Nádasdy Tamás, a bátorság és hazaszeretet mintaképe; Zrínyi Miklós, Szigetvár védője, a pogányokkal szembeszálló keresztény hős; Batthyány Farkas, a királyához hű alattvaló; Forgách Ádám, az érsekújvári hős. A jézustársasági drámákban a szerzők egyénisége és önállósága egészen háttérbe szorult. Valamennyi színmű a valláserkölcsi és nyelvtanulási cél érdekében készült. Közismert történeti események morzsolódtak le a nézők előtt párbeszédekbe szedve,

a dialógusokban egyházi szellemű tanítások húzódtak meg, a darab végén kudarcot szenvedett a bűn, diadalmaskodott az erény. A legtöbb drámai történet egyúttal figyelmeztetés volt a földöntúli dolgokra: a pokolbeli szenvedésekre vagy a mennyei boldogságra.

Latin költők:

Adányi András (1716–1795) jézustársasági áldozópap, a nagyszombati egyetemen a filozófia és teológia tanára, a rend feloszlatása után esztergomi iskolaigazgató. Ünnepi alkalmakra számos ódát írt. — Elbeszélő költeménye: Fastorum Hungariae pars I. et II. Kassa, 1742.

Árvai György (1697–1758) jézustársasági áldozópap, a nagyszombati egyetemen a fizika, filozófia és teológia tanára, az egyetemi nyomda igazgatója, utóbb a szepesváraljai jezsuita rendház főnöke. — Munkái közül említést érdemel Hunyadi-eposza: Columen orbis christiani Joannes Hunyadi, victoriis de ottamanica potentia clarissimus, epico carmine celebratus. Nagyszombat, 1724.

Babai Ferenc (1742–1778) jézustársasági áldozópap, a rend eltörlése után világi pap. — Elbeszélő költeményeit történetíró-rendtársai tudományos munkái nyomán írta: Ungariae reges, eorum genealogia, acta item illustriora et fata compendio metrico deducta. Nagyszombat, 1773. — Ungariae palatini, propalatini et locumtenentes regii. Nagyszombat, 1775.

Benyák Bernát (szül. 1745. december 6. Komárom; megh. 1829. március 1. Selmecbánya) kegyesrendi áldozópap, tanár és igazgató a pesti, székesfehérvári, váci, debreceni, trencséni és selmecbányai gimnáziumban. Magyarul, németül, franciául, olaszul, latinul és görögül egyforma biztossággal írt. Iskolai drámáit sokszor játszották a piarista gimnáziumokban, alkalmi költeményeit szívesen szavalták. — Opuscula poetica. Bécs, 1819.

Fiala Jakab (1696–1733) kegyesrendi áldozópap, gimnáziumi tanár Nyitrán, Pesten, Szegeden, Kecskeméten. A piarista iskolákban több drámáját játszották. — Szeged őstörténetéhez kapcsolt eposza a szegedi kegyesrendi gimnázium egyik vagyonos tanulójának költségén jelent meg Demény László piarista tanár szónoklataival együtt: Ars orandi. Buda, 1735.

Fodor Mihály (1709–1775) jézustársasági áldozópap, a nagyszombati egyetemen a filozófia tanára, utóbb trencséni, egri és kassai rektor. — Versbe foglalt történeti jellemképei: Illustrium Hungariae virorum ethopoejae. Nagyszombat, 1744.

Halápy Konstantin (1698–1752) kegyesrendi áldozópap, tanár és igazgató több piarista gimnáziumban, utóbb a privigyei rendház feje és a magyarországi kegyes tanítórend főnöke. — Myrias versuum sine ellipsi et synaloephe editorum. Nagyszombat, 1735. — Odarum Leonino-Sapphicarum libri tres. Nagyszombat, 1745. — Epigrammatum moralium, aenigmatum ac tumulorum libri septem. Nagyszombat, 1745. — Apologorum moralium libri sex. Nagyszombat, 1747.

Hannulik János (szül. 1745. július 22. Predmérvölgy, Trencsén megye; megh. 1816. szeptember 3. Nagykároly) kegyesrendi áldozópap. Tanári, hitszónoki, igazgatói és házfőnöki pályájának főbb állomásai: Máramarossziget, Nyitra és Nagykároly. Költészetét nemcsak itthon, hanem külföldön is méltányolták; tekintélyes irodalmi társaságok választották tagjaik közé; még a szentpétervári folyóiratok is megemlékeztek munkásságáról. Kisebb alkalmi nyomtatványokban sok ódája és elégiája jelent meg, teljes kiadásukat többször sürgették az egykorúak. Közel félszázados költői pályája elsősorban a társadalmi élet kiválóságainak ünneplésében folyt le. Megénekelte az uralkodóház tagjait, az érsekeket és püspököket, a Batthyány-, Eötvös-, Esterházy-, Hadik-, Károlyi-, Széchenyi- és Zichy-család tagjait. — A sok közül említsük meg külön is az orosz cárhoz intézett dicsőítő költeményét: Ode ad Alexandrum russorum imperatorem. Nagykároly, 1804. — I. Ferenc királyhoz: Francisco II. romanorum electo nunc primum Austriae haereditario imperatori optimo maximoque regi Hungarorum apostolico. Nagyvárad, 1804.

Kazy Ferenc (1695–1759) jézustársasági áldozópap, a nagyszombati egyetemen a fizika, filozófia és teológia tanára, a bécsi Pázmány-intézet igazgatója, utóbb trencséni, soproni és pozsonyi rektor. Számos történeti munkát írt. — Attila-eposza: Hunnias sive Hunnorum e Scythia Asiatica egressus. Nagyszombat, 1731.

Lázár János gróf (1703–1772) főispán, az erdélyi főkormányszék előkelő tagja. Életéről és munkáiról: a magyar nyelven író verses

elbeszélők között. — Opera poetica varii argumenti. Kolozsvár, 1765. (Carmenek, epigrammák, epitaphiumok, aenigmák gyüjteménye. A kötet jó tükre az akkori deák alkalmi költészetnek. A költő tréfás nászéneket ir egyik barátja esküvőjére, versben köszönti a születése napját ünneplő Wolf Keresztély marburgi egyetemi tanárt, gyászoló költeményben emlékezik meg korán elhúnyt fiáról, vigasztaló szókat intéz ismerőseihez, emlékverset költ neje sírkövére.)

Révai Miklós (1750–1807) kegyesrendi áldozópap, a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. Életéről és munkáiról: a deákos irányú magyar költők között. — Joannis Nicolai Révai Latina. Győr, 1792. (A magyarországi latin költészet fejlettségének egyik érdemes emléke.) — Carmina quaedam Joannis Nicolai Révai. Sopron, 1801. (Poétai erejü lirai költemények.)

Sajgó Ignác (1713–1754) jézustársasági áldozópap, a nagyszombati egyetemen a filozófia tanára. A nevéhez füződő Zrinyi-eposzon (1751) kivül számos latin költeményt irt.

Schetz Péter jézustársasági áldozópap: Metamorphosis Hungariae seu fabulosa regionis, praesidiorum, aliarumque rerum quarundam memorabilium origo. Nagyszombat, 1716.

Teleki Sámuel gróf (1739–1822) több vármegye főispánja, belső titkos tanácsos, erdélyi főkancellár, külföldi tudományos akadémiák tiszteletbeli tagja. Könyvek gyüjtésére és a református iskolák segítésére egész vagyont költött. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár az ő alapítása. Az ő nevét őrzi a Teleki-kódex is. — Jani Pannonii poemata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Két kötet. Utrecht, 1784. (A maga korában kritikai kiadás.) — Bibliotheca Samuelis Com. Teleki de Szék. Három kötet. Bécs, 1796–1819. (Hires könyvtárának tudományos katalógusa.)

Timon Sámuel (1675–1736) jézustársasági áldozópap, kiváló történetiró. — Verses kötete: Hung. epistolae et elegiae. Nagyszombat, 1714.

Tolvay Imre (1694–1775) jézustársasági áldozópap, a római Szent Péter-templomban a magyarok gyóntatója kilenc esztendön keresztül; a bécsi Pázmány-intézet rektora; tanár, igazgató, házfőnök és plébános több magyarországi és erdélyi városban; végül a nagyszombati egyetemi nyomda igazgatója. — Egyik verses munkájában a

törökvilág hősi életének eseményeiből meritett, a másikban azt az ősi korszakot mutatta be, mikor még görög-latin istenek laktak Magyarországon. — Laureatum in heroibus Hungariae saeculum. Nagyszombat, 1718. — Vetus Hungarorum. Nagyszombat, 1728.

Irodalom. — Horányi Elek: Memoria Hungarorum. Három kötet. Bécs, 1775–1777. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711—1772. Budapest, 1876. — Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Négy kötet. Budapest, 1881–1889. — Petrik Géza: Magyarország bibliografiája. 1712–1860. Négy kötet. Budapest, 1888–1897. — Nagy Sándor: Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Budapest, 1884. — Lázár Béla: Tanulmányok a jezsuita drámák köréből. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891–1892. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Budapest, 1891. — Czapáry László: Misztérium és iskoladráma. Egri ciszterci gimnázium értesitője. 1892. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Naményi Lajos: A nagyváradi jezsuita-drámák. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. — Finászy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Két kötet. Budapest, 1899–1902. — Friedreich Endre: Halápy Konstantin emlékezete. Temesvár, 1903. — Hegedüs István tanulmánya: Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Zoltvány Irén tanulmánya: A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest, 1907. — Alszeghy Zsolt: Illei János élete és irói működése. Nagyszombat, 1908. — Hegedüs István: Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Kelecsényi János: Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez. U. o. 1910. évf. — Alszeghy Zsolt: Magyar tárgyú jezsuitadrámák. U. o. 1911. évf. — Jákó Károly: Fejezetek a magyarországi XVIII. századi latin epikából. Budapest, 1913. — Barth Rezső: Gróf Lázár János élete és művei. Budapest, 1914. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Prónai Antal és Császár Elemér: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. előadott drámák jegyzéke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Zambra

Alajos: Metastasio és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919. évf. — Baranyai Zoltán: A francia nyelv és müveltség Magyarországon. XVIII. század. Budapest, 1920. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Téglás Béla: A történeti paszkvillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Gulyás József: Keresztesi verse a zöld tógáról. Debreceni Szemle. 1929. évf. — Timár Kálmán: Kreskay Imre ismeretlen latin verse. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1929. évf. — Teleki Domokos: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története. Erdélyi Múzeum. 1930. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A TÖRTÉNETÍRÁS.

A RÉGEBBEN szokásos kortörténetek, naplók és önéletírások helyét a XVIII. században az összefoglaló történeti munkák foglalták el, de azért a régi históriai műfajok sem vesztek ki. Mélységes hazaszeretet és törhetetlen vallásos áhítat árad II. RÁKÓCZI FERENC fejedelem *Confessio*inak — azaz Vallomásainak vagy Önéletrajzának — kötetéből. A bujdosó fejedelem nyilvános gyónás alakjában tárta fel életének történetét, őszintén megvallotta legrejtettebb gondolatait is. Szent Ágoston, Szent Bernát, Kempis Tamás és más egyházi szerzők műveinek hatása alatt fogott munkához s igazi keresztény töredelemmel szólt életéről és tetteiről. Az önmagát szenvedéllyel marcangoló, nemes lélek alakja bontakozik ki sorai közül; a teljes bűnbánat és Istenbe vetett mérhetetlen bizalom szelleme lengi át vallomásainak minden részletét. Míg kortársai jobbára azért írták meg életük történetét, hogy mentsék magukat vagy önérzettel mutassanak jeles cselekedeteikre, ő nem tudott betelni önostorozásának kínjaival. Fenkölt szellemű műve a legszebb latin történeti munkák egyike.

A mult idők homályát egész sereg kiváló képzettségű történettudós iparkodott eloszlatni. A protestáns kutatók sorában BÉL MÁTYÁS pozsonyi evangélikus lelki-

pásztor munkálkodott legnagyobb eredménnyel. Számos történeti forrásmunkát tett közzé gondos kritikai kiadásban (*Adparatus ad historiam Hungariae,* 1735—1746) s kidolgozta Magyarország vármegyéinek földrajzát. (*Notitia Hungariae novae historico-geographica,* 1735—1742.) Mint historikus meghonosította Magyarországon a modern történetkritika alapelveit, mint geografus megvetette a tudományos földrajz alapját. Éles kritikával és bámulatos szorgalommal dolgozott. Igazi polihisztor volt, univerzális szellem, a tudományos államismeret művelője, nemzete multjának és jelenének egyetemes érdeklődésű kutatója. Mélyreható forráskutatás, kitűnő módszeresség s az anyaggyüjtő buzgalom mellett hatalmas bíráló erő jellemezte. Magyarország multjának és jelenének ismertetésében a politikai és művelődéstörténelem, a közjog, vallás, nyelv, foglalkozás, néprajz, földrajz, természetrajz és gazdasági élet jelenségei iránt egyformán érdeklődött. Tanítványai közül számos derék kutatót nevelt a história és geografia javára.

A katolikus történetírók közül Pray György jézustársasági atya a magyar nemzet történetét a legrégibb időktől kezdve I. Ferdinánd király haláláig dolgozta fel *Annaleseinek* hat kötetében. (1754—1770.) Nem elégedett meg a források felkutatásával, megbírálásával és felhasználásával, hanem egybeállította a régebbi történetírói véleményeket is. Mindent elolvasott, mindent megvitatott. Egészen új világításba helyezte az elmult századok eseményeit. Önálló nyomozásai, ismeretlen oklevelei, kritikai érzéke az addigi tévedések helyreigazításának és

az elbeszélt események összefüggésének szolgálatában meglepő eredményekre vezettek. Mindig kimondta véleményét, az ábrándokat reális érveléssel oszlatta szét, a föltevéseket nem fogadta el pusztán tekintélyi alapon. Bár történetszemlélete rendíthetetlenül katolikus és álláspontja megalkuvást nem ismerően királypárti, semmit sem állít pártos elfogultsággal, semmit sem hallgat el a vallás vagy a Habsburg-ház érdekében. Ezért csoportosultak köréje az 1780-as évektől kezdve a magyar történetírók valláskülönbség nélkül. Szívesen érintkezett mindenkivel, sokak bizalmát bírta, senki sem irígyelte tőle tudományos rangját s a Mária Terézia királynőtől érdemei elismeréséül adományozott «Magyarország történetírója» címet. Hatása alól alig vonhatta ki magát valaki az utána következő történetírók közül.

Még terjedelmesebb anyagot ölelt fel a magyar jezsuiták kritikai történetírói iskolájának másik nevezetes mestere: Katona István. Negyvenhárom kötetes művében, a *Historia Criticá*ban (1778—1817), az ősidőktől a XVIII. századig vezette le a magyar nemzet történetét. Rengeteg adatot, forrásidézést és tudományos véleményt bírált meg; felhasznált minden előtte írt munkát; a szétszórt kútfőkből és az elfeledett feldolgozásokból így alkotta meg a legnagyobb magyar történetet. A XIX. század magyarnyelvű történetírása Pray György Annaleseinek és az ő Historia Criticájának segítségével indult meg. Még Horváth Mihály és Szalay László munkái is sok helyen alig egyebek, mint a Historia Critica szövegeinek magyar nyelvre való átírásai. Ahol egy-egy történeti kér-

dés régibb szakirodalmi fejlődésére van szükségünk, ott ma is Katona István és Pray György kalauzol el bennünket legjobban. Katona Istvánban nem volt meg teljesen Pray György történetkritikai biztossága, annál jobban kárpótolta olvasóit roppant nagy tudományos apparátusával és az adatok aprólékos összekeresgélésében megnyilvánuló rendkívüli kitartásával.

A jézustársasági tanárokat méltán dicsérték nagy tudásukért, páratlan szorgalmukért. Munkásságuk nyomán tömérdek okleveles anyag gyűlt össze, számos vitás kérdés nyert megoldást. Egymást nevelték, egymást támogatták, egymást lelkesítették. Könyveiket a külföldi tudósvilág tanulsággal olvasta, kéziratairól a későbbi magyar történetírók sokat merítettek.

A magyar jezsuiták adatgyüjtő iskoláját Hevenesy Gábor (1656–1715) jézustársasági áldozópap alapította meg. Magyarország egyháztörténetére vonatkozó anyaggyüjteménye a hazai történetírás egyik nevezetes forrása. Vetekedett vele szorgalomban rendtársa, Kaprinai István. (1714–1785.) A kettőjük által gyüjtött kéziratos forrásanyagot a budapesti egyetemi könyvtár őrzi. Az okleveles forráskutatáson alapuló történetírás különösen sokat köszön Timon Sámuel (1675–1736) jézustársasági atyának. Munkássága már átmenet az adatgyüjtő iskolától Pray György kritikai irányához. Pray György fellépését megelőzően a jezsuita történetírók az egyház igazságait nem tudták teljesen összeegyeztetni a tudomány igazságaival: a katolikus rajongás nem egyszer legyőzte bennük a tudományos elfogulatlanságot. Felfogásuk szerint a református erdélyi fejedelmek lázadó eretnekek voltak, míg I. Lipót király nagylelkűen küzdött Mária országáért.

Az uralkodóház érdekében munkálkodó irányzatos történetírás Kollár Ádámban (1718–1783) találta meg legkiválóbb tudósát. A magyar jogtörténetnek ez a nevezetes művelője harminc éves korában elhagyta a jezsuita rendet, Mária Terézia királynő kegyéből alkalmazást

nyert a bécsi udvari könyvtárban, később a könyvtár igazgatója lett és számos kitüntetésben részesült. Az volt a kötelessége, hogy a közvélemény előtt tudományosan igazolja a Habsburg-ház politikáját. Magyarország királyainak az egyházi ügyekben gyakorolt törvényhozási jogáról írt latinnyelvű munkája (De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis, 1764) annyira maga ellen zúdította a nemességet és a papságot, hogy az országgyűlés a könyv megégetését és a királyi védelem alatt álló szerző megbüntetését követelte. A felháborodásra főként az adott okot, hogy a bécsi udvar jóváhagyásával kiadott jogtörténeti mű szembeszállt a nemesség adómentességének dogmájával s az egyházi javakra a királyi hatalom kiterjesztését kívánta. Kollár Ádámot a kiváltságos osztályok megfizetett hazaárulónak kiáltották ki s nevükben Richvaldszky György esztergomi kanonok válaszolt a jogaikat sértő könyvre. (Vexatio dat intellectum, 1765.)

Az evangélikus tudósok részint Bél Mátyás nyomain haladtak, részint a németországi egyetemeken tanulták tudományos módszerüket. A jezsuita történetírók kritikai eredményeit ők sem mellőzhették. Különben is a XVIII. század utolsó negyedében a vallásfelekezeti ellentét már annyira elsimult, hogy a katolikus és protestáns egyházi férfiak közül többen baráti érintkezésben állottak egymással. Bél Mátyás történetírói iskolájának kitűnő tanítványa és Pray György benső barátja, Cornides Dániel (1732–1787) pesti egyetemi tanár, a legélesebb kritikai elmék egyike volt, amint ezt többek között a magyarok ősi vallásáról és Anonymus krónikájáról írt könyvei mutatják. Sinai Miklós (1730–1808) debreceni református kollégiumi tanár szintén a kritikai irányt művelte történetírásában: levéltári kutatások alapján, gazdag adatgyüjteménnyel, érett ítélőerővel dolgozott egyháztörténeti munkáin. Benkő József (1740–1814) székelyföldi református pap Erdély multjának és jelenének feltárásában szerzett Bél Mátyás munkásságához hasonló érdemeket, egybegyüjtötte az erdélyi történet krónikás és okleveles kútfőit, nagyértékű anyagot dolgozott fel a fejedelemség államismeretére vonatkozóan.

Történetírók:

Benkő József (szül. 1740. december 20. Bardóc, Udvarhely megye; megh. 1814. december 28. Középajta, Háromszék megye)

református lelkipásztor. Tanuimányait a székelyudvarhelyi és nagyenyedi református kollégiumokban végezte, középajtai prédikátorságából a székelyudvarhelyi tanárságra ment át, utóbb ismét Középajtára vonult vissza s kis birtokán füvészettel foglalkozott. Falusi elszigeteltsége ellenére is mélyreható tudományos munkát végzett: történettudósnak és botanikusnak egyaránt kitünő elméjü férfiú volt. Bár tanári és lelkipásztori állásától különböző szabálytalanságok miatt megfosztották, ez a csapás nem csökkentette munkakedvét, haláláig hangyaszorgalommal dolgozott. Utazásai alkalmával számos könyvtárat és levéltárat kutatott át, sok tudós emberrel levelezett, az erdélyi történelem kútfőit sikeresen gyüjtögette. Munkáinak csak egy részét nyomatta ki, számos értékes dolgozata kéziratban maradt. — Transsilvania. Két kötet. Bécs, 1778. (Erdély multjának és jelenének ismertetése. További három kötete nem jelent meg.)

Bél Mátyás (szül. 1684. március 24. Ocsova, Zólyom megye; megh. 1749. augusztus 29. Pozsony) evangélikus lelkipásztor. Tót iparos-szülők gyermeke volt, magyarul Losoncon tanult meg, iskolázását Besztercebányán és Pozsonyban folytatta, nevelő volt Veszprémben és Pápán. Húsz éves korától kezdve a hallei egyetemen hittudományi, filozófiai, történeti és nyelvészeti tárgyakat hallgatott. A pietizmusnak ezen a híres székhelyén német tanárai nagyon megszerették s ő szívesen csatlakozott a históriát és geografiát számos más tudománnyal közös egységbe foglaló államismereti iskolához. Még javában folyt II. Rákóczi Ferenc szabadságharca, mikor Németországból 1708-ban visszatért a Felvidékre; a besztercebányai evangélikusok segédlelkészül alkalmazták, utóbb reá bízták gimnáziumuk igazgatását; 1714-ben a pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet hívta meg liceumi igazgatónak. Iskolai újításai olyan hatást tettek, hogy a törekvőbb evangélikus tanulóifjúság az ország minden részéből Pozsonyba sereglett. Ötesztendei szervező munka után igazgatói állását a pozsonyi evangélikus papsággal cserélte fel, 1719-től kezdve harminc esztendőn keresztül a német egyházközség lelkipásztori székében működött. Hatvanöt éves korában halt meg. A magyar, német, cseh és latin nyelvet egyforma tökéletességgel használta munkáiban, bámulatos tevékenysége mély gondolkodással párosult, a katolikus császári és királyi udvar is megbecsülte munkásságát, sőt a tudós érdemeknek abban a

korban hallatlan elismerése történt meg akkor, mikor XIII. Kelemen pápa a protestáns tudóst és papot emlékéremmel tüntette ki. — Hungaria antiquae et novae prodromus. Nürnberg, 1723. (Nagy munkájának részletesen kidolgozott tervrajza: hogyan kell megírni Magyarország multjának és jelenének rajzát minden vonatkozásban? Tervei nagy feltünést keltettek honfitársai között, több vármegye kémet gyanított benne, de a bécsi udvar közbelépése az ő javára döntötte el a tragikomikus helyzetet. Még a nem-pietista protestánsok is vádaskodtak ellene, viszont III. Károly király utasította a vármegyéket, hogy a szerző adatgyüjtését támogassák s hozzájuk küldendő kéziratait javítsák és egészítsék ki. A hivatalos hatóságok jórészt közönyösek maradtak ugyan, annál több anyagot küldtek Pozsonyba a szerző evangélikus vallású tisztelői.) — Der ungarische Sprachmeister. Pozsony, 1729. (Itthon és a külföldön egyformán elterjedt magyar nyelvtan. A XVIII. században hét kiadása jelent meg, többször kinyomtatták a XIX. században is.) — Adparatus ad historiam Hungariae. Pozsony, 1735–1746. (Az első nagyszabású nyomtatott forrásgyüjtemény Magyarország történetéhez. Elbeszélő kútfők gyüjteménye. A krónikák mellett Bél Mátyás az okleveleket is nagyrabecsülte; azt hirdette, hogy a magyar történelem két századából kétszáz megfelelő oklevél felkutatása többet ér, mint Bonfiniusnak egy egész decasa.) — Notitia Hungariae novae historico-geographica. Négy kötet. Bécs, 1735–1742. (A következő megyék történelme és földrajza: Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, Pest, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont. Az északnyugati országrésznek ezt a monumentális feldolgozását a dunántúli megyék ismertetése követte volna, de ebből csak Moson megye jelent meg 1742-ben. Ebben az évben szélütés érte a szerzőt. A többi megye leírása kéziratban maradt, a kézirattömeget az esztergomi főegyházmegye könyvtára őrizte meg.)

Cornides Dániel (szül. 1732. július 1. Liptószentmiklós; megh. 1787. október 4. Pest) gimnáziumi tanár, utóbb egyetemi tanár és könyvtárőr. Tanulmányait hitfeleinek pozsonyi evangélikus liceumában és az erlangeni egyetemen végezte. Erdélyben nevelő volt az egyik főrangú családnál s a kolozsvári református kollégiumban a német nyelvet tanította; II. József császár 1784-ben kinevezte tanárrá a pesti egyetem diplomatikai és heraldikai tanszékére, egyben egyetemi könyvtárőr is lett. Magyarul, németül, latinul egyformán

jól írt; munkáinak egy része azonban kéziratban maradt vagy halála után jelent meg. — Commentatio de religione veterum Hungarorum. Bécs, 1791. (Alapvető munka a pogány magyarok vallására nézve.) — Vindiciae Anonymi Belae regis notarii. Buda, 1802. (Az Anonymus-kérdést tárgyaló forráskritikai mű. Cáfolja az I. Béla és IV. Béla korát védő történettudósokat, védi II. Béla és III. Béla korát. Ez a könyve kritika dolgában Pray Györgyhöz hasonló tudósnak mutatja. Ma is érdemes a tanulmányozásra, csakúgy, mint az ősi magyar vallásról szóló munkája.)

Katona István (szül. 1732. december 13. Bolyk, Nógrád megye; megh. 1811. augusztus 17. Kalocsa) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár, utóbb kalocsai kanonok. Egerben, Esztergomban, Trencsénben tanult; Gyöngyösön, Nagyváradon, Komáromban tanított. A nagyszombati egyetemen, mint az ékesszólás és történelem tanára, együtt működött a nála kilenc évvel idősebb Pray Györggyel, a Jézus-Társaság feloszlatása után is tanári állásában maradt, az egyetemmel együtt költözött Budára. Mivel nem beszélt németül, II. József császár 1784 végén nyugalomba kényszerítette s az akkor már európai hírű tudósnak mindössze ötszáz forint évi nyugdíjat rendelt. Hat évvel később a kalocsai érsek segített nehéz helyzetén, kinevezte az érseki könyvtár őrévé, utóbb kanonokká. Hetvenkilenc éves korában halt meg. Hagyatékát végrendeletében szegény tanulók segítésére juttatta. — Számos latin munkája közül legnevezetesebb a magyar nemzet történetének monumentális feldolgozása: Historia critica priorum Hungariae ducum. Pest, 1778. (A nagy mű bevezető kötete: a magyar vezérek kora.) — Historia critica regum Hungariae. Negyvenkét kötet. Pest, Buda, Vác és Kalocsa, 1779–1817. (A kézirat sajtó alá rendezése és kinyomtatása közel negyven esztendeig tartott. Ez a legterjedelmesebb magyar történelem: igazi krónikás és okleveles forrásgyűjtemény, kísérve kritikai fejtegetésekkel és a vitás kérdések oknyomozó magyarázatával. Amit tudott a szerző, mindazt leírta; kútfői anyagáról és a nevezetesebb mozzanatokhoz fűződő irodalomról mindenütt gondosan beszámolt; igen sok részletkérdést sikeresen megoldott. Hét kötetében az árpádházi királyok, tizenkét kötetében a vegyesházi királyok, huszonhárom kötetében a habsburgházi királyok korát tárgyalta.) — Katona István történeti

munkájáról Pauler Gyula így nyilatkozott: «E korszak — az Árpádok kora — földerítésére, problémáinak megoldására nálunk Katona óta vajmi kevés történt. Fessler követte Katonát; Szalay és Horváth Mihály nagyrészt Fessler nyomdokain járnak, legföljebb itt-ott szúrnak közbe egy-egy eseményt». (Századok. 1885. évf. 428. l.) — Helyesen mondta Szinnyei József a Historia Criticáról: «Bár a hazai történettudomány azóta óriási haladást tett és az álláspontot, melyet a XVIII. század írói elfoglaltak, rég túlszárnyalta, Katona műve mindig nélkülözhetetlen lesz a magyar történetíróra». (Magyar írók élete és munkái. V. köt. Budapest, 1897.) — Hóman Bálint szerint: «Bár Katona kritika és judicium tekintetében Pray mögött maradt, hatás és hírnév tekintetében sikerrel versenyző vetélytársa volt. A XIX. század nagy szintétikusai — Fessler, Szalay és Horváth — elsősorban a Katona által publikált anyagra támaszkodva írták meg összefoglaló műveiket. Mint forráskiadvány ma is megbízhatóbb Fejér György kritikátlan és hibákkal teli Codex Diplomaticusánál». (A forráskutatás és forráskritika története. Budapest, 1925.)

Pray György (szül. 1723. szeptember 11. Érsekújvár; megh. 1801. szeptember 23. Pest) jézustársasági áldozópap, a budai egyetem könyvtárának őre, utóbb nagyváradi kanonok. Tiroli katonacsaládból származott, iskoláit Pozsonyban, Bécsben és Nagyszombatban végezte, ugyanezekben a városokban volt tanár, azonkívül Pécsett, Győrött, Rozsnyón és Budán is tanított. A Jézus-társaság eltörlése után havi tizenhat forint nyugdíjból tengette életét, később Mária Terézia királynő évi négyszáz forint fizetéssel kinevezte Magyarország történetírójává. Mikor a nagyszombati egyetemet 1777-ben Budára helyezték át, az egyetemi könyvtár első őre lett; 1790-ben II. Lipót király nagyváradi kanonoksággal tüntette ki, de a tudomány érdekében megengedte, hogy továbbra is Pesten maradhasson. Hetvennyolc éves korában halt meg. A Halotti Beszédet őrző kéziratos könyvet tiszteletére nevezték el Pray-kódexnek, a legrégibb összefüggő szövegű magyar nyelvemlékből ő közölt először nyomtatásban néhány sort. — Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Bécs, 1761. (A magyar nemzet története Szent István koráig. Őstörténeti fejtegetéseibe belevonta a hunok és avarok históriáját is. Munkáját nagy elismeréssel fogadták, jutalmul rendje fölmentette a tanári és lelkészi teendők alól.

Ettől kezdve teljesen tudományának szentelhette életét. Egész könyvtárt olvasott végig, kutatott a levéltárakban, levelezett tudós kortársaival.) — Annales regum Hungariae. Öt kötet. Bécs, 1763–1770. (Magyarország története Szent István trónralépésétől I. Ferdinánd király haláláig. Minden forrását következetes kritikai vizsgálat tárgyává tette, a régebbi jezsuiták okleveles gyüjteményeit gondosan felhasználta, nem hagyott figyelmen kivül egyetlen használható adatot sem.) — Vita S. Elisabethae viduae. Nagyszombat, 1770. (A Halotti Beszéd szövegmutatványa és a Margit-legenda közlése miatt nevezetes könyv.) — Historia regum Hungariae. Három kötet. Buda, 1801. (Magyarország története Mária Terézia haláláig. Tudományos vezérfonal főiskolák számára. Ebbe az értékes kézikönyvébe újabb történeti kutatásainak eredményeit is belevette.) — Azonkívül számos nagyobb latin történeti munka, kisebb értekezés, alapos vitairat. Cetto Benedek kegyesrendi szerzetes például hat ízben irt ellene s ő háromszor válaszolt vitás őstörténeti kérdésekben az 1763-ban elhúnyt Dezsericzky Ince piarista történetiró tévedéseivel kapcsolatosan. Még halála után is kiadták több munkáját, kéziratban számos tanulmánya és forrásgyüjteménye maradt.

II. Rákóczi Ferenc (szül. 1676. március 27. Borsi, Zemplén megye; megh. 1735. április. 8. Rodostó, Törökország), Magyarország és Erdély fejedelme, I. Rákóczi Ferenc és gróf Zrínyi Ilona fia. A református hitéhez odaadóan ragaszkodó erdélyi uralkodó-családból született, de ő már katolikus volt, mert atyja elhagyta a kálvinista hitvallást. Atyját korán elvesztette, anyja 1682 nyarán férjhez ment Thököly Imréhez. Mikor Thököly Imre Bécs fölmentése után a császári csapatok elől menekülni volt kénytelen, a gyermek Zrínyi Ilonával együtt Munkács várába szorult, innen vitték Bécsbe 1688-ban, tizenkét éves korában. I. Lipót király Kolonics Lipót püspököt nevezte ki gyámjául s a jezsuiták neuhausi rendházában neveltette. Egyetemi tanulmányokra Prágába vitték, egy évet Olaszországban töltött, csak tizennyolc éves korában, 1694-ben, tért haza Magyarországba, hogy elfoglalja Sáros megye örökös főispáni székét. Még ez évben nőül vette a hessen-rheinfelsi tartománygróf leányát, Sarolta Amáliát; a közügyektől elvonulva élt birtokain; csak 1700-ban szakított nyugodt életével, mikor XIV. Lajos francia király bizalmasan felszólította, hogy álljon a Habsburg-uralmat gyülölő magyarok élére.

Sorsa ettől az időtől kezdve egybefonódik a nemzet sorsával. Elfogatása, menekülése, szabadságharca Magyarország történetének lélekemelő mozzanatokban gazdag fejezete. 1703-ban jelent meg nemzetéhez intézett híres kiáltványa: Recrudescunt vulnera inclytae gentis Hungarae; s 1711-ben kötötték meg a fölkelés befejezését jelentő szatmári békét. Társaival Lengyelországba, 1712-ben Angolországba, 1713-ban Franciaországba, 1717-ben Törökországba bujdosott s a török szultán nagylelkűségéből kíséretével együtt Rodostóban vonta meg magát haláláig. A konstantinápolyi jezsuita templomba temették el Zrínyi Ilona hamvai mellé. Neje 1722-ben halt meg Párisban; fiai közül József 1738-ban hűnyt el Törökországban, György 1756-ban Franciaországban. Az utóbbival kihalt a Rákóczi-nemzetség férfiága. A tragikus sorsú, de nemzete kegyeletében örökké élő fejedelem földi maradványait csak 1906-ban hozták haza s a kassai dómban temették el. — Francianyelvű emlékiratai: Mémoires du Prince François Rákóczi. Két kötet. Hága, 1739. — Magyar kiadása Ráth Károlytól és Thaly Kálmántól: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékirata a magyarországi hadjáratról 1703–1711. Pest, 1866. — Latinnyelvű önéletrajzában születésétől kezdve 1719-ig beszélte el életének eseményeit. Ezt a munkáját a Párisi Nemzeti Könyvtárban őrzött kéziratból 1876-ban adta ki a Magyar Tudományos Akadémia: II. Rákóczi Ferenc önéletrajza és egy keresztény fejedelem áhításai. Budapest, 1876. — Magyarra fordította Domján Elek: II. Rákóczi Ferenc önéletrajza. Miskolc, 1903. — Szemelvényes fordítása Kajlós Imrétől: II. Rákóczi Ferenc vallomásaiból. Két füzet. Budapest, 1903–1904. (Magyar Könyvtár.)

Sinai Miklós (szül. 1730. Hajdúbagos, Bihar megye; megh. 1808. június 27. Debrecen) főiskolai tanár, utóbb a tiszántúli református egyházkerület szuperintendense. Debrecenben, Bécsben, Oxfordban és Gröningenben tanult, külföldi egyetemi útjáról hazatérve kunmadarasi lelkipásztor lett, 1760-ban a debreceni református főiskola tanára. Az egyháztörténetet olyan szélesen adta elő, hogy husz esztendő alatt sem jutott el a maga koráig. A tiszántúli református papok 1791-ben szuperintendenssé választották, de ebbe a világi urak nem nyugodtak bele, Hunyadi Ferenc debreceni prédikátor személyében ellenpüspököt választottak s akaratukat elfogadtatták az egész egyházkerülettel, Sinai Miklóst megfosztották még tanári állásától is. Azért hara-

gudtak rá, mert a nagytudományú férfiú állhatatosan küzdött a világiaknak az egyház kormányzatában való döntő szava ellen, viszont a nemesurak ragaszkodtak régi jogaikhoz és az addigi protestáns felfogáshoz. Ebből az esetből nagy pör támadt, beleavatkozott a királyi hatóság is, végül a világiak győztek, a történettudóst nyugalomba kényszerítették. — Sinai Miklósnak nemcsak tudományos módszere volt értékes, hanem kéziratainak anyaga is. Tanítványai, különösen a Budai-testvérek, sokat felhasználtak fáradozásainak gyümölcseiből.

Timon Sámuel (szül. 1675. július 20. Turna, Trencsén megye; megh. 1736. április 7. Kassa) jézustársasági áldozópap, tanár és házfőnök Nagyszombatban, Kassán és több más helyen. Korának legtudósabb történetírói közé sorolták, több munkáját még halála után is újból és újból kinyomatták. Míg elődei a középkori magyar történelemre nézve megelégedtek Bonfinius feldolgozásával, ő belevonta kutatásaiba az összes hozzáférhető forrásokat. Ezzel iskolát teremtett a jezsuita történetírók között. Álláspontja teljesen katolikus volt, de mindenütt visszament a legrégibb kútfőkre s az addigi történeti ismeretekkel szemben alapos revíziót végzett. — Synopsis novae chronologiae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Pars I. et II. Nagyszombat, 1714–1715. (Magyarország története Szent István királytól kezdve. Újabb kiadása: Epitome chronologica rerum Hungaricarum. Kassa, 1736.) — Imago antiquae Hungariae. Kassa, 1733. (A hunok, avarok és pogány magyarok története. Utóbb még négy kiadása.) — Imago novae Hungariae. Kassa, 1734. (A keresztény Magyarország történeti földrajza. Utóbb még három kiadása.)

A pragmatikus szellemű monografiák mellett egész sereg értekezés, vitairat és oklevélgyüjtemény jelent meg. Jeles történettudósok voltak: gróf Batthyány Ignác (1741–1798) egri kanonok, utóbb erdélyi püspök; Benczur József (1728–1784) pozsonyi evangélikus liceumi igazgató, utóbb királyi tisztviselő; Bél Károly András (1717–1782) lipcsei egyetemi tanár, a szász választófejedelem tanácsosa; Bolla Márton (1751–1831) kegyesrendi szerzetes, váci tanár, utóbb a piarista rendtartomány főnöke; Dezsericzky Ince (1702–1763) kegyesrendi szerzetes, a váci piarista rendház főnöke; Éder József Károly (1760–1810) nagyszebeni katolikus áldozópap és iskolaigazgató; Gánóczy Antal (megh. 1790) nagyváradi kanonok; Kazy Ferenc

(1695–1759) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár; Kercselich Boldizsár (1715–1778) zágrábi kanonok; Kolinovics Gábor (1698–1770) földbirtokos, országbírói titkár; Koller József (1745–1832) pécsi kanonok; Koppi Károly (1744–1801) kegyesrendi szerzetes, pesti egyetemi tanár; Korabinszky János Mátyás (1740–1811) pozsonyi evangélikus liceumi tanár, lapszerkesztő és könyvárus; Kovachich Márton György (1744–1821) pesti egyetemi könyvtárör; Palma Károly (1735–1787) jézustársasági áldozópap, utóbb kalocsai kanonok; Schmitth Miklós (1707–1767) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár; Schönwisner István (1738–1818) jézustársasági áldozópap, pesti egyetemi tanár, nagyváradi kanonok; Schwartner Márton (1759–1823) késmárki evangélikus liceumi tanár, utóbb pesti egyetemi tanár; Schwarz Gottfried (1707–1788) lőcsei evangélikus liceumi tanár, hessen-casseli szuperintendens; Szegedy János (1699–1770) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár; Tomka-Szászky János (1700–1762) pozsonyi evangélikus liceumi tanár; Turóczi László (1682–1765) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár; Wagner Károly (1732–1790) jézustársasági áldozópap, budai egyetemi tanár. Munkásságuk nyomán fény derült Magyarország históriájának számos homályos kérdésére. A politikai történelem, az egyháztörténelem és a históriai segédtudományok művelőihez hozzá kell még venni az irodalomtörténeti anyaggyűjtőket is Czvittinger Dávidtól kezdve Rotarides Mihályon, Bod Péteren és Horányi Eleken keresztül Wallaszky Pálig.

Irodalom. — Horányi Elek: Memoria Hungarorum. Három kötet. Bécs, 1775–1777. — Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. — Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711–1772. Budapest, 1876. — Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Pauler Tivadar: A budapesti tudomány-egyetem története. I. köt. Budapest, 1880. — Haan Lajos: Bél Mátyás. Budapest, 1879. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Karácsonyi János: II. Rákóczi Ferenc fejedelem vallomásai. Katolikus Szemle. 1903. évf. — Fraknói Vilmos: II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái. U. o. 1904. évf. — Márki Hugó:

Schwartner Márton. Budapest, 1905. — Marczali Henrik: A magyar történeti irodalom a XVIII. században. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Három kötet. Budapest, 1907–1910. — Zoltvány Irén tanulmánya A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest, 1907. — Vékony István: Bolla Márton, mint történetíró. Budapest, 1908. — Hauer Ferenc: Katona István emlékezete. Kalocsai érseki gimnázium értesítője. 1911. — Szekfü Gyula: A számüzött Rákóczi. Budapest, 1913. — Brisits Frigyes: Szent Ágoson és II. Rákóczi Ferenc vallomásai. Pécs, 1914. — Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. — Tóth László: Palma Károly Ferenc élete és munkái. Rózsahegy, 1914. — Ballagi Aladár: Az igazi Rákóczi. Budapest, 1916. — Markusovszky Sámuel: Bél Mátyás. Protestáns Esték. III. köt. Budapest, 1916. — Szigeti Ilona: Bél Mátyás német nyelvtana. Budapest, 1918. — Hóman Bálint: Tudományos történetirásunk megalapitása a XVIII. században. Budapest, 1920. — Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1924–1925. évf. — Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története. Budapest, 1925. — Gárdonyi Albert: A magyar történettudomány kezdetei. Protestáns Szemle. 1926. évf. — Losonczi Zoltán: Bél Mátyás és a magyar tudomány. Budapest, 1927.

CZVITTINGER DÁVID.

A MAGYAR ÍRÓK életére és munkáira vonatkozó adatgyüjtés első hatásosabb kísérletének érdeme CZVITTINGER DÁVID selmecbányai magyar nemesiíjú nevéhez fűződik. Írói lexikonát, a *Specimen Hungariae Literatae* című életrajz-gyüjteményt, külföldi iskolázása idején, 1711-ben, adta közre. Közel háromszáz magyarországi, erdélyországi, horvátországi és dalmátországi írót sorolt fel betűrendben; elmondta életük történetét, egybeállította munkáik címjegyzékét, közölte a róluk szóló véleményeket.

A kezdet nehézségeit nem sikerült leküzdenie. Életrajzaiban számos hiba bukkant fel, könyvcímei hiányosak voltak, kritikája nem volt. De kritikai érzék nélkül szűkölködtek az utána következő irodalomtörténeti anyaggyüjtők is az egész XVIII. századon keresztül, az ő könyvcímeikben és életrajzaikban is számos hézag és tévedés ejti zavarba az utókort, mindez együtt járt az úttörés rendkívüli nehézségeivel. Czvittinger Dávid nem támaszkodhatott előmunkálatokra, hazája könyvtáraitól elszigetelve külföldön dolgozott, gyakran a legszükségesebb segédeszközöket is nélkülözte. Így nem csodálható, ha jelentéktelen tollforgatókkal hosszasan foglalkozott, míg számos neves íróról csak röviden emlékezett meg. Munkájából többek között kihagyta Tinódi Sebestyént, Zrínyi

Miklóst, Gyöngyösi Istvánt; ellenben felvett a magyar írók közé több római pápát és magyar szentet. Az írókat, a jelentékteleneket is, mértéktelenül dícsérte; életrajzai a szertelen magasztalások tömjénfüstjében jelentek meg; szemében legtudósabb, leghíresebb, hasonlíthatatlan elméjű mindenki. Ahol csak tehette, szívesen ídézte mások ítéleteit, a tekintélyekre való hivatkozás szenvedélye volt, ő maga azonban nem bírált és nem jellemzett, csak dícsért. De ha írói lexikona magán viseli is a tapogatódzás nyomait, igyekezete mégis mélységes tiszteletet érdemel. Néhány külföldi írói lexikon és könyvtári katalógus birtokában bátran nekilátott feladata megoldásához, felkutatta a tanulmányai helyéhez közelebb eső németországi könyvtárakat, így gyüjtötte adatait. Hogy ennyit is adott, csodálatos; hogy eszményi tudományszeretettel dolgozott, becsületére válik.

Czvittinger Dávidot — a Specimen előszavának vallomása szerint — az a körülmény indította írásra, hogy a magyar írókról mindazideig nem jelent meg könyv. A külföldi tudomány odáig merészkedett szellemi gőgjében, hogy például Reimmann Jakab Frigyes német tudós nyilvánosan megsértette a magyarokat. (Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam insgemein, 1708.) Ez az ellenséges indulatú német úgy nyilatkozott, hogy a magyarok íróiról csak jelentéktelen adatokat lehetne összegyüjteni, hiszen a magyarok egy jó lovat vagy egy jó kardot mindig többre tartottak, mint egy érdekes könyvet. Híres nyilatkozata: «Wer kann mir de Scriptis et Scriptoribus Hungaricis eine Nachricht geben? Ich weiss niemand, den ich dir recommendiren könnte. Ich glaube auch nicht, dass jemals einer von dieser Materie was geschrieben habe oder auch was sonderliches habe schreiben können, denn die Ungarn haben jederzeit ein solches naturell gehabt, dass sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Sebel, als auf ein curieuses Buch gehalten». Az ilyen felületes rágalmak indították

Czvittinger Dávidot a magyarság védelmére, annál is inkább, mert úgy látta, hogy minden nemzet kebelében akadtak már szorgalmas férfiak, akik a tudósok életrajzi adatait és könyveik címeit a róluk szóló ítéletekkel együtt összegyüjtötték és kiadták. — Könyve meglepetést keltett a németek között: senki sem hitte volna, hogy a magyarok ilyen értékes írói nevekkel dicsekedhetnek. A Lipcsében megjelenő Acta Eruditorum című latinnyelvű kritikai folyóirat mindjárt 1711-ben megemlékezett a Specimenről s ezzel egész Európa tudományos világának figyelmét fölkeltette a magyarországi irodalom iránt. A néhány nyomtatott lapra terjedő latin szöveg azokat is tájékoztatta a lelkes magyar kutató könyvének tartalmáról, akikhez a Specimen nem jutott el. Reimmann Jakab Frigyes kénytelen volt védekezni: könyvtárának latin nyelven megjelent katalógusában a sértett hiúság hangján kicsinyelte a magyar szerző anyaggyüjteményének értékét. Érezte, hogy tekintélye megtépázva került ki a harcból s versenytársai könnyen szemére lobbanthatják elhamarkodott véleménymondását. A külföldi lexikonok szerkesztői és a nagyobb tudományos kézikönyvek szerzői ettől az időtől kezdve sorra felhasználták a Specimenben közölt életrajzi és könyvészeti adatokat. Az úttörő munkának tehát erős visszhangja volt, megjelenésével nemcsak tudományos érdekeket szolgált, hanem nemzeti hivatást is teljesített. — Megbecsülését mutatja az a tény, hogy szövegéhez utóbb többen írtak kiegészítéseket, javításokat, adalékokat, de ezeknek a nagyobbára kéziratban maradt pótlásoknak már alig volt valami hatása. (Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni tisztviselő és nyomdatulajdonos a XVIII. század első felében, Serpilius Sámuel Vilmos ugyanakkor, Fabó András a XIX. század második felében.) — Czvittinger Dávid életrajzának megírásával mindezek ellenére sem törődött senki; érdemeit elismerték ugyan az irodalomtörténeti anyaggyüjtők, de életadatainak egybeállításáról mindenki megfeledkezett. Bod Péter sem tudott bővebben szólni pályájáról a maga erdélyi elszigeteltségében, csak Specimenét említette néhány mondatban. Az ő Magyar Athenásához hasonló könyvet, úgymond, már hatvan esztendővel azelőtt adott volt a világra Czvittinger Dávid s ezt a művet nagy kedvességgel fogadta a tudós világ. «Ígérte volt, hogy azt a materiát bőven meg fogja dolgozni, arra ideje lévén. Ideje elég volt, mivel Selmecen, a maga hazájában, hivatal nélkül egyes állapotban sokáig élt, de az irigy és

rágalmazó nyelvek meghátrálták jó igyekezetében s író-pennáját elvetette. S még eddig más is ezen matériát meg nem dolgozta.» (Magyar Athenas, 1766.)

Czvittinger Dávid (szül. 1676 táján Selmecbányán; megh. 1743. március 18. Selmecbánya) felvidéki evangélikus polgár. Atyja nemesi származású selmecbányai lakos volt, ömaga Thököly Imre harcai és a felszabaditó török háborúk korában serdült fel, 1696-tól kezdve németországi egyetemeken tanult, különösen sokáig tartózkodott az altdorfi egyetemen. Hittudományi tanulmányai mellett legjobban a régi magyar könyvek érdekelték. Szülővárosába nem jó hírek érkeztek felőle, mert hitelezői az altdorfi egyetemen följelentették adósságai miatt. Irodalomtörténeti munkáját is az adósok börtönében fejezte be, ez azonban nem volt megbélyegző büntetés, inkább csak kényszer a rokonság számára, hogy fizessék ki a hitelezőket. A selmecbányai atyafiság valahogyan rendezte tartozásait, a hazatérő teológus átvette elhúnyt atyjától reámaradt örökségét s mint bányapolgár és háztulajdonos harminc esztendeig élt selmecbányai portáján. A hitelezőkkel és hatósági emberekkel később is sok baja volt, papságot nem kapott, irodalmi munkásságát abbahagyta.

Kiadások. — Davidis Czvittingeri Nob. Hung. Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit bibliotheca scriptorum, qui extant de rebus Hungaricis. Frankfurt és Lipcse, 1711. (A félezer oldalas negyedrétű kötetet Hont vármegye rendjeinek ajánlotta a szerző. Kétszázhatvankilenc magyarországi, erdélyi, horvát és dalmát íróról számolt be munkájában. Közölte az altdorfi egyetem tanárainak hozzáintézett üdvözlő verseit is.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: A magyar irodalomtörténetirás ismertetése. Budapest, 1877. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Budapest, 1893. — Perényi József: Irodalomtörténetirásunk első munkásai. Nagykanizsa, 1902. — Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva. 1923. évf. — Lukinich Imre: A magyar bibliografiaírás első kisérletei. Magyar Könyvszemle. 1925. évf. — Máté Károly: Irodalom-

történetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. évf. — Turóczi-Trostler József: Czvittinger Specimenjének német visszhangja. Magyar Nyelvőr. 1930. évf.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ÉS KRITIKA.

Az írói lexikonok mellett megjelentek ebben a században az első szerény rendszerezések is. A betűrendet ezekben a munkákban az időrend váltotta fel, a szerzők az anyag egy részét kiselejtezték, az írói életrajzok és könyvcímek elé művelődéstörténeti tájékoztatást illesztettek.

Árvai Mihály jézustársasági áldozópap irodalomtörténeti áttekintése még fölötte tapogatódzó kísérlet; bevezetésül szól az iskolák, könyvtárak, nyomdák történetéről; azután időrendben egybeállítja a koráig ismert tudományos írók sorozatát. *(Res literaria Hungariae,* 1735.) Szerves összefüggés nincs kísérletében, kevés hazai írót ismer, ezek közül felsorolja Szent Jeromost és Szent Mártont is. Rövid életrajzok, hiányos címek, néhol egy-egy dicsérő megjegyzés.

Nagyobb körültekintéssel fogott a rendszerezéshez Rotarides Mihály evangélikus pap. Irodalomtörténetének csak tervezetét adta közre, de ez a bevezetés kedvező képet nyujt alapos olvasottságáról és tudományos tehetségéről. *(Historiae Hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta,* 1745.) A kegyes olvasóhoz intézett elöljáró beszéde hazafias lelkességű. Mindenekfelett — úgymond — drága hazám szeretete ösztönzött

engem a munkára; ott akartam segíteni, ahol a legnagyobb a hiány. «Más nemzetek példájára a magyar nemzet elhanyagolt irodalmi termékeit és íróit elhagyott romjaikból és szomorú elaléltságukból, mintegy a sötétségből, miért ne hoznám napfényre?» Anyaggyüjteményének — folytatja tovább — csak alapvonalait bocsátja most közre, mert egyrészt nincs költsége az egész kézirat kinyomtatására, másrészt bővíteni is akar anyagkészletén; épen azért kérve kér mindenkit, hozzák tudomására a magyar irodalmi vonatkozású adatokat. Könyvének első fejezeteiben általános irodalmi kérdésekkel foglalkozott, további fejezeteiben a hazai tudományos élet megnyilvánulásait nyomozta; a középkorból csak néhány írót és könyvet ismert, de a XVI. század protestáns korszakától kezdve számos magyar és latin vallásos és tudományos szerzőt sorolt fel. Mai szemmel nézve természetesen fölötte hiányosnak látszik írói gárdája, ezen azonban csak a történeti fejlődés rendjét figyelmen kívül hagyó modernség csodálkozhatik. Nem is annyira az írók és munkáik érdekelték őt egyelőre, mint inkább az irodalmi jelenségekhez fűzhető filozofálás, a kútfők bírálata, az elvek. Annyi az általános mondanivalója, hogy fejtegetései többé-kevésbé a rendszertelenség benyomását keltik, gondolatait sűrűn ismétli, mondatait agyonzsúfolja közbevetésekkel. Nyelvét csak az értheti meg, aki nagyon jól tud latinul. Rotarides Mihály vitatkozó szellem, de egyúttal vonzó egyéniség és lelkes szív; büszke magyar érzése keresztülvonul egész munkáján.

A magyar irodalom történetének első rendszeresebb

áttekintését Wallaszky Pál evangélikus lelkipásztor írta meg *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* (1785) című könyvében. Ilyen egybeállításra — írja munkája bevezetésében — egyaránt szüksége van a külföldnek is, a hazának is; a külföld ismerje meg nemzetünk szellemi erejét, a haza tekintsen tisztelettel kiváló fiaira. Művelődéstörténeti és tudománytörténeti anyaggyüjtését négy szakaszra osztotta: az elsőben a húnok koráról szólt, a másodikban az árpádházi és vegyesházi királyok korát mutatta be, a harmadikban és negyedikben a mohácsi csatától a maga koráig terjedő idők kultúrhistóriai és bibliografiai anyagát csoportosította. A könytárakra, nyomdákra és iskolákra vonatkozó feljegyzések iránt nagyon érdeklődött, a tudományos irodalom könyvészeti adatait hangyaszorgalommal gyüjtögette, a szépirodalommal keveset foglalkozott. Fejtegetéseiben a költők jelentéktelen helyre szorultak. Legrészletesebben a XVIII. századot mutatta be, ennek a korszaknak latinnyelvű tudományos irodalmát ismerte legjobban, itt látta a legnagyobb fellendülést. A bírálattól általában tartózkodott, az írók megítélését az utókorra hagyta; vallomása szerint sem ideje nem volt a könyvében felsorolt munkák elolvasására, sem hivatottságot nem érzett a kritikára. Az utóbbi kijelentés inkább csak a szerénységnek megnyilatkozása, mert könyve bevezető részeiben több vitás kérdésről helyes ítélőtehetséggel szólt; későbbi megjegyzései is jó iskolázottságú tudományos gondolkodóra vallottak; ő azonban mégis elsősorban irodalomtörténeti anyaggyüjtő akart lenni s rendszerező kísérlete inkább csak első próba volt. Tudomá-

nyos elődeit megbecsülte, forrásait lelkiismeretesen megnevezte, jegyzeteit körültekintően kapcsolta fejtegetéseihez. Elnézést kért anyaggyüjtésének hiányaiért; ígérte, hogy egy új kiadásban ki fogja igazítani tévedéseit. Tudatosan — úgymond — senkit sem mellőzött az érdemesebb magyar tudósok közül, igazságtalan nem volt senkivel szemben. Az utókor méltán magasztalhatja a szerény lelkipásztort, hogy vidéki elszigeteltségében ilyen munkát alkotott. Míg a városokban lakó, könyvtárak segítségével dolgozó tudós tanárok csak sóhajtoztak egy ilyen munka után s tervezgetésük örök meddőségbe fúlt, a jámbor tótjai közt élő falusi prédikátor megírta az első hazai irodalomtörténetet.

Bod Péter magyarnyelvű írói lexikonát, a *Magyar Athenas*t (1766), nyomon követte Horányi Elek latinnyelvű írói életrajzgyüjteménye: a *Memoria Hungarorum.* (1775—1777.) Ebben a háromkötetes nagy munkában körülbelül ezerkétszáz magyarországi írót sorolt fel a szerző; elmondta az írók életrajzát, egybeállította könyveik címét, olykor tartalmukról is megemlékezett s közölte ajánló soraikat; egyéb megjegyzései többnyire dícséretek. Katolikus szelleme nem tette elfogulttá a másvallásúakkal szemben; hazafias büszkeséggel szólt mindarról, ami témája körébe esett. Életrajzai különböző terjedelmüek; jelentéktelen szerzőkről nem egyszer lapszámra írt, máskor még a híresebb költőkről is alig tudott néhány sort egybekeresgélni; mindez nem buzgalmán vagy tudásán mult, hanem forrásainak fogyatékosságán. Anonymusról, Janus Pannoniusról, Verbőczy Istvánról, Melius Péterről, Szenczi

Molnár Albertről, Pázmány Péterről, Káldi Györgyről, Apáczai Csere Jánosról, Bél Mátyásról bőven beszélt; Balassa Bálintról, Zrínyi Miklósról keveset tudott; Bessenyei Györgyöt és Dugonics Andrást, mint új írókat, csak röviden említette. Elismeréssel szólt több protestáns író munkásságáról, de Bod Péterben megemlítette a református vallási elfogultságot, bár észrevételéhez azt is hozzátette, hogy «ez a nagy férfiú elméjének kitűnő emlékeivel nem közönséges büszkesége Erdélynek».

A kor esztétikusa Szerdahelyi György volt. Mint a Jézus-társaság tagja alapos teológiai és filozófiai nevelésben részesült, a nagyszombati egyetemen a széptudomány és világi szónoklat tanszékén működött, az egyetemmel együtt 1777-ben átköltözött Budára, ekkor bocsátotta közre két kötetes rendszeres esztétikáját. (*Aesthetica sive doctrina boni gustus*, 1778.) Ezt az alapvető rendszerezését több más széptudományi munkája követte. Baumgarten német tudós nyomán dolgozott, de használt számos más szakmunkát is; Batteux, Lessing, Meier, Riedel, Schmidt, Sulzer könyvei mind megfordultak kezén; Home angol esztétikus széptudományi fejtegetéseit német fordításban olvasta. Foglalkozott az ízlés elméletével, a művészetekkel, a szép és rút fajaival, a jó és igaz szerepével; szólt a költészet céljairól, tárgyairól, műfajairól, részletesen tárgyalta a lírát, epikát, drámát. Alfieri, Ariosto, Calderon, Camoens, Cervantes, Dante, Milton, Molière, Osszián, Petrarca, Shakespeare, Tasso érdemeivel s több más külföldi klasszikus pályájával ő ismertette meg először a magyar olvasókat.

Latinnyelvű könyvkritikákat Spielenberg Pál pesti ügyvéd hírlapja közölt. *(Ephemerides Budenses,* 1790—1792.) Ezek a bírálatok formájukban és tartalmukban hasonlók voltak a magyarnyelvű ujságok akkori recenzióihoz; ismertették a könyvek tartalmát, dícsérték a szerzőket, olykor néhány megjegyzést tettek a tudományos munkák egyes állításaira. A pesti latin hírlap szabadgondolkodó szellemben iparkodott szolgálni a kritika ügyét, de azért hangja mérsékelt volt; egyrészt mert félt a hatóságoktól, másrészt, mert minden író ismerte egymást személyesen vagy levelezés útján. Nem is tartották volna méltányos dolognak, ha szigorúan szólnak az új könyvekről; így is akadt baja a lapnak a legkisebb észrevételre is kényes tudósokkal és előfizetőkkel. Mikor például egy névtelen recenzens 1790 őszén megbírálta Zsivics Mátyás pesti egyetemi tanár egyik hittudományi munkáját, ebből erős vita támadt a szerző és kritikusa között, a teológia sértődötten küzdött a racionalizmussal.

Írói életrajzok egybeállítói, könyvcímek gyüjtői, irodalomtörténeti áttekintések szerzői:

Árvai Mihály (szül. 1708. Kassa; megh. 1750. február 15. Boldogkőújfalu, Abaúj megye) jézustársasági tanár, később világi pap. Életének főbb állomásai: Trencsén, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Nagyvárad, Eger. Mint világi pap 1742-től kezdve falusi plébániákon működött: Jászladányban, Sirokon, Boldogkőújfalun. — Res literaria Hungariae. Kassa, 1735. (A 68 lapra terjedő kis füzet névtelenül jelent meg.)

Belnay György (szül. 1765. Trencsén megye; megh. 1809. október 26. Pozsony) előbb a pécsi akadémián a filozófia tanára, utóbb történettanár a pozsonyi királyi katolikus akadémián. Egyben könyvnyomtató is volt, mert apósa halála után megkapta annak

pozsonyi nyomdáját. Több jogi, történeti és földrajzi munkát írt latin és német nyelven. — Historia literarum bonarumque artium in Hungaria probatissimis scriptoribus synoptice deducta. Pozsony, 1799. (Magyar irodalomtörténet latin nyelven Wallaszky Pál könyve alapján s Árvai Mihály, Haner György, Horányi Elek, Katona István, Pray György és Rotarides Mihály munkáinak felhasználásával. Eredeti gondolat és új adat nincsen benne. Másfélszáz lapos könyv. A XVII. század végéig állítja össze a művelődéstörténeti és könyvészeti adatokat. Második kiadásában már a XVIII. század tudományosságát is felöleli: Pozsony, 1811.)

Benkő József (1740–1814) székelyföldi református lelkipásztor és földbirtokos. Életéről és munkáiról: a latinnyelvű történetírást tárgyaló fejezetben. — Transsilvania. Két kötet. Bécs, 1778. (Erdély államismerete. Második kötetének 20. fejezetében szemlét tartott az erdélyi tudósok seregén. A XVI–XVIII. századi erdélyi tudósokat vallásfelekezeti csoportokba osztotta: minden században belül külön szólt a katolikus, református, evangélikus és unitárius írókról.)

Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus lelkipásztor. Életéről és munkáiról: a latinnyelvű történetírókról szóló fejezetben. — A nagynevű szerző korán elhatározta, hogy Magyarország multjának és jelenének hatalmas méretű ismertetésében a magyar nyelv és irodalom fejlődésének történetét is be fogja mutatni, de ezt a tervét nem váltotta valóra, csak a régi magyar írásról szóló értekezését adta ki: De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio. Lipcse, 1718. (A 86 lapos könyvecskében azt óhajtotta bebizonyítani, hogy a pogány magyaroknak megvolt a maguk eredeti ősi írása.)

Debreczeni Ember Pál (szül. 1660. Debrecen; megh. 1710. Liszka, Zemplén megye) sárospataki református pap, utóbb losonci lelkipásztor, majd szatmári prédikátor. Sok zaklatása, üldözése, bujdosása közben is fáradhatatlanul gyüjtögette hazai egyháztörténeti adatait. Ennek a gondos anyaggyüjtésnek és értékes forrásnak az irodalomtörténetírás is jó hasznát veszi. — Nagy munkája: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. (A magyar református egyháztörténelemnek ezt az alapvető kéziratát Hollandiában nyomtatták ki, a címlapon nem a szerző neve áll, hanem a mű sajtó alá rendezőjének, Lampe Adolf utrechti hittudósnak, neve. Lampe

változtatásokkal és rövidítésekkel adta ki a magyar egyháztörténetíró munkáját, értékét így is felismerték a külföldi teológusok és historikusok. Megbecsülték a magyarok is. Bod Béter azt írja a szerzőről és művéről: «Ez sok bajjal s utánavaló járással egybeszedegetett könyv, melyben tett fáradságát nem lehet soha eléggé meghálálni: mivel ha ez a felette szükséges könyv nem volna, sok jó dolgokat kénytelenittetnénk nem tudni. Alkalmatosságot is szolgáltatott arra, hogy mások jobbat igyekezzenek írni az magyar ekklésiákról». Magyar Athenas. 1766.)

Dezsericzky Ince (szül. 1702. Nyitra; megh. 1763. november 16. Vác) kegyesrendi szerzetes. Tanári pályájának állomásai: Nyitra, Vác, Pest, Privigye, Győr. Az 1740-es években rendjének római központjában élt, 1748 után a váci piarista rendház élén állott. Nemcsak mint tudós, hanem mint egyházi szónok és rögtönző latin költő is híres volt. Történettudományi kérdésekben elkeseredetten vitázott a jezsuiták büszkeségével, Pray Györggyel; az utóbbi, mint a kritikai történetnyomozás híve, kétségbevonta a nagytudományú piarista historikus őstörténeti tanításainak helyességét s a minden kétes adatot szívesen fogadó anyaggyüjtéssel szemben szigorú kritikát kívánt. Az akkori idősebb szerzetesgeneráció ebben az állásfoglalásban tekintélyrombolást látott, de az ifjabb történetírói nemzedék és a külföldi tudományosság igazat adott Pray Györgynek. — Dezsericzky Incének az a könyve, amelyben a magyarországi latin irodalom állapotával foglalkozik, római tartózkodása idején jelent meg: Pro cultu litterarum in Hungaria vindicatio. Róma, 1743. (Czvittinger Dávid után és Rotarides Mihály mellett alig van valami jelentősége, de a szerző nem is irodalmi kutató volt, hanem történetíró. Ebben a nemben legtöbbet emlegetett munkája: De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria. Buda és Pest, 1748–1760. Öt kötetében összegyüjtötte a skythákra, húnokra, avarokra, kunokra és magyarokra vonatkozó adatokat Szent István koráig. Ez a müve sodorta vitába a piaristákat a jezsuitákkal, még az 1770-es években is folyt az irodalmi harc, a küzdelemben Pray György és társai maradtak felül.)

Haner György Jeremiás (szül. 1707. április 17. Kisd, erdélyi szász község; megh. 1777. március 9. Berethalom, Nagyküküllő megye) ágostai hitvallású evangélikus szuperintendens. A német egyetemekről

kitűnő hittudományi és történettudományi készültséggel tért vissza hazájába, itthon a medgyesi gimnáziumban tanított, majd több kisebb-nagyobb községben viselt lelkipásztori tisztet, míg végül az 1759. évi erdélyi szász evangélikus zsinat szuperintendenssé választotta. — De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis, adversaria. Két kötet. Bécs és Szeben, 1774–1798. (Magyarország és Erdély történetének forrásmunkáiról és a hazai történetírókról. Az értékes anyaggyűjtemény harmadik kötete kéziratban maradt. Ez a rész a XVIII. századi történetírókat foglalta magában.)

Horányi Elek (szül. 1736. február 15. Buda; megh. 1809. szeptember 11. Pest) kegyesrendi szerzetes. Gazdag nemesi családból származott, atyja Pest vármegye alispánja volt, anyja is előkelő szülők gyermeke. Iskoláit a budai, pozsonyi, kassai és győri gimnáziumokban végezte; tizenhat éves korában fölvették a kegyesrendi papnövendékek közé; kétévi próbaidejenek letelte után Pesten folytatta tanulmányait. Tudása és szorgalma jutalmául a piarista rendkormány Rómába küldte, tehetségével és latin tudásával itt is kitűnt, a természettudományi és hittudományi tárgyakat fényes eredménnyel hallgatta. Mielőtt hazatért, hosszabb tanulmányutat tett Olaszországban, Svájcban, Hollandiában, Angliában; itthon egy ideig a váci gimnáziumban tanított; 1759-ben áldozópappá szentelték. Rendi működésének és tanári pályájának további állomásai: Nyitra, Kecskemét, Szeged, Magyaróvár, Vác, Tata, Pest, Buda. Írói lexikonához ernyedetlen szorgalommal gyüjtögette az adatokat; utóbb felmentették a tanítás alól, csakhogy minél tökéletesebb gyüjteményt adhasson. Őt is a külföldi tudósoknak a magyarság szellemi életéről tett kicsinylő nyilatkozatai serkentették munkára, mint annak idején Czvittinger Dávidot és Rotarides Mihályt. Egész könyvtárakat kutatott át, csakhogy bebizonyíthassa, hogy a felületesen ítélkező ellenséges idegeneknek nincs igazuk. — Prodromus Hungariae Litteratae. Velence, 1770. (Írói lexikonának tervezete.) — Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi. Három kötet. Bécs és Pozsony, 1775–1777. (A 2000 lapnál nagyobb terjedelmű munka 1155 írót tárgyal azaz majd 700-zal többet, mint Bod Péter egy évtizeddel azelőtt. A szerző kegyeletes szavakkal emlékezett meg elődeiről:

Czvittinger Dávidról, Rotarides Mihályról, Bod Péterről; amint egy évtizeddel utóbb róla is dicsérettel szólt Wallaszky Pál, különösen kiemelve részrehajlatlanságát és elfogulatlanságát. A tudós piarista szerzetest több külföldi irodalmi társaság megválasztotta tagjának, írói lexikonát a németországi tudományos folyóiratok melegen bírálták.) — Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi. I. köt. Pest, 1792. (Több kötete nem jelent meg, mert senki sem adott pénzt kinyomtatására. A lelkes szerző hiába gyüjtött össze igen nagy anyagot ehhez a második kiadáshoz. A megjelent kötet 824 lap terjedelmű s az ábécé első három betüjével kezdődő írói neveket foglalta magában. Életrajzainak száma: 407. A legifjabb írói nemzedék tagjai közül már Bacsányi János is benne van a kötetben.) — Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri, quorum ingenii monumenta exhibet Alexius Horányi. Két kötet. Buda, 1808–1809. (A hazai és külföldi piarista írók és tudósok életrajzai. Számuk: 629. Különös figyelmet érdemlő életrajzokat kaptak a magyar kegyesrendiek közül: Benyák Bernát, Dugonics András, Endrődy János, Hannulik János, Koppi Károly, Pállya István, Révai Miklós, Simai Kristóf. A két kötet terjedelme közel 1800 lap.) — A felsoroltakon kívül még számos más történeti vonatkozású latinnyelvü munka, ezek között Kézai Simon krónikájának első kiadása. (1781.) A szerző érdeklődése sokoldalú volt; maradtak időszerü kérdéseket tárgyaló röpiratai, szónoki beszédei, költeményei; magyarul ritkán irt. — Kortársai fölötte megbecsülték írói munkásságát. A piarista írói lexikonhoz Schedius Lajos, a pesti egyetem evangélikus vallású esztétika-tanára, irt előszót, ebben magasztaló hangon emlékezett meg barátja szellemi erejéről. Elhúnytakor a magyar tudományos világ nevében Horvát István búcsúzott tőle s a Hazai Tudósitások hasábjain közreadott életrajzi vázlatában többek között igy nyilatkozott: «Ha a tudós Pray egykor becsmérelte is Horányi törekvéseit, tisztelték mégis és pedig forrón tisztelték azokat mind a hidegvérrel itélő hazafiak, mind a külföldi számos tudós társaságok, melyek vetekedten vetekedtek Horányinkat vagy díszes érdemeihez képest magasztalni vagy nevezetes gyülekezeteikbe társnak felvenni». (1809.)

Katona István (1732–1811) jézustársasági áldozópap, nagyszombati egyetemi tanár, utóbb kalocsai kanonok. Életéről és munkái-

ról: a latinnyelvű történetírókat tárgyaló fejezetben. — Irodalmi életrajzgyüjteménye (Status litterarum in Hungaria) kéziratban maradt, de Historia Criticájának egyes köteteiben a történeti érdekességű tudományos irodalmat is figyelemmel kísérte.

Kénosi Tősér János (szül. 1708. Kénos, Udvarhely megye; megh. 1772. június 27. Torockószentgyörgy, Torda-Aranyos megye) unitárius tanár és lelkipásztor. Életének főbb állomásai: Kolozsvár, Torda, a tordavidéki Bágyon, ugyanazon a vidéken Torockószentgyörgy. Két értékes adatgyüjteményt állított egybe: az egyik az erdélyi unitárius írók munkáiról (Bibliotheca scriptorum Transsylvano-Unitariorum), a másik az erdélyi unitárius nyomdákról szól. (De typographiis et typographis unitariorum in Transsylvania atque libris in iisdem impressis.) Mindkettő kéziratban maradt s így szélesebb körben nem hatott. Nem jelent meg nyomtatásban Uzoni Fosztó István unitárius pappal együtt készített egyháztörténete sem. Ebben a magyarországi unitáriusok históriáját fellépésüktől az 1770-es évekig mondta el. Kéziratos köteteit utóbb Kozma Mihály és Kozma János unitárius prédikátorok folytatták. (Historia ecclesiastica Transsylvano-Unitaria.)

Rotarides Mihály (szül. 1715. Csetnek, Gömör megye; megh. 1747. április 15. Vittenberga) ágostai hitvallású evangélikus teológus. Hat évig hitfelekezetének soproni liceumában tanult, huszonhárom éves korában beiratkozott a vittenbergai egyetem hallgatói közé. Itt határozta el, hogy Czvittinger Dávid munkáját folytatva megírja a magyarországi irodalom történetét. Adatgyüjtés céljából szorgalmasan kutatott a németországi könyvtárakban, sokat nélkülözött, minduntalan rászorult hittestvérei segítségére. Könyörgő levelekkel ostromolta Sopron város tanácsát, adományokat kért evangélikus hitfeleitől, mert folytatni akarta teológiai tanulmányait s író akart lenni hazája dicsőségére. Valósággal kéregetett s jólelkű emberek alamizsnájából tengette életét. Közben újból és újból bejárta Boroszló, Drezda, Halle, Hamburg, Hannover, Jena, Lipcse, Lübeck, Wolfenbüttel és egyéb német városok könyvtárait; a vittenbergai egyetem ajánlólevele és számos tudós férfiú elismerő sorai bizalmat keltettek személye iránt; az egyetemi tanárok és a német könyvtárak őrei szívesen támogatták anyaggyüjtő munkájában. 1742 tavaszán visszatért hazájába, hogy az itteni könyvtárak adataival is kiegészíthesse irodalomtörténeti jegyzeteit. Az utazás

ebben az időben nem kis dolog volt, mert az utasnak minden városban, minden hatóság előtt, minden vámnál igazolnia kellett magát, még egészségi állapotát is megvizsgálták, mielőtt útlevelét láttamozták volna. A siralmas külsejű teológus egész oklevéltárt hordott magával igazoló írásokból és ajánlólevelekből, mégis elég baja volt a különféle hivatalokkal; mindazonáltal bebarangolta az egész Felvidéket, átkutatta az evangélikus egyházközségek és előkelőbb nemesurak könyvgyüjteményeit; csak akkor került bajba, mikor 1744 februárjában vissza akart térni Németországba, hogy feldolgozhassa kivonatainak tömegét. Mária Terézia királynő ez időtájt újabb gátat állított a külfölddel való szellemi érintkezés elé; megtiltotta azt is, hogy valaki bármilyen iromány vigyen idegenbe; e rendelet alapján egy árvamegyei tót határőr feltartóztatta Rotarides Mihály szekerét, ládáit lefoglalta, igazoló iratait elszedte, őt magát elzárta. Hiába hivatkozott a tudós arra, hogy ő nem kereskedő, hanem egyetemi hallgató, azonkívül magyar nemesember is; csak nagy nehézség árán szabadult ki fogságából, holmiját így sem adták vissza, tudományos írásaiért Lengyelországból és Németországból egész harcot kellett vívnia ottani pártfogóinak segítségével. Még a vittenbergai egyetem is átírt ebben az ügyben a magyar királyi hatóságokhoz s kifejezte méltatlankodását, hogy ilyen módon bánnak el azzal a derék magyar ifjúval, aki nemzete dicsőségének gyarapítására szentelte életét s meg akarja írni a magyar irodalom históriáját. Végre mégis csak hozzájutott kéziratainak, de előbb a vámosok mindenféle büntetéspénz címén könyörtelenül megzsarolták. Érthető, ha többet nem volt kedve visszatérni hazájába, beteg is volt már, adósságai miatt eladta könyveit, elzálogosította kéziratait, egyre jobban magára maradt, gyötrelmes tüdőbaja ágynak döntötte. Harminckét éves korában halt meg Vittenbergában. — Nyomtatásban csak irodalomtörténeti Prolegomenái jelentek meg: Historiae Hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta, quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae literariam introductionem continentia prodeunt studio ac sumptu H. M. Hungari. Altonaviae et Servestae, 1745. (Eszerint könyve az osztrák örökösödési háború viharai alatt, Mária Terézia királynő uralkodásának hatodik esztendejében, jelent meg. A H. M. betük értelme: Hazafi Mihály. A hazafias szellem szembetünő jellemvonása a

szerzőnek. Felháborodva emlegeti Reimmann Jakab hírhedt nyilatkozatát: «A magyarok mindig olyan természetűek voltak, hogy jobban örültek egy nemes paripának és szép fegyvernek, mint egy szellemes és tudományos könyvnek». Igen — szól a német tudóshoz — a magyar nemzet elmaradt a szellemi téren, de hiszen állandóan fegyverrel kellett megvédenie nyugat kultúráját s még most sem élhet nyugodtan, mert ha kiejtené kezéből a fegyvert, a török újból elfoglalná Magyarországot. «Ha ez megtörténnék, a barbár és kegyetlen törökök bizony szomorú számüzetésbe kergetnék a germán múzsákat, feldúlnák a tudomány és költészet oltárát és tüzhelyét és talán magát Reimmannt is jó gyors és nemes paripák kiválasztására és megbecsülésére és a haza javának megvédésére, fényes fegyverek felöltésére kényszerítenék.» Könyvét egyébiránt egy neves német hittudósnak, Carpzovius Jánosnak, ajánlotta. Ez a nemeslelkü evangélikus férfiú szellemiekben és anyagiakban egyforma szivességgel támogatta, azért emlékezik meg róla olyan melegen munkájának ajánlólevelében.)

Schmeizel Márton (szül. 1679. Brassó; megh. 1747. Halle) egyetemi tanár. Erdélyből származott át Németországba, de itt is megőrizte szeretetét szülőföldjének ágostai hitvallású evangélikus szász népe iránt; mint jénai s utóbb mint hallei egyetemi tanár maga köré gyüjtötte a Németországban iskolázó erdélyi ifjakat, tudományos kutatómunkára nevelte öket s megalapitójává lett az erdélyi szász tudósok XVIII. századi történetirói iskolájának. Államismereti és históriai könyveit eleinte latin nyelven, utóbb németül bocsátotta közre. Kéziratos munkái közül kettőben foglalkozott a magyarországi és erdélyi tudományos irókkal. (Bibliotheca Hungarica, Notitia Principatus Transsylvaniae.)

Spielenberg Pál szerkesztőről és hirlapjáról, az 1790-es évek felvilágosodásának erről a jellemző vállalkozásáról: a latinnyelvü hirlapokat tárgyaló fejezetben.

Szerdahelyi György (szül. 1740. szeptember 29. Vát, Vas megye; megh. 1808. november 9. Pest) jézustársasági áldozópap, az esztétika első tanára a nagyszombati egyetemen, utóbb a budai egyetemen, végül a pesti egyetemen. Rendjének feloszlatása után az esztergomi főegyházmegye világi papjai közé lépett, Mária Terézia királynő ekkor nevezte ki (1774) egyetemi tanárnak az esztétika és világi szónoklat katedrájára. Tanszékét II. József császár uralkodása idején protestáns

utódjának, a német Werthes Frigyes Ágostonnak, adta át (1784); ő maga beosztást nyert a helytartótanács tanügyi osztályához s átvette a budai királyi katolikus gimnázium igazgatását. Egyházi pályáját mint boti apátúr és váci kanonok fejezte be. Hatvannyolc éves korában halt meg. Bár magyar családból származott, mégsem volt lelkes magyar ember; a nemzeti törekvéseket gyanakodó lélekkel szemlélte; a latin nyelv uralmáért kitartóan küzdött. Mikor az 1807. évi országgyűlés nemesurai felszólaltak a magyar nyelv iskolai tanítása érdekében, mint a váci káptalan követe mindenáron ellene mondott a buzgó óhajtás teljesülésének, sőt még azt az ellenérvet is megkockáztatta, hogy a nem-magyarajkú hazai ifjúság nem kényszeríthető a maroknyi magyar ifjúsághoz való alkalmazkodásra. (Méltatlan a papi javadalom élvezetére: kiáltottak rá az elkeseredett magyar nemesurak; annál jobban dicsérték fellépéséért aulikus pártfogói a bécsi udvari hivatalokban és I. Ferenc előtt.) A magyar költők előtt nem állott jó hírben, mert cselszövőnek és bosszúállónak tartották; Révai Miklóst teljes erővel el akarta ütni egyetemi tanárságától; Virág Benedek is panaszkodik ellene Kazinczy Ferenchez írt egyik levelében s exjezsuita voltára célozva gúnyos szójátékkal «ama budai Jézus-unta» néven említi. (1802.) — Szerdahelyi György költő és szónok is volt; latin alkalmi költeményeinek egy részét 1767-től kezdve nyomatta ki; legszívesebben az uralkodóház tagjainak és magasrangú uraknak tiszteletére zendítette meg lantját. — Aesthetica sive doctrina boni gustus. Két kötet. Buda, 1778. (Baumgarten német esztétikus a XVIII. század közepén latinnyelvű Aestheticájával megteremtette a rendszeres széptudományt; elvont tanításait Sulzer népszerűsítette Allgemeine Theorie Der Schönen Künste című művében; kettőjük rendszerének erős figyelembevételével készült a magyar szerző esztétikája. Itthon szívesen dicsérték könyvét, de Németországban nem tett hatást. Nem találtak benne eredetiséget.) — Ars poetica generalis. Buda, 1783. (Általános poétika. Négy fő műfaji csoportja: az elbeszélő költészet, a drámai költészet, a lírai költészet, a tanító költészet.) — Poesis narrativa. Buda, 1784. (Az elbeszélő költészetről. A legelőkelőbb epikai műfajnak az eposzt tartja, de nem ellensége a regénynek sem.) — Poesis dramatica. Buda, 1784. (A drámai költészetről. A színműíróktól megköveteli, hogy tollukat az erkölcsi nevelés szolgálatába állítsák, úgy

mint az iskolai drámák szerzői.) — Silva Parnassi Pannonii. Buda, 1788. (Latin verseinek gyüjteménye.) — Főmunkáját kivonatosan Szép János fordította magyarra: Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya. Főtisztelendő Szerdahelyi György úrnak nyomdoki után írá Szép János. Buda és Pest, 1794. (A fordító szombathelyi, utóbb kassai, végül jászberényi gimnáziumi tanár volt, latin és magyar költő, Julius Caesar munkáinak megszólaltatója magyar nyelven.)

Szörényi Sándor (szül. 1664. február 24. Nyitra; megh. 1719. szeptember 16. Nagyszombat) jézustársasági áldozópap. Tanár, igazgató és házfőnök volt Kassán, Lőcsén, Grácban, Bécsben, Nagyszombatban. Több hittudományi vonatkozású munkája jelent meg latin nyelven. Egyik kéziratban maradt latin munkájában (1718) egybeállította az általa ismert és méltányolt magyarországi tudósok életrajzi adatait. Ez a gyüjtemény körülbelül száz íróval többet ismertet, mint Czvittinger Dávid könyve. (Pannonia docta, scriptores Hungaros complectens.)

Wallaszky Pál (szül. 1742. január 29. Bagyán falu, Hont megye; megh. 1824. szeptember 29. Jolsva, Gömör megye) ágostai hitvallású evangélikus lelkipásztor. Szegény tót jobbágyok gyermeke volt. A selmecbányai, rimaszombati és pozsonyi evangélikus gimnáziumokban tanult, két évig nevelő volt Losoncon, azután újból visszament Pozsonyba, itt jeles tanárai, különösen Benczur József és Tomka-Szászky János, jótékonyan hatottak tudományos fejlődésére. Magyarul, németül, tótul, latinul, görögül és héberül minden szöveget tökéletesen értett, történeti és filozófiai tájékozottsága széleskörű volt. Huszonöt éves korában beiratkozott a lipcsei egyetem hittudományi karára, tanulmányaiban Bél Mátyás fia, Bél Károly András történettudós, irányította, ekkor már serényen gyüjtögette az adatokat irodalomtörténeti munkájához. Hallében és Vittenbergában is tanult, az utóbbi helyen átnézte Rotarides Mihály ottmaradt kéziratait, Berlinben szintén megfordult, meglátogatott több más német várost is. Itthon 1769-ben a békésmegyei Tótkomlós választotta meg evangélikus papjának, ezt a tisztjét csakhamar fölcserélte a pestmegyei cinkotai prédikátorsággal, néhány évvel később átment a gömörmegyei jolsvai lelkipásztorságra. Ebben a magyar-tót evangélikus gyülekezetben maradt haláláig; itt

húnyt el nyolcvankét éves korában. A magyar haza és a nemzeti mult lelkes szeretetétől áthatott férfiú volt, de ragaszkodott tót anyanyelvéhez is. Felvidéki hittestvérei a püspöki állásra öt tartották legérdemesebbnek, de ezt a megtiszteltetést elhárította magától. Általános megbecsülését mutatja az ötven éves papi jubileuma alkalmával 1819-ben akarata ellenére rendezett széleskörü ünneplés: a gömöri világi urak és lelkésztársai tömegesen vonultak fel a hálaadó istentiszteletre s a Jolsván állomásozó huszárok tisztikara szónoklattal és zenével ünnepelte a példás életü lelkipásztort. Az is jellemző köztiszteletben álló egyéniségére, hogy Jolsva katolikus földesura, Koháry Antal herceg, évenkint száz arannyal ajándékozta meg s készséggel teljesitette minden kérését evangélikus hívei ügyében. — De Stephano Werbőczyo jurisconsulto Hungariae celeberrimo dissertatio. Lipcse, 1768. (Verbőczy István életrajza és jogtudományi érdemei.) — Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Mathia Corvino de Hunyad in Hungaria. Lipcse, 1769. (A magyar müveltség Mátyás király korában.) — Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus. Pozsony és Lipcse, 1785. (A 366 lapra terjedő könyvet utóbb átdolgozta, adatait a XIX. század első évtizedéig kiegészitette s második kiadásban is közrebocsátotta: Buda, 1808.)

Weszprémi István (szül. 1723. augusztus 13. Veszprém; megh. 1799. március 13. Debrecen) debreceni főorvos. Dunántúli református családból származott, iskoláit Pápán, Sopronban és Debrecenben végezte, az orvosi tudományokat a svájci, hollandiai és angol egyetemeken hallgatta. Mikor hazatért, a magyar királyi helytartótanács rendeletére honositania kellett orvosi oklevelét. Kénytelen volt külföldön megszerezni doktorátusát, mert protestáns ember ebben az időben igen nagy akadályokra talált a Habsburg-monarchia egyetemein. Utóbb Mária Terézia királynő mégis kitüntette aranyláncon függő nagy aranyérmével, annyira kitünt az orvoslás müvészetében és a nép egészségügyi gondozásában. Mint Debrecen város tiszti orvosa és népszerü orvosi könyvek irója országos hirnévre tett szert. Hetvenhat éves korában halt meg. Nevének emlékét ma is őrzi a Weszprémi-kódex. — Egyik, Londonban megjelent latin gyógytudományi tanulmányát francia és angol nyelvre is lefordították. Magyar nyelven ő adta ki az első bábakönyvet, hasznos oktatásokat irt a kis gyermekek

helyes ápolásáról is. — Succincta medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographia. Négy kötet. Lipcse és Bécs, 1774–1787. (Hazai orvosok életrajzai, továbbá értekezések a magyar bibliafordításokról, régi pénzekről, feliratokról, levelekről, a leydeni akadémia magyar tanulóiról, a tudós magyar nőkről, a magyar alchimistákról, a budai gyógyszerészekről. A terjedelmes gyüjteményes munka a rendszertelenség benyomását kelti; vegyes tartalmának az az oka, hogy a szerző egyrészt kifogyott az orvostudományi írókból, másrészt nem helyezhette el folyóiratokban nyilvánosság elé kívánkozó tudományos értekezéseit.)

Irodalom. — Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. Pest, 1868. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Ifj. Szinnyei József: A magyar rodalomtörténetírás ismertetése. Budapest, 1877. — Balogh Ferenc: A magyar protestáns egyháztörténet irodalma. Debrecen, 1879. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Kanyaró Ferenc: Erdély első bibliografusai. Magyar Könyvszemle. 1896. évf. — Perényi József: Irodalomtörténetírásunk első munkásai. Nagykanizsa, 1902. — Badics Ferenc: A magyar történetírás és irodalomtörténet. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Bleyer Jakab: Klopstock egy magyar irodalomtörténetíróról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. évf. — Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. Budapest, 1910. — Zsilinszky Mihály: Wallaszky Pál élete. Budapest, 1910. — Juhász Vince: Dezsericzky Ince élete és művei. Budapest, 1915. — Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva. 1923. évf. — Gragger Róbert: Egy magyar tudós sorsa. Rotarides Mihály. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest. 1925. — Lukinich Imre: A magyar bibliografiaírás első kísérletei. Magyar Könyvszemle. 1925. évf. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. évf. — S. Szabó József: Wallaszky Pál sírirata. Debreceni Szemle. 1929. évf. — Turóczi-Trostler József: Czvittinger Specimenjének német visszhangja. Magyar Nyelvőr. 1930. évf.

A NYELVTUDOMÁNY.

A NYELVTUDOMÁNYI irodalomban SAJNOVICS JÁNOS jézustársasági áldozópap *Demonstratiója* (1770) keltett nagy feltűnést. A tudós jezsuita atya összehasonlította a magyarok nyelvét a lappok nyelvével s arra az eredményre jutott, hogy a magyar és a lapp egy hajdanában egységes ősnyelv két külön fejlődött származéka. Az ősnyelv eltűnt, de leánygyermekei megmaradtak; s ha ma már nem érti is meg egymás beszédét a magyar és a lapp, volt idő, mikor nyelvük azonos volt. Sajnovics János a nyelvrokonság elmélete tekintetében józan elveket hirdetett. Nem elégedett meg puszta szóegyeztetésekkel, hanem grammatikai szempontból is összehasonlította a két nyelvet. Hogy a nyelvek az idők folyamán megváltoztatják alakjukat, annak bizonyítására közzétette a Halotti Beszédet. Ennek teljes szövege az ő munkájában jelent meg először.

A magyar-lapp nyelvrokonság bizonyítgatása nem tetszett az egykorúaknak. A nemzeti önérzetet sértette az új atyafiság. Barcsai Ábrahám versben is kifejezte a magyarság megbotránkozását: «Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket, Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket». A tiltakozások gúnyos és bosszús hangjai annyira elkedvetlenítették a jeles érdemű jezsuitát, hogy visszavonult a nyel-

vészkedéstől. Akadtak azonban hívei is. Molnár János lelkes hexameterekben ünnepelte, Dugonics András az ő nyomdokain haladva tört lándzsát regényeiben az északi rokonság mellett.

A magyar tudósok közül Gyarmathi Sámuel erdélyi orvos védte a finn-ugor nyelvrokonságot *Affinitas*ában. (1799.) Vizsgálódásai az osztyák nyelven kívül a finn-ugorság valamennyi nyelvére kiterjedtek. A szavak hasonlóságának kihüvelyezésén kívül a nyelvtani szerkezetek egyezőségére is figyelemet fordított. Nagy szorgalommal gyüjtött anyagát Révai Miklós a következő század elején gondosan felhasználta a maga nyelvhasonlításában.

Egyébiránt a kor nyelvhasonlítása teljesen ötletszerű volt. A vallásos tudósok a zsidó nyelv-eredet álláspontjának helyességét vitatták, egyesek a világ akkor ismert összes nyelveihez hasonlítgatták a magyart. Molnár János a magyar-zsidó nyelvrokonságot pártolta, Kalmár György perzsa és török nyelvi egybevetéseket tett, Beregszászi Nagy Pál a sémi és indogermán nyelvrokonság mellett foglalt állást. Sok naiv szóegyeztetés jelent meg ebben az időben a tudományos könyvek lapjain, sok ábrándos feltevés terelte téves utakra a buzgó kutatókat.

Nyelvtudósok:

Beregszászi Nagy Pál. (szül. 1750 körül Nagymuzsalyban, Bereg megye; megh. 1828. május 18. Végardón, Zemplén megye) sárospataki református kollégiumi tanár. Hadi lábon állt a nyelvújítókkal, de tudományosságát még ellenségei is megbecsülték. Sárospataki tanársága előtt mint rendkívüli tanár az erlangeni egyetemen a keleti nyelveket adta elő, sárospataki tanársága után kis birtokának jövedelméből élt. —

Parallelon inter linguam persicam et magyaricam dictum. Erlangen, 1794. (Magyar-perzsa párhuzamok.) — Comparatio linguae turcicae cum hungarica. (Magyar-török párhuzamok.) — Über die Aenlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen. Lipcse, 1796. (Nyelvi egybevetések minden hozzáférhető keleti nyelvvel.) — Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797. (Újabb rokonítások.) — Dissertatio philologica de vocabulorum derivatione ac formatione in lingua magyarica. Pest, 1815. (Ezt a munkáját a szatmári rendek ezer forinttal jutalmazták, hogy annál eredményesebben folytathassa a nyelvújítás elleni harcot.) — Pennaháború. Sárospatak, 1820. (Kazinczy Ferencet támadó iratának a Tudományos Gyüjtemény nem adott helyet, ezért adta ki felszólalását önállóan.) — Dissertatio de natura, indole et qualitate linguae magyaricae. Pest, 1828. (Délibábos nyelvészeti állítások.)

Gyarmathi Sámuel (szül. 1751. július 15. Kolozsvár; megh. 1830. március 4. Kolozsvár) orvosdoktor. Tanulmányait Kolozsvárt, Nagyenyeden és Zilahon végezte, Bécsben orvosdoktori oklevelet szerzett, egy ideig Ráday Gedeon két fiát nevelte, utóbb orvosi gyakorlatot folytatott Erdélyben. Hunyad megye főorvosa volt, Déván élt, azután átment Bethlen Gergely szolgálatába udvari orvosnak és nevelőnek. Egyik tanítványával évekig tartó tanulmányutat tett Németországban, megismerkedett számos jeles tudóssal, különösen a göttingai egyetem tanáraival kötött szives barátságot. Itthon még tiz évig tanított a zilahi református kollégiumban, öregségét nyugalomban töltötte. Hetvenkilenc éves korában halt meg. — Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Két kötet. Kolozsvár és Szeben, 1794. (Kéziratával pályázott a bécsi Hadi Történetek 1789. évi grammatikai jutalomtételére, de nem nyert, az erdélyi rendek azonban kinyomatták munkáját, ötszáz forint tiszteletdíjat is juttattak számára.) — Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata. Göttinga, 1799. (Megjelenésében göttingai barátainak nagy érdemük volt, de a mű méltónak is mutatkozott a bizalomra: ismertté és becsültté tette szerzője nevét a külföldön.)

Kalmár György (szül. 1726. Tapolcafő, Veszprém megye; megh. 1781 után ismeretlen helyen) kalandos életü tudós. A debreceni református kollégiumban a papi pályára készült, a németországi, hollandiai

és angol egyetemeken a keleti nyelveket tanulta, járt a törökök és perzsák közt, 1770-ben a kecskeméti református iskolában tanított. Különc viselkedésű, elhanyagolt külsejű ember volt, nagy nyelvtehetség. Nagy tudása nem állt arányban alkotó erejével, különös állításai a külföldön élénk vitát keltettek. Hittudományi és nyelvészeti vonatkozású munkáin kívül számos alkalmi magyar és latin verset is írt. — Prodromus idiomatis scythico-mogorico-hunno-avarici sive adparatus criticus ad linguam Hungaricam. Pozsony, 1770. (A magyar nyelv szókincsében található iráni eredetű elemek vizsgálata; a kritikátlan és logikátlan szóegyeztetések mellett számos eredeti ötlet. «Míg Prodromusát Landerernél nyomatta, egy kerti nyaralóban töltötte a telet; fázva, koplalva s nyakiglan ülve a szalma közt:» írja róla Kazinczy Ferenc.) — Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accomodatae. Lipcse, 1772. (Ez a könyve is barátai költségén jelent meg; lefordították németre és olaszra is.)

Molnár János (1728–1804) jézustársasági áldozópap, később szepesi kanonok. Életéről és munkáiról: a magyarnyelvű hírlapokat és folyóiratokat tárgyaló fejezetben. Szóhasonlításai a Magyar Könyvház lapjain jelentek meg.

Sajnovics János (szül. 1733. május 12. Tordas, Fehér megye; megh. 1785. március 1. Buda) jézustársasági áldozópap. Tehetséges matematikus és csillagász volt, ezért a Jézus-Társaság Bécsbe küldte Hell Miksa európai hírű jezsuita-asztronómus mellé, hogy a császári udvari csillagvizsgálóban továbbképezze magát. Mikor Hell Miksa 1768 áprilisában a Nap előtt elvonuló Venus-bolygó megfigyelése végett az északi Jeges-tenger mellé utazott, magával vitte útitársul. Vardő szigetén maradtak a következő esztendő első felében is. Sajnovics János ekkor vette észre, hogy a magyarok és a lappok nyelve egyezéseket mutat s megjelenésükben és szokásaikban is vannak hasonlóságok. Visszajövet hét hónapot töltött Kopenhágában, a dán tudós társaság előtt beszámolt vizsgálódásainak eredményeiről, ugyanott kinyomatta kéziratát. (1770.) Itthon egyideig a nagyszombati egyetem csillagvizsgálójában dolgozott, utóbb a matematika tanára lett a budai egyetemen s eredményes éveket töltött a Nagyszombatból Budára áthelyezett csillagvizsgáló szolgálatában is. Ötvenkét éves korában halt

meg. — Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Hafniae, 1770. (E kopenhágai kiadás mellett megjelent utóbb egy magyarországi kiadás is: Nagyszombat, 1771. Az utóbbi kiadásban tette közzé a szerző a Halotti Beszéd szövegét.)

Irodalom. — Imre Sándor: Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Budapest, 1880. — Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre. Budapesti Szemle. 1880. évf. — Munkácsi Bernát: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. Magyar Nyelvőr. 1882. évf. — Háhn Adolf: Gyarmathi Nyelvmestere. Budenz-album. Budapest, 1884. — Hám Sándor: Sajnovics János élete és Demonstratiója. Esztergom, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Pécsi Ödön: Molnár János élete és munkái. Szeged, 1896. — Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények. 1898. évf. — Halász Ignác: A magyar szófejtés történeti fejlődése. U. o. 1903. évf. — Pinzger Ferenc: Hell és Sajnovics vardői útja. Kalocsai érseki gimnázium értesitője. 1912. — U. az: Hell Miksa emlékezete. Budapest, 1920. — Kelényi Ottó: A magyar csillagászat története. Budapest, 1930. — Csűry Bálint: Adatok Kalmár György életéhez. Erdélyi Múzeum. 1931. évf.

A POLITIKAI IRODALOM.

Második József és II. Lipót uralkodása alatt — az 1780-as években és az 1790-es évek elején — a radikális társadalmi bírálatoknak és merész politikai tervezgetéseknek olyan rohama indult meg a feudális rend ellen, hogy ezt a szabadgondolkodó mozgalmat alig lehet megmagyarázni a megelőző emberöltők mélyen vallásos felfogásából. A külföldi szabadelvű olvasmányoknak és az akkor meghonosodó szabadkőműves páholyok munkásságának mindenesetre nagy hatásuk volt a műveltebb nemzetrétegekre, Mária Terézia két utóda is kedvét lelte a felvilágosodás terjesztésében, a francia forradalmi szellem világdivata is elvégezte a maga átképző munkáját: mégis fölötte feltűnő, milyen elkeseredett hangon támadták egyes nemesek és papok a kiváltságaiknak annyira kedvező hagyományos társadalmi rendet. Egyrészt a túlságba hajtott hitbuzgalmi nevelés visszahatása köszöntött itt be, másrészt az akkori világ sok gyötrő igazságtalansága indította támadásokra az emberiesebben gondolkodó lelkeket és a forradalmi hangulatra hajlamosabb kedélyeket.

A politikai és társadalmi mozgalmak vezető szellemei nagyobbára latinul írták könyveiket és röpirataikat.

Benkő Sámuel miskolci orvos azok közé a szabad-

elvű gondolkodású magyar írók közé tartozott, akik örömmel üdvözölték II. József korszakát. Inkább óhajtotta a felvilágosult abszolutizmust, mint a konzervatív nemesi uralmat. A vármegyei rendszer nyomását olyan súlyosnak tartotta, hogy szívesen vállalkozott a jogegyenlőségért küzdő fejedelmi önkényuralom igazolására. *(Tentamen,* 1787.) — Belnay György pozsonyi tanár szintén felhívta a figyelmet a nemesi uralom gőgjére s arra a szűkkeblű vármegyei rendszerre, mely a nem-nemes-családok gyermekeitől megtagadta a hivatalviselés jogát. A konzervatívok az ország összeomlásával ijesztgették a magyarságot, ha a nemzet netalán rátérne a reformok útjára, Belnay György ezzel a föltevéssel szemben rámutatott arra, hogy az ország hátramaradásáért a nemesség a felelős. *(Reflexiones,* 1790.) — Gróf Batthyány Alajos nagybirtokos szintén síkra szállt a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméiért. Radikális reformjavaslataival a forradalmat iparkodott megakadályozni. Sürgette a nép felszabadítását, követelte a kiváltságos osztályok megfékezését, tiltakozott az ellen, hogy az egyházi rend irányítsa a többi társadalmi osztályt. Felszólította a kormányt, vegye kezébe a papi vagyont, oszlassa fel a szerzetesrendeket. *(Ad amicam aurem,* 1790.)

Az újító irány idealistái visszautasították az erőszakos átalakulás gondolatát, de egyesek nem féltek a forradalomtól. A francia jakobinusok eszméit mindenekelőtt Martinovics Ignác iparkodott meghonosítani. Hangoztatta a népfelség elvét, a kormányforma megválasztásának jogát, a tisztviselők felelősségét; magasztaló

hangon szólt a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméiről; követelte a rendi szervezet bilincseinek összezúzását; izgatta a népet elnyomói ellen s az elnyomókat megfenyegette a nép erejével. Rámutatott arra, hogy a király miként használja ki hatalmi helyzetét, a nemesség miként szipolyozza a jobbágyságot, a papság miként tartja féken a népet. A nyomorgó falusi lelkészeket fényben élő főpapjaik ellen lázította, a híveket az egyházi vagyon ellen ingerelte. Röpirataiban a magyar nemesség és a magyar papság visszataszító színben lép az olvasó elé. (*Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae,* 1790; *Oratio de Leopoldo rege,* 1792; *Status regni Hungariae,* 1792.)

Hajnóczy József szintén veszélyben látta Magyarország jövőjét, ha a politikai és társadalmi átalakulás ügye továbbra is függőben marad. Ez a higgadt gondolkodó olyan reformokat sürgetett, amelyeket utóbb csak hat küzdelmes évtized tudott megvalósítani. Hirdette a törvény előtti egyenlőséget, az egyesülés és gyülekezés szabadságát, a cenzura eltörlését, a közteherviselést, a ranghoz-rendhez nem kötött hivatalképességet, a szabad birtokszerzés jogát, a letelepülés és kivándorlás megengedését. Új alapon kívánta szervezni az országgyűlést s azt vitatta, hogy az új királlyal joga van a nemzetnek új szerződésre lépni. (*Dissertatio,* 1791; *De comitiis regni Hungariae,* 1791; *Extractus,* 1792; *De diversis subsidiis publicis dissertatio,* 1792.)

Nem csodálható, ha az ilyen elmélkedőket a királyság hívei a haza legnagyobb ellenségei közé sorozták. A nyilt üldözés hamar elkövetkezett. II. József és II. Lipót

uralkodása alatt a szerzők szabadon terjeszthették röpirataikat, de I. Ferenc kormánya fenyegető állást foglalt el velük szemben. Az elnémított forradalmárok lázító fölhívásokon gondolkodtak s összeesküvésben keresték eszméik megvalósítását. Merész lépésük vesztüket okozta. Martinovics Ignác és Hajnóczy József feje a hóhér pallosa alatt hullott le, társaik vagy vérpadra jutottak vagy börtönbe kerültek.

A régi rendet védő névtelen röpiratok szerzőin kívül a következő név szerint ismert konzervatív politikai írók említhetők: Billisics Alajos volt pálosrendi szerzetes, pécsi áldozópap; Csapodi Lajos volt jezsuita, egyetemi tanár, veszprémi kanonok; Döme Károly esztergom-egyházmegyei áldozópap, utóbb pozsonyi kanonok; Horányi Elek kegyesrendi szerzetes, az irodalomtörténeti anyaggyűjtés érdemes munkása; Katona István volt jezsuita, egyetemi tanár, a kalocsai érseki könyvtár őre; Kenyeres József volt jezsuita, rozsnyói kanonok; Molnár János volt jezsuita, egyetemi tanár, szepesi kanonok; Móré György kapucinus szerzetes, bécsi magyar hitszónok; Pray György volt jezsuita, egyetemi könyvtárőr, nagyváradi kanonok; Vajkovics Imre volt jezsuita, kalocsai kanonok; Zsivics Mátyás pécsi kanonok, egyetemi tanár; Zsolnai Dávid veszprémi kanonok, káptalani követ II. Lipót országgyűlésén. A volt jezsuiták erősen harcoltak egyházuk érdekében, míg a piaristák közül többen a felvilágosultak mellé álltak. A pesti szabadkőműves páholy nagymestere, a pozsonyi születésű báró Schaffrath Lipót (1734–1808), kegyesrendi szerzetes volt; a váci születésű Koppi Károly (1744–1801) egyetemi tanár szintén a piarista rend kebelébe tartozott; de míg az előbbi egyházi kitüntetésekkel végezte pályáját, az utóbbit vidéki számüzetésre ítélte I. Ferenc kormánya.

Politikai írók:

Batthyány Alajos gróf (1750–1818) császári és királyi kamarás, nagybirtokos. Ifjúkorában jezsuita papnövendék volt, utóbb a katonai pályára lépett, a II. József halálát követő országgyülésen a főrendek között a jogegyenlőségért küzdött. A vallást magasztalta, de a papságra haragudott; ezért illette írásaiban Szaicz Leó szervitarendi szerzetes

«papramorgó, törvényrontó, országháborító, hazaáruló» címekkel. Politikai munkái névtelenül jelentek meg. — Ad amicam aurem. Négy füzet. Hely nélkül, 1790–1791. (Ebben a fő munkájában Montesquieu és Rousseau hű tanítványa.) — Ad utramquem aurem. Hely nélkül, 1791. (Válasza Szaicz Leó támadó iratára.)

Belnay György (1765–1809) a pozsonyi királyi katolikus akadémián a történelem tanára és az egyik pozsonyi nyomda tulajdonosa. — Reflexiones cunctorum Hungariae civium non nobilium. Pozsony, 1790. (A névtelenül megjelent politikai röpirat Magyarország összes nemnemes polgára nevében támadja a nemességet, utal a nép szörnyű elkeseredésére, forradalommal fenyegeti az uralkodó osztályokat. A feudális rendszer jogbitorlás; Franciaország példája megmutatta, mit várhat az arisztokrácia a jövőben.)

Benkő Sámuel (1743–1825) székelyföldi származású miskolci orvos, Borsod vármegye fő fizikusa azaz tisztiorvosa. Filozófiai és orvostudományi munkáival a külföldön is becsült nevet szerzett. A dijoni francia tudós társaság megjutalmazta, a mantovai olasz akadémia megdicsérte munkáiért. — Tentamen philopatriae in monarchiis et aristocratiis promovendae philosophicum. Bécs, 1787. (Ezért az állambölcseleti művéért II. József császártól jutalmat nyert.)

Hajnóczy József (szül. 1750. május 3. Modor, Pozsony megye; megh. 1795. május 20. Buda) ügyvéd, utóbb királyi tisztviselő. Nemes eredetű evangélikus papcsaládból származott, tanulmányait az ágostai hitvallásúak soproni és pozsonyi liceumaiban fejezte be, 1773-ban ügyvédi vizsgát tett. Protestáns embernek nehéz volt abban az időben állást szereznie, ezért a kitünő történeti és jogi készültségü férfiú élete nagy szerencséjének tartotta, hogy 1779-ben a nála néhány évvel ifjabb gróf Széchényi Ferenc ügyvédje és titkárja lett. Mikor II. József császár Horvátország báni helyettesévé nevezte ki a grófot, Hajnóczy József is vele ment Zágrábba; innen került a gróf ajánlatára 1786-ban Szerém megye alispáni székébe. Ekkor megnősült, feleségül vette egy előkelő bécsi tisztviselő leányát, neje azonban már két év mulva elhúnyt. Megyéjében az országnak és a lakosságnak igen nagy szolgálatokat tett, de II. József halála után a szerémi nemesek eltávolították hivatalából. Elismerték ugyan ritka becsületességét és eredményes tevékenységét, de azt, hogy a császár embere volt, nem bocsátották

meg neki. Egy ideig ügyvédi munkával foglalkozott, peres ügyeiben sokfelé járt az országban, utóbb gróf Széchenyi Ferenc cenki kastélyába vonult vissza. Mint régebben Pesten, Bécsben, Zágrábban, Vukováron és Pozsonyban, cenki magányában is nagy buzgalommal dolgozott alkotmánytörténeti és közjogi művein. Meggyőződéses jozefinistából lassankint erős republikánussá formálódott. Hogy munkáit közrebocsáthassa és állás után nézhessen, 1792 nyarán Cenkről Pestre ment, gróf Széchenyi Ferenc hivatalt szerzett számára a budai királyi kamaránál, idejét ettől kezdve hivatala és jogtörténeti tanulmányai között osztotta meg. Épen második házasságára készült, mikor a Martinovics-féle összeesküvésben való részessége kiderült. A szászvári apáttal egy szabadkőműves páholyban ismerkedett meg, 1793 tavaszán vették fel a titkos szövetségbe, a forradalmi kátét ő fordította franciából németre. 1794 augusztusában budai lakásán elfogták, 1795 áprilisában halálra ítélték, egy hónappal később a budai Vérmező szélén társaival együtt lefejezték. Amilyen emberi méltósággal élt, olyan bátran halt meg. Minden ismerőse sajnálta, mert vonzó egyéniségű, puritán gondolkodású, kiváló tehetségű tudós volt. A nemzeti irányú magyar jogtörténetnek ő az egyik nevezetes úttörője, szemben Kollár Ádám, Benczur József és Kercselich Boldizsár aulikus jogtörténeti irányával. Magyarul, latinul, németül, franciául, tótul egyformán jól beszélt, tudott angolul is. Széleskörű levelezésének legnagyobb része megsemmisült, mert az összeesküvők letartóztatása után az emberek annyira megriadtak, hogy elégettek minden írást, ami a gyanús politikusok tollából eredt. Politikai iratait névtelenül nyomatta ki. — Dissertatio politica publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus. Hely nélkül, 1791. (A szerző politikai elmélkedéseinek kiindulópontja: Montesquieu és Rousseau.) — De comitiis regni Hungariae. Hely nélkül, 1791. (Álláspontja az, hogy a magyar alkotmányt csak hatalmi szóval, nem pedig a józan belátásra és az emberi igazságérzetre való hivatkozással lehet megjavítani. A nemesi és papi országgyülés sohasem fog önként lemondani bitorolt jogairól.) — Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in regno Hungariae latarum. Hely nélkül, 1792. (Követeli a teljes vallásszabadságot és a papság hatalmának megszorítását.) — De diversis subsidiis publicis dissertatio. Hely nélkül, 1792. (A születési előnyök és nemesi kiváltságok igazságtalansá-

gáról, a jogok és kötelességek aránytalan megosztásáról, az észszerű és becsületes állami és társadalmi rendről.)

Martinovics Ignác (szül. 1755. július 22. Pest; megh. 1795. május 20. Buda) ferencrendi szerzetes, lembergi egyetemi tanár, szászvári apát. Kiváló tehetség, szomorú jellem. Eleinte a ferencrendiek szerzetében működött, később átlépett a világi papok sorába, 1784-ben rendes tanári széket nyert a II. József császár által szervezett lembergi egyetemen. Latinnyelvű matematikai, fizikai, kémiai és filozófiai munkáival egész Európában ismertté tette nevét. Tagja volt több külföldi tudományos akadémiának. II. Lipót udvari vegyészévé tette, I. Ferenc szászvári címzetes apáttá nevezte ki, de további haladásában megakadt, mert a bécsi császári udvar nem bízott benne, jóllehet buzgó besúgó volt s mint politikai kém lelkiismeretlenül árulkodott a szabadelvű állampolgárokra. Az udvari körök kegyéből kiesve politikai üzelmekbe fogott, összeköttetésbe lépett a jakobinusok párisi klubjával, forradalmi elveinek terjesztése végett titkos társaságot szervezett. Összeesküvését hamar felfedezték. A bíróság kimondta rá a halálos ítéletet, a budai Vérmezőn társaival együtt lefejezték. Politikai fejtegetései nevének megemlítése nélkül s többnyire a nyomtatás helyének elhallgatásával jelentek meg. — Mémoires philosophiques ou la nature devoilée. Két kötet. London, 1788. (A nyomtatás helye nem London, ez a jelzés a hatóságok megtévesztését célozta. A szerző Holbach bölcselő könyveinek felhasználásával írta istentagadó művét. Tagadja Isten létét, mesének nyilvánítja a lélek halhatatlanságát, ellensége minden vallásnak. Ha mégis volna az égben egy legfelsőbb lény s halála után meg kellene jelennie Isten ítélőszéke előtt, erre az esetre merész védőbeszédet dolgoz ki s Istenre hárítja istentagadása vétkét, mert hiszen a legfelsőbb lénynek módjában lett volna megajándékozni őt a vakhit boldogító erejével.) — Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae. 1790. (Támadás a papság és a nemesség ellen, a királyt nem bántja. Követeli a papok világi hatalmának megszüntetését, a nemesek kiváltságainak eltörlését. Mindkét társadalmi osztály ellensége az emberiségnek és terjesztője a sötétségnek. Ezzel szemben a szerző Rousseau alapján áll s a Társadalmi Szerződés nézeteit vallja. A névtelen röpirat országszerte elterjedt, a következő évben Laczkovics János magyar fordításban is közreadta.) — Oratio de Leopoldo rege.

1792. (A feltűnést keltő névtelen röpiratból Bécsben huszonnégy óra alatt ötezer példány kelt el. Megismétli előbbi politikai fejtegetéseit, még mindig kíméli a királyság intézményét, követeli minden állampolgár egyforma jogát és kötelességét.) — Status regni Hungariae. 1792. (A magyar közjog taglalása. A királyságot nem támadja, annál elkeseredettebben szól a feudális alkotmányról. Magyarország alkotmánya, úgymond, kiváltságokból van összetákolva, ebben az országban nem ismerik el a polgárok szabadságát és egyenlőségét.) — A magyarországi reformátorok titkos társaságának katekizmusa. Kézirat 1795-ből. (Latinnyelvű politikai kátéját elsősorban a magyar nemesség megnyerésére írta. Rámutat az osztrák uralkodóház többszázados elnyomó politikájára, szót emel a köztársaság gondolata mellett s felkelésre szólítja a nemzetet.) — Az emberek és polgárok katekizmusa. Kézirat 1795-ből. (Francianyelvű politikai kátéjában hevesen támadja a királyságot, arisztokráciát, papságot, nemességet s a jakobinusok köztársasági elvei szerint beszél a népfenségről. Rousseau és a materialisták hatása ezen a művén is szembetűnik. Hasonló párbeszédes oktatások közkézen forogtak egész Nyugat-Európában. A magyar szerző szövege több ponton megegyezik Volney francia író kátéjának párbeszédeivel.) — Két katekizmusának magyarra fordított szövegét újból kiadta Fraknói Vilmos: Martinovics élete. Budapest, 1921. (Ugyanebben a műben minden munkájának bő kivonata.)

Adatok Martinovics Ignác életéhez:

1755. — Martinovics Ignác születésének éve. Július 22-én születik Pesten. (Atyja albán-szerb eredetű katolikus nemes, nyugalmazott császári és királyi kapitány; anyja budai katolikus német polgárcsalád leánya. Kívüle még négy fiútestvére és két leánytestvére növekedik az atyai házban.)

1771. — Martinovics Ignác belép Szent Ferenc rendjébe. A kapisztránus rendtartományba véteti fel magát. (Hogy miért lett kolduló barát, mikor nagyratörő hajlamaival előkelőbb szerzetesrendbe is léphetett volna: rejtély. A tizenhat éves ifjút a próbaév eltöltésére a bácsi kolostorba küldik, innen megy át egy év mulva a bajai rendházba. A filozófiai tanfolyam tárgyait tanulja.)

1774. — Szeretne kilépni a franciskánusok közül, elbocsátását kéri a szerzet kötelékéből, de tartományfőnöke maradásra bírja. (Írás-

beli nyilatkozatot ad arról, hogy ferencrendi fogadalmát holtig megtartja s ha mégis vétene szava ellen, aláveti magát a nyugtalan szerzeteseket sujtó büntetéseknek.)

1775–1779. — Négy éven keresztül hittudományt tanul Budán. Az egyetemen doktori fokozatot nyer mind a filozófiából, mind a teológiából. Huszonnégy éves korában pappá szentelik. A budai kolostorban elhelyezett ferencrendi papnövendékeket a filozófiára és matematikára tanítja. (Szeretne szabadulni a kolostori fegyelem alól s 1780 őszén pályázik az akkor felállított nagyváradi akadémia három tanszékére. A filozófia, matematika és fizika előadására egyformán képesnek ítéli magát, de a helytartótanácstól kiküldött vizsgáló bizottságnak más a véleménye. A főrangú bizottsági tagoknak tetszik ugyan patetikus bőbeszédűsége, a szakemberek azonban megakadályozzák jelölését. Nem sikerül vizsgája a győri akadémia pályázatán sem; itt az egyháztörténelmi katedrára jelentkezik.)

1780–1781. — Budáról áthelyezik a horvátországi bródi kolostorba. Rendi tanári állását megtartja, de helyzetével fölötte elégedetten. Izgatotthangú leveleket ír Budára rendfőnökének. (Egyéniségében már megvannak későbbi jellemvonásai: kér, panaszkodik, gyanúsít, fenyegetődzik, tömjénezi magát. Nincs benne semmi a szerzetesi alázatosságból, öntelt és hiú, ravasz és nagyhangú, zsaroló és álszent. Kijelenti, hogy kész a börtön borzalmait is elviselni Istenért; de azért követeli, hogy helyezzék vissza Budára, mert különben távozik a rendből vagy elköltözik egy más világba. A rendfőnök nagy türelemmel csillapítja s megígéri, hogy segíteni fog helyzetén.)

1781. — Ez év nyarán minden bejelentés nélkül távozik a bródi kolostorból s Bukovinába megy tábori lelkésznek. (Ezt az állást örnagy-nagybátyja és hadnagy-testvérbátyja szerzi meg számára. A ferencrendiek szökevénynek tartják, átírnak ügyében a katonai parancsnoksághoz, ömaga könyörgő és fenyegető leveleket küld rendfőnökének, végül megszerzi egy tábornok pártfogását és sikerül lecsillapítania a budai rendkormányt. Nem tud nyugodni Csernovicban sem. A katonaságtól szabadságot kér, gróf Potocki Ignác társaságában beutazza Európát. Költségeit a dúsgazdag lengyel úr fizeti. Párisban mindketten belépnek az illuminátusok titkos társaságába, más országokban is fölkeresik a szabadgondolkodó köröket.)

1782. — Ez év vége felé hazatér külföldi útjáról, elökelő lengyel urakkal barátkozik, pártfogói bejuttatják óraadó tanárnak a lembergi főiskolába. (Tudományos munkát ír. Pályázik a leydeni tudós társaság következő jutalomtételére: Miként egyeztethető össze a világon létező sok rossz dolog Isten jóságával? A jutalmat nem nyeri meg, de a lembergi görög katolikus püspök 1783-ban kinyomatja kéziratát.)

1783. — Ez év nyarán II. József császár a lembergi főiskolán a fizika rendes tanárává nevezi ki. Huszonnyolc éves. (Az udvari rendelet nagyhírű franciskánusnak nevezi, aki különféle dolgozatokkal igazolta tudományosságát. Zseniálitása kétségtelen, de azért elsősorban szabadkőmüves összeköttetéseinek és élelmes mozgékonyságának köszönheti, hogy nyilvános pályázat mellőzésével jut főiskolai katedrához.)

1784. — A lembergi érsek fölveszi világi papjai sorába. Félrevezeti az érseket azzal a megtévesztő állitásával, hogy feloldozást nyert ferencrendi szerzetesi fogadalma alól. Tanári foglalkozása mellett továbbra is végez egyházi funkciókat; misézik és gyóntat; jóllehet a lembergi szabadkőmüves páholy tagja, teljesen materialista felfogású, sőt istentagadó gondolkodó. Fizikai kisérletei közül az egyik bécsi német ujság leirja kormányozható léghajójának esetét: a levegőbe bocsátott léggömb háromszáz láb magasságra emelkedett s onnan a földre zuhant. Ugyanekkor egy lembergi kormánytanácsos társaságában olyan csillagászati műszert készit, melynek segitségével egy hüvelyk hosszúságú vonalat három millió pontra tud felosztani. A gépek mestere: igen ügyes cséplőgépet és dohányvágógépet szerkeszt. Nagy nyelvtehetség: magyar, latin, német, francia, olasz, angol, szerb és lengyel nyelven beszél. A nyári szünet idején tiszteleg Bécsben az osztrák közoktatásügy nagytekintélyü irányitója, Van Swieten Gottfried előtt, a szabadkőmüveseknek ez a fő atyamestere szivesen fogadja s II. József császárral az egyetemmé szervezett lembergi főiskola filozófiai karának elöljárójává nevezteti ki. (Van Swieten csak későn veszi észre, hogy szabadkőmüves testvére rútul visszaélt bizalmával, a lembergi viszonyok ecsetelésében vakmerően félrevezette, ezért látni sem akarja többé. A lembergi tanárok felháborodva hallják, hogy társuk álútakon járta ki a dékánságot a maga számára. Eljárása ellen tiltakoznak, nem érintkeznek vele s ő nemsokára kénytelen lemondani dékáni tisztjéről.)

1786. — Folyamodik a bécsi egyetem üresedésben levő fizikai tanszékéért. Van Swieten meggátolja áthelyeztetését, mint ahogyan már az előző évben is megakadályozta, hogy a budai egyetemre kerülhessen. Hízelgő leveleit válaszra sem méltatja, maga elé sem engedi többé. (Ugyanebben az évben egy németnyelvű röpirat jelenik meg a lembergi tanárok ellen s a pamflet szerzője kegyetlen képet rajzol róla. A szerző, Kratter Ferenc német drámaíró, egyetemi tanár akart lenni Lembergben, de terve nem sikerült, ezért leleplező röpiratot adott ki a lembergi egyetem tanári kara ellen. Martinovicsról írja, hogy a felvilágosodott szelleméről híres fizikus nagy csalódást keltett benne. «A kevéssé megnyerő arcú, alacsony, vézna, igénytelen és mégis büszkén feszengő papocska a társalgásban egyetlen kellemes vagy tanulságos szót sem ejtett ki, folytonosan önmagáról, tehetségeiről és érdemeiről beszélt, dicsekedése a szemtelenségig, kérkedése a képtelenségig ért.» Ez a támadás közelebb hozza egymáshoz a lembergi tanárokat, közösen felelnek a röpirat irójának s az együttes válaszban Martinovics is ingerült hangon utasítja vissza azt a vádat, hogy ő a maga hírneve javára hazug dolgokat híresztel.)

1791. — Folyamodik a pécsi tankerület főigazgatói állásáért és a pesti egyetem fizikai tanszékéért. Pártfogókat keres Bécsben. Megismerkedik egy volt pesti kávéssal, Gotthardi rendőrigazgatóval, aki II. Lipót császár bizalmas embere. A félmüvelt udvari rendőrkémet felhasználja a maga céljaira. Gotthardi útján beadvánnyal fordul a császárhoz, beszámol eddigi munkásságáról, kihallgatást kér az uralkodótól. II. Lipót maga elé engedi. (A császárnak benyujtott folyamodványa tele van dicsekedéssel, ajánlkozik mindenféle állásra, kész magát alávetni bármilyen vizsgának. Mikor a császárra nem hat sem nagyzoló írása, sem személyes megjelenése, Pestre utazik, hogy valami nagy dolog leleplezésével érdemelje ki II. Lipót kegyeit. Csakhamar bizalmas jelentést küld Gotthardinak a pesti titkos társaságokról. Három veszedelmes államellenes pártot nyomozott ki: írja. Legfélelmesebb a jezsuiták papi pártja, ennek egyik budai rejtett összejövetelét álöltözetben hallgatta ki; az összeesküvők Mózesre, Krisztusra és Mohamedre esküdtek; eszmecserét folytattak lengyelországi elvtársaikkal s különböző politikai cselszövényeket készítettek elő. Jelentéséért Gotthardi útján pénzt kap a királytól s újabb kémszolgálatokkal bízzák meg. Az első hamis föl-

terjesztés után most már igaz dolgokat is jelent. Mint szabadkőműves beférközik a gyanútlan pesti páholyokba s leleplezi, hogy kik a felvilágosultak és kik a jezsuiták barátjai. Titkos fölterjesztéseiben egyformán szidja «a kárhozatos jezsuita és illuminátus fajzatot». Magáról sem feledkezik meg: kéri az uralkodót, nevezze ki a főherceg-nádor udvarához kabineti tanácsosnak, mert ha nem kap hivatalos állást, nem fogadják szívesen Pesten s akkor nem tehet semmit az udvar érdekében, sőt gyanús lesz a kikémlelendő csoportok előtt, bár ő őseinek példájára életét is szívesen áldozza királyáért. Az uralkodó úgy dönt, hogy egyetemi tanári teljes fizetésének meghagyása mellett császári tanácsosi címmel nyugalmazza. Ez nem elégíti ki. Azt híreszteli magáról Pesten, hogy udvari kémikussá léptették elő. Nyugtalan viselkedésével magára vonja a ferencrendiek figyelmét; a rendfőnök följelenti az esztergomi érsek pesti helynökénél, Kondé Miklós püspöknél; kéri a szerzetbe való visszakényszerítését, mert annak idején nemcsak megszökött a lengyelek közé, hanem rászedte a lembergi érseket is és most világi papi ruhában kóborol. Egyelőre eltiltják a misézéstől. A királyhoz fordul védelemért, az egyházi eljárást azonban továbbfolytatják ellene.)

1792. — Mint régebben Van Swietent, most II. Lipót királyt zaklatja állásokért esedező leveleivel. Elsősorban udvari kémikus szeretne lenni nagy fizetéssel, de elfogadná a pécsi nagyprépostságot is; ilyen előléptetéssel azután nyugodtan kémkedhetne és nagy szolgálatokat tehetne az udvarnak a jezsuiták és felvilágosultak ellenében. Végre II. Lipót beengedi a császári laboratóriumba s titkos ügynöki besúgásaiért nagyobb kegydíjat utal ki számára. Hálából mindjárt följelent két bécsi írót, mert kicsinylően nyilatkoztak a császárról; összeállítja a gyanús magyar politikusok, papok és tudósok névjegyzékét; ígéri továbbá, hogy ki fogja kémlelni a cseh páholyok vezetőit. Gotthardi ujjong örömében, a császár előtt «isteni ember» gyanánt magasztalja, elhatározzák, hogy címzetes apátságot adnak részére. Közben meghal II. Lipót, trónralép I. Ferenc. A hírhedt besúgónak az az első dolga, hogy az új király előtt följelent tíz neves osztrák szabadelvű férfiút, köztük két püspököt és egy udvari titkárt. Ezt a denunciálását az írásbeli besúgások egész sorozatával folytatta. (I. Ferenc király Gotthardi közbenjárására maga elé engedi, az audiencián emlékirat szerkesztésére hívja fel, de ennek benyujtása után nem óhajt vele szóba állni. Emlék-

iratában ugyanis olyan visszataszító kérkedéssel szól a saját kiválóságáról, hogy nem csodálható, ha már ezzel is hitelét veszti; oktalanul még azzal is dicsekszik, hogy a papok gonoszságát kiismerve, meghasonlott az egyházzal; ezért lépett be minden eddigi titkos társaságba. A király megvonja tőle ezerötszáz forint évi kegydíját, csak egyetemi tanári teljes nyugdíját hagyja meg. Azzal áll bosszút, hogy Pesten francianyelvű névtelen iratot terjeszt, ebben gyalázza a dinasztiát. Közben addig ostromolja a királyt könyörgő leveleivel, hogy ez újabb kegydíjat rendel számára s kinevezi szászvári címzetes apáttá. «Mindenki hízeleg és gratulál nekem:» írja diadalmasan Laczkovics Jánosnak.)

1793. — Titkos jelentésben közli a bécsi rendőrminiszterrel, hogy nyolc magyar vármegye forradalmi mozgalomra készül, Magyarországot köztársasággá akarják alakítani, a magyar ezredeket el akarják tántorítani a dinasztiától. Személy szerint is följelenti Ürményi József királyi személynökét, mint ennek a lázadó kísérletnek előkészítőjét. A rendőrminiszter megbízásából beutazza az egész országot, hogy az arisztokrácia és a nemesség hangulatát kikémlelje. Minden lépését megfizetteti, de ennek fejében szemérmetlenül árulkodik. (Mivel újabb rangemelést nem kap s a király egyre bizalmatlanabb jelentéseivel szemben, bosszúra gondol. Ráveszi Laczkovics Jánost, hogy forradalmosítsák az országot s szőjenek összeesküvést az uralkodó ellen.)

1794. — Teljes erővel szervezi a reformátorok titkos társaságát. Két csoportot alkot: az egyikbe a kiváltságaikra féltékeny nemeseket csoportosítja az uralkodóház ellen, a másikba a jakobinus gondolkodású szabadelvűeket egyesíti a kiváltságos osztályokkal szemben. Két külön kátét ír mindkét csoport részére. Bizalmas emberei — elsősorban Laczkovics János, Hajnóczy József és Szentmarjay Ferenc — megkezdik a tagok toborzását. Míg társai komolyan veszik a felszabadító eszméket, ő könnyelmű nők társaságában mulatozik s egy budai hölgynek házassági ajánlatot tesz. Július havában Bécsben tartózkodik: itt fogják el szállásán éjnek idején. Annyira megretten, hogy háromszor is elájul, míg beszállítják a rendőrség épületébe. Néhány nap mulva megkezdik kihallgatását, nem alkalmaznak semmiféle tortúrát, enélkül is vall, mert így remél kegyelmet. Egyideig fantasztikus hazugságokkal iparkodik magát misztikus színben feltüntetni a kihallgatására kirendelt császári bizottság előtt, azután sírva fakad

s részletesen nyomra vezeti vizsgáló biztosait. Nemcsak társait árulja el könyörület nélkül, hanem elmond olyan dolgokat is, amelyekről nem is kérdezik. Hálátlanul kiszolgáltatja az összeesküvéstől távolálló jótevőit, így Gotthardit és számos vendéglátó osztrák barátját is. Feneketlenül sötét lélek. Hogy magát mentse és kegyelmet nyerjen, minden kompromittáló dolgot összeír ismerőseiről. Vallomásai alapján gyanútlan pesti híveit sorra összefogdossák és Bécsbe szállítják. A legsúlyosabb vádakkal teszi tönkre Laczkovicsot, Hajnóczyt, Szentmarjayt és a többi vádlottat. November havában mindnyájukat visszaszállítják Magyarországba s bilincsekbe verve helyezik el őket a budai vár északi részében fekvő katonai épületbe. A királyi tábla tizenhét bírája Ürményi József királyi személynök elnöklete alatt november 30-án kezdi meg pörük tárgyalását. Martinovics tiltakozik bilincsbe-verése ellen, mert ő egyházi személy s különben sem fogadhatja el a magyar bíróságok illetékességét, hiszen bécsi lakos. (A tárgyalás lassan halad, mindent írásba foglalnak, a pör átnyúlik a következő évbe.)

1795. — Martinovics védőiratot terjeszt bírái elé, kegyelmet kér, számkivetésért esseng s azt ígéri, hogy Amerikába fog kivándorolni. A királyi tábla április 27-én halálra ítéli, az ítéletet a hétszemélyes tábla már másnap megerősíti. Kétségbeesve folyamodik közbenjárásért a főherceg-nádorhoz, ez ellenzi a királyi kegyelmet, I. Ferenc aláírja a halálos ítéletet. Az ítélet leérkezése után átviszik a ferencrendiek budai kolostorába; bilincseit leszedik, papi ruhába öltöztetik, a templomba vezetik s Kondé Miklós püspök nagy közönség jelenlétében elvégzi rajta az egyházi rendtől való megfosztás megrendítő szertartását. Megtörve tér vissza börtönébe. Május 20-án a katonaság közt éles töltényeket osztanak ki, az egész helyőrséget készenlétbe helyezik, az elítélteket külön-külön kocsikra ültetik, így szállítják őket kora hajnalban a budai katonai kaszálórétre. Végignézi társai lefejezését, ájultan roskad össze, nem tud többet lábra állni, a földön vergődve imádkozik, rimánkodva kéri a feloldozást gyóntató papjától, csókokkal halmozza el a pap kezét. Levágott fejét a hóhér megmutatja a népnek, a hóhérlegények máglyát raknak a réten s elégetik a két forradalmi kátét. (Heten haltak meg ebben az évben az összeesküvők közül a hóhér bárdja alatt, ketten öngyilkosok lettek, huszonhetet nehéz börtönre hurcoltak. A bebörtönözöttek közül legutoljára, 1803 nyarán, Verseghy

Ferenc nyerte vissza szabadságát. Az összeesküvés elnyomását követő országos megrettenés nagy időkre végét szakította minden szabadelvű törekvésnek. Az összeesküvők haraggal és gyülölettel szóltak árulójukról: hitvány embernek tartották. Kazinczy Ferenc nagy megbecsüléssel emlegeti később is Hajnóczy Józsefet, de Martinovicsról mint romlott, istentelen és «gazlelkü» emberről beszél. Az összeesküvés szomorú emlékü vezérét negyven éves korában fejezték le, kivégzésekor még élt Budán elaggott édesanyja, plébános-testvére is megérte a szörnyü családi gyászt. Az összeesküvés lefejezett részeseinek még sírja helyét is elfeledték, csak 1915-ben bukkantak csontjaikra a régi budai temető sarka mellett fekvő területen. A börtönbe jutottakkal szoros rokonságukon kívül jóideig senki sem mert érintkezni kiszabadulásuk után sem. Mikor elbocsátották őket börtönükből, szigorúan megparancsolták mindegyiknek, hogy ne merjenek nyilatkozni az összeesküvésről. A parancsnak mindenki engedelmeskedett, a történteket hosszú ideig homály borította.)

1796. — Az összeesküvés annyira megijeszti a kormányhatóságokat, hogy I. Ferenc király saját dolgozótermébe szállíttatja a pöriratokat, maga rendezi a csomagokat, nem enged közelükbe senkit. A bécsi császári dolgozóteremben maradnak a pör iratai 1878-ig, ekkor átszállítják az egész gyüjteményt a titkos udvari levéltárba. Ide sem engednek be senkit a világháborús összeomlásig. (Fraknói Vilmos ugyan már 1876-ban megkezdte a rejtélyes pör mozzanatainak kinyomozását, egybe is szedett és megbírált minden hozzáférhető kéziratos és nyomtatott forrást, de az aggodalmasan őrzött császári csomagok közelébe nem juthatott. Ezt a hiányt 1920 után pótolta újabb Martinovics-életrajzában.)

Irodalom. — Horváth Mihály: Magyarország történelme. VIII. köt. Pest, 1873. (A sok szétszórt adat és felhasználatlan forrásmü után teljesebb kép az összeesküvés történetéről. A francia forradalom és a szent szövetség korában a papság és a nemesség legnagyobb része borzalommal beszél a kivégzettekről, mint a trón és a haza ellenségeiről, később megfordul a közvélemény s az összeesküvőkben a szabadság hőseit tisztelik. Nemcsak Kossuth Lajos gondolkodik igy, hanem a kiegyezés után felserdülő új nemzedék is.) — Fraknói Vilmos: Martinovics élete. Századok. 1877. évf. (Hősét a hagyományos felfogástól eltérő megvilágításban mutatja be.) — Kossuth Lajos fel-

szólalása Fraknói Vilmos tanulmánya ellen. U. o. 1877. évf. (Lélektani lehetetlenséget lát abban, hogy Martinovics Ignác csakugyan olyan ember lett volna, mint aminőnek a meglepetést keltő tanulmány festette. Fraknói Vilmos a folyóiratban szintén nyilt levéllel válaszol.) — Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1880. (Leszállítja Martinovics Ignácot arról a magaslatról, melyre a magyar közvélemény helyezte. Csak negyven év mulva bizonyosodott be, hogy a szerzőnek nemcsak igaza volt, hanem nagyon is enyhe ítéletet mondott a sokszoros árulóról.) — Pulszky Ferenc: Martinovics és társai. Budapest, 1881. (A Fraknói Vilmos monografiája ellen irt tanulmány az összeesküvés tagjaiban az osztrák rendőrállam áldozatait s a szabadság, egyenlőség, testvériség vértanuit siratja.) — Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Budapest, 1885. (Konzervativ szellemű tanulmány, de sok tekintetben igazat ad a franciás eszmék híveinek. Igazságossága mellett nagy érdeme, hogy először ismertette meg a tudományos érdeklődőket az 1790-es évek politikai irodalmával.) — Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. (A magyarországi felvilágosodás magyar, német és latin irodalmának ismertetése terjedelmes anyaggyüjtéssel.) — Szirmay Antal: A magyar jakobinusok története. Jegyzetekkel ellátta Kazinczy Ferenc. Budapest, 1889. (Az egykorú följegyzéseknek talán legérdekesebbike Abafi Lajos kiadásában.) — Abafi Lajos: Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn. Öt kötet. Teschen és Budapest, 1890–1899. (A magyar szabadkőmüvesség történetével kapcsolatban számos homályos kérdés megvilágitása.) — Szinnyei József: Magyar irók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. (A politikai irók életrajzi adatainak egybeállitása és munkáiknak felsorolása mellett a működésükre vonatkozó régebbi cikkek jegyzéke is.) — Hajnóczi R. József: Hajnóczy József élete. Győr, 1894. (Életrajz.) — Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Három kötet. Budapest, 1900. (A Martinovics-kérdés megvilágitása szabadelvű nemzeti szellemben.) — Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Páris, 1902. (Francia kapcsolatok.) — Ballagi Géza: A felvilágosodás irodalma. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. (Kiemelkedő mozzanatok.) — Marczali Hen-

rik: Az 1790–1791. évi országgyülés. Budapest, 1907. (Adattár.) — Zsák J. Adolf: Martinovics Ignác levelei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf. (Szövegközlés.) — Csaba Jenő: Gróf Batthyány Alajos Ad Amicam Aurem című munkája. Budapest, 1917. (Méltatás.) — Gárdonyi Albert: A magyar jakobinusok emlékezete. Budapest, 1919. (Abból az alkalomból, hogy rábukkantak a kivégzettek sírjaira.) — Fraknói Vilmos: Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető, imént fölfedezett francia munkája. Budapest, 1920. (Ismertetés.) — U. az: Martinovics élete. (Kétségtelenné teszi, hogy a magyar jakobinusok vezére nagytehetségü, de silány jellemü kalandor volt.) — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. (A külföldi szellemi kapcsolatok megvilágítása mellett számos új adat.) — Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg-nádor iratai. Budapest, 1926. (Új anyag, új szempontok.) — U. az: Martinovics és társai. Napkelet. 1926. évf. (Az összeesküvés vezérének gyászos jelleméről.) — Téglás Béla: A történeti paszkvillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. (Különösen a politikai versekről.) — Tóth Béla: Rousseauista politikusok. Minerva. 1928. évf. (Szellemtörténeti adalékok.) — Brunner Emőd: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Pannonhalma, 1930. (Tanulmány.)

A HÍRLAPIRODALOM.

A KÜLFÖLDI állapotokhoz viszonyítva a hazai hírlapirodalom és folyóiratirodalom elég későn indult meg. Európa egyes országaiban már a XV. század végén megjelentek időnkint egyes röplapok az akkori nevezetesebb eseményekről, hasonló ujságleveleket bőven adtak ki a XVI. században is. 1609-ben már rendes német hírlap indult meg Strassburgban, 1615-ben megjelent a Frankfurter Zeitung, ezt csakhamar követte egy angol hetilap (1622), utána a franciák (1631), svédek (1643), dánok (1644), hollandok (1656), olaszok (1648), oroszok (1703) és osztrákok (1703) próbálkoztak meg különféle hírközlönyök kibocsátásával. Megindult angol nyelven Amerika első lapja is (1704).

A hazai hírlapirodalom a XVII. század végén indult útnak Szentiványi Márton latinnyelvű tudósításaival. Száz esztendő leforgása alatt csak néhány magyarországi deák hírközlöny jelent meg, ezek is rövid életűek voltak. Az érdeklődők inkább a német lapokat, később a magyar ujságokat olvasták.

Latinnyelvű hírlapok és folyóiratok:

Ephemerides Latinae. Nagyszombat, utóbb Bécs, 1675–1703. (Az első hazai latinnyelvű hírlap. Szentiványi Márton jézustársasági atya indította meg és adta ki I. Lipót magyar király uralkodásának második felében.)

Mercurius Hungaricus. Kassa, majd Löcse, utóbb Bártfa, végül újból Kassa, 1705–1710. (A latinnyelvű közlönyt II. Rákóczi Ferenc egyik vezére, gróf Esterházy Antal tábornok, indította meg Kassán, hogy a bécsi kormány hivatalos lapjának, a Wienerisches Diariumnak, káros hatását gyöngítse. Az osztrák ujság gyülöletes színben tüntette fel a kurucokat a külföldi olvasók előtt, ezért gondoltak egy hazai hetilap kiadására. A latinnyelvű lapot a fejedelmi udvar tisztviselői és csapatparancsnokai látták el hírekkel. Kilencven-száz példányban jelent meg. Későbbi neve: Mercurius Veridicus Ex Hungaria.)

Nova Posoniensia. Pozsony, 1721–1722. (Royer János Pál pozsonyi nyomdász költségén, Bél Mátyás szerkesztésében. A szerkesztőnek két pozsonyi evangélikus liceumi tanár volt a segítőtársa: Beer Frigyes Vilmos és Marth János Mátyás. A négyoldalas hetilaphoz havonkint egy kis melléklap is járult a havi események összegezésére: Syllabus Rerum Memorabilium. A lapot Bél Mátyástól a jezsuiták vették át, de nem tudták fenntartani.

Ephemerides Politicae Et Litterariae. Buda és Pest, 1790–1793. (Latinnyelvű hírlap Tertina Mihály, utóbb Spielenberg Pál és Haliczky András Frigyes szerkesztésében. Az egykorú közbeszédben Ephemerides Budenses néven ismerték, mert az egyes számok fejlécén ez a rövidített cím állt; később Ephemerides Politico Literariae névvel küldözték szét. A gimnáziumok egy része is előfizetői közé tartozott. Ez annál meglepőbb, mert a bécsi Magyar Kurir mellett ez a hírlap védte legjobban a felvilágosodás eszméit. A magyar nyelv müvelése mellett sokszor felszólalt, másrészt büszkén hivatkozott arra, hogy a latinnyelvű ujságírást Magyarország tartja fenn Európában. Külföldre is számos példányban járt. A politikai tudósitások és napi hírek mellett különös figyelemmel kisérte az iskolai életet és az irodalmi törekvéseket. II. Lipót király halála után Spielenberg Páltól épen úgy elvették a szerkesztést, mint ahogyan Szacsvai Sándort is eltávolitották a Magyar Kurir éléről.)

Szerkesztők:

Bél Mátyás, a Nova Posoniensa szerkesztője. Életéről és munkáiról: a latinnyelvű történetirás müvelői között.

Haliczky András Frigyes (szül. 1753. január 16. Bát, Hont megye; megh. 1830. április 12. Pest) pesti egyetemi tanár, az Ephemerides Politicae Et Litterariae szerkesztője.

Spielenberg Pál, az 1790-es évek elején a budai és pesti Ephemerides Politicae Et Litterariae szerkesztője. Jónevű pesti ügyvéd volt, lelkes magyar ember, a nemzeti színészet buzgó pártolója. Lapja a francia forradalom eszméinek terjesztésében szinte versenyzett a Magyar Kurirral. A szabadgondolkodó szerkesztő jó barátságban állt Martinovics Ignác összeesküvésének részeseivel, de a titkos szövetkezésben nem vett részt, csak mint a vádlottak védőügyvédje szerepelt a végzetes pörben. Latin ujságjának szerkesztését Tertina Mihálytól vette át s mindaddig folytatta, míg anyagi viszonyai és a bécsi kormányférfiak megengedték ezt a kedvtelését. Legtöbbet az ártott lapjának és személyének, hogy a papságot nem tisztelte s a szabadkőműves eszmékért való rajongásából nem csinált titkot.

Tertina Mihály (szül. 1760 után Eperjesen; megh. 1808. október 28. Gyula) előbb katolikus teológus, utóbb gimnáziumi tanár. Eperjesen, Miskolcon, Budán és Nagyváradon tanított; tagja volt több külföldi tudományos és szépművészeti akadémiának; latin prózájáért és verseléséért sokfelé dicsérték; Révai Miklós latin költeményt irt hozzá, Virág Benedek magyar versben magasztalta. Annál szerencsétlenebb helyzetbe került 1800 után: iszákossága, jellemtelensége és szélhámosságai következtében még állását is elvesztette. Mivel nem volt sem nemes, sem pap s igy rangja és állása nem védte, élete végén egyik csalása miatt szörnyü megalázásban volt része: jó ismerőse, báró Palocsay, 1808 elején Eperjesen hajdúkkal lefogatta és huszonnégy botot vágatott rá.

Szentiványi Márton (szül. 1633. október 20. Szentiván, Liptó megye; megh. 1705. március 5. Nagyszombat), az Ephemerides Latinae szerkesztője. Jezsuita áldozópap volt, a nagyszombati egyetem tanára és elöljárója, a bécsi Pázmány-intézet kormányzója. Latin nyelven közreadott katolikus hitvédelmi könyveit egész Európában olvasták. Munkáinak egy része magyarul, németül és franciául is megjelent.

A XVIII. században huszonnégy német, tizenhat magyar és hat latin hírlap, folyóirat és folyóiratszerü évkönyv jelent meg, nem számitva melléklapjaikat. (Latinnyelvü volt a föntebb ismertetett négy hírlapon kivül: az érsekújvári Annales Evangelici, 1793; ennek folytatása, a selmecbányai Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales Evangelicorum, 1793–1795.) — A cseh irodalmi nyelvet használó tót hír-

lapirodalom kezdetei is erre a századra esnek két időszakos vállalat rövid ideig tartó próbálkozásával. (A pozsonyi Presspurské Nowiny, 1784–1786; és a besztercebányai Stare Noviny Literajho Umenj, 1785.) — A magyarországi szerbek és románok között a XVIII. században még nincs nyoma hírlapnak vagy folyóiratnak. (A hazai szerbek 1825-ben Budán, a hazai románok 1837-ben Brassóban indították meg időszakos sajtójukat.)

Irodalom. — Szinnyei József: Hírlapirodalmunk a XVIII. században. Vasárnapi Ujság. 1862. évf. — Thaly Kálmán: Az első hazai hírlap. Budapest, 1879. — U. az: Kuruc hírlapok 1705-ből Berlinből. Magyar Könyvszemle. 1883. évf. — Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Budapest, 1887. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Hellebrant Árpád: Adalék a Rákóczi-kor irodalmához. Történelmi Tár. 1895. évf. — Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705–1867. Budapest, 1916. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Waldapfel József: A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1930. évf.

VISSZAPILLANTÁS.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A magyar irodalom a XVIII. században.
A magyarországi latin irodalom a XVIII. században.
A magyarországi német irodalom a XVIII. században.
Néhány tanulság.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR IRODALOM A XVIII. SZÁZADBAN.

A KATOLIKUS restauráció és a franca felvilágosodás századában két véglet csapott össze: a hittitkok feszegetését nem tűrő dogma és a lélek halhatatlanságát tagadó vallástalanság. A század első kétharmadában a dogma uralkodott, azután felütötte fejét a szkepszis, majd nyilt támadásba ment át a hitetlenség, míg végül a politikai erők összezúzták az egész materialista-radikális mozgalmat. A dinasztia és az államhatalom a papság és a vallás segítségére sietett, a királyság újból megerősítette szövetségét a feudális társadalmi renddel, a politikai rendszabályok elhallgattatták az irodalom hirtelen feltörő szabados világnézetét.

A szépirodalom lelkét Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Bessenyei György, Orczy Lőrinc, Dugonics András, Gvadányi József, Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Ányos Pál, Dayka Gábor, Bacsányi János és Kármán József írásai sugározzák legjellemzőbben. Ragyogóbb szépírói tehetség nincs a XVIII. században, de számos méltánylást érdemlő írói képesség közös munkája hatalmas ívben lendíti előbbre irodalmunkat. Ha a XVII. századvégi lírikusok verseit, a kuruckori históriás énekeket és a ponyvastílusú prózai históriákat egybevetjük az 1780-as és 1790-es évek lírájával, elbeszélő költészetével, szépprózájával és szín-

műveivel, akkor tűnik ki igazán, milyen nagyot haladt szellemben, műfajokban, témákban, tartalomban és kifejező formában a magyar irodalom.

A nyomtatott betű szélesebbkörű megkedveltetésének ügyét az 1780-as és 1790-es években két hatalmas tényező segíti: a hírlapirodalom és a színpad. A hírlapírók és a színészek hozzászoktatják a közönség közömbösebb részét a szellemi foglalkozáshoz, az ujságolvasóból és a színházlátogatóból könyvforgató lesz s a század vége felé már minden vármegyében van egy-egy irodalmi érdeklődésű csoport: a magyar írók barátai és minden szellemi mozgalom hűséges támogatói. Ezek a hírlapokat járató és könyveket vásárló katolikus és protestáns papok, tanárok, földbirtokos-nemesurak, királyi és vármegyei tisztviselők, gazdatisztek, katonák, diákok — és a családjukhoz tartozó műveltebb nők — szívesen méltányolják az írók munkásságát s elismerésükkel koszorút fonnak a dicsőségért küzdő szellemi vezérek homlokára. Már érdemes írónak lenni, mert aki könyvet bocsát közre, annak szava többé nem a pusztában kiáltónak hangja.

Irodalom. — A XVIII. századi magyar irodalom fejlődésének feldolgozásában történeti érdemüek Pápay Sámuel (1808), Toldy Ferenc (1864), Beöthy Zsolt (1877) magyar irodalomtörténetei, továbbá a Beöthy Zsolt és Badics Ferenc által szerkesztett képes magyar irodalomtörténet. (1895.)

A MAGYARORSZÁGI LATIN IRODALOM A XVIII. SZÁZADBAN.

Míg a költészetben a hazai latinnyelvű poézis a XVIII. század vége felé kénytelen volt visszahúzódni a magyar nyelvű líra, epika és dráma győzelmes térfoglalása elől, a tudományban változatlanul erős maradt a latinság, mi több, szinte izmosodni látszott még az előbbi évszázadok latinságához mérten is. Angolországban az is helyet foglalhatott a művelt emberek sorában, aki nem tudott latinul, de Magyarországon a latin tudás volt a műveltség fokmérője. Tudományos kutató Európa egyetlen államában sem volt elképzelhető a latin nyelv tökéletes ismerete nélkül, a különbség csak az volt a magyar tudós és az angol tudós közt, hogy a magyar latinul írt, az angol a maga anyanyelvén. Nyugat-Európában rohamosan kiszorult a latin könyvtermelés, Magyarországon a tudomány változatlanul ragaszkodott a deákos hagyományokhoz.

A hazai XVIII. századi latinnyelvű tudományos törekvések a történetírásban emelkedtek legmagasabbra. Bél Mátyás, Pray György és Katona István köré a példás szorgalmú és éles ítéletű kutatók egész serege csatlakozott, e tudós férfiak könyveit a nyugati történetírók buzgón tanulmányozták, a magyar névnek jó csengése volt Európa tudományos világában. A költők és nyelvészek is meg-

találták közönségüket a külföldön. Varsótól Londonig és Kopenhágától Rómáig jó kelete volt a latinul írt magyar könyvnek. Tudósaink — elsősorban a Jézus-Társaság tagjai és az evangélikus lelkipásztorok — levelezésben álltak a német, holland, francia, olasz és lengyel tudósvilággal, kezükön megforgott az idegen irodalmak minden számottevő terméke, aminthogy az ő könyveiket is méltánylással forgatták messze idegenben. A nemzetközi dicsőség azonban siralmas veszteséggel járt a nemzeti irodalomra, mert súlyosan késleltette a magyarnyelvű tudományosság korszerű fejlődését.

Íróink egy része egyforma helyességgel írt magyarul és latinul, a hazai német írók is hasonló készséggel használták anyanyelvüket és a latin nyelvet. A XVIII. század vége felé a nemzeti eszme uralomra jutása és a nyugateurópai példa hatása alatt gyérebb lesz a latinul fogalmazók száma és mind többen fordulnak lelkes szeretettel magyar anyanyelvükhöz. A magyarul író tudósnak most még csekély az olvasóközönsége, de a jövőbe látók érzik, hogy eljön az idő, mikor az utókor hálával és kegyelettel koszorúzza áldozatos magvető munkájukat.

Irodalom. — A magyarországi latin irodalom XVIII. századi történetének két áttekintése: Wallaszky Pál latinnyelvű munkája (1785) és Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. (1921.)

A MAGYARORSZÁGI NÉMET IRODALOM A XVIII. SZÁZADBAN.

Az 1760. évet követő száz esztendő a magyarországi német irodalom virágzásának kora. Mária Terézia királynő hatalmának megerősödésétől I. Ferenc József uralkodásának második évtizedéig a német szellemi törekvéseknek nagy közönsége volt Magyarországon, a nyelvi különállás azonban nem jelentett ellenérzést a magyar nemzeti eszmékkel szemben. A német írók és olvasóik hűségesen ragaszkodtak magyar anyanyelvű honfitársaikhoz, megbecsülték hazájuk hagyományait, hálásak voltak jólétükért. Az írók javarésze úgy érezte, hogy a magyarsághoz tartozik, magyarul ír német nyelven s minden vonatkozásban a magyar nemzet ügyét szolgálja.

Egyedül az erdélyi szászok éltek zártabb világban. Földrajzi elszigeteltségük és németországi evangélikus hittestvéreikkel való benső kapcsolatuk egész külön lokálpatriotizmust növelt naggyá köztük. A XVIII. század első három évtizedében Teutsch András nagyszebeni polgármester megerősítette a pietista vallásos irányt, bár az ortodox luteránus papság sok akadályt gördített útjába. Vallásos fejtegetései, egyházi énekei, zsoltár-átdolgozásai és Kempis-fordítása a magyarországi német pietizmus

jellemző emlékei. Ez időtájt az ágostai hitvallású németség mind Erdélyben, mind Magyarországon sokkal erősebb volt a katolikus németségnél, bár a jezsuiták minden erejüket megfeszítették, hogy a német evangélikusokat a katolikus vallásra térítsék.

Nagyszeben, Pozsony, Buda: ezek voltak a hazai németség irodalmi középpontjai. A tudomány, irodalom, ujságírás, színészet ezekben a városokban, továbbá Brassó, Pest, Sopron, Temesvár német lakossága között talált elsősorban otthonra. Ahol több volt az állami hivatal és a katonaság, ott jobban keltek a könyvek, folyóiratok, hírlapok s a színészeknek is biztosabb volt a megélhetésük. S bár a Németbirodalom és Ausztria országai bőven ontották a betűt Magyarország felé; bár nyomdászaik, könyvkiadóik, könyvkereskedőik, hírlapíróik, színészeik bőven kedveskedtek közönségüknek a külföldi német szellem termékeivel: nem satnyult el a hazai németség tudományos és irodalmi alkotó ereje sem.

Pozsonyt Bél Mátyás és tanítványai a XVIII. század első felében tudományos központtá emelték: a felvidéki ágostai hitvallású evangélikus vallásos és történetírói törekvések szálai ide futottak össze. Bél Mátyás és köre elsősorban latin nyelven művelte a pietista szellemű vallástudományt és a pragmatikus irányú államismeretet, de a német nyelven megszólaló tudomány és ismeretterjesztés is sokat köszön működésüknek. Bél Mátyás németül irt magyar nyelvtanát (*Der ungarische Sprachmeister oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache,* 1729) egy évszázadon keresztül használták itthon

és a külföldön, az iskolákban és a művelt közönség körében. Az európai hírnevű pozsonyi evangélikus lelkipásztor ezzel a könyvével különösen értékes szolgálatokat tett a magyarságnak. Lelkes hazaszeretettel hívta fel Németország figyelmét Magyarországra s magasztaló hangon emlékezett meg munkájában a magyar nyelv szépségeiről.

A felvilágosodás szellemében végezte tudományos szervező munkáját Pozsony polihisztor polgármestere: Windisch Károly Gottlieb. Az 1760-as évek elejétől kezdve egész kis tudós kör alakult körülötte s ehhez a pozsonyi társasághoz hozzákapcsolták a hazai németség számos felvidéki, dunántúli és erdélyi szellemi munkását, az evangélikusokat és katolikusokat egyaránt. Meg akarták ismertetni honfitársaikkal a külföld tudományos eredményeit s tájékoztatni akarták a külföldet a magyarság multjáról és jelenéről. Az első tekintélyesebb magyarországi német hírlapot, a *Pressburger Zeitung*ot, Windisch Károly Gottlieb indította meg 1764-ben Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász költségén. A néhány száz példányban hetenkint kétszer megjelenő ujsághoz három év mulva már szépirodalmi melléklapot is csatoltak; ebből a kettős hírlap-vállalatból tájékozódott Magyarország közönsége a világ eseményeiről, az országos dolgokról, a tudomány és irodalom haladásáról. Az első magyar földön megjelenő német tudományos folyóiratot, az *Ungarisches Magazin*t is, Windisch Károly Gottlieb alapította meg Pozsonyban, 1781-ben. Hírlapjával és folyóiratával jelentékenyen megelőzte a magyarnyelvű idő-

szakos sajtót, míg azonban a Pressburger Zeitung megszakítás nélkül átjutott a XX. századba, az Ungarisches Magazin a munkatársak és olvasók hiánya miatt már II. József császár uralkodása idején megszűnt.

Pozsonyban, a magyarországi kormányhatóságok székhelyén, az osztrák vándor-színésztársulatok barátságos otthonra találtak. A város evangélikus és katolikus polgárai a maguk vallásos konzervatívizmusában eleinte bosszúsan küzdöttek ugyan a komédiások előadásai ellen, de a császári katonatisztek, királyi tisztviselők és magyar mágnások nyomásának nem állhattak ellent; a tanácsnak már III. Károly király uralkodása alatt meg kellett engednie, hogy a színészek legalább a város falain kívül játsszanak vagy egy-egy nagyobb kocsmában üssenek tanyát. Mária Terézia királynő koronázásakor az 1740–1741. évi országgyűlésre Pozsonyba sereglő rendek nemcsak tanácskozni és ünnepelni, hanem mulatni is akartak, ezért a német színészek számára háromemeletes faház épült, a bécsi udvari színházból szekereken hozták a díszleteket, napról-napra folyt a színészek játéka. Hetenkint négyszer a gráci német színtársulat tagjai mutatták be a népszerűbb külföldi rémdrámákat és bohózatokat, a hét két napján egy olasz operatársulat rendezett előadásokat. Az országgyűlés befejezése után szétszedték a faépületet, de azért egyes vándorló színtársulatok időről-időre megjelentek a pozsonyi polgárok között s alkalmas helyiségekben bemutatták művészetüket. 1786-ban gróf Csáky Károly díszes színházat emeltetett számukra, mágnástársai is buzgón támogatták a társulatokat, közöttük gróf

Erdődy Jánosnak és az egyik Grassalkovich hercegnek magánszínháza is volt Pozsonyban, csakúgy, mint ahogyan német színházat tartottak fenn a herceg Esterházyak Kismartonban, a gróf Károlyiak Megyeren, a gróf Batthyányak Rohoncon. A német szintársulatok bekalandozták az egész országot, még Szegeden is játszottak. Miközben a magyar közönség, ha anyanyelvén akart színielőadást hallani, a diákok iskolai drámáit látogatta, az idegen színészek Sopron, Temesvár, Nagyszeben és más városok kőszínházaiban és fából épült színköreiben mutatták be művészetüket. Budáról és Pestről a XVIII. század első felében még kitiltották a színészeket — a polgár ne költse pénzét komédiára s őrizkedjék erkölcsei megrontásától — de 1774-ben a pesti oldalon már átalakították számukra a rondellát s a budai karmelitatemplom is színházzá épült át 1787-ben.

A színielőadások nagy mértékben terjesztették a német nyelvet és osztrák közszellemet. II. József uralkodásától kezdve az iskola is a germanizálás segítségére sietett, egyes evangélikus gimnáziumokban német önképzőkörök alakultak, a pesti egyetemen felállították a német nyelv és irodalom tanszékét s 1784-ben kinevezték tanárnak a bécsi születésű, magyargyűlölő Hoffmann Lipót Alajost. Vele egyidejüleg jutott II. József akaratából a pesti egyetem esztétikai katedrájára Werthes Frigyes Ágoston Kelemen würtembergi tanár. A császári rendeletekkel a magyarországi német kultúra hatalmas támasztékot kapott, de a hazai németséget nem lehetett gyűlöletre lobbantani a magyarság ellen. Csak az 1790-es évek elején,

a felvilágosodás magyarországi német irodalmában, nyilvánult meg itt-ott ellenérzés a magyar kiváltságos osztályokkal szemben. A dinasztiához tántoríthatatlanul ragaszkodott a polgárság.

A tudományos irodalomban sok volt a német származású vezető elme, de a szépirodalom nem bővelkedett tehetségekben. Figyelmet érdemlő lírikus egyéniségnek igérkezett Schiller és Hölty követője, KESSLER JÁNOS SÁMUEL császári és királyi katonatiszt, erdélyi szász költő, de korai elhúnyta derékban törte pályáját. *(Papiere,* 1797.) A regényben LEBRECHT MIHÁLY szebenmegyei szász evangélikus lelkipásztor és JETTING KÁROLY pozsonyi világutazó keltett érdeklődést: az előbbi egy XII. Károly svéd király korába helyezett kalandorregényével *(Das unerkannte Verbrechen,* 1778), az utóbbi a maga életének robinzonádjával. *(Der ungarische Robinson,* 1797.) Számos színszerű drámai munkát írt, szomorújátékokat és vígjátékokat vegyesen, FRIEDEL JÁNOS temesvári születésű színész. Komoly darabjai a külföldi érzékenyjátékok utánzatai *(Nurwich und Julie,* 1785), vígjátékai a bécsi színpad kedélyes termékeinek változatai. *(Das hätte Friedel wissen sollen,* 1780; *Der Fremde,* 1785.) Két népszerű regénye jelent meg *(Eleonora,* 1780; *Heinrich von Walheim,* 1785) s a társadalmi megfigyelésben és az éles szatirában kortársai elevenére tapintott. *(Briefe aus Wien,* 1783.) Míg ennek a délmagyarországi eredetű elbeszélőnek és színműírónak munkáiban nincs magyar vonás, WEBER SIMON PÉTER pozsonyi könyvnyomtató drámai és lírai munkássága nemzeti jellegű. A Habsburg-zászlók alá sereglő magyar

nemességet lelkesen buzdította harcra Franciaország ellen; a nemzeti mult iránt érzett kegyelete nyilvánult meg Hunyadi Lászlóról írt tragédiájában. *(Die Hunyadische Familie,* 1792.)

Németnyelvű hirlapok és folyóiratok:

Ofnerischer Mercurius. Buda, 1731–1760. (Az első hazai németnyelvű hírlap. Nottenstein János György budai nyomdász költségén jelent meg. Teljesebb címe: Wochentlich Zweymal Neu Ankommender Mercurius. Szerdán és szombaton küldték szét. Az első budai hírlap valószínüleg még 1760-on túl is fennállt. Megmaradt példányai közvetlen bepillantást engednek egyrészt a katolikus német kisváros patriarkális viszonyaiba, másrészt az akkori polgárság érdeklődésének és tudásának szükkörü világába. A lap főforrása a Wienerische Diarium volt, ismeretlen szerkesztői főként ebből a bécsi ujságból ollózták ki híreiket.)

Pressburger Zeitung. Pozsony, 1764-től kezdve a XX. századig. (A hosszú életü németnyelvü hírlap Royer János Pál utóda Landerer János Mihály pozsonyi nyomdájában készült. Előbb Windisch Károly Gottlieb, később Korabinszky János Mátyás, 1777 után Tállyai Dániel szerkesztette. Jellemző a német kitartásra, hogy a lapot a legsúlyosabb anyagi körülmények között is fenntartották. 1779-ben mindössze 50 előfizetője volt, 1786-ban 119, a következő évben 79, három évvel később 101. Szépirodalmi és ismeretterjesztő melléklapjai: Der Freund Der Tugend, 1767–1769; Der Vernünftige Zeitvertreiber, 1770; Pressburgisches Wochenblatt, 1771–1773; Aus Dem Reiche Der Todten, 1789–1810; és több más folyóirat-jellegü melléklet.)

Allergnädigst Privilegierte Anzeigen. Bécs, 1771–1776. (Az első hazai szerkesztésü — bár idegenben megjelenő — németnyelvü folyóirat. Szerkesztője: Tersztyánszky Dániel. Munkatársai nagyobbára a felvidéki és erdélyi evangélikus papok sorából kerültek ki. A tudományok minden ágából közölt tanulmányokat.)

Theatral-Wochenblatt. Nagyszeben, 1778. (Az első hazai németnyelvü színházi közlöny. Nemcsak színdarab-ismertetéseket, hanem dramaturgiai tanulmányokat is közölt. Színházi folyóirat több évi fenntartására az akkori szegényes viszonyok még nem voltak alkal-

masak, de szerény tartalmú színházi évkönyvet több német szintársulat is adott ki.)

Ungarisches Magazin. Pozsony, 1781–1787. (Németnyelvü tudományos folyóirat Windisch Károly szerkesztésében. Az évnegyedes enciklopédikus szemle munkatársai nagyrészt ugyanazok a magyarországi német írók voltak, akik már az első hazai szerkesztésü németnyelvü folyóiratba is dolgoztak. A vállalat bukása után a szerkesztő új folyóirata az 1793-ban megszünő Neues Ungarisches Magazin.)

Siebenbürger Zeitung. Nagyszeben, 1784–1787. (Különböző neveken 1862-ig fennmaradt. Megindítására Hochmeister Márton nagyszebeni nyomdász 1783 őszén nyert engedélyt II. József császártól a nagyszebeni főkormányzószék útján. A kis nyolcadrét alakú német ujságot hetenkint kétszer küldték szét az előfizetőknek. Ehhez hasonló komolyhangú német hírközlöny több is jelent meg ebben az időben: igy a Temesvarer Zeitung, 1784; a budai Ofner Stadtzeitung, 1786–1788; a Temesvarer Merkur, 1787; a nagyszebeni Kriegsbote, 1788–1791; a budai Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten, 1787–1793; a nagyszebeni Siebenbürger Bote, 1792–1862; az Ofner Zeitung, 1798–1799; a Pester Zeitung, 1798–1799; az Ofner Und Pester Zeitung, 1800–1838.)

Merkur Von Ungarn Oder Litteraturzeitung für Das Königreich Ungarn Und Dessen Kronländer. Pest, 1786–1787. (Németnyelvü tudományos folyóirat a külföld tájékoztatására. Kovachich Márton György szerkesztésében jelent meg. Mellette még több más folyóirat-kísérlet is említhető volna ebből az időből, de kiemelést inkább csak az erdélyi szászok tudományos közlönye érdemel: a nagyszebeni Siebenbürgische Quartalschrift, 1790–1801.)

Neuer Kurier Aus Ungarn Von Krieg- Und Staatssachen. Pest, 1788–1799. (Ez az első rendszeresen megjelenő pesti német hírlap. Budának már félszázaddal azelőtt megvolt a maga német ujságja, de Pesten csak II. József császár török háborújának idején alapította Moll Jeremiás az első hírlapot. 1788 elején kapta meg rá az engedélyt, tudósítókat szerzett a hadra kelt hadsereg katonái és szállítói közül s hetenkint háromszor értesítette olvasóközönségét a délvidéki eseményekről. A szerkesztő az összmonarchia eszméjének szellemében, de a magyar vitézség lelkes dicséretével dolgozta fel kéziratos tudó-

sításait, közölte a hivatalos hadi jelentéseket, kivonatokat készített a Wiener Zeitungból és a Pressburger Zeitungból, az európai politikai eseményekre nézve a külföldi lapokból merített. Eredeti híreire büszke volt, levelezőit díjazta. A hadvezetőség szívesen látta buzgalmát, mert közleményei jó hatást tettek a polgárságra. Mikor a háború véget ért, a Neuer Kurier előfizetői nem széledtek szét, annyira megszokták lapjukat. Ettől az időtől kezdve a szerkesztő különös gondot fordított a szellemi mozgalmak és könyvek ismertetésére. Melléklapjai: Ofner Und Pester Frag- Und Kundschaftsblatt; továbbá a Beilage Von Litteratur, Wissenschaften Und Kunstsachen Des N. K.; és a Literärischer Anzeiger Für Ungarn.)

Siebenbürgische Quartalschrift. Nagyszeben, 1790–1801. (Ez az első szász tudományos folyóirat. Az erdélyi német patrióták, különösen báró Bruckenthal Sámuel, a kiváló államférfiú és nagylelkü adakozó, erős faji öntudatot öntöttek evangélikus hittestvéreikbe, míg a külföldi főiskolákon, elsősorban a göttingai egyetemen, iskolázó ifjúság szoros összeköttetést teremtett a németországi tudósvilággal. Az erdélyi szász tudományosságot egyrészt az erős német önérzet, másrészt a racionalista történeti szellem és politikai felfogás jellemezte. Ennek a jegyében működött az értékes nagyszebeni folyóirat is.)

Írók, szerkesztők:

Benczur József (szül. 1728. Jeszenova, Árva megye; megh. 1784. Buda) a késmárki evangélikus liceum igazgatója, utóbb a pozsonyi magyar királyi udvari kamara tisztviselője. A publicisztikai történetírást művelte, mint Kollár Ádám; neki is az volt a kötelessége, hogy a nyilvánosság előtt tudományosan igazolja Mária Terézia és II. József politikájának igazságosságát. Felfogása mereven szembenállt a magyar nemesség és papság álláspontjával. Irányzatos udvari történetírása és államtudományi fejtegetései bizalmatlanságot ébresztettek személye iránt a kiváltságos osztályok körében, bizonyos azonban, hogy tehetségesen védte a felvilágosult abszolutizmus törekvéseit és erős jogtörténeti tudással cáfolta a feudális ellenállás érveinek jogosságát. (Was hat der Regent für ein Recht über päpstliche Bullen? Bécs, 1782; Vorläufige Beantwortung der Wichtigen Frage: ob die Protestanten in Ungarn verbunden sind die Stolar- oder Pfarramtsgebühren an die kath. Pfarrer zu entrichten. Hely nélkül, 1783; Kann ein apostolischer König die

ungarische Klerisey in Ansehung der Kirchengüter reguliren. Frankfurt és Lipcse, 1784.)

Bél Mátyás pozsonyi evangélikus lelkipásztor. Életéről és munkáiról: a latinnyelvü történetirodalomról szóló fejezetben.

Engel János Keresztély (szül. 1770. október 17. Löcse; megh. 1814. március 20. Bécs) a Bécsben székelő erdélyi udvari kancellária tisztviselője, császári és királyi protestáns jogügyi tanácsos. Tanulmányait a löcsei és pozsonyi evangélikus iskolákban és a göttingai egyetemen végezte, az enciklopédista szellemü német tudósok egyik legkiválóbb tanítványa volt. Sokoldalú tudományos képzettségével csakhamar magára vonta az udvari körök figyelmét; szegényesen fizették, de erkölcsi jutalmazással nem fukarkodtak. I. Ferenc királytól magyar nemességet, Szepes megyétől táblabiróságot, szülővárosától diszpolgárságot nyert; több külföldi tudós társaság tagjai közé választotta. Mint történetiró a felvilágosodott német históriai iskola híve volt. Főként németnyelvü magyar történelméért emlegették. — Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Négy kötet. Halle, 1797–1804. (Körültekintő forrásismerettel készült mü a nagyszabásu Allgemeine Welthistorie sorozatában.) — Geschichte des ungarischen Reichs. Hat kötet. Bécs, 1813–1814. (Ezt a munkáját nemcsak a tudósok, hanem a szépirók is eredményesen forgatták; a tudósok tanultak belőle, a szépirók történeti tárgyakat meritették köteteiből.)

Friedel János (1755–1789) temesvári tanuló, bécsi színész, klagenfurti színigazgató. — Eleonora, kein Roman, eine wahre Geschichte. Berlin, 1780. (Szentimentális regény.) — Das hätte Friedel wissen sollen. Prága, 1780. (Vígjáték) — Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin. Lipcse és Berlin, 1783–1785. (A II. József korabeli bécsi állapotok gúnyos rajza.) — Heinrich von Walheim oder Weiberliebe und Schwärmerey. Frankfurt és Lipcse, 1785. (Szentimentális regény.) — Nurwich und Julie. Abdera, 1785. (Érzékenyjáték.) — Der Fremde. Pozsony, 1785. (Vígjáték.)

Gallauner Ferenc (1751–1813) körmöcbányai igazgató. Lírai és elbeszélő költeményein kívül egy bohózata és egy komoly szinjátéka maradt. A korabeli német klasszikusok utánzója volt. — Vermischte Schriften. Selmecbánya, 1801. (Verses munkák, továbbá Der Stuckknecht bohózat, Claudio Villa szinmü.)

Hoffmann Lipót Alajos (szül. 1748. Bécs; megh. 1806. Bécs-újhely) a német nyelv és irodalom első tanára a pesti egyetemen. Az akkor szokásos tanári versenyvizsga útján jutott egyetemi tanszékéhez, II. József császár nevezte ki az újonan szervezett német katedrára 1784-ben. A császári rendszer bukása után a bécsi egyetemre helyezték át; örömmel ment vissza Ausztriába, mert gyülölte a magyarokat. Névtelenül kiadott német röpiratokban iparkodott beszennyezni azt az országot, mely kenyeret és tisztességet adott számára. Egyetemi előadásai szük térre szorítkoztak: nyelvtant, helyesírást, hivatalos stílust tanított s ismertette néhány egykorú német író munkáit. Számos német költeményt írt. — Gedichte. Breslau, 1778. (Később különálló röplapokon adta közre, a kor szokása szerint, előkelő személyeket ünneplő ódáit.) — Erste Vorlesung beim Antritt des öffentlichen Lehramts der deutschen Sprache und Literatur an der königl. Universität zu Pest gehalten. Pest, 1784. (Egyetemi tanári székfoglaló előadása.) — Vermischte kleine Schriften. Két kötet. Lipcse és Pest, 1785. (Kisebb dolgozatai magyar vonatkozásokkal.) — Babel. Bécs, 1790. (Pamflet a magyarok ellen.) — Ninive. Bécs, 1790. (Gyalázkodásainak folytatása.) — Utóbb említett két röpiratában olyan undorító képet festett a magyar nemességről, hogy az ellenröpiratok nem maradhattak el; ezek közül a cáfolatok közül kitünt Horányi Elek névtelen válasza: Eleutherii Pannonii mirabilia fata, dum in metropoli Austriae famosi duo libelli Babel et Ninive in lucem venissent. Pest, 1791. (A magyar kiváltságos osztályok védelme.)

Izdenczy József báró (szül 1724. Zboró, Sáros megye; megh. 1811. Bécs) azoknak az aulikus érzelmü magyar nemeseknek egyike volt, akik ügyes alkalmazkodó képességükkel a császári és királyi udvar szolgálatában fényes hivatali pályát futottak meg. Mária Terézia királynő uralkodása idején a Bécsben székelő magyar királyi udvari kancellária tanácsosa volt, II. József császár alatt a magyar ügyek államtanácsosává nevezték ki, megmaradt bizalmi állásában II. Lipót és I. Ferenc uralkodása alatt is, hüséges szolgálatai jutalmául élete végén bárói rangot nyert. Pompásan simult minden rendszerhez, a Habsburg-ház érdekeit életre-halálra védte, a magyar nemzeti törekvéseket sokszor elgáncsolta. Nézete szerint a magyar nyelv uralomra jutása barbár világot teremtett volna hazájában, az osztrák állam-

férfiak kénytelenek lettek volna kiengedni kezükből az ügyek vezetését, sőt még a király is rákényszerült volna a magyar nyelv megtanulására. A császári álláspont védelmére több politikai tanulmányt adott közre. — Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes und von den Rechten ihrer Könige. Bécs, 1790. — Gespräch zwischen einem durch Ungarn reisenden Fremden und einem unpartheiisch denkenden Ungarn über das Ende der Regierung weiland Kaiser Josephs des Zweiten und über die dermalige des Kaisers und Königs Leopold des Zweiten. Bécs, 1791. — Etwas von Werbőcz dem Verfasser des sogenannten Juris Tripartiti Hungarici. Hely és év nélkül. — Unmassgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Hungarn bestehende Contributions-System. Bécs, 1802.

Jetting Károly (szül. 1730. szeptember 13. Pozsony; megh. 1790 után, Pozsony) ügyvédi irnok, utóbb egy angol bankár komornyikja, majd az angol kormány külügyi alkalmazottja. Életének sora hasonló Jelki Andrásához. Mikor egy alkalommal, 1772-ben, tengerre szállt, hogy Angliából Afrika felé utazzon, hajótörést szenvedett, a marokkóiak rabságába került, ettől kezdve élete csupa szenvedés volt. — Der ungarische Robinson oder Schicksale und wunderbare Abentheuer Karls Jetting, eines gebohrnen Ungarns. Bécs, 1797. (Elég szárazon megírt utazási regény, de gazdag anyag egy tehetséges ifjúsági elbeszélő számára.) — Magyar fordítása Lukinich Imrétől: Egy pozsonyi Robinson története. Jetting Károly pozsonyi származású magyar ember élete és viszontagságai. Berlin, 1926. (Az 1797-ben megjelent német eredeti nyomán.)

Kessler János Sámuel (1771—1796) nagyszebeni származású császári és királyi zászlós. A franciák ellen vívott würzburgi csatában halálosan megsebesült s egy bajorországi kolostor kórháztermében húnyt el. Huszonöt éves volt. Rajongott az új eszmékért, csodálta a felvilágosodás francia íróit, lelke szárnyalásának izgatott hangon adott kifejezést. Irodalmi hagyatéka halála után egy évvel jelent meg. (1797.) Testvére, Kessler Zsuzsánna Katalin, szintén költői tehetség volt. — Papiere aus dem Nachlasse eines kaiserlichen Offiziers. Bécs, 1797. (Költeményei és nőtestvéréhez írt levelei.)

Klein János Sámuel (szül. 1748. Bártfa; megh. 1820. Gölnic-

bánya) evangélikus lelkipásztor. Életének főbb állomásai: Halle, Eperjes, Bártfa, Kassa. 1790-től kezdve haláláig harminc esztendőn keresztül a gölnicbányai német evangélikus gyülekezet papja volt. — Munkái közül legnevezetesebb írói életrajzgyüjteménye: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. Két kötet. Lipcse és Buda, 1789. (A magyarországi ágostai hitvallású papok és tanárok életrajzainak és munkáinak egybeállítása. Lelkiismeretes kutatáson alapuló anyaggyüjtés. Harmadik kötetét Fabó András rendezte sajtó alá a Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. In Hungaria sorozatban: Pest, 1873.)

Korabinszky János Mátyás (szül. 1740. február 23. Eperjes; megh. 1811. június 23. Pozsony), a Pressburger Zeitung szerkesztője. Élete csupa küzdelem és nyomorúság. Volt idő, mikor tizennégy órát tanított naponkint, csakhogy megélhessen. Eleinte a pozsonyi evangélikusok iskolájában oktatta az ágostai hitvallású ifjúságot, utóbb Németországban tanult és utazott, itthon a pozsonyi Landerer-cég nyomdája és lapvállalata alkalmazta. Könyvárusi foglalkozásába belebukott, adósságai miatt Bécsbe vándorolt, házi tanítóságot vállalt, nyomdai korrigálásból tengette életét, végül nyomora visszakényszerítette Pozsonyba. Csak halála évében jutott négyszáz forint állami kegydijhoz. — Munkái közül legnevezetesebb földrajzi lexikona: Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn. Pozsony, 1786. (Forrásmű az utána következő földrajzi könyvek számára.) — Atlas Regni Hungariae portabilis. Bécs, 1804. (Magyarország kézi atlasza hatvan lapon.)

Kovachich Márton György (szül. 1744. november 9. Senkvic, Pozsony megye; megh. 1821. december 1. Buda), a Merkur Von Ungarn szerkesztője. A hazai jogtörténetnek ez a hírneves kutatója az egyetemi könyvtár őre volt s I. Ferenc király, József nádor és az országgyülés megbízásából végigkutatta a nevezetesebb magyar levéltárakat, hogy egybegyüjtse belőlük a magyar közjog fejlődésére vonatkozó legfontosabb anyagot. Latin nyelven közreadott könyvei forrásjellegüek, nagy kéziratos hagyatéka ma is érték.

Lebrecht Mihály (szül. 1757. november 16. Nagyszeben; megh. 1807. augusztus 30. Kiscsür, Szeben megye) a nagyszebeni evangélikus iskolában és az erlangeni egyetemen végezte tanulmányait,

1784-ben az akkor meginduló Siebenbürger Zeitung szerkesztésében segédkezett, ugyanakkor a nagyszebeni gimnáziumban tanított, 1796-ban a kiscsüri ágostai hitvallású szászok közé ment lelkipásztornak. — Das unerkannte Verbrechen oder die Merkwürdigkeiten Samuel Hirtendorns. Két kötet. Kolozsvár, 1778–1780. (Regényének kalandos hőse maga beszéli el életének változatos eseményeit.) — Die Geschichte der Sachsen. Nagyszeben, 1790. (Tréfás elbeszélő költemény Bruckenthal Mihály szász királybíró beiktatására.)

Seivert János (szül. 1735. Nagyszeben; megh. 1785. Hammersdorf, Szeben megye) erdélyi szász evangélikus lelkipásztor. Tanár volt Nagyszebenben, utóbb ugyanitt pap, végül lelkész Hammersdorf-Szenterzsébet községben. Nyomtatásban megjelent könyvei és kéziratban maradt dolgozatai igen szorgalmas historikusnak és geografusnak mutatják. — Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Pozsony, 1785. (Az erdélyi ágostai hitvallású tudósok életrajzi adatainak és munkáinak egybeállítása; a szász írókra nézve forrásértékű anyaggyüjtemény. A szerző az erdélyi magyar írók lexikonát is elkészítette, ennek a munkájának azonban csak egy része jelent meg nyomtatásban a Siebenbürgische Quartalschrift lapjain: 1797–1801. évf.)

Tekusch János Mihály (szül. 1764. december 17. Pozsony; megh. 1813. december 8. Brünn) pozsonyi evangélikus liceumi tanár, később brünni lelkipásztor. — A német Musenalmanachok mintájára kiadta az első magyarországi német szépirodalmi zsebkönyvet, hogy közös fórumot teremtsen a hazai német költők számára: Pressburger Musenalmanach auf das Jahr 1785. (A vállalatot nem folytatta, mert kevés munkatársa és vevője akadt. A szerkesztő mint költő mutatkozott be évkönyvének lapjain.)

Tersztyánszky Dániel (szül. 1730. január 30. Krompach, Szepes megye; megh. 1800. okóber 29. Buda), az Allergnädigst Privilegierte Anzeigen szerkesztője. Tudományosan képzett bányajogász volt, a felsőmagyarországi bányavárosok polgárságának bécsi ügyvivője, utóbb pozsonyi királyi kamarai tanácsos és a hétszemélyes tábla bírája. Bécsi tisztviselősége idején érintkezésbe lépett magyarországi német honfitársaival s folyóirata köré csoportosította a tudományos hajlamú írókat. Mária Terézia királynőnek kedvelt embere volt, megbízásából résztvet

a hazai közoktatás ügyét teljesen új alapra helyező Ratio Educationis szerkesztésében is. (1777.)

Teutsch András (szül. 1669. Segesvár; megh. 1730. Nagyszeben) egyszerű evangélikus iparoscsaládból emelkedett a szászok grófjának méltóságáig. Tanulmányait a német egyetemeken fejezte be, orvosdoktori oklevéllel tért vissza hazájába, Nagyszebenben városi tisztviselővé választották, 1704-ben polgármester, 1710-ben királybíró lett. Az erdélyi szász pietista irodalom tekintélyes munkása volt, a hitélet elmélyítése érdekében jámbor lélekkel küzdött. Kempis Tamás munkájának német fordításával a mélyérzelmű vallásosság ápolását célozta. (1709.) Egyházi énekeiből istenes rajongás tükröződik. — Davidische Harffen oder des heiligen Königes und Propheten Davids mehrste Psalmen. Nagyszeben, 1707. (Az eredeti szöveghez híven ragaszkodó fordítás.)

Weber Simon Péter nagyszebeni származású pozsonyi nyomdász. A város polgárai közt és az evangélikus gyülekezetben előkelő helyet foglalt el. Komáromban is volt nyomdája. Az alkalmi költészetet nagy kitartással művelte. — Die Hunyadische Familie oder auch Unschuld schützt nicht immer vor Kabale. Pozsony, 1792. (Ötfelvonásos szomorújáték: Hunyadi László tragédiájának nem tehetségtelen feldolgozása. A magyarországi német színpadokon nagy sikerrel játszották.) — Der edle Eifer. Pozsony, 1796. (Háromfelvonásos énekesjáték a franciák ellen harcoló Habsburg-országok lelkesítésére.) — Aufruf an Ungarns edle Söhne. Pozsony, 1796. (Ez is a háborús irodalom egyik népszerű terméke: kantáté a pozsonyi országgyülés magyar nemességéhez. Zenéje Tost Ferenctől.) — Háborús daljátékát Csokonai Vitéz Mihály fordította magyarra: Serkentés a nemes magyarokhoz a mostani országgyüléskor. Pozsony, 1796. (Az eredeti német szöveggel együtt.)

Werthes Frigyes Ágoston Kelemen (szül 1748. október 12. Buttenhausen, Würtemberg; megh. 1817. december 3. Stuttgart) az esztétika tanára a pesti egyetemen. II. József császár nevezte ki Szerdahelyi György katedrájára 1784-ben; előde latinul tanított, ő németül adott elő. A császár halála után lemondott állásáról s 1791-ben visszatért hazájába. Elsősorban költő volt, csak másodsorban esztétikus. — Rede bei dem Antritt des öffentlichen Lehramts der Schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest. Pest és Buda, 1784. (Egyetemi tanári székfoglaló előadása.) — Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth.

Bécs, 1790. (Történeti tragédia a szigeti Zrínyi Miklósról három felvonásban. Jelentékenyen hatott Körner Zrínyijére is. Magyarra Csépán István földbirtokos és ügyvéd fordította: Zrini Miklós avagy Sziget várának veszedelme. Komárom, 1790. Ebben a fordításban került színre Budán, 1793-ban.) — Kirchengesänge. Pest, 1791. (A pesti ágostai hitvallású evangélikus templom felépítésének örömére.) — A termékeny szerző Mátyás királyról is írt egy drámát Mathias Corvinus címmel. Erről a vitézi szomorújátékról a Mindenes Gyüjtemény 1790-es évfolyamában többek között a következőket olvassuk: «A játéknak szerzője Werthesz, a pesti mindenségnek tanítója, ki ezelőtt nem régen nevezetes magyar vitéznek, Zrínyi Miklósnak, szomorújátékával próbát tett». (A darabot Bárány Péter, a pesti egyetem hallgatója, utóbb gazdatiszt, magyarra is lefordította, de ez a Korvinus Mátyás kéziratban maradt.)

Windisch Károly Gottlieb (szül. 1725. január 28. Pozsony; megh. 1793. március 30. Pozsony) kereskedő, utóbb városi tanácsos, majd polgármester Pozsonyban. Német anyanyelvén kívül magyarul, tótul, franciául és olaszul is beszélt; tagja volt több németországi tudományos társaságnak; értett a festészethez és rézmetszéshez. A Pressburger Zeitung és az Ungarisches Magazin szerkesztésével kiváló érdemeket szerzett, pozsonyi tudós társasága különb volt a német városokban akkor alakuló olvasóköröknél és ismeretterjesztő egyesületeknél. Munkássága a németség és a magyarság szellemi együttműködésének jegyében folyt. — Hanswurst. Ein Lustspiel in einem Aufzuge. Pozsony, 1761. (Első nyomtatásban megjelent munkája: vígjáték Gottsched modorában. A bécsi színpadok népszerű komikus alakja, a Hans Wurst és a Kasperl ellen az ízlés finomságáért küzdő osztrák esztétikusok erősen küzdöttek s ezt a munkájukat a pozsonyi szerző is támogatta.) — Geographie des Königreichs Ungarn. Két kötet. Pozsony, 1780. (Ezenkívül még több földrajzi, történeti, vallásos és publicisztikai jellegű munka.)

Irodalom. — A magyarországi német irodalom fejődésének áttekintése Pukánszky Béla könyvében: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Az idevonatkozó magyar tudományos könyvek és értekezések közül kiemelhetők a következők: Bayer József: A nemzeti játékszín története. Budapest, 1887. — Váli Béla: A magyar színészet története. Budapest, 1887. — Ballagi Géza:

A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. — Koltai Virgil: Győr színészete. Két kötet. Győr, 1889–1890. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Angermayer Károly: A Pressburger Zeitung története. Pozsony, 1896. — Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. h. evangélikus liceum története. Pozsony, 1896. — Berkeszi István: Temesvár színészete a XVIII. században. Temesvár, 1898. — Kugler Alajos: A soproni színészet története. Sopron, 1909. — Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. — Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Pozsony, 1910. — Thienemann Tivadar: Német és magyar nyelvújító törekvések. Budapest, 1912. — Verő Leó: Lessing Pozsonyban. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Czobor Alfréd: A kassai színészet története. Közlemények Abaúj-Tornavármegye És Kassa Multjából. 1914–1915. évf. — Kádár Jolán: A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Budapest, 1914. — Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. Budapest, 1915. — Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705–1867. Budapest, 1916. — Weber Artur: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. Budapest, 1916. — Kádár Jolán: Shakespeare drámái a magyarországi német színpadon 1812-ig. Magyar Shakespeare-Tár. 1917. évf. — Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. — Várady Imre: Gellert hazánkban. Budapest, 1917. — Pukánszky Béla: Herder hazánkban. Budapest, 1918. — Szigeti Ilona: Bél Mátyás német nyelvtana. Budapest, 1918. — Ságí István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. — Koszó János: Fessler Aurél Ignác. Budapest, 1923. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Monsberger Ulrik: A hazai német naptárirodalom története 1821-ig. Budapest, 1931.

NÉHÁNY TANULSÁG.

A TÖRÖK uralom alól való felszabadulás visszaállította Magyarország és Erdély területi épségét, de egyben a magyar nyelv és a nemzeti önállóság súlyos veszedelmét jelentette. A Habsburg-dinasztia az 1780-as évekig nem indított ugyan nyilt hadjáratot a magyar nyelv és az ősi hagyományok ellen, csak épen magára hagyta a nemzetet minden nacionalista szellemi törekvésében. A külföldi szemlélődők előtt köztudattá vált, hogy a magyarság összezsugorodik, erejét egyre jobban veszti, már csak multjából él. Herder a német közvéleménynek adott kifejezést, mikor azt jósolta, hogy a Duna-Tisza partjain élő lakosság és nyelve lassankint el fog tűnni a föld színéről. «Kacagom én, amit Herder a magyar nyelvnek s népnek elenyészése felől jövendöl. Herder hamis próféta. A magyar nyelv s nép elenyészni nem fog soha:» mondta a hírhedt jóslatra Kazinczy Ferenc. Tegyük azonban hozzá, hogy mikor a nyelvújítás vezérének ez a büszke cáfolata elhangzott, akkor a magyarság már túl volt azon a veszedelmen, amely a XVIII. század legnagyobb részében állandóan fenyegette.

Boldogtalan nemzet! Mindenkitől elhagyatva vergődött az Alföld síkságán, a Dunántúl dombos tájain, a Felvidék bércei közt és Erdély völgyeiben. És boldog nemzet!

Pusztán a maga fiainak hallatlan erejéből — urainak és parancsolóinak ellenére is — kiverekedte magát a halálos ítélet elzártságából. Más népfajokat uralkodóik szilárd akarata emelt magasba, más országokban az arisztokrácia hálás volt rangbeli tündöklésééért és kiváltságos jólétéért, nálunk idegen volt a király, kevés kivétellel külföldön lakott és magyarul is alig tudott az arisztokrácia. Elszomorító jelenség! Ezekre a minden más nemzet kebelében ismeretlen típusú mágnásokra mondotta Kisfaludy Sándor, a honfoglaló ősök nemes leszármazottja: «Vannak magyarok, és pedig nagyok, kik egy-egy rút eves kelevény szerint dúlják, emésztik mérgükkel ezt a nemzeti testet; kiket, ha rajtam állna, életükkel és nevükkel együtt kitörlenék én a magyar föld színéről. Vannak közöttünk olyanok, kik a magyar földnek csak annyi porára sem méltók valóban, amennyit egy kis szél szemünkbe vethet. De eljövendő, úgy remélem, a nap, mely majd igaz törvényt teszen s ítél ezekről».

Az egyik oldalon a dinasztia, az arisztokrácia és a katonaság, a másik oldalon a nemesség, az alsópapság és a parasztság, a kettő között a főpapság és a polgárság: ebből a reménytelen társadalmi környezetből kellett kiemelkednie a magyar irodalomnak. A szellemi erőfeszítések csak a nemesség és az alsópapság támogatására számíthattak, az ő műveltségük azonban jó ideig sokkal csekélyebb volt, hogysem fölemelkedhetett volna a könyvolvasás szükségérzetéig. Mégis közülük jöttek azok az útjelzők, akik — ha eleinte csak egymásnak írtak is — szembeszálltak a kétségbeejtő közömbösséggel s meg-

mutatták, hogy egy mindenkitől elhagyott nemzetet is fel lehet támasztani szellemi aléltságából.

A vallásos irodalomnak a XVIII. század folyamán már nem volt vezérszerepe a könyvtermelésben, a hírlapírás meg egyenesen világi szelleművé tette a gondolkodást. A szépírók a külföldi klasszikusok nyomán indultak el, témáik azonosak voltak a latin, német, francia, olasz, angol írók témáival. A XIX. század jobbágyfelszabadító törekvése és a XX. század szociális problémája ekkor még alig izgatott valakit, a polgár és a paraszt egyformán nyugodt volt a maga vallásos érzelmeiben és zavartalan megélhetésében. A szépirodalmi érdeklődés eléggé korlátozott: a valláserkölcs világfelfogása szerint zengte egyszerű örömeit és bánatos érzelmeit a lírikus, a szerelemről és a hazáról énekelt a dalköltő, kortársait dicsőítette és siratta az alkalmi verselő, harci eseményeket vagy mulattató históriákat öntött verses formába az epikus, Árpád vitézei és Fanni alakja körül csapongott a regényíró képzelete, a divatosabb külföldi érzékenyjátékokat és bohózatokat dolgozták át magyarra a színművek szerzői. A konzervatív világfelfogásnak csak a század utolsó két évtizedében mondott ellent a francia forradalom szabadságeszméinek megvalósítását sürgető szellemi irány. A nyelv és stílus megújításának vágya nemcsak óhajtás volt, hanem elszánt akarat is: nélkülözhetetlen feltétele az irodalmi fejlődésnek.

A magyar nyelv és a latin nyelv küzdelmében a tudományos irodalom megmaradt az egész Európához szóló latin könyvírás hagyományos szokása mellett, de a szép-

irodalomban a nemzeti nyelv a század vége felé háttérbe szorította a latinságot. Magyarul egyre több könyv jelent meg, az időszakos sajtó megindulása kedvezően hatott az általános irodalmi érdeklődésre, az első magyar színtársulat működése megindította a nagyobb arányú színműirodalmat.

A magyar irodalommal párhuzamosan nem-magyarajkú honfitársaink is serényen dolgoztak azon, hogy értelmiségük körében irodalmi életet teremtsenek. Ezt a törekvésüket a németek főként könyvek, hírlapok, színielőadások segítségével mozdították elő s a vallás, a költészet és a történetírás az a három középpont, amely köré olvasókat gyüjtöttek. A tótok, románok és szerbek magyarországi irodalma a magyarság hatalmas méretű szellemi termelése mellett természetszerűen háttérbe szorult; mégis az öntudat és lelkesség annyi volt ebben a többágú kisebbségi irodalomban is, hogy fejlődésének rendszeres áttekintése kinőne e mű kompozíciójának keretei közül.

A tótok könyveiben a cseh nyelv uralkodott mindaddig, míg Bernolák Antal pozsonymegyei, utóbb érsekújvári katolikus plébános az 1780-as évektől kezdve szembe nem helyezkedett a cseh irodalmi hagyományokkal. A jeles nyelvtudományi képzettségű egyházi férfiú a tót népnyelvet irodalmi nyelvvé emelte, a katolikus tótokat anyanyelvük megbecsülésére buzdította, a cseh nyelv irodalmi használatát az evangélikus tótok templomaiba szorította vissza. Működése nyomán egyre többen vallották azt az elvet, hogy a tót nyelv önálló nyelv a szláv

nyelvcsaládban, nem pedig a cseh nyelv durvább szójárása; aminthogy a tót nép is különálló egység s nem a cseh nemzet egyik távolabb eső része. Egyébiránt ebben a korszakban a XVIII. század elejétől kezdve egyre több szlovákizmus csúszott a tót íróktól használt cseh nyelvbe, mert a felvidéki papok akaratlanul is belekeverték cseh irodalmi stílusukba a tótnyelvi sajátosságokat. Mácsay Sándor pálosrendi szerzetes prédikációiban és Gavlovics Hugolin ferencrendi áldozópap egyházi beszédeiben különösen szembetűnő ez a tótosodás. Szívósabban őrizték az irodalmi nyelv cseh tisztaságát az evangélikus írók: Bél Mátyás pozsonyi lelkipásztor, Dolezsal Ágost turócmegyei prédikátor, Hruskovics Sámuel besztercebányai lelkész, Kermann Dániel trencsénvidéki szuperintendens, Plachy András turócmegyei esperes. Munkásságuk tere a hitbuzgalmi próza és az egyházi költészet.

A görögkeleti vallású románság egy részének a katolikus vallásra való áttérése a XVIII. század elejétől fogva mély szakadékot vont a két hit papjai közé. Az óhitűek árulókat láttak a Rómával kötött unió elfogadóiban, mégis a görögkatolikusok köréből kerültek ki az 1780-as évektől kezdve azok az írók, akik közelebb vitték népük szellemi színvonalát az erdélyi magyarság és németség műveltségéhez. A katolikus szemináriumokban képzett papok megismerték nyugat műveltségét s rajta voltak, hogy segítsenek a román papság lelki elmaradottságán. Valóságos nemzeti ébredés volt ez, mely nem Moldva és Havasalföld felől indult meg, hanem Róma, Bécs és Buda felől. Kialakul egy latinos irány, ez büszkén hivatkozik

az oláhság római eredetére s a nép nyelvét közelebb viszi könyveiben a klasszikus latinhoz. E nyelvtisztító nemzeti iskola hatását az egész román nyelvterület megérzi, e hatás alól az ortodox románság sem vonhatja ki magát. Három görögkatolikus szerzetes ennek a szellemi fejlődésnek megindítója: Micu-Klein Sámuel, a bécsi Pazmaneum teológusa, utóbb balázsfalvi tanár, majd a budai egyetemi nyomda korrektora és cenzora; Sinkai György, az egyik római hittudományi főiskola hallgatója, utóbb az erdélyi görögkatolikus iskolák tanfelügyelője, majd a budai egyetemi nyomda alkalmazottja; Maior Péter római teológus, utóbb balázsfalvi tanár, majd görgényi esperes, végül könyvvizsgáló a budai cenzura mellett: mind a három magyarul és latinul tökéletesen tudó erdélyi ember. Hitbuzgalmi, nyelvészeti és történettudományi munkásságuk a román nyelv és irodalom művelésére korszakos hatású. A latin triász elvei Magyarországból és Erdélyből — Budáról és Balázsfalváról — átkerülnek a két oláh vajdaságba is; ott lassankint épen úgy felrázzák aléltságából a szunnyadó román szellemi életet, mint ahogyan itthon is életre keltik — a XIX. század folyamán — a görögkeletiek nyelvművelő érdeklődését.

A magyarországi szerbek irodalmi törekvéseinek kezdetei is erre a századra esnek. A görögkeleti vallású, cirillbetűs szerbség egészen elkülönül a római katolikus hitű, latinbetűs horvátságtól; világi papjai és szerzetesei orosz hatás alá kerülnek; íróik több emberöltőn keresztül egyházi szláv elemekkel átszőtt orosz-szerb nyelven írnak. Szellemi életük legfőbb táplálója a vallás és a história.

Szerbia régi irodalmát ez a magyarországi szerb irodalom jelentékenyen továbbépíti. Nyugat kultúráját is néhány magyar-délvidéki úttörő pap — elsősorban Rajics János hazai származású rác szerzetes — próbálja továbbvinni a még mindig török iga alatt szenvedő balkáni szerbség felé. Magyarországi szerb ember alapítja meg a XIX. század elején Belgrádban az első szerbiai középiskolát. Ez a görögkeleti szerzetes, a temesmegyei Obradovics Demeter, sikeresen iparkodik megtisztítani anyanyelvét az egyházi szláv és az orosz nyelv zavaró hatásától s a papság szűkkörű irodalmát az egész szerbség nemzeti nyelvű irodalmává akarja kibővíteni. Kultúrális ébresztő munkájának és irodalmi működésének hatása igen nagy. Nemcsak az élő nyelvhez való közeledés fontosságát, hanem a nyugateurópai kultúra befogadásának szükségességét is bátran hirdeti, óvja népét a vallásos vakbuzgóság papi túlzásaitól, megismerteti fajtestvéreivel az európai civilizáció eszméit. Szmirnától Párisig és Velencétől Lipcséig nagy utakat tesz meg, hogy tanulásával népe szolgálatára állhasson. Önéletírása igazi regény, amellett megvan benne a korrajz és a jellemfestés minden értékes vonása.

A tót, román és szerb ébredés az 1780-as évektől kezdve nyomon követi a magyar irodalom föllendülését, a bécsi kultúrélet hatása a nemzetiségi vezetőférfiakra igen nagy, de a XIX. század elején már Buda és Pest veszi át mind a román, mind a szerb szellemi törekvések irányítását. A magyar fővárosból Balázsfalvára és Újvidékre, innen a két oláh vajdaság és a balkáni szerb föld

felé sugárzik a nyugati világtól és a magyar értelmiségtől nyert kulturális indítás árama.

A XVIII. századvégi tót, román és szerb irodalmi megújhodás egyelőre csak néhány papnak szólt s ez a kis olvasóközönség még a XIX. század első felében is csak lassan gyarapodott. Hazai nem-magyarajkú honfitársainknak nem volt sem arisztokráciája, sem nemessége, a parasztember pedig nem olvasott. Sokakat nemesítettek ugyan közülük, de ezzel együtt mindjárt hozzá is kapcsolták őket a magyar nemességhez; voltaképen tehát csak a városi polgárságra támaszkodhattak volna, de a városokban a németség uralkodott. A tót, román és szerb papok csak a jövőnek írtak, mert még egyházi pályatársaik túlnyomó nagy része sem érdeklődött semmiféle szellemi munka iránt. A görögkeleti papság körében tulajdonképen még papnevelés sem volt, az egyházi embereket a lelkipásztorságra vagy szerzetesi életre alkalmasnak látszó falusi legényekből válogatták össze, rövid ideig tartó tanfolyamon megtanították őket a legszükségesebb szertartásokra, ennek befejezésével a gyakran még írni sem tudó pópa kiment valamelyik faluba vagy bevonult egy kolostor falai közé. Ezek között az egyszerű emberek között több tüzes lélek akadt, tanulmányaik hiányát szorgalmukkal pótolták s el nem lanyhuló fajszeretettel szőtték ábrándjaikat a jobb jövőről és nemzetük elkövetkező nagyságáról. Különösen áll ez a románokra és a szerbekre, mert a tótok — csakúgy, mint a németek — tanultabb fiaikkal javarészt beleolvadtak a magyarságba.

Hogy a román és szerb irodalom hazai úttörőinek milyen kétségbeejtő szellemi és erkölcsi alacsonyságból kellett kiemelniök népüket, arról az egykorú hiteles történeti följegyzések eléggé tájékoztatnak. A magyarországi románok és szerbek életszínvonala magasabb volt ugyan balkáni fajtestvéreikénél, de a mai ember szemével nézve így is szörnyű kép tárul elénk, ha a XVIII. századi hivatalos jelentéseket és bizalmas magántudósításokat olvassuk. Amint végeszakadt az ország valamelyik táján a magyar világnak vagy a német letelepülésnek, mindjárt barbárrá vált a vidék, félelmessé a hegy, völgy, pusztaság. Mikor II. József császár, a szerbek pártfogója és a románok barátja, 1768-ban beutazta Magyarországot, többek között ezeket írta anyjának, Mária Terézia királynőnek: «A szerbek és az oláhok vakon engedelmeskednek papjaiknak, de abban mégis különböznek egymástól, hogy az oláhok engedelmessége e nép leírhatatlan tudatlansága és butasága miatt szolgai engedelmesség, míg a szerbeket vallásos buzgalom vezérli, jóllehet ezek is meglehetősen tudatlanok. A lelkészkedő papság, mely műveletlen parasztokból ujoncoztatik s általában olvasni sem tud, nem való az evangéliumok magyarázatára vagy a szentkönyvek értelmezésére. Lehetetlen, hogy az ilyen papság a nép nevelését és művelését előmozdítsa. Különben a népiskolákat, az ifjúság nevelését sem a szerbek, sem az oláhok nem ismerik. Ezer ember között egyet sem lehet találni, aki anyanyelvén írni és olvasni tudna. A hitelemzés és a prédikáció ismeretlen dolog náluk. Maguknak a püspököknek is minden igyekezetük csak odairányul,

hogy minél több pénzt csikarhassanak ki s azt haszontalan kéjelgésekkel elfecséreljék». Egy német utazó, Lehmann János, 1785-ben szintén a papságot teszi felelőssé a nép állati magatartásáért, holott minden ember nevelhető a jóra: «Nem elég azt mondani: az oláh olyan, mint a barma. Jaj nektek, kik felelősek vagytok lelkükért! Ti, a papok elöljárói, űzzétek el a pópákat és neveljetek olyan papokat, akik akarnak és tudnak használni. A mostaniak nemcsak tudatlanok, hanem gonoszak és olyanná teszik nyájaikat is. Ritkán történik, hogy a pópa ne volna belebonyolítva valamely oláhnak büntető pörébe. Minden felakasztott oláh mellé akasszák oda pópáját is, mert ő az oka a bűnnek».

Tót, szerb, román írók:

Bernolák Antal (szül. 1762. október 4. Szlanica, Árva megye; megh. 1813. január 15. Érsekújvár) római katolikus pap. Nemesi családból született, már pozsonyi iskolázása idején feltűnt kitűnő nyelvérzékével, 1792-től kezdve a pozsonymegyei Cseklész falu plébánosa volt, ebből a kis tót községből élete vége felé került át a magyar Érsekújvárra. A cseh nyelven író evangélikus szlovákokkal szemben először ő használta irodalmi nyelvül a tótot. Az 1790-es években egész kis írói kört vont maga köré magyarlelkű, de anyanyelvükhöz is ragaszkodó katolikus tót papokból. Érintkezésük középpontja Nagyszombat volt. — Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum. Pozsony, 1787. (A II. József császár uralkodása alatt kiadott mű méltán keltett feltűnést a szlávok világában. A tót irodalmi nyelv alapjait ez a Dissertatio rakja le.) — Grammatica slavica. Pozsony, 1790. (Az első igazi tót nyelvtan. A nagyszombati szlovák nyelvjárás alapján készült, bár maga a szerző árvamegyei ember volt. Később Bresztyánszky Antal fehérmegyei plébános latinból németre fordította: Slovakische Grammatik. Buda, 1817.) — Etymologia vocum slavicarum. Nagyszombat, 1791. (Nyelvészeti fejtegetések.) — Halottas beszéd. Komá-

rom, 1809. (Az egyik nyitramegyei plébános temetése alkalmából magyar nyelven mondott egyházi szónoklat.) — Slowar slowenski-csesko-latinsko-nemecko-uherski. Hat kötet. Buda, 1825–1827. (Halála után megjelent tót-cseh-latin-német-magyar szótára. A hatalmas munkát Rudnay Sándor esztergomi hercegprímás és Palkovics György esztergomi kanonok nyomatták ki a maguk költségén.)

Hruskovics Sámuel (szül. 1700 körül, Korpona, Hont megye; megh. 1748. szeptember 1. Besztercebánya) evangélikus pap. Tanulmányait a felvidéki ágostai hitvallású iskolákban és a vittenbergai egyetemen végezte, itthon az egyik hontmegyei faluban volt prédikátor, 1732-ben Besztercebányára került lelkipásztornak. 1744-től kezdve ágostai hitvallású evangélikus szuperintendensi tisztet töltött be, de hitvédő magatartása miatt Mária Terézia pozsonyi kormányhatóságaival sok baja volt. Bár cseh nyelven írt, irodalmi munkássága mégis nevezetes, mert Tranoscius György híres énekeskönyvét gondosan átdolgozta, közel száz énekkel bővítette s így az evangélikus tótság lelki épüléséhez nagy mértékben hozzájárult. (Tranoscius György liptószentmiklósi lelkipásztor XVII. századi csehnyelvű énekeskönyvét a hazai ágostai hitvallású tótság a Szentírás mellé helyezte, a hívők ebből énekeltek a templomokban, a szülők ezt a könyvet adták ajándékba gyermekeiknek. Trencséntől Békés megyéig fogalom volt a «Tranoscius» még a XX. században is. A jámborabb luteránus tót a Tranoscius néhány dalának eléneklésével ébredt s napi munkája végeztével újból énekelt kedves könyvéből. A jobbfejű parasztok könyv nélkül tudták a félezer ének legnagyobb részét.)

Maior Péter (szül. 1753. Mezőkapus, Torda-Aranyos megye; megh. 1827. február 14. Buda) görögkatolikus román pap. Tanulmányait jórészt magyar iskolákban — Marosvásárhelyt és Kolozsvárt — végezte. Balázsfalváról 1774-ben püspöke jóvoltából Sinkai Györggyel együtt Rómába került, itt eszmélt arra, hogy anyanyelvének milyen erős a kapcsolata a latin és az olasz nyelvvel s ez a szoros nyelvi viszony egyúttal az egykori közös nagyság tanujele. Úgy látta, hogy a románok a régi rómaiak egyenes leszármazottai; kötelességének érezte, hogy földeritse anyanyelve multját és jelenét. Rómából hazatérve a balázsfalvi szerzetesek közé vonult, napközben a görögkatolikus szeminárium kispapjait oktatta Dákó-Románia eszméjének

szellemében, esténkint nyelvi tanulmányokkal foglalkozott. Miután püspökével különböző egyházi kérdésekben nem tudták egymást megérteni, a balázsfalvi bazilita kolostorból a szászrégeni plébániára ment, utóbb görgényi esperes lett, de évek mulva úgy érezte, hogy tudományos pályája érdekében távoznia kell Erdélyből. Állást kapott a budai egyetemi nyomdánál és a cenzuránál, itt dolgozott korrektori és revizori minőségben élete végéig. — Istoria pentru inceputulu romaniloru in Dacia intocmita. Buda, 1812. (A román nyelv eredetéről szóló könyv szembeszállt azokkal, akik nem akarták elismerni a románságnak Trajanus római legionáriusaitól való származását.) — Ortographia romana sive latino-valachica una cum clavi. Buda, 1819. (A cirill betük használatának kárhoztatása s annak bizonyítása, hogy a latin írás jobban megfelel a román nyelv jellegének.) — Lesicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemtescu. Buda, 1825. (Ez volt a híres budai szótár: a Lexikon de Buda. A szószármaztató román szógyüjteményt több társával együtt készítette, de soviniszta szellemü etimológikus lexikona csak halála után jelent meg.)

Micu-Klein Sámuel (szül. 1745. Nagyszeben vidékén; megh. 1806. május 14. Buda) görögkatolikus román pap. Klein neve a Micu németre fordítása. Tanulmányait Alsó-Fehér megyében a balázsfalvi püspöki szemináriumban végezte, az itteni szentbazilrendi kolostor szerzetesei közé lépett, hat esztendeig a bécsi Pázmány-intézetben tanult. 1772-ben nagy tervekkel tért vissza Balázsfalvára, de egyelőre meg kellett elégednie azzal, hogy püspöke megbizta a matematika és az erkölcstan tanításával. Újból Bécsbe került, ekkor már a görög katolikus teológusok számára alapított szeminárium tanulmányi felügyelője lett; 1784-ben ismét Balázsfalván tanitott, de a falusi élet elzártsága meghasonlást keltett nagyratörő lelkében; összetüzött püspökével, Budára ment, sikerült bejutnia az egyetemi nyomdához s mint román cenzor és nyomdai javító haláláig itt maradt. Munkáinak legnagyobb része kéziratban maradt, kéziratai érdemes valláserkölcsi írónak és igen szorgalmas történeti anyaggyüjtőnek vallják. — Nyomtatásban megjelent munkái közül legnevezetesebb Sinkai György társaságában közrebocsátott, latinul irt román nyelvtana: Elementa linguae dacoromanae sive valahicae. Bécs, 1780. (Ez a nyelvtan az erdélyi latin triász törekvéseinek kiinduló pontja. Az addig használatos cirill

betükkel szemben a latin írás meghonosítását sürgeti, a román nép latin eredete mellett emel szót, a román nyelvet a klasszikus római beszéd elváltozásának fogja fel. A latinos irány elvei csakhamar elterjedtek az egész románság körében: a görögkatolikusoktól kiinduló nemzeti felfogást a görögkeletiek is magukévá tették. Az új eszme felrázta szellemi aléltságából a két oláh vajdaság papságát, a latin betük átvételének gondolata és a latin nyugathoz való közeledés programmja egyre népszerübb lett s száz év szellemi küzdelme után diadalra is jutott.) — Többi munkája közül különösen nevezetes még Kempis-fordítása és az 1688. évi Serbán-féle bibliafordítás 1795. évi új kiadása. (A Serbán Cantacuzino áldozatkészségéhez füződő bibliafordítás volt az első teljes román Szentírás. Nem Erdélyben jelent meg, hanem a Havasalföldön.)

Obradovics Demeter (szül. 1739. Csákova, Temes megye; megh. 1811. április 7. Belgrád) görögkeleti szerb pap. Ifjú korában az egyik szerémmegyei kolostorban élt, de kiábrándult a kalugyeri életből, mert kívülről — a maga ábrándos vallásosságában — egészen másképen képzelte el a barátéletet, szerzetestársai pedig épen nem óvták magukat a földi örömöktől és bünöktől. Elhagyta a kolostort; bejárta Horvátországot, Dalmáciát, Montenegrót; mint fölszentelt pap ellátogatott az Athos hegyén fekvő görög kolostorokba, de itt sem talált egyebet veszekedő barátoknál; éveken keresztül tanult a kisázsiai Szmirnában; az albánok között tanítással kereste kenyerét; tanított és tanult Bécsben, Konstantinápolyban, Moldvában, Németországban, Olaszországban; élete alkonyán Belgrádba ment, ott a szerb fejedelem fiait nevelte s a fejedelmi kormányt iskolák állítására serkentette. — Zsivot i prikljucsenija. Lipcse, 1783. (Több külföldi klasszikus hatását mutató, de azért a maga egészében igen eredeti önéletrajza.) — Piesna o izbavljeniju Serbije. Bécs. 1789. (Ének Szerbia felszabadítása ünnepére II. József császár és II. Katalin cárnő hadainak a törökökkel viselt háborúja alkalmából.) — Munkáinak teljes kiadása 1833-an indult meg Belgrádban, azóta több gyüjteményes és válogatott Obradovics-kiadás jelent meg, ezek között a legjobb az 1911. évi belgrádi: Dela D. Obradovics.

Rajics János (szül. 1726. november 22. Karlóca, Szerém megye; megh. 1801. december 23. Kovil, Bács megye) görögkeleti

szerb pap. Mint tanulnivágyó ifjú máshol nem iskolázhatott, mint a katolikusok vagy a protestánsok valamelyik gimnáziumában, mivel a szerbeknek ez időtájt még nem volt középiskolájuk s papjaikat is csak patriarkális házi oktatással nevelték. A szegénysorsú rác fiút először a komáromi jezsuiták, majd a soproni evangélikusok fogadták tanulóik közé, később magasabb papi kiképzése céljából Oroszországba gyalogolt s Kievben és Moszkvában nemcsak az ortodox teológia rendszerével, hanem a panszlavizmus eszméivel is megismerkedett. Elhatározta, hogy fölemeli népét elmaradottságából, de reformtörekvéseiben sok összeütközése támadt fajtestvéreivel. Járt Konstantinápolyban, az Athos-hegyi szerzetestelepeken, a Balkán országaiban; a temesvári görögkeleti püspök reábízta papsága oktatását; 1772-ben a Bácskában fekvő gazdag kovili szerb kolostor archimandritája azaz főnöke lett s így zavartalanul élhetett irodalmi terveinek. Tekintélyét mutatja, hogy II. Katalin cárnő arany emlékéremmel és száz arannyal, II. Lipót király aranykereszttel tüntette ki. — Boj zmaja i orlovi. Bécs, 1789. (Verses munka.) — Brevis Serborum, Rascianorum, Bosniae, Ramae regnorum historia. (A szerb történelem vázlata.) — Istoria slavenskih narodov. Négy kötet. Bécs, 1794–1795. (A délszláv nemzetek, kivált a szerbek, horvátok és bolgárok története.) — Tragedia. Buda, 1798. (Szomorújáték a szerb Nemanjics-ház utolsó tagjának, a XIV. században uralkodó V. Urosnak, meggyilkolásáról.)

Sinkai György (szül. 1754. február 28. Sámsond, Maros-Torda megye; megh. 1816. november 2. Szina, Abaúj megye) görögkatolikus román pap. Megnemesített falusi oláh földbirtokos-család gyermeke volt, gimnáziumi tanulmányait unitárius, református, jezsuita és piarista iskolákban végezte, Balázsfalván együtt tanult Maior Péterrel, vele együtt ment 1774-ben Rómába. A filozófiai és teológiai doktorátus megszerzése után egy évig Bécsben időzött, Micu-Klein szerzetestársával szövetkezve ekkor adta közre a román nyelv rendszerének emlékezetes érdemű vázlatát. (1780.) Kétévi balázsfalvi tanársága után az erdélyi görögkatolikus román iskolák felügyelője lett, de püspökével csakúgy nem tudott összeférni, mint a latin triász másik két tagja. Bár bazilita kalugyer volt, nevelőséget vállalt gróf Wass Dániel fiai mellett, a főrangú család dobokamegyei kastélyában hat évet töltött s mikor későbbi pályáján számos csapás érte, vissza-visszamenekült a magyar grófi nem-

zetség védőszárnyai alá. 1803-ban Budára került, néhány év mulva kinevezték az egyetemi nyomdához a román könyvek korrektorának. Nyugtalan természete továbbhajtotta, helyről-helyre vándorolt az országban, készülő munkáit batyuban hordta magával. Megfordult Nagyváradon, felbukkant Balázsfalván, egyszer hosszabb időre nyoma veszett, végül megtudták, hogy ismét a Wass grófok adtak számára menedéket abaújmegyei birtokukon. Ott is halt meg náluk ötvenkét éves korában. Mint történetíró nagy részvéttel szemlélte a jobbágyság elhanyagolt állapotát, nemzeti büszkeséggel írt népe multjáról, számos könyvtárat és levéltárat kutatott át a havasalföldi, moldvai és erdélyi románság históriájának megvilágítása céljából. — Elementa linguae daco-romanae sive valachicae. Buda, 1805. (A huszonöt évvel azelőtt Micu-Klein Sámuel társaságában kiadott latinnyelvű román nyelvtan új közrebocsátása. A cirill betűk kiszorítását és a román nyelv visszalatinosítását kívánja.) — Hronica Romanilor. Jasszi, 1853. (Román történelme a pénzhiány és a cenzura miatt csak évtizedekkel halála után jelenhetett meg. Hálás szívére vall megemlékezése a gróf Wass-családról: «Ha nem segített volna rajtam ez a család, én a románok jóvoltából bizony soha meg nem írhattam volna ezt a krónikát».)

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország. Nyolc kötet. Budapest, 1888–1901. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891–1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. III–IV. köt. Budapest, 1896–1898. — Moldován Gergely: A románság. Két kötet. Nagybecskerek, 1896. — Jancsó Benedek: A román nemzetiségű törekvések története és jellenlegi állapota. Két kötet. Budapest, 1896–1899. — Zsilinszky Mihály: Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei. Budapest, 1899. — Heinrich Gusztáv: Egyetemes irodalomtörténet. II–IV. köt. Budapest, 1905–1911. — Szabó Oreszt: Nemzetiségi ismertető könyvtár. Hét kötet. Budapest, 1913. — Jancsó Benedek: Defensio Nationis Hungaricae. Budapest, 1920. — Bitay Árpád: A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése. Gyulafehérvár, 1922. — Ernyey József: Tótnyelvű krónikás énekek és kuruc dalok. Ethnographia. 1922. évf. — Bitay Árpád: Virág Benedek és a román irodalomtörténet. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1925. évf. — Hodinka Antal: Muszka könyv-

árusok hazánkban 1711–1771. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Benedek Marcell: Irodalmi lexikon. Budapest, 1927. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Két kötet. Budapest, 1927. — Dézsi Lajos: Világirodalmi lexikon. Budapest, 1930-tól.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MUTATÓ.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MUTATÓ.

A Kiadások és Irodalom nélkül.

Abafi Lajos. 283, 296.
Adámi Mihály. 170.
Adányi András. 826, 830.
Akadémia. 107–111.
Albert Atanáz. 759.
Alexovics Vazul. 127, 188, 190, 646.
Amade Antal. 221, 223.
Amade László. 231–241, 473, 476.
Andrád Sámuel. 695, 696.
Apor Péter. 129, 134, 136.
Aranka György. 109, 176, 683, 810.
Arany János. 432, 446, 466, 468, 544.
Aszalai János. 811.
Ágotha Demeter. 789.
Ákáb István. 792.
Ányos Pál. 352, 473, 476, 615–622, 625.
Árva Bethlen Kata. 127, 128, 150–152.
Árvai György. 826, 830.
Árvai Mihály. 854, 859.

Babai Ferenc. 826, 830.
Bacsányi János. 39, 76, 80, 163. 308, 321, 333, 504, 541, 572, 573, 618, 655–675, 698.
Badics Ferenc. 434, 447, 466, 516.
Bajza József. 626, 651.
Balassa Bálint. 142.
Ballagi Aladár. 347, 506.
Balthazár Tima. 787.
Baranyi László. 811.
Baranyi Pál. 127.
Baráth Ferenc. 750.
Barclay. 713.
Barczafalvi Szabó Dávid. 69, 70, 80, 174, 693, 696, 726.
Barcsai Ábrahám. 593, 871.
Barcsai László. 796, 798.
Barkóczy Borbála. 229.
Baróti Szabó Dávid. 76, 171, 414, 535–550, 572, 573, 576, 663, 765.
Batthyány Alajos. 877, 879.
Batthyány Ignác. 61, 109, 846.
Baumberg Gabriella. 662, 665.
Bayer József. 365, 374, 636, 720.
Báji Patay Sámuel. 687.
Bálintit János. 811.
Bánffy György. 109.
Bánóczi József. 544, 562.
Bárány János. 127, 229.

Bárány Péter. 795, 798, 918.
Báróczi Sándor. 96, 171, 680, 682, 684.
Belnay György. 39, 859, 877, 880.
Bencés iskolai drámák. 788.
Benczur József. 846, 881, 911.
Bende László. 789.
Benedek Mihály. 179.
Benkő Ferenc. 59, 80.
Benkő József. 839. 860.
Benkő László. 179.
Benkő Sámuel. 876, 880.
Benyák Bernát. 128, 776, 827, 830.
Benyovszky Móric. 437.
Beöthy Zsolt. 118, 138, 240, 283, 294, 297, 337, 347, 364, 373, 383, 397, 403, 432, 446, 506, 516, 580, 602, 612, 618, 626, 636, 644, 660, 719, 746.
Beregszászi Nagy Pál. 872.
Bernolák Antal. 923, 929.
Bertalanffi Pál. 127.
Bertuch. 717.
Berzeviczy Pál. 811.
Bessenyei Anna. 355.
Bessenyei György. 107, 115, 159, 341–405, 498, 501, 506, 698, 796, 798, 799.
Bessenyei Sándor. 681, 685.
Bethlen Elek. 811.
Bethlen Imre. 811.
Bethlen Kata. 126, 129.
Bethlen Kata l. Árva Bethlen Kata.
Betyárromantika. 522.
Bél Károly András. 846.
Bél Mátyás. 67, 143, 835, 840, 860, 894, 904, 912, 924.
Billisics Alajos. 879.
Binder Jenő. 365.
Biró Márton. 54, 124, 130, 818, 819.
Bocskor Ádám. 759.
Bocskor Pál. 759.
Bod Péter. 62, 129, 141–158, 159, 229, 691, 696, 818, 828, 851.
Bodnár Zsigmond. 240, 294, 364, 374, 432, 447, 580, 719, 743, 746.
Boér Sándor. 796, 799.
Boileau. 501.
Bolla Márton. 776, 846.
Borbély Absolon. 787.
Borosnyai Nagy Zsigmond. 127.
Bozóky Mihály. 473, 476.
Bölöni Sámuel. 701.
Bretzner. 99.
Bruckenthal Sámuel. 62, 911.
Brühl. 772.

Calprenède. 680.
Cenzura. 52–65.
Christmann. 716.
Cornides Dániel. 839, 841.
Czinke Ferenc. 559, 650.
Cziráky Antal. 110.
Cziráky-eposz. 243.
Czirjék Mihály. 681, 685.

Czvittinger Dávid. 141, 849–853.
Csaplár Benedek. 562, 563.
Csapodi Lajos. 819, 879.
Csató Gábor. 759.
Császár Elemér. 120, 295, 296, 338, 383, 397, 544, 618, 644, 652, 720, 747.
Császári Lósi Pál. 792.
Csedő László. 759.
Csenkeszfai Poóts András. 488, 492.
Cserei Elek. 74, 81.
Cserei Mihály. 132, 137, 166, 229.
Csergő Chrysogonus. 759.
Csergő Lőrinc. 759.
Csete István. 127.
Csépán István. 811, 918.
Csiksomlyói misztériumok. 250, 757.
Csizi István. 449, 450, 466, 475, 476, 478, 481.
Csokonai Vitéz Mihály. 81, 478, 480, 515, 727, 795, 799.
Csuzy Zsigmond. 124, 130.

Daloskönyvek. 525.
Daniel István. 680, 685.
Darrel. 326.
Darvas János. 811.
Dayka Gábor. 73, 623–632.
Dálnoki Veres Gerzson. 207.
Deákos költészet. 529–590.
Debreczeni Ember Pál. 860.
Decsy Sámuel. 72, 81, 96, 176.
Debreceni Grammatika. 179.
Debreceni Kör. 611.
Demeter János. 811.
Destouches. 367, 371.
Dezsericzky Ince. 846, 861.
Diószegi Sámuel. 127.
Dobner Sebestyén. 851.
Dolezsal Ágost. 924.
Domokos Kázmér. 759.
Domokos Lajos. 179.
Donát János. 563.
Donits András. 449, 452, 475, 477.
Döbrentei Gábor. 584.
Döme Károly. 879.
Drámairodalom. 755–814.
Drámai kísérletek. 249–250.
Dugonics András. 42, 172, 454, 559, 705–734, 776, 795, 796, 799, 872.

Egerváry Ignác. 795, 799.
Eggenberger József. 57.
Egyetem. 33–43.
Egyházi szónoklat. 123–132.
Eitzenberger Ferenc Antal. 50.
Ember Pál. 860.
Endrődy János. 477, 718, 726, 795, 799.
Engel János Keresztély. 912.
Erdélyi János. 294, 671.
Ernyi Franciska. 811.
Ernyi Mihály. 795, 800.
Esterházy Antal. 894.
Esterházy Károly. 61.
Eszter-dráma. 249.

Etédi Sós Márton. 488.
Éder József Károly. 846.
Édes Gergely. 587.
Énekeskönyvek. 525.
Évkönyvek. 66–91.

Fabchich József. 569.
Fabó András. 851.
Faludi Ferenc. 127, 170, 249, 301–340, 473, 477, 568, 764, 765.
Farkas Antal. 701.
Farkas Gyula. 119.
Fábián Dániel. 74, 81.
Fábián Juliánna. 449, 450, 454, 466, 475, 478.
Fejér Antal. 352.
Fejér György. 795, 800.
Fejér István. 99.
Fejér János. 99, 100.
Fejér Rozália. 99, 100.
Fekete János. 187, 191, 480, 597, 598.
Ferences iskolai drámák. 785.
Ferenczi Bonavita. 759.
Ferenczi István. 584.
Ferenczi Vitus. 787.
Ferenczi Zoltán. 338, 433, 447, 580.
Ferenczy Zsigmond. 293.
Festetich György. 569.
Fénelon. 679.
Fiala Jakab. 827, 830.
Fodor Ambrus. 759.
Fodor Mihály. 827, 831.
Fogarasi Pap József. 38.
Folyóiratok. 66–91.
Fosztó István. 864.
Földi János. 73, 179, 610–614.
Fraknói Vilmos. 562, 890.
Franciás költészet. 591–606.
Frendel István. 96.
Friedel János. 908, 912.
Fülöp Fábián. 787.
Füssi Pius. 127.

Gabelhofer Gyula. 39.
Gallauner Ferenc. 912.
Garas István. 792.
Gavlovics Hugolin. 924.
Gálos Rezső. 297, 636.
Gánóczy Antal. 846.
Gáti István. 487, 489.
Gelei József. 693, 697.
Gellert. 393, 693.
Gerő György. 685.
Gessner. 635, 692, 694.
Gindl József. 795, 801.
Glosius Sámuel. 352.
Goethe. 740.
Gomezné. 290.
Gottsched. 361, 769, 775.
Göböl Gáspár. 489.
Görög Demeter. 73, 81, 178, 263, 292.
Gracián. 326.
Gragger Róbert. 374, 434, 466.
Guzmics Izidor. 584.
Gvadányi József. 136, 188, 407–469, 475, 476, 477, 478, 481, 576, 602, 656.
Gyalogi János. 127.

Gyarmathi Sámuel. 179, 697, 872, 873.
Gyöngyösi István. 143, 431.
Gyöngyössi János. 587.
Győrffy József. 188, 693, 697.
Győrfi Zsigmond. 759.
Gyulai Pál. 364, 373, 636, 745.

Hafner. 99.
Hajas István. 127.
Hajnóczy Iván. 636.
Hajnóczy József. 878, 880.
Halász Ignác. 745.
Halápi Konstantin. 827, 831.
Haliczky András Frigyes. 37, 894.
Haller László. 679, 685.
Halmágyi István. 135, 139.
Haner György Jeremiás. 861.
Hannulik János. 828, 831.
Hari Péter. 478.
Harsányi István. 346.
Harsányi Sámuel. 681, 686.
Hatvani István. 795, 801, 820
Hattyuffy Dezső. 479.
Háló Kováts József. 490.
Heinrich Gusztáv. 700, 721, 746.
Heliodoros. 714.
Hell Miksa. 500, 874.
Herder. 920.
Hervey. 682.
Hevenesy Gábor. 838.
Hideg Berardus. 759.
Hochmeister Márton. 74, 910.
Hoffmann Lipót Alajos. 37, 907, 913.
Holberg. 764, 771, 775.
Holló Barnabás. 563.
Horatius. 501, 575, 578.
Horányi Elek. 352, 712, 857, 862, 879.
Horánszky Lajos. 672.
Horváth István. 561, 645, 650, 651, 863.
Horváth Ádám, 431, 508–520, 795, 796, 806.
Horváth Cyrill. 139, 294, 337.
Horváth János. 339, 516, 544, 721.
Horváth Mihály. 562.
Hóman Bálint. 843.
Hölty. 615, 625.
Hriágyel Márton. 490.
Hruskovics Sámuel. 924, 930.
Hunyadi Ferenc. 127, 176, 179.

Igaz Sámuel. 72.
Ihászi Imre. 795. 801.
Illei János. 502, 761, 765, 797.
Incze Mihály. 687.
Institoris Gábor. 58.
Irodalmi társaságok. 107–111.
Irodalomtörténet. 159–169.
Irói törekvések. 112–120.
Iskolai drámák. 761.
Iskolázás. 29–45.
Izdenczy József. 913.
Izsó Miklós. 562.

Jancsó Ferenc. 789.
Jancsó Pál. 100.
Janzenizmus. 289.

Jetting Károly. 908, 914.
Jezsuita iskolai drámák. 761.
Judit asszony históriája. 249.
Juhász Máté. 473, 478, 758, 759.

Kajcsa Joákim. 759.
Kalmár György. 532, 872, 873.
Kamarási György. 127.
Kaprinai István. 838.
Karácsony Sándor. 120.
Kassai Magyar Társaság. 109.
Kastner Jenő. 241.
Katona István. 34, 293, 837, 842, 863, 879.
Kayser. 694.
Kazinczy Ferenc. 59, 76, 82, 96, 162, 175, 181, 190, 354, 467, 481, 483, 493, 504, 514, 541, 543, 588, 589, 598, 602, 625, 626, 627, 630, 631, 645, 651, 663, 670, 682, 684, 694, 697, 699, 719, 727, 744, 795, 801, 890, 920.
Kazinczy Miklós. 811.
Kazy Ferenc. 826, 831, 846.
Káldy Gyula. 213.
Kármán József. 77, 82, 164, 175, 735–754, 795, 802.
Károly Ferenc. 811.
Károlyi Sándor. 136.
Kegyesrendiek. 29.
Kelemen Didák. 127.
Kelemen László. 97, 98, 99, 101, 103, 104, 795, 802.
Kenyeres József. 879.
Kercselich Boldizsár. 881.
Kerekes Sámuel. 73, 83, 178.
Kereskényi Ádám. 766.
Kerestély Ignác. 179.
Keresztes Vazul. 759.
Keresztesi József. 135, 139.
Kermann Dániel. 924.
Kertsó Cirjék. 789.
Kessler János Sámuel. 908, 914.
Kénosi Tősér János. 864.
Kép Géza László. 701.
Kézdi Grácián. 759, 787.
Kibédi Sámuel. 797, 811.
Király György. 297.
Kis János. 110, 598.
Kisfaludy Sándor. 684, 921.
Kiss István. 127.
Klein János Sámuel. 914.
Kocsi Patkó János. 100, 796, 802.
Kocsonya Mihály házassága. 780.
Kolinovics Gábor. 847.
Kollarics Joakim. 127.
Kollár Ádám. 838, 881.
Koller József. 847.
Kolumbán János. 486, 491.
Komáromi Tudós Társaság. 109, 599.
Koppi Károly. 39, 847, 879.
Korabinszky János Mátyás. 847, 909, 915.
Koréh Zsigmond. 795, 803.
Kotzebue. 99, 797.
Kovachich Márton György. 847, 910, 915.
Kovács Boldizsár. 789.

Kovács Dénes. 415.
Kovács Ferenc. 599, 511, 795.
Kovács János. 136.
Kovásznai Sándor. 795, 803.
Kováts József. 490.
Kozma Ferenc. 125, 766.
Kónyi János. 95, 692, 695, 698, 795, 803, 864.
Kozma Mihály. 864.
Kölcsey Ferenc. 493.
Könyvkereskedés. 56–65.
Könyvkiadás. 47–65.
Könyvtárak. 60–65.
Köpff János György. 57.
Krammer Boldizsár. 811.
Kratter Ferenc. 886.
Kreil Antal. 38, 39, 40.
Kreskay Imre. 352, 475, 478.
Kritika. 159–169.
Kulcsár István. 264, 292, 293, 487, 491, 559.
Kuna László. 759.
Kunics Ferenc. 764, 767.
Kuruc költészet. 201–217.
Kuti Dénes. 127.
Kún Szabó Sándor. 811.

Laczka János. 347.
Laczkovics János. 185, 190, 192.
Lakos János. 795, 804.
Landerer János Mihály. 50, 68, 909.
Landerer János Sebestyén. 50.
Landerer Lipót Ferenc. 50.
Landerer Mihály János. 51.
Latin irodalom. 815–897.
Láczai József. 792.
Láng Ádám. 795, 804.
Lázár Béla. 365.
Lázár János. 486, 491, 828, 831.
Lebrecht Mihály. 908, 915.
Lehmann János. 929.
Lehner András. 811.
Leoninisták. 587–590.
Liptai Mária. 811.
Losonczi István. 474, 479.
Lukinich Imréné. 914.

Madarassy Ferenc. 354.
Madár József. 759.
Magyaros költészet. 471–528.
Maior Péter. 925, 930.
Marmontel. 680, 681, 692.
Maróthy György. 223, 474, 479.
Martinovics Ignác. 877, 882.
Masenius. 787.
Maus Gellért. 56.
Mácsay Sándor. 924.
Mándy Sámuel. 701.
Márton József. 72.
Mártonfi József. 561.
Mátyási József. 480, 811.
Máttyus Péter. 69, 83.
Metastasio. 765.
Mérey Sándor. 795, 805.
Mészáros Ignác. 691, 699.
Mészöly Gedeon. 468.
Micu-Klein Sámuel. 925, 931.
Mikes Kelemen. 127, 251–299.
Miklós Ferenc. 297.
Miklósi Ambrus. 789.

Miller. 615, 693.
Miller Jakab Ferdinánd. 354.
Mindenes Gyüjtemény. 599.
Mindszenthy Sámuel. 136.
Minorita iskolai drámák. 788.
Miszlai András. 204, 206, 207.
Misztériumjátékok. 757.
Mitterpacher Lajos. 39.
Molière. 764, 765, 771, 772, 797.
Moll Jeremiás. 910.
Molnár Borbála. 449, 450, 466, 475, 480, 481.
Molnár János. 83, 127, 531, 819, 820, 872, 874, 879.
Moór Anna. 795, 805.
Mosóczy Institoris Gábor. 58.
Móré György. 879.
Möller Ferdinánd. 95.

Nagy Ferenc. 229, 488, 493.
Nagy György. 792.
Nagy János. 196, 308, 482.
Nagy László. 466.
Nagy Pál. 872.
Nagy Zsigmond. 127.
Nagyváthy János. 39, 185, 194.
Naláczi József. 681, 686, 795, 805.
Nemeskéri Kis Imre. 702.
Négyesy László. 240, 295, 338, 433, 447, 466, 476, 544, 580.
Német költészet utánzása. 609.
Németes költészet. 607–676.
Népköltészet. 521–527.
Nottenstein János György. 50, 67, 909.
Nunkovics György. 179.
Nyelvújító törekvések. 170–183.
Nyomdászat. 47–65.

Obradovics Demeter. 926, 932.
Orczy Lőrinc. 495–508, 556, 602, 656, 661, 663.
Osszián. 659.
Osvald Zsigmond. 795, 806.
Ovidius. 826.
Óklasszikus triász. 532.

Paczkó Ferenc Ágoston. 50, 68, 69, 70, 71, 73.
Pajor Gáspár. 743, 747, 750.
Palma Károly. 847.
Palocsay György. 205, 207.
Pap József. 38.
Passiók. 757.
Patay Sámuel. 687.
Pauler Gyula. 843.
Pálos iskolai drámák. 780.
Pálóczi Horváth Ádám. 431, 508–520, 795, 796, 806.
Pállya István. 769, 776.
Pánczél Dániel, 72, 73, 84, 161, 744.
Pápay Sámuel. 293.
Pázmány Péter. 37, 142.
Perecsenyi Nagy László. 466.
Perlaki József. 127.
Perthold Lukács. 54.
Pethe Ferenc. 84.
Pethő Gáspár. 136.
Petőfi Sándor. 467.

Petres Zsigmond. 759.
Péchy István. 55.
Péczeli József. 76, 85, 96, 127, 164, 413, 431, 557, 596, 599, 682, 686, 766, 795, 806.
Péterfi Márton. 759.
Péteri Takáts József. 482.
Piarista iskolai drámák. 769.
Piaristák. 29.
Pintér Jenő. 744.
Plachy András. 924.
Plautus. 771.
Politikai irodalom. 184–198.
Politikai költészet. 218–220.
Poóts András. 488, 492.
Pope. 377.
Pray György. 47, 48, 836, 843, 861, 879.
Preromantika. 116, 119.
Priznek Rókus. 789.
Protestáns iskolai drámák. 790.
Prozódiai harc. 572.
Prózai elbeszélések. 246–248.
Puhóczi Márton. 93.
Radvánszky Dénes. 229.
Radvánszky György. 229.
Radvánszky János. 205, 208.
Rajics János. 926, 932.
Rácz István. 467.
Rácz Sámuel. 41.
Ráday Gedeon. 62, 159, 541, 602, 609–614.
Ráday Gedeon ifj. 811.
Ráday Pál. 126, 131, 221, 224, 227.
Rájnis József. 39, 321, 565–571, 572, 573.
Rákóczi Ferenc. 835, 844.
Rákóczi-nóta. 208.
Rát Mátyás. 68, 69, 70, 85, 160, 172, 569.
Ráth Pál. 811.
Rátz Sámuel. 352.
Regényirodalom. 677–754.
Reimmann Jakab Frigyes. 850, 851.
Révai Miklós. 39, 42, 43, 69, 70, 87, 107, 173, 307, 321, 333, 478, 503, 524, 551–564, 569, 572, 645, 650, 727, 795, 806, 832.
Ricaut. 278.
Richter József. 425.
Richvaldszky György. 839.
Riedl Frigyes. 208–213.
Rotarides Mihály. 854, 864.
Rousseau. 635.
Royer Ferenc Antal. 50.
Róka János. 125.
Rózsa Géza. 365.
Rudnyánszky Karolina. 795, 811.

Sajgó Ignác. 826, 832.
Sajnovics János. 500, 871, 874.
Sartori Bernát. 128.
Sartorius János. 222, 224.
Sághy Ferenc. 651, 795, 807.
Sándor István. 87, 163, 167, 693, 700.
Sánta Péter. 759.
Schaffrath Lipót. 879.

Schedius Lajos. 37, 38, 39, 728, 743, 747, 750, 751, 863.
Schenauer György. 789.
Schetz Péter. 825, 830.
Schmeizel Márton. 866.
Schmitth Miklós. 847.
Schönwisner István. 847.
Schwartner Márton. 38, 847.
Schwarz Gottfried. 847.
Sebestyén László. 811.
Seelmann Károly. 811.
Sehy Ferenc. 102, 795.
Seivert János. 916.
Serpilius Samuel Vilmos. 851.
Shakespeare. 797.
Simaházy Károly életírása. 243.
Simai Kristóf. 97, 99, 771, 777, 795, 796, 797, 807.
Sinai Miklós. 823, 839, 845.
Sinkai György. 925, 933.
Soden. 717.
Soós Márton. 718, 795.
Sófalvi József. 164.
Spangár András. 136, 168.
Spielenberg Pál. 190, 859, 866, 894, 895.
Stankovácsi Lipót. 127.
Stilfrid és Brunszvik históriája. 246.

Szabó Ágoston. 759.
Szabó Dávid, l. Barczafalvi Szabó Dávid és Baróti Szabó Dávid.
Szabó Ferenc. 744, 746.
Szabó István. 127.
Szabó Konrád. 789.
Szabó László. 633–640, 656, 700, 795, 796, 808.
Szabó Márton. 87.
Szabó Sándor. 811.
Szacsvai Sándor. 69, 70, 71, 87, 161, 175, 184, 187, 195, 557, 589, 629.
Szaicz Leó. 127, 186, 195, 482, 627, 628, 879.
Szalkay Antal. 488, 492, 807.
Szatmári Paksi Sámuel. 792.
Szász Bonaventura. 759.
Szász Károly. 355.
Szászi János. 790, 792.
Szegedy János. 847.
Szekér Joákim. 135, 139.
Szekfü Gyula. 297.
Szencsey György. 203, 208.
Szentes Reginald. 785, 787.
Szentiványi Márton. 66, 893, 895.
Szentiványi László. 702.
Szentjóbi Szabó László. 633–640, 656, 700, 795, 796, 808.
Szentmihályi Mihály. 473, 474 483.
Szentmiklósy Timót. 188.
Szentpáli Nagy Ferenc. 229.
Szerb Antal. 119.
Szerdahelyi György. 37, 798, 858, 866.
Szerelemhegyi András. 795, 808.
Széchenyi Ferenc. 62, 880.
Széchy Károly. 346, 365, 374, 396, 433, 462, 466, 467.

Székely László. 135, 139.
Székudvari János. 206, 208.
Széll Farkas. 346, 355.
Szép János. 164, 868.
Szigeti Mihály. 792.
Szikszai György. 179.
Szilágyi Sámuel. 602.
Szilágyi Sándor. 294, 296.
Színészet. 92–106.
Szinnyei Ferenc. 660, 744.
Szinnyei József. 843.
Szinyei Gerzson. 346.
Szirmay Tamás búcsúztatója. 242.
Szomor Máté. 795, 797, 809.
Szonda Tamás. 229.
Szoszma Demeter. 221.
Szörényi Sándor. 868.
Szőnyi Benjamin. 474, 483, 492.
Szrógh Sámuel. 811.
Szüts István. 701.

Tacitus. 579.
Takáts József. 482.
Taksonyi János. 246, 127.
Tapolcsányi Gergely. 127.
Tállyai Dániel. 71, 88, 909.
Táncz Menyhért. 783.
Tekusch János Mihály. 916.
Telek József. 127.
Teleki Ádám. 146, 603, 795, 811.
Teleki József. 146, 347, 352, 584, 597, 603.
Teleki László. 62, 597, 604, 795, 811.
Teleki Sámuel. 62, 146, 558, 828, 832.
Tersztyánszky Dániel. 909, 916.
Tertina Mihály. 894, 895.
Teutsch András. 903, 917.
Thaly Kálmán. 208–213.
Thomas. 501.
Timon Sámuel. 827, 832, 838, 846.
Tokody Márton. 242.
Toldi Miklós. 716.
Toldy Ferenc. 42, 117, 181, 240, 264, 294, 296, 308, 321, 333, 336, 346, 347, 355, 364, 373, 383, 403, 432, 446, 466, 506, 516, 544, 562, 579, 584, 588, 602, 611, 612, 618, 626, 636, 644, 651, 652, 659, 671, 672, 719, 743, 745, 749, 750, 751.
Tolnai Vilmos. 182, 208.
Tolvay Imre. 47, 826, 832.
Tomka-Szászky János. 847.
Tordai Sámuel. 693, 701.
Torkos András. 127.
Tóth István. 243.
Tóth Sebestyén. 759.
Történetírás. 133–140.
Tősér János. 864.
Tranoscius György. 930.
Trattner János Tamás. 51.
Trattner Mátyás. 48, 51.
Trenck Frigyes. 187, 196.
Tudományos társaságok. 107–111.
Turóczi László. 847.

Ujfalvy Krisztina. 481.
Ungi Pál. 89, 701.
Ungváry János. 811.
Uránia. 743.
Uzoni Fosztó István. 864.

Vajkovics Imre. 879.
Vajthó László. 397.
Vallásos irodalom. 123–132.
Vallásos líra. 221–226.
Varjas János. 483.
Vályi András. 37, 39, 41, 42, 43, 110, 559, 727.
Vályi Nagy Ferenc. 488, 493.
Váczy János. 626, 636, 644, 661.
Veres Gerzson. 207.
Veres Mihály. 179.
Verestói György. 126.
Vergilius. 511. 826.
Verseghy Ferenc. 136, 164, 190, 559, 560, 561, 643–654, 795, 809.
Verses elbeszélések. 242–245.
Vida László. 795, 809.
Vikár Béla. 489.
Világi líra. 227–230.
Virág Benedek. 575–586, 630, 728.
Vitéz Imre. 812.
Voltaire. 13, 344, 361, 363, 377, 381, 382, 392, 403, 501, 511, 593, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 643, 715.
Völcsei Tóth István. 243.

Wagner Károly. 847.
Wallaszky Pál. 856, 868.
Wass Sámuel. 687.
Weber Simon Péter. 908, 917.
Weingand János Mihály. 57.
Werthes Frigyes Ágoston. 37, 38, 39, 907, 917.
Wesselényi Zsuzsanna. 812.
Weszprémi István. 493, 869.
Windisch Károly Gottlieb. 67, 905, 909, 910, 918.

Young. 682.

Zalányi Péter. 680, 687.
Zarvotzay János. 702.
Zechenter Antal. 96, 795, 810.
Zlinszky Aladár. 118.
Zolnai Béla. 295, 297.
Zoltán József. 679, 687.
Zrínyi Miklós. 143.
Zsidóság. 23–27.
Zsitvay Ferenc. 812.
Zsivics Mátyás. 819, 820, 859, 879.
Zsoldos Jenő. 298.
Zsolnai Dávid. 879.

TARTALOM.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

Bevezetés.

Lap

Történeti mozzanatok ... 7
Műveltség, iskolák ... 29
Nyomdászat, könyvkiadás ... 46
Hírlapok, folyóiratok ... 66
Színészet ... 92
Irodalmi társaságok ... 107
Irói törekvések ... 112

A XVIII. század közérdekű irodalma.

A vallásos irodalom és egyházi szónoklat ... 123
A történetírás ... 133
Bod Péter ... 141
Az irodalomtörténet és kritika ... 159
Nyelvújító törekvések ... 170
A politikai irodalom ... 184

A szépirodalom a XVIII. század első felében.

A kuruc költészet ... 201
A politikai költészet ... 218
A vallásos líra ... 221
A világi líra ... 227
Amade László ... 231
Verses elbeszélések ... 242

Lap
Prózai elbeszélések ... 246
Drámai kísérletek ... 249

Mikes Kelemen.

Mikes Kelemen élete ... 253
Mikes Kelemen Törökországi Levelei ... 266
Mikes Kelemen fordításai ... 287
A Mikes-irodalom ... 292

Faludi Ferenc.

Faludi Ferenc élete ... 303
Faludi Ferenc verses munkái ... 310
Faludi Ferenc prózai munkái ... 325
A Faludi-irodalom ... 336

Bessenyei György.

Bessenyei György élete ... 343
Bessenyei György szomorújátékai ... 358
Bessenyei György vígjátékai ... 367
Bessenyei György verses munkái ... 377
Bessenyei György prózai munkái ... 388
A Bessenyei-irodalom ... 402

Gvadányi József.

Gvadányi József élete ... 409
Egy Falusi Nótárius ... 417
Rontó Pál ... 437
Gvadányi József verses levelei ... 449
Gvadányi József egyéb munkái ... 456
A Gvadányi-irodalom ... 466

Lap

A magyaros költészet a XVIII. század második felében.

A lírikus hagyományok folytatói ... 473
Az epikus hagyományok folytatói ... 486
Orczy Lőrinc ... 495
Pálóczi Horváth Ádám ... 509
A népköltészet ... 521

A deákos költészet a XVIII. század második felében.

A deákos irány úttörői ... 531
Baróti Szabó Dávid ... 535
Révai Miklós ... 551
Rájnis József ... 565
A prozódiai harc ... 572
Virág Benedek ... 575
A leoninisták ... 587

A franciás költészet a XVIII. század második felében.

Franciás költők Bécsben ... 593
Franciás költők Magyarországon ... 596

A németes költészet a XVIII. század második felében.

A német költészet utánzása ... 609
Ányos Pál ... 615
Dayka Gábor ... 623
Szentjóbi Szabó László ... 633
Verseghy Ferenc ... 641
Bacsányi János ... 655

A regényirodalom a XVIII. század második felében.

Francia elbeszélő munkák fordításai ... 679
Német elbeszélő munkák fordításai ... 690

Lap
Dugonics András ... 705
Kármán József ... 735

A drámairodalom a XVIII. század második felében.

Katolikus misztériumjátékok ... 757
Jezsuita iskolai drámák ... 761
Piarista iskolai drámák ... 769
Pálos iskolai drámák ... 780
Ferences iskolai drámák ... 785
A többi szerzetesrend iskolai drámája ... 788
Protestáns iskolai drámák ... 790
A világi dráma ... 794

A XVIII. század latin irodalma.

A vallásos és bölcselő irodalom ... 817
A költészet ... 825
A történetírás ... 835
Czvittinger Dávid ... 849
Az irodalomtörténet és kritika ... 854
A nyelvtudomány ... 871
A politikai irodalom ... 876
A hírlapirodalom ... 893

Visszapillantás.

A magyar irodalom a XVIII. században ... 899
A magyarországi latin irodalom a XVIII. században ... 901
A magyarországi német irodalom a XVIII. században ... 903
Néhány tanulság ... 920

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár